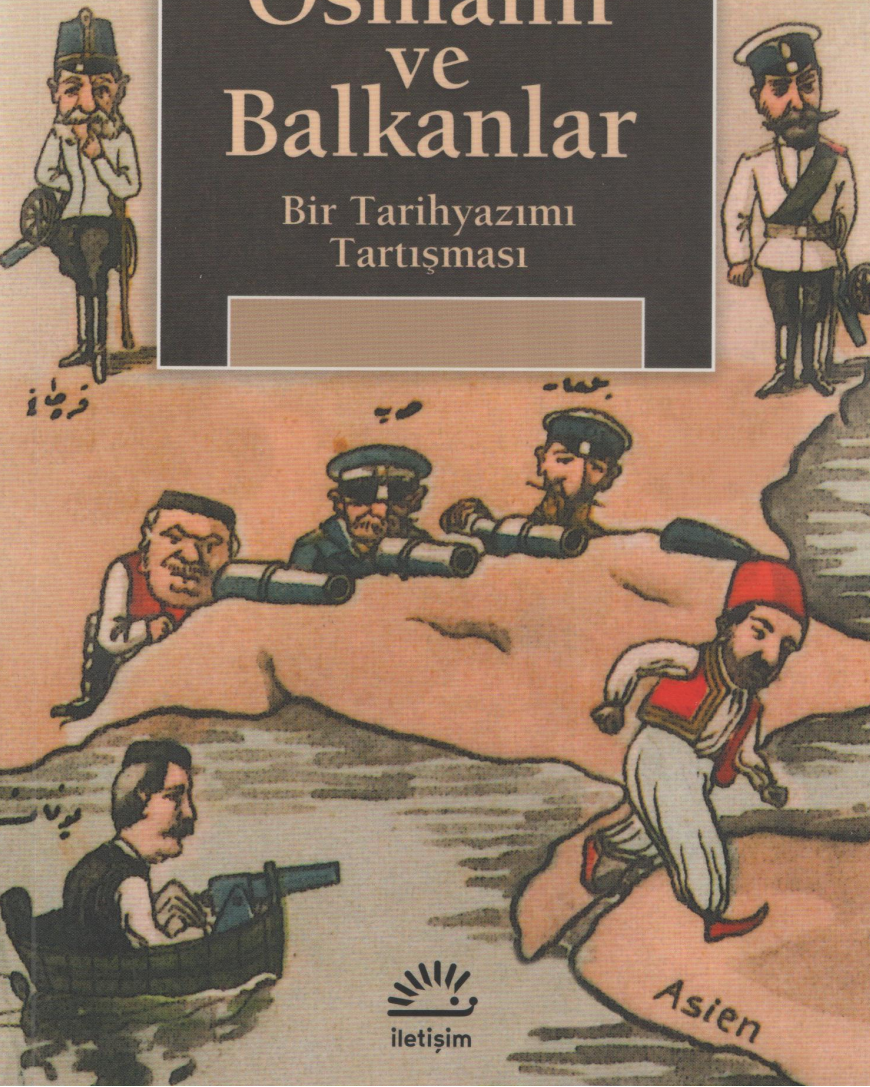
Derleyenler
Fikret Adanır - Suraiya Faroqhi

Osmanlı ve Balkanlar

Bir Tarihyazımı Tartışması

iletişim

The Ottomans and The Balkans. A Discussion of Historiography
© 2002 Koninklijke Brill

İletişim Yayınları 1658 • Araştırma-İnceleme Dizisi 272
ISBN-13: 978-975-05-0953-7
© 2011 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2011, İstanbul
2. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Levent Cantek - Murat Bozluolcay
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ "Türkiye'nin Rumeli'den Asya'ya Hicreti", Güney Dinç, *Mehmed Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı (1912-1913)*, YKY, 2008, s. 40
UYGULAMA Nurgül Şimşek
DÜZELTİ Deniz İnal - Melis Oflas
DİZİN Cem Tüzün
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
FİKRET ADANIR - SURAIYA FAROQHI

Osmanlı ve Balkanlar

Bir Tarihyazımı Tartışması

The Ottomans and The Balkans
A Discussion of Historiography

ÇEVİREN *Beril İdemen*

iletişim

FİKRET ADANIR 1941'de Foça'da doğdu. 1964'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Filolojisi Bölümü'nü bitirdi. 1965-1973 arasında Goethe Üniversitesi'nde (Frankfurt am Main) İngiliz filolojisi ve Slav dilleri üzerine eğitim aldı. 1977'de aynı üniversitenin tarih bölümünde doktorasını tamamladı. Doktora tezi *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908* (Wiesbaden: Franz Steiner, 1979) başlığıyla yayımlandı (*Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001). Frankfurt ve Giessen üniversitelerinde ders verdi. Sabancı Üniversitesi'ndeki misafir öğretim üyeliğinin yanı sıra Ruhr Üniversitesi'nde (Bochum) Osmanlı tarihi profesörüdür. Derlediği ve ortak yazar olarak katkıda bulunduğu kitapların yanı sıra Güneydoğu Avrupa, Osmanlı ve Makedonya üzerine yayımlanmış pek çok makalesi bulunmaktadır.

SURAIYA FAROQHI 1941'de Berlin'de doğdu. Hamburg, İstanbul ve Bloomington/Indiana üniversitelerinde okudu. 1971-87 arası ODTÜ'de görev yaptı; bu üniversitede 1980'de doçent, 1986'da profesör oldu. 1988'den beri Ludwig Maximilian Üniversitesi'nde (Münih) Ortadoğu Tarihi ve Kültürü ve Türk Araştırmaları Enstitüsü'nde çalışıyor. 1990-93 arası *International Journal of Middle East Studies*'in yayın kurulu üyeliğinde bulundu. Yayımlanmış eserlerinden bazıları şunlardır: *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650* (1984) [*Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000]; *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* (2000) [*Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009]; *The Ottoman Empire and the World Around It* (2004) [*Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ayşe Berktay, Kitap Yayınevi, 2007]; *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (2005) [*Kultur und Alltag im Osmanischen Reich* (1996) / *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998].

İçindekiler

Giriş *7*

BİRİNCİ BÖLÜM
Dar Zamanlarda Benlik Arayışı.
Son Dönem Osmanlı Tarihyazımında (1850-1900)
Kimlik Tanımlamaları ve Kalkınma Stratejileri
CHRISTOPH K. NEUMANN *71*

İKİNCİ BÖLÜM
Türkokrasi'ye Geçiş Üzerine Araştırmalarda Karşılaşılan
Sorunlar: Bizans Bakış Açısı
KLAUS-PETER MATSCHKE *97*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kemalist Dönem Tarihyazımında Osmanlı İmparatorluğu:
Ölümcül Bir Çöküş Savı
BÜŞRA ERSANLI *137*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Cumhuriyet Türkiyesi Tarihyazımında
Gayrimüslim Azınlıklar: Yunan Örneği
HERKÜL MİLAS *183*

BEŞİNCİ BÖLÜM
Yaşanan ve Anımsanan Osmanlı Yönetimi Türkokrasi Döneminin Bazı Yerel Yunan Kronikleri Üzerine Yorumlar
JOHANN STRAUSS *225*

ALTINCI BÖLÜM
Bir Tarihyazımı Sorunsalı Olarak Balkanlar'da İslamlaşma: Güneydoğu Avrupa Perspektifi
ANTONİNA ZHELYAZKOVA *259*

YEDİNCİ BÖLÜM
Bosna-Hersek'te "Müslüman" Bir Ulusun Oluşumu: Bir Tarihyazımı Tartışması
FİKRET ADANIR *307*

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Osmanlı Tarihinde Macar Araştırmaları
GÉZA DÁVID VE PÁL FODOR *351*

DOKUZUNCU BÖLÜM
Merkezî Devletle Başetmek, Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan
SURAIYA FAROQHI *403*

KAYNAKÇA *437*
DİZİN *491*

Giriş

Bu kitapta yazarlarımız, şu ya da bu şekilde Güneydoğu Avrupa tarihi için önem taşıyan konulara eğilerek, Osmanlı İmparatorluğu tarihyazımı hakkında süregelen tartışmalara katkıda bulunmayı umuyorlar. Böyle bir girişim, Edward Said "oryantalizm"e yönelik ağır eleştirisini yayımladığından beri, yani yirmi yılı aşkın bir süredir alanımızın kendisini incelemeye almış olmasıyla bağlantılıdır. Aslında Said'in kitabı, Osmanlı dönemi tarihçilerinin çalışmalarına sadece kısmen hitap etse de, alanın birçok duyarlı temsilcisi üzerinde etki bırakmadan geçmemiştir.[1]

Başka bir alana eğilerek de, başta günümüz Türkiyesi dahil güneydoğu Avrupa'da kurulmuş ulus-devletlerin gidişatını sorguladık. Böyle bir sorgulamanın gerekliliği son yıllarda meydana gelen çatışmalarla daha da arttı. Siyasi bağlamda Osmanlı tarihini günümüzde yeniden kavrama arayışları, çoğunlukla ayrılıkçı taşralılara karşı padişah politikalarının, özellik-

1 Edward Said, *Orientalism* (New York, 1978). Osmanlı bilimcilerin varsayımlarına karşı oldukça alakalı eleştiriler için bkz. Rif'at A. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State, The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany NY, 1991). Osmanlı tarihi üzerine birincil ve ikincil kaynakların yakın tarihli bir değerlendirmesi için bkz. Klaus Kreiser, *Der osmanische Staat 1300-1922* (Münih, 2001).

le de geçmişte olumsuz değerlendirilen siyasi politikaların yeniden incelenmesini de içerecektir.[2] Hem çok etnili gruplardan oluşan imparatorlukların hem de ulus-devletlerin gidişatının yeniden değerlendirilmesini gerektiren çatışmaların arasında 1974 Kıbrıs Savaşı, Lübnan'da yaşanan felaket (1975-1990), Bulgaristan'da Müslüman azınlığa karşı uygulanan ve 1989 yılında zorunlu göçe kadar giden baskıcı politikalar, doğu Anadolu'da meydana gelen ağır askerî çatışmalar ve özellikle de en ağır zarar gören kurbanlarının arasında Müslüman Bosnalıların bulunduğu eski Yugoslavya Cumhuriyeti'ndeki savaşın dehşeti sayılabilir. İnsanın kendini bu tür travmaların nasıl engellenmiş olabileceğini sormaktan alıkoyması zordur. Bazı araştırmacılar, İslama dayalı ama sekülerleştirilmiş bir uluslarüstü devlette bütünleşmenin, daha az çatışmalı bir geleceğe giden bir yol açmış olabileceğini öne süreceklerdir.[3]

Ama alanımıza özgü bu arkaplanın dışında, tarihin başka alanlarında da, çok farklı uzmanlık alanlarında çalışan tarihçileri çalışmalarının niteliğini gözden geçirmeye iten akımlara rastlanır. Her şeyden önce günümüzde bellekle ilgili genel kaygılar gelişmiş durumda. Bellek, bazı alanlarda tarihsel araştırmaların ortaya çıkardığı sonuçlarla örtüşürken, birçok alanda ise akademik rekonstrüksiyonlardan farklı olarak ortaya çıkıyor.[4] Tarihçiler, gazeteciler ve özellikle film yapımcıları tanıkların belleklerini birkaç onyıldır inceliyor.[5] Ama günümüz-

---

2 Engin Akarlı, *The Long Peace, Ottoman Lebanon 1861-1920* (Berkeley, 1993). Daha değişik bir bakış açısı için bkz. Ariel Salzmann, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21, 4 (1993), 393-423 ve Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats, the Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, London, 1994).

3 İktisat alanında bu sorgulamanın en derinine inen, ekonomik kalkınma için II. Mahmut ve I. Abdülmecit döneminin Osmanlı İmparatorluğu'nun, Balkanlar'daki 19. yüzyıl ulus-devletlerinden daha iyi imkân sağladığı tezini savunan Michael Palairet olmuştur. Bu tez için bkz. Michael Palairet, *The Balkan Economies c 1880-1914, Evolution without Development* (Cambridge, 1997).

4 Bu konular üzerine yapılan incelemelerin devasa bir koleksiyonu için bkz. Pierre Nora (ed.), *Les lieux de la mémoire, la République, la Nation, les France*, 3 cilt (Paris, 1997).

5 Bir tarihçinin ele alışı için krş. Annette Wieviorka, *L'Ére du témoin* (Paris, 1998).

de, İkinci Dünya Savaşı'na ve Nazilerin toplu cinayetlerine tanık olan insanların sayısı yıldan yıla azaldıkça, bu tür araştırmalar daha da ivme kazanmış durumda. Ancak tarihçiler tanıkların bellekleriyle ilgilenince, olayları doğrudan yaşamış olanların, alanın temsilcilerinin önerdiği rekonstrüksyonlarda çoğu zaman "kendilerini tanıyamadıkları" sorunuyla yüzleşmek zorunda kaldı. Böylece, tarih ve bellek arasındaki bağlantıları ve ayrılıkları tartışan tarihçiler, yöntemlerini gözden geçirme zorunluluğuyla karşı karşıya kaldılar. Her yıl çok sayıda araştırma üreten aktif alanlara karşılık, son yıllarda alandaki durumunun haritasını çıkaran, belirli yanlarını eleştiren ve aktüel gerekliliklere işaret eden kitap boyutunda özetlemelere de sahibiz.[6]

Dilbilim bilgimiz ve diğer becerilerimizin koyduğu sınırlar kapsamında, bu kitaba katkıda bulunan bizler de benzer bir çaba içerisindeyiz. Metnimizin ana kısmında Osmanlı İmparatorluğu'nu "izleyen" Balkan devletlerinde ve aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nde aktif olan araştırmacıların çalışmalarını inceleyeceğiz. Ancak bu aşamaya gelmeden önce, 20. yüzyıl tarihyazımı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin tarih geleneği arasındaki bağların tartışılmasının gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle giriş bölümünde Osmanlı kroniklerinin büyük kısmını oluşturan padişahın gücü, Osmanlı bürokrasisi ve savaş yönetimi gibi belli konuların, 20. yüzyıl Osmanlı dönemi tarihyazımında hangi şekilde ele alındığını inceleyeceğiz.

Yazarlarımız 20. yüzyıl tarihyazımının Osmanlı öncelinden iki temel noktada ayrıldığını mutlaka kabul edeceklerdir. Bir yandan, Osmanlı'nın komşularıyla olan ilişkileri modern tarihçiler tarafından yeni ve değişik bir açıdan incelendiyse de, Osmanlı'dan Osmanlı sonrasına geçiş aşama aşama gerçekleşti. 19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı kronikleri için dış dünya ile olan ilişkileri sefer veya antlaşmalardan ibaretken, bunu izleyen dönemin yazarları Osmanlı sınırları dışında kalan bölgelerdeki önemli olayların nedenlerini de açıklamaya çalıştılar.

---

6 Krş. Michel Balard vd., "Byzance, l'Orient chrétien et le monde turc", (ed.) Michel Balard, *L'histoire médiévale en France, bilan et perspectives* (Paris, 1991), s. 331-62.

Fransız Devrimi, hatta sonraki dönemlerde sosyalizmin yükselişi bile ele alınan bu olaylara dahildi.[7] Dolayısıyla, daha ciddi akademik araştırmaların sonraki yıllarda, cumhuriyet döneminde yapılmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve bazı komşu ülkelerle olan ilişkilerinin geniş perspektifli tarihçesinin temeli Osmanlı döneminin son onyıllarında atıldı.

Aynı şekilde, 19. yüzyılda Ahmet Mithat gibi yazarların Avrupa örneğine uyarak Bizans İmparatorluğu'nu "fanatikliğin, saçmalığın ve ahlaksızlığın" yuvası olarak damgalamasıyla birlikte Bizans tarihi de eğitimli Osmanlı'nın bilincinde yer etmeye başladı.[8] İki imparatorluğun dört bir yandan kuşatma altında savaş süren devletler olmaları açısından bile olsa, Ahmet Mithat bile Bizans ile Osmanlı arasında yakın benzerlikler olduğunu kabul etti. İlk kez 1931 yılında basılan ve kuşağımızın çoğu Osmanlı tarihçisi tarafından okunan uzunca bir makalesinde, Osmanlı kültürü tarihinin kurucusu Fuat Köprülü, bu iki sosyo-politik sistem arasında sadece az sayıda doğrudan bağ olabileceği sonucuna varıyordu. Ne de olsa Osmanlı Türkleri, Anadolu sahnesinde boy göstermeye başladığında Bizans İmparatorluğu'nun güçlü dönemleri çoktan geride kalmıştı.[9] Öğrenciler uzun yıllar Köprülü'nün makalesinin bu konuda söylenebilecek son söz olduğunu düşünmeye teşvik edilmişseler de, yakın tarihli araştırmalar durumun çok farklı olduğunu açığa çıkardı. Tersine, Bizans'tan Osmanlı'ya geçiş ve iki toplum arasındaki bağlar verimli bir araştırma alanına dönüştü. Bu kitapta Klaus Peter Matschke tarafından yazılan bö-

7 Christoph Neumann, *Das indirekte Argument, Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Tarih* (Münster, Hamburg, 1994); *a.g.e.*, "Mazdak, nicht Marx: Frühe osmanische Wahrnehmungen von Sozialismus und Kommunismus", *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*, (ed.) Hans Georg Majer ve Raoul Motika (Wiesbaden, 1995), s. 211-26.

8 Michael Ursinus, "Byzantine History in Late Ottoman Turkish Historiography", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 10 (1986), s. 211-22; Christoph Herzog, *Geschichte und Ideologie: Mehmed Murad und Celal Nuri über die historischen Ursachen des osmanischen Niedergangs* (Berlin, 1996).

9 Köprülüzade M.Fuat, "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında hazı mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası 1* (1931), s. 165-314.

lüm son yıllarda bu alanda yapılan araştırmaların kapsamlı bir şemasını içeriyor.

Osmanlı tarihçileri ateş altındaki sınır bölgelerine, serhatlara sık sık değiniyorlardı. Oysa Türkiye'de çalışan tarihçiler, imparatorluğun 16. yüzyıldaki kuzey, güney ve doğu sınırlarını ancak 20. yüzyılda ayrıntılı olarak incelemeye başladılar. Ama o zaman bile bu alanlara olan ilgi beklenebileceği kadar yoğun değildi.[10] Genelde, Habsburglarla ve 17. ve 18. yüzyıllarda Ruslarla olan sınır ilişkileri Türk olmayan araştırmacılara bırakılırdı.[11] Aynı şekilde Osmanlı-Fransız, Osmanlı-İngiliz ve Osmanlı-Hollandalı ilişkileri de, her zaman olmasa da çoğunlukla, doğrudan ilgili ülkelerden gelen Avrupalı ve Kuzey Amerikalı araştırmacıların alanı haline geldi. Örneğin Habsburg konusunda, savaş ve barış zamanlarında sınır ilişkilerinin karmaşıklığı çoğunlukla Avusturyalıları ve Macarları çeken konular oldu.[12]

Öte yandan Avrupa ile ekonomik ilişkiler Türkiye'de de 1970'lerden sonra önemli bir araştırma alanı haline geldi ve akademisyenlerin ilgisi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönem modern ve sonradan tamamıyla gelişmiş kapitalist dünya ekonomisine dahil edilmesine odaklandı.[13] İlgili tarihçilerin büyük

10 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü", *Belleten* 12 (1948), s. 349-402; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri, I: 1578-1590* (İstanbul, 1962); Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyaseti. Habeş Eyaleti* (İstanbul, 1974).

11 Kemal Beydilli tarafından yazılan iki inceleme özellikle olağanüstüdür: *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik* (Münih, 1976) ve *Büyük Friedrich ve Osmanlılar, XVIII. yüzyılda Osmanlı-Prusya münasebetleri* (İstanbul, 1985)

12 Géza Dávid ve Pál Fodor (ed.) *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapeşte, 1994); Markus Köhbach, *Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa* (Viyana, 1994); Claudia Roemer, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murads III. Dargestellt an Hand von Petitionen zur Stellenvergabe* (Viyana, 1995); Gábor Ágoston, "Habsburgs and Ottomans, Defanse, Military Change and Shifts in Power", *The Turkish Studies Association Bulletin* 22, 1 (1998), s. 126-41. Osmanlı-Macar sınırının Macarlarca ele alınış şekli için, Géza Dávid ve Pál Fodor'un bu kitaptaki makalelerinin tamamına bakınız.

13 İlgili çalışmalara bir bakış için bkz. (ed.) Huri İslamoğlu-İnan *The Ottoman Empire and the World Economy (Cambridge,* Paris, 1987).

bir kısmı çalışmalarında Wallerstein modelini kullandı ve Osmanlı topraklarının nasıl ve ne zaman bağımlı "çevre"nin bir parçası haline geldiği sorusunu ele aldı. Sonraki aşamalarda, Osmanlı'nın bu "dahil edilme"ye nasıl tepki gösterdiği, iflas mı yoksa sisteme uyum mu gösterebildiği sorusu da önemli noktalardan biri haline geldi.[14]

Türk tarihçiler günümüze kadar Osmanlı'daki meslektaşlarının çizdiği yolda ilerlemiş ve Osmanlı merkezini araştırmayı yeğlemişlerdir. Ancak günümüz Osmanlı dönemi tarihyazımının, Osmanlı örneklerine göre büyük farklılık gösteren yeni bir özelliği, imparatorluğa bağlı belirli bölgelerin tarihiyle ilgilidir. Genelde bu bölgeler, yaşamları ve kariyerleri çoğunlukla imparatorluğun merkezine yönelmiş olan Osmanlı kronik yazarlarından az ilgi görmüşlerdi. Merkez ve taşra arasındaki ilişkiler kitabımızın birçok yazısında önemli yer tutacağından giriş bölümünde bu konuya sadece bir göz atmakla yetiniyoruz. 18. yüzyılda karşılaşılan merkezin çözülmesine yönelik eğilimleri ulusalcı hareketlerin öncüleri olarak görmek gibi naif girişimler aşılmışsa da, doğal olarak tarihçiler arasında bölgesel araştırmaların meşruiyeti 19. ve 20. yüzyılların ulusalcı hareketiyle yakından ilgilidir. Sadece birkaç yıl önce, merkezileşmenin her zaman "modernite" ile eş anlamlı olmadığını gösteren önemli bir inceleme yayımlandı.[15] Bu bakış açısına göre, yerel elit kesimlerin "kendi" yörelerinin potansiyeli hakkında artan bilinçleri ve Osmanlı merkeziyle sıkı, hatta gittikçe sıkılaşan bağları birlikte var olabilirdi. Bu gözlem özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap bölgeleri için geçerlidir.

Yazarlarımız tarafından çok ayrıntılı ele alınmadığından, kitapta bütünlük sağlayabilmek için, entegrasyon ve yerel farkındalık arasındaki gerginliği kısaca burada işleyeceğiz.

---

14 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993).

15 Salzmann, "An Ancien Régime".

Osmanlı döneminde Osmanlı tarihi

Her "modern tarzlı" tarihçi, incelemeye koyulduğu toplumun tarihyazım geleneklerine şu ya da bu şekilde bağlıdır. Bu gelenek, araştırmacının erişebildiği kaynaklarda ne tür bilgi bulacağını belirler. Belli bir dönemin kendi yazarlarının bile kronolojik titizlik ve siyasi ayrıntılara özen göstermeye öncelik tanımadıkları durumlarda, çağdaş tarihçiler önemli olayların ne zaman, nasıl ve neden geliştiklerini belirlemede büyük zorluklarla karşılaşacaklardır.[16] Mesele daha derinlikli ele alındığında ise, araştırmacıların sık sık, sonuçta onca zaman geçirdikleri "kendi" kaynaklarıyla sıkı bir özdeşleşmeye girme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları görülecektir. Çoğunlukla üstesinden gelinmesi gereken ve birçok kültürde saray, diplomasi ve bilim alanlarında oldum olası günlük dilden farklı bir jargonun kullanılmasından dolayı ağırlaşan bir de dil engeli vardır. Bütün bunlar kayda değer bir zaman ve emek yatırımı anlamına gelir ve araştırmacıların, bu yatırım bir yapıldı mı, genellikle "kendi" kaynaklarının "mutlaka doğruyu yakalamış" olacakları duygusuna kapılmalarına yol açar. Böyle olmasaydı, yeni kaynaklara ulaşmak için yeni bir yatırımın yapılması gerekirdi. Ancak bir insan ömrü, ne yazık ki, sınırlıdır.[17]

Rutine bağlılığın yanı sıra, çağdaş tarihçilerin 16. ya da 19. yüzyıl yazarlarının görüşlerini fazla eleştirmeden kabul etmelerine neden olan, birincil kaynaklarla duygusal özdeşleşmenin oluşmasıdır. Osmanlı tarihçilerinin önemli olarak kabul ettikleri, acemi, hatta belki de deneyimli Osmanlı dönemi tarihçisine bile "doğal olarak" önemli görünecektir. Bunun ötesinde, *de facto* var olan bu etkilenme, bilimsel bir düzeyde de kolay-

16 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles, 1995), s. 116 ve başka yerlerde.

17 İyi bir örnek olarak Türkiye'de Arap harflerinden Latin harflerine geçişine yabancı araştırmacılar camiasının büyük kuşkularla yaklaştığına değinebiliriz. Yeni alfabe üzerine titizce çalışılmıştı ve başka olumlu yönlerinin yanı sıra, ilk defa Türkçe metinlerin çabucak okunmasına da olanak tanıyordu. Ancak birçok yabancı Osmanlı bilimcisinin bu yeni harfleri kabul etmesi birkaç on-yıl sürdü; ne de olsa bu yazının öncülünü öğrenmeleri uzun zaman almıştı.

ca meşru kılınır: Hepimiz tarihçilerin ölümcül günahı anakronizmden korkarız ve eldeki birincil kaynakların sunduğu bakış açısını kabul etmek de bu tehlikeden korunmanın güvenli bir yolu gibi gözükür. Ancak kronik ve anı yazarlarının söylemlerine aşırı bir bağlılık, bu kişilerin *quantité négligeable*, yani göz ardı edilebilecek faktör olarak gördükleri, Osmanlı örneğinde olduğu gibi zanaatçılar, köylüler ve kadınlar da dahil her şeyi ve herkesi göz ardı etmeleriyle sonuçlanacaktır. Bu yüzden birincil kaynaklara bağlılık, ele alınan yazarların ve bulundukları bağlamın eleştirel bir gözle incelenmesiyle ve bu yazarların temel iddialarıyla el ele gitmelidir. Ama tüm bunlar Osmanlı dönemi tarihyazımını, Osmanlı tarihyazımı geleneklerini de dikkate almadan anlayamayacağımız anlamına gelir.

Yaşadıkları dönemlerde, Osmanlı sarayına yakın aktif ya da eski memurlar, Osmanlı hanedanıyla ilgili çok sayıda tarih kitabı yazdı. 16. yüzyılda, İran epik şiirinin ustası Firdevs'ten esinlenerek koşuk şeklinde dönemin yönetiminin kaydını tutmak üzere bir şehnameci görevlendirilirdi.[18] Bu girişim çok sürdürülmedi; 17. yüzyılda resmî tarih yazımcıları kalmamıştı. 18. yüzyılın bir döneminde padişah, kronik yazımına parasal destek sağlamaya başladığında, Halepli Mustafa Nâimâ ya da Mehmet Reşit gibi iyi eğitilmiş yazarlar tarafından süssüz düzyazıyla yeni kayıtlar tutulmaya başlandı.[19] İmparatorluğun sonuna kadar padişah defalarca resmî tarih kroniklerinin yazılması emrini verdi.[20] Ama çoğunlukla çok ciltli olan bu yapıtlar hiçbir zaman tekel oluşturmadı; resmî sponsorları olmayan yazarların hazırladığı tarih kitapları da her zaman vardı ve 19. yüzyılda bu kitapların bir çoğu da basılacaktı. Yazdıkları kroniklere resmî çevrelerce parasal destek verilen yazarların çoğundan, kendilerinin tanık olmadığı uzun dönemleri işlemeleri bekleniyordu; bu ise, kendilerinden önce gelen yazarların ça-

18 Christine Woodhead, *Ta'lîkî-zâde's şehnâme-i hümâyun. A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94* (Berlin, 1983).

19 Lewis Thomas, *A Study of Naima,* (ed.) Norman Itzkowitz (New York, 1972).

20 19. yüzyılda saygın bir siyasetçi ve aydının bu görevin nasıl üstesinden geldiği sorusu için bkz. Neumann, *Das indirekte Argument.*

lışmalarına dayanmalarını gerektiriyordu. Bazı belli durumlarda, özellikle de yazarın aktif ya da eski yüksek düzeyli bir bürokrat olduğu durumlarda, bu kişilere bazı resmî belgelere erişme olanağı da tanınabiliyordu.

Bunun ötesinde, Osmanlı eyaletlerinde tarih hakkında yazmak nesli tükenmiş bir zanaat olmaktan çok uzaktı. 16. yüzyılda bile İstanbullu aydınlar Memlük Mısırı'ndaki tarih ve tarih yazımına hayranlıkla baksa da bunu izleyen dönemin olayları yine kroniklerde kaydedilmiştir. Mısır hakkında yazan Osmanlılar, 17. yüzyıla kadar yerel Mısırlı kaynaklardan bilgi toplarken, bu dönemden itibaren gittikçe kendi araştırmalarını yapmaya başladılar.[21] Suriye'nin büyük şehirlerinde 18. yüzyıl, hem Müslümanların hem de Hıristiyanların yerel olaylar üzerine yazmaya başladıkları bir dönem oldu. Bazen yaşadıkları kentlerde olanlarla yetiniyorlardı ama bazı kronik yazarlarının bakış açısı daha genişti. Örneğin, Mekke'ye giden hac yollarını ve geçtikleri çölleri de içeriyordu.[22] Musul'da yerel ulemalar ve zanaatkârlar bile kentlerindeki yaşam üzerine yazıyorlardı. 18. yüzyılda bir dokumacı ustasının yazdığı ve kadınlar gibi çekilmez varlıklarla uğraşmak zorunda kalacak kadar düşkünleşmiş olmasından şikâyetçi olduğu bir şiir özellikle etkileyicidir.[23] 18. yüzyılın sonlarında, Mustafa Başeskiya adında sıradan bir Saraybosnalı da birçok Boşnakça sözcükle zenginleştirilmiş bir Osmanlıca ile yazılmış bir kent kroniği kaleme aldı.[24] Yunan

21 Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule, Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)* (Leiden, 1994), s. 8-13.

22 Bruce Masters, "The View from the Province: Syrian Chronicles of the Eighteenth Century", *Journal of the American Oriental Society* 114, 3 (1994), s. 353-362.

23 Dina R. Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire, Mosul, 1540-1834* (Cambridge, 1997), s. 138.

24 Bosnalılar tarafından yazılan kronikler için krş. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Tarih-i Bosna*, çeviren ve yorumlayan Abdulah Polimac vd. (Saraybosna, 1998), s. XVII-XXXIII. Salih Sidki (1825-1888) geleneksel bir kronik ve çağdaş bir incelemenin ortasında bir kitap yazdı. "Epik bir stil" ile yazmasına rağmen (s. XXX) ve tarihsel doğrulukta her zaman ısrar etmese de, etkileyici bir yelpazedeki, hem Sırp hem de Osmanlı kaynaklarından yararlandı. Bu özelliği ile Johann Strauss'un kitabımız için yazdığı makalesinde değineceği Osmanlı döneminin belli bazı Rum yazarları ile karşılaştırılabilir. Bize bu referansı sağlayan Markus Koller'e müteşekkiriz.

taşra kronikleri ise 17. yüzyıldan itibaren hep mevcuttu; bunların bir kısmı bu kitapta Johann Strauss tarafından işlenecektir.

Her zaman olmasa da bazı durumlarda Osmanlı hanedan tarihi, İslam öncesi hükümdarlarını ve erken İslam dönemleri tarihini de içerebilen bir dünya tarihi bağlamında işleniyordu. Ama asıl ilgi odağı, Osmanlı sultanlarının yaptıklarıydı. Dolayısıyla bir bölümde incelenmesi gereken zaman birimi, belirli bir padişahın hükümdarlık dönemiydi. İmparatorluğun meşruyetine kaynak sağlayan savaş ve kamusal gelişmeye bu yüzden özel ilgi gösteriliyordu. Ancak Osmanlı yönetimi bu kronikleri kendi tarihini belgeleyebileceği alanlar olarak da kullanıyordu; dolayısıyla yüksek görevlere terfiler çoğunlukla ayrı bölümlerde işleniyordu. Bunun ötesinde birçok kronik, ele alınan yönetim döneminde meydana gelen olayları işledikten sonra, söz konusu dönemde ölen önemli kişilerin biyografilerine de yer veriyordu. Bu yöntem, hükümdarın tarihini, ona hizmet eden adamlarınkiyle yüceltmeye bir olanak daha sağlıyordu. Bu tür bir tarih anlayışı sosyo-politik bir bakış açısından anlamlı görünüyordu. Sonuçta 1640'lardan itibaren başvezirlerin, kadıların, valide sultanların, harem ve yeniçeri ağalarının Osmanlı siyasetinde büyük bir rol oynadığı gittikçe belirginleşiyordu. Bu şekilde Osmanlı devleti en kötü durumda bile bir padişahın; reşit olmasına kadar geçmesi gereken uzun süreyi, devlet işlerine karşı ilgisizliğini hatta, en azından bir süreliğine, akli dengesinin bozukluğunu bile atlatabilirdi.[25]

20. yüzyıl tarihçilerinin karşısına çıkan bir sorun

Tüm bunlar, 19. ve 20. yüzyıl bilim adamlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini incelemeye koyulduklarında, sürmekte olan bir tarih geleneğine dayanabilecekleri anlamına geliyor. Bu padişahın şimdiki ve eski uyrukları için olduğu gibi, Osmanlı tarihine dışarıdan yaklaşan Avusturyalı araştırmacı-diplomat Joseph von Hammer-Purgstall gibileri için de geçerlidir.[26] Os-

25 Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 38.

26 Ancak Hammer-Purgstall İstanbul'da uzun yıllar yaşamış bir kişiydi.

manlı tarzı tarihyazımı, sadece İstanbul merkezli tarih kitapları için geçerli olduğu durumlarda bile bir imparatorluk geleneği oluşturuyordu; Çin sarayının da her hanedan için resmî tarihlere ödenek ayırdığı anımsanmalı. Taşrada yazılan kroniklere gelince, nüfuzları yok denecek kadar azdı. Johann Strauss'un makalesi, bu tür yazıların, yazıldıkları ve tarihlerini yücelttikleri bölgelerde bile o kadar uzun süre ilgi görmediğini gösteriyor.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, hatta kimi durumlarda çok daha sonrasına kadar, Avrupalı tarihçilerin tarzına çok benzer bir şekilde, Osmanlı İmparatorluğu tarihi de "kral ve savaşlar"a ağırlık verdi. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk dönemlerinde hem Osmanlı kronik yazarları hem de Avrupalı tarihçiler için, dipomatik ilişkiler ikinci planda kalıyordu; tarihin *asıl* konusu savaşlardı. Göze çarpan bu benzerlik büyük olasılıkla söz konusu iki kültürün de tarih uğraşları için belirleyici olan hükümdar merkezli düşünme tarzından kaynaklanıyordu. Bakanları ve generalleriyle birlikte hükümdarlar, neredeyse tek meşru tarihî "aktör" olarak algılanıyordu. Bu konuda, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Osmanlı'ya ilginin özellikle büyük olduğu 19. ve 20. yüzyıl orta Avrupası'nda benzer düşünme tarzları ön plandaydı.[27]

Padişahın gücü ve görkemi

Bu benzerlik göz önünde bulundurulduğunda, tarihçilerin ancak son yirmi yılda padişahın gücünün ve meşruiyetinin temellerini incelemeye başlamış olmaları şaşırtıcıdır. Bu döneme kadar, en azından Abdülhamit öncesi dönemin ve imparatorluğun Müslüman nüfusunun söz konusu olduğu yerde, bu

27 Kabul edilmelidir ki 1945 sonrasında ağırlıklı olarak sosyo-ekonomik yönelimi olan değişik bir tarih stilini öne çıkaran tüm araştırmacıların hepsinin demokratik kanaatlariyle öne çıktığı kesinlikle söylenemez. Ancak 20. yüzyılda meydana gelen olayları izleyen biri için, her ne kadar da "efendileri" tarafından manipüle edilmiş olsalar bile, güncel tarihte "sıradan" insanların oynadığı rolü görmezden gelmek giderek zorlaşıyordu. "Krallar ve Savaşlar" yaklaşımının gözden düşmesinde bu gerçek yaşam durumunun büyük etkisi olmuş olmalı.

meşruiyet tartışma götürmezdi. Ya da Büşra Ersanlı'nın araştırmasında da ortaya konduğu gibi, tam tersi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde, Osmanlı yöneticileri yozlaşmış ve dolayısıyla, zaten gayrı-meşru olarak kabul edilirdi.[28] Aslında padişahın meşruiyeti, ilk bakışta zannedilebileceği kadar basit bir mesele değildi.[29] 16. yüzyılın "klasik dönemi"nde, Kureyş soyundan gelmedikleri için Osmanlı padişahlarının bir "meşruiyet açığı" problemleri vardı. Bunun yanı sıra, aynı durumda olan diğer İslam hanedanlarının aksine, Osmanlı padişahları, hiçbir zaman Kureyş soyundan geldiklerine yönelik iddialarda bulunmadılar. Bu hükümdarlar, Orta Asya'nın Türk-Moğol dünyasının temel meşruiyet yöntemini kullanarak, atalarının Cengiz Han olduğunu da iddia edemezlerdi. Bunun yerine Osmanlı padişahları, genellikle hükümdarlıklarının İslam dünyasına verdikleri somut hizmetlerle meşruiyet kazandığını ileri sürerlerdi.[30] Meşruiyet kazanmanın bu yönteminde, kâfirlere karşı kazanılan zaferler büyük önem taşırdı ve dolayısıyla 17. yüzyılın sonlarında bile, Habsburglara karşı yenilgiye düşen bir padişah hükümdarlığını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi.[31] Ancak imparatorluğun sınırları içinde padişaha atfedilen "adaletli rol" de ona meşruiyet kazandıran önemli bir faktördü. Bu, başkente her yıl ulaşan ve padişahın suistimale karşı tazminat isteyen arzuhallere yanıt olarak verdiği emirlerden de anlaşılır. Ama Osmanlı hükümdarları, yönetme haklarını, halkın çıkarlarını korumada gösterdikleri itina ile de pekiştiriyorlardı. Bu amaçla yaptıkları işlerin arasında tüccarların, gezginlerin ve özellikle de Mekke yolunda-

28 Ancak bu, bizim ve bazı durumlarda dönemin çağdaşlarının da "yozlaşmış" olarak algıladıkları uygulamaların Osmanlı tarihçilerinin ilgisini çekmeye başladığı anlamına gelmez. Bu türde analizlerden basılan sadece birkaçından biri Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Muṣṭafā ʿĀli (1541-1600)* (Princeton, 1986), s. 85-86, 120-121 ve çeşitli yerlerde. Ayrıca bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde rüşvet (Özellikle adli rüşvet)* (Ankara, 1969).

29 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 270 vd.

30 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 288-89.

31 Rifaât Abou-El-Haj, "Ottoman Methods of Negotiation: The Karlowitz Case", *Der Islam* 51, 1 (1974), s. 131-37.

ki hacıların korunması yer alıyordu. Ayrıca Arap yarımadasındaki kutsal kentlerin tahıl kaynaklarının sağlanması ya da çok belirgin yerlere etkileyici dinî yapıtların dikilmesi de padişahın meşruiyetini artırabilirdi.

Yine de Osmanlı'nın meşruiyetinin bu pratik yanı, sembol kullanımınından uzak değildi, Aksine: Gülrü Necipoğlu, genç Sultan Süleyman'ın maiyetinin orta Avrupa'nın ve belki de İtalya'nın çabukça fethedilmesini umdukları 1520'li yıllarda Başvezir İbrahim Paşa tarafından verilen ve daha çok papanın başlığını anımsatan bir başlığın siparişini inceledi.[32] Fetihler gerçekleşmediğinde bu başlık eritildi. Ama 1550'li yıllarda, I. Ahmet'in de Sultanahmet Camii'nde yaptığı gibi, Büyük Süleymaniye Camii külliyesi, padişahın Şii ayrılıkçılarına karşı kazandığı zaferi kutlayan yazılarla süslendi.[33] Osmanlı hükümdarların başkentte olduğu gibi büyük taşra kentlerinde de halka açık büyük şenlikler düzenlemeleri de, halkın, en azından bir kısmının gözündeki imajlarını yüceltmeye yarıyordu.

Son yıllarda yapılan araştırmalar ölen padişahların cenaze törenlerinin ve ardıllarının devralma törenlerinin de hanedanın meşruiyetini pekiştirmeye yaradığını göstermiştir. Özellikle de 16. yüzyıldan itibaren cenaze törenlerinde, ölü hükümdarın vefat eden diğer Müslümanlarla aynı yazgıyı paylaştığına yönelik dinî gerçeğin vurgulanmasına rağmen, bu tez geçerliliğini korur. Sünni inancın kendisi de meşruiyeti sağlayan temel bir öğe olmuştu. Bunun ötesinde, ilk bakışta merkezî taç giyme töreninin meşruiyeti pekiştirme açısından taşıdığı değer sınırlı gibi görünse de, aslında yeni bir padişahın gelişi daha büyük bir etki yaratıyordu. Çünkü, Topkapı Sarayı'nın duvarlarının halkın gözünden sakladığı vezir ve yüksek bakanların sadakat yeminlerinin yanı sıra, 17. yüzyılda yeni

32 Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry", *The Art Bulletin* 71, 3 (1989) s. 401-27.

33 Gülru Necipoğlu-Kafadar, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: an Interpretation," *Muqarnas* 3 (1986), s. 92-117; [Ca'fer Efendi], *Risâle-i mi'māriyye, an early-seventeenth-century Ottoman treatise on architecture*, (çev.) Howard Crane (Leiden, 1987).

bir ritüel daha geliştirildi. Bu Eyüp duvarlarının dışında "Osman'ın kılıcı"nın kuşanılmasıydı. Bu hac ve tahta çıkma ritüeli sırasında hükümdar, İstanbul halkına görünür ve sembolik olarak kenti devralırdı.[34]

Padişahın gücü ve meşruiyeti üzerine yapılan yeni çalışmalarda işlenen olayların bir çoğunu Osmanlı elit kesimi de önemli buluyordu ki, ilk kez İstanbul'da çalışan kronik yazarları tarafından kaydedilmişlerdi. Dolayısıyla, padişahın gücü ve meşruiyeti ile ilgilenen çağdaş tarihçilerin, Osmanlı öncellerinin çalışmalarına katıldıklarını ileri sürmek yanlış olmasa da günümüz tarihçilerinin ilgili fenomenleri karşılaştırmalı tarihin ve siyasi antropolojinin sağladığı daha geniş bir bağlamda inceleme olanağı buldukları da bir gerçektir.

Tarihî aktörler olarak bürokratlar

Osmanlı kroniklerinde tarihî aktör olarak ziyadesiyle önemli bir yer tutan bürokrasi, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı tarihçisine de anlamlı gelmiş olmalıydı. Sonuçta Max Weber kısa bir zaman öncesinde, bürokratik yönetim tarzının "olgun" devletlere özgü olduğunu öne sürmüştü. Ancak 1940'lı yıllardan önce Weber, Osmanlı ve Türk tarihçilerde henüz ilgi uyandırmıyordu.[35] Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilenen Avrupalı tarihçiler birincil kaynaklarını bir araya toplamakla meşguldüler ki bu önce Birinci Dünya Savaşı, sonra da savaş sonrası karmaşalarından dolayı kütüphanelerin dağılmış olduğu ve araştırma gezileri için fonların ayrılamadığı bir zamanda bu zor

34 Nicolas Vatin, "Aux origines du pèlerinage à Eyüp des sultans ottomans", *Turcica* 27 (1995), s. 91-100.

35 Bu konu üzerine Weber'in geliştirdiği düşüncelerin İngilizcedeki elverişli bir özeti için bkz. Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organisation*, çev. A. M. Henderson ve Talcott Parsons, derleyen ve giriş: Talcott Parsons (New York, London 1964), s. 341-68. Osmanlı döneminin sonlarındaki "artisan mentality" özgün özelliklerini açıklamaya çalışırken, Weber'in kategorilerinden yararlanan ilk Türk tarihçi Sabri Ülgener (1911-1983) oldu. Daha yakın zamanlı katkıların arasında, Carter Findley'den iki kitap var, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Prote 1789-1922* (Princeton, 1980) ve *Ottoman Civil Officialdom, a Social History* (Princeton, 1989).

bir girişimdi. Dolayısıyla, dünya tarihi açısından bakıldığında, Osmanlı bürokrasinin bu bağlamda oynadığı rol tamamen göz ardı edildi. Ancak 1945 sonrasında ve belki de dönemin Amerikan sosyal bilimcileri arasında yeni Webercilik akımlarına karşı belli belirsiz bir ilginin gösterilmesiyle, Osmanlı bürokrasisi kendi başına bir araştırma alanı olarak "oturdu".

Buna rağmen, Osmanlı devlet yapısıyla ilgilenen tarihçileri, Osmanlı ordusu ve merkezî yönetimiyle ilgili bir dizi uzunca inceleme de oldukça zor duruma soktu. Bu ciltler İkinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yayımlanmış, 1965 yılında İslam yasası ve din uzmanları (ilmiye) hakkında son bir cildin eklenmesiyle tamamlanmışlardı.[36] Bu kitaplar, Türkiye'de bir yenilik sayılırdı, çünkü Osmanlı tarihyazımı, yönetim yapısının böylesi bir tablosunu çok seyrek çıkarmıştı. Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan Avrupalı tarihçilerse, Osmanlı "kurumlarını" betimleme denemeleri –1815 yılında Joseph von Hammer'in yayımladığı ayrıntılı bir örneğinde olduğu gibi– 16. yüzyıldan beri yapıldığı için bu biçimi yakından tanıyorlardı.[37] Ancak Uzunçarşılı'ya kadar bu tür incelemeler, elde bulunan az sayıda Osmanlı kaynağında verilen bilgilere dayandırılıyordu. Ya da çoğu durumda, Osmanlı İmparatorluğu'na giden Avrupalı yolcuların topladıkları ve kaynakları tatmin edici olmayan malzemeleri yeniden ortaya sürüyorlardı.[38] En iyi durumda, tek tük bazı belgeler, ellerine düşerlerse, aralarında 18. yüzyılda Mouradjea d'Ohsson'un ve 19. yüzyılın başların-

36 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilâtına medhal* (İstanbul, 1941); *a.g.e.*, *Osmanlı Devleti teşkilâtından kapukulu ocakları*, 2 cilt (Ankara, 1943-44); *a.g.e.*, *Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945); *a.g.e.*, *Osmanlı Devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948); *a.g.e.*, *Osmanlı Devletinin ilmiye teşkilâtı* (Ankara, 1965).

37 Joseph von Hammer-[Purgstall], *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze* (Hildesheim, yeni basım 1963).

38 Bir *şeyhülislam*'ın idam edileceği şekil hakkında bu tür bir yanlış bilgilendirmenin iyi bir örneğini Hans Georg Majer inceledi, "Der Tod im Mörser: eine Strafe für osmanische Schejchülislame?", *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. Festschrift zum 70. Geburtstag von Emanuel Turczynski*, (der.) Gerhard Grimm (Münih, 1989), s. 141-52.

da Hammer'in da içinde bulunduğu yazarlar tarafından kullanılabiliyordu.[39]

Uzunçarşılı ise betimlemelerini Osmanlı kronikleri ve büyük ölçüde, orjinal arşiv belgeleri gibi söz konusu yapılandırmalara çok daha yakın kaynaklardan belgelemeye koyuldu. Günümüz bakış açısıyla Uzunçarşılı'nın en zayıf noktası, Osmanlı yönetimi içerisindeki değişik bürokratik yapılandırmaların zaman içerisinde değişime uğrayan yapılandırmalar olduğunu göremesi ya da görmeyi reddetmesidir. Önemli yeniden yapılandırmaları, özellikle de 18. yüzyılda olanları izlemesine rağmen, Uzunçarşılı'nın betimlediği kurumlar ebediyen hüküm sürecek gibidirler. Uzunçarşılı için 15. yüzyılın ortasında başlayan ve yaklaşık dört yüzyıl sonra sona eren, durağan bir "klasik Osmanlı dönemi" olduğu söylenebilir. Onun için bu dönem sırasında olmuş ve olabilecek herhangi bir değişiklik, güzel bir yaz gününde derin bir gölde görünebilecek yüzeysel kıpırdanmalardan fazlası olamazdı.

Ayrıca Uzunçarşılı gerçek bir bölge anlayışı da sergilemiyor. Uzunçarşılı, İstanbul'da işleyen bürokratik yapılarla sınırlı kalmaya eğilimli olduğundan bu eksiklik özellikle dikkat çekicidir. Durum böyleyken bile, bu sürekli değişen ve halkı büyük çeşitlilik gösteren kocaman başkentin adı çok sık anılmaz. Yazar, kitaplarının hiçbir cildinde Osmanlı yönetiminin halk arasındaki değişimlere nasıl tepki verdiğini sorgulamamıştır. Dolayısıyla yönetimdeki yeniden yapılandırmanın sosyal ya da ekonomik bir arka planının olabileceği hiç dikkate alınmamıştır. Günümüz okuyucusuna bu, garip bir soyutluk duygusu, Peter Pan'in düşler ülkesinde yaşama duygusunu veriyor. Ama bu eleştiriler, 1970'lerde ve sonrasında, bu tür sorunların Osmanlı dönemi tarihçilerinin görüş alanına girmeye başladığında geliştirilen bir bakış açısından hareketle yapılan eleştirilerdir. 1940'lı yıllar için Uzunçarşılı'nın kitapları olağanüstü bir başarı sayılıyordu – o kadar ki, Osmanlı bürokrasisine karşı akademik ilginin, "Uzunçarşılı Weber'e rastlandığında" oluştuğunu söyleyebiliriz.

---

39 Mouradjea d'Ohsson, *Tableau général de l'empire Ottoman*, 2. baskı, 7 cilt (Paris, 1788-1824).

Osmanlı savaş politikası

Herkes "kral ve savaş" tarzı tarih anlatımında savaşların tumturaklı bir şekilde ele alındığını bilir: 19. yüzyıla kadar Osmanlı tarihyazımı da bu kurala uyardı. Gördüğümüz gibi, kâfirlere karşı savaşlarda elde edilen zaferler meşruiyeti pekiştiren önemli bir araç olarak işleniyordu. Bunun yanı sıra, 16. yüzyıldan itibaren Avrupalı yazarlar da Osmanlı İmparatorluğu'nu neredeyse tamamen bir asker toplumu olarak görme eğilimi sergiliyorlardı.

Yine de son yetmiş yılın tarihyazımında Osmanlı savaş politikası çok rağbet edilen bir araştırma alanı oluşturmadı. Türk tarafında bunun bir nedeni, Türkiye Cumhuriyeti'nin ardışık hükümetlerinin Yunanistan, İngiliz ve diğer müttefiklerine karşı yapılan savaşı, yeni devletin kuruluşunun *temeli* olarak görmeleri ve görmeye devam etmeleri olabilir. Ancak 1923 yılında, Lozan Antlaşması barış sağladığında, Türkiye Cumhuriyeti sadece uluslararası çapta barış istemlerini açıklamakla kalmadı, aynı zamanda şaşırtıcı bir ölçüde yurt dışındaki savaşlardan uzak durmayı başardı.[40] Bu, Osmanlı sultanlarının "sefer ve zafer"lerinin hâlâ siyasi söylemin bir parçası olmasına rağmen, Türk tarihçilerinin neden Osmanlı savaş politikası ile fazla ilgilenmediklerini açıklayabilir.[41] Belki de, bunun yanı sıra, Osmanlı alanında çalışanların bir çoğu, hangi ülkeden gelirlerse gelsinler, savaşın her şekline karşı somatik bir tepki geliştirmiş olabilirler. Savaş ve Nazizm travması sadece birkaç yıl geride kalmışken savaş konusu, duygusallıktan arınmış bir şekilde yaklaşılabilecek bir konu değildir. Öte yandan, Türk olmayan birçok tarihçi için, savaşın dehşetinden dolayı oluşan kendi sorunlarını oldukça uzak bir geçmişe ve yabancı bir uygarlığa yansıtmak, anlamsız gelir. Dolayısıyla öyle görünüyor ki, en mantıklı yol, konudan kaçınmaktı.

---

40 Tek istisnalar, 1946 yılının sonlarında Mihver güçlerine karşı savaş ilanı, Kore savaşında savaşmak üzere birliklerin gönderilmesi, Kıbrıs çıkartması (1974) ve son Körfez Savaşında oldukça küçük çaplı bir katılımdı.

41 Osmanlı savaş yönetimi alanında belirmekte olan uzmanlar arasında İngiliz, Amerikalı ve Macar araştırmacılara ama sadece birkaç Türk tarihçiye rastlamamız kayda değerdir.

Böyle olmuş olsun ya da olmasın, manzara artık değişmekte. Bu değişim, iktisat tarihçisi Mehmet Genç'in yazdığı ve 18. yüzyılda Osmanlı savaşlarının maliyetinin nasıl karşılandığını inceleyen öncü makale ile başladı.[42] Genç, özellikle de 1750'den sonraki askerî gerilemeye büyük ölçüde Osmanlı ordularına yeteri kadar silah, üniforma ve çadır sağlanamamasının neden olduğundan yola çıkıyor. Osmanlı'nın zannat ekonomisinde görülen bu zayıflığın nedeni ise, savaş malzemeleri için yapılan ödemelerin –yapılırlarsa eğer– piyasa değerinin çok altında kalmalarında yatıyordu. Bunun yanı sıra, yüksek verimli üreticiler daha başarısız rakiplerine göre daha büyük siparişler alıyorlardı. Malları birkaç büyük dağıtıcıdan toplamak bir bürokrata tabii ki daha kolay geliyordu. Ancak aynı zamanda zanaatkâr ve esnaf ahlakında meslektaşlarından fazla kazananın tepki gördüğü de unutulmamalıdır. Osmanlı makamları bu anlayışı pekiştirmiş olabilirler. Dolayısıyla uzun süreli bir savaş, sermayesi olmayan zanaatkârların neredeyse iflasına yol açıyordu ve böylece 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu savaşa kaynak bulmadaki yetersizliğinin kurbanı oldu.

Genç, bu konuyu bir iktisat tarihçisinin bakış açısıyla incelerken genç meslektaşı Rhoads Murphey ise bir sosyal tarihçinin yaklaşımını seçecekti.[43] Murphey, ikincil kaynaklarda yinelenen ve iman gücüyle kahramanlıktan kahramanlığa koşturan Osmanlı askerini anlatan eski hikâyenin, masaldan başka bir şey olmadığını göstermeyi amaçlıyordu. Diğer askerler gibi Osmanlı ordu mensupları da savaş vurgunu şeklinde, ama aynı zamanda, kabaca da olsa, hakka hakkını veren bir adalet sistemi içinde, dişe dokunur ödüller bekliyordu. Padişahın Osmanlı tarihi boyunca birçok kriz döneminde gücünü koruyan ve adaletli olduğu temeline dayanan itibarı, bu bağlamda istikrarı sağlayan bir faktör olarak ortaya çıkıyordu. Murphey'nin görüşüne göre 1700 yıllarına kadar Osmanlı toplumu, askerlerin bek-

42 Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 49/4, s. 51-61; 50/5 (1984), s. 86-93; Fransız versiyonu: "L'Économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle," *Turcica* 27 (1995), s. 177-96.

43 Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700* (Londra, 1999).

lentilerini fazla sorun ya da zorluk yaşamadan karşılayacak bir şekilde düzenlenmişti.

Murphey'nin araştırmaları önce IV. Murat ve Doğu seferlerine odaklanmıştı. Monografisini yazarken, Macaristan'daki Uzun Savaş sırasındaki Osmanlı seferlerinin lojistiğini araştıran Caroline Finkel'ın çalışmalarına da başvurma olanağı buldu. Finkel, Osmanlı askerî örgütlenmesinin 1600 yıllarında, sanıldığından daha etkin olduğunu ortaya koymuştu, çünkü erzağın çoğunun ve askerlerin önemli bir kısmının, Osmanlı merkezinden değil, serhat ya da sınır savaşlarının ülkesi olarak gelişen ününü doğrulayan Bosna'dan geldiklerini göstermişti.[44] Gábor Ágoston da bu konu üzerine eğildi ve Osmanlıların, 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa bağlamında "askerî devrim" olarak tanınan gelişmenin temel özelliklerine nasıl tepki verdiklerini inceledi. Bu yenilikler dalgası barutun ve küçük silahların geniş çaplı kullanımını içeriyordu.[45] Ágoston'a göre, 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı ordularının yenilgilerine neden olan, modası geçmiş silah teknolojilerine bağlılık ya da kurşun ve barut gibi temel malzemelerin eksikliğinden çok, bir organizasyon sorunuydu: uzak savaş hatlarına büyük miktarlarda malzeme taşınmasında ve ek olarak, ateşli silahlarda yüksek ve görece sabit bir teknik kalite sağlamada ortaya çıkan zorluklukladı.

Osmanlılar için felaketle sonuçlanan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı inceleyen Virginia Aksan ise, donanımdan çok, insan kaynağıyla ilgili sorunların üzerinde durur. Aksan'a göre, orduda reform girişimlerinde bulunan III. Selim ve II. Mahmut, sadece Avrupa modellerini örnek almıyorlardı. Bunun yanı sıra 17. yüzyıldan beri yerleşmiş olan bir Osmanlı geleneğini, "yersiz ve yurtsuz"ları orduya almayı sürdürdüler. Aksan'a göre bu yüzden, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında gerçekleşen ve yeniçeri-dışı bir askerî gövde oluşturan reformların Osmanlı öncüleri de vardı. Aksan, III. Selim'in yeniçerileri karşısındaki başarısızlığını, önceki tarihçiler kuşağının

44 Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, 2 cilt (Viyana, 1988).

45 Ágoston, "Habsburgs and Ottomans".

vurguladığı gibi, getirmek istediği askerî yeniliklerin "yabancılığına" bağlamadı. Aksan'a göre yenilginin nedeni büyük ölçüde, yeniçeriler ayaklandığında elindeki kıtaları kullanmayan padişahın siyasi alandaki yetersiz beceri ve enerjisiydi. Aksan, iyi eğitilmiş ve iyi donatılmış orduları, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa karşısında ağır bir yenilgiyle karşılaşan II. Mahmut'un durumunda olduğu gibi, konunun büyük olasılıkla İbrahim Paşa'nın üstün komutanlığından ibaret olduğu sonucuna varıyor.

Böylece, uzun süre savaşta başarının temel kaynaklarından biri olarak bilinen "şans" öğesi tekrar eski namına kavuşmuş oluyor.[46] Sonuç olarak Osmanlı savaş yönetimi üzerine yapılan yeni incelemeler, tam da azımsanmayacak sayıda Osmanlı kronikçinin çoğunlukla göz ardı ettiği, siyasi ve sosyal tarihin kesiştiği konulara eğildi: savaş hattının gerisindeki organizasyon, insan gücü, silah ve yemek kaynakları. Osmanlı tarihyazımı geneleğinin tarihçilere sunduğu, padişahın meşruiyeti, bürokratik yapı ve savaş yönetimi gibi temel motifler böylelikle yeni bir ışıkta ele alınıyorlar.

Eski-yeni ufuklara doğru: Osmanlı ve Bizans

Bir sonraki adımımız, günümüz Osmanlı dönemi tarihçisinin Nâimâ ya da Reşit'in geliştirdiği geleneğe uymadıkları kimi belli konulara dikkat çekmek olmalı: Osmanlı'nın dış dünya ile olan ilişkileri, belli bölgelerin tarihi ve son bir önemli nokta olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışında gayrimüslim ulusalcılığının ve büyük güçlerin müdahalesinin incelenme tarzı. Bu "dış dünya"yı oluşturan çok sayıda devletin arasında Bizans İmparatorluğu önemli bir yer tutar. Bu önemin asıl nedeni gücü değildir, çünkü 1204 yılının "Latin" fethinden sonra Bizans, batı Anadolu'da bir iki kale kentini tutmaya çalışan önemsiz bir devlete dönüşmüştü. Bunun ötesinde, 1261 yılında Michael Palaiologos eski başkenti ele geçirdiğinde, Anado-

46 Virgina Aksan, "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century", Erik J. Zürcher (der.), *Arming the State* (Londra, 1999), s. 21-33.

lu'daki bu topraklar da hızla yitirildi. Bir zamanların güçlü olan Bizans İmparatorluğu'ndan geriye kalan sadece güneydoğu Avrupa'nın köşesinde bir iki minik bölgeydi. Ancak Konstantinopolis/İstanbul'un ideolojik statüsü, Bizans imparatorlarının gerçek güçleriyle çok orantısızdı. Bu, batı Avrupa tarihçilerinin yakından tanıdığı bir uyuşmazlıktır. Başarısızlıkla sonuçlanan Haçlı Seferleri ve Ortodoks Kilise'yi Katolik Kilise'nin içine almayı amaçlayan sonuçsuz kilise kurulları geniş çaplı bir tarihyazımını ortaya çıkardı.

Osmanlı tarihi alanında, İstanbul'un fethinin ve yeniden yerleşim alanı hale getirilmesinin Fatih Sultan Mehmet'in siyasi gündemindeki önemini gösteren ilk tarihçi Halil İnalcık oldu. Osmanlı padişahlarının, fethedilen bölgelerin kalıcı eyaletlere dönüştürülmesinde kullandıkları siyasi yöntemler üzerine yazdığı bir seri temel incelemeden sonra İnalcık, Osmanlı hükümetinin eski Bizans başkentinde karşı karşıya kaldığı zor duruma eğildi.[47] İnalcık, Fatih külliyesinin yapımından önceki dönemde kentin din ve yüksek kültür merkezi olarak Ayasofya'nın önemini vurgulamıştı ama aynı zamanda yeni ticaret binalarına, özellikle de ticareti teşvik eden ve bu sayede neredeyse tamamen terk edilmiş kentin yeniden canlanmasına katkıda bulunan Kapalı Çarşı (bedesten) üzerine odaklanmıştı. Uzun yıllar sonra İnalcık, erken Osmanlı dönemi İstanbulu ile ilgili makale serisini, 15. yüzyılda hâlâ büyük ölçüde İtalyanca konuşulan bir kasaba olan Galata ile ilgili bir incelemeyle tamamladı.[48]

---

47 Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954), s. 103-129; *a.g.e.*, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara, 1954); *a.g.e.*, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul", *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-70), 229-249. İstanbul'un Osmanlı başkenti olarak yeniden yapılandırılmasının siyasi ve sanatsal öğeleri üzerine başka çalışmalar arasında Stefanos Yerasimos, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques* (Paris, 1990); Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge MA, 1991); Theocharis Stavrides *The Sultan of Vezire. The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)* (Leiden, Boston, Köln, 2001) ve Çiğdem Kafescioğlu'nun yakında tamamlayacağı çalışma.

48 Halil İnalcık, "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *International Journal of Turkish Studies* I/1 (1979-80), s. 1-17; *a.g.e.*, "Ottoman Gala-

Bu çalışmalar sayesinde eski Bizans başkentinin yeniden canlanmasının, geniş çaplı bir ticari hareket ile mümkün kılındığı açıklığa kavuştu. Karadeniz gittikçe bir Osmanlı gölüne dönüştüğünden, Müslüman tüccarlar işi Venediklilerle Cenevizlilerden devraldılar ve kuzey bozkırlarının birçok ürünü, Osmanlı başkentinin tüketicileri için de elde edilebilir oldu. 15. yüzyıl Osmanlı yönetici mercilerinin, denizaşırı ticarete karşı ne kadar uzak olduklarını, büyük ölçüde İnalcık'ın yapıtlarından öğrendik. Aksine, 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun karakteristik bir özelliği olan, uluslararası ticareti gayrimüslimlere bırakma eğilimi, oldukça geç oluştu. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, uzun mesafeli ticaret yollarıyla yakından ilgili bir devlet olarak ortaya çıkmıştı ve Müslüman halkın hiç de azımsanmayacak bir kesimi, bu yollarda servet sahibi oldular.[49]

Başka bir açıdan bakıldığında, Bizans'tan Osmanlı'ya geçiş dönemine son zamanlarda artan ilgi mutlaka hem Türk hem de Yunan tarihçilerin ulusalcı söylemleri yumuşatma ve akademik bir diyalog oluşturma girişimlerinin göstergesidir.[50] Bu ilgi aynı zamanda iki tarih alanının gelişmekte olan olgunluğunu da belgeler. İki taraftan da bazı belli katılımcılar, artık, "öteki"yle karşı karşıya gelmeye yetecek özgüvene sahipler. Sonuçta bazen, son dönem Bizans ve erken dönem Osmanlı kaynaklarındaki eksiklikleri, Osmanlı ya da Bizans tarihçisi "komşuların" çabalarıyla ortaya çıkan kaynaklardan yararlanarak gidermek de mümkün olabiliyor. Klaus Peter Matschke'nin makalesinin de ortaya koyduğu gibi, tarih biliminin birçok sorusu böyle bir akademik işbirliğinden yararlanabilir.

---

ta, 1453-1553", *Première rencontre internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne*, (ed.) Edhem Eldem (Istanbul, 1991), s. 17-116.

49 Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge, 1994).

50 Yakın zamanda İstanbul Boğaziçi Üniversitesi'nde toplanan Bizans tarihçileri kongresi, bu ilgi odaklarına işaret olarak kabul edilmelidir. Kongrenin Türk düzenleyicileri, sadece Türkiye içinden çok sayıda katılımcının gelmesinden değil, aynı zamanda birkaç siyasi temelli yanlış adımdan sonra böyle bir kongrenin sonunda eski Bizans ve Osmanlı başkentinde yapılmış olmasından dolayı duydukları memnuniyeti dile getirdiler.

Sadece bir örnek getireceğiz, o da dinsel alandan olacak: Osmanlı dönemi tarihçilerinin, 15. yüzyıl Osmanlı serhadı da dahil, sınır bölgelerinde sık sık yeşeren dinî aykırılıklarla bağlantılı karmaşık sorulara eğilmeleri gerekir. Bu bağlamda hem Bizans hem de Osmanlı tarihi eğitimi gören Michel Balivet'in iki kitabının adı kendi başına bir program oluşturuyor: *(une) imbrication gréco-turque* ve *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans Ottomans.*[51] Bu kitaplardan biri Bizanslı Rumlarla Osmanlı Türklerin barış içinde yan yana yaşamalarının birçok örneğinden birini işliyor. Öteki kitap ise aksine silahlı bir başkaldırıyla, Bedreddin Simavi, Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa'nın ayaklanmalarıyla ilgili. İslam gizemciliğinin geleneklerine dayanan bu 15. yüzyıl asileri, Sultan I. Mehmet'in yeniden kurmaya çalıştığından daha eşitlikçi bir yönetim biçimi hedefliyorlardı. Toplumda muhalif gruplanmalar hakkındaki bilgilerimiz gerçekten de çok kısıtlı olduğundan, hem Osmanlı hem de Bizans kaynaklarından bulunabilen herşeyin toplanması gereklidir.

Daha gündelik bir düzeyde ise bir grup uluslararası araştırmacı Osmanlı vergi kayıtlarının son dönem Bizans yerel tarihi için ne değeri olabileceğini ele aldı. Seçilen bu yol, Osmanlı yöneticilerin yeni fethedilen bölgelerdeki vergilendirme yöntemlerini değiştirmeye çok da meraklı olmadıkları tanısına dayandırıldı. Bizans hakimiyetinden Osmanlı hakimiyetine doğrudan bir geçiş olduğu kabul edilirse, Osmanlı fetihlerinden sonraki birkaç yıldaki ilk dönem Osmanlı vergi kayıtlarının, son dönem Bizans gelir düzenlemelerinden çok sayıda iz barındırmaları olasıydı. Bu geçiş dönemi üzerine araştırmalar Nicoară ve İrène Beldicenau tarafından, sonunda II. Mehmet tarafından fethedilen Müslüman Karaman prensliği üzerine yürütülen çalışmalar ile daha önceden geliştirilmişti.[52] Son yıllarda Make-

51 Michel Balivet, *Romanie byzantine et pays de rum turc, historie d'un espace d'imbrication gréco-turc* (Istanbul, 1994) ve *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans, Vie du Cheikh Bedreddin le "Hallaj des Turcs" (1358/59-1416)* (Istanbul, 1995).

52 Nicoară Beldiceanu ve Irène Beldiceanu-Steinherr, "Recherche sur la province de Qaraman au XVI siècle" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 11 (1968), s. 1-129.

donya, Bitinya, bazı Ege adaları ve Trabzon; Yunan ya da İtalyan kaynaklarından ayrı olarak Osmanlı gelir kayıtlarında yansıtıldığı şekliyle, Bizans taşrası üzerine popülerleşen deneme alanları olarak ortaya çıktılar.[53]

Avrupa dünya ekonomisine katılım

Osmanlı tarihinin en başında Bizans ile olan çatışma yer alır. Gelin şimdi altı yüzyıl sonrasına gidelim. Osmanlı İmparatorluğunun sonlarına doğru, bu devletin zayıflamasının nedenleri sadece halkları arasında baş gösteren ulusalcılık akımları ve Avrupalı büyük güçlerin emelleri değildi. Osmanlı'nın başta İngiltere'ye, aynı zamanda endüstrileşmekte olan bir Avrupa'nın başka devletlerine de olan ekonomik bağımlılığı da en az o kadar önemli bir unsurdu. Bu bağımlılık, 19. yüzyıl Osmanlı elit kesimi mensuplarının da, "Dette Publique Ottoman"ın emrinde tütün kaçakçılığından yargılanan köylülerin de ağır bir aşağılama olarak algıladıkları, günlük yaşamın bir öğesiydi.[54]

Bu bağımlılığın akademik alanda tartışılmasına olanak veren bir düşünsel çerçeve oldukça geç bir tarihte, 1970'li yıllarda oluştu. Bu çerçeve, Immanuel Wallerstein ve hiç de azımsanmayacak kadar Türk'ten oluşan yandaşlarının geliştirdiği, bugün "dünya sistem teorisi" adıyla tanınan konsepttir. Osmanlı dönemi tarihçisinin açısından bakıldığında Wallerstein'in yaklaşımı, Osmanlı tarihinin ulusalcı Türkler ve birkaç kaçığın incelediği "yabancıl" bir alan değil, hakkıyla dünya tarihinin bir parçası olmasına büyük katkıda bulundu. Bunun ötesinde Wallerstein'in yaklaşımının, çalışmaları Osmanlı tarihçileri arasında uzun süredir tanınan ve takdir edilen Fernand Braudel'in önerdiği yaklaşım ile birçok ortak yanı vardır. Kapitalizm ve

53 Anthony Bryer ve Heath Lowry (ed.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, (Birmingham, Washington, 1986) yapıtında bu incelemelerin iyi bir bibliyografisi bulunur.

54 Osmanlı İmparatorluğu'nun alacaklılarını temsilen, Dette Publique Ottomane'a, padişahın uyrukları tarafından ödenen, getirisi en çok vergilerden bazıları devredilmişti.

maddesel yaşam üzerine yazdığı üç ciltlik kitabında Braudel de bağımsız bir "dünya ekonomisi" olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu'nun kayda değer bir önem taşıdığı, ilk modern dönemin uluslararası ekonomik ilişkilerinin bir modelini geliştirdi.[55]

Çok kısaca özetlemek gerekirse, "dünya sistem teorisi" aşağıdaki varsayımlara dayanır: 16. yüzyıla kadar Avrupa ekonomik sistemi büyük ölçüde Stockholm'u Venedik'e bağlayan sanal bir çizginin batısında kalan bölgelerde gelişti. Ancak 1500'li yılların başlarından itibaren bu sistem, ortaya çıkmakta olan bir "dünya ekonomisi"nin çekirdek bölgesi olacak kadar gelişti.[56] "Dünya ekonomisi sistem teorisi"nin temelinde, ticari ve sonrasında endüstriyel kapitalizmin ağırlık taşıdığı böyle bir çekirdek bölge ile ekonomik açıdan güdümlü "çevre bölgeler" yatar. Çevreyi oluşturan bölgeler resmî koloniler olabilecekleri gibi belli bir ölçüde siyasi bağımsızlığa da sahip olabilirler. İki durumda da, belli bir "çevre"de baskın güç olan "çekirdek ülke"nin ithal etmek istediği ürünler için ele geçmiş bir pazar oluşturuken, besin ve ham madde de üretirler. Çekirdek bölgeye yakın bulunan güçlü devletler marjinalize edilmeye karşı başarıyla direndiklerinde, çekirdek ve çevrenin arasında bir geçiş bölgesi olarak sisteme dahil yarı-çevreler de oluşabilir. Örneğin, Asya, Afrika ve Amerika'nın geniş bölgelerini Avrupa'nın yayılmasına açan İspanya ve Portekiz, "çekirdek ülke" konumunda kalmayı başaramadılar. Ancak geniş denizaşın bölgeler üzerinde sahip oldukları tekeller, bu iki ülkenin çevreye itilememesini sağladı. Çekirdek, yarı-çevre ve çevre arasındaki ilişkiler doğal olarak hiçbir zaman durağan değildir. Modern çağın başlarında görülen ana dinamik etken, Avrupa "çekirdek ülkelerin", önceden olan bağımsız bölgelerin gittikçe daha büyük bir kısmını kendi kontrolü altındaki bölgelere eklemeyi başaran, genişleyen ekonomik güçleriydi.[57]

---

55 Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIe siècle*, 3 cilt, (1979, Paris), cilt 3, s. 11-70.

56 Avrupa versiyonu öncesindeki Dünya ekonomileri hakkında bkz. Janet Abu-Lughod, *Before European Hegemony, The World System AD 1250-1350* (Oxford, 1989).

57 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, 3 cilt (New York, 1974, 1980, 1989).

15. yüzyıldan 17. yüzyılın sonlarına kadar Avrupalı devletlerin önemli bir siyasi ve askerî rakibi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısı, büyüklüğü ve önemi göz önünde bulundurulduğunda, "dünya sistemleri" modelinin yararlılığını ölçmek isteyen bilim adamları için olağanüstü önemdeydi. Başka bir deyişle, bu araştırmacıların, Osmanlı topraklarının ne zaman "çevre" olarak kapitalist dünya ekonomisinin içine katıldığını belirlemesi gerekiyordu. Osmanlı ekonomisini "dünya sistem teorisi" çerçevesi içinde incelemek bir Osmanlı dönemi tarihçisi için, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsız bir ekonomik evren olarak işlemesinin ne zaman sona erdiği ve dahil edilme süreci içerisinde bölgesel farklılıkların olup olmadığı sorularını içeriyordu.[58] Burada iki kökten farklı seçenekten birini seçmek gerekiyordu. Barkan, Braudel ya da Çizakça'nın erken dönem yapıtları izlenirse, çevre ekonomisine geçiş 16. yüzyılın sonlarında başlamıştır.[59] Alternatif olarak Braudel'in, günümüz Osmanlı tarihçilerinin birçoğunun da benimsediği ve Avrupa'nın ekonomik egemenliğinin 18. yüzyılın sonlarına, hatta 19. yüzyılın başlarına kadar oluşmadığını içeren görüşünü kabul edilebilir.[60] Bunun sonrasında çıkan bir makalesinde Çizakça da aynı görüşü savunurken, Wallerstein, Decdeli ve Kasaba bu tartışmada taraf tutmaktan kaçındılar.[61] Bu araştırmacılar "dahil edilme"nin bölgeden bölgeye değişen karmaşık bir süreç olduğunu ve var olan araştırmaların Osmanlı'nın "dünya sistemi"ne ek-

58 Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy", *The Ottoman Empire and the World Economy*, (ed.) Huri Islamoğlu-Inan (Cambridge ve Paris, 1987), s. 88-100.

59 Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), s. 3-28; Benjamin Braude, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650, A Study in Underdevelopment", *Review* 2, 3 (1979), s. 437-54; Murat Çizakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: a Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650," *The Journal of Economic History* 40 (1980), s. 533-50.

60 Braudel, *Civilisation matérielle*, cilt 3, s. 406-11.

61 Murat Çizakça, "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy," *Review* 8, 3 (1985), s. 353-78.

lenmesiyle ilgili kesin veriler vermeye yeterli olmadığınının altını çizdiler.

Osmanlı tarihinin Wallerstein modelinde çok sofistike bir incelemesini Huri İslamoğlu sundu ve 1980'li ve 1990'lı yıllarda birçok tarihçinin benimsediği "yerelci" yaklaşımın getirdiği sorunlarla yüzleşti.[62] Bu bilim adamları, "dünya sistemi" yaklaşımının "çevre" haline getirilmiş bölgelerin geçmiş tarihlerinin öneminin yok sayıldığına dikkat çektiler. Bir yönetim sistemindeki sosyal ve siyasi ilişkilerin doğası ne olmuş olursa olsun, söz konusu bölgenin katılımından sonraki tarihini belirleyenin sadece çekirdek bölgenin dinamiği olduğu görüşü, bu eleştirinin temelini oluşturuyor. Bu varsayımlardan yola çıkıldığında, güncel durumu anlamak isteyen bir sosyal bilimci için 1750 ya da en fazla 1590'dan geriye gitmeye gerek yoktur. Sosyal bilimci için "milat", alanın uzmanları tarafından bölgenin dahil edilme zamanı olarak kabul edilen yıl ya da yıllarla eş düşecektir. İslamoğlu, bu eleştirinin çok ciddiye alınması gerektiğine dikkat çekiyor. Bu itiraz, her büyük devletin, dünyadaki tarihsel gelişmelerin yok edebileceği ama aslında değiştiremeyeceği bir "öz"ünün olduğu yönündeki eski tarihçi iddiaya bir dönüşe yol açmıyor. Bu problemi gözden kaçırmamak için İslamoğlu çatallı bir yaklaşım öneriyor: bir yandan, birkaç Avrupalı "çekirdek ülke"nin dünyanın büyük bir bölümünü kendi çevreleri haline getirdikleri 19. yüzyılın karmaşık siyasi ve ekonomik tarihini araştırmak gerekli gözüküyor. Ama bu yaklaşıma yerel dinamiklerin ayrıntılı incelemesi entegre edilmeli ve aynı zamanda bu güçlerin söz konusu bölgelerin kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmelerini hangi şekilde engellediklerinin ya da desteklediklerinin anlaşılması gerekmektedir. Başka bir "operasyonel" deyişle, İslamoğlu "dünya sistemi"nin ortaya çıkışının incelenmesinde Avrupa ve Osmanlı dönemleri tarihçilerinin sıkı bir işbirliği içine girmeleri isteminde bulunuyor. Böyle bir proje üzerinde çalışacak olanların değişik tarihyazımı

62 Huri İslamoğlu-İnan, "Oriental Despotism in World System Perspective", *The Ottoman Empire and the World Economy*, (ed.) Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge, Paris, 1987), s. 1-26.

gelenekleriyle baş etmeleri gerekeceği açıktır ki bu da her zaman kolay bir şey değildir.

Osmanlı merkezinin sahiplenilmesi

Osmanlı tarzı "dünya sistemleri teorisi", oturmuş merkezlerin, yani Osmanlı merkez eyaletlerini oluşturan İstanbul'un ve Ege kıyılarının eski konumlarını nasıl yitirdiklerini ve Avrupa-baskın bir dünya ekonomisine bağlı birçok "çevre bölge"den biri haline geldiğini gösterir.[63] Ancak Osmanlı çerçevesinde ele alınan bu merkez-çevre ilişkileri senaryosu, konuyla ilgili söylenebileceklerin tamamını kapsamaktan uzak kalır. Aksine, Osmanlı merkezine eğilme, "dünya sistemleri teorisi"nin henüz var olmadığı 1940'lı yıllarda çok belirgin ve hâlâ aramızda olan bir tarihyazımı tarzının parçasını oluşturur.[64] Bu "merkezileştirici" araştırma akımının etkisiyle cumhuriyet dönemi Türk tarihçileri, Osmanlı tarihine yönelik soğuklukları geçer geçmez, Osmanlı merkezini sahiplendiler. Türk araştırmacılarının Osmanlı İmparatorluğu'nu rehabilite etme isteği, özellikle de Osmanlı başarılarının ve kültürel parlaklığının ulusal gurur kaynağı olarak görülmeye başlandığı 1930'lu yılların sonlarından itibaren kuşkusuz büyüktü. Sonuçta Osmanlı devleti, hem Avrupalı yazarlar tarafından, hem de eski Osmanlı topraklarında kurulan devletlerin bir çoğundaki yaygın ulusalcı söylemlerde sistematik bir biçimde karalanıyordu.

Tarihçi olsun olmasın, daha naif olanlar için, en çekici olgu Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî şanıydı. Daha derine inenlerin Osmanlı tarihine olan ilgilerinin kaynağı, büyük bir imparatorluğun işleyişini, özellikle de devlet yönetim mekanizması ve

63 Doğu Balkanlar'ın ve batı Anadolu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nun işleyişi açısından merkezi konumları konusu için krş. Klaus Kreiser, "Über den Kernraum des Osmanischen Reiches", *Die Türkei in Europa,* (ed.) Klaus-Detlev Grothusen (Göttingen, 1979), s. 53-63.

64 Türk araştırmacıların Osmanlı sınır bölgelerine olan ilgisi ağırlıkla 16. yüzyıl için geçerlidir. Bu kurala bir istisna olarak, 17. yüzyılın sonlarına ve 18. yüzyılın başlarında yaşayan İsveç Kralı XII. Karl ve Rusya Çarı 1. Peter gibi tarihi karakterlere odaklanan Akdes Nimet Kurat sayılabilir: *XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu* (Ankara, 1943).

vergi veren toplum arasındaki bağlantıları inceleyebilme olanağında yatıyordu ve yatmaya devam ediyor. Çünkü, İstanbul ve Ankara arşivlerinin incelemeye açılmasına kadar, Osmanlı sosyal yapısı çok az biliniyordu ve yanlış anlamaların arkası kesilmiyordu. İdeoloji sorunu bir yana, az tanınan bir dünyayı keşfe iten bir araştırmacı dürtüsü hiçbir zaman gözden kaçmamalı.

Osmanlı eyaletlerinde ekonomi, kültürler ve yerel kimlikler

Özellikle 1950'li yıllardan sonra belli eyaletlere yönelen ilgi ile beraber, Osmanlı'da yüzyıllarca süren tarihyazımı geleneğinden de kopuldu. Eski Osmanlı topraklarında kurulan çoğu devlette tarihçiler, genelde çalışmakta bulundukları modern ülkenin sınırları içindeki bölgelere yoğunlaşma eğilimi gösterirlerdi ve hâlâ da gösterirler.[65] Pratik açıdan bu eğilim mantıklı görünür, çünkü her bir devlette üniversite kadroları ve araştırma fonları "meşru" akademik araştırmanın tanımına bağlıdır.

Bakanlık bürokrasileri, hele de halk, "ulusal bölge"nin, bazen de hükümetin sahiplenmek istediği bölgelerin araştırılmasına öncelik tanınması gerektiğini düşünmeye eğilim gösterirler.[66] Bu yüzden, araştırılması istenilen bölgelerin coğrafi sınır-

65 Bazı yabancı araştırmacılar için de geçerlidir bu: örneğin bu makalenin yazarlarından biri kendini Anadolu tarihçisi olarak görür.

66 Balkanlar üzerine yapılan Yunanca, Bulgarca ya da Rumence araştırmaların yanı sıra, burada pek değineıneyeceğimiz İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde de geniş bir literatür bulunur. Almanca konuşulan bölgelerde Balkanlar üzerine oluşan ilginin ilk kaynağı kuşkusuz Habsburg mirasıdır. En azından son yıllarında Almanca konuşulan bir hanedan olan Habsburglar, oldukça geniş Balkan bölgelerine sahip olmuş ve bunları inatla tutmaya çalışmıştı. Bunun da ötesinde iki dünya savaşında da Almanya'nın Balkan müteffikleri bulunuyordu ve Balkan yarımadasında geniş bölgeleri işgal etti. Bu siyasi durum üzerine dönemin hükümetleri, üniversite içinde ve dışında olsun, Balkan araştırmaları için altyapı oluşturdular. Almanya'da Balkan araştırmaları 19. ve 20. yüzyılları vurguladı; bir Baveryalı prens, siyasi alanda fazla şansı ya da becerisi olmadığı kabul edilse bile, bir zamanlar Yunan tahtına çıktığı için bu dönem Baverya gibi bölgelerde daha da çekiciydi. Bu altyapı Nazi rejimini de oldukça iyi atlattı. İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Balkan yarımadası bölündü, Yunanistan ve Türkiye, NATO üyesi olurken Yugoslavya dışındaki tüm diğer Balkan ülkeleri Varşova Paktına üye oldu. Soğuk Savaş ortamın-

larının dışına taşması, ilk bakışta zannedilebileceği kadar sakıncasız değildir.

Bazen, Tunus örneğinde olduğu gibi, modern bir devletin sınırları Osmanlı döneminin eyalet sınırları ile belli oranlarda örtüşebilir ama bu her zaman böyle değildir. Aslında, Osmanlı yönetim birimleri ve günümüz sınırları arasındaki farklılıklar, bir tarihçi için oldukça kötü bir durum oluşturur. Oluştuğu bölgeleri göz önünde tutmadan, herhangi bir devleti ele almak imkânsız görünüyor. Ancak bölgeler arasındaki ilişkilerin bugün de, söz konusu bölgesel birimlerin –çok sayıda başka birimle birlikte– Osmanlı gibi büyük çaplı bir imparatorluğun parçalarını oluşturdukları zamanlarda olan ilişkilerle aynı olduğundan yola çıkmak, büyük bir anakronizmdir.

Buna ek olarak, yönetim birimlerinin "sıradan" Osmanlı bireylerinin yaşamları üzerinde büyük etkileri olabilirdi. İmparatorluğun gayrimüslim bir tebaası için Eflak, Moldavya veya Transilvanya'da mı, yoksa beylerbeyleri tarafından yönetilen Balkan eyaletlerinden birinde mi yaşadığı önemli bir fark oluştururdu. Bir yandan, prensliklerde Ortodoks voyvodolar, "çekirdek bölge"lerdeki gayrimüslimlerin ulaşamayacağı bir tür sanat ve eğitim desteği sağlayabilirlerdi. Ama öte yanda sık sık değişen voyvodolar atamalarının karşılanması için gerekli vergiler halkın belini bükerken, asıl tehlike, başkaldıran bir valinin Habsburg ya da Osmanlı ordularının, hatta belki de ikisinin birden akın etmelerine yol açabilmesinde yatıyordu. Anadolu'ya bakıldığında ise, Erzurum ya da Kars gibi merkezî kontrolün iyi oturduğu sınırdaki kale kentlerindeki koşulların aynı şekilde Bitlis'te de geçerli olduğunu düşünmek hata olur. Çünkü 17. yüzyılda Bitlis, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olsa da, yerel bir Kürt hanı tarafından yönetiliyordu. Günümüz ulusdevletleri içinde oldukça ileri aşamada bir entegrasyondan yola çıktığımız için, 17. veya 18. yüzyıl tarihi, çağdaş bölgesel sınırlar içinde incelendiği zaman, bölgeler arasında bu tür ya da buna benzer farklılıklar kolayca gözden kaçar.

---

da komünist karşıtı referanslar bir süreliğine işlemeye devam etti ama zaman geçtikçe personel ve perspektifte önemli değişimler oldu.

Son dönem tekrarları da dahil olmak üzere, Balkan çatışmalarının uzun tarihi karşısında, Balkan bölgelerinin tarihinin araştırılmasında ekonomik ve kültürel gelişmede farklılıklar, etniklik ve kimlik oluşması ön planda bulundu.[67] Araştırmaların bir odağını karmaşık bir sorun olarak, Balkan ülkelerinin kapitalizme geç geçmelerinden Osmanlı politikalarının sorumlu olup olmadığı; olduysa, bunun hangi ölçüde olduğu sorusu oluşturur.[68] Bunun ötesinde, Osmanlı siyasi ve ticari yapılanmasının el sanatları ve üretimin gelişmesini engelleyip engellemediğini sorgulayabiliriz ki bunun sonucu olarak, "dünya ekonomisine giriş" sonunda gerçekleştiğinde, Balkan bölgeleri anında ziraata dayalı çevre bölgeler olarak damgalanmış olur.

Ama Michael Palairet'nin görüşüne katılırsak, aslında Osmanlı Balkanları'nın büyük bir bölümünün herhangi bir şekilde "çevre bölge" haline gelmeleri çok da kolay olmadı. Birçok Osmanlı kentinin tekstil endüstrisi 19. yüzyılın başlarında Avrupa ile oluşan rekabetin etkisiyle zayıflarken, endüstri, özellikle de sonradan Bulgaristan olacak Rumeli eyaletlerinde olmak üzere kırsal kesimlerde genelde genişliyordu. 1830 civarında Osmanlı devleti yollarda minimum bir güvenlilik düzeyi sağlamayı başardıktan sonra, bu kırsal "ilk-endüstri"nin ürünleri büyük bir müşteri sayısına ulaşabilmeyi başarabilmişti. Ancak 1878 yılından sonra durum oldukça dramatik bir şekilde değişti. Bağımsızlıktan sonra Bulgar köylüleri Osmanlı döneminde olduğundan daha az vergi öder olmuşlardı. Toprak sahibi Müslümanların ihraç edilmeleri ya da kaçmalarından sonra tarım için rahatça toprak elde edebildiklerinden birçok köylü yeniden geçim ekonomisine döndü. Sonuç olarak, kentlerdeki pazar büyük ölçüde çöktü ve neredeyse tamamen kırsal bir ekonomi oluştu. Benzer bir durum, ilk-endüstriyel geleneği olmayan Sırbistan için de daha da erken bir tarihte geçerliydi. Palairet'nin görüşüne göre 19. yüzyıl

---

67 Antonina Zhelyazkova ve Johann Strauss bu konuları enine boyuna ele alacak ama bu konunun sonunun gelmesi neredeyse imkânsızdır.

68 Macaristan'da da benzer bir sorunsala önem veriliyordu, bu konuda Géza Dávid ve Pál Fodor'un bu kitaptaki makalelerine bakınız.

boyunca Balkan ekonomisinin başarısızlığını açıklayan, "çevre bölgesi" haline gelmenin getirdiği dış etkilerden çok, pazara yönelimin az olduğu kırsal bir ekonomiye dönüş oldu.[69]

Bu soruyla bağlantılı olan başka bir problem ise, "Balkan rönesansı" olarak bilinen olgunun neden bu kadar geç –büyük ölçüde 1750 sonrası– oluştuğudur. Peter Sugar, eyaletlerin çoğunda sanat ve eğitime destek verebilecek yerel bir aristokrasinin olmayışına dikkat çekti.[70] 17. ve 18. yüzyıllarda bile kiliseler mimarlık ve güzel sanatların ana buluşma noktasını oluşturdukları için uzun süre sanat alanında kültürel durgunluğun nedeninin Osmanlı'nın kilise yapımına getirdiği kısıtlamalar olduğu varsayılıyordu. Ancak Machiel Kiel'in çalışmaları bu görüşe bir sınır çizmemizi gerektirdi. Kiel, imparatorluğun Ortodoks sanatçıları için belirli bazı Osmanlı eyaletlerinde sanıldığından daha fazla mimarlık ve ressamlık olanağının olduğunu gösterdi.[71] Son zamanlarda Ordodoks Kilisesi'ndeki ağır mevki rekabetine ve hizmet giderlerine daha çok ilgi gösterilir oldu: Okullar ya da kütüphaneler için sağlanabilecek para, rüşvet olarak yüksek makamlı Osmanlı memurlarının kasalarının ve hakkıhuzur şeklinde de devlet hazinesinin yolunu buluyordu.

Ulusal kimliklerin oluşumuna gelince, tartışmalar ve anlaşmazlıklar sadece Osmanlı yöneticileri ve Ortodoks halk arasındaki ilişkiler üzerine değil, aynı zamanda Ortodoks Kilise'nin kendi içindeki uyuşmazlıklar üzerine de süregeliyor. Osmanlı-Ortodoks uyuşmazlığı konusundaki tartışmaların büyük bir bölümü din değiştirmenin ve Müslüman Balkan topluluklarının oluşmasında Anadolu'dan göçün ve yerel halkın İslama geçmesinin oynadığı rol etrafında dönüyor. Bu anlaşmazlık potansiyeli elde yeteri kadar kaynak bulunmamasından dolayı daha da artıyor. Sonuçta Osmanlılar genelde Türk ve Slav

69 Palairet, *The Balkan Economies*, s. 50-57, 359-370.

70 Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle, Londra 1977), s. 274-285.

71 Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period* (Assen, Maastricht, 1982), s. 143-205.

kökenli Müslümanlar arasında ayrım yapma gereği görmüyorlardı. Bu yüzden, hakkında kendi ve babasının adı dışında çok az şey bildiğimiz bir kişinin hangi zümreden olduğu genelde çok açık olmuyor. Benzer şekilde, ortaçağın son dönemlerinde yerleşim yerlerinin sık sık veba ya da Balkan hükümdarları arasındaki savaşlara bağlı olarak terk edilmesi ile yerel halkın Osmanlı akıncılarından ve ordularından kaçması arasında ayrım yapmak genellikle zordur. Başka bir konu da bazı kesimlerin zorla İslam dinine geçirildikleri iddiasıdır ki bu kitapta Antonia Zheljazkova, bu iddiayı Rodop Dağları'nda yaşayan Müslümanlar açısından çürütür. Güvenilir bilgi açısında genel bir eksiklik söz konusu olduğu için siyasi kökenli söylemler diğer tarihsel alanlara göre daha fazladır.

Çeşitli Ortodoks grupların arasındaki ilişkilere gelince, son yıllarda yapılan çalışmalar, bir merkez etrafında toplanmış milletlerin, Ortodokslar da dahil olmak üzere, büyük ölçüde 18. yüzyılın sonlarından ve 19. yüzyılın başlarından kalma bir icat oluduğunu vurguladı.[72] Daha erken dönemlerde, ruhani sınıftan olanlar ve olmayanlar arasındaki ilişkiler görece kuralsızken; eğitimli ama Kilise'ye bağlı olmayan halk kesimlerinin büyümesiyle gittikçe daha çatışmacı oldular. Kilise'nin kendisi de aksine, ciddi bir merkezî yapıya sahipti; Slav grupları dışlayan Yunanca ayinlerde ısrar ediyordu ve kural olarak belirlenmiş olmasa da aslında sadece Rum rahipler hiyerarşide yüksek konumlara gelebiliyorlardı. Yunanca konuşanların ve Yunan dilinin sahip olduğu bu ayrıcalıklar, değişik ulusal canlanmaların olduğu dönemlerde oldukça yüksek gerilimlere yol açıyordu. 19. yüzyılın ortalarında bağımsız bir Bulgar kilisesinin kurulması da bilhassa, bu olayların çarpıcı bir doruk noktasıdır.[73] Çeşitli Balkan topluluklarının kimlikleri üzerine yürütülen akademik tartışmaların sık sık güncel siyasi çatışmalar tarafından belirlendiklerini ise söylemeye bile gerek yok. Bu tartış-

72 Paraskevas Konortas, "From Tā'ife to Millet: Ottoman Terms for the Greek Orthodox Community", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism, Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century* (Princeton, NJ, 1999), s. 169-180.

73 Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, 1. cilt: *Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Cambridge, 1983), s. 344-345

maların karakteristik bir özelliği de, Osmanlı Devleti ve yönetici kesimi ile uzlaşma arayışında olan az sayıda grup ve kişinin rahatlıkla "unutulmaları"ydı.[74]

Bütünleşme ve merkezsizleştirme

1950'li ve 1960'lı yıllarda eyaletlerde yerel eşrafın varlığı ile ilgili verileri inceleyen yazarlar genellikle bu kişilerin eylemlerinin "Osmanlı'nın çöküşü"ne ve ilk milliyetçi hareketlere olmasa bile eyaletlerde özerkçi hareketlere yönelik kanıtlar oluşturduğundan yola çıktılar. Türk tarafında böyle kişiler, Osmanlı merkezine başkaldıran asiler olarak görülüyordu. Uzun bir kariyer boyunca Albert Hourani ise özellikle Arap eyaletlerinde varlıklı tüccarlar ya da dinî alimlerle, yönetime ya da orduya bağlı kişiler arasındaki ittifaklara dikkat çekerek basite indirgenmemiş ve dar olmayan yeni bir bakış açısının geliştirilmesine katkıda bulundu. Osmanlı kökenlerine rağmen Arap toplumuna çoğunlukla iyi entegre olmuş bu kişiler için Hourani "yerel Osmanlılar" terimini geliştirdi ve bu kişilerin Şamlı olma yolunda aştıkları kültürel ve sosyal sınırları oldukça ayrıntılı inceledi.[75] Şam ya da Musul gibi belirli bölgelerde, yerel hanedanlar birkaç kuşak boyunca valilikler üzerinde tekel oluşturabiliyorlardı. Bunun aksine Mısır ya da Irak'ta güç, yükselmelerini Memlük siyasetine bağlantılarına borçlu olan asilzâdelerin elindeydi. Siyasi bağımsızlık peşinde olan yerel eşrafa sık rastlanmazdı ve 19. yüzyılın başlarında Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa ayrı bir devlet kurma çabasındayken bile sarayının

74 Bu konuların, bizi minnettar kılan ayrıntılı incelemesi için bkz. Maria Todorova, "The Ottoman Legacy in the Balkans", L. Carl Brown (ed.), *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York, 1996), s. 45-77. Ancak daha erken tarihte de bu konular üzerine çalışan yazarlar oldu: Karl Barbir, "From Pasha to Efendi: The Assimilation of Ottomans into Damascene Society 1516-1783", *International Journal of Turkish Studies* 1, 1 (1979-80), s. 68-83; Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics, Damascene Factions and Estates in the 18th and 19th Centuries* (Wiesbaden, Stuttgart, 1985).

75 Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples* (New York, 1991), s. 249-256; Barbir, "From Pasha to Efendi".

kültürel yönelimi Mısır değil, Osmanlı'ydı.[76] Son yıllarda yapılan çalışmalar, siyasi açıdan çok zayıf olduğu 1800'lü yıllarda bile Osmanlı merkezinin yitirmediği bütünleştirici gücünü vurgulamamıza neden oldu.

Osmanlı dönemi tarihçileri son on ya da on beş yıldır, imparatorluğu aşağı yukarı Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar götüren bu ilginç "zayıflıkta güç" olgusunun çekiciliğine kapılır oldular. Bu bağlamda merkezsizleştirmenin görünenin ötesinde avantajlarının da olduğunu çıkarabiliriz ki bu bakış açısı büyük ihtimalle New York'lu tarih sosyoloğu Charles Tilly'nin çalışmalarıyla ilintilidir. Tilly, gerektirdikleri yüksek masraflara dikkat çekerek, devlet oluşumlarının ve merkezileşmelerinin açıklığa kavuşturulmasına büyük katkılarda bulundu.[77] Birbiri ardına gelen ve 17. yüzyıl Avrupası'nın çoğu devletine kök söktüren ekonomik krizler üzerine yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlara varıldı. Niels Steensgaard, yinelenen bu ekonomik ve finansal problemleri, 17. yüzyıl hükümdarlarının bölgelerinin zayıf ekonomilerinin kaldıramayacağı savaş masraflarına girmelerine bağladı.[78]

Daha eski kuşak Avrupa bilimcileri, hatta Hindistan bilimcileri arasında bile merkezileşme olabilecek en yüksek değer olmaktan çıktıktan sonra, Osmanlı tarihçileri de merkezî otoritenin artan gücünün "siyasi ilerleme"nin kesin bir göstergesi olup olmadığını sorgulamaya başladılar.[79] Ne de olsa, Engin Akarlı'nın da belirttiği gibi, II. Mahmut tarafından yürütülen merkezsizleştirmenin bedeli yüksekti: Mehmet Ali Paşa'nın Mısır devletini kurmasını, Bâb-ı Âli ancak İngiltere'yi ve başka Avrupalı güçleri de Osmanlı İmparatorluğu'nun iç anlaşmazlıklarına katarak engellemeyi başardı. Eldeki olgulara karşı bir sav geliştirecek olursak, çok daha değişik bir Osmanlı İmparatorlu-

---

76 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammed Ali* (Cambridge, 1984), s. 32-33.

77 Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime", (ed.) Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, *Bringing the State Back In* (Cambridge, 1985), s. 169-191.

78 Niels Steensgaard, "The Seventeenth-century Crisis", Geoffrey Parker, Lesley M. Smith, *The General Crisis of the Seventeenth Century* (London, 1978), s. 26-57.

79 Salzmann, "Ancien Régime"; Khoury, *Mosul*.

ğu'nun, Mehmet Ali Paşa ve önceki merkezî imparatorluk kurma girişimleri ile uzlaşma sağlayarak yabancı hükümetlerden aslında olduğundan çok daha büyük bir ölçüde bağımsız kalmayı başarabileceği önermesi yapılabilir.[80]

Vergi verenlerin para yitirmesine neden olduğu ama yine de merkezî devletin hazinesinin dolmasını sağlayamadığı için geçmişte çok karalanan tarım vergisi de bu bağlamda itibarına kısmen yeniden kavuştu. 1695 yılından itibaren ömür boyu iltizam almaya imkân verilmesi, Lady Montagu'nun 1720'ler gibi erken bir tarihte de fark ettiği gibi, Osmanlı "aristokrasisi"nin oluşumuna mutlaka katkıda bulunmuştur.[81] İltizam sadece birkaç yılla sınırlandırıldığı sürece parası olan herkese açıkken, yerel halkın başından beri ihalelere katılması engellendi. Osmanlı yönetimi içinde önemli mevkilerde bulunan kişilere ise aksine ayrıcalıklar tanındı. Bu kişiler konumlarını, genelde devlet görevinde belirli bir yere sahip bir kişi ile bağ kurmakla güvenceye alıyorlardı ve elbette gerekli maddi kaynaklara da sahiplerdi. Böyle kişiler kendilerine kazanç sağlayıcı yatırım olarak verilen iltizamı ellerinde tutabilir ve kâğıt üstünde olmasa da uygulamada çoğunlukla oğullarına bırakabilirlerdi.

Aynı zamanda yaşam boyu iltizam uygulaması sayesinde Osmanlı merkezî yönetimi büyük aşiretlerin üyelerinin sadakatini de kazanıyordu yani başka bir deyişle Osmanlı aristokrasisi oluşum halindeydi. "Yerel Osmanlılar"ın merkezî devlete bağlılıkları büyük önem taşıyordu, çünkü 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi aile, hem başkentin hem de eyaletlerin yönetici takımları için yeni kişi sağlayacak önemli bir

80 Engin Akcarlı, "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad Al-Sham and Egypt," (ed.) Abdeljelil Temimi, *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane* (Zaghouan, 1988), cilt 3, s. 41-56. Bu konuyla bağlantılı konular için, tamamıyla 1833 İngiliz-Osmanlı Antlaşmasını ele alan bkz. *New Perspectives on Turkey* 7 (Bahar 1992).

81 Mehmet Genç, "Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, (ed.) Osman Okyar ve Ünal Nabantoğlu (Ankara, 1975), s. 231-296; Lady Mary Wortley Montagu, *Turkish Embassy Letters*, (ed.) Anita Desai ve Malcolm Jack (Londra, 1993), s. 88-91 ve diğer kaynaklar.

kaynaktı.[82] Mültezim, büyük ölçüde –ve kimi durumlarda sadece– "padişahın memurları" olmalarının verdiği meşruiyete dayanarak köylülerden ve esnaftan vergi toplayabiliyorlardı. Gerçi bu yerel eşraf, ticaret ile ek gelir elde edebilirdi ama varlıklarının temeli siyasiydi ve hep siyasi kaldı. İleri gelenlere ve eşrafa bu şekilde gelir bağlamakla Osmanlı hükümeti, Moğol ve Moğolların Çin İmparatorluğu hakkında çalışan tarihçilerinin aşina olduğu ama Osmanlı dünyası tarihçilerinin yakın zamana kadar bir kavram olarak bile bilmediği bir çeşit güç dağılımı geliştirdiler.[83] Bazı durumlarda, 18. yüzyıl Musulu'nda Celal Ailesi baştayken olduğu gibi, Osmanlı merkezine olan bağlar, iki yüzyıl öncesinde olduğundan daha güçlü olabiliyordu. 17. yüzyılda merkezî güç teoride mutlak iken, günümüzün Irak sınır bölgelerindeki asıl hakimiyet çoğunlukla oldukça sınırlı kalıyordu.[84]

Merkez ve uyrukları: Tanzimat dönemi

Buraya kadar Tanzimat öncesi döneme odaklandık. Oysa İstanbul'daki hükümet ve özellikle Balkanlar'da yaşayan gayrimüslim uyrukları arasındaki gerginliklerin tam anlamıyla patlak vermesi, bilhassa Tanzimat Fermanı tüm Osmanlı uyruklarına yaşamlarının, mallarının ve onurlarının garanti altında olacağı konusunda güvence verdiği 1839 yılından sonra gerçekleşti.[85] Güneydoğu Avrupa'da görülen milliyetçi akımlar 1830 yı-

82 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* (1980), s. 283-337.

83 Ariel Salzmann, "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Régime, 1695-1807," yayınlanmamış doktora tezi, Columbia Üniversitesi, New York, 1995'e şu an başvurulamamakta. Bu önemli çalışma hakkında bir fikre ulaşmak için yakında bir kitap olarak yayınlanmasını umduğumuz, Salzmann, "An Ancien Régime" ve Khoury, *Mousul* kitabında bulunan kaynaklardan yararlanılabilir. Moğol bağlamında iktidar paylaşımı için bkz. İsenbike Togan, "Ottoman History by Inner Asian Norms", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, (ed.) Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (Londra, 1992), s. 185-210.

84 Khoury, *Mosul*, s. 25.

85 Bu belgelerin yorumları için bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), s. 144-147; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak

lında, yani Tanzimat öncesi dönemde bir Yunan devletinin kurulmasına yol açmıştı bile. Ancak aslında Yunan Krallığı, Yunan ayaklanmasının Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın güçleri tarafından bastırılmasından sonra kurulmuştu ve varlığını büyük güçlerin Yunan devleti lehine yaptıkları askerî ve diplomatik müdahelelere borçluydu.[86] Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük sayıda Ortodoks Hıristiyan uyruğu kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün uzak olmadığı düşüncesinin hakim olduğu St. Petersburg'da Çar I. Nikolay, Balkanlar'da geliştirilecek bir Rus hegemonisinin ilk adımı olarak bu insanları himayesi altına almayı amaçlıyordu. Bu politikalar, Kırım Savaşı'nın (1853-1856) ana nedenini oluşturdu. Öyle görünüyor ki Fransız ve İngiliz politikacılara göre, Rusya'nın etkisinde olan bölgenin bu kadar genişlemesi, söz konusu iki devletin Akdeniz'deki çıkarlarına karşı önemli bir tehdit oluşturacaktı ve kabul edilemezdi.[87]

Kırım Savaşı, sadece kısmen, Kırım yarımadası üzerinde yapıldı; Kırım'ın yanı sıra Tuna ve Kafkas cepheleri de vardı. Savaşın en son safhasında Rus ordusu Osmanlı kale kenti Kars'ı fethetmeyi başardı.[88] Bunun yanı sıra Çar ve bakanı Nesselrode'nin planlarına göre halen Osmanlı hakimiyetinde olan Moldavya ve Eflak Prenslikleri'nin işgali, tüm güneydoğu Avru-

---

ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten* 28 (1964); s. 603-622; Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams* 34 (1994), s. 173-203.

86 Bkz. Douglas Dakin, *Thre Greek Struggle for Independence 1821-1833* (Londra, 1973) ve Richard Clogg (ed.), *The Struggle for Greek Independence. Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence* (Londra, 1973) kitabında bulunan makaleler.

87 Ann Pottinger Saab, *The Origins of the Crimean Alliance* (Charlottesville, 1977); Irma L'vovna Fadeeva, *Osmanskaya imperiya i anglo-turetskie otnosheniya v seredine XIX v.* (Moskova, 1982); Norman Rich, *Why the Crimean War. A Cautionary Tale* (Hannover, NH, 1985); Vitaliy Ivanovich Sheremet, *Osmanskaya imperiya i Zapadnaya Evropa. Vtoraya tret' XIX v.* (Moskova, 1986); David M. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War* (Londra, 1994); Alain Gouttman, *La guerre de Crimée 1853-1856* (Paris, 1995); Winfried Baumgart, *The Crimean War, 1853-1856* (Londra, 1999).

88 W.E.D. Allen ve P. Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on The Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge, 1953), s. 55-102.

pa'da geniş çaplı bir Ortodoks ayaklanmasını ateşleyecekti. Ancak böyle bir başkaldırı hiçbir zaman gerçekleşmedi ve sadece sınırlı sayıda gönüllü, Rus ordularına katıldı.[89] Dolayısıyla kısa vadede Kırım Savaşı, Osmanlı merkezî yönetimine soluklanması için zaman tanımış oldu. Çünkü Sinop'taki deniz kuvvetleri faciası ve savaş gemilerinin neredeyse hepsinin yitirilmesinin ardından askerî katkısı çok büyük olmasa da en azından İstanbul'daki yönetim kazanan taraftaydı. Ancak Avrupa bankalarından borç alma çaresine başvurulmadan savaşın sürdürülemeyeceği de kesinlik kazanmıştı. Silah satın alabilmek için sürekli yeniden borçlanma zorunluluğuna ek olarak, altyapının sınırlı da olsa bir modernleştirilme sürecinden geçirilmesi, yüksek faizler ve komisyon ücretleri sonucu Osmanlı yönetimi savaşın bitiminden yirmi yıl geçmeden iflas etmişti (1875).[90]

Osmanlı gayrimüslimlerinden maddi durumları iyi olanlar için Kırım Savaşı'nı izleyen yıllar, ikircikli yıllardı. Güneydoğu Avrupa'da yaşayan Hıristiyanlar arasında milliyetçi akımlar daha da yayılmıştı. Sırplar ve Rumlardan sonra artık Bulgarlar da onları yöneten kurumlar üzerinde daha fazla söz sahibi olma isteklerini dile getirmeye başlamışlardı. 19. yüzyılın başlarında Balkanlar'daki çeşitli milliyetçi hareketler birbirlerine yakınlık duyarken, Bulgarların otonomi dürtüsü başlangıçta büyük ölçüde Yunan Ortodoks Kilisesi'nin patriğine ve onun yüksek düzey kilise temsilcilerine karşı yönelmişti. Oysa bağımsız bir Bulgar kilisesi kurmanın ilk aşamalarında Bulgar siyasi li-

89 S.A. Nikitin, *Ocherki po istorii yuzhnykh slavyan i russko-balkanskikh suyazej v 50-70-e gody XIX v.* (Moskova, 1970), s. 110-145; Maria N. Todorova, "Die Freiwilligen von der Balkanhalbinsel im Krimkrieg", *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert,* (ed.) C. Cholio1čev, K. H. Mack ve A. Suppan (Viyana ve Münih, 1992), s. 134-151, burada s. 138-140; *a.g.e.*, "The Greek Volunteers in the Crimean War", *Balkan Studies* 25 (1984), s. 539-563.

90 Olive Anderson, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *Historical Journal* 7 (1964), s. 47-63; Mihail D. Sturdza, "Haute Banque et Sublime Porte. Préliminaires financiers de la Guerre de Crimée", *Contributions à l'histoire économique et sociale de L'Empire ottoman,* (ed.) J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont (Louvain, 1983), s. 451-480.

derleri Osmanlı'nın yönetici takımının belli bir ölçüde yakınlık göstereceğinden emin olabiliyorlardı.[91]

Tanzimat dönemi sırasında Osmanlı'nın siyasi elit kesimlerinin oldukça geniş bir bağlamda sekülerleşmesi de bu tür geçici ittifakları kolaylaştırıyordu, çünkü siyasi elitin amacı İslamın yaygınlaştırılmasından çok, Osmanlı uyruklarının hepsinin sadakatinin Osmanlı padişahı ve devleti üzerinde odaklanmasıydı (ittihad-ı anasır). Bu dönemde ve 1870'lerin ortalarına kadar "Osmanlıcılık", "siyasi devlet" kurma amacına yönelik bir ideoloji oldu. 1856 yılında ciddi bir padişah fermanı ile genişletilen 1839 yılı reformlarının Osmanlı gayrimüslimlerine vaadleri arasında eşit haklar ve gelişmekte olan Osmanlı bürokrasisinde önemli pozisyonlar vardı.[92] Bir yanda birçok Müslüman konumlarını yitirdiklerini düşünürken ve kırgınlıklarını açığa vurmakta zaman kaybetmezken, diğer yanda bu avantajlar, Osmanlı devletinin 19. yüzyıl ortasında yeniden yapılandırılmasının azımsamayacak sayıda gayrimüslimin desteklemesinin nedeni açıklar niteliktedir.[93]

Öte yandan, Balkan milliyetçileri açısından bu durum oldukça büyük bir tehlike barındırıyordu çünkü çeşitli milliyetçi projelerin potansiyel destekçilerinin Osmanlı devletine olan bağlarını yineleyecekleri anlamına geliyordu.[94] Bu bakış açısı 19. yüzyılın son onyılında –aralarında Makedonya çeşidinin en iyi bilinen ama tek olmayan örneğini oluşturduğu– siyasi terörizmin ortaya çıkışını da açıklar.[95] Çünkü teröristlerin hesapla-

91 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar meselesi* (Ankara, 1943; yeniden basım 1992); Richard von Mach, *The Bulgarian Exarchate: Its History and the Extent of Its Authority in Turkey* (Londra, 1907).

92 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, 1963); Irina Evgen'evna Fadeeva, *Offical'nye doktriny v ideologii i politike Osmanskoy imperii (Osmanizm-Panislamizm)* (Moskova, 1985); Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte 1789-1922* (Princeton, 1980); *a.g.e., Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton, 1989).

93 Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York, 1996), s. 114.

94 Balkan milliyetçileri ve Osmanlı reformistler arasındaki gergin ilişki için bkz. Irina E. ve Jurij A. Petrosyan, *Osmanskaya imperiya. Reformy i reformatory (konets XVIII- nachalo XX v.)* (Moskova, 1993), s. 78-88.

95 Fikret Adanır, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis*

rına göre eylemleri Osmanlı yönetiminden kanlı bir tepki görecekti ve çoğu durumda bu missillemeler söz konusu olaylarla tamamen ilgisiz gayrimüslimlere yöneltilecekti. Dolayısıyla kurbanlar oluşmakta olan şu ya da bu ulusun davasını kabullenmekten başka alternatif göremeyecekti ve gerçekten de terörizmin birçok Osmanlı yöneticisinin gayrimüslim uyruklarına karşı dile getirmeye çoktan hazır oldukları sadakatsizlik kaygılarını artırmada büyük katkısı oldu.

19. yüzyılda hem devlet yapısının hem de ulus-devlet oluşumunun çekirdek öğesini askerlik oluşturuyordu. Bu şekilde, örneğin Fransa'da askerlik yapmak, yurttaşlığın olmazsa olmaz bir koşulu haline geldi ve aynı zamanda, Eugen Weber'in tanınmış araştırmasından alıntılarsak, "köylüler", askerlik sırasında verilen eğitimin de katkısıyla "Fransızlara" dönüştürüldü.[96] Değişik yörelerden gelen erkeklerin bir araya gelmesi bunun dışında, bu insanların yurtlarındaki ortak törelerin gittikçe artmasına da neden oluyordu. Spagettinin İtalya'da yaygınlaşması, askerlikleri sırasında spagettiyle tanışan askerler sayesinde olurken, 1870 yılından sonra Almanya'da katolik askerlerin köylerine dönerken noel ağacını da getirmeleriyle bu, garip bir Protestan geleneği olarak görülmekten çıkmaya başladı. Avrupa'nın her yerinde beliren bu özümleme etkisi, değişik düzeydeki Osmanlı siyasetçilerinin de iyi bildiği bir şeydi ve Osmanlı gayrimüslimlerinin katılabileceği bir "askerî macera" gündeme geldiğinde, bu kişilerin Müslümanlarla mı birlikte, yoksa ayrı birliklerde mi görev alacakları tartışmaların başını götürüyordu.[97]

Çoğunlukla Osmanlı devlet adamlarını Hıristiyanların eline silah vermekten alıkoyanın dinî inançları olduğunu zanne-

---

1908 (Wiesbaden, 1979); Duncan M. Perry, The Politics of Terror. The Macedonian Liberation Movements 1898-1903 (Durham NC., ve Londra, 1988); Gül Tokay, *Makedonya Sorunu ve Jön Türk ihtilalinin kökenleri 1903-1908* (İstanbul, 1996). Ayrıca bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918),* Münih Üniversitesi, 2001 (henüz yayınlanmamış doktora tezi).

96 Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford, 1976), s. 292-302

97 Bu ifade Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul, 2000) kitabından alınmıştır.

den Avrupalı gözlemcilerin bakış açısından ise durum farklı görünüyordu. Tarihsel açıdan bakıldığında bu perspektif durumu basite indirgiyordu: Anayollarda yolcuları korumaktan sorumlu olan derbentçiler bir yana, Habsburg cephesi boyunca görevlendirilen sınır savaşçıları ve başıbozukların arasında Hıristiyanlar zaten her zaman yeterince temsil edilmişlerdi. Ancak Balkan bölgelerinde yaşayan Hıristiyanlar arasında milliyetçi duyguların gittikçe artmasıyla firar eden, hatta düşman saflarına geçen birliklerin sayısı gerçekten de arttı. Ancak bu tür olaylara 1912-1913 yılları Balkan savaşlarında oldukça sık rastlanıldığında bile Osmanlı generalleri, başlarında bulundukları ordunun feci yenilgilerinin buna neden olmadığını vurguladılar.[98]

Gayrimüslimlerin askerlik yapmasına karşı gelişen en önemli muhalefet, bu grupların önde gelen temsilcilerinden geldi. Tepkilerin ana kaynağı tam da ortak askerliğin geliştirebileceği bu asimile edici etkiydi. Gayrimüslim toplulukların temsilcileri sıklıkla, askerlik yerine ek bir vergi ödemeyi yeğleyeceklerini belirtiyorlardı ve gayrimüslim askerlerin bir İslam hilafetinde yeri olmadığını düşünen II. Abdülhamit de bu fikre yakın duruyordu.[99] Bu tartışmaların uzun dönemli bir sonucu, Birinci Dünya Savaşı'nda birçok Rum ve Ermeni'nin askerliklerini düzenli ordu yerine iş bölüklerinde yapmak zorunda bırakılmaları oldu.[100] Ama 1858 yılında tartışma konusu henüz bu değildi.

---

98 Fikret Adanır, "Christliche Rekruten unter dem Halbmond: Zum Problem der Militärdienstpflicht für Nichtmuslime im spätosmanischen Reich", *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. Festschrift zum 70. Geburtstag von Emmanuel Turczynski*, (ed.) Gerhard Grimm (Münih, 1989), s. 153-164.

99 Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System, 1844-1914", *International Review of Social History* 43 (1998), s. 437-449; Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (Istanbul, 2000).

100 Feroz Ahmad, "War and Society Under the Young Turks, 1908-18", *Review* XI/s (Bahar 1988), s. 265-286; Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996), s. 235-258.

Merkezî yönetim ve güneydoğu Avrupa'daki uyrukları: Abdülhamit yılları

II. Abdülhamit 1876 yılında başa geçti. Kısa zaman içinde Mithat Paşa gibi devlet adamlarının gayrimüslimleri entegre etmeyi amaçladığı anayasayı feshetti ve aynı adımda, Avrupalı politikacıların ve yazarların padişahın sözde "Asyalı despotluğu"na yönelik eleştirileri daha az inandırıcı hale getirdi.[101] Abdülhamit'in tahta çıkışından sonra fazla zaman geçmeden, Çarlık Rusya'yla kısa zamanda büyük bir askerî faciyaya dönüşecek olan yeni bir savaşa girişildi (1877).[102] Rus ordusu İstanbul kenar mahallelerine ulaştığında Çar, Ege Denizi'ne rahatça ulaşım imkânı tanıyan, büyük bir Bulgar devletini vareden San Stefano (bugünkü Yeşilköy) Antlaşması'nı imzaladı. Yeni Bulgar Prensliği büyük ölçüde Çarlık'ın uydu devleti olarak görüldüğü için Avrupa güçleri, bunu bu sefer de Rus İmparatorluğu'nun istemedikleri ölçüde bir bölgesel kazancı olarak gördüler. Bir sonraki yıl Berlin'de toplanan uluslararası bir kongre çok daha küçük, üstelik Osmanlı hakimiyetinde kalması öngörülen bir Bulgar Prensliği'nin kurulmasına izin verdi.[103]

Savaş nedeniyle İstanbul, kimileri savaş alanlarının hemen yakınlarındaki bölgelerden kaçan, bazıları ise artık Bulgar bölgesi olan topraklardan çıkartılan çok sayıda Müslüman mülte-

---

101 Mithat Paşa ve politikaları için bkz. Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore, 1963); Ezel Kural Shaw, "Midhat Pasha, Reformer or Revolutionary?", doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1975; Irina Evgen'evna Fadeeva, *Midhat-pasha. Zhizn'i deyatel'nost'* (Moskova, 1977); Krumka Sharova, "Midhat Pasha i Bulgarskoto revolyutsionno dvizhenie prez 1872 godina", *Istoricheski pregled* (1991), 6. sayı s. 3-15 ve 7. sayı s. 3-19; Maria Todorova, "Midhat Paşa's Governship of the Danube Province", *Decision Making in the Ottoman Empire*, (ed.) Caesar E. Farah (Kirksville MO, 1993), s. 115-128.

102 İ. Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, 1.-3. cilt (İstanbul, 1935); Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus harbinin sebepleri", *Belleten* 26 (1962), s. 567-592.

103 Bkz. Ralph Melville ve Hans-Jürgen Schröder (ed.), *Der Berliner Kongreß von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhundertes* (Wiesbaden, 1982) adlı kitapta bulunan makaleler.

ci akınına uğradı.[104] Savaş, Bulgar tarafında da uzun süre azalmayacak şiddet dolu bir miras bıraktı; Çarlık İmparatorluğu'ndan gelen, kendileri de yeterince entegre olamamış sığınmacılar olan Kafkas askerlerinin kontrolden çıkarak ziyadesiyle kan dökmesiyle Kafkas askerlerinin yarattığı tahribat bunun ana nedenlerinden biriydi.[105]

Bu koşullar altında Abdülhamit ve danışmanları, Osmanlıcılık ve gayrimüslimlerin entegrasyonununda başarısızlığa uğradıklarını kabul edip bu konuları kapatmak gerektiği kanısına vardılar. İmparatorluktan artakalanları toparlaması umulan ideolojik bağların artık İslam dininden gelmesi bekleniyordu.[106] Sonuç olarak, Osmanlıların yanlızca sınırlı bir bölgeyi ellerinde tuttukları güneydoğu Avrupa, İstanbul yönetiminin gözünde eski önemini büyük ölçüde yitirdi. Ancak 1878 yılının Avusturya ihtilalinden sonra Osmanlı topraklarına varan Bosnalı Müslümanlar ve diğer güneydoğu Avrupa bölgelerinden gelen sığınmacılar, hükümetin Müslüman nüfusunun yükselmesi ve gayrimüslim nüfusun yoğunluğunun azaltılması gerektiğini düşündükleri yerlere yerleştirilecek insan gücü kaynağı olarak görüldüler.[107]

---

104 Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri. Belgeler*, 1.-3. cilt (Ankara, 1968-1989); Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)* (Ankara, 1994); Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton, 1995), s. 59-108; Wolfgang Höpken, "Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jahrhundert, *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa*, (ed.) Wolfgang Höpken (Leipzig, 1996), s. 1-24.

105 Jono Mitev, *Istoriya na Aprilskoto vustanie 1876*, 1.-3. cilt (Sofya, 1986-1988); Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878* (Oxford, 1979).

106 Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası* (İstanbul, 1986), Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization* (Oxford, 1994); Selim Deringil, *The Well-Progtected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in th Ottoman Empire 1876-1909* (Londra, 1998).

107 Fikret Adanır ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation and Nation-Building: The Case of the Ottoman Empire", *Migrations and Migrants in Historical Perspective. Permanencies and Innovations*, (ed.) René Leboutte (Brüksel, 2000), s. 273-292. Osmanlı İmparatorluğu'na Boşnak Müslüman göçleri için ayrıca bkz. Fikret Adanır'ın bu kitaptaki makalesi.

Varlığının son onyıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik milliyetçilik

Bu değişen hava, dönemin ekonomik felsefesine de yansıyordu. Gelişmekte olan milli ekonominin devletçi yorumunun ilk örneklerini Abdülhamit rejimi geliştirdi. Bu politika uzun vadede temsilcilerinin 1900 yılı civarında Osmanlı İmparatorluğu'nun tek tüccar burjuva kesimi olan mutavassıt gayrimüslim grupların ortadan kalkmasını içeriyordu. Friedrich List'in geliştirdiği düşüncelerden ilham alan Ahmet Mithat Efendi gibi halkçı bir yazar, sıklıkla Türk bir orta sınıfın oluşması için gerekli olan koşulları ele alıyordu.[108] Ancak uygulamada, II. Abdülhamit'in iyi ilişkilerini sürdürdüğü ve padişah lütfunun göstergesi olarak nişanlar takıp şeref payesi verdiği gayrimüslimlerin sayısı hiç de az değildi. Bir "milli burjuvazi"nin oluşturulması devlet tarafından ancak 1908'den sonra resmî gündeme sokuldu ve ancak 1920'li yıllarda artık Türkiye Cumhuriyeti adını alan topraklarda savaş, göç ve soykırım gayrimüslimlerin sayısını azalttığında, bu politika ciddi anlamda uygulanmaya başlandı.[109]

Ancak bu yoldaki ilk büyük adımlar 1912 Balkan Savaşı'nda Osmanlı'nın yaşadığı faciadan sonra, Jön Türklerin ilk liberal projesinden tamamen vazgeçilip yerine gayrimüslim yurttaşlara rağmen çıkartılan, Müslüman yakarışlarını alet eden bir "küçük burjuva" popülizmi ikame edildiğinde atıldı.[110] Dolayısıyla

---

108 Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaslaşması* (İstanbul, 1986), s. 398-417; François Georgeon, "L'économie politique selon Ahmed Midhat", *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne,* (ed.) Edhem Eldem (İstanbul, 1991), s. 461-479.

109 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)* (Ankara, 1982), ayrıca bkz. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development* (Londra ve New York, 1987), s. 71-90; Göçek, *Rise of the Bourgeoisie*, s. 108-116.

110 Dönemin popülist akımları için bkz. İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim* 6-7 (Yaz-Güz 1978), s. 44-110; Zafer Toprak, "Osmanlı Narodnikleri; 'Halka Doğru' Gidenler", *Toplum ve Bilim* 24 (Kış 1984), s. 69-81. Genel Olarak Jön Türklerin siyasi görüşleri için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (Ankara, 1964); M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul 1981), *a.g.y.*, *The Young Turks in Opposition* (New

1914 yılının ilk yarısında bile, yaklaşık yüz bin Rum, Ege Bölgesi'ni terk edip yakınlardaki adalara taşınmak zorunda bırakıldılar. Birinci Dünya Savaşı başladığında ise Rumların zorunlu göçü, bu sefer Anadolu'nun içlerine doğru olmak üzere sürdürüldü.[111] Ancak asıl geniş kapsamlı ve radikal eylemler, doğu eyaletlerinde yaşayan Ermenilere karşı gerçekleştirildi. 1915 yılı sonrası halkın ayrım gözetmeden yerinden edilmesi, bazı yerlerde toplu katliama kadar giden gerçek bir "etnik temizleme" teşkil ediyordu.[112]

Dolayısıyla Osmanlı hükümdarlığının etnik milliyetçiliğe verdiği tepkinin temelde bir çeşit emperyalist milliyetçilik olduğu söylenebilir. Osmanlı örneğinde bu düşünüş tarzının daha radikal bir şekilde ortaya çıkması farkıyla, benzer bir ideoloji aslında Habsburg İmparatorluğu'nun son dönemlerinde de iktidardakiler tarafından geliştirilmişti.[113] Her halükârda, çoğulcu politikalardan vazgeçilmesi, bu politikaların izlendi-

---

York ve Oxford, 1995); *a.g.y., Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Londra, 2001); Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924* (Leiden, 1985); Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley, 1997); Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913* (Leiden, 2000).

111 Referanslar için bkz. Fikret Adanır, "Lo scambio greco-turco di popolazioni nella storiografica turca", *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento europeo*, (ed.) M. Cattaruzza, M. Dogo ve R. Pupo (Napoli, 2000), s. 89-101. Bkz. Ayrıca Onur Yıldırım'ın hazırlanmakta olan doktora tezi, "Scholars, Diplomats and Refugees: A Historical Study of the Turco-Greek Population Exchange, 1922-1923".

112 İlgili literatürün tartışması için bkz. Fikret Adanır, "Die Armenische Frage und der Völkermord an den Armeniern im Osmanischen Reich: Betroffenheit im Reflex nationalistischer Geschichtsschreibung", *Erlebnis-Gedächtnis-Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, (ed.) H. Loewy ve B. Moltmann (Frankfurt am Main ve New York, 1996), s. 237-293; *a.g.y.*, "Le genocide arménien? Une réévaluation", *L'Actualité du génocide des Arméniens*, (ed.) H. H. Ayvazian vd. (Créteil, France, 1999), s. 405-418.

113 Karen Barkey ve Mark von Hagen (ed.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* (Boulder ve Oxford, 1997); Fikret Adanır, "Religious Communities and Etnic Groups under Imperial Sway: Ottoman and Habsburg Lands in Comparison", *The Historical Practice of Diversiy: Transcultural Interactions from Early Modern Times to the 20th Century in the Mediterranean, Atlantic, Global Worlds*, (ed.) Christiane Harzig, Dirk Hoerder ve Adrian Shubert.

ği dönemde oluşan topluluklar arası rekabetin dar sınırlarını aşan boyutlara varan bir etnik ayrımcılığın beraberinde geliyordu. Bu yüzden önemli bir nokta, ne Osmanlı İmparatorluğu'nun ne de Habsburg İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nı atlatabilmiş ve ikisinin de arkalarında bıraktıkları mirasın sürgünler, toplu öldürmeler, hatta soykırımlarla lekelenmiş olmasıdır.

Son olarak: tarihyazımında milliyetçilik üzerine yansımalar

Çatışmalarla dolu bu tarih karşısında, Balkanlar'daki tarih bilimleri, yeni oluşan ulus-devletlerin gereksinimleri doğrultusunda gelişti.[114] Dolayısıyla Avrupa'nın bu kesiminde tarih geleneğinin nasıl geliştiğini açıklayabilmek için ulus-devlet oluşumlarının özgüllüklerinin iyi anlaşılması şarttır. Osmanlı Sırbistanı'nda, Yunanistan'da ya da Bulgaristan'da bağımsızlık savaşımları ilk, *haiduk* (eşkıya), *martolos* (Osmanlı garnizonlarında hizmet eden Hıristiyan Yunan askeri) ya da *armatoli*ların (Osmanlı'nın Rumların yaşadığı kazâlarda görevlendirdiği Hıristiyan Yunan askeri) ön planda olduğu kırsal çatışmalar çerçevesinde ortaya çıktı.[115] Kentli ya da "burjuva" grupların bu gelişimlerdeki rolü neydi? Bu ayaklanma hareketinin arkasında görece gelişmiş bir "milli burjuvazi"nin olduğu Yunan örneğinde bile Akdeniz boyunca ve Karadeniz havzasında etki gösteren tüccarların hedefi Balkan yarımadasının güney ucunda minik bir Yunan devleti

114 Fikret Adanır, "Balkan Historiography related to the Ottoman Empire since 1945", *Ottoman Past and Today's Turkey*, (ed.) Kemal H. Karpat (Leiden, 2000), s. 236-252 (daha geniş bir versiyon için bkz. *a.g.y.*, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Balkan Tarih Yazınında Osmanlı İmparatorluğu", *Toplum ve Bilim* 83, Kış 1999/2000, s. 224-240.

115 Gale Stokes, "The Absence of Nationalism in Serbian Politics before 1840", *Canadian Review of Studies in Nationalism* IV/I (Güz 1976), s. 77-90; Lawrence P. Meriage, "The First Serbian Uprising (1804-1813): National Revival or a Search for Regional Security", *a.g.e.*, IV/2 (Bahar 1977), s. 187-205; Hans-Michael Miedlig, "Patriarchalische Mentalität als Hindernis für die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert", *Südost-Forschungen* 50 (1991), s. 163-190.

kurmak olamazdı. Aksine kentli tüccar grupları, Fenerliler aristokrasisiyle beraber Osmanlı hükümdarlığını, Yunan hakimiyetinde birçok etnik gruptan oluşan bir doğu imparatorluğuna dönüştürmeyi umuyorlardı. Adamantios Korais ya da Rhigas Velestinlis gibi aydınlar da "emperyalist" kategoriler içerisinde düşünmüş olacaklar ki, Balkanları, Ege'yi ve Anadolu'yu da içeren bir Yunan "cumhuriyeti"nin düşünü kuruyorlardı.[116]

Kırım Savaşı'ndan sonra ivme kazanan milliyetçi Bulgar hareketinin başka bir sosyopolitik bağlamda işlediği doğrudur. Gördüğümüz gibi bu hareket, Bulgarların Osmanlı reform bürokrasisine bile bel bağladıkları, dinî ve kültürel Yunan baskınlığına karşı bir direniş ile başladı. Buna ek olarak, yardım etmesi ve yol göstermesi için artık gözler Kırım Savaşı'nın mağlubu Rusya'ya değil, liberal Batı'ya çevriliyordu. Dolayısıyla Bulgar toplumunda ortaya çıkmaya başlayan "burjuva" ya da "küçük burjuva" öğelerinin başarılı olma olasılıkları daha yüksekti. Ama bu durumda da ulus meselesinin çözümü yerel sivil toplumun iç dinamiğini dile getiren siyasi bir uzlaşmadan değil, bir dış etkenden, Çar ordularının zaferinden doğdu.[117]

Dolayısyla, Osmanlı Avrupası'nda ulus-devletlerin kurulmasının, sosyal ve siyasî bağımsızlık özleminde bulunan bir burjuvazinin varlığının doğal sonucu olmadığı söylenebilir. Osmanlı'nın askerî yenilgisinin peşinden kazanılan bağımsızlık, ilgili elit kesimlerin en militan gruplarını öne çıkardı. Dolayısıyla, kendilerine tekabül eden ulusal toplumlar oluşmadan ulus-devletler oluşturuldu ve yeni hükümdarlar "yukarıdan" ulus oluşturma projelerine atılmak zorunda kaldı. Bu bağlamda Osmanlı ve sonrasında Türk örneğine değindik ama bunlar-

116 Bkz. Notis Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la révolution grecque (1789-1821)* (Cenevre ve Paris, 1962), s. 183-209; Apostolos Daskalakis, *To politeuma tou Rēga Belestinlē. Prōton suntagma ellinikēs dēmokratias kai eleutheras diabiōse ōs tōn Balkanikōn laōn* (Atina, 1976); ve Richard Clogg (ed.), *Balkan Society in the age of Greek Independence* (Londra, 1981) kitabındaki makaleler.

117 Cf. Harald Heppner, "Theorie und Realität der 'nationalen Revolution' in Bulgarien in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts", in *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, (ed.) Christo Choliolčev, Karlheinz Mack ve Arnold Suppan (Münih, 1992), s. 60-67.

dan başka örnekler de vardı. Tarihsel araştırmacılık bunun sonucunda ağırlıklı olarak ideolojik bir rol oynamak zorunda bırakıldı.[118] Tarihî geleneklerin yaratılması –ve Osmanlı döneminin de o bağlamda yorumlanması– sadece yeni yönetim biçimlerinin meşruiyetlerinin içselleştirilmesine yaramadı. Milliyet konusunda kendi görüşlerine tutunan ve bölgeye prens, general, banker ve misyoner göndermeye hazır Avrupa dünyasının karşısında meşruiyet beyanı da aynı derecede önem taşıyordu. Bu şekilde bir milletin eşsiz olduğuna dair romantik anlayış; yeni, dile dayalı milli birlik fikri, tarih biliminin irredantist projeler için kullanılması ve benzeri yeni görüşler, Balkanlar'a girdi. Balkan devletlerinin kuruluşlarından itibaren ortaçağ ya da antik dönemlerdeki ihtişamlarına dönmeye kararlı olmaları şaşırtıcı değil. Günümüzün çatışmaları için bile doğrulayıcı içsel gerekçeler bulunuyor, geçmişten kalan emperyalist düşlere dayandırılarak uluslararası alanda önem kazanıyorlar.[119]

Yukarıdakilerin ışığında, 19. yüzyılda Avrupa'da oluşan Osmanlı yönetimi imajı, oluşmakta olan Balkan tarihyazımları için doğrudan etkileyiciydi. Batı'da Napoleon sonrası dönemde Yunan kültürüne ve davasına dönüşen güçlü duygular, güneydoğu Avrupa'da Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan halkların kaderine büyük bir ilgi doğurdu. Tarihî konuları tutkudan arınmış ve eleştirel bir şekilde incelediğine inanılan olgucu (pozitivist) ekol bile kendini sık sık "İslam" ya da "Asya" gibi "dışsal prensipler"e karşı politik ve ahlaksal önyargıları yansıtan Avrupa merkezli teorik yapıları doğrulayan ayrımsız genellemelere kaptırdı. Aynı şekilde, Osmanlı'ya yakın duran Joseph von Hammer gibi bir gözlemci bile Osmanlıları değerlendirirken ahlaksal ve düşünsel açıdan üstün bir Avrupalı edasına bürünmeden edemedi. Çok ciltli tarih kitabında, batılılaşma

118 Paschalis M. Kitromilides, "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans", *European History Quarterly* 19 (1989), s. 149-194.

119 Stefan Troebst, "Fluchtpunkt San Stefano-Nationalismus in Bulgarien", *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte* 37 (1990), 405-414; Wolfgang Höpken, "Geschichte und Gewalt: Geschichtsbewußtsein im jugoslawischen Konflikt", *Internationale Schulbuchforschung* 15 (1993), s. 55-73.

etkilerinin ilk dönemine ulaştığında, "Osmanlı tarihinin yazarı da okuyucusu da artık rahat bir nefes alabilir... Avrupa siyasetiyle ve kültürüyle ilişkilerin estirdiği sıcak rüzgarlarla Türklerin katı buz kaplarının en azından köşeleri erimeye başladı ve artık daha insancıl ve uygar meltemler esmekte." diye haykırmaktan kendini alamadı.[120]

Böylece, Avrupalı araştırmacıların ve edebiyatçıların gözünde devletlerini meşru kılmak, bağımsızlıklarını yeni kazanmış Balkan devletleri için olduğu gibi, özellikle de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, Türk tarihçileri için de önem taşıyan bir girişim haline geldi. Ancak Yunan, Bulgar ya da Sırp tarihçilerin takındıkları tutum, sonradan Türk meslektaşları tarafından benimsenecek görüşün tam tersiydi. Değindiğimiz gibi, batı Avrupalı meslektaşları arasında uzun zamandır oturmuş bir klişe olan "korkunç Türk" imajını kullanmak 19. yüzyılın gayrimüslim kökenli yazarları için kolaydı. Bu sayede yarımadanın her köşesinde yaşanan sefalet rahatlıkla Osmanlı işgalinin sonuçları olarak açıklanabiliyordu. Jireček'in 1875 yılında yayımlanan *Bulgarların Tarihi*, "en iyi 19. yüzyıl Avrupa tarihyazımı geleneğinde" yazılan bir kitap olarak, Balkan tarihyazımı çevrelerine "Türk baskısı" anlayışını getirdi.[121] İronik bir şekilde, tam da Jön Türk Devrimi'nin gerçekleştiği 1908 yılında Nicolae Iorga, devlette ve toplumda reformlara yönelik etkileyici çabalarına rağmen Osmanlıların, İslam dininin de katılığı yüzünden, başarısızlığa mahkum olduklarını öne sürdü. Iorga, Türk siyasetinin hâlâ yaşam belirtileri göstermesine rağmen Türk ruhunun çoktan öldüğünü düşünüyordu.[122]

Türk tarafında ise aksine, yaygın Bizans karalamaları gibi 19. yüzyıl batı Avrupa tarihyazımının bazı özellikleri meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanıldı; sonuçta Bizanslıları yenen Osmanlılardı.[123] Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden "moda" olduğu

120 *Geschichte des Osmanischen Reiches*, cilt 7 (Pest, 1831), s. 1-2.

121 Maria Todorova, "Bulgarian Historical Writing on the Ottoman Empire", *New Perspectives on Turkey*, 12. sayı (Bahar 1995) s. 97-118, burada 108-109.

122 Nicolae Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 1. cilt (Gotha, 1908), s. viii.

123 Michael Ursinus, "Byzantine History in Late Ottoman Turkish Historiography", *Byzantine and Modern Greek Studies* 10 (1986), s. 211-222.

sonraki dönemlerde, Türk araştırmacıları ve politkacıları arasında yeni bir argüman daha ortaya çıktı. 1930'lu yılların sonlarında ve 1940'lı yıllar boyunca, Balkan feodal ağalarının baskısını sonlandıran ve köylüleri kurtaranın, padişahların kurduğu ve feodal bir yapı olmayan "devlet" olduğu söyleniyordu.[124] Bunun ötesinde, Avrupalı ikincil kaynaklarda Osmanlı mimarisini Aya Sofya'nın kötü bir kopyası olarak ele alarak özgünlüğünü sistematik olarak yadsımaya yönelik girişimler, uzaktan yakından "Orta Asyalı" olarak algılanabilecek bütün mimari öğelerin abartılı bir şekilde vurgulanmasına neden oldu.[125] Kısaca, ulus-devletin meşrulaştırılması şüphesiz birçok önemli araştırmaya ilham verdi ama aynı zamanda günümüz tarih araştırmacılığına kurtulmanın kolay olmadığı, sorunlu bir miras da yükledi.[126]

Katkılar

Bu kitabın bir kısmını oluşturan incelemeleri, merkezileştirmeye ve merkezsizleştirmeye, aynı zamanda meşruiyet, iktidar paylaşımı, kimlik ve ulusalcılığa ağırlık veren bu araştırma bağlamında görmeliyiz. Kitabın hazırlanması rahatsızlık verecek kadar uzun sürdü. 1990'larda Alman Tarihçileri Kongresi'nde düzenlenen bir panel, Osmanlı tarihinin özellikle de 20. yüzyılda nasıl algılandığıyla ilgilenen uluslararası bir grup araştırmacıyı bir araya getirdi. Katılımcılar birbirlerinin sunumlarını, ortak bir kitap tasarlamaya yetecek kadar beğendiler. Ancak bunu söylemek kolay, yapmak zordu. Genelde tek bir panel bir kitap çıkarmaya yetmediği için, ek makaleler istenildi, yazılacağına dair sözler alındı, bazı durumlarda elimize geçti, bazılarında ise geçmedi. İncelemedeki bazı eksikliklere neden olan,

124 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Ülkü* 11 (1938), 61. sayı, s. 53.

125 Krş. Emel Esin, "An Eighteenth-Century, 'Yalı' viewed in he Line of Development of Related Form in Turkic Architecture", *Atti del Secondo Congresso Internationale die Arte Turca* (Napoli, 1965), s. 95.

126 Krş. Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History : an Introduction to the Sources* (Cambridge, 1999), s. 176-220.

yayımcıların söz konusu yazıları çok uzun süre beklemeleri ve sonunda, yenilerini istemeye çok geç kaldıklarını görmeleri oldu. Sırplar ve Arnavutlarla ilgili yazıların eksikliğinin nedeni budur. Okuyucularımızın anlayış göstermesini rica ediyoruz.

Kitabımız, imparatorluğun özellikle zor bir döneminde Osmanlı elit tabakasının kendini nasıl gördüğünün ele alınmasıyla, Christoph Neumann'ın "Dar Zamanlarda Benlik Arayışı. Son Dönem Osmanlı Tarihyazımında (1850-1900) Kimlik Tanımlamaları ve Kalkınma Stratejileri" adlı incelemesiyle başlıyor. Kitabın bu bölümü, 19. yüzyılın karmaşalı son dönem yıllarında Namık Kemal, Hayrullah, Ahmet Cevdet, Ahmet Vefik ve Mustafa Nuri gibi yazarların Osmanlı tarihiyle başa çıkma çabalarıyla ilgili. Avrupalıların Osmanlı sınırlarını aşması ve bu bağlamda meşruiyet sağlayıcı bir araç olarak kullanılan Hıristiyanlığın rolü karşısında, Osmanlı yazarlarının Avrupalı güçlere karşı Müslüman, ya da hiç olmazsa Hıristiyan olmayan bir siyasi başarı modeli arayışına girmeleri şaşırtıcı gözükmüyor. Temel öncelik, Osmanlı devletinin meşruiyetini sağlamaya ve varlığını korumaya verilmişti. Başlarındaki II. Abdülhamit iktidarının çok da arkasında olmasalar bile, bu yazarlar devlet memurlarıydılar ve var olduğu şekliyle Osmanlı İmparatorluğu'nun onlara verdiği olanakları sunabilecek alternatif başka bir devlet modeli bulunmuyordu.

Dolayısıyla Japonların 1905 yılında Ruslara karşı elde ettiği başarılar büyük memnuniyetle karşılandı. Ama daha eski bir model de vardı: Mehmet Ali Paşa'nın Mısır endüstrisini askerî güç ile beraber geliştirme girişimleri. Neumann, son dönem Osmanlı yazarlarının, eski asi vali ve II. Mahmut'un karşıtının siyasi tavrını inceleme –ya da bazı durumlarda incelemeden kaçınma– şekilleri üzerine odaklanıyor. Burada, 1880'li yıllarda siyasi politikalarının başarısızlığı belirginleşmiş olsa da, bir süreliğine devletini "modernleştirme"de başarılı bir Müslüman yönetici örneği vardı. Ama imparatorluğun en son günlerinde, sarayın son tarihyazarı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Tarih Kurumu başkanı Abdürrahman Şeref, Mehmet Ali Paşa'nın otokratik merkeziyetçiliğini onaylayan yazılar yazdı. Belki de

bu görüşleri, imparatorluğun son vakanüvisinin ve onunla beraber eski Osmanlı elit tabakasının diğer üyelerinin yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti için uygun buldukları politikalara işaret ediyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun artçıl devletleri arasında yeni ve oldukça özel bir örnek oluşturan yeni Türkiye devletinin savunmasını Türk tarihçiler üstlendi ama güçlü Kemalist devlet mekanizması tarafından da desteklendiler. Bu girişim, Büşra Ersanlı'nın yazısının konusunu oluşturuyor. Ersanlı, bir tarafta 1930'lu yılların otoriter havasında akademik araştırma alanlarının ince dengesini, öte tarafta ise resmi Türk "parti çizgisi"yle özdeşleşmeyi ele alıyor. İdeolojik gerginlik, o yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin elit tabakasının kendisini tamamıyla yozlaşmış eski düzene karşı geliştirilen bir "kültür devrimi"nin uygulayıcısı olarak görmesiyle ortaya çıkıyordu. Bu, Halil Berktay'ın "jakoben" diye adlandırdığı ve Fuat Köprülü gibi önemli bir araştırmacının yeni ufuklar açtığı kısa dönemdi.[127]

İşlevsizleşmiş elit tabakasının karşısında, cumhuriyetçi hükümetin destekleyicileri kendilerini Türk milliyetçileri olarak görüyor ve bu milli kimliğin Osmanlı döneminden çok daha eskilere dayandığını düşünüyorlardı. 1930'lu yılların milliyetçi akımlarının çoğunda, hatta belki de hepsinde ırkçı bir havanın da estiğini gözönünde bulundurursak, birçok Türk ulusalcı tarihçinin sunduğu "köklerin ideolojisi"nde ırkın da bir rol oynaması şaşırtıcı değildir. Ancak vurgu, saldırgandan çok savunmacıydı. Aslında Türk milliyetçileri kendilerini sadece, Avrupa ve Kuzey Amerika'da üstün görülen beyaz ırkın üyeleri olarak tanımlıyorlardı. Dolayısıyla, Moğollarla olabilecek bağları vurgulamak "kötü usül" olarak algılanıyordu. Birçok tarihçi ve ideolog aynı zamanda, Türklerin tarihöncesi dönemde ve yazıya geçmemiş halkların varlığından bahsedilmeleri açısından önemli bir rol oynadıklarına inanıyorlardı.

127 Halil Berktay, "Der Aufstieg und die gegenwärtige Krise der nationalistischen Geschichtsschreibung in der Türkei", *Periplus* 1 (1991), s. 102-125. Ancak Berktay'ın 1930'lu yılların başlarına ait tarihyazımı hakkındaki görüşleri, Ersanlı'nınkilerden çok daha iyimserdir.

Ama aynı zamanda, Türkiye Cumhuriyeti'nin sonu gelmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmış birçok merkez eyaletinden oluşturulduğunu inkâr etmek de güçtü. Daha yakından bakıldığında, eski Osmanlı elit tabakasıyla cumhuriyetin ilk döneminde ortaya çıkan ardıllarının arasında çok keskin bir ayrımın olmadığı da göze çarpıyordu. Bunun da ötesinde, toplumun özellikle de elit olmayan kısımlarında, Osmanlı padişahlarının saygınlığı hâlâ yüksekti. Bu yüzden sonuçta cumhuriyetin meşruiyetinin sağlanmasında bile yararlı olabilecek bu ulusal gurur kaynağını göz ardı etmek akıl kârı değildi. Ancak Osmanlı hükümdarların "sefer ve zaferlerini" överken, Osmanlı padişahları kendilerini her şeyden önce Sünni Müslüman hükümdarlar olarak tanımladıkları için, İslam dininin de gündemde olmasını engellemek zordu. Ancak dini öne çıkarmak, cumhuriyetin elit kesimlerini 1950 seçimlerine kadar nitelendiren militan sekülerizmle bağdaşmıyordu.

Büşra Ersanlı, bu gerginliğin dönemin okul kitaplarını hazırlayan kurullarda ve ayrıca 1930'lu yılların devlet destekli çeşitli tarih kongrelerinde nasıl ortaya çıktığını gösterdi. Bunların temelinde yatan gerilim, Ersanlı'ya göre hiçbir zaman çözülemedi, kanıtlanmamış ve kanıtlanması olanaksız iddiaların monoton bir tekrarına yol açtı ve aslında istenmeyen bir sonuç olarak, erken dönem cumhuriyet tarihyazımı dogmatikliğiyle, daha ziyade yerine geçmek istediği, devleti meşrulaştırıcı Osmanlı tarihyazımını andıran bir kimliğe büründü.

Bu nedenle Neumann ve Ersanlı, son dönem Osmanlı ve ilk dönem cumhuriyet yazarlarının imparatorluğun tarihini ve yapısını ele alan yapıtlarına eleştirel bir gözle yaklaşıyorlar. Ardından Bizanslılar, Osmanlı Rumları ve bu başlıklar altında toplanabilen başka halkların son dönem tarihyazımında nasıl yansıtıldığını ele alan üç inceleme geliyor. "Türkokrasi'ye geçiş üzerine araştırmalarda karşılaşılan sorunlar: Bizans bakış açısı" bölümünde, Klaus-Peter Matschke geçiş döneminin uzun vadeli sosyo-ekonomik yönünü; nüfus dağılımındaki değişiklikleri, köylülerin durumunu, kentsel tarihi ve pazarlardaki ticari alışverişi ele alıyor. Bunu izleyen bölümde asker olarak ya

da ticari etkinlikleri dolayısıyla Osmanlı genişlemesinde etkin rol alan yerel halklar inceleniyor. Ortodoks Kilisesi'nin ve önde gelen manastırların Osmanlı'nın yönetimiyle nasıl başa çıktıkları, Bizans-Osmanlı geçiş döneminin başka bir değişkesini oluşturuyor. Son bölüm Bizans aristokrasisiyle, ya da başka bir deyişle, eski yöneticilerin yeni yönetimde nasıl var olmaya çabalamalarıyla ilgili.

Çeşitli incelemelerin yanında Matschke, Bizans-Osmanlı geçiş döneminin yerel düzeyde aydınlatılmasına büyük katkıları bulunan Dumbarton Oaks-Birmingham ekibinin çalışmalarından da yararlanıyor. Matschke aynı zamanda, uzun yıllar boyu tarihyazımını, özellikle de Bulgar tarihyazımını, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birikmeye başlamış milliyetçi mitolojilerden arındırmaya çalışan Machiel Kiel'in yapıtlarını da öne çıkarıyor.[128] Dolayısıyla Matschke'nin araştırması, Antonina Zhelyazkova'nın da bu kitapta bulunan ve Osmanlı Balkanları'na adanan incelemesiyle bağlantılıdır.

Matschke, Balkan tarihçilerinin sıkça geliştirdiği iddialarin tam aksi bir sonuca varıyor: Osmanlı yönetiminin gelmesi, ticaretin durulması ve tamamıyla ağa-maraba ekonomisine geçiş anlamına gelmedi.[129] Tam tersine, Matschke'ye göre, son dönem Bizans kentleri çoğunlukla ve büyük ölçüde tarımsal yerleşim bölgelerinden oluşurken, Osmanlıların Balkanlar'da oluşturduğu "yeni kentler" genelde gelişmiş ticaret ve zanaat merkezlerine dönüştü. Bu ticari canlanmadan öncelikle kentlerin çoğunluğu Müslüman olan halkı yararlanıyordu. Ama dolaylı olarak, kırsal bölgelerde yaşayan Hıristiyanlar bile bu yeni olanaklardan yararlanabilirdi.

Matschke ayrıca son dönem Bizans ve 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bir süreklilik öğesine dikkat çekiyor: müteşebbis olarak etkin Bizanslı aristokrat ailelerin varlığı. Bu kişiler Patrikhane'nin muhasebesini yürütür ve bu saye-

128 Bkz. konunun ele alındığı Faroqhi'nin bu kitabın sonundaki makalesi.

129 Venedik-Osmanlı geçiş dönemiyle bağlantılı bu tür iddiaların çürütüldüğü yeni bir eser için bkz. Molly Greene, *A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton, 2000), s. 121.

de Patriklerin konumlarını koruyabilmeleri için yüklü miktarda paranın birikmesini sağlarlardı. Bunun ötesinde Matschke, yorumlarında çok dikkatli olmasına rağmen 16. yüzyıl girişimcileriyle bir sonraki yüzyılın Fenerlileri arasında bağlantılar olmuş olabileceğini yadsımıyor.

Osmanlı-Yunan ortak paydasının öyküsü Johann Strauss'un, "Yaşanan ve anımsanan Osmanlı yönetimi: bazı yerel Rum kroniklerinde Türkokrasi üzerine yorumlar" yazısında devam ediyor. Strauss, Osmanlı yönetimi altında Rumca konuşulan bölgelerle ilgili üç aktarımı analiz etti. Seres (Serai) kentinde yaşamış olan Papasynadinos isimli bir 17. yüzyıl papazı, ardında biraz otobiyografik bilgi ve kendisinin de bir üyesi olduğu kasabalı Ortodoks eşrafıyla ilgili ayrıntılı bilgi içeren bir kent kroniği bıraktı. Strauss, saltanattaki vakalarla ilgili epeyce bilginin yazar ve arkadaşlarına kadar sızmış olabileceğini gösteriyor. İlginçtir ki Sultan IV. Murat'ın uyguladığı şiddetli ve çağımız gözlemcisi için çoğunlukla akıldışı cezaları Papasynadinos olumlu karşılıyor, kendini "Türk"lerin kalplerini korkuyla dolduran hükümdara yakın hissediyordu. Topluluklar arası gerilimlerin bu şekilde öne çıkarılmasına rağmen, Papasynadinos'un normalde Bizanslı imparatorlar için kullanılan ünvanla bahsettiği Osmanlı hükümdarının meşruiyeti hiç sorgulanmıyor.

Panayis Skouzes, 18. yüzyılın son dönemlerinin Atinası'nın kroniğini yazdığında ise aksine, günümüz Yunanistanı'nda yaşayanlar arasındaki Osmanlı meşruiyeti çoktan geçmişte kalmıştı. 1821 Savaşı'na katılmış askerlerden olan Skouzes ise, bir Osmanlı prensesinin mali danışmanı olan Haseki Hacı Ali'nin, yerli eşrafın yaşamını zora koştuğu "eski kötü günler" hakkında yazıyordu. Strauss ayrıca, 18. yüzyıl Atinası'nın Hıristiyan halkının Osmanlı kaynaklarına yansımayan, karmaşık bir yapılı sosyal hiyerarşisi hakkındaki bilgileri öne çıkarıyor.

Papasynadinos da Skouzes de kentli yazarlarken, üçüncü kroniğin özelliği, maalesef anonim kalan bir köylü tarafından yazılmış olmasıdır. Osmanlı yönetimindeki Kıbrıs'ın son onyıllarını ele alan yazar, imparatorluk çapında önemli olaylarla, hatta uluslararası siyasetle bile ilgileniyordu. Ama bir yı-

lın iyi, kötü ya da orta olarak sınıflandırılmasını, bu olaylardan çok, ekinin durumu belirliyordu. Ekinler sadece iklim koşullarından, salgınlardan ve çekirgelerden değil, aynı zamanda başkaldırılardan ve haydutluklardan da zarar görebiliyordu. Dolayısıyla bu tür olaylar III. Selim'in tahttan indirilmesinden ya da Tanzimat'ın başlamasından çok daha önemli algılanıyordu.

"Rumların gözünde Osmanlı yönetimi" konusuna karşılık, Osmanlıların ya da cumhuriyetçi Türklerin imparatorluğun Rumlarını nasıl gördükleri sorusu ortaya çıkıyor. Bu ikinci bakış açısı Herkül Milas tarafından "Cumhuriyet Türkiyesi tarihyazımında gayrimüslim azınlıklar: Yunan örneği" yazısında ele alınıyor. Milas'ın yazısı irdeleyicidir ve son onyılı kapsayan bir dönemde Türk aydınları arasında yapılmış tartışmaları yer yer yansıtır. Yazısı, Türk-Yunan ilişkisinin tüm "özcü" yorumlarına saldırıyor. Milas'ın polemiği, genel okur kitlesine yönelik yazılmış olan ama değişik oranlarda akademik yayınlarda da iz bırakmış, Türk tarih kitaplarında ifade edilen görüşlere yöneltilmiştir. Bilimsel açıdan daha ciddi yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin eşit haklara sahip olmadıklarını genellikle kabul etse de "Rum milleti"nin elindeki ayrıcalıklara rağmen "nankörlük" yaptığına inanılır. Tatminsizliğin büyük ölçüde, imparatorluğun Ortodoks nüfusunun günlük hayatını temel almayan Avrupalı güçler tarafından desteklendiği düşünülür. Milas, Çağlar Keyder gibi tarihçilerin çalışmalarını izleyerek Osmanlı'nın son döneminde etnik oluşumun ve kapitalizmin yükselişinin daha tarafsız bir şekilde ele alınması gerektiğini dile getiriyor.[130]

Osmanlı ve Osmanlı sonrası Bulgaristan devleti ile ilgilenen tarihçiler arasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı geliştirilen milliyetçi ulus tanımlarını konu alan tartışmalar on beş yılı aşkın bir süredir devam ediyor. "Bir tarihyazımı sorunsalı olarak Balkanlar'da İslamlaşma: Güneydoğu Avrupa perspektifi" isimli incelemesinde Antonina Zhelyazkova bu tartışmalardan yola çıkıyor. Zhelyazkova, Balkan tarihyazımında yaygın olan

130 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey, a Study in Capitalist Development* (Londra, New York, 1987).

Osmanlı istilasının "romantik" bir bakış açısıyla ele alınmasına karşı çıkıyor. Bir yanda ağırlıklı olarak Bulgarlardan oluşan bölge halkının, çoğu Yörük olan göçmenler tarafından istila edilmesine dair fikirler ağızdan ağıza dolaşır. Öte yanda, milliyetçi Bulgar tarihçiler yerli halkın büyük kesimlerinin Müslümanlaştırılmaları ve "Osmanlılaştırılmaları" (hatta "Türkleştirilmeleri") görüşünü abartma eğilimindedirler. Anakronizm konusunda hiçbir korkusu olmayan bazı tarihçilerin, kaynaklarda hiçbir temeli bulunmayan, Osmanlı devletinin Balkanlar'daki tebaanın "milliyetçiliğinin yıkılması"nı amaçladığı görüşüne bile rastlıyoruz.

Bu bağlamda Zhelyazkova, Rodop Dağları nüfusunun zorla Müslümanlaştırıldığı iddiasını ele alıyor. Böyle zorunlu bir din değiştirmenin yaşandığını iddia eden kaynakların aslında, aralarında bir kadının da bulunduğu ve hemşerilerini milli davanın saflarında harekete geçirmek isteyen kişiler tarafından 19. yüzyılda oluşturulan sahte belgeler olduğuna dikkat çekiyor. Bu tür düzmecelere ulus-devlet oluşturulmasında oldukça sık başvurulurdu. Buna rağmen Çek örneğinde olduğu gibi, Thomas Masaryk benzer bir "uydurulmuş kaynağı" Birinci Dünya Savaşı'ndan önce açığa çıkarırken, Antonina Zhelyazkova'nın, bu büyük "icadı" 1988 gibi geç bir tarihte ortaya çıkarmak zorunda kalması dikkat çekicidir.

Balkan milliyetçileri arasında Bosna-Hersekli Müslüman Boşnakların ayrı bir yeri vardır. Bunun nedeni sadece son savaş ya da Boşnakların güneydoğu Avrupa'da, Türklerin ve Arnavutların dışında tek büyük Müslüman grubunu oluşturmaları değildir. Bosna-Hersek'in 1878 yılında Avusturya tarafından işgal edilmesinden beri süregelen etnik oluşum, Bosnalı üst tabaka Osmanlı hükümetiyle oluşturdukları özel bağlantılar yüzünden karmaşıklaştı. Çünkü Bosnalı seçkinler ayrıcalıklı konumlarını İslam serhadının ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kararlı koruyucuları olmalarıyla meşrulaştırmışlardı. Ancak 1878'den sonra ve özellikle 1908 yılında gerçekleşen Avusturya-Macaristan ilhakı ile padişahların Bosnalı tebaayı daha fazla koruyamayacakları anlaşıldı. Hem üst hem de alt

sınıflar zor bir durumla karşı karşıyaydı. Müslüman bir hükümetin altında yaşamaya devam etmek isteyenler için yapılabilecek tek şey göçtü ve bu yol on binlerce insan tarafından seçildi.

1918 yılından sonra da, sonradan Yugoslavya Krallığı olacak olan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nda tartışmalı başka düzenlemelerin yapılması gerekti. Eski tanımın da gösterdiği gibi, Boşnaklar kendi başlarına bir etnik grup olarak kabul edilmiyorlardı. Ancak Tito'nun Yugoslavyası'nda sonunda –gönülsüzce de olsa– ayrı bir etnik varlık olarak tanındılar. Ve Yugoslavya'nın parçalanışının da açıkça gösterdiği gibi bu tanınmanın temelleri çok zayıf kaldı.

Bütün bunlar, modern tarih çalışmaları iki dünya savaşının arasındaki dönemde başlayan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yoğunlaşan Boşnak tarihçilerin çalışmalarını farklı doğrultularda yürüttükleri anlamına geliyordu. İlgi alanlarından biri, bölgeye İslamın yerleşmesiydi. Fikret Adanır bu konuyu, Boşnak tarihçilerin görüşlerini Amerikalı ve batı Avrupalı meslektaşlarının savunduklarıyla karşılaştırarak irdeliyor. Tartışmanın odak noktası, Katolik kaynaklara göre heretik ya da en azından ayrılıkçı görülen ama ne ölçüde *bogomil* olduğu tartışma konusu olan ortaçağ Bosna Kilisesi'dir. Boşnak tarihçiler, hem Katoliklerin hem de Ortodoksların uyguladıkları baskılardan kaynaklanan rahatsızlığın Boşnak nüfusta gerçekleşen hızlı Müslümanlaşmayı açıklayan temel bir etken olduğunu varsayıyorlar. Bunun aksine batı Avrupalı ve Amerikalı uzmanlar, Bosna Kilisesi'nin Osmanlılar bölgeye gelmeden önce ortadan kalktığı görüşüne yakın duruyorlar. Adanır, Bosna'da erken dönem Osmanlı vergi kayıtlarında "kristiyani" diye bir kategori bulunduğunu ama bu tanımlamanın Osmanlı terminolojisinde Hıristiyanlar için kullanılan "kâfir" ya da "cebran" sözcüklerine uymadığını anımsatıp, ilk kez Tayyip Okiç'in öne sürdüğü bir noktaya işaret etti. Kristiyaniler, İslama geçişler gerçekleştikçe, gittikçe yok oluyorlar. Bu, bazı Müslüman Boşnakların başta Boşnak Kilisesi'ne bağlı oldukları savının geçerli olduğunu gösterir. Çünkü 15. yüzyılın Osmanlı fatihleri gayrimüslimler arasındaki mezhep ayrılıklarıyla fazla ilgilenmez-

di ve kristiyaniler, kendilerini böyle adlandırmasalardı ayrı bir isimle kaydedilmezlerdi. Buna rağmen Adanır abartılı iddialara karşı bizi uyarıyor, çünkü sözü geçen insanların sayısı oldukça azdı ve durumun nedenleri hakkında sonu gelmeyecek tartışmalara girişebiliriz.

Bu noktaya kadar Anadolu ve özellikle de Balkanlar'la ilgileniyorduk; Macaristan'ı ele alan bir sonraki bölüm bizi Osmanlı İmparatorluğu'nun en uç sınırlarına, orta Avrupa'nın içlerine kadar taşıyacak. Géza Dávid ve Pál Fodor geçen yüzyıl boyunca günümüz Macaristanı'nı ve Transilvanya'yı, yani Osmanlı Erdeli'ni, günümüz Romanyası'nın bir batı eyaletini ele alan çok sayıdaki çalışmayı incelediler. Macaristan'da Osmanlı tarih bilimi, sert ve çarpıcı bir Alman deyimiyle *Legitimationswissenschaft* diye tanımlanan bir şey, yani var olan güç dengelerini meşrulaştırmak üzere düzenlenen bir bilim dalı olmamak için çabalamak zorunda kaldı.[131] Çünkü Dávid ve Fodor'un söyledikleri gibi, Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, yıkılmış Habsburg İmparatorluğu'nun "Macar" kısmı asıl büyüklüğünün sadece bir bölümü kadar kaldığında, Macar tarihçileri, rahatsızlık veren bu durumu açıklamaya uğraşıyorlardı. Bu esnada sık sık Macar halkının, henüz Osmanlı hakimiyeti altındayken, ortaçağ dönemi Macaristanı'nın birçok bölgesinden geri çekilmesine odaklandılar. 1526 yılından sonra Angevinslerin ve sonradan Viyana fatihi Matthias Corvinus'un (1443-1490) eski krallığının en büyük bölümü bir Osmanlı sınır bölgesine dönüştü. Ülkede savaşın tahrip ettiği belirli bölgeler güneyden gelen Slavlarla yeniden yerleşim alanlarına dönüştürüldü. Tarihçiler bu yüzden, sürekli baştan çıkıp Osmanlı fetihlerinin ortaçağ Macaristanı'nın dağılmasından sorumlu olduğunu söyleyebiliyorlardı.

Osmanlı döneminde Macar olmayan nüfusun eski Macar Krallığı'ndaki artışı üzerindeki ilgi, Macar Osmanlı tarihçileri arasında tarihsel demografiye özel bir ilginin oluşmasına neden oldu. 1945 yılı sonrasında demografinin, önce İngilte-

131 Peter Schöttler (ed.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt am Main, 1999).

re ve Fransa'da, sonrasında başka Avrupa ülkelerinde de kendi başına bir bilim dalı haline gelmesi bunu çabuklaştırdı.[132] Macarların demografi alanında yaptıkları Osmanlı ve Habsburg kayıtlarının sistematik bir karşılaştırılmasına dayanan Osmanlı tarihi araştırmalarının sonuçlarını özetlerken Dávid ve Fodor, Osmanlı Macaristanı'nın Osmanlı fetihleri nedeniyle halkının oradan buraya kaçan "çomak sokulmuş bir arı kovanı" olduğu yönündeki abartılı anlayışı ciddiye almıyorlar. Bunun yanı sıra padişahın valileri tarafından yönetilen bölgenin bazı kısımlarındaki nüfus değişimlerinin, Habsburg yönetimine geçen batı eyaletlerindekinden daha fazla olmadığına dikkat çekiyorlar.

Her şeye rağmen Macaristan'daki milliyetçi akım ortaya, Macar Osmanlı tarihçilerinden yanıtlamaları beklenen başka sorular da ortaya attı. Bunlardan biri Balkan tarihyazımında sıklıkla tartışılan bir problemi andırıyor: Osmanlı egemenliğinin, Macaristan'ın, kültürel ve ekonomik açıdan Rönesans Avrupası'nın izinde gelişmesini engelleyip engellemediği sorusu. Thomas DaCosta Kaufmann'ın yakın zamanda yayımlanan tezinde vurguladığı gibi, Matthias Corvinus'un Yüksek Rönesans döneminin mimari biçimlerini Macaristan'da yaygınlaştırmaya yönelik çabaları göz önünde bulundurulduğunda, bu sorunsal akademik açıdan da meşruiyet kazanıyor.[133] Çünkü bu tür çabalar, Alpler'in kuzeyinde rastlanan bütün girişimlerden daha erken tarihlerde gerçekleşti. İki dünya savaşı arasındaki dönemde bazı Macar tarihçileri bir "uygarlık çatışması" etrafında yapılandırılan günümüz ideolojilerinin öncüsü bir ihtilaf öne rerek, Osmanlı fatihlerinin kültürünün "yabancılığı"na odaklandı. Son dönem araştırmacıları ise Macaristan'ın Osmanlı dönemi boyunca uzak bir sınır bölgesi olduğunu ve Buda'nın, Osmanlı elit kesimlerinin kültürel yatırımının sınırlı kaldığı bir askerî karargâh kenti olduğunu öne çıkardılar. Bunun ötesin-

132 İlgili literatür için bkz. Pierre Goubert, *The Ancien Régime. French Society 1600-1750*, (çev.) Steve Cox (New York, San Francisco, Londra 1973), s. 49-50.

133 Thomas DaCosta Kaufmann, *Court, Cloister and City. The Art and Culture of Central Europe 1450-1800* (Londra, 1995), s. 39-46.

de işgalden çok önce de Macaristan ekonomisinin zayıf olduğu vurgulandı. Osmanlı Macaristanı alanının yeni uzmanları, Mohaç Muhaberesi (1526) ve sonrası olmasaydı da, Macaristan ve batı Avrupa'nın arasında bir ayrım olacağı kanısında. Ama onyıllar süren savaş dönemleri, farkın böyle bir durumda olabileceğinden daha büyük olmasına yol açtı.

Bizim gibi konunun yabancısı olan yazarlar için, Osmanlı Macaristanı'nın önemli bir bölümünün tabi tutulduğu "çifte vergi" hakkında günümüz Macar tarihçilerinin görüşleri ilgi çekicidir. Hem Habsburg bölgesinde yaşayan soyluların hem de doğal olarak Osmanlı yöneticilerinin, Macar köylülerden vergi almaları, Hıristiyan orta Avrupa'ya özgü kurumların devamını sağlayan bir durum olarak tanımlanıyor. Bu böyle olabilir de olmayabilir de. Ama "çifte vergilendirme", zaten sık sık yaşanan savaşlardan rahatsız olan köylülerin durumlarını mutlaka etkilemiş olmalı.

Bunun dışında, Macar tarihyazımında sık sık ele alınan bir konu, 1526 yılının sonrasında Osmanlı yönetimi altında bir Macar Krallığı oluşturup, ülkenin "taşralaşması"nın engellenip engellenemeyeceği sorusudur. Bu konu önemli görüldü, çünkü böyle bir olasılıktan söz edilebilirse, Macaristan'ın 20. yüzyılda küçük değil, orta büyüklükte bir ulus-devleti haline gelme olasılığı daha büyük olurdu. Dolayısıyla bu, 1970'li ve '80'li yıllarda oldukça ateşli bir tartışma konusu oldu. Ancak Dávid ve Fodor, Osmanlı padişahlarının ve Habsburgların arasındaki asırlık çatışmalar nedeniyle, Kanuni Sultan Süleyman Macar kralını yendikten sonra, doğrudan yönetimin neredeyse kaçınılmaz olduğundan yola çıkıyorlar. Sadece Viyana'nın fethi, Macar bölgelerini savaş alanının merkezinde bulunan kötü konumdan kurtarabilirdi.

Böylece, bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli bölgelerde, Osmanlı tarihinin birbirinden farklı ve çoğu zaman birbiriyle bağdaşmayan tasavvurları oluşmuştur. Bu koşullar, Osmanlı eyaletlerinde her türlü milliyetçilikten çok önce var olan çeşitliliğinin ikincil kaynaklarda ne şekilde işlendiği sorusunu inceleme gereğini ortaya çıkarır. Suriya Fa-

roqhi, Osmanlı tarihçilerinin bu çeşitlilikten bir anlam çıkarmaya çalıştıkları paradigmaları inceliyor. Tartışılan modellerin tümü Osmanlı merkeziyle taşra yöneticileri arasındaki ilişkiler üzerine odaklanıyor ki bu iki üst tabaka da Osmanlı fetihleri zamanında da vardılar ve daha da önemlisi konumlarını, padişah hükümetinin onlara verdiği sorumluluklara borçlulardı. Son bölümümüz, 1960'lı ve '70'li yıllarda birçok coğrafyacı ve bölgesel planlamacının ilgisini çeken ve sonradan Osmanlı sosyal tarihçileri tarafından ele alınan merkezcilik teorilerini ön plana çıkarıyor. Her tarihyazımı projesinin amacı, tarihin daha "pratik" uğraşlardan edindiği itkileri görünür ve anlaşılır kılmaktır. Dolayısıyla, kentsel ve bölgesel plancılar ile tarihçilerin son dönem ilgi alanları arasındaki bağı ortaya çıkarmak, girişimimizi noktalamanın uygun bir yolu olacaktır.

Sonuç

Bu özetlerde, tarihte milliyetçi paradigmadan doğan hatalı kronolojik sıralamaya karşı verilen mücadelenin yer aldığı bir fikir birliği vardır. Ayrıca buradaki yazarlar kendilerini, geçmiş günlerin bazı yöneticilerinin "geçmiş yücelikleri"ne duyulan nostaljiden, tüm dünyadan yandaş bulmaya devam eden yeni bir "Altın Çağ" uyarlamasından soyutlamışlardır. Yazarlarımızın hiçbiri 20. yüzyıl uluslarını, tarihin başlangıcında oluşturulan gruplaşmalar olarak görmüyor, aksine bir çoğunun, oldukça yakın tarihlerde ortaya çıkan çeşitli siyasi, dinî ve ekonomik olumsallıklar tarafından şekillendirildiğini düşünüyorlar.[134]

134 Bizans-Osmanlı geçişinin, içkin çelişkilerden arınmış, tek tipli bir süreç olmadığı gerçeğini özellikle de Antonina Zhelyazkova ve Klaus-Peter Matschke vurguladı. Aksine, sosyal topluluklar arasında dönemsel gruplaşmalar oluştu ve sonrasında çözüldü. Dolayısıyla 15. yüzyılın ortaları için geçerli olabilecek bir şey, otuz ya da kırk yıl sonrası için geçersiz olabilir. Bu iki yazar, ilk Osmanlı padişahlarının bilinçli siyasi planlarına da az vurgu yapma eğilimindedirler. Bu çeşit planların adı konmadan önce de Osmanlı tarihçilerinin arasında çok revaçta olduğu bir dönem vardı ama Matschke ve Zhelyazkova, 15. yüzyılın karmaşık ortamında, ilk Osmanlı hükümdarları için plan yapmanın ne ölçüde mümkün olduğunu sorgularlar.

Umuyoruz ki, Osmanlı dönemi tarihyazımının, Osmanlı arşivlerinde bulunan geniş bilgi kaynaklarının değerlendirilmesinde büyük ilerleme kaydettiği ve artık başka tarih dallarından uzmanlarla tartışmalara girmeye hazır olduğu açıkça ortaya konmuş olur. Elinizdeki kitap bu tür tartışmalara kolaylaştırıcı bir katkıda bulunabilmişse, amacına ulaşmış olacaktır.

Dar Zamanlarda Benlik Arayışı. Son Dönem Osmanlı Tarihyazımında (1850-1900) Kimlik Tanımlamaları ve Kalkınma Stratejileri*

CHRISTOPH K. NEUMANN

Askerî ve ekonomik zayıflık, toprak kayıpları ve Avrupalı güçlerin Osmanlı'nın iç siyaseti üzerinde gittikçe artan etkisi, 19. yüzyıl Osmanlısı'nı inceleyen birçok tarihçinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerini "gerileme" dönemi olarak tanımlamalarına yol açmıştır. Bu "gerileme" kavramının temel işlevi, imparatorluğun çöküşünü açıklamak olmuştur. 1970'le-

(*) Bu makale, "Strategien zur Bewältigung des schlechten Jetzt: Beiträge der Historiographie zur spätosmanischen Identitätsfindung" başlığını taşıyan ve Hannover'de 23.-26.9.1992 tarihlerinde gerçekleşen 39. Deutscher Historikertag'da (Alman Tarihçiler Kongresi) yapılan bir sunumun revize edilmiş ve genişletilmiş bir versiyonudur. Metin üzerindeki çalışmalar 1995 yılının sonbaharında tamamlandı. Yazımın çerçevesi, kimlik üzerine yapılan güncel tartışmalar Türkiye'de hız kazanmadan çizilmişti. Dolayısıyla bu tartışmalar makaleye yansımıyor. "Kimlik" tartışmaları için bkz. Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları* (Ankara, 1993) ve Sabahattin Şen (ed), *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* (İstanbul, 1995). Nilüfer Göle, *Modern mahrem: Medeniyet ve Örtünme* (İstanbul, 1994) ile bir çıkış noktası sağladı. Bu tartışmanın forumu, Türkiye'nin, zaman zaman konu üzerine özel sayılar çıkaran, entellektüel nitelikli yayınlarıdır, örneğin *Bilgi ve Hikmet* 4 (Güz 1993) 89 [İslam ve Modern Kimlikler] ya da *Türkiye Günlüğü* 22 (Mart-Nisan 1995) [Kimlik Tartışmaları ve Etnik Mesele]. – Bu makaleyi okuyan Münih'ten Suraiya Faroqhi ve Chicago'dan Fariba Zarinebaf-Shahr'a, aynı zamanda 39. Alman Tarihçiler Kongresi'nde metnin sunulduğu panele katılan meslektaşlarıma teşekkür ederim. Görüşlerimi İngilizce ifade etmemde bana yardım eden İstanbul'dan Charles Brown'a müteşekkirim.

rin ortasından itibaren ise bir başka paradigma önem kazanmaya başlamış ve 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin bir reform dönemi olarak görülmesi uzmanlar arasında yaygınlaşmıştır.[1] Günümüzdeyse ilgi, devlet mekanizmasının merkezileştirilmesine ve rasyonelleştirilmesine, altyapının genişletilmesine, imparatorluğun dünya pazarına açılmasına ve Osmanlı'nın "Batı"nın bilim, edebiyat ve felsefe kavramlarına yönelmesine kaymıştır.

Dönemin birçok Avrupalı gözlemcisinin de benimsediği reform paradigması, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa tarafından sadece küçümsendiği görüşünü düzeltmeye yarar.[2] Bunun yanı sıra bu paradigma ak koyunla kara koyunu ayırmaya yarayan bir kıstas da sağlar: Bir yanda yenilikçilerin ve modernistlerin oluşturduğu "iyi adamlar", öteki taraftaysa gericilerden, tutuculardan (ve '90'lı yıllar Türkiyesi'nin İslamcılarından) oluşan "kötü adamlar". Ancak 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan uyuşmazlıkların net bir reform ve tepki karşıtlığı olarak tanımlanamaması, paradigmanın geçerliliğini önemli ölçüde kısıtlar. Bu tartışmalar daha yakından incelendiğinde bir kişi ya da tutumu, kesin çizgilerle yenilikçi veya tutucu olarak sınıflandırmak güçleşir.

İslam hukukunun ana mezhebi olan Hanefi hukukunun kanunlaşması buna bir örnektir. Hanefi mezhebine dayalı şeriat kurallarının sistematik düzenlenmesi oldukça geç, ancak 1867 yılında ele alındı.[3] Temelde bu, İslami şartlara ve kurallara dayanan bir medeni hukukun Batı çizgisinde düzenlenmesiydi. Devlet kurumlarının merkezileştirilmesine ve imparatorluğun hukuk düzeninin birliğine katkıda bulunması bakımından bu

---

1 Tipiktir ki yakın zamanda, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914,* (ed.) Halil Inalcık ve Donald Quataert (Cambridge, 1994) adı altında çıkan derlemede yer alan, 19. yüzyıl üzerine olan makale, "The Age of Reforms, 1812-1914" (Reform Çağı) başlığını taşır. Geniş bir okur kitlesi olan *Modernization in the Middle East; The Ottoman Empire and its Successors,* (ed.) Cyril E. Black ve L. Carl Brown (Princeton, N.J., 1992) gibi çalışmaların da merkezinde bu paradigma bulunur.

2 Eugène Morel, *La Turquie et ses Réformes,* (Paris, 1866) gibi kitapların başlıkları da bu durumu yansıtır.

3 Ebül'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (Istanbul, 1946), s. 66.

uygulama bir reform teşkil ediyordu. Öte yandan Fransız medeni kanununun uyarlanmasının kabulüne yönelik bir girişimi engellediğinden, gerici bir hareketti. Hanefi şeriatının kanunlaştırılması, dinî hukukun seküler hukuk karşısında bir zaferi oldu. Ancak Hanefi hukukunun kanunlaştırılmasına karşı en büyük direnişin ulemadan geldiği de belirtilmelidir. Sonuç olarak "Mecelle" olarak bilinen bu kanunun ilerici bir girişim olduğu söylenebilir mi?[4]

Yukarıdakilerden reform paradigmasının 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için bir anlamı olmadığını düşündüğüm çıkartılmamalı. Görünen o ki asıl gerekli olan, bu paradigmayı Tanzimat dönemindeki tartışmalar bağlamında değerlendirerek yumuşatmaktır. Siyasal açıdan ve özellikle Türk çevrelerinde bu tartışmalar imparatorluğu güçlendirmenin yolları üzerineydi. Düşünsel açıdan ise kaçınılmaz olarak Osmanlı'nın kendini nasıl gördüğü tartışmalarına dönüşmüştü; siyasal ve düşünsel ayrılıklar iç içe geçmişti.

Bu ayrılıkları iki unsur besliyordu. Öncelikle, Türkçe konuşan halkın gözünde Osmanlı İmparatorluğu'nun alternatifi yoktu. Anadili Türkçe olan ve toplumun orta veya üstsınıflarından gelen bir Müslüman, Osmanlı İmparatorluğu'nda, bir Türk ulus-devletinde veya olasılıkla Arap kökenlilerin egemenliğindeki ütopik bir Pan-İslam toplumunda olabileceğinden daha iyi konumdaydı.

Bunun yanı sıra statükonun aleyhinde olanlar da dahil olmak üzere Türk aydınlarının çoğu, şu ya da bu şekilde maaşlarını devletten alan memurlardı. Öyle ki Osmanlı toplumunda bir aydın için devlet memuriyeti dışında bir kariyer yoktu denebilir. Derviş tekkeleri bir tür sığınak sağlasa da, yandaşla-

---

4 Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden;* Hulûsi Yavuz, "Events Leading to the Compilation of the First Ottoman Civil Code", *İslam Tetkikleri dergisi* 8, s. 1-4 (1984) 89-122, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa semineri 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler*, (ed.) Mübahat Kütükoğlu (İstanbul, 1986), s. 41-102. *Das indirekte Argument: Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittels der Historie; die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşa's Ta'rih* (Münster, Hamburg 1994), s. 47-50 adlı kitabımda bu tartışmalar üzerine daha fazla bilgi edinebilirsiniz.

rından bekledikleri kültürel yönelim, bir *intellectuel engagé*'ye hitap edecek türden değildi. Bir başka seçenek de gazetecilikti ama süreli yayınlar genelde sadece yayımcılarını geçindirebiliyordu; editörlerini ya da yazarlarını değil. Aynı şartlar tarihyazımı için de geçerliydi; burada incelenen tarihçilerin memur olmaları rastlantı değildir.

Türklerin İslamcılık, anayasacılık veya ulusçuluk ideolojileri hemen hemen tamamıyla, gelişmiş veya geliştirilmesi gereken bir Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde oluştu.[5] Bu, durumun gerektirdiklerine göre Pan-İslamcı, Pan-Türkçü ve inançüstü Osmanlıcılık söylemlerinden yararlanan II. Abdülhamit'in resmî stratejisi için de geçerliydi.[6] Ancak aynı yaklaşımı, teoride de olsa, romantik bir ulusalcılık ile çokuluslu Osmanlı devletine sadakati birleştiren Namık Kemal gibi muhalif bir yazar da sergiliyordu.[7]

Tartışmaları besleyen ikinci unsur derin bir kriz duygusuydu. Örneğin 1861 ve 1862 yıllarında kâğıt para kullanımına yönelik bir pilot uygulama başarısızlıkla sonuçlanıp yönetim metal para kullanımına dönmek zorunda kaldığında hazinenin dibi görünüyordu. Hükümetin bu duruma verdiği tepkilerden biri, Osmanlı tarihinin birçok kriz döneminden de tanıdık bir uygulama olan gümüş ve altın tas ve yemek takımlarını yasaklamak oldu. Bu takımların eritilip ekonomiye para olarak geri döndürülmeleri amaçlanıyordu. Tahta yeni çıkan Sultan Abdülaziz, başveziri Fuat Paşa'ya bu durumdan şikâyetçi oldu. Padişaha göre saraylı sultanların İstanbul civarına çıktıkları gezilerde kullandıkları gümüş taslar onlardan alınmamalıydı. Başvezirin yanıtı şöyleydi: "Hay hay efendim. Anları dahi alırız. Dev-

5 Dankwart A. Rustow, "The Modernization of Turkey in Historical and Comparative Perspective", in *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*, (ed.) Kemal Karpat (Leiden, 1973), s. 93-120, burada s. 101-102.

6 Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle Eastern Studies* 23, 3 (1991), s. 345-59; *a.g.y., The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimization of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (Londra, 1998).

7 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought; A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, N.J., 1961), s. 335-337.

let-i aliyye fena hale gelip Efendimiz Konya'ya doğru giderken bizler şahi rikâbınıza düşüp gidecek olduğumuz vakit Sultan Efendi'ler bu taslar ile Ayrılıkçeşmesi'nde su mu içecekler?"[8]

Fuat Paşa'nın birçok ağır ekonomik kriz geçirmiş bir imparatorluğun en yüksek bakanı olduğu göz önünde bulundurulursa, bu yanıtı oldukça çarpıcı buluyorum. Aslında bu, Paris Antlaşması'yla Islahat Fermanı'nın yabancı müdahaleye olanak sağladığı ve en azından resmî açıdan imparatorluktaki Müslüman halkın hakimiyetini sona erdirdiği 1856 sonrası dönemde bir yüksek devlet görevlisi için tipik bir yanıttı. Bir Osmanlı Türkü'ne göre 19. yüzyılın ikinci yarısı gerçekten de kötü bir zamandı. Siyasi istikrarsızlık, eyaletlerin birçoğunda rastlanan ayrılıkçılık ve askerî zayıflık, hazinenin boşalması ve ekonomik zorluklar, kendini "devlet-i ebed-müddet" olarak adlandırmaya devam eden bir imparatorluk için parlak bir gelecek vadetmekten uzaktı.

Tarihyazımı, siyasi söylem ve kimlik arayışı

14. yüzyılda ilk İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde dile getirilen çeşitli görüşler Osmanlı'nın tarih düşün sisteminde önemli yer tuttu.[9] Bunlardan biri, her devletin bir insanınkine benzeyen ve son safhası yaşlılık ve ölümden oluşan bir yaşam döngüsünden geçtiği görüşünden oluşuyordu. Katip Çelebi gibi 17. yüzyıl yazarları için bu kabul edilebilir bir model oluştururken 18. yüzyılda sorunlu bir hale gelmişti. Bu yüzden tarihçi Nâimâ'nın bu

8 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (ed.) Cavid Baysun, 2. cilt, 2. baskı (Ankara, 1986), s. 227; *a.g.y.*, ayrıca bkz. *Ma'rûzât*, (ed.) Yusuf Halaçoğlu (İstanbul, 1980), s. 40.

9 Z. Fahri Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı = Mélanges Fuad Köprülü* (İstanbul, 1953), s. 153-163; Metin Kunt, "Ottoman Names and Ottman Ages", *Raiyyet Rüsumu: Essays Presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students* (*Journal of Turkish Studies, X.* cilt), (ed.) Bernard Lewis vd. 1. cilt (Harvard, 1986), s. 227-234; Tadaşi Suzuki, "Osmanlılarda organik bir yapı olarak toplum görüşünün gelişmesi; Osmanlı sosyal düşünce tarihinin bir yönü", *ODTÜ Gelişme dergisi* 14, 4 (1987), s. 373-396. Öyle görünüyor ki bazı durumlarda *Mukaddime* ezbere biliniyordu: bkz. Ahmed Cevdet, *Ta'rih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, 2. baskı (Der Seadet, 1309), 2. cilt, s. 296 (*reisülküttap* Ömer Vahid Efendi üzerine).

döngünün ilerleyişini engellemenin yolları hakkında düşünmeye başladığını görüyoruz.[10] Ahmet Vefik Paşa'nın (1813[?]-1891) ilk 1271 (1869-70) yılında yayımlanan *Fezleke-i Ta'rih-i Osmani* (Osmanlı Tarihinin Özeti) kitabında belirtildiği gibi bu model 19. yüzyılda kabul edilemez olmuştu. Okullarda yaygın bir ders kitabı olarak kullanılan Vefik Paşa'nın yapıtında tarih, her birine istenen anlamın yüklenebileceği, yaklaşık bir yüzyılı kapsayan dönemler halinde ele alınır. Ahmet Vefik Paşa'nın görüşüne göre tarih, sonu belirsiz bir şeydi. *Fezleke*'si Osmanlı tarihyazımında gerçek bir paradigma değişimini başlattı. Başka bir incelememde Ahmet Cevdet Paşa ya da Mustafa Nuri Paşa'nın, İbn Haldun'un "yaşam döngüsü"nü son dönemlerde oluşturulan seküler tarih düzenine nasıl entegre etmeye çalıştıklarını göstermiştim. Yazarlar bu şekilde hem eğitimli okuyucularına bir zemin sunabiliyor hem de –en azından teoride– Osmanlı İmparatorluğu'nun çürüyüp gitmesini engelliyorlardı. Bu yeni tarih görüşü sayesinde Osmanlılar, her biri kendi yaşam döngüsüne sahip yeni yüzyılların geleceğinin hayalini kurabiliyorlardı – elbette belirli bazı önlemlerin alınması şartıyla.[11]

Osmanlı kimliği arayışı içerisinde tarihyazımının neden bu kadar önemli olduğu bu bağlamda ortaya çıkar. Rakipleri üzerinde gerçekten var olan ya da var olduğu düşünülen bir üstünlük iddia edemeyen ve meşruiyetini metafizik ya da doğa yasalarından alınan kavramlar üzerine kuramayan bir devlet (ya da toplum), kendini tarihe dayanarak tanımlamak ve meşru kılmak zorundadır. Osmanlı'nın elit kesimleri 19. yüzyılın ikinci yarısında devletlerinin Avrupalı güçlerden daha zayıf olduğunu gördükleri için meşrulaştırıcı ideolojilerini yeniden şekillendirmek zorundalardı.

---

10 Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, (ed.) Norman Itzkowitz (New York, 1972), s. 78-79; Tilman Nagel, *Staat und Ordnungsgemeinschaft im Islam: Geschichte der politischen Ordnungsvorstellungen der Muslime* (Münih, 1981), 2. cilt, s. 163-172.

11 Neumann, *Das indirekte Argument*, s. 224-233. Dönemin başka yazarları devletlerin doğal bir yaşam süreleri olabileceği fikrini doğrudan reddettiler. Bkz. Namık Kemal, *Osmanlı Ta'rihi*, 1. cilt, (Istanbul, 1326), s. 22: "Mukaddime'de mesela devletlerin 'ömr-i tabiisi' olmak gibi bir takım yanlış fikirler de görülür."

Bu yeniden şekillendirmede Osmanlı İmparatorluğu'nun okuyucu kitlesi önemli bir rol oynuyordu. Küçük olmasına rağmen bu okuyucu kitlesinin sayısı artmıştı ve artmaya da devam ediyordu. Eğitim sistemindeki gelişmeler ve Türk basınının veriminin artması, tarihyazımı yapıtları okumayı yaygın bir uğraşı haline getirdi.[12] Osmanlı geçmişinin önemli kronik yazarlarının yapıtlarının basılması da bu döneme rastladı. (Günümüz Osmanlı dönemi tarihçisi bu yazarların birçoğu için hâlâ elden geçmemiş bu ilk basımlara güvenmek zorundadır.) Bunun yanı sıra Avrupalı tarihçilerin yapıtlarının, çoğunlukla çevirmenlerin yorumlarını da içeren çevirileri de yayımlanıyordu.[13] Bu tür yayınların 18. ve 17. yüzyıllarda da yayımlanmış olmasına rağmen Tanzimat dönemindeki örnekleriyle karşılaştırıldığında verilen eski çabaların çapı, oldukça küçük kalıyordu.[14] Resmî tarih yazarı Mehmet Es'as Efendi tarafından yazılan *Üss-i Zafer* bu tarih kitaplarının ilklerindendi. Muhtemelen geniş bir okuyucu kitlesi için yazılmış ve 1827 yılında devlet yayınevi (Dar üt-Tibaat il-Amire) tarafından basılan bu kitapta yeniçeri ocağının 1826 yılında kapatılması ele alınıyordu.[15] *Üss-i Zafer* tarihyazımının devletin emrinde ve yararına olan bir örneğini oluşturuyordu. Hatta kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yenilik sayılan siyasi propaganda olarak bile adlandırılabilir. Benzer bir propaganda girişimini, ilk 1831 yılında basılan hükümetin resmî gazetesi, *Takvim-i Vekayi* oluşturuyordu.[16]

12 Son özet incelemenin yazarları İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara, 1993). Bu çalışma tamamıyla ikincil kaynaklara dayanır.

13 Johann Strauss, "Türkische Übersetzungen zweier europäischer Geschichtswerke aus Muhammad 'Alīs Ägypten: Botta's, Storia d'Italia' und Castéras 'Historie de Catherine'", *Dreiundzwanzigster Deutscher Orientalistentag, Würzburg, 16.-20.IX.1985: Ausgwählte Vorträge*, (ed.) Einar von Schuler (Stuttgart, 1989), s. 244-258.

14 Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* (Leipzig, 1919).

15 Bekir Kütükoğlu, "Vekayinüvis" (Makale), *İslam Ansiklopedisi*, 13. cilt (İstanbul, 1986), s. 282-283.

16 Thomas Scheben, *Verwaltungsreformen der frühen Tanzimatzeit: Gesetze, Maßnahmen, Auswirkungen* (Bern, vd., 1991), s. 30-32. Resmi gazete üzerine ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekayi; Türk Basınında 150 yıl, 1831-1981* (Ankara, [1981]); Nesimi Yazıcı, *Takvim-i vekayi: Belgeler* (Ankara, 1983).

Gazete ayrıca İstanbul'da yayımlanan ilk süreli Türk yayınıydı.

Ancak tarih üzerine yazılan kitapların yayımlanması kısa zaman sonra özel sektöre de sıçradı. II. Abdülhamit döneminde kayda değer sayıda tarihyapıtı yayımlandı. Bu dönemde gazeteciler, yüksek düzeyli bürokratlar ve siyasetçiler tarih yapıtları yazmaya başladılar. Aynı zamanda, devlet kronik yazarının rolü marjinal olmaya başladı.[17]

Tarihyazımının bu kadar çok yazılan ve okunan bir şey olmasının nedeni neydi? Bunun bir nedeni, tarihyazımının Osmanlı kültüründe derin kök salması olmalı. Romanlar ise ancak 1870'li yıllarda yazılmaya başlandı.[18] Düzyazı türü olarak tarihyazımının rakibi yoktu denebilir. Bunun yanı sıra henüz yazılı genel bir siyasi tartışma ortamı ya da söylemi de yoktu. 1864 yılında devlet sansürünün oluşturulması ve 1878 yılından sonra II. Abdülhamit'in mutlak bir hakimiyet sistemi kurmaya çalışması başka düzyazı türlerinin gelişmesini oldukça başarılı bir şekilde engelledi ya da en azından ertelemiş oldu.

Önceden de belirtildiği gibi bu yazıda incelenecek olan yazarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun, padişahlığın kaldırılması

Başlangıçta, *Mür'i 't-tevarih* örneğinde olduğu gibi, devlet kurumları tarafından maddi destek bulmayan çalışmaların yazarları için kitaplarını bastırmak neredeyse imkânsızdı. Şem'danizade Fındıklılı Süleyman Efendi tarafından 1770'lerde yazılan bu kronik, basın için yazılan ilk Osmanlı tarihi gibi görünüyor. Münir Aktepe tarafından hazırlanan açıklamalı eleştirel versiyonun İstanbul Üniversitesi'nce basılması 1976-1981 yıllarını buldu (Süleyman Efendi'nin kitabı basma niyeti için bkz. 1. Cildin giriş bölümü, s. XXIII).

17 Muhafazakâr alim Ahmed Lütfi Efendi (1817-1907), 1866 yılından ölümüne kadar bu görevde kaldı. Ahmed Lütfi Efendi üzerine bkz. M. Münir Aktepe, "Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi ve Tarihi Hakkında Bazı Bilgiler", *Tarih Enstitüsü dergisi* 10-11 (1981), s. 121-152. Ancak ünlü *Ta'rih-i Cevdet*, gerçekte bir *vak'anüvisin* eseri değildir. 1855-1866 yılları arasında Cevdet resmi kronoloji yazarı olsa da *Ta'rih* derleme emri 1851 yılında, Osmanlı'nın mütevazi Bilim Akademisi versiyonu olan *Encümen-i Daniş*'ten geldi. Cevdet çalışmasını, *vakanüvisliği* bıraktıktan uzun süre sonra, ancak 1884 yılında tamamladı.

18 "İlk" Osmanlıca roman olarak hangi kitabın sayılacağı sorusu hâlâ cevapsızdır. Bkz. Ahmet Ö. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel* (Minneapolis, 1983), s. 41-78; Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, 1. cilt, 2. baskı (İstanbul, 1987), s. 25-41. Türkçe metnin Arapça harflerle yazılmış olması şart koşulmazsa ilk Türk romanı Vartan Paşa'nın, Ermeni harfleri ile 1851 yılında basılan ve 1991 yılında Andreas Tietze tarafından Latin alfabesine çevrilen *Akabi Hikâyesi*'dir (iki baskı da İstanbul'da yapıldı).

gerektiğini ya da devletin sekülerleşmesine yönelik taleplerini içeren temel bir eleştirisini yapmayı amaçlamıyorlardı. Bu, rejim yanlıları için olduğu kadar muhalefet için de geçerlidir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki anadili Türkçe olan muhalif kesimlerin genel özelliği, imparatorluğun yıkılmasını değil, korunmasını amaçlıyor olmalarıydı. Bu tür düşünce tarzının önemli bir öğesi de bölücü eğilimlere karşı geliştirilen tepkidir. Bu yazarlar imparatorluğun asıl özelliklerini ve geçmişteki başarılarının nedenlerini irdelemeyi yeğler ve bunu yaşadıkları zamanı düşünerek yaparlardı. Osmanlı geleneğine uygun olarak tarih, böylece güncel problemlerin çözümü için model oluşturur hale geliyordu.[19] Siyasi söylemler ve tarihsel yargıların eş düştüğü durumlar hep yineleniyordu.

Bu yazarların tarihe bakış açıları oldukça çeşitliydi. Tarihsel olaylar hakkında fikir yürütürken zamanının önde gelen siyaset adamlarından biri olan Ahmet Cevdet Paşa yazılarını hemen her zaman yüksek bir devlet adamı bakış açısından yazardı. Ünlü şair ve yazar Namık Kemal ise aksine, bakış açısını ele alınan konuya göre ayarlardı.

Osmanlı devletinin kuruluşunun tarihyazımı konusu olarak ele alınması

Osmanlı devletinin kuruluşunun öyküsü, tarihyazımının kimlik arayışı için nasıl kullanılabildiğinin ilginç bir örneğini oluşturur. Erken Cumhuriyet dönemi tarihyazımında bu konunun ne denli ön plana çıktığı bilinir. Bu bağlamda Mehmet Fuat Köprülü'nün adını anmak yeterli olacaktır. Halil Berktay ve Cemal Kafadar'ın çalışmaları sayesinde Osmanlı devletinin oluşumuna olan ilgi-

19 Tarih maskesine büründürülen (ya da daha çok tarihyazımının ana temalarından biri olarak gösterilen) siyasi teorilere, Taşköprüzade (1495-1561) ve Mustafa Âli (1541-1600) gibi çok daha erken Osmanlı tarihçilerinin yapıtlarında da rastlayabiliriz. Krş. Zeki Arıkan, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", *Tarih ve Sosyolji semineri, 28-29 Mayıs 1990: Bildiriler* (Istanbul, 1991), s. 77-91, burada s. 81-83; Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)* (Princeton, N.J., 1986), örn. s. 243-244.

nin ideolojik ve düşünsel arka planı da günümüzde iyi bilinir.[20]

Osmanlı tarihinin ilk devrelerine kolayca siyasi anlamlar yüklenebilir, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun kökeni, Colin Imber'in deyimiyle, "tamamen karanlıkta"dır.[21] 15. yüzyıl kadar erken dönemlerde Osmanlı kronik yazarları, o zamana kadar yerleşmiş olan Osmanlı hanedanının egemenliğini meşru kılmak için efsaneler üretirlerdi.[22] Osman Gazi'nin döneminde oluşmuş Türk kaynakları ise ona ya çok az değinirler ya da hiç değinmezler.

19. yüzyıl Osmanlı tarihçileri arasında bu konunun (yeniden) keşfedilmesi, bir dizi Osmanlı aydını yetiştiren Hekimbaşızâdeler ailesinden bir alim ve hekim olan Hayrullah Efendi'ye (1817-1866) atfedilir.[23] Hayrullah Efendi, bilim akademisinin Tanzimat dönemindeki karşılığı olan Encümen-i Daniş'in ikinci başkanıydı. Hayrullah Efendi'nin *Ta'rih-i Devlet-i Alîye ve Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye* adlı Osmanlı İmparatorluğu tarihi kitabını bu akademinin teşvikiyle yazmış olması mümkün-

---

20 Halil Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü* (İstanbul, 1983), özellikle s. 47-80; *The "Other" Feudalism: a Critque of 20th Century Turkish Historiography and its Particularisation of Ottoman Society*, yayınlanmamış doktora tezi (Birmingham, 1990), özellikle s. 131-170. Halil Berktay'a, bana tezinden yararlanma olanağı tanıdığı için teşekkür ederim. Ayrıca bkz. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles, London, 1995).

21 *The Ottoman Empire 1300-1481* (İstanbul, 1990), s. 15; krş. Imber'in makaleleri, örneğin "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica* 19 (1987), s. 7-17, ve "Canon and Apocrypha in Early Ottoman History", *Studies in Ottoman History in Hounour of Professor V.L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (İstanbul, 1994), s. 117-137, özellikle s. 133-137.

22 V.L. Ménage Armağanında, tam da bu noktanın, farklı şekillerde aydınlatıldığı bir dizi inceleme bulunur. Imbrer'in makalesinin yanı sıra değinilmesi gereken makaleler: Halil İnalcık, "How to Read 'Âshik Pâsha-zâde's History", s. 139-156; Cemal Kafadar, "Osmân Beg and his Uncle: Murder in the Family?", s. 157-163; ve Rudi Paul Lindner, "Beginning Ottoman History", s. 199-208.

23 Hayrullah Efendi üzerine krş. Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927); Nuran Yıldırım, "Hayrullah Efendi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 4. cilt (İstanbul, 1994), s. 33-34; Necdet Sakaoğlu ailesi üzerine, "Hekimbaşızadeler", *a.g.e.*, 4. cilt, s. 42-43 (bibliyografya ile). Ünlü Hekimbaşı (sarayın başhekimi) Mustafa Behçet Efendi, Hayrullah Efendi'nin amcası ve ondan da ünlü şair Abdülhâk Hamid Tarhan, oğullarından biriydi.

dür. Bu tarih kitabının özelliklerinden biri de yapısıydı: Her padişahın saltanat devri ayrı bir ciltte ele alınıyordu. Son bölüm, 17. yüzyılın başlarında I. Ahmet'in egemenlik devrini işliyordu (Hayrullah Efendi'nin ölümü kitabın tamamlanmasını engelledi). Avrupa tarihi üzerine bölümlerin de eklenmesi önemli bir yenilikti. Hayrullah Efendi, aralarında Hammer-Purgstall'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi*'nin çevirisinin de bulunduğu Fransızca tarih kitaplarından çok yararlandı.

Hayrullah Efendi'nin tarih dizisinin kalın ciltlerinden biri ve yüz sayfadan uzun olan birinci cildin konusu, bekleneceği gibi Osman'ın kendisi değil, babası Ertuğrul ve atalarıdır. Bu, hanedan üzerine yazılan, Osman Gazi'nin kurucu olarak görüldüğü ve atalarının neredeyse hiç önem taşımadığı geleneksel tarihyazımlarına aykırı bir örnekti. Alim Kemâlpaşazâde Şemseddin Ahmet tarafından 16. yüzyılın başlarında, padişahın isteği üzerine yazılan devasa kronik *Tevarih-i Al-i Osman* bu yaklaşımın iyi bir örneğini oluşturur: Yapıtın on defterinden ilki Osman Gazi'ye ayrılmıştır; Ertuğrul ve soyu ise sadece hanedan tarihinin bu ilk bölümünün giriş bölümlerinde ele alınır.[24] Hayrullah Efendi'nin yaptığı, Osmanlı hanedanının başlangıcını (Osman'ın hükümdarlığa/bağımsızlığa ulaştığı kabul edilen tarih olan), 1299 yılından Ertuğrul Gazi'nin Anadolu'ya yerleştiğinin varsayıldığı 1230'lu yıllara çekmektir.

Osmanlı'nın kuruluş tarihi öncesi hakkında Hayrullah Efendi'nin görüşleri nelerdir? Hayrullah Efendi, Ertuğrul ile ilgili ve sonradan torunlarına örnek oluşturan kaydedilmiş aktarımları topladığını, övgüleri çıkardığını ve geri kalandan yeni ve kapsamlı bir portre çizdiğini savunur. Bunların yanı sıra Hayrullah Efendi, Osmanlı tarih kitaplarının yazımını belirleyen ayrıntılı kurallara uymak için, sırf âdet yerini bulsun diye eklenen bölümleri, son olarak da mucizelerin ve doğaüstü olayların betimlemelerini de çıkardı. Tarihyazımı yöntemi hakkında yazarken Hayrullah Efendi: "... [vak'alar] usul-i cedide üzere hemmevadd-ı umumiyeyi muhit ve şamil ve hem müfid ve muhta-

24 İbn-i Kemâl, *Tevârîh-i Âl-i Osman: I. Defter*, (ed.) Şerafettin Turan (Ankara, 1970) olarak tashih edilen metin.

sar olarak bu mahallde beyan olunmuş ise de kütüb-i saire mütalaası esnasında rivayet-i mezkurenin haricinde ba'z-ı fıkralar dahi tesadüf olundığından burada zeyl olarak yazılması tensib olundı" der.[25]

Bu, elbette, Avrupa'nın tarihiyazım yöntemi değildir. Hayrullah Efendi'nin "usul-ı cedid" (yeni yöntem) diye adlandırdığı, daha çok açıklık ve basitliği yeğleyen, gündelik ya da "sadece seremonik" olayları göz ardı eden ve tarafsızlık ilkesini özümseyen bir tarihyazımı stilini tanımlıyordu. Bu son ilke, doğrudan siyasi ya da kişisel kazancın emrinde olan her tarihyazımı örneğinin geri çevrilmesini de içeriyordu. Usul-ı cedid, yüzyılın ortalarında geniş çevrelerce kabullenilmiş bir doktrindi. Ahmet Cevdet ise bu doktrinin temsilcilerinden biri olarak kabul edilebilir.[26]

Hayrullah Efendi'nin tarihsel kanıt sunma yöntemi, eleştirel bir gözle analiz etmekten ve karşılaştırmaktan çok, çeşitli kaynakları bir araya toplamaktır. Bunun bir sonucu olarak, Hayrullah Efendi doğru kabul edilmiş tarihsel gerçeklerin yanında, rüyalarla betimlenen iki örneğe de yer verir.

Hayrullah Efendi, tanıdığı tüm 15. yüzyıl kronik yazarlarının Osmanlı hanedanının başlangıcı hakkında bildirdikleri her şeyi ya da neredeyse her şeyi ele alır. Bunların temelini, göçebe Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden önce Osmanlıların çıktığı Oğuz soyunun izlediği yolun betimlemeleri ve Osman ailesinin soyağacından oluşturur. Bu soyağaçlarından bir tanesi, ailenin köklerini Nuh Peygamber'e dayandırır.

---

25 Hayrullah, *Ta'rih-i Devlet-i Aliye ve Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye*, 1. cilt (Istanbul, 1271), s. 115.

26 Neumann, *Das indirekte Argument*, s. 198-203. Hayrullah Efendi'nin ilk cildinin yayınlandığı yıl, Cevdet bu *usul-ı cedid*'i iyi bir şekilde formüle etti. Bkz. *Vekay-i Devlet-i Aliye*, 1. cilt [Istanbul, 1271], s. 84-85 (bölümün başlığı "İş bu Ta'rihin Keyfiyet-i Cem' ve Te'lifi Beyanındadır"). Aynı bölüm, *Ta'rih-i Cevdet*'in ikinci baskısında da bulunur; buradaki başlığı "Muhtıra"dır. Giriş bölümünün hemen arkasında, öncelikli bir konumu vardır: *Ta'rih-i Cevdet: Tertib-i Cedid*; 1. cilt, 2. baskı (Der Seadet, 1309), s. 14-15. Namık Kemal, tarihin sade bir tarzda yazılması gerektiğini düşünüyordu: "Müverrihlik vazifesinin muktezıyatına riayeten kitabı mümkin oldığı kadar sade yazmağa çalışdım": *Osmanlı Ta-rihi*, 1. cilt (Istanbul, 1326), s. 32.

Hayrullah Efendi'nin bu anlatım geleneklerini yenilerken gösterdiği titizlik ile bu anlatımların hanedanın ağırlığını artırmayı amaçladığını bilmesinin arasında bir tutarsızlık vardır. Hatta Hayrullah Efendi, Osmanlıların başka hanedanlardan üstün olduğunu göstermek için soyağaçlarından yararlanmanın mümkün olmadığını, çünkü böyle bir analizin sonunda bütün insanların akraba olduğunun ortaya çıktığını söyler. Bunun yerine, Osmanlıların diğer soylara göre taşıdığı üstünlüğün ve tarihte sahip oldukları eşsiz yeri gösteren üç etken sayar Hayrullah Efendi. Bunların ilki, Osmanlıların devletlerini bir İslam metbuna karşı ayaklanarak elde etmiş olmamalarıdır. Hayrullah Efendi, Osmanlıların var oldukları sürece Selçuklulara nasıl sadık kaldıklarını göstermeye özen gösterir. Ancak Selçuklular dağıldığında, padişahlık doğal bir şekilde Osmanlılara geçmiştir: "[...] ve ınan-ı saltanat al-i Selçukçüncü etkenun ellerinden tabii olarak intikal eylemişdir".[27] İkinci etken, Osmanlı padişahlarının hep şahsen ve mutlak hüküm sürmüş, hiçbir zaman –dış güçler bir yana– kendi danışmanları tarafından bile yönetilmiş ya da devrilmiş olmamalarıdır. Üçüncü etkense Osmanlıların sadece dünyevi değil, ruhani hükümdarlığı da ele geçirdikleri 1517 yılının olaylarıyla ilgilidir. Emevi ve Abbasilerin aksine Osmanlılar hiçbir zaman ne birini ne de ötekini elden çıkardılar. Hatta I. Selim'in 1517 yılında halifeliği almasından önce bile Osmanlıların üzerinde bir ruhani hükümdarın öne çıktığı bir dönem olmamıştı.

Hayrullah Efendi'nin öne sürdüğü bu üç sav kendi içinde nispeten basit (ve o zamanlarda bile sorgulanmaya epeyce açık) olsa da Hayrullah Efendi'nin siyasi meşruiyet kavramının anlaşılması için önemlidir. Bu savları vurgulamakla Hayrullah Efendi bize hükümdarın gücünün sınırsız olması gerektiğini söyler gibidir. Yaptıkları, İslamın siyasi teori ve ahlak koduna uyduğu sürece padişah haklı bulunurdu. Hayrullah Efendi'nin görüşüne göre asıl önemli olan, Osmanlı hanedan saltanatıyla Ortodoks Sünni anlayışındaki İslam egemenliğinin organik bütünlü-

27 Hayrullah, *Ta'rih-i Devlet-i Aliye*, 1. cilt, s. 13 (argümanın tamamı için bkz. s. 11-14).

güdür. Bu nedenle Hayrullah Efendi, Babai isyanlarının bastırılmasında Ertuğrul'un önemli bir rol oynadığını söyler.[28]

Tarih burada hanedanın tarihiyle eş koşulur ve böylece hanedanın meşruiyeti devletin meşruiyetiyle eş düşer. Hayrullah Efendi ayrıca, Osmanlıların yerini alabilecek hiçbir hanedanın var olmadığını belirtmekle Osmanlı İmparatorluğu'nu açıkça meşru kılar. Sonuç olarak Hayrullah Efendi'nin kitabı, okuyucularını, siyasi kimliklerinin temelini Osmanlı hanedanı üzerine oluşturmaya iter. Bu, Hayrullah Efendi'nin okuyucularının aşina olduğu bir düşünüş tarzıydı ve Hayrullah Efendi tarafından sadece yeni bir kılıfla ortaya sürülmüştü.

Dönemin başka bir tarihi yapıtı, Namık Kemal'in *Osmanlı Ta'rîhi* de Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkışını ayrıntılarıyla ele alır. Yaşadığı çağın belki de en ünlü Osmanlı şair, gazeteci ve siyasi düşünürü olan yazar (1840-1888), bu kitabı çeşitli Ege adalarında mutasarrıf olarak geçirdiği son yıllarında yazdı.[29] Namık Kemal'in bu adalara tayin edilmesi, meşrutiyetin bir savunucusunu, siyasi merkezden uzaklaştırmayı amaçlayan bir tür sürgündü.[30] Tarih kitabını yazdığında Namık Kemal ciddi şekilde hastaydı ve çalışması için gerekli olan kaynakların bulunduğu İstanbul kütüphanelerinden çok uzaktaydı. I. Selim üzerine olan bölümü yazarken öldüğünden *Osmanlı Ta'rîhi* tamamlanamadı. İlk fasikülü 1888 yılında yayımlanır yayımlanmaz toplatıldığı için, bitmemiş haliyle 1908 yılından sonrasına kadar yayımlanmadı.[31]

28 *A.g.e.*, s. 105.

29 Bu durum, Namık Kemal üzerine yazılmış çok sayıda ikincil kaynakta yer alır. Mektupları dışında, Namık Kemal'in yapıtlarının eleştirel basımları hâlâ bulunmamaktadır. Bkz. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, (ed.) Fevziye Abdullah Tansel, 4 cilt (Ankara, 1967-1986) – Çalışmanın son cildi, Rodos adasındaki dönemde yazılan mektupları kapsar. Bu mektuplar, Namık Kemal'in tarih ve tarihyazımı üzerine görüşleri açısından önemlidir.

30 Namık Kemal'in Lesbos (Midilli), Rodos ve Sakız Adasında karşılaştığı siyasi ve idari zorluklardan bazıları için bkz. Martin Strohmeier, "Namık Kemal und die Schwammtaucher in der Ägäis", *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken: Nejat Göyünç zu Ehren*, (ed.) Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann (Istanbul, 1997), s. 241-259.

31 Kitap ilk, Eğitim Bakanlığı'nın izniyle *Matbaa-ı Ebu 'z-Ziya* tarafından basıldı. krş. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 3. cilt

Namık Kemal'in kitabı bir tarih çalışması olarak fazla kabul görmedi. Yazarın gerekli kaynaklara erişemediği çok belirgindir. Yazarın, kitabın Osmanlı tarihinin bir açıklaması olduğuna yönelik iddiasını uzun zaman kimse ciddiye almaya bile yanaşmadı.[32]

"Osmanlıların Zuhuru" adlı bölümün ilk tümcesi, anlatıma hakim olan üslubu belirler: "Hicretin karn-ı sabii İslamiyet için en kanlı, en müdhiş bir devr-i nuhuset olarak ibtida etmişdir".[33] Namık Kemal'e göre, dünyayı bu felaketli dönemden kurtaran Osmanlılardı. İslam dünyasını sadece Batılı seferlerden değil, aynı zamanda, Namık Kemal'e göre İslam dünyasının yaşadığı en büyük felaket olan Moğollardan da Osmanlıların kurtardıklarını vurgular.

Öyle görünüyor ki Hayrullah Efendi'nin aksine Namık Kemal, hem (Nuh Peygamber dönemine kadar olmasa da) Osmanlı hanedanının soyağacını çıkarmaya hem de Osmanlıların Anadolu'ya ayak basmasına neden olan olayları hatasız ele almaya önem verir. Bu konuda Namık Kemal'in kaynaklarından aldığı bilgileri doğru ya da yanlış olarak tanımlarken dikkatsiz tahminlerde bulunmaktan kaçınmaması, verdiği bu kararları olayların iç mantığına bağlamasından kaynaklanıyor olmalı.[34] Örnek olarak: Namık Kemal Rum Selçukları Sultanı III. Alaaddin Keykubad'ın Osman Gazi'ye gönderdiği bir mektuptaki bir bölümü gerçek kabul edecek kadar ileri gidebilir, çünkü bu metin Selçuklularla Oğuzların Orta Asya'dan İran'a birlikte göç ettiklerini "kanıtlar". Öte yandan, sadece seci bir dizeyi tamamladığı için eklendiğini düşündüğü ve Selçuklularla Osmanlıların Bizans'a karşı birlikte savaştıklarını anlatan bir tümcenin yarısını kabul etmez.[35]

Namık Kemal'in tarihi ele alma yöntemi, Osmanlıların Moğol

(İstanbul, 1975), s. 1377, sayı 15994. Yasak üzerine, birinci cildin ana sayfasının karşısındaki sayfadaki nota bakınız, 1326.

32 Namık Kemal, *Osmanlı Ta'rihi*, 1. cilt, (İstanbul, 1326), s. 30-32.

33 *A.g.e.*, s. 35.

34 Vardığı yargılardan bazıları şu şekle bürünür: "akla göre teslimi zaruri olan hakikatlardan görünür".

35 *A.g.e.*, s. 40.

saldırılarına karşı duran kahraman Müslümanlar olduğunu gösteren her şeyi kabul etmekten, bu resme ters düşen her şeyi ise redettmekten oluşur.[36] Bu yöntem Namık Kemal'e, Osmanlıların atalarının Kudüs'ü, Haçlılardan kurtaranlardan olduğunu gösterme olanağı sağlar. Aynı şekilde bu yöntemle Osmanlıların, Moğol saldırılarına karşı durabildiği sürenin uzunluğu ile ün kazanan Harezm Şahı Celaleddin'in ordusunun bir parçası olduklarını gösterebilir. Namık Kemal'e göre Osmanlılar, birkaç yıl önce bir tiyatro oyununda kahramanlaştırdığı Celaleddin'in önderliğinde[37] olağanüstü cesaret ve kahramanlıklarını geliştirme olanağı bulmuşlardı.[38]

Namık Kemal'in tarih yazımı bu şekilde ilk dönem Osmanlıların kahramanlıkları, askerî cesaretleri ve dinî erdemleri hakkında bir tür destana dönüşür. Hayrullah Efendi'nin aksine Namık Kemal rüyalar ve vizyonlardan, tanrının yaptığı müdahalelerden ve mucizelerden yararlanmaz.[39] Namık Kemal'in anlatımına göre Osmanlıların başarısı, İslam dininin inananlarda beslediği özgürlük ve adaletten kaynaklanır ve Osmanlıların tarihi, İslam dininin dünyadaki misyonunun bir parçasıdır. Dört ya da beş yüz atlı, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurabiliyorsa, bu tanrının mucizevi müdahaleleri sayesinde değil, Osmanlıların, kültürel miraslarıyla içlerine yerleştirilen cesaret ve erdemleri sayesinde mümkün olabiliyordu.

Namık Kemal'in *Osmanlı Ta'rihi*'ni 1888 yılının sansür kurulu için sindirilemez yapan büyük olasılıkla II. Abdülhamit yönetiminin, Namık Kemal'in sergilediği erken dönem Osmanlıların destansal erdemleriyle boy ölçüşemeyeceği oldu. Ancak Namık Kemal sadece kendi döneminin Osmanlı hükümetini

---

36 *A.g.e.*, s. 48.

37 *Celaleddin Harezmşah*, 1292, s. 1. Jön Türkler döneminde sahnelenmiş olsa da oyun aslında sahne için tasarlanmamıştı. Bugün Osmanlı edebiyat eleştirilerinin temel metinlerinden biri olan giriş bölümü, "Mukaddime-i Celal", oyunun kendisinden daha ünlüdür.

38 *Osmanlı Ta'rihi*, 1. cilt, s. 49.

39 Ancak Namık Kemal, Osman Gazi'nin gördüğü bazı rüyalarla ilgili geleneklerin taşıdığı anlamlar üzerine farklı ve daha karmaşık bir şekilde akıl yürütür, *a.g.e.*, s. 66-68.

değil, Batı'yı da eleştiriyordu: "İşte bu asr-ı masaib [yine hicri takvime göre 7. yüzyıl], arkasından dünyanın bir bumsi vü'satında kanlara, ateşlere müstegark bir gurub levhası bırakarak magreb-i fenaya takarrub etmekde iken, (saltanat-ı seneyi)nin, yüzlerce seneler alem-i İslamiyet ve belki bütün cihan-ı insaniyeti şa'şaa-ı füyyuzatına gark eden necm u hilal-ı, ikbalı Asya'nın garbından pertev efşan-ı i'ttila olmaya başladı."[40]

Osmanlı tarihinin en erken dönemlerini bu şekilde yeniden ele almakla Namık Kemal, Osmanlı'nın dine dayalı ahlaksal üstünlüğünü dile getirmiş oldu. Hayrullah, tarihteki özel yerini kanıtlamak için Osmanlı devletini başka İslam devletleriyle karşılaştırırken, Namık Kemal İslama bağlı olmayan devletlerle arasındaki farkı vurguladı. Ama ne Hayrullah Efendi ne de Namık Kemal, 20. yüzyılda bazı ardıllarının yaptığı gibi, ilk dönem Osmanlı tarihini, ulusalcılığı güçlendiren bir araç olarak kullandı.

Siyasi kalkınma için alternatif bir model: Kavalalı Mehmet Ali

1880 yılına gelindiğinde ilk Osmanlı reform girişimcilerin inandığı, Avrupalı teknikleri ithal etmenin yerel problemleri çözmek için yeterli olacağı kanısı geçerliliğini çoktan yitirmişti. Osmanlı toplumunun 19. yüzyılda yaşadığı teknolojik, idari ve ekonomik değişimlerin getirdiği ciddi sonuçlar inkar edilemez olmuştu. Osmanlı-Türk aydınlarının dünya görüşleri İslam ve Avrupa (çoğunlukla Fransız) öğelerinin eklektik bir bileşimi olmasına rağmen, Osmanlıların özlerinde Batılılardan farklı oldukları görüşü belki eskisinden de çok hissediliyordu.[41] Kendileri ile Batılılar arasında büyük bir fark olduğuna yönelik bu algılayış tarzı, imparatorluk içinde değişim sürecini engelledi.

Osmanlı aydınları Batılılarla aralarındaki farkı bu kadar bü-

40 *Osmanlı Ta'rihi*, 1. cilt, s. 37. "Garp" ve "gark" sözcükleri ile yapılan oyuna "Batı" (*garb*) konusuyla ilgisinden dolayı dikkat edilmelidir.

41 İlber Ortaylı ve T. Akıllıoğlu, "Le Tanzimat et le modèle français: mimétisme ou adaptation?", İlber Ortaylı, *Studies in Ottoman Transformation* (İstanbul, 1994), s. 99-108, burada s. 107-108 (ilk yayımlanışı, Varia Turcica III, İstanbul 1985).

yük buldukları için Batılı olmayan siyasi model arayışlarına girdiler; Petro dönemi Rusyası'nda[42] yapılan reformlara karşı duyulan büyük ilginin de Asyalı bir gücün Avrupalı bir güç üzerinde elde ettiği bir zafer olarak algıladıkları 1905 yılı Rus-Japon Savaşı'ndaki Japon başarısının uyandırdığı sevincin de kaynağı buydu.[43]

Oysa Osmanlıların kapılarının önünde (daha doğrusu antrelerinde) Batılı olmayan bir model halihazırda vardı: Mısır'ın ilk valisi Mehmet Ali. Kariyeri, Kahire'deki bazı Osmanlı bölüklerinin komutanı olarak başlayan bu hükümdar Osmanlılara hem itici gelir hem de onları etkilerdi. İtici gelmesinin nedenleri, İstanbul'daki yönetimin isteğine karşı Mısır valisi olması ve Mısır'da yüzyıllar boyu hüküm süren Memlükleri kılıçtan geçirmesiydi. Bu katliamla Mehmet Ali, padişahtan neredeyse tamamen bağımsız bir hükümdar haline gelmeyi başardı. Bâb-ı Âli sonunda, iki savaşta ağır yenilgilerle karşı karşıya kaldıktan ve Avrupalı güçler iki tarafa da barış için baskı yaptıktan sonra durumu kabullenmek zorunda kaldı. Öte yandan Mehmet Ali askerî güçlerini Avrupa örneğine dayanarak etkin bir şekilde örgütlediği için Osmanlıları etkiledi. Bunun yanı sıra, İstanbul'daki hükümetin benzeri başarılarla övünebilmesinden çok önce Mehmet Ali devlet yönetimindeki sanayi örgütlemesini düzenlemiş, hazine ve ekonomide kapsamlı reformlar gerçekleştirmişti. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında Mehmet Ali ve ardıllarının girişimlerinin başarısızlığa uğradığı bir dönem oldu. Bu dönemde Mısır, alacaklılarının ekonomik kontrolü altına girdi ve 1882 yılında İngiliz ordularının işgaline uğ-

---

42 İlber Ortaylı, "Reforms in Petrine Russia and the Ottoman Mind", *Studies in Ottoman Transformation* (İstanbul, 1994), s. 209-214 (ilk yayımlanışı *Raiyyet Rüsumu*, 2. cilt (Harvard, 1987), s. 45-48 [= *Journal of Turkish Studies* XI] – krş. sayı 8); ve benim, Tarih Vakfı'nın düzenlediği, 2. *International History Congress*'te sunduğum "The Images of Europe and Europeans in Ottoman School Books of the Nineteenth and Twentieth Centuries", (İstanbul, 1995) (yayımlanacak).

43 Osmanlıların Rusya'yı bazen Asyalı bazen de Avrupalı olarak algılamaları, daha yakından incelenmesi gereken bir olgu. Japon zaferinin aldığı tepkiler üzerine krş. Klaus Kreiser, "Der japanische Sieg über Rußland (1905) und sein Echo unter den Muslimen", *Welt des Islams* 21 (1982), s. 209-239.

radı. Aynı dönemde Kahire ve İstanbul arasında, saray hükümetinin Mısır meselelerinde Vali'nin yönetimine özerklik tanıyan ve karşılığında Vali'nin Osmanlı padişahını metbu olarak kabul etmesini içeren bir *modus vivendi* kurulmuştu.

Ahmet Vefik'in *Fezleke*'sinde Mehmet Ali'den söz etmekten kaçınmasının nedenlerinden biri bu olabilir. Ahmet Vefik, hassas bir konu olan 1789-1869 dönemini on üç sayfada ele alıp biraz da keyfî bir şekilde, daha iyi bir duruma geçiş çağı olarak yorumlar. Ahmet Vefik'in Osmanlıların sorunlarının ana nedeni olarak kabul ettiği yeniçerilerdeki disiplinsizlik, 1826 yılındaki katliam ile bitirilmişti. Bu bakış açısına göre Tanzimat Fermanı'nın (1839) getirdiği reformlar –Osmanlıların kendi orduları içinde yaşanan bu katliam için kullandıkları terimle– bu "vak'a-ı hayriye"nin meyvesiydi.[44] *Fezleke*'nin sekizinci basımında (1877-78) ise bu anlatımın bir düzeltmesine rastlanılıyor. Kitabın ilk hali Sultan Abdülaziz'in hükmünün iç açıcı bir tasviriyle bitiyordu. Ama yıllar geçtikçe ve II. Abdülhamit başa geçtikten sonra durum değişti (Osmanlılar Rusya karşısında bir yenilgiye daha uğramışlardı). Dönem üzerine yazarken Ahmet Vefik, sadece altı buçuk satırda, gözünü para hırsı bürümüş nazırların hataları yüzünden yönetimde düzensizliklerin oluştuğu, hazinenin boşaldığı ve yaşanan sorunlara yol açtığını belirtiyor. Ahmet Vefik kitabını tanrıdan, Sultan Abdülhamit'e başarı ve zafer bahşetmesini dileyerek noktalıyor.

Fezleke'de Mehmet Ali'nin oynadığı role neredeyse hiç değinilmiyor; adı ise hiç geçmiyor bile. Okur sadece, 1829 yılında Rusların Edirne'ye yaklaşmalarından sonra "[...] diger düşmanların tahrikiyle Mısır valisi alenen asi olub Adana'ya varınca asker yüriderek niçe eyalât-ı vasia vahşiler elinde harab [...]" olduğunu öğreniyor.[45] Elbette bunun alternatif bir kalkınma modeli oluşturduğu söylenemez. Mısırlıların padişahın ordusu karşısında neden askerî başarı sağladığı sorusuyla Ahmet Vefik

44 Ahmed Vefik, *Fezleke-i Ta'rih-i Osmani*, 8. baskı (İstanbul, 1294), s. 291: "[...] ve vak'a-ı hayriyenin semeresi ol gün zahir oldı".

45 *A.g.e.*, s. 290.

meşgul olmuyor. Sadece "[...] ümur-ı devletin hüsn-i idaresiyle az zaman içinde Mısır valisi dahil-i eyaletine [...]" sürüldüğünü belirtiyor.[46] Yazar dışarıdan gelen baskılara ya da isyankâr valiye verilen ödünleri kayda almıyor.

Ancak 1883 yılında, Mehmet Ali'nin gündeme getirdiği konuları daha derinden incelemeye alan bir dizi tarihyapıtı yayımlandı. Bunların hepsi daha kapsamlı kroniklerin parçalarıydı: Ahmet Lütfi Efendi'nin *Ta'rih*'inin[47] 4. ve 5. ciltleri, önceden sözü edilen *Ta'rih-i Cevdet*'in[48] 10., 11. ve 12. ciltleri ve Mustafa Nuri Paşa'nın tarih kitabı *Netayic ül-Vukuat*'ın[49] 4. (ve aynı zamanda sonuncu) cildi. Ancak sözü geçen bu son kitap ancak 1909 yılındaki Jön Türk Devrimi'nden sonra yayımlanabildi ki o zaman yazarı ölmüştü. *Netayic ül-Vukuat*'ın bu bölümü, yazarın açık sözlülüğü yüzünden Abdülhamit'in sansür komitesi tarafından onaylanmadı: Örneğin, sadık bir Osmanlılı olmasına rağmen Mustafa Nuri, II. Mahmut'un alkolikliğinin sonucu olarak öldüğünü gizlemedi.[50]

Mehmet Ali ile ilgili yazdıklarında Ahmet Lüfti Efendi, sadece kaynaklarının verdiği bilgileri yineler. Bunların arasında en çok öne çıkanlar *Takvim-i Vekayi* ve resmî tarih yazarı Es'ad Efendi'nin kroniğidir, ama Ahmet Lütfi bazı hükümet belgelerine ve sözel aktarımlara da dayanır. Ahmet Lütfi, analitik bir tarihçi olmaktan ziyade eline geçen ikincil kaynakları toplayan biri olduğundan, çalışmaları ele alınan diğer çağdaşlarının kalitesine ulaşmadığı gibi tarihin daha kapsamlı bir resmini çizmeye çalışan Hayrullah Efendi ya da ansiklopedi yazarı ve gazeteci Ahmet Mithat Efendi'nin çalışmalarından da daha kötü

46 *A.g.e.*, s. 291.

47 4. ciltte basım tarihi belirtilmemiştir, 5. cilt Istanbul'da 1302 yılında yayımlanmıştır.

48 10. ve 11. ciltlerde ne basım yeri ne de basım tarihi belirtilmiştir [Istanbul, 1300/1301], 12. cilt (Der-i Seadet, 1301). Krş. Neumann, *Das indirekte Argument*, s. 63-67.

49 4. cilt, (ed.) Mehmed Galib ([Istanbul] 1327), s. 112, yazım yılı olarak 1301 tarihini belirtir, s. 116'da 1300 yılı belirtilmiştir. Mustafa Nuri'nin, kitabın, kendi yaşadığı döneme kadar olan yılları da kapsayacak devamını tasarlayıp tasarlamadığı da aynı şekilde belirsizdir: krş. s. 115 ve s. 121.

50 *A.g.e.*, s. 93.

olduğu düşünülür.[51] Ancak konulara göre derlenen, az ya da çok bağlantısız bir bilgi aktarımı, vakanüvis geleneğinin tipik bir örneğiydi. Ahmet Lüfti kendini bu geleneğin korunmasına adamış görünüyor.

Lütfi'nin açık sözlü yargılarının sayısı az kalır ve hoş olmayan olayları ele alma konusunda her zaman dikkatli davranır.[52] 1833 yılının olaylarından bahsederken, II. Mahmut'un Mehmet Ali'ye verdiği ve itaat edilmeyen bir emrin, "[H]idematı sabıka ve sinn ve şeyhuhetine hürmeten" tekrarlandığını yazar.[53] Olayın bu şekilde ele alınması, asi valisine karşı uygulayabileceği yaptırımları olmadığı için padişahın emirlerini tekrar etmekten başka çaresi olmadığını gizler.

Buna rağmen, Ahmed Lutfi'nin gözünde Mehmet Ali'nin, başkaldıran Arnavutlarla bir kefeye konulabilecek asi bir validen başka bir şey olmadığı yeterince açıktır.[54] Bu yüzden eleştirdiği, zaten ciddiye alınması mümkün olmayan asi değil, Osmanlı yönetiminin politikasıdır. Mısır'ın *de facto* bağımsızlığının zorunlu kıldığı her politika eleştiriye açık duruma geliyordu.[55] Bunun bir sonucu olarak Ahmet Lütfi 1820'li ve 1830'lu yıllarda Mısırlıların Osmanlılar üzerindeki üstünlüğünün nedenlerini belirlemeyi başaramaz. [56]

Güçlü bir analitik yapıya sahip olan tarih kitabı *Netayic ül-vukuat*'ın yazarı olan Mustafa Nuri'nin yaklaşımı Ahmet Lüfti'ninkinden epeyce farklıydı. Yazar kısa, açık parargraflarda Mehmet

---

51 Krş. İmparatorluğun son resmi tarihyazarı olan Abdürrahman Şeref'in, *Ahmed Lutfi Efendi ta'rihi*'nin sekizinci cildinin giriş bölümü (Istanbul, 1328), s. 2-3.

52 Örneğin Avrupa'ya yönelik bazı iğneli yorunlar için bkz. Ahmed Lutfi, *Ta'rih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 4. cilt, s. 35.

53 *A.g.e.*, 4. cilt, s. 7.

54 *A.g.e.*, s. 47. Ahmed Lutfi, ikisine de karşı aynı politikayı savunur: "Ehalinin celb-i, kulûb esbabına bakılmayubda harekât ve muamelât-ı istibdadiye ile def'-i ihtilâla kalkışmak abesle iştigaldır").

55 *A.g.e.*, s. 39, 48.

56 Tek istisnalar, daha modern yöntemlerle eğitilen Mısırlı askerlerin ("nizam askeri", *a.g.e.*, 4. cilt, s. 41), doğal olarak Osmanlı başıbozuk askerlerden daha etkin olduğu yönündeki yorumlardı. Açıktır ki, bu türden görüşler konunun derinine inmiş olmanın sonucu olarak oluşmayacaktı. Dönemin okurları için bunlar sadece devralınan bilgelikler oluşturuyordu.

Ali'nin izlediği politikaları anlatır ve başarılı olmalarının nedenlerini vererek,[57] hıdivin hazine ve ekonomi alanında aldığı önlemleri ayrıntılarıyla ele alır. Şüphesiz bunun nedeni kısmen, Mustafa Nuri'nin de imparatorluğun finansal dairelerinde yüksek bir memur olmasıdır. Mustafa Nuri, Mehmet Ali'nin elde ettiği başarıyı Osmanlı ordusunun stratejik hatalarından çok, Mehmet Ali'nin yaptığı ekonomik ve hazine reformlarına bağlar.[58] Öte yandan, Mehmet Ali'nin oğlu ve ordu komutanı İbrahim Paşa'nın 1840 yılındaki yenilgisi Mustafa Nuri'ye göre Mısırlı yönetimin Suriye'deki adaletsizliğinden kaynaklanır. Mısırlılar kendilerine bağlanan adalet ümitlerini gerçekleştirmemişlerdi.[59]

Mehmet Ali'nin sürdürdüğü politikanın, Mustafa Nuri'nin gözünde, neden bir kalkınma modeli oluşturamayacağı bu noktada açıklığa kavuşur, çünkü Mustafa Nuri için Mehmet Ali'nin yönetiminin temeli haksızlık üzerine kuruluydu: Memlükleri kılıçtan geçirerek ve rüşvet vererek başa geçmişti. Mustafa Nuri'yi rahatsız eden, katliamdan çok verilen rüşvetlermiş gibi görünüyor.[60]

Mehmet Ali konusunun Ahmet Cevdet tarafından ele alınması kısmen, Ahmet Cevdet'in yazdığı tarih kitabının sadece 1774-1826 dönemini kapsıyor olmasından kaynaklanıyordu. 1826 yılından önce padişah ve Mehmet Ali arasındaki ilişkiler henüz düşmanca bir hale gelmemişti ve açık savaş henüz çok uzaktaydı. Bu nedenle Ahmet Cevdet, Osmanlı yönetimine karşı sadakatsiz görünmeden de Mısırlı valinin başarılarını takdirle değerlendirebiliyordu.[61] Mehmet Ali'nin Kahire'de rakipsiz

57 *Netayic ül-vukuat*, 4. cilt, s. 86-87, 118.

58 II. Mahmut'un, von Moltke'nin önerisinin aksine Nizip'te çatışmaya girme kararına Mustafa Nuri çok eleştirel yaklaşıyor, *a.g.e.*, 4. cilt, s. 92.

59 *A.g.e.*, s. 95-96.

60 *A.g.e.*, 1. cilt, s. 85, 87-88. Namık Paşa'ya dayanan bilgilere göre, Mehmet Ali'ye karşı çalışmalarda bulunması için Porte, Avrupa'ya özel bir heyet göndermişti, Mustafa Nuri, hıdivi Osmanlı tahtına çıkma planları yapmakla suçlar (s. 90-91). Başka bir örnekte, Mehmet Ali'nin, Sultan Abdülmecid'le birlikte Rusya'ya karşı savaşmak amacıyla II. Mahmut'u aradan çıkarmak istediğinden şüphelenir (s. 120).

61 Bir tarihçinin sahip olması gereken özelliklerden biri olarak tarafsızlık konusu (ve anlamı) için krş. Neumann, *Das indirekte Argument*, s. 201-203.

bir konuma yükselirken attığı adımları Ahmet Cevdet, ayrıntılarıyla ve takdirle anlatıyor.[62] Ahmet Cevdet, Mehmet Ali'nin modern bir ordu kurmasından ve altyapıyla ekonomik durumu geliştirmeye yönelik yaptığı sistematik girişimlerden çok etkilenmişti.[63] İmparatorluğa duyduğu sadakate rağmen, Ahmet Cevdet'in tutumu bazen hayranlığa kadar varıyordu. Belki de (aslında durumu daha iyi tartabilmesi gerekirken) zaman zaman Mehmet Ali'nin amaçlarıyla padişahınkileri bağdaştırmaya çalışmasının nedeni buydu.[64]

Ahmet Cevdet'in Mehmet Ali'ye duyduğu sempati iki düşünceden beslenir: Bunların ilki, sadece güçlü bir yöneticinin iyi bir yönetici olabileceğidir, çünkü sadece güçlü bir yönetici güçsüzleri koruyabilecek durumdadır. Osmanlı siyaset düşünme yapısında[65] derin kök salmış bu düşünüş şekli, emirlerini zorla kabul ettiren her hükümdarı meşrulaştırmaya yarar.[66] İkinci düşünce ise, toplum üzerine devlet kontrolünü pekiştirebilecek her adımı yöneticinin atması gerektiği düşüncesidir. Yazar bu pragmatik yaklaşımı hocası Mustafa Reşit Paşa'dan almıştı.[67] Dönemin Bâb-ı Âli Viyana elçisi olan Sa'dullah Paşa'ya yazdığı bir mektupta[68] Ahmet Cevdet, Mehmet Ali'yi II. Mahmut ve Rus Çarı Petro'ya benzetir. Yazar, Mehmet Ali'nin kuvvetli bir hükümet kurmakta başarılı olduğunu belirtir. Ayrıca Mehmet Ali, Batı'yı taklit etmeye kalkmadan güçlü bir ordu ve üretken bir ekonomi oluşturmuştu. Ahmet Cevdet'e gö-

---

62 *Ta'rih-i Cevdet*, 10. cilt, s. 95-96, 101-102, 153-155, 207; 11. cilt, s. 191-192. Burayı izleyen paragraflar kısmen Neumann, *Das indirekte Argument*, s. 163-165.

63 *Ta'rih-i Cevdet*, 10. cilt, s. 95, 208-209; cilt 11. s. 16, 40-41; cilt 12, s. 97-98, 146-147.

64 Özellikle Yunan bağımsızlık savaşıyla ilgili, *a.g.e.*, 11. cilt, s. 183-188; 12. cilt, s. 93, 96-97.

65 Mustafa Ali ve Türk-Moğol siyasi geleneğinin bıraktığı miras üzerine bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 289-291. Fleischer, bu geleneğin Osmanlılaştırılmasını, hükümdarın toplumda ve topluma karşı konumunu ön plana çıkararak ele alıyor.

66 Neumann, *Das indirekte Argument*, s. 159-160.

67 Krş. Neumann, *Das indirekte Argument*, s. 236-245, 253-265, 275-283.

68 Metin: Cevdet Paşa, *Tezâkir*, cilt 4, s. 218-222.

re bu başarılar, önceden de belirtildiği gibi, Osmanlı reformcular için örnek oluşturan Petro'nunkiler ile karşılaştırılılabilirdi çünkü, Petro'nunkiler gibi Mehmet Ali'nin de uyguladığı reformlar, terakkiyi destekliyordu.[69] II. Mahmut'a gelince, Ahmet Cevdet'e göre, irade ve kudret sahibi olmasına rağmen, siyasi projelerini gerçekleştirecek ilme sahip değildi. Öte yanda Mehmet Ali ise hem gerekli irade, kudret ve ilme sahip, hem de bunların hepsini yerinde kullanmış görünüyordu.

Ahmet Cevdet, Mehmet Ali'yi farkında, dikkatli, çok zeki, kontrollü ve imanlı bir yönetici olarak görür,[70] ama Mehmet Ali'nin kendi tarih yazarı ve propagandacısı Rıfat et-Tahtavi'nin çizdiği portredeki büyük ahlak kahramanı olarak değil.[71] Ahmet Cevdet'in pragmatik görüşüne göre, ahlaksal kusursuzluğa ulaşamamak, bir insanın başarılı bir hükümdar olmasını zorunlu olarak engellemez.

Mısır'ın Avrupalı güçlerin kontrolü altında olduğu 1884 yılında bile Mehmet Ali'nin izlediği politikaların Ahmet Cevdet'in gözünde örnek alınacak politikalar olduğuna şüphe yoktur. Ama son dönem Osmanlı tarihyazımında ağırlık sahibi olacak olan görüş hangisiydi: Vali baskıcı biri olarak mı, reformcu olarak mı görülmeliydi?

Sonraki onyıllar boyunca Türk tarihyazımı, Mehmet Ali konusunu oldukça hoşgörülü bir şekilde ele aldı.[72] Ahmet Cev-

---

69 Bu görüşün Cevdet'in yapıtlarında taşıdığı anlam için krş. *Das indirekte Argument*, s. 183-190.

70 *Tarih-i Cevdet*, 7. cilt, s. 216; 11. cilt, s. 43-44; krş. *Tezâkir*, 3. cilt, s. 128, ve *Ma'ruzat*, s. 127.

71 Gilbert Delanoue, *Moralistes et politiques musulmans dans l'Égypte du XIXe siècle (1798-1882)* (Kahire, 1982), 1. cilt, s. 56-58; Youssef M. Choueiri, *Arab History and the Nation-State: A Study in Modern Arab Historiography, 1820-1980* (Londra, New York, 1989), s. 15-18.

72 Krş. Osmanlı tarihi üzerine aşağıdaki Türkçe derlemeler: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V: *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1859)* (Ankara, 1947), s. 125-131; Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", Makale, *İslam Ansiklopedisi*, 7. cilt, s. 566-579, [kendi muhakemesinden pek emin olmadan]; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, 1. cilt (İstanbul, 1994), s. 88-89. Bir istisna: Sina Akşin, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi, 3: Osmanlı Devleti 1600-1908* (ed.) Sina Akşin (İstanbul, 1988), krş. Dizin.

det'in incelemesi ve günümüz Türk tarihçileri arasındaki "yitik bağlantı", son resmî tarih yazarı Abdürrahman Şeref Efendi (1853-1925) tarfından yazılan ve bir lise ders kitabı olan *Ta'rih-i Devlet-i Osmaniye* gibi görünüyor.[73] Kitabın ilgili ikinci cildi ilk kez 1896 yılında yayımlanmıştı.[74]

Bu kitabı yazarken Abdürrahman Şeref, üç üyesinden biri Ahmet Cevdet Paşa olan bir komisyon tarafından denetleniyordu.[75] Kitapta Mehmet Ali Paşa üzerine olan bölümler ağırlıkla, o zamanlar henüz yayımlanmamış olan *Netayic ül-vukuatta* verilen bilgilere dayanıyordu, ama olumsuz yargılar, olumlu bir genel portre oluşturacak şekilde ya değiştirilmiş ya da bastırılmıştı. Abdürrahman Şeref'e göre Ali "[R]iyaset ve hükumet için yaradılmiş"tı.[76]

Böylece, çok geç de olsa, Osmanlı tarihyazımı Batılı olmayan, üstelik hem Müslüman hem de neredeyse Osmanlı olan bir kalkınma modeli bulmuştu. Mehmet Ali'nin otokratik merkeziyetçiliğinin iyi seçilmiş ya da gerekli bir model olup olmadığı sorusu ise, bu yazının kapsamı dışındadır.

---

73 Bu yazarın, öğrencilerinden biri tarafından yazılmış, az bilinen kısa bir biyografisi bulunur: Efdal ûd-Din, *Abdürrahman Şeref Efendi: Tercüme-i hali, hayatı resmiye ve hususiye* (Istanbul, 1927).

74 *Mekatib-i aliye tedris olunmak üzere iki cild olarak tertib olunmuşdur*, 2. cilt (Istanbul, 1315). Ben, 1318 yılında çıkan 2. baskıyı kullanıyorum.

75 Bu komisyon üzerine krş. Neumann, *Das indirekte Argument*, 231.

76 Abdürrahman Şeref, *a.g.e.*, 2. cilt, s. 264.

Türkokrasi'ye Geçiş Üzerine Araştırmalarda Karşılaşılan Sorunlar: Bizans Bakış Açısı

KLAUS-PETER MATSCHKE

Bizans, Slav ve Osmanlı bilimcilerinin birbirlerine söyleyecek şeylerinin olması da, sıkça yanlış anlamaların yaşanıyor olması da yeni değil. Dolayısıyla bu bilim adamlarının artık epeyce zamandır birbirleri hakkında ya da birbirlerine karşı konuşmayı bırakıp gittikçe daha çok birbirlerine hitap etmeye başlamış olmaları umut verici. Bu süreç boyunca yeni ortak çalışma yöntemleri bile geliştirildi. Özellikle Birmingham Üniversitesi'nin Bizans Çalışmaları Merkezi'nin Dumbarton Oaks kentindeki Harvard Üniversitesi'yle 1978 yılında birlikte yürüttüğü pilot proje bu çalışmalara iyi bir örnek teşkil eder. Aynaroz dağında bulunan son dönem Bizans belgelerindeki hesaplarla erken dönem Osmanlı vergi kayıtlarını karşılaştıran ve geçiş dönemindeki kayıtlara geçmiş başka kaynaklardan da yararlanan bu projenin amacı, bu değişik kaynakların birbirleriye ne ölçüde bağdaştığını mümkün olduğunca hatasız saptamaktı. Bu sayede bazı geçiş dönemin aksilikleri daha iyi anlaşılabilecekti. 1982 yılında Dumbarton Oaks kentinde bahar sempozyumunda sunulan vaka incelemeleri, ağırlıklı olarak orta Makedonya'daki Halkidikya ve Karasu bölgelerini, Trabzon dolaylarındaki Maçka vadisini, kuzeydoğu Ege'deki Limni adasını ve

Trabzon ile Selanik'i ele aldı.[1] Bu çapta başka bir karşılaştırmalı inceleme daha günümüze kadar yapılmadı. Ancak son yıllarda Bizans-Türk çatışmalarının merkez bölgesi, yani batı Anadolu ve Marmara bölgeleri üzerine de benzer işbirliği girişimleri belirdi. Girit'teki Akdeniz İncelemeleri Merkezi tarafından düzenlenen ve 1300-1389 yılları arasındaki Osmanlı devletini konu alan bir sempozyumda bu eğilim doruk noktasına ulaştı.[2] Bölgesel monografilerin dışındaki konular da gittikçe, daha fazla değişik tarih alanlarından uzmanların ortak çalışmalarına gereksinim duyuyor gibi. Örneğin bu, 1994 yılının son aylarında Princeton Üniversitesi'nde yapılan bir sempozyuma konu olan 1453 yılı civarında tüccarların ticaret ve başka konulardaki tutumları için de geçerlidir.[3] Bunun yanı sıra, Aynaroz Manastırı'nın ve manastırdaki keşişlerin 14. ve 15. yüzyıllardaki geçiş döneminde oynadıkları rol, Atina'da 1995 sonbaharında gerçekleştirilen bir konferansta tartışıldı.[4] Bu ve benzeri başka "geçiş problemleri" de çeşitli ulusal ve uluslararası konferanslarda bilim adamları tarafından ele alındı. Bugün tartışmalara katılanlarsa sadece Bizans ve Osmanlı bilimcileri değil. Modern Yunan dili ve tarihi ile Balkan tarihi üzerine çalışan bilim adamları ve başka dalların temsilcilerinin de bu tartışmalara katılması, bu alanın çokyönlülüğünü ortaya koymaktadır.[5] Tatmin edici yanıtlar, sadece Akdeniz dünyası tarihinin bir bütünlük içinde daha kapsamlı bir çerçevede ele alınmasıyla bu-

---

1 *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Socielty*, (ed.) Anthony Bryer ve Heath Lowry (Birmingham-Washington, 1986).

2 *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, (ed.) Elisabeth Zachariadou (Rethymnon, 1993).

3 "The Business of Change: Merchants and the Fall of Constantinople", Princeton, 11-12 Kasım 1994.

4 Το Ἅγιον ὄρος ἀπό τή βυσαντινή στήν ὀθωμανική πραγματικότητα (14ος/16ος αι), Athens, 17 Ekim 1995.

5 Ağustos 1991'de Moskova'da yapılan ve aralarında genç Bizans araştırmacısı Nevra Necipoğlu'nun "Ottoman Merchants in Constantinople During the First Half of the Fifteenth Century" (söz konusu kongreden sonra yayınlandı: *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), s. 158-169) çalışmasının da yer aldığı geçiş dönemi sorunsalı üzerine birçok sunumun yapıldığı 18. Uluslararası Bizans Araştırmaları Kongresi'ne işaret etmek isterim.

lunabilir.[6] Osmanlı, Slav ve Bizans bilimleri alanında uzmanlardan oluşan bir çalışma grubunun bir araya getirilip, geniş Türk arşivini tarayıp değerlendirmeye yönlendirilip yönlendirelemeyeceğini ise gelecek gösterecek.[7]

Osmanlı yönetimine geçiş döneminin analizi için değer taşıyan ve halen toprağın altında bulunan antikaların ve mimari kalıntıların sistematik kaydı, benim bilgim dahilinde sadece Avusturya Bilim Akademisi'nin bir araştırma ekibi tarafından ele alınmakta. Bu projede yer alan bilim adamları bir "Tabula İmperii Byzantini" hazırlamaktalar.[8] Sanat ve ekonomi tarihi alanlarındaki ilgili belgeleri toplamak ve karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutmakta tek bir kişinin çabasının bile ne kadar verimli olabileceğini ise, Machiel Kiel birçok makalesiyle ispatlamıştır.[9] Yunanistan'daki Osmanlı ve Türkiye'deki Bizans araştırmalarının ikisi de gelişmektedir ve Bizans binyılından Türkokrasi'ye geçiş dönemi hakkındaki araştırmalar için önemli dürtüler geliştirecek gibi görünüyor.

Çöküş, geçiş ve kuruluş konuları üzerine yazılan makalelerde, bilim adamları gittikçe değişik alanlardaki meslektaşlara

---

6 Çok genç yaşta ölen Günter Weiß, aktüel araştırmalar üzerine yazdığı raporda, Bizans İncelemeleri konusunda bu sonuca vardı (*Historische Zeitschrift*, Sonderheft 14, 1986, s. 305). Türkoloji alanında ise Girit adasında bulunan Akdeniz Çalışmaları Enstitüsü çok ilgi çekici girişimlerde bulundu. Türk Tarihi, Dili ve Paleografisi dallarında yüksek lisans programı açtı ve 1991 yılında Osmanlı emirlikleri üzerine bir konferans düzenledi. Krş. *The Ottoman Empire*, (ed.) Zachariadou, Önsöz, s. IX.

7 Başka yazarların yanı sıra Machiel Kiel de bir incelemesinde ve başka yerlerde bu zorunluluğa değiniyor: "Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: the Place of Turkish Architecture in the Process", *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Politcal Fate of a Minority*, (ed.) K.H. Karpat (Istanbul, 1990), s. 129; ve diğer kaynaklarda.

8 On cildi ve çeşitli ek makaleleri yayınlanmış olan bu proje üzerine krş. Johannes Koder, "Überlegungen zu Konzept und Methode der 'Tabula Imperii Byzantini'", *Österreichische Ostheſte* 20 (1978), s. 254-262. Ayrıca bkz. M. Weithmann, "Osmanisch-türkische Bodendenkmäler auf der Halbinsel Morea. Beiträge zur Inventarisierung und Bibliographie", Part I, *Münchner Zeitschrift für Balkanologie* 7-8 (1991), s. 219-175.

9 Krş. Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period* (Assen-Maastricht, 1985) ve bir kısmı *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* (Londra, 1990) çalışmasında toplanmış olan temel makalelerinden birçoğuna bkz.

danıştıklarını ve bu etkileşimlerin önemli dürtüler sağladığını kabul ediyor.[10] Aslında bu olağan bir uygulama olmalı ama maalesef değildir; çoğunlukla parasal ya da siyasi düşmanlıklar tarafından engellenir. Ama daha katedecek çok yolumuz olsa da araştırmalarda ilerlemek için bilim dalları arasındaki sınırları aşmanın ne kadar önemli olduğu şimdiden ortadadır.[11]

Bizans yönetimi ve Türkokrasi arasında nüfus gelişimi

14. yüzyılın ilk yıllarıyla 15. yüzyılın sonlarına doğru olan dönemde Türk yönetimi, boğazların iki tarafında Bizans yönetiminin yerini, söz konusu halkların ve devletlerin parasal ve insan kaynaklarının tahribini getiren savaşlar yoluyla aldı. Kaynaklarımız karada ve denizde neredeyse aralıksız süren savaşlara odaklanır ve şehirlerde, köylerde ve Boğaz'ın her iki yanındaki bölgelerdeki savaş çığlıkları; barışçıl çalışmaların ve sosyal gerilimlerin her türlü dışavurumunu boğar. Sürekli tahrip, yerinden etmeler ve kölelikler yerel halkın büyük bir bölümünün, kim olursa olsun, bir hükümdarın sağlayacağı güvenilir bir barış istemesine neden oldu. Bu güçlü istek, belirli bazı kişi ve grupların başka durumlarda anlaşılması güç sayılacak davranışlarını anlaşılır kılar.

Ancak son yirmi yılda yayımlanan çeşitli yazılar, bölgede egemenliği sağlamayı amaçlayan askerî çatışmaların, nüfusun yüksek oranda azalmasının tek nedeni olmadığına işaret eder.

10 Bazı örnekler için krş. Nicoară Baeldinceanu, "L'Empire de Trébizonde à travers un registre ottoman de 1487", *Archeion Pontou* 35 (1979), s. 70, Dipnot 2; Jacques Lefort, "Tableau de la Bithynie au XII siècle", *The Ottoman Emirate*, (ed.) Zachariadou, s. 106, Dipnot 43.

11 Örneğin birçok makale, Bizans araştırmaları için *defterlerin* taşıdığı önemi vurgular: Nicoară Beldiceanu, "Les sources ottomanes au service des études byzantines", *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients*. Festschrift für Bertold Spuler zum 70. Geburtstag (Leiden, 1981), s. 1-11; Heath Lowry, "The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Fifteenth-century Byzantine History", *VIII the Annual Byzantine Studies Conference. Abstract of Papers* (Chicago, 1982), s. 21; Ernst Werner, "Neue Methoden der Osmanistik in ihrer Relevanz für die Byzantinistik: Die Defterforschung", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 37/3 (1985), s. 231-237.

Geçiş dönemindeki demografi alanındaki gelişmeler aynı zamanda, Avrupa çapındaki olaylar ve gelişmelerden de büyük ölçüde etkilendi. 1982 yılında gerçekleşen Dumbarton Oaks Sempozyumu'na katkısında Jacques Lefort, Seres yakınlarındaki Radolivos kasabası nüfus oranının 1340 yıllarındaki en yüksek düzeyinden, 15. yüzyılın ortalarında en düşük düzeyine inişinin önemli bir nedeninin veba olduğunu gösterdi. 15. yüzyılda nüfus, 12. yüzyıldaki oranına kadar gerilemişti. Bunun yanı sıra kasaba sınırları içerisinde işlenen ve tarımda kullanılan toprağın azalmasının ve Radolivos ve yakındaki başka kasabalara bağlı köylerin yok olmasının nedeni –ki bu gelişmenin 14. yüzyılın ortalarından da önce başlamış olması mümkündür– kısmen önceki dönemlerde toprağa aşırı yüklenilmesi olabilir. Verimsiz toprakların tarımda kullanılması ve ormanlık arazilerin azalması da bu tarımsal krize yol açan etkenlerdendi.[12] Türk Tesalyası üzerine yaptığı geniş kapsamlı araştırmalarda Machiel Kiel de benzer sonuçlara varır. Bu çalışmalarda kentsel ve kırsal yerleşim alanları, vebanın ve köyden göçün ana rol oynadığı sıkı bir analizden geçirilir.[13] Öyle görünüyor ki, son dönem Bizans kentlerindeki nüfus azalmasının ve birçok kırsal yerleşim bölgesinin terk edilme nedeni sadece savaş değildi; hatta belki ana nedeni bile savaş değildi. İlerleyen Türk askerleri ve bölgeye sızan göçmenler yerleşik halkı kovamazlardı, çünkü yerleşik halka neredeyse hiç rastlamadılar.[14]

---

12 J. Lefort, "Population and Landscape in Eastern Macedonia during the Middle Ages: The Example of Radolibos", *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, 11 vd.

13 Machiel Kiel, "Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands", *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, (ed.) R. Lauer ve P. Schreiner (Göttingen, 1996), s. 119 vd.

14 *A.g.e.*, s. 162. H. Antoniadis-Bibicou, "Village désertés en Grèce. Un bilan provisoire", *Village désertés et histoire économique, XIe-XVIIe siècles* (Paris, 1965), s. 343-417, kitabından beri, kavrayış ve kaynaklarda belirgin bir artışa rağmen, Bizans-Yunan bölgesinde terk edilen köylerin sistematik bir kaydı, bildiğim kadarıyla yapılmadı. Ayrıca krş. "Mouvement de la population et villages désertés : quelques remarques de méthode", *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes, Sept. 1976*, 4. cilt (Atina, 1980), s. 19-27. Antoniadis-Bibicou 14. yüzılda özellikle çok sayıda terk edilmiş köy bulun-

Bunun yanı sıra, 15. yüzyılın sonlarından itibaren görülen nüfus artışı da Osmanlı egemenliğinde hüküm süren istikrar ile yönetici sınıfının kasıtlı nüfus ve sömürgeleştirme politikalarının bir sonucu değildi. Nüfus artışı daha ziyade dönemin genel eğilimiydi ve herhangi bir yönetim biçiminden bağımsız gelişti. Benzer şekilde, "ilk endüstrileşme" eğilimleri ve kırsal ticaretin gelişimi sadece Osmanlıların ticareti desteklemelerinden kaynaklanmıyordu; köylüleri yeni, tarın dışı gelir kaynakları bulmaya iten bir başka unsur, mevcut doğal kaynaklar nedeniyle artan nüfusun baskısıydı.[15]

Türk boylarının Batı'ya göçü ve sonrasında Osmanlı devletinin kurulması, iç çelişkilerle dağılmış ve dıştan gelen işgallerce gelişimi engellenmiş bir Bizans toplumuyla karşılaştı. Ayrıca bu toplum ciddi bir demografik kriz geçiriyordu. Yerel ya da dış kaynaklı tüm problemlerin etkileri böylece artıyordu. Tehlike altındaki insanlara bir süreliğine sığınma olanağı sağlayan ve göçe rağmen en azından yeterli kaynakların olduğu bölgelerdeki nüfusun azalmasının, çatışmaların yoğun geçtiği ve daha kolay ulaşılabilir bölgelerdekinden daha az olmamasını bu durum açıklar.[16] Çarpıcı nüfus kayıpları bazen belirli ailelere kadar izlenebilir.[17] Bu yüzden Osmanlı açısından bakıldığında fetihler, gücün pekişip yerleşmesinden çok daha kolay oldu; fetihler "daha az savaş" anlamına geliyorsa, gücün yerleşmesi de "en büyük savaş" olarak algılanabilirdi.[18]

---

duğunu hesapladı. A. Každan'ın incelemesi *Vizantijskij Vremennik* 29 (1968), 309 vd. belirttiği gibi bu hesaplamalarda bazı sorunlar vardır.

15 Kiel, "Das türkische Thessalien", s. 179.

16 Bizans varlığının son yüzyılında iç göç ve dış göç üzerine yazdığım, yayınlanmamış bir incelemede göstermeye çalıştığım gibi, bu durum özellikle de başkent Konstantinopolis için geçerli görünür.

17 Krş. Klaus-Peter Matschke, "Byzantinische Politiker und byzantinische Kaufleute im Ringen um die Beteiligung am Schwarzmeerhandel in der Mitte des 14. Jahrhunderts", *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich* VI/2 (1984), s. 78.

18 Krş. Heath Lowry, "From Lesser Wars to the Mightiest War: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century", in *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, s. 323 vd.

Geçiş döneminde köyler ve kırsal bölgeler

Bizans ya da Slav dönemlerinden Türkokrasi'ye geçiş sırasında meydana gelen gelişmelerin izlenebileceği sayılı örnek vardır. Bu örneklerden biri, önceden de sözü geçen Radolivos kasabasıdır. 14. yüzyılın erken dönemlerinden kalma çeşitli *praktika*lara göre, sürülebilir alanların, otlakların, bahçelerin ve bağların tapuları ile köylü çalıştırma hakkı, iki Aynaroz manastırı, Lavra ve İveron arasında paylaştırılmıştı. Ödemeler 15. yüzyılda iki tahrir defterinde Osmanlı tımarlı sipahisine vergi veren Radilofo adı altında görünür. Bu, kasabanın 15. yüzyılın ikinci yarısında savaşların ve salgınların verdiği demografik zararlardan gittikçe kurtulmaya başladığını gösterir. Şarap ve safran gibi ürünlerin üretiminden ve olasılıkla bu ürünlerin satıldığı kırsal bir pazarın kurulmasından anlaşılan o ki, Radilofo halkı, ancak varlıklarını koruyabildikleri bir durumdan, adım adım pazar ekonomisine geçmişlerdi.[19]

Tesalya'nın kırsal bölgelerine yerleşim süreçleri de çok ilginçtir. Kiel'in Karditsa nahiyesinin 1455 yılı tahrir defterlerinde belirttiği yirmi üç kasabadan, vadinin sınırlarında bulunan ve Yunan ismi taşıyan sadece dört Hıristiyan kasabası, 14. yüzyılın fırtınalarından sağ çıkabilmiş; buna karşılık, bazıları daha önceden bölgenin dağlık kesimlerine kurulmuş beş ya da altı yeni yerleşim bölgesi, muhtemelen daha erken dönemlerde, verimsiz toprak ya da arazi yüzünden kasabaların terk edildiği 14. yüzyılda oluşmuştu. Özellikle vadide bulunan on üç Türk kasabasının isimleri, Anadolu'daki çeşitli beyliklerden gelen yeni göçmenlerin kökenleri hakkında pek çok şey ortaya koyarken, olası öncül yerleşimler ve geçiş dönemlerinde karşılaştıkları olaylar hakkında hiç bilgi vermez. Yeni göçmenlerin bazıları yarı-göçebe yaşam tarzlarını sürdürdüler – Kiel'e göre de bu Hıristiyan köylülerin başlangıçta vadiye inmemelerinin nedenlerinden biriydi.[20] Hıristiyan halkının nüfusu-

19 *A.g.y.*, "Changes in Fifteenth Century Ottoman Peasant Taxation: the Case Study of Radilofo (Radolibos)", *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, s. 32 vd.

20 Kiel, "Das türkische Thessalien", s. 159 vd.

nun artması sadece pamuk ve pirinç gibi özel ekinlerin yetiştirilmesine değil, aynı zamanda tekstil üretiminin gelişmesine de neden oldu. Böylece, bir dönem terk edildikten sonra yeniden canlanan, eşsiz bir örnek olan Hıristiyan yerleşimi Tirnava'da kırsal bir ticaret merkezi, adeta "Amerikan hızıyla" gelişti ve bazı dönemlerde büyüklük ve zenginlikte tüm diğer Tesalya kentlerini geçti.[21]

Marmara Bölgesi ve Anadolu'daki komşu bölgelerine gelince, Bizans ve Osmanlı bilimcilerinin ortaklaşa çalışmaları sayesinde çok dikkat çekici sonuçlar elde edildi. Kıyı kesimlerinde ve Bitniya'nın iç kesimlerinde bulunan kırk üç yerleşim bölgesinin analizini yapan Beldiceanu-Steinherr, 14. yüzyılın son dönemlerinde ve 15. yüzyılda bölgedeki gayrimüslim halkın artık çok fazla olmadığı ve 16. yüzyıl boyunca daha da azaldığı sonucuna varır. İnsan bu Hıristiyanların, gerçek yerel halktan ziyade, olasılıkla zorla bölgeye yerleştirilen savaş esirleri olduğunu düşünmeye sevk edilir.[22] Bizans ve Osmanlı verilerini karşılaştıran Lefort da temelde aynı sonuca varır. Buna ek olarak Lefort, Tesalya'dan farklı olarak Bitniya'nın dağlık bölgelerinin oldukça erken bir dönemde Türk karakterine büründüğünü vurgular.[23] İki yazar da Türklerden önceki dönemlere ait yerleşim biçimleri ve Türkokrasi'ye geçiş sırasında gerçekleşen değişimlerle ilgili bulgular sunar. Lefort, 15. ve 16. yüzyıla kadar Türkçe olmayan yöre isimlerinin, ki bu büyük ihtimalle Bizanslı oldukları anlamına gelir, çeşitli dağlık bölgelerde ve Bitniya tepelerinde var olmaya devam ettiği sonucuna varır. En azından dönem dönem bu bölgelerdeki toprak üzerinde yoğun tarım yapılmış olmalı ve bu yüksek rakımlı kasabalar, ya da en azından isimleri, muhtemelen 13. yüzyıla kadar dayanır.[24] Lefort'a göre dönemin Bizans ve Türk kronikleri, Türk fetihlerinden hemen önceki dönemlerde Bitniya'da yoğun yerleşimin ve

21 *A.g.e.*, 126 vd.

22 Irène Beldiceanu-Steinherr, "La population non-musulmane de Bithynie (deuxième moitié du XIV^{e}s. – première moitié du XV^{e}s.), *The Ottoman Emirate*, (ed.) Zachariadou, s. 7-22.

23 Lefort, "Tableau de la Bithnyie", s. 108.

24 *A.g.e.*, s. 109.

yeterli askerî korumanın olduğunu doğrular.[25] Bu, seyrek rastlanan kaynakların İznik ve İzmit yakınlarında terk edilmiş yerleşim alanlarını saymasına rağmen, Anadolu'nun başkente yakın yerlerde bulunan bölgelerin genel demografik ve yerleşim eğilimlerine uyduğu anlamına gelebilir.[26] Beldicenau-Steinherr'e göre, erken dönem Osmanlı Bitniyası'nda vakıfların ve mîrîlerin tımarlı sipahiler üzerindeki üstünlüğü, bu toprakların Osmanlı öncesi dönemlerde imparatora, sarayın yüksek konumlu üyelerine ve imparatorluğun koruması altındaki Konstantinopolis manastırlarına ait olduklarına dair bir kanıt teşkil eder.[27] Bunun yanı sıra Beldiceanu-Steinherr, çok sayıda şarap üreticileri ve bazı büyükbaş yetiştiricileri olan kasabaların Bizans geleneğinin bir parçası olduğunu ve bu durumlarda yerleşimlerin belirli oranlarda devam ettiğini varsayar.[28] Bu görüş, Mudanya, Kurşunlu ve Gemlik kıyı beldelerinin 1370 yılına kadar Bizans yönetimi altında bulunduğuna ve sonrasında Osmanlı yönetimine doğrudan has ve vakıf olarak geçtiğine işaret eden Halil İnalcık'ın yaptığı çeşitli belirlemelerle de az çok desteklenir. Türk fetihlerinden çok sonrasında birçok Yunan; bu yerleşim bölgelerinde şarap üreticisi olarak yaşamaya devam etti ve 16. yüzyılın başlarında bazılarının, geçimleri üzüm bağları ve özel konutlara ya da dükkanlara dayandığından, tipik "kasaba kapitalisti" bile oldu. Bu Yunanlar bazı durumlarda dokumacılıkla uğraşırlardı ama çoğunlukla komşu kasabalarda yaşayan köylülere borç verirlerdi.[29]

---

25 *A.g.e.*, s. 116.

26 Krş. I. Sakkelion, "Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἀνέκδοτον χρυσόβουλλον περὶ τῶν παρ' αὐτοῦτῇ Μ. 'Εκκλησίᾳ δωρηθέντων κτημάτων", *Πανδώρα* 15 (1864), s. 28 vd. Burada belirli bazı yerleşim yerleri, örneğin, *proasteia agridia, choria palaiocharia* ve bir zeytinliğin bulunduğu ("yerel halkın adlandırdığı şekliyle") Kyr Georgios *chorası* (Anna Komnene'nin metninde olduğu gibi bir hisar değil) üzerine. Beş hisse, devlet hazinesi olan, imparatorluğun *bestiarion*'unda kalırken, tek bir hisse de Nicaea *stratiotes*ine verilirdi.

27 Beldiceanu-Steinherr, "La Population", s. 13.

28 *A.g.e.*, s. 8 vd.

29 Halil Inalcık, "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society* (Bloomington, 1993), s. 172 vd.

15. yüzyılın ortalarında, Tesalya'daki Tirnavos gibi Marmara bölgesinde de ticaretin ağırlıkta olduğu yerler vardı; Mayton (Eceabat) da böyle bir yerdi.[30] Bizans bilimcileri şu soruyla ilgilenirler: Nüfusun ve verimsiz toprakların işlenmesindeki artış nedeniyle oluşan bu tür gelişmeler Bizans dönemlerinde ne ölçüde meydana gelmişti? Bizans başkentine göndermek ve ihracat için şaraplık üzüm yetiştiriciliğinin en çok yapılan iş haline gelmesi, 1350 yılından önce de Marmara Denizi'nin Anadolu kıyılarında görülen bir durumdu.[31] Sadece köylülerin gereksinimlerini bile karşılamayacak ölçüdeki köy zanaatlarının kayıtlarına tek tük rastlanır.[32] Ama öyle görünüyor ki, asgari nüfus baskısından dolayı, Bizans İmparatorluğu'ndaki ekonomik etkinliklerinin çapı, bu örnekleri aşmıyor. Belki de dışarıdan kaynaklanan ekonomik rekabet fazla büyüktü ya da bu iki faktör de –elbette değişik zamanlarda ve değişik bölgelerde– etkili olmuş olabilir.

Ancak köy zanaatlarındaki sınırlı büyümenin temelinde başka etkenlerin olduğu da göz ardı edilemez. Aynı zamanda bazı büyük köy ve kasabaların zaten kentlere dönüşüp dönüşme-

---

30 *Reise des K. französischen Gesandschafts-Secretärs und Geographen Nikolaus von Nikolai von Marseille nach Konstantinopel 1551. Taschenbibliothek der wichtigsten und interessantesten Reisen in die Türkei*, (ed.) J. H. Jäck, 1. bölüm, 2. cilt (Graz, 1831), s. 75 vd. İnalcık aynı zamanda "A Case Study of the Village Microeconomy" adlı kitabında "Maydos'da üretilmiş... çok narin pamuk ipliği"nden bahseder (s. 295) ama bibliyografik kaynak vermez.

31 A. E. Laiou'nun *The Economic History of Byzantium* başlıklı çalışmasının ilgili bölümlerinde kaynak ve literatür toplanılmıştır.

32 Krş. örnek olarak, Radolibos'ta yaşayan yirmi üç ayakkabı üreticisini. "Séminaire de J. Lefort, E.H.E. (IVe Section), Anthroponymie et société villageoise (X^e^-XIVe siècle), Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, VIIIe-XVe siècle," (Paris 1991), s. 237. Mensupları tarafından hazırlanan bir tutanağa göre, Radolibos'un büyüklüğünde bir köy için bile bu büyük bir sayıdır ve "*une vériatble industrie de la chaussure*"a [gerçek bir ayakkabı endüstrisine] işaret eder. Burada ele alınması mümkün olmayan belirli bazı kaynaklara dayanarak, Bizans varlığının son dönemlerinde, kendi gereksinimlerini aşan ölçüde tekstil, kanvas, yün ve halı üreten ama tarıma dayalı yapılarını yitirmeyen köylerin bulunduğuna eminim. Açıktır ki bu durum, köylerde üretilen ve bölgeler arası ticareti yapılan ve çeşitli vergiler (*resm-i samoqov* ve *resm-i hadit*) bağıyla erken dönem Osmanlı kaynaklarında sözü geçen demir için geçerlidir. *Samakov/samaqov* teriminin Slav kökenli olduğu açıktır ve Türk öncesi dönem'de geçerli koşullara işaret eder: Nicoară Beldiceanu, "Margarid: un timar monastique", *Revue des Etudes Byzantines* 33 (1975), s. 243 vd.

diğini de sorgulamamız gerekir. 1316 yılında 226 hane ve 868 kişiden oluşan Radolivos örneği için Angeliki Laiou bu soruya "evet" yanıtını verir.[33] Beldiceanu-Steinherr'e göre, bir Osmanlı yerleşim alanının kent sayılması için, pazarın yanı sıra ayrıca asgari bir oranda sabun üretimi, boyacılık, mum ve darı birası üretimi gibi zanaatlarının da olması gerekir;[34] belirleyici etken kentin büyüklüğü değildir. Benzer şekilde, 1320 civarında en az 500 köylünün yaşadığı Selymbrai (Silivri) yakınlarındaki müstahkem bölge Sakkos kaynaklarda *chorion,* ya da *frurion* olarak geçer ama bir kere bile *polichnon* olarak anılmaz.[35] Erken dönem Osmanlılarda, kent ve köy arasındaki farkın gündelik yaşamda ne ölçüde belirgin olduğunu tespit etmek kolay olmasa da son Bizans dönemi için bu tespiti yapmak daha zor görünüyor.[36]

Geçiş döneminde şehirler ve kentsel bölgeler

Bizans İmparatorluğu'nda, ortaçağ döneminin Slav Balkan devletlerinde ve devamında Osmanlıların kurduğu imparatorlukta, şüphesiz özel bir kentsel yönetim vardı. Yine de kentsel alanlara yerleşim süreklilik kazanmadı. Uzun yıllar süren kuşatmalar

---

33 Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* (Princeton, NJ, 1977), s. 13.

34 Beldiceanu-Steinherr, "La population", s. 10. Ancak Lefort ve seminerinin gözlemleri, bu köyün bir çeşit üretim mekânı olduğunu gösterir ve Laiou, değerlendirmesini, sadece köy büyüklüğünde bir yerleşim yerinin sağlayacağından daha çok veri ile destekleyebilir.

35 *Ioannis Cantacuzeni Historiarum libri* IV, (ed.) L. Schopen, 1.-3. ciltler (Bonn 1828-1832), I, s. 28, 30: I, s. 136 ve s. 144 vd. Yerel halkın sadece tarlalarda çalışan köylülerden oluştuğu özellikle vurgulanmış.(Johannes Kantakuzenos, *Geschichte* I, çevirenler G. Fatouros ve T. Krischer, (Stuttgart 1982), s. 104. Ancak bu, bölgede hiç ticaret yapılmadığı anlamına gelmiyor.

36 Osmanlı İmparatorluğu'nda kentler ve kırsal bölgeler arasındaki ilişki üzerine bkz. Suraiya Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich* (Münih, 1995), s. 71 vd. Bizans döneminde kültürel anlamda "kent" ve "köy" arasındaki ayrım, kent ve köyün sosyo-ekonomik düzeyde sahip olduğu sınırlarla örtüşmüyordu. Bizans kültür ve eğitiminin söz konusu olduğu yerde, sınır çizgisi, bir yanda başkent Konstantinopolis (ve birkaç büyükçe şehir), diğer yanda geri kalan kentler ve köylerin arasından geçiyordu. Osmanlı dünyasında ise, "kent" ve "köy" arasındaki ayrım daha belirgin hale gelmiş olabilir.

ve ablukalar yüzünden bazı kentlerin ekonomileri çökmüştü. Böyle bölgelerde fetihler, kentsel yaşamı bir süreliğine de olsa durdurdu. Dumbarton Oaks'taki 1982 bahar sempozyumundaki sunumda Speros Vryonis, bu gerçeğin Selanik gibi büyük ve önemli bir şehir için bile geçerli olduğunu ikna edici bir şekilde gösterdi.[37] Tesalya'deki Larissa gibi başka kentleri ise, kentliler Türk istilasından önce tamamen boşaltmış ve sadece yıkıntılar kalmıştı. Dolayısıyla Kiel'e göre, eski kentin ardından oluşturulan yerleşim alanı, yani "Yenişehir", aslında tamamen yeni bir mevcudiyetti.[38] İmparator III. Andronikos'un 1330'lu yıllarda restore ettirmek istediği Trakya'daki Arkadiuopolis kenti için de benzer bir durum söz konusuymuş gibi görünüyor: Türkler geçici bir süreliğine kenti işgal ettiklerinde Arkadiupolis boş harabelerden ibaretti. Öyle görünüyor ki burası sonradan Burgaz adı altında etkileyici bir şekilde yeniden canlandı ve daha da sonra Lüle Burgaz adı altında kısmen Hıristiyan bir halkın memleketi oldu.[39] Via Egnatia üzerindeki kıyı kenti Kavala'da olduğu gibi, bazı kentler yıkılıp boşaltılmalarına rağmen çok sonradan canlanıp önemli kentsel merkezlere dönüştü.[40]

Dolayısıyla geçiş dönemindeki Balkan ya da Bitniya kentleri, kesin sınırları olan sınıflandırmalarla kavranamayacak kadar çeşitli ve çelişkili bir portre çizerler.[41] Tarihsel kent gelişimini ele alan tartışmalar kentsel yapının tanımlanmasını içerir ve Türkokrasi'ye geçiş sırasında karşılaşılan sürekliliğe ya da kentsel değişime ağırlık verirler. Machiel Kiel birçok Ortadoğu uzmanı ve Türkoloğun düşüncelerini şöyle özetler: "Son dönem Bizans kentlerinin ekonomisi, bilindiği gibi büyük ölçüde tarıma dayanıyordu. Osmanlılar tarafından Balkanlar'a taşınan doğu kentleri ise daha ziyade zanaat ve ticaret üzerine

37 Speros Vryonis Jr., "The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430", *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, s. 281 vd.

38 Kiel, "Das türkische Thessalien", s. 114 vd.

39 Krş. H Kantakuzenos, *Geschichte* II (Stuttgart, 1986), 150 vd.

40 Krş. Machiel Kiel, "Ottoman Building Activity Along the Via Egnatia: The Cases of Pazargah, Kavala and Firecik", *The Via Egnatia under Ottoman Rule, 1380-1699*, (ed.) E. Zachariadou (Rethymnon, 1996), s. 149 vd.

41 Çeşitli konseptlerin incelemesi için bkz. Kiel, "Urban Development", s. 81 vd.

kurulmuştu".[42] (Son dönem) Bizans "bahçekent"[43]/*agropolis* ve (erken dönem) Osmanlı ticaret kenti; kente yerleşmiş Bizanslı köylüler ve kentli Osmanlı zanaatkârları arasındaki bu farkı gösteren birçok şey söylenebilir. 15. yüzyıla gelindiğinde, Kiel'in betimlediği yeni kent "Yenişehir/Larissa", sadece iki bin kişiden oluşan küçük nüfusuna rağmen "gerçek" bir kentti. Yenişehir sadece bir yönetim merkezi değil, aynı zamanda vergilerin %75'inin pazar gelirinden elde edildiği bir zanaat ve ticaret merkeziydi. Bu kentin ticaretini geliştirense büyük ölçüde, halkın %83'ünü oluşturan Müslümanlardı; kayıtlarda mesleği belirtilen bir tane bile Hıristiyan hanenin olmaması, hemen hemen hepsinin köylü olduğu anlamına gelebilir. Hıristiyanlar hane başına, Müslüman hemşerilerinden altı kat daha fazla tahıl üretiyorlardı.[44] Selanik'te de benzeri bir gelişme yaşanmış gibi görünüyor. Osmanlı fethinden sadece elli yıl sonra –yani, ekonomik açıdan aktif çok sayıda Yahudinin kente göç etmesinden önce– halkın büyük bir kesimi tekstil ve deri üretiminde çalışıyordu. Bu işler, Yenişehir/Larissa örneğinde olduğu gibi, sadece olmasa da büyük ölçüde Müslümanlar tarafından yapılıyordu.[45] Osmanlı Müslüman ticaret merkezleriyle başa baş gelişen Hıristiyan-Yunan ve Hıristiyan-Slav ticaret merkezleri bile varsayılan bu Müslüman üstünlüğüne karşı geçerli bir argüman sayılmaz,[46] çünkü Hıristiyan halkın yeni Osmanlı-Ortadoğu tarzındaki kentler tarafından geliştirilen ticarete katılmamış olmaları için hiçbir neden yoktur.

Bunun aksine Bizans bilimcileri Bizans kentlerinde oturmuş bir ticari alan olduğuna dair kanıt bulmakta hâlâ büyük zorluk-

---

42 Kiel, "Das türkische Thessalien", s. 154.

43 Krş. Anthony Bryer, "The Structue of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi", *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, s. 272; Antonios Rizos, *Wirtschaft, Siedlung und Gesellschaft in Thessalien im Übergang von der byzantinisch-fränkischen zur osmanischen Epoche* (Amsterdam, 1996), 2.2.2.

44 Kiel, "Das türkische Thessalien", s. 154.

45 Heath W. Lowry, "Portrait of a City: the Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1478", *Diptycha* 2 (1980/81), s. 289 vd.

46 Neredeyse tamamen Hıristiyanların yaşadığı, Tesalya'da Tyrnabos ve boğazlar bölgesindeki Mayton örneklerinde olduğu gibi.

lar çekmektedirler. Yakın zamanda Laiou, Selanik ve Seres kentlerinde yaşamış zanaatkârlar buldu.[47] Ama Laiou kentsel zanaat üretiminin ticaretin hızına ulaşamadığını açıkça belirtir ve benim, bu üretimin en azından Selanik'te bölgeselin üstünde bir önem kazanmış olabileceğine dair önerime şiddetle karşı çıkar.[48] Son dönem Bizans kentsel yaşamı hakkında yaptığım yeni araştırmada ben de ticarete yönelik üretimi ekonominin zayıf yanı olarak betimledim. Bu bağlamda son dönem Bizans kentsel ekonomik etkinliklerin bir envanterini çıkarmaya çalıştım ve yapı işçileri ve duruma göre, denizcilerin yanında kentli halkın en büyük kesimini oluşturan "tarla işçileri" kategorisini oluşturdum. Açıkça görüldüğü üzere son dönem Bizans bağlamında "tarla işçileri" terimi kentte yaşayan köylüleri tanımlayabilir ama aslında anlamı daha geniştir ve belki de, en azından daha büyük şehirlerde, o dönemde geçerli olan koşullara daha iyi uyar.[49]

Bunun yanı sıra, kaynaklarımızın bakış açısını anlamaya çalıştığımızda çok sayıda soru belirir ve sundukları portrenin özelliklerini taşıyan alanın derinliğini gösterir. "Günümüze kadar gelmiş son dönem Bizans beratları, neredeyse Tibet oranlarında bir din ve manastır ekonomisi ve toplumu izlenimi verir".[50] Buna rağmen, geliştirdiğimiz argüman kapsamında son dönem Bizans İmparatorluğu ile ilgili elimizde bulunan kaynakların cinsinden belgelere dayanarak, İtalyan ekonomi tarihinin analizini yapmak zorunda olduğumuzu varsayalım. İtalyan kentlerinde son derece yaygın ve uzmanlaşmış

47 Angeliki E. Laiou, "Ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ ἐνδοχώρα της καί ὁ οἰκονομικός της χῶρας στήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων", in *Διεθνές συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430. μ. Χ., Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίον DieQnex simposio Biuxantinh Makedonia 324-1430 m. C., Qeddalonikh 29-31 Oktwbprou 1992* (Selanik, 1995), s. 183-194; *a.g.y.*, "Κοινωνικες δυναμεις στις Σερρες στο 14ο αιωνα", nazik yazarının kullanmama izin verdiği, yayınlanmamış bir el yazısı.

48 Laiou, "Ἡ Θεσσαλονίκη", s. 191, Klaus-Peter Matschke'ye referans vererek, "Tuchproduktion und Tuchproduzenten in Thessalonike und in anderen Städten und Regionen des spāten Byzanz", *Βυζαντιακά* 9, 1989, s. 49-87.

49 *The Economic History of Byzantium*, (ed.) A.E. Liaou başlıklı kitapta, bkz. Klaus-Peter Matschke, "The late Bzyantine Urban Economy" ve "Exchange, Commercial Activities and Market Relations in Late Byzantium".

50 Anthony Bryer ve Heath Lowry, "Introduction", *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, s. 3.

olan tekstil üretimi ve diğer son dönem ortaçağ zanaat ürünlerini bulmakta zorlanırdık. Osmanlı vergi kayıtlarında ziraat dışı ekonomik etkinliklerinin izlerini bulmak da bir o kadar zordur. Zanaatlara doğrudan vergi uygulanmadığından dolayı, elimizde neredeyse hiç veri yoktur.[51] Buna rağmen, ticari etkinliklere yönelik bazı göstergeler bulunur, çünkü doğrudan toprağa vergi uygulayan Bizanslılardan farklı olarak Osmanlılar topraktan elde edilen ürünlere vergi uygularlardı. Dolayısıyla vergi ödemelerinde görülen değişiklikler, Yenişehir/Larissa örneğinde olduğu gibi, Osmanlı kentlerinin üretim yapıları ile ilgili bir miktar bilgi edinmemizi sağlar.

Osmanlı kaynaklarının zanaat ve ticaret hakkında Bizanslı kaynaklardan daha fazla bilgi sağladıkları şüphe götürmez. Ama bu durumda bile Bizans ya da "Frenk" kaynaklardan da belli bazı bilgiler toplanabilir. Yine de, son dönem Bizans İmparatorluğu'nda, sadece manastıra ait *praktika*lar değil, aynı zamanda seküler statülü bireylere ve gruplara tanınan vergi muafiyetleri ve mal onayları da vardı. Bu tür belgeler sadece tarlalar ve bağlar ile değil, aynı zamanda kentsel atölyeler ve dükkanlar ile bu binalardan alınabilecek kiralarla da ilgili olurdu. Genel olarak kentsel gelişimle ise sadece Marmara Denizi kıyısındaki Lapseki kentiyle ilgili bir Latin belgesinin (*prostagma*) son bölümü ilgilidir.[52] Haçlı seferleri yönetiminden kalma, 1219 tarihli bu belgede tarım vergileri dışındaki *schale* (görünüş) ya da gemi bağlama ücretleri, ticarete ya da zanaat dallarına konulan vergiler, *redditus* (hasılat) ya da geçerli yasalara dayalı hizmetler, servis ücretleri vb. gelir kaynakları kaydediliyordu. Toplam vergi gelirinin yaklaşık %10'unu *kommerkion*,*

---

51 Machiel Kiel, "Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary Notes on Population, Growth, Economic Expansion and its Influence on the Spread of Greek Christioan Culture", *Süleyman le Magnifiqe et son temps*, (ed.) Veinstein (Paris, 1992), s. 408; *a.g.e.*, "Das türkische Thessalien", s. 134.

52 David Jacoby tarafından yeniden düzenlenmiş, "The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993), s. 199-201.

(*) Ticari mala konan vergi – e.n.

*skaliatikon** ve et satışından toplanan ücretler oluşturuyordu. Bunlara ek olarak değirmenler, tuz madenleri ve balık tutma lisansları da vergi geliri getirebilirken, diğer zanaat alanları kayıtlarda bulunmaz.[53] Kayıtların çizdiği bu portre, Türkler'in işgalinden kısa zaman sonraki Mora yarımadası kentlerindeki vergi yapısına benzer. Gördes'te, pazar ve geçiş vergileri toplam vergi gelirinin yaklaşık %11'ini oluştururken, Gastuni'de ise toplamın %7.5'ini bile oluşturmazdı. Yunan yarımadasında, Lapseki bölgesinde de rastladığımız tuz, değirmen, mengeneler ve balık havuzlarına konan vergilere rastlarız. Ancak burada, Lapseki bölgesinde hiç görülmeyen ve en azından ek gelir olarak kabul edilebilecek kırsal tekstil üretimine işaret eden vergi türleriyle de karşılaşırız: ipek makaraları, dut apaçları ve keten.[54] Jacoby'nin hesaplarına göre 113 hane ve ek olarak 60 bekâr erkekle, 13. yüzyıl Lapsekisi'nin nüfusu 500-600 kişiden oluşuyordu.[55] 15. yüzyılın sonlarına doğru iki Mora yarımadası kentiyle karşılaştırmak istersek, kayıtlardaki sayılar bize Kalavarta'da 106 ve Gördes'te 437 hane olduğunu gösterir.[56] Türk fethinden kısa bir süre sonra, büyük ve küçük Peloponnes kentlerinde kayda değer bir ekonomik farklılık görülmüyordu ve ekonomik yapıları, Latin fethinden sonra Lapseki'de görülen ekonomik yapıya benziyordu. Ama Jacoby 1993 yılında yazdığı makalesinde, 13. yüzyılın ilk yarısında Marmara kıyılarında Venedik yönetimi altındaki kentlerde *schale, commercia* (pazarlama) ve *redditus*tan elde edilen vergi gelirlerinin çok daha yüksek olması gerektiğine işaret eder. Vergi gelirlerinin ana kaynağını burada büyük olasılıkla ticari ödenekler oluşturuyordu.[57] Buna benzer bir durum 1450'li yılların Yenişehir kenti için de söylenebilir. Tüm bu örneklerde denetim-

(*) İskele boyunca demir atan gemiler için ödenen vergi – e.n.

53 Jacoby, "The Venetian Presence", s. 178.

54 Nicoară Beldiceanu ve Irène Beldiceanu-Steinherr, "Recherches sur la Morée", *Südost-Forschungen* 39 (1980), s. 42.

55 Jacoby, "The Venetian Presence", s. 175, dipnot 112.

56 Beldiceanu/Beldiceanu-Steinherr, "Recherches", s. 41.

57 Jacoby, "The Venetian Presence", s. 181 vd.

de bulunmayan Bizanslıların artık yerleşim bölgeleriyle karşı karşıyayız.

Hem Venedik'e bağlı kentler hem de Osmanlı Yenişehir örneğinde demografik bir kalkınma yaşayan yerleşim bölgeleriyle ilgiliyiz. Daha doğrusu, bu bölgeler en azından veba ve toprak verimsizliğine dayanan demografik bunalım ya da şiddetli nüfus azalışlarına tabi değillerdi. Büyük olasılıkla 1350 ve 1450 yılları arasındaki Bizans kentlerinin, özellikle de ticari alandaki ekonomik zayıflığı, sadece yapısal eksikliklerle ve fethin rastlamasıyla gelen yükle açıklanamaz. Osmanlı kuşatmasının ve işgalinin ana döneminde bu kentler, varlıklarının özellikle kritik bir devresinde karşılaştıkları ve tarım dışı eğilimleri zayıflatarak direniş güçlerini durduran ve kentlerin tarıma dönmesini güçlendiren uzun zamanlı bir demografik düşüşün etkisini yaşıyorlardı.

Oldukça karışık bu açıklamanın sadece bir amacı vardır: Son dönem Bizans kentleri hakkındaki bilgilerimizin ne kadar tartışmaya açık olduğunu ve genellemeler yaparken ne kadar dikkatli olmamız gerektiğini göstermek. Geçiş döneminin karşılaştırmalı bir analizi bu çıkmazı daha da belirginleştirir, ama belki de bu süreç Osmanlı kaynaklarını da ele alarak son dönem Bizans İmparatorluğu'ndaki kentsel durumun daha ayrıntılı bir değerlendirmesinin yolunu açacaktır. Ancak günümüze dek elde edilen sonuçlar pek fazla umut verici değildir.[58] Ama kurumsal yönetimin söz konusu olduğu yerde en azından son dönem Bizans kesimlerinin yapısını, Osmanlı mukata'alarına olan benzerliklerini kanıtlayarak ve vergi toplamanın bu iki temel yönteminin tipoloji karşılaştırmasını yaparak aydınlatabiliriz.[59] Son dönem Bizans gümüş arıtımevleri ve darphanele-

58 Halen kesin olarak kanıtlanmamış olsa da, en önemli sonuç, kentsel bölgelerin ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Son dönem Bizans kentlerinde, Osmanlıların *mahalle* olarak devraldıkları, sosyo-çevresel birimlerin, yani kendilerini dışa doğru kapatma eğilimi gösteren bölgelerin oluşmakta olduğunu, Anthony Bryer belirtmişti. Bryer, "The Structure", s. 264; krş. *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, başlıklı derlemenin, Klaus-Peter Matschke tarafından yazılan eleştirisi, *Deutsche Literaturzeitung* 4 (1989), s. 298 vd.

59 Jean Darrouzès, "Lettres de 1453", *Revue des Études Byzantines* 22 (1964), s. 116; Klaus-Peter Matschke, "Bemerkungen zum spätbyzantinischen Salz-

rinin erken dönem Osmanlı örnekleriyle karşılaştırılmasından da yararlanabiliriz.[60] Bizans-Osmanlı geçiş dönemindeki zanaat becerilerinde olası süreklilik hakkında çok az bilgimiz vardır: Philadelphia/Alaşehir'de ipek üretimi korunmuş olabilir.[61] Belokoma/Bilecik ve Nicaea/İznik kentlerindeki seramik üretimi alanında ise benzer bir sürekliliğin olasılığı daha düşüktür.[62] 1980'ler gibi erken bir dönemde Litavrin, Bizanslıların ve Osmanlıların kentsel ekonomi organizasyonunda paralellikler olmuş olabileceğine dikkat çekerken bu fikri ortaya atan araştırmacıların ilki değildi.[63] Belki de bu paralleliklere, Cemal Kafadar'ın ileri sürdüğü gibi, daha çok zihniyet ya da yönetimsel duruş düzeyinde rastlamak mümkündür.[64] Ama bu tür konuları ele almak çok zordur ve bunlar geçiş dönemine ait kaynaklarda somut izler bırakmamıştır.

Geçiş döneminde pazarlar ve panayırlar

Türkokrasi'ye ekonomi alanında geçişin oluşturduğu hususi bir problem, çoğunlukla Balkan kırsal kesimlerinde kurulan pazarların tarihi ve özellikle de Bizans ve Osmanlı dönemlerindeki süreklilikleri ile ilgilidir. Tesalya örneğinde Rizos, Osmanlı öncesi dönemlerde, her yerde olduğu gibi, Tesalya'da da pazaraların kurulduğunu yazar. Ancak Osmanlı döneminde bu pazarlarda dönen para öncekinden çok daha fazlaydı. Bunun

monopol", *Studia Byzantina*, II, (ed.) J. Irmscher/P. Nagel (Berlin, 1973), s. 45 vd.

60 Krş. Klaus-Peter Matschke, "Münzstätten, Münzen und Münzprägung im späten Byzanz" *Revue Numismatique* 152 (1997), s. 191-210.

61 Krş. Peter Schreiner, "Zur Geschichte Philadelphias im 14. Jahrhundert (1293-1390)", *Orientalia Christiana Periodica* 35, 1969, s. 411 vd.; Irène Beldiceanu-Steinherr ve Petre Năsturel, "Notes pour l'historire d'Alaşehir (Philadelphie) au XIVe siècle", *Byzantina-Sorbonnensia* 4 (Paris, 1984), s. 29 vd.

62 Krş. Robert B. Mason/Marlia Mundell Mango, "Glazed, 'Tiles of Nicomedia' in Bithynia, Constantinople and elsewhere", *Constantiople and its Hinterland*, (ed.) C. Mango/G. Dagron (Aldershot, 1995), s. 321 vd.

63 Gennadiy G. Litavrin, "O sootvetstvijach meždu vizantijskimi i osmanskimi formami organizacii ėkonomiki goroda v XV-XVI vv.", *Balkanskie isledovanija* 8 (1982), s. 30-39.

64 Sözlü bilgi (Princeton, 1994).

yanı sıra bu pazarlar artık sadece dinî bayramlara bağlı olarak düzenlenmiyorlardı.[65] Osmanlı yönetiminin erken dönemlerindeki Balkan pazarlarının gelişimini özellikle Suraiya Faroqhi ve Speros Vryonis incelediler ve çoğunlukla kırsal kesimlerde yer alan birçok süreklilik örneği belirlediler.[66] Ancak yazarlar iyi bilinen Osmanlı pazarlarından hiçbirinin Bizanslı ya da başka Balkan kökenli bir öncülünü belirleyemediler. Aynı şekilde, 15. yüzyılın ikinci yarısında fetih sonrası Radilofo'da gelişen pazarın da Bizans köyü Radolivos'daki pazarla bir ilgisi olmadığı görülür.[67] Buna rağmen, genel Türk terimi, "pazar"ın yanı sıra kullanılan *panegyris*/panayır terimi, birçok Osmanlı pazarı için kullanılması en azından kavramsal bir sürekliliğe işaret eder.[68] Başka ilgi çekici bir nokta da, gelirleri camilerin bakımına ve halk ocaklarının işletilmesine giden önemli Osmanlı pazarlarının bazılarının dinî ve umumi kurumlarla sıkı bağlarının da olduğu gerçeğidir.[69] Anadolu'daki Seyit Gazi pazarı, bölgeyi ünlü yapan ve heterodoks dervişler tarafından yürütülen dinî törenlerle beraber yapılıyordu.[70] 1572 yılında kaydedilen bir Rumeli örneğine göre, bir pazarın dinî bir törenle ilişkilendirildiği Trakya'daki Bergos, muhtemelen Lüle Burgaz/Arkadiupoli kentindeki panayırdır. Bu olay sırasında hem Hıristiyan hem de Müslümanlar, ipek ve gümüşle süslenmiş bir "levha"ya kent boyunca eşlik ederlerdi – Faroqhi'ye göre bu büyük olasılıkla bir Hıristiyan ikonuydu.[71] Bir Osmanlı belgesinde rastlanan bu betimlemeyi Faroqhi, yerel Müslümanları da çeken bir özellik olarak, hayvanların ve tarlaların bereket ritüellerinin de yapıl-

65 Rizos, *Wirtschaft*, 2.5.1.

66 Suraiya Faroqhi, "The Early History of the Balkan Fairs", *Südost-Forschungen* 37 (1978), s. 50-68; Speros Vryonis Jr., "The Panegyris of the Byzantine Saint: a Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and Fate", *The Byzantine Saint*, (ed.) S. Hackel (Londra, 1981), s. 196-226.

67 Lowry, "Changes", s. 33 vd.

68 Faroqhi, "The Early History", s. 52, 54.

69 *A.g.e.*, s. 62.

70 *A.g.e.*

71 Faroqhi, *Kultur und Alltag*, s. 205 vd. Bayan Faroqhi bana bir iyilikte bulunarak *mühimme defterlerinden* ilgili metinleri sağladı ve yorumlanmalarında yardımcı oldu.

dığı bir yer olan yerel kiliseye bağlı bir geçit olarak yorumlar. Bence bu ayrıca Hıristiyanlık ve İslamın halk dini düzeyinde ne kadar yakın olduğunu gösterir.[72] Osmanlı yönetim birimleri ise, yerel Hıristiyanlara ayinlerini kilise dışında yapmamaları emri verir ve Müslüman komşularına, ceza tehditleriyle, Hıristiyan bayramlarına katılmama uyarısı yapılırdı.

Yerel kilisenin pazarı düzenleyip düzenlemediği ve kurulan tezgâhlardan gelir elde edip etmediğini öğrenmek isteyebiliriz. 16. yüzyıla geçiş döneminde Ortodoks Kilise ve kurumlarının yalnızca kendi bağlarından, bahçelerinden ve değirmenlerinden değil, aynı zamanda pazarlardan/*panegyria*lardan da elde ettikleri bir gelirleri vardı. Müslümanların sınırları aşıp zarar vermesine karşı koruma ise çeşitli fermanlar ile sağlanıyordu.[73] Bu gelirin büyük olasılıkla sadece kiliselerin koruyucu azizlerine yapılan bayramlarda toplanan paralardan değil, aynı zamanda pazara katılanlardan toplanan ödeneklerden de oluştuğundan yola çıkabiliriz. Faroqhi'nin sözünü ettiği, Hesnek'teki Pirepol yakınlarındaki Mileseva/Milaşeva kasabasının St. Sava/Sabas keşişleri örneği de benzer bir duruma işaret eder. Sabas örneğinde keşişler yerel pazarın kaldırılması isteğinde bulundular, çünkü bu organizasyonlardan sonra sıklıkla meydana gelen karışıklıklardan sorumlu olmak istemiyorlardı. İstekleri, ancak yerel askerî temsilcilere kaybettikleri gelirlerini karşıla-

---

72 Michel Balivet dinî camialar, dinî senkretizm ve Bizans-Osmanlı toplumunda çeşitli grupların barışması konularını ayrıntılarıyla *Romanie byzantine et pays de Rum turc* (Istanbul, 1994) adlı kitabında ele aldı. Bu incelemede Balivet, Selanik'in ünlü Bizans panayırının dinî temelini oluşturan Demetrios kültünün yenilenmesi ya da değiştirilmesini anlatıyor. Osmanlı Selanik'inde bu kültün yerini Müslüman Kasım Baba kültü aldı.

73 Elisabeth A. Zachariadou, Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567) (Atina, 1995), s. 158, 175, 180, 184, ve editörün yorumu, s. 105, kitapta bibilyografya da bulunur. Zichna ve Drama kentleri için, çeşitli Hıristiyan kilise ve manastırların *panayırlardan* aldıkları gelirleriyle ilgili veriler için bkz. Petre S. Năsturel ve Nicoară Beldiceanu, "Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978), s. 282 vd. Yazarlar, *resm-i panayır*'ın aynı zamanda tımarlı sipahilere de verildiğini belirtir, *a.g.e.*, 282, dipnot 72. Benzeri şekilde, Radiloſo'nun *hisse-i panayırları* bir tımarlı sipahinin gelirinin bir kısmını oluştururdu.

mayı kabul ettiklerinde gerçekleşti. Öyle görünüyor ki geçmişte bu kişiler pazar sırasında düzen ve nizamı korumaktan sorumlulardı ve bu hizmetleri için de ücret alırlardı.[74]

Bu örnekler, dar anlamıyla bir tarihsel süreklilikten çok, pazarlar konusundaki düşüncelerin sürekliliğine işaret eder; sonuçta, gördüğümüz gibi, Lüle Burgaz'ın Bizans ve Osmanlı dönemleri arasında kesin bir ayrım olacak şekilde terk edildiği bir dönem olmuştu. Ancak bu kavramsal ve dinî-kültürel devamlılıktan daha önemli olan, politik ve yönetimsel değişimlerin ötesinde sabit kalan, olası ekonomik paralelliklerdir. Faroqhi, Kiel ve konunun diğer uzmanlarına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerindeki pazarların amacı, yerel bir pazar oluşturma ve köylülere mal alışverişinden pay çıkarma olanağı sağlamaktı.[75] 14. yüzyılın Bizans ve Latin bölgelerindeki pazarların çoğalmasını da benzer bir şekilde açıklayabiliriz. Bizans, Slav ve Osmanlı pazarlarının tümü, 14. yüzyılın ortalarında başlayan ve 15. yüzyılın sonlarına dek süren uzun dönemli sorunların öncesinde ve sonrasında karşılaştırılabilir ekonomik durumların olduğuna gösterge oluştururlar. Bunun yanı sıra pazarları, Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemindeki kent-kırsal çevre ilişkilerinin yapısının ne kadar benzediğinin bir kanıtı olarak görebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin askerî yayılması ve savunmasına yerel halkların katkısı

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla sonuçlanan başarılı devlet oluşumunda ve sınırların sistematik bir şekilde genişlemesinde birçok değişik grubun rol aldığı bilim adamları tarafından uzun süredir bilinmektedir. Bunların arasında değişik kökenlere sahip ganimet avcıları, farklı inançlara sahip der-

74 Faroqhi, "The Early History", s. 53 ve Dipnot 19. Keşişleri kaygılandıran gerginlik ve gelişmekte olan ve kısa süre içinde Osmanlıların Aziz Sava'nın kemiklerini toplayıp tahrip etmelerine yol açan Sırp direniş hareketi arasında bir bağlantı var mı?

75 Faroqhi, "The Early History", s. 55; Kiel, "Das türkische Thessalien", s. 142, 179.

vişler, çeşitli göçebe ve yarı-göçebe boyların liderleri ve üyeleri ile son olarak, yeni yöneticilere güvenen ve dinlerini kabul eden, çeşitli değişik sosyal konumlara sahip yerel halkların birçok üyesi vardır. Son dönem 13. yüzyılın batı Anadolusu'nda Türk sınır reisi Osman ve çağdaşı Bizanslı hükümdar Köse Mihal'in genellikle destansılaşmış maceraları, Osmanlıların fetih yöntemlerinin sembolü haline gelmiştir. Bu süreci Halil İnalcık yıllar önce betimlemişti ve son yıllarda Cemal Kafadar da İnalcık'ın yaptığı analizi doğruladı.[76]

Bizanslı Hıristiyanların beliren Osmanlı güçleriyle askerî işbirliğinin bütün boyutu, ancak Osmanlı vergi kayıtlarının sistematik bir biçimde incelenmeye başlandığı günümüzde netleşmiştir. Sadece yabancı toprakların fethi değil, aynı zamanda ve özellikle, fethedilen bölgelerin korunması, Türk işgalciler ve yerel halktan insanlar arasındaki ortaklıklarla mümkün olmuştur. Osmanlı himayesinden yararlanmak isteyenler için fatihlerin dinine geçme zorunluluğu olmasa da, ortaklığın mantığında bu çeşit bir din değiştirme gündeme geldiği gibi, destekleniyordu da. 1461 yılının sonrasında uzun bir süre eski Trabzon Rum İmparatorluğu bölgesinin askerî korumasını kısmen Hıristiyan tımarli sipahiler, Hıristiyan müsellemler ve Hıristiyan *baştina*-sahipleri üstlendi.[77] Karadeniz bölgesinden gelen su ise çeşitli limanlardan gelen silahlı Hıristiyan denizciler tarafından korunurdu: Kaynaklarımız Kerasus/Giresun, Koralla/Görele ve Tripolis/Tirebolu kentlerinde demir atan gemilerden söz eder.[78] Çanakkale boğazına giren batılı filo ve gemileri, Osmanlı merkezine, Bozcaada yakınlarındaki Tavşan adasındaki küçük bir manastırın keşişleri bildirirdi. Karşılığında mülkiyet hakları onaylanır ve uy-

76 Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954), s. 104-129; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State* (Berkeley-Los Angeles-Londra, 1995), s. 144 vd. Osmanlı işgal doktrininin gelişmesi üzerine bkz. Krasimira Moutafova'nın ilginç makalesi, "On the Problem of the Ottoman Methods of Conquest (According to Neşri and Sultan Murad's Gazavatname)", *Études Balkaniques* 31/2 (1995), s. 64-81.

77 N. Beldiceanu, "Lèmpire de Trébizonde", s. 54-73; Heath W. Lowry, "Privilege and Property in Ottoman Maçuka in the Opening Decades of the Turkokratia: 1461-1553", *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, s. 106 vd.

78 Beldiceanu, "L'empire de Trébizonde", s. 69 vd.

gun vergi şartlarından yararlanırlardı.[79] Osmanlıların Lemnos/Limmi adasını aldıktan sonra, adanın askerî korumasını büyük ölçüde garnizon birliklerinden (*asesan*) oluşan bir cema'at, muhafız birliklerinden oluşan bir alay (*pasban*) ve başka askerî birlikler (müsellem) üstlendi. Üç birliğin de başında bariz Hıristiyan isimleri olan, tanınmış Hıristiyan ailelerinden gelen ya da Bizans döneminden kalma askerî ünvanları olan kişiler vardı.[80] Bir gemide (*keştiban*) görev alan, muhtemelen kürekçilerden değil, her türlü denizcilerden oluşan küçük bir askerî birliğe de bazı belli savunma görevleri verilirdi.[81] Bu dört Hıristiyan cema'ate adanın vergi gelirlerinden pay verilmezdi ama adada görev alan az sayıdaki Türk tımarlı sipahilerin yaptığı gibi, sahip oldukları araziler sayesinde geçinirlerdi. Bunun yanı sıra, tüm gayrimüslimlerden alınan ciyze ve ispenceden de muaf tutulmaz, ama daha düşük bir oran verme hakkı tanınırdı.[82] Ek olarak köyün tüm erkeklerine adanın kıyılarını koruma ve kulelerinde nöbet tutma görevleri verilirdi. Karşılılığında, "avarız-ı divaniye" adı verilen özel vergilerden ve tekalif-i örfiyeden muaf tutulurlardı.[83] Rumeli bölgesinde de 15. hatta 16. yüzyılda bile birçok kale kentinde surların ve önemli yolların korunmasından sorumlu Hıristiyanlar yaşardı ve bunların karşılığında cömert vergi indirimlerinden yararlanırlardı – Tesalya'de Palatamon, Mora yarımadasında Korint (Gördes) ve Arachova/Rahova bu uygulamanın iyi bilinen örneklerindendir.[84]

79 Irène Beldiceanu-Steinherr, "Un acte concernant la surveillance des Dardanelles", *Institut Francais de Damas, Bulletin d'Etudes Orientales* 24 (1977), s. 17-24.

80 Heath W. Lowry, "The Island of Limnos. A Case Study on the Continuity of Byzantine Forms under Ottoman Rule", *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, s. 245.

81 *A.g.e.*, Aynı zamanda, yakınlardaki Gelibolu askeri limanında bir kürekciyan cema'ati bulunuyordu. Bkz. Halil İnalcık, "Gelibolu", EI², s. 985.

82 Lowry, "The Island of Limnos", s. 244 vd.

83 *A.g.e.*, 246; krş. Marie-Magdeleine Lefebvre, "Actes ottomans concernant Gallipoli, la Mer Egée et la Grèce au XVIe siècle", *Südost-Forschungen* 17 (1983), sayı II, s. 129 vd.; ve İmroz ve Taşoz adalarında bu tür uygulamaların var olmadığına işaret eden IV ve V numaralı metinler.

84 Kiel, "Das türkische Thessalien", s. 117 vd. Beldiceanu/Beldiceanu-Steinherr, "Recherches", s. 41 vd.

Osmanlı vergi kayıtlarında kullanılan ve sözü geçen kurumların Türk öncesi bir tarihe dayandığına işaret eden bazı terimler ve aynı kayıtlarda böyle bir kökeni doğrudan kanıtlayan çeşitli bölümler, Bizans bilimcileri için özellikle ilgi çekici ve önemlidir. 1486 yılından itibaren çeşitli Osmanlı tahrirlerinde kullanılan terim (*baştina*) son derece şaşırtıcıdır. Çok iyi bilindiği gibi bu Slav sözcüğü bir çeşit mülk sahipliğini tanımlar; sahibi, askerî görev yapmak zorundadır. Osmanlılar bu yapılanmaya Balkanlar'da rastladı ve Hıristiyan *vojnucileri* askerî kurumlarına entegre etmek için kullandı.[85] Başta, *baştina* teriminin Osmanlıların Karadeniz Bölgesi ile ilgili kaynaklarında rastlanmasını tarihçiler, Arnavut tımarlı sipahilerin Anadolu'ya zorunlu yeniden yerleştirilmeleriyle açıklamaya çalıştılar.[86] Çağdaş araştırmalar ise bu Slav teriminin Anadolu vergi kayıtlarında ortaya çıkmasını, Osmanlı öncesi Balkanlar'daki enstitü ve uygulamaların, Trabzon İmparatorluğu'ndakilere benzediğinin bir göstergesi olarak görme eğilimindedirler ve dönemsel sahiplerinin Hıristiyan müsellem ve askerî görev yapan başka yerli halk grupları olduğunu görürüz.[87] Yunan-Trabzon prototipleri arayışında Bryer, *gonikon* olarak bilinen mal sınıfını ve *allagion* adı altında tanınan askerî birimi önerdi ama aralarındaki bağlantı henüz kanıtlanamadı.[88]

1487 yılının vergi kayıtlarında, Kerasus/Giresun kalesiyle ilgili bir listede görülen *droman* terimi de aynen *baştina* kadar ilginçtir. Bu vergi, padişah tarafından tanınan bir hakka denk düşerdi. Hélène Ahrweiler'in yaptığı çalışmalara dayanarak Nicoară Beldiceanu, Trabzon Rum İmparatorluğu çökmeden limanda deniz kuvvetlerine ait bir tophane bulunduğundan bu

85 Krş. Ernst Werner, *Die Geburt einer Großmacht-Die Osmanen*, 4. baskı (Weimar, 1985), s. 215 vd.

86 Başka çalışmaların yanı sıra bkz. Beldiceanu "L'Empire de Trébizonde", s. 61 vd.

87 Lowry, "Privilege and Property", s. 113 vd.

88 Anthony Bryer, "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change*, (ed.) Bryer/Lowry, s. 72 vd. Benzeri fikirler aynı zamanda Evgeniy P. Naumov, *Gospodstvuyushchiy klass i gosudarstvennaya vlast" v Serbii* XIII-XV *vv.* (Moskova, 1975), s. 126 vd.

hakkı, (savaş) gemileri yapma izni olarak yorumlar.[89] Dolayısıyla Beldiceanu, kanımca sağlam bir nedene dayalı olarak, Giresunlu halkın deniz kuvvetlerindeki görevlerinin ve düzenli devriyelerinin bir Bizans/Trabzon Rum mirası olduğu görüşünü savunur.[90] Benzeri şekilde, Limnos'tan gelen bir grup Hıristiyanın gemilerde görev almalarının kökleri de büyük olasılıkla, yeni hükümdarlar tarafından fazla değişiklik yapmadan devralınan Bizans yükümlülükleri ve alışkanlıklarında bulunur.[91]

Bunların yanı sıra, John Haldon'a göre Bizans döneminde Limnos halkının ortak nöbet yükümlülüğü olduğunu göz önünde bulundurmalıyız.[92] Tüm bu gözlemler, eski görüş ve kanaatlerin aksine, eski Bizans ve Trabzon Rum İmparatorlukları'nın halklarının önemli bir bölümünün iki devletin de askerî savunmasında rol aldığına işaret eder.[93] Merkezî askerî organizasyonun parçası olmayan kentlilerin ve köylülerin askerî görev ve yükümlülükleri üzerine yapılan yakın tarihli incelemelerde de benzer sonuçlara varılır. Son dönem Bizans kentlerindeki nöbetler bazen tüm kentliler tarafından tutulurdu. Bazen de bu görev, hizmetlerinin karşılığını ya özellikle bu amaçla toplanan vergilerden (*vigliatikon*) ya da özel toprak bağışlarından (*tzakonikai hypostaseis*) alan özel koruma ekiplerine devredilirdi. Bu tartışmanın dayandığı incelemeleri yapan Mark Bartusis de ayrıca *tzakonikon* ya da *tzakonikie phylaxis* ve *prosalentikon*, yani Bartusis'e göre, kıyı yerleşim bölgelerinden kürekçilerin yararlanabildiği küçük çiftlikler arasında paralellikler belirlemiştik.[94] Ek olarak, yazara göre, son dönem Bizans döneminde fazla saygı görmemelerine ve oldukça marjinal bir

89 Referans: Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer* (Paris, 1966), s. 438.

90 Beldiceanu, "L'Empire de Trébizonde", s. 70.

91 Lowry, "The Island of Limnos", s. 244 vd.

92 Haldon, "Limnos", s. 179.

93 Bkz. Klaus-Peter Matschke, "Der Untergang einer Großmacht", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 41/10 (1989), s. 896 vd.

94 Mark C. Bartusis, "Urban Guard Service in Late Byzantium: The Terminology and the Institution", *Makedonian Studies* V/2 (1988), 52-77; *a.g.e.*, "On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990), 1-26: s. 17 vd.

yaşam tarzına sahip olmalarına rağmen, savunmada görev alan küçük mal varlıklarına sahip başka askerlerden de söz edilir.[95]

Gerçekten de böyle bir durum söz konusu olduysa, o zaman belki de önceki dönemlerde küçük görülen bu askerler, Osmanlı yönetimi için niteleyici olan pragmatik yaklaşım sayesinde bir parça sosyal statü de kazanmış olabilirler. Bunun yanı sıra, Bartusis'in Bizans kaynaklarına dayanarak çizdiği portre, bazı Osmanlı bilimcilerin buluşları ve görüşlerini dikkate alarak daha da genişletilebilir. Biraz da, erken Paleologlar döneminden kalma Arsanas'daki Aynaroz manastırı ile ilgili bir kaynağı ele alalım. Bu metinde, *paroikas* (bağımlı köylü) ve muhtemelen *stratiotes* (asker) olarak da anılan ve imparatorun emriyle sözü geçen manastıra hizmet etmek ve ödenek vermek zorunda olan Daniel'in oğlu Michael'den söz edilir. Kayıt döneminde bu yükümlülükleri kalkmış görünür.[96] Angeliki Laiou'ya göre bu Michael, son dönem Bizanslı soylu olmayan, askerî konumunu yitirmiş ve bağımlı bir köylü haline gelmiş bir askerdir.[97] Bartusis aynı fikirde değildir ve Michael'ın, manastıra tayin edilen ve vergilerden geçici olarak muaf (*pronoia*) olan bir ordu üyesine devredilen bir *paroikos* olduğunu düşünür.[98] Bu çıkarsamayı destekleyecek birçok şey söylenebilir ama Laiou'nun da vurguladığı gibi, Michael'ın bir ya da birden fazla *paroikoi*den hizmet gördüğü gerçeği Bartusis'in görüşüne ters düşer. Aslında bu örnek, Karadeniz bölgesine ait sözünü ettiğimiz tahrir kayıtlarında betimlenen son dönem, Trabzon ve erken dönem Osmanlı *baştina/gonika*larına yakın düşmüş olabilir. Bu tür bağlantıların hepsinde bir sahibin ve genelde, sahibin askerî görevini yerine getirebilmesini sağlayacak emeği harcayan köylünün de adı geçer.[99] Aynaroz belgesinin bu karışık, hatta belki de değiştirilmiş metni, Bartusis'in görüşünün aksine, soylu

95 *A.g.e.*, 25.

96 "Actes de Zographou", (ed.) W. Regel/E. Kurtz/B. Korablev, *Vizantijskij Vremennik* 13 (1907), Prilozhenie 1, sayı 16, s. 37 vd.

97 Laiou, *Peasant Society*, s. 143 vd.

98 Bartusis, "On the Problem", s. 4 vd.

99 Krş. Beldiceanu, "Les sources ottomanes", s. 6.

pronoia sahiplerinin ve bağımlı köylülerin arasında bulunan bir asker sınıfına işaret eden bir ipucu olabilir. Osmanlı kaynakları sayesinde Slav Balkan ve Rum Trabzon bölgelerinde böyle bir sınıf zaten tespit edilebilmekte. Ancak benzer bir şey Paleologlar döneminde Bizans İmparatorluğu'nda da var olmuş olmalı ve Türk fatihleri bu yapıyı bir süreliğine devralmış olmalılar. Kanımca, son dönem Bizans *gonika*nın yapısı ve alanı üzerine bulunan kaynaklar, ilgili Osmanlı belgeleri üzerine yürütülen yakın tarihli araştırmaların ışığında tekrar ele alınmalıdır. Böyle bir araştırmanın bize, Bartusius'un geliştirdiği, son dönem Bizans İmparatorluğu'nda küçük çiftlik tanımını elden geçirmekle birlikte, bu çiftlik sahibi askerler ve araziler arasındaki ilişkiyi de daha iyi anlama olanağını sunacağını umuyorum.

Erken dönem Osmanlı askerî yapısında yerel halkın taşıdığı önem tartışılırken, eski Balkan devletlerindeki merkezî askerî yapılanmanın ve en önemli askerî yönetim yapılarının Osmanlılar tarafından sistematik bir şekilde ve tereddütsüzce dağıtıldığını göz ardı etmemeliyiz. Başka bir deyişle, eski sistemden, sadece, Osmanlıların kendi güçlerini korumak için gereksinim duydukları, büyük bölümler ayakta kaldı. Ve Osmanlı bilimlerindeki incelemeler, bu bölümlerin ayakta kalmasına sadece kısa bir süre, Osmanlı yöneticilerin gerekli ve yararlı bulduğu süre için izin verildiğini gittikçe daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Durumun böyle olduğunu Karadeniz bölgesi için Heath Lowry kanıtlamıştır. Trabzon'un fethinden hemen sonra, yeni yöneticiler, yerel aristokrasiden çok sayıda Hıristiyan tımarlı sipahiyi, kendi yönetimlerini yerleştirmek ve sabitleştirmek için kullandılar. Yüzyılın sonlarına doğru bu kişiler, siyasi istikrarsızlığa yol açabilecek olası kaynakları ortadan kaldırmak için Arnavutluk'tan gelen Hıristiyan tımarlılarla değiştirildiler. Bunun yanı sıra, birinci kuşak Hıristiyan tımarlı sipahilerinin bir çoğu İslam dinine geçtikleri için 1515 yılında bölgedeki tımarların hepsi Müslümanların elindeydi. Hıristiyan müsellemler de zamanla askerî konumlarını ve vergi muafiyetlerini yitirdiler ve dinlerine sadık kaldıkları sürece, köylü *baştina* sahipleri oldular. Bu konumda askerî destek ekipleri olarak ba-

zı belli görevlerde yer alabiliyor ya da yer almak zorunda kalabiliyor ama Osmanlı askerî yapılanmasında artık önemli bir rol oynamıyorlardı.[100] Ve Karadeniz bölgesi için geçerli olan bu olgu, genişleyen Osmanlı devletinin neredeyse tümü için geçerliydi. Yeni fethedilmiş bölgelerin askerî koruması, başta değişen oranlarda yerel soylu tabakasından gelen kişilerce yapılırdı, çünkü Osmanlı orduları resmen birçok cephede sürekli bir savaş halindeydi. Ancak 16. yüzyıla geçiş döneminde II. Beyazıt Osmanlı yayılmacılığının hızını bir süreliğine yavaşlattığında, Hıristiyan uyrukluların devletin askerî korunmasındaki rolü eski önemini yitirdi ve bu destek ekiplerinin yerini, zaman geçtikçe yeniçeri bölükleri ve sipahi güçleri aldı.[101]

Bizans-Yunan girişimciliği ve erken dönem Osmanlı devletinin ekonomik gelişimindeki rolü

Bizans devletinin ve Slav Balkan ülkelerinin askerî sınıfının küçültülüp tarafsızlaştırılmasına –ve tümüyle asimile olmadıkları zaman genellikle ortadan kaldırılmalarına– rağmen, Bizans kökenli soylu girişimciler böyle bir yazgının önüne geçmeyi başardılar.

Bizans soyluları arasında girişimcilik İstanbul'un fethinden önce de mevcuttu. Ama 1453 yılından hemen sonra bu soylu kişiler Osmanlı vergi ve gelir iltizamı alanında etkinlik göstermeye başladılar. Osmanlı kayıtlarına dayanan sistematik araştırmalar başlamadan çok önce de bu eğilim biliniyordu. Eski Bizans soylularının etkinliklerinin izi vergi kayıtlarından çok, ilk Osmanlı hükümdarları tarafından imparatorluklarındaki ekonomik yaşamı düzenlemek amacıyla verilen fetvalarda sürülebilir. Franz Babinger, ayrıntılarıyla, daha önce yaşamış olan soylu Palaiologi ve Kantakuzenos ailelerine bağlı çeşitli kişilerin isimlerini listeledi. Babinger, büyük olasılıkla soylu bir taşra ailesinden gelen ve hem yeni Osmanlı başkentinde hem de Balkanlar'ın maden bölgelerinde 1460'lı ve 1470'li yılların vergi, güm-

100 Lowry, "Privilege and Property", s. 106 vd.

101 *A.g.e.*, s. 112.

rük ve gelir iltizamına katılan Andreas Chalkokondyles gibi kişilerin rolünü ön plana çıkardı.[102] Bütün sülalesi tarafından destek gören, Şeytanoğlu lakaplı Michael Kantakuzenos'un etkileyici kariyeri de bilinmektedir. Michael Kantakuzenos değişik dönemlerde en yüksek dereceli Osmanlı gümrük memuru, gelir iltizamı çiftçisi, tuzla yöneticisi, balık vergisi toplayıcısı oldu; birçok padişahın koruması altındaydı ve ünlü başvezir Mehmet Sokullu'nun arkadaşıydı – sonuçta, Mehmet Sokullu Hıristiyanları ve Sırp Ortodoks Patrikliği'ni korurdu. Ch. du Cange'dan beri Kantakuzenos'un bu yıldırım kariyeri ve 1579-80 yıllarındaki ani sonu tarih alanında sürekli bir ilgi odağı oldu.[103]

Başlangıçta bu vergi çiftçileri ve paralı adamlar, ünlü Bizans isimlerine rağmen sadece Osmanlı tarihçilerinin ilgisini çekti. Bizans tarihçileri ise tedirgin olmuşlardı – Bizans toplumunun kaymak tabakasının kendilerini nasıl aşağılayıp vergi çiftçiliğine giriştiklerini ne açıklayabildiler ne de açıklamak istediler. Ancak sonunda bilimsel merak kazandı ve Bizans tarihçileri bu fenomeni anlayabilmek amacıyla kişisel bağlantılar ve somut ilişkiler aramaya başladılar. Sadece şimdilik geçerli olsalar da, günümüz sonuçları oldukça şaşırtıcıdır: Bizans kökenli bu Yunan girişimciler erken dönem Osmanlı toplumunda etkinlik gösterebilecekleri çok verimli alanlar bulmakla kalmadılar, bir anlamda varlıklarını Osmanlıların yükselişine borçluydular. Bu noktaya kadar izlenen hipotezler ve argüman çizgisi doğruysa, Osmanlı yayılması son dönem Bizans yönetici sınıfının bir kısmının ekonomi ve ticarete yönelmesine neden oldu. Bizanslı soylular sahip oldukları geniş toprakları ve devlet desteğine dayalı geleneksel gelir kaynaklarını yitirdiler ve daha kârlı bir seçenek arayışına girdiler.

Bunun da ötesinde soylu girişimcilik doğu Akdeniz bölgesindeki güçlü Latin varlığıyla bağlantılıydı ve sıklıkla "Frenk" tüccarlarla küçük bir ortaklık şeklini alabiliyordu. Kendi mal-

---

102 Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende* (Münih, 1953), s. 483 vd.

103 Ch. Dufresne Du Cange, *Historia Bzyantina duplici commentario ilustrata* (Paris, 1680), s. 263 vd.

larına karşı artan bir Osmanlı tehlikesi durumunda İtalyan girişimciler ve sömürgeciler başlangıçta Bizans rekabetine karşı empoze ettikleri ve güçlendirdikleri sınırlamaları ve engelleri, en azından son dönem Bizans soylularından küçük bir gruba yeni işbirliği yolları ve ekonomik sözleşmeler açacak şekilde gevşettiler. Soylu Bizans girişimcileri başarılı Latinlerin yolunu izledi, modern iş yollarını inceledi ve bunları olabildiğince taklit etti. Bu Yunan soylularına, başkent Konstantinopolis'te ve başka yerlerde Venedikli ve Cenevizlilerle iki taraf için de kârlı alışverişler yapmalarını ve Latin tüccarlarla başka ortak çalışmalara girmelerini de sağladı. Aynı zamanda bu soyluların arasından başka bir grup, Sakız ve Girit adalarını, Kırım şehirlerini ve Romanya'da bulunan diğer sömürgeleştirilmiş bölgeleri deney ve değişim alanı olarak kullandı. Bu Bizanslı soylular, gittikçe profillerini değiştirdi ve sonuçta öyle bir ağırlık ve perspektif elde ettiler ki, geri kalan Bizans bölgelerindeki girişimcilerle birleşerek, birçok ekonomik alanda ortak çalışan, az ya da çok homojen bir grup haline geldiler.[104]

Halil İnalcık'ın Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihi üzerine yaptığı incelemede belirttiği gibi bu girişimcilerin yükselişlerini ilk etapta Latinlere karşı Osmanlılarla işbirliği içerisine girmelerine borçlu oldukları düşüncesi kesinlikle doğru değildir.[105] Ancak yakın zamanda yapılan çalışmalar çok erken dönemlerde de Osmanlı iş çevreleriyle bağlantılar olduğunu gösterir.[106] Batı'yla olan ekonomik bağları ilk kuran kişilerin antenlerini Osmanlılara doğru çevirmesine de oldukça sık rastlanırdı. Dolayısıyla ortadaki sorun, eldeki seçeneklerden çok, iki tarafla da bağlantılara olanak veren stratejik bir konumun kullanılmasıydı.

---

104 Krş. Klaus-Peter Matschke, "Griechische Kaufleute im Übergang von der byzantinischen Epoche zur Türkenzeit", *Die Kultur Griechenlands*, (ed.) Laurer/Schreiner, s. 73-88.

105 Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, cilt 1: *1300-1600* (Cambridge, 1994), s. 209 vd.; krş. Kate Fleet, *Europeans and Islamic Trade in the Early Ottoman State, The merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge, 1999).

106 Krş. Necipoğlu, "Ottoman Merchants", s. 158 vd.

Bu genel tablo yakın zamanda yapılan çeşitli çalışmalarda onaylandı ve çeşitlendirildi. Örneğin İnalcık kısa bir süre önce Pera/Galata bölgesinin Ceneviz yönetimi altındayken bir Yunan girişimci merkezine dönüştüğünü ve bu avantajlı konumun, 1453 yılında Bizans başkentinin Osmanlı eline geçmesiyle daha da güçlendiğini kanıtladı. Birçok zengin Cenevizli aile, Rumeli'deki Ceneviz yönetiminin eski merkezini, Osmanlı fethi sırasında ve sonrasında terk ettiler.[107] Arkalarında bıraktıkları boşluk eski Yunan ortakları tarafından dolduruldu. Angeliki E. Laiou'ya dayanarak İnalcık ayrıca Osmanlılarla birlikte ve İtalyanlara karşı Yunan girişimciliği konusundaki eski varsayımlarını değiştirdi ve düzeltti. Son yapıtında İnalcık, Yunan girişimcilerle Osmanlıların ilişkilerinin 14. yüzyılın ortalarına kadar uzandığını ve 1453 yılından sonra Yunanlıların ticari etkinliklerini, hem yeni imparatorluk içinde hem de sınırlarının ötesinde daha da genişlettiklerini olası bulur. Bu şekilde Yunan soylu aileleri Konstantinopolis'in fethini izleyen dönemde Osmanlı devlet ekonomisinde ve paralı kesimlerde önemli bir rol oynar hale geldiler.[108]

Kaynaklarımız bize, Bizans-Osmanlı geçiş dönemi için niteleyici olan olayları oldukça doğru bir şekilde yansıtacak bir "şipşak" fotoğraf serisi oluşturmamızı sağlar. Bunlar, değişen büyüklük ve çaptaki ekonomik alışverişlerde Yunanlı girişimcilerin öncü bir rolü olduğunu gösterir. Ancak bu izole edilmiş sahneleri 1453 yılındaki değişimin içerisinde bulunan soylu Yunan girişimcilerin gerçek yaşam öyküleriyle ilişkilendirmek çok zordur. 1440 yılında Haliç'te etkin olan bir Venedikli olan, Giacomo Badoer'in belgelerinde, oğlu Jakobos Palaiologis ile birlikte anılan Choza İse ailesinin, bu yılları izleyen za-

---

107 Halil İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Première rencontre internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne*, (ed.) E. Eldem (İstanbul, 1991), s. 44-57. Ayrıca bkz. Laura Balletto/Geo Pistarino, "De Péra gréco-genoise à Galata turque", *Kulturni istoricheski i etnoplitícheski otnoshenija mezhdu christianstvoto i isljama na Balkanite XIV-XV vek* (Sofya, 1995), s. 153-163.

108 Halil İnalcık, "Greeks in the Ottoman Economy and Finances 1453-1500", *Τὸ Ἑλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* (New Rochelle/New York, 1993), 2. cilt s. 307-319.

manlardaki yazgısını öğrenmek isteyen Cemal Kafadar'a henüz bir yanıt veremiyoruz.[109] Bu sıradışı aile hakkındaki bilgilerimizi özetlersek: Bizans kökenli olduğu söylenen Choza İse'nin ataları erken dönem Paloeolog soyunun üyeleriydiler. Bilinmeyen nedenlerle bu ailenin bir üyesi 1320 yıllı civarında Kırım'daki Kaffa ve Sugdaia'ya gidip, İslam dinine geçmiş olmasa da bu bölgede zengin tüccarlara sıklıkla verilen *choza* ünvanını aldı. Bu ailenin üyeleri, 15. yüzyılda, Bizans İmparatorluğu'ndan kalan bölgenin ekonomik merkezine Pera üzerinden zengin insanlar olarak geri döndüler ve burada kopan sosyal bağları yeniden oluşturdular.[110] Bu ailenin tarihi, onları şüphesiz Osmanlı yönetimi altında bir kariyer için öncelikli kılıyordu, ancak gerçekten de öne çıkan bir konuma sahip olup olmadıklarını maalesef henüz bilmiyoruz. Yunan kökenli ve Türkokrasi'de, başarılı olmaya kararlı girişimciler, girişimci aileler ve Yunan sülaleler geniş ayrıntılarıyla incelenmişti.[111] Kanımca bu tür incelemeler hem nesnel gereklilikleri hem de kişisel kararları ön plana çıkarma başarısını gösteririler. Bu ise hem kişisel stratejilerde hem de bu stratejilerin bireyin üzerinde ve ötesinde oluşturduğu etkilerin sabitliğini ve değişimlerini belirlemeye olanak tanır.

Tarihsel açıdan bakıldığında, 15. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışı ile baş etmek zorunda kalan Bizans kökenli soylu girişimciler, benzer bir durumla karşı karşıya kalan soylu askerî sınıftan daha sonra meydana gelmiş bir oluşumdu. Uzun geçmişlerine rağmen, askerî sınıf oldukça çabuk İslamlaştırıldı, hatta 15. ve 16. yüzyılda Türkleştirildi; her halukarda Hıris-

109 Cemal Kafadar, "A Death in Venice: Anatolian Muslim Merchants in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 193, Dipnot 8.

110 Krş. Klaus-Peter Matschke, "Some Merchant Families in Constantinople before, during and after the Fall of the City", *Balkan Studies* 38/2 (1997), s. 219-138. Ek bilgiler ve düşünceler için bkz. *a.g.y.*, "Die Bedeutung des Schwarzmeerraumes für Stadtwirtschaft und Stadtgeselslchaft von Konstantinopel in spätbyzantinischer Zeit: Das Chogia-Ise-Puzzle", *Bulgaria medii Aevi VI*, (Nessebar, Mayıs 1995) konferansında yapılan, yayınlanmamış sunum.

111 Elisabeth A. Zachariadou, "Wealthy Greeks and the Patriarchate of Constantinople ca. 1453", 3 numaralı dipnotta sözü geçen konferansta yapılan bir sunum; Matschke, "Griechische Kaufleute", s. 73 vd.

tiyan sipahiler ve müsellemler yok oldu denilebilir. Bunun aksine, daha geç dönemde oluşan Bizans-Yunan girişimciler Hıristiyan inançlarını ve soylu konumlarını korudular ve öyle görünüyor ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyılında maddi zenginliklerini de korumayı bildiler. Bu şekilde bu kişi ve aileler, muazzam değişimlerin olduğu bir dönemde, çok özel bir tarihî süreklilik örneği oluşturdular.

Bir sosyal değişim döneminde Ortodoks Patrikhanesi ve ana Hıristiyan manastırları

Yunan soylu girişimciliği, Türkokrasi dönemine geçişi büyük ölçüde Konstantinopolis'teki Ortodoks Patrikhanesi'ne dayanmakla atlattı. Uzun zamandır, dinlerine sadık kalmanın Yunanlıları ve başka Balkan halklarını Türkokrasi'den kurtarmadığını biliyoruz, ama bu, onları Müslüman yönetimi altında kimliklerini tamamen yitirmekten korudu. Sonuçta, Ortodoksluğa olan bu sıkı bağlılık onlara 19. yüzyılda ulusal kimliklerini oluşturmalarını sağladı. Ancak son yıllarda, Osmanlı fetihleriyle eski toplumun kesimleri parçalandığından, Kilise kurumlarının kullanımının ve Kilise yapılarının araçsallaştırılmasının fatihlerin sosyal düzenine uyum sağlanmasını kolaylaştırdığı anlaşıldı. Kilise kurumlarından zekice yararlanarak, Bizans yöneticilerinin bazı eski uyrukları, Slav din kardeşleriyle beraber sadece sosyal konumlarını korumakla kalmayıp, aynı zamanda onları güçlendirmeyi ve geliştirmeyi de bildiler.

Patriklik böylesine önemli bir rol oynayacak hale gelebiliyordu, çünkü fatihlerin dini, Ortodoksluğun ortadan kaldırılmasını değil, sadece kontrol altında tutulmasını gerektiriyordu. Bunun ötesinde fatihler için siyasi açıdan bu dini sadece hoşgörmekten çok, yeni uyruklarına Osmanlı-İslam düzenindeki konumlarını belirlemek için kullanmak da siyasi açıdan akıllıcaydı. İlk defa derlenen ve değerlendirilen kaynaklara dayanarak Elisabeth Zachariadou, Ortodoks Kilise yönetiminin kendilerini Türk fatihlerine doğru yönlendirmelerinin 14. yüzyıl kadar erken bir dönemde başladığını inandırıcı bir şekilde kanıt-

lamıştır. Yeni düzene uyum, Patrikhane'nin Türk yönetimi altında bulunan Ortodoks dinine bağlı insanlar tarafından normalde verilen vergiler üzerindeki gücünü koruma çabalarında özellikle belirgindir. Bu vergiler kişilere yüklenirdi ve toplanan miktarın uygun bir kısmını bu kişiler alırlardı.[112]

Patrikhane'nin, Konstantinopolis'in fethini izleyen yıllardaki tarihi henüz ayrıntılarıyla çözülememektedir. Ama 1453 yılındaki Osmanlı zaferinden hemen sonra, bazı zengin Yunanlılar Patrikhane'nin ve patriğin yazgısını kontrol etmeye geldiler. Padişahın Edirne'deki sarayında büyük nüfuzu olan iki zengin Yunanlı *archon*, Ortodoks Kilisesi'nin sözcüsü Gregorios Scholarios'un hapishaneden çıkması için gerekli parayı ödediler ve böylece Scholarios'un Osmanlı yönetimi altındaki ilk Ortodoks patriği olarak görevlendirilmesinin önünü açtılar. Bu paralı Yunan aristkorasisinin temsilcileri, yeni Patrikhane'nin etrafında toplandı; Kilise'de önemli yönetim görevleri üstlendi; patriğin seçilmesinde etki sahibi oldular; hatta bu Kilise'nin bu baş konumuna kendilerini bile getirdiler. Patrikhane'nin Osmanlı yöneticilerine karşı maddi yükümlülüklerini yerine getirebilmeleri için bu çevreden krediler sağlandı. Patrikhane vergilerinin toplanmasını düzenleyen ve yöneten uzmanlar bu zengin aristokrasiyi oluşturan kişiler arasından çıktı. Bu şekilde Kilise özel ekonomik çıkarların uzantısı haline geldi ve aynı zamanda destekçileri için güvenilebilir bir koruyucu oldu. Bu çifte rol sayesinde Ortodoks Kilisesi yeni Müslüman hükümdarlarla kâr getiren alışverişler de yapabildi ve aynı zamanda geleneksel inançlarını ve ana takipçilerinin sahip olduğu soylu konumlarını koruyabildi.[113]

16. yüzyıl boyunca ve bu yüzyılın sonlarına doğru çeşitli soylu girişimci aileler Patrikhane'nin çevresinden kaybolurlar ve böylece son dönem Bizans dünyasına olan soy bağlarını belirgin bir şekilde zayıflatırlar. Ama 17. yüzyılda ortaya çıkan Fener oligarşisinin Bizans geleneklerinden tamamen koptuğu da söylenemez. Şüphesiz, Fenerliler yukarıda sözünü et-

112 Zachariadou, Δεκατουρκικα εγγραφα, s. 63 vd.

113 *A.g.e.*, s. 73 vd. ve başka çalışmalar.

tiğimiz son dönem Bizans kökenli girişimci çevrelerine aitlerdi ve Ortodoks inançlarına sadık kalmanın yanı sıra Bizans-Yunan kültürüne yönelimlerini de korudular.[114] Buna rağmen eski "Bizans-tarzı" ve daha yakın tarihli Fenerli girişimciler arasındaki bağlantılar açık değildir. Çok sayıdaki yayınlarıyla Yunan girişimciliğinin yapılarını ve yönelimlerini anlamamıza katkıda bulunan Elisabeth Zachariadou, muhtemelen makul gerekçelerle, Fenerliler üzerine herhangi bir yorum yapmaktan neredeyse tamamen kaçınır.[115] Ancak Patrikhane'yle bağlantılı 15. ve 16. yüzyıl Yunan girişimcilerini, Pippidi ve Stanescu gibi ön –ya da baş– Fenerli olarak tanımlamak da çok yararlı değildir.[116] Buna rağmen Pippidi ve Stanescu'nun gözlemlerinden ve varsayımlarından bazıları ilginçtir ve tartışılmalıdır; özellikle de Yunan girişiminin Pera'dan Fener'e nasıl taşındığı konusu.[117]

Bunun ötesinde taşradaki önemli son dönem Bizans manastırları, Osmanlı fatihleriyle çok erken resmî bağlar kurdular. Bu manastırların bazıları, padişahlardan mal ve vergi ayrıcalıkları şeklinde imtiyazlar gördükleri için yeni bir şekilde, fetihlerin tehlikeye soktuğu kişiler, özellikle de mal sahibi sınıflar için çe-

114 Krş. Cyril Mango, "The Phanariots and the Byzantine Tradition", *The Struggle for Greek Independence. Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence,* (ed.) R. Clogg (Londra 1973), s. 41-66. Yazarın ulaştığı sonuç şöyledir: "Fenerliler, soyları nedeniyle değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda sahip olduğu konum, servet kaynakları, ve kiliseyle olan yakın bağları nedeniyle bir Bizans geleneğini temsil ediyorlardı..." (s. 58 vd). Stephen Runciman, *Das Patriarchat von Konstantinopel. Vom Vorabend der türkischen Eroberung bis zum griechischen Unabhängigkeitskrieg,* (Münih 1970), Bölüm 10: Die Fanarioten, s. 348 vd. köken konusunda çok açık değildir. Ama Runciman da, "Rum ticari hanedanların" Konstantinopolis'in fethinden sonra (yazar için, kısa zaman sonra) ortaya çıktıkları yönündeki geleneksel görüşe katılıyor.

115 Erken dönem Osmanlı Feneri'ne sadece çok genel bir referans bulabildim; Elisabeth A. Zachariadou, "'A Safe and Holy Mountain': Early Ottoman Athos", *Mount Athos and Byzantine Monasticism,* (ed.) A. Bryer/M. Cunningham (Aldershot, 1996), s. 129.

116 Eugen Stanescu, "Préphanariotes et Phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVIIe-XVIIIe siècles", *Actes du symposum gréco-roumain sur "L'Epoques des Phanariotes"* (Selanik, 1974), s. 347-378; Andrei Pippidi, "Phanar, Phanaviotes, Phanaviotisme", *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 13/2 (1975), s. 231-239; burada s. 232.

117 *Pippidi, "Phanar, Phanariotes, Phanariotisme"*, s. 232 vd.

kici oldular. Bir süre önce Nicolas Oikonomidès, sahiplerinin ellerinde tutamadıkları malların nasıl bir manastır tarafından alındığını gösterdi. Oikonomides, 14. yüzyılın ortalarından 15. yüzyılın başlarına kadar olan sürede belgelenen, Selanik ve çevresinde yerleşik ve askerî görevler üstlenen soylu bir aileyi inceledi. Sahip oldukları toprakların yanı sıra Deblitzenoi ailesi, Halkidikya Hermileia köyünde, vergileri 1349 yılında imparatorluk bağışı (*prostagma*) şeklinde Demetrios Deblitzenos'a devredilen bir araziye sahipti. Ancak Deblitzenos ailesi bu arazi üzerindeki haklarını Sırpların ilerlemesiyle yitirdi ve Sırpların çekilmesinden sonra da tekrar elde etmeyi başaramadı. Bunun yanı sıra Osmanlılar, Selanik yakınlarında yeni ve akut bir tehlike olarak belirdi ve bunun bir sonucu olarak ilk bağış alan aile ferdinin oğlu olan Manuel Deblitzenos, aile çiftliğini manastıra devrederek karşılığında üç *adelphate* almaya, yani manastır bölgesinde oturma ve manastır kaynaklarından yardım almaya karar verdi. Öyle görünüyor ki, keşişler Osmanlılarla olan sağlam bağlantılarından ve vericinin düştüğü kötü durumdan yararlanmış ve arazinin değerinin çok altında bir ödeme belirlemişlerdir. Kısa bir süre sonra Demetrios Osmanlılara karşı yapılan savaşta öldüğündeyse, keşişler çeşitli bahanelerle dul kalan karısına karşı sahip oldukları sorumluluklarından kaçmaya çalıştılar.[118]

Bir sonraki dönem için elimizde Elisabeth Zachariadou'nun ele aldığı ve daha iyi bilinen Čelnik Radić olayı vardır. Radić, Sırp despotları Stefan Lazarević ve Georg Branković altında görev yapan bir askerî şefti ve 1433 yılında bir keşiş olarak Aynaroz Dağı'ndaki Kastamonitou Manastırı'na çekildi. Sonrasında Radić manastırın en büyük velinimeti (*ktitor*) oldu, çünkü büyük yangından sonra manastırı yeniledi ve bir Sırp gümüş ocağından elde ettiği gelirlerin de arasında bulunduğu cömert bağışlar yaptı. Beş yıl sonra Osmanlılar dağlık kent Novaberda'yı işgal ettiklerinde de öne çıkan bu keşiş, eski bağlantılarından yararlanarak yeni yöneticilerden bir kent evine sahip olduğu-

118 Nicolas Oikonomidès, "The Properties of the Deblitzenoi in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Charanis Studies* (New Brunswick, N.J., 1980), s. 176-198.

nun onayını ve yerel gümüş ocağındaki hisselerin devamlı kullanım hakkı sözünü aldı. Bunun ötesinde bir Osmanlı mahkemesinde, Slav kökenli iki kardeşin zayıf taleplerde bulunduğu para ve malları savunan bir davayla da ilişkisi oldu.[119] Öyle görünüyor ki Čelnic Radić manastırda bile yoğun ekonomik etkinliklerde bulunuyordu.

Benzeri anlaşmazlıklar 15. yüzyılın sonlarına doğru belgelenmiştir.[120] Büyük ölçüde Yunan kökenli finans ve girişimci çevreleri Konstantinopolis Patrikhanesi'nin etrafında toplanıp Yunan olmayan her türlü etkiyi engellediler.[121] Bunun aksi olarak Aynaroz Dağı hem Yunan hem de Slav dünyasının mal sahibi sınıflarına açıktı. Yunan ve Sırp soyluları kendilerini ve mallarını, Osmanlılar tarafından hoşgörülen ve korunan manastırlara yerleştirdiler. Manastır *adelphate*leri güvence olarak görülmeye başlandı ve böylece sahiplerine, manastır duvarlarının hem içinde hem de dışında, konumlarına uygun şartlar sağlayan, satın alınan ve satılan nesneler haline geldiler.[122] Radić örneğinde de görülüğü gibi, eski elit tabakasının bireysel temsilcileri manastır hücrelerini özel işleri için "merkez üs"lere çevirmede de oldukça başarılı görünüyorlardı. Böylece manastır duvarlarının arkasında her zamanki gibi yaşamaya devam etmekle kalmıyor, aynı zamanda "her zamanki gibi iş güç"le meşgul olmayı da sürdürüyorlardı.

Ancak mal sahibi kişiler Aynaroz Manastırı'yla bağlar kurduğunda asıl sorunu kârlar değil, yıllık ödenekler oluşturuyordu. Kâr getirici alışverişler başkentteki Patrikhane için olağan hale gelirken, Aynaroz Manastırı'nda bir istisna olarak kaldılar. Ortodoks Kilisesi'nin kurumları ve eski elit takımlarıyla bağlantılı

119 Elisabeth A. Zachariadou, "The Worrisome Wealth of the Celnik Radic", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*. (ed.) C. Heywood ve C. Imber (Istanbul, 1994), s. 383-397. Krş. *a.g.e.*, *"A Safe and Holy Mountain"*, *129* vd.

120 Krş. Vassilis Demetriades ve Elisabeth A. Zachariadou, "Serbian ladies and Athonite Monks", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 84 (1994), 35-55.

121 Krş. Zachariadou, Δέκατουρκικά έγραφα, s. 74 vd.

122 Krş. Nicolas Oikonomidès, "Monastères et moines lors de la conquete ottomane", *Südost-Forschungen* 35 (1976), s. 6 vd.

kişiler arasında uzun vadeli bir çıkar birliğinin yapılanması manastırlarda daha zordu, çünkü manastırlar yeni hükümdarlarla ilişkilerinde Ortodoks Patrikliği'nden daha güçsüzlerdi. Daha sonraki dönemlerde bu manastırlardan bazıları arazi ve vergi ayrıcalıklarındaki büyük kayıpları kabullenmek zorunda kaldı.[123] Her halukarda manastırlar geçiş döneminde çok özel bir rol oynadı ve Bizans, Slav ve Osmanlı tarihçileri bu rolü birlikte inceledikleri takdirde kazançlı çıkabilirler.

"İki dünya arasında"

Sonunda Bizans'ın bin yıllık döneminden Türkokrasi'ye geçişin daha dar anlamıyla siyasi boyutuna dönebiliriz. Cemal Kafadar yakın zamanda yaptığı Osmanlı devletinin orijinal ve muhteşem analizinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya ve Avrupa'nın sınırında karşı koyulması zor güçler oluşturduğunu, çünkü bu güçlerin uzun zaman, düşmanlarınca tanınmaktan sakındıklarını gösterdi. Kafadar ayrıca bu güçlerin anlaşmalı ya da ayarlan-

123 Anthony Bryer bir süre önce kırsal ve kentsel manastırların çeşitli yazgılarına değindi: "The Late Byzantine Monatery in Town and Countryside", *The Church in Town and Countryside*, (ed.) D. Baker (Oxford, 1979), s. 233 vd. Daha yakın zamanlı ve daha somut bir çalışma Nevra Necipoğlu, "Byzantine Monasteries and Monatic Proerty in Thessalonike and Constantinople during the Period of Ottoman Conquest", *The Journal of Ottoman Studies* 15 (1995), s. 123-135. Necipoğlu, Osmanlıların kentlerde bulunan manastırlarla kırsal kesimdekilere farklı davrandığını gösterdi. Bunun da ötesinde, genel eğilimin aksine, kriz ve karmaşa dönemlerinde, bazı manastırların malvarlığı, yeni hükümdarlarla anlaşan eski elit tabakasının temsilcilerinin ellerine ulaştı. Toprak üzerine yapılan bu mücadelelerde, bir Selanik metropolitanı bile yer aldı.

1453 sonrasında Atos manastırlarındaki gelişmeler için bkz. Heath W. Lowry, "A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries under Ottoman Rule (ca. 1520)"; *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 73 (1981), s. 114-134; *a.g.e.*, "The Fate of Byzantine Monastic Properties under the Ottomans: Examples from Mount Athos, Limnos and Trabzon", *Byzantinische Forschungen* 16 (1990), s. 275-311. Lowry'ye göre, Atos manastırları Türkokrasi'nin ilk iki yüzyılı boyunca sahip oldukları malvarlığının büyük bir kesiminin –ama kesinlikle hepsini değil– sahibi kaldılar. Bunun da ötesinde Serres yakınlarındaki Johannes Prodromos manastırı olasılıkla sahip olduğu toprakların üzerindeki *dominium plenum*u kaybetti ve yararlanma hakkı ile yetinmek zorunda kaldı, krş. Elisabeth A. Zachariadou, "Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)", *Südost-Forschungen* 29 (1969), s. 1-12; Beldiceanu, "Margarid", s. 234.

mış planlarla hareket etmediklerine dikkat çeker. Aslında birlikte hareket etmiş sayılamayacakları gibi, çoğunlukla birbirlerine karşı durdular. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu bu güçlerin eylemlerinin engellenemez bir sonucu olmaktan çok uzaktı. Ancak sonradan bakıldığında Osmanlı develetinin oluşmasının tarihi, tam da bu kaçınılmazlığı kanıtlayacak şekilde oluşturulmuştu. Oysa Osmanlı yapıları, onları yakın bir incelemeye alabilir ve önyargılardan arınmış olarak çözümleyebilirsek, kendilerini şekillendiren çok sayıda değişimlerin izlerini taşır.[124]

Kafadar'ın geçerli argümanlarla güçlendirilen yaklaşımı, geçmişte yapılan araştırmaların bir sentez ve değerlendirmesine olanak verir ve kanımca Kafadar'ın yaklaşımı gelecek için son derece umut vericidir. Monolitik ve düşünsel açıdan –bu terimi bağışlayın– "bunaltıcı" geçiş anlayışının çeşitli alternatiflerini gösterirken, tarihî aktörlerin birbirleriyle çelişen davranışları da yeni bir bağlama yerleştirilir. Bizans-Osmanlı geçiş dönemini algılayış şeklimiz böylece, onu eskiden saran, çoğunlukla tek taraflı ve basitleştirici yargılardan arındı. Karşıt-imparator Johannes Kantakuzenos 1340'lı yıllarda, yerleşmiş Bizans geleneklerine göre Türk Anadolu'dan gelen "barbar" askerî destek ekiplerini iç savaşta düşmanını altetmek için kullanarak, Bizans davasına gerçekten de ihanet mi etti?[125] Kısa bir zaman sonra ele geçirilen Selanik başpiskoposu Gregorios Palamas'ın çeşitli Osmanlı kentlerinde nüfuzlu Müslüman ortaklarla din üzerine yaptığı tartışmalar, Ortodoks Kilisesi'nin Boğazlarda yeni siyasi güce doğru yeniden yapılanmasının ilk işaretleri miydi?[126] Şeyh Bedrettin'in hoşgörü konseptinin 15. yüzyıl dünyasında gerçekten de yeri yok muydu? Ve dolayısıyla Beyazıt'ın başarılı oğlu Mehmet'e karşı ayaklanması Osmanlı davasına ihanet miydi?[127] Ya yüksek mevkili Bizanslı Lukas Notaras,

124 Kafadar, *Between Two Worlds.*

125 Bu sorun üzerine krş. Eva de Vries-Van der Velden, *L'élite byzantine devant l'avance turque á l'époque de la guerre civile de 1341 á 1354* (Amsterdam, 1989), Bölüm 2/1, s. 81 vd.

126 Krş. *a.g.e.*, Bölüm 2/3, s. 149 vd.

127 Werner'e göre, Sultan Murat ütopik planlardan ve uygulamalardan vazgeçti: *Die Geburt einer Großmacht*, s. 230.

Peralı girişimci Francesco Draperio ve Osmanlı başveziri Halil Paşa'nın etrafında toplanan ve üçünün de Batılı sefer planları ve seferleri tehlikesi altında gördükleri Romanya'daki statükoyu korumayı amaçlayan güçlere ne demeli? Bu planların tarihî anlamda meşruiyetleri var mı; sahipleri bir şekilde pragmatist miydi yoksa sadece hayalperest mi?[128] Fatih Sultan Mehmet Konstantinopolis'i fethettikten kısa süre sonra idam ettirdiği için Lukas Notarak, Ortodoks davasının bir şehidi mi oldu? Padişah ona ele geçirilmiş başkentin valiliğini teklif etseydi ve Notaras da kabul etseydi, o zaman da aynı davaya ihanet etmiş mi olacaktı?[129] Zaferden zafere koşan kağana yakın olan, ya da düşünsel ve fiziksel açıdan uzağında bulunan ve başkentin Adrianopolis/Edirne'den İstanbul'a taşınmasını eleştiren, hatta belki de buna karşı duran kişiler sadece bir avuç deli miydi? Yoksa duruşları, 15. yüzyılın ikinci yarısı kadar yakın bir tarihte, başarılı bir Osmanlı merkeziyetçiliği ve despotluğuna temel bir karşıduruşu mu gösteriyordu?[130]

"Gerçekte olduğu gibi tarih"in avantajlı konumundan bakıldığında bu ve benzeri sorular, sadece tedirgin edici olur. Ama bilimsel, disiplinlerarası bir analiz bu tür bireysel fikirlerin ve varsayımların sentezinde başarılı olur ve bu şekilde çok karmaşık bir süreçte ortaya çıkan siyasi eylemlerin ve zihniyetlerin rolünü belirleyebilirse, bunun getireceği kazanç büyük olabilir. Bu, ilgili akademik dallar için atılmış büyük bir adım olur. Ama daha da önemlisi, çeşitli siyasi amaçların ve değişen siyasi zihniyetlerin sentezinin çizdiği tablo, genel anlamda tarihî bağları anlamamızda yararlı olacaktır.

---

128 Krş. Klaus-Peter Matschke, "Italiener, Griechen und Türken im Umfeld des Kreuzzuges von 1444", *Il Mar Nero* III (1997/98), s. 159-177.

129 Krş. *a.g.y.*, "Familiengeschichten und Lebensschicksale am Bosporus um 1453", (yakında çıkacak).

130 Krş. Stéphane Yérasimos, *La fondation de Constantinople et de Saint-Sophie dans les traditions turques* (Paris, 1990); ayrıca Faroqhi, *Kultur und Alltag*, s. 44.

Kemalist Dönem Tarihyazımında Osmanlı İmparatorluğu: Ölümcül Bir Çöküş Savı

BÜŞRA ERSANLI

Kemalist dönem tarihçilerinin Osmanlı tarihi üzerine çelişen görüşleri vardı.[1] Osmanlı İmparatorluğu gerçekten de Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi öncülü müydü? Osmanlı yöneticilerin etnik kökenleri neydi? Son dönem Osmanlı yurtsever aydınlarının cumhuriyetçi ulusalcılar üzerinde –olduysa– ne kadar etkileri oldu? Rejimin siyasi geleneklerini ve eksikiklerini devralmadan, kahraman ve başarılı bir Osmanlı geçmişi mirasına konmanın yolları nelerdi? Bu ve benzeri sorular, tarihe yeni ve özgün bir bakış açısı gerektiğini açığa koydu; erken cumhuriyet döneminin tarihçileri de bu bakış açısını oluşturmak için yola koyuldu. Ancak bu tür sorulara verilen çeşitli yanıtları tartışmadan önce, Kemalist tarihyazımının Türki halklarının tarihi üzerine geliştirdiği temel savları kısaca özetleyeceğiz.[2] Bu

1 Yazar, önerileri ve düzeltmeleri için Suraiya Faroqhi'ye ve bu metnin daha eski bir versiyonu hakkında yaptığı değerli yorumları için Mehmet Genç'e teşekkür eder. Referansları bulmakta Barış Çalışan'ın yardımı da çok makbule geçti.

2 "Türki" terimi ile, Orta Asya ve başka yerlerde, bir Türk dili konuşan halkları tanımlarken, "Türk" terimi, Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında Türkiye Cumhuriyet'inde yaşayan Türkler için kullanılacaktır. Bu şekilde alındığında "Türk ulusalcılığı", daha geç dönemlerde Türkiye Cumhuriyetinde de önem taşıyacak olan, Osmanlı içi bir harekete işaret eder. Bundan farklı olarak "Türki ulusalcılığı", en azından uzun vadede, Orta Asya, Kafkaslar, İran

savlar resmî düzeyde 1920'lerin sonlarından 1930'ların sonlarına kadar olan dönemde geliştirilmişti, ama düşünsel kökleri 19. yüzyıla kadar uzanıyordu.

Çok kısaca özetlenecek olursa, tarihyazımının resmî çizgisi aşağıdaki varsayımlara dayanıyordu:

1. Osmanlı tarihi, yeni cumhuriyeti oluşturan halkın kökenlerini açıklamaya yeterli değildir, çünkü modern Türkiye bir ulus-devlet iken, Osmanlı toplumu çok çeşitli etnik gruplardan oluşuyordu.

2. Türki halkların tarihi, Osmanlı ve İslam öncesi dönemlerde başlar; Orta Asya Türkleri Anadolu ve genel olarak Ortadoğu'ya göç etmişler ve bu şekilde eski ve yeni yurtları arasında bağlar oluşturmuşlardır.

3. Türk halkları, bütün diğer kayda değer kültürlerin üzerinde etki bırakan, dünyanın en eski uygarlığını kurmuşlardır.

4. Türklerin "sarı ırk" ya da Moğollarla hiçbir bağlantısı yoktur; aksine Ari olarak, beyaz ırk üyesidirler.

5. 1450-1600 yılları arasındaki genişleme dönemi dışında Osmanlı siyasi yaşamının önemli eksiklikleri vardı; son dönemlerde ve özellikle de imparatorluğun son iki yüzyılında da yolsuzluklar yaygındı.

6. Dolayısıyla hem siyasi hem de külürel açıdan devrimsel bir dönüm noktası şarttı.

Bu varsayımların açık ve düzenli olmalarına ve mantıklı bir sıra halinde yapılandırılmış gibi görünüyor olmalarına rağmen, "resmî tarih tezi" türlü güçlüklerle otuz yılı aşkın bir sürede olgunlaştı. Bunun da ötesinde "resmî tarih tezi" cumhuriyetçi aydınlar arasında hiçbir zaman genel bir takipçi kitlesine sahip olamadı ve bu tezin birçok noktası tartışılır kaldı. Ancak Kemalist hükümet ve hükümetle ortak çalışan tarihçiler bu savlara sıkıca bağlı kaldı ve onları Türk "kültürel devrimi"nin yerleşmesi ve her türlü muhalefetin yenilmesi için vazgeçilmez saydılar.

---

ya da Afganistan'da yaşayan Türkleri kapsayan bir devlet umudunu taşır. Ancak 1930'lu yılların yazarları için bu ayrımların çoğunlukla önemsiz olduğunu da unutmamalıyız.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Türk tarihçileri, Osmanlı dünyası üzerine çeşitli değişik yaklaşımlar üretmişlerdi ve sadece birkaç yıllık bir sürede bu tarihçilerin tek örnek bir yaklaşımı kabul etmeleri beklenemezdi. Dolayısıyla yeni kurulmuş cumhuriyetin etkin tarihçilerini "resmî çizgi"nin meziyetleri konusunda ikna etmek hem zaman hem de ikna yetisi gerektirdi. Tartışmaların bir odağını Türk ulusalcılığının çeşitli türleri oluşturuyordu. Bunun yanı sıra bazı tarihçiler düşünsel gelişimleri boyunca çeşitli devrelerden geçtiler ve zaman içerisinde farklı, hatta içinde birbirleriyle çelişen görüşler dile getirdiler. Ancak 1930'lu yılların ikinci yarısında cumhuriyetçi rejimin iyice yerleşmesiyle Türkiye'de akademik kariyer yapmak isteyen çoğu tarihçi resmî çizgiye uydu. Diğerleri marjinalize edildi; kimileri 1930'lu yıllarda üniversitelerde yaşanan reformlar sırasında kadrolarını yitirdiler ve çalışmaları ancak resmî destekten yoksun yayınlarda çıkabildi. Bazı durumlardaysa akademisyenler akademik çalışmalarını yurtdışında sürdürmek üzere Türkiye'yi terk ettiler.

Bu yazıda erken cumhuriyet dönemi tarihyazımında baskın "resmî çizgi"nin Osmanlı tarihini etkileyen süreçlerinin analizini yapacağız. Kısa bir giriş kısmında, son dönem Osmanlı yazarları ve ideologları tarafından ulusalcılık ve Türki kimliği sorusuna geliştirilen çeşitli yaklaşımları ele alacağız.[3] Ardından, o dönemde Türkiye'de etkin olan küçük bir grup tarihçinin, Osmanlı geçmişini ne şekilde ele aldıklarını tartışacağız ve bu yazarların çalışmalarını niteleyen sorunsalları belirleyeceğiz. Tartışmaların odaklandığı önemli bir nokta, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve ilk Osmanlıların kökeniydi. Bu problemi ayrı bir bölümde değerlendireceğiz. İkinci bir nokta, bu yazarların bir kısmı Osmanlı bağlamında tarihsel değişim düşüncesi üzerine fikir yürüttü ve "yozlaşma" ile

3 İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat'ın Yüzüncü Yıldönümü Münsasebetiyle* (Istanbul, 1940). Son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyetçi dönemler arasındaki entellektüel sürekliliğin karşılaştırmalı bir analizi için bkz. Selim Deringil, "The Ottoman Origins of Turkish Nationalism, Namık Kemal to Mustafa Kemal", *European History Quarterly*, 5, 23 (1993), s. 165-191.

reform nosyonlarına özellikle ağırlık verdiler.[4] Üçüncü olarak, bu tarihçiler, Osmanlı politikasında dinin rolü ve ikincil bir alan olarak hukukun temelleri konularına odaklanmıştı. Dördüncü bir nokta da, bazı Türk tarihçilerin Osmanlı geçmişini, elde kalan belgeler üzerinden yaklaşılacak bir olgu olarak görmüş olmalarıdır. Kısa zamanda özellikle arşivlerdeki belgelerin siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin profesyonel tarihçilerce incelenmesine imkân verecek kadar zengin oldukları kabul edildi. Sonuç bölümümüzde ise erken Cumhuriyet dönemi tarihyazımındaki siyasi ideoloji ve belgelere dayalı araştırmalara verilen değer arasındaki bölünmeden kaynaklanan çelişkiler üzerinde duracağız.

---

4 Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarihyazımı bağlamında "reform" teriminin anlamı görece açıktır. Bu terim, III. Sultan Selim'in bir çağdaş, yeniçeri olmayan bir ordu oluşturma girişimlerini, II. Mahmut'un "asi" ayanı ve yeniçerileri ortadan kaldırmasını, 1839 ve 1856 yıllarının Tanzimat tebliğlerini, 1876 anayasasını ve 1908 yılında yeniden yürürlüğe konmasını ve son ama aynı derecede önemli olarak, cumhuriyetin kurulmasını ve bunu izleyen "kültürel devrim"i ifade eder.

Türklerin "corruption" için kullandıkları, *rüşvet* ya da daha geniş anlamlı *bozulma* gibi çeşitli terimlerin anlamı ise bu kadar açık değildir. Benim bilgim dahilinde, konuyla ilgili tek monografi, hukuk tarihçisi Ahmet Mumcu tarafından yazıldı, *Tarih içindeki gelişimiyle birlikte Osmanlı Devletinde rüşvet (Özellikle adli rüşvet)* (Ankara, yenibasım 1985). Erken modern dönem Avrupa'sında, "irtişa" (venality of offices) ve ilgili olgular, çok sayıda incelemeye konu olmuş olsa da, Osmanlı İmparatorluğu için aynı çeşit çalışmalardan şimdilik çok az sayıda bulunur. Dolayısıyla "yozlaşma" terimi yaygın olarak yeterince titiz kullanılmamıştır ve halen kullanılmamaktadır ve aynı şey, "yozlaşma" teriminin anlamından sık sık iz bıraktığı "decay" terimi için de geçerlidir. Parasal suiistimal anlamındaki daha geleneksel kullanımının dışında, erken dönem Cumhuriyet yazarları için "yozlaşma" terimi, yazarın onaylamadığı her türlü şey için kullanılabiliyordu. Genellikle "yozlaşma" ve toprak kaybının bağlantılı olduğu düşünülürdü. Osmanlıların zafer sahibi oldukları zamanlarda çok fazla "yozlaşma" yoktu.

Tüm "yozlaşma" nosyonları, metafizik mekân ya da zamanda, ya da, günümüz tarihçileri arasında daha sık olmak üzere, en azından prensipte, tarihsel bir "Altın Çağ'da" yer alan bir "saflık" hakimiyetini içerir. Osmanlı örneğinde bu dönem, çoğunlukla imparatorluğun oluşum dönemiydi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk yıllarını da içerirdi. Daha erken dönem yazarlar için, Altın Çağ doğal olarak zaman içerisinde daha eski bir dönemde bulunurdu. Örneğin Halil İnalcık, 1. Beyazıt (1389-1402) döneminde yapılan suiistimalleri eleştirmek için ilk Osmanlı hükümdarlarına göndermeler yapıldığına işaret etti; Halil İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*, (ed.) Bernard Lewis ve Peter M. Holt (Londra, 1962), s. 159-160.

"İçeri"den ve "dışarı"dan gözlemlendiği şekliyle Osmanlı siyasi gücü

Sorun, ulusalcılık üzerine çalışan birçok Avrupalı yazarın yapıtlarının içerdiği ve Osmanlı, Tatar ya da Başkir aydınlarının hevesle devraldığı etnik ulusalcılığın, halen çok etnili bir yapıya sahip olan Osmanlı gibi bir imparatorlukla bağdaşmamasıydı. Bunun ötesinde, Hıristiyanların yaşadığı bölgelerin çoğunun yitirilmesiyle, 19. yüzyılın sonlarının Osmanlı yönetici takımı, Türkçe, Kürtçe, Arnavutça ve Arapça konuşan halk kesimlerini padişahlık-halifelik kurumuna sadakatle bağlamak için ağırlıkla İslam ideolojisine bel bağlar olmuştu. Böylece Osmanlı birliği, padişahlık-halifelik kurumunun ve Sünni İslamın kabul edilmeye devam etmesine bağlı oluyordu. Bu koşullar altında Türklerin kucakladığı etnik ulusalcılık, II. Abdülhamit hükümetine düşman olarak görülen batı Avrupalı akımlarla bağlantılı, zayıflatıcı bir ideoloji olarak görülebilirdi. Aslında bu ideoloji, 1908 öncesinde –Abdülhamit karşıtı muhalefetin dışında– çok da takipçi edinemedi.

Erken cumhuriyet dönemi tarihyazımının temel doktrinlerinden bazıları, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişti. Önemli bir "ata", tarih alanında eğitim görmemesine rağmen Osmanlı tarihi hakkında oldukça kapsamlı yazılar yazan şair ve gazeteci Namık Kemal'di (1840-1888). Dönem dönem taşra bölgelerinde yönetici olarak devlete hizmet eden Namık Kemal'in ana sorunsallarından biri Osmanlı yurtseverliğiydi ve hâlâ en tanınmış çalışmalarından biri, ana karakterlerden birinin kahraman bir genç kız olduğu, tehdit altındaki sınır kenti Silistre'nin kurtuluşu üzerine yazdığı oyundur.[5] Ancak Namık Kemal'in kendisi için İslama bağlılık, dil ve kültürde reformlar ve aynı zamanda keyfî iktidara karşı duruş da önemli noktalardı. Bu yazarın bakış açısına göre Tanzimat dönemi memurları siyasi keyfilikle suçlanabilirlerdi, ama aynı şey, sağlam bir halkçı denetim sistemince frenlenmeyen bir padişah için de geçerliydi.[6]

---

5 Şerif Mardin, "The Genesis of Young Ottoman Thought", *A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, 1962), s. 331.

6 Namık Kemal'in siyasi görüşleri hakkında bkz. Mardin, *The Genesis*, s. 283-336.

Sonraki kuşaklar için Namık Kemal'in, "devleti kurtarmak" için tasarlanan bir yöntem olan Osmanlı yurtseverliği, kendi etnik ulusalcılık anlayışlarının başlangıç noktasını oluşturdu. Bu mutasyonda çarların imparatorluğundan gelen göçmenlerin katkıları büyük önem taşıdı. Aslen Kazanlı olan Yusuf Akçura, 1904 yılında yayımlanan *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı yapıtında meydana gelen olaylar sonucu modası geçen bir Osmanlıcılığın karşısına etnik kimliği öne çıkardı.[7] Ama Akçura, geliştirdiği yeni etnik ulusalcılığı, hem Namık Kemal'in hem de Abdülhamit rejiminin karşısına yerleştiriyordu. Akçura'ya göre ulusalcılık, dil reformu ve batılılaşmanın çok ötesindeydi. Akçura, ulusalcılığın Türklere siyasi güç kazanma olanağı doğuracağına ve kültürel alanda yeni bir "bilimsel" tarihin onlara dünya haritasında bir yer kazandıracağına inanıyordu. Aralarında Ahmet Ağaoğlu'nun en çok nüfuz ettiği başka göçmen aydınlar da Osmanlı İmparatorluğu'na, yakınlardaki Azerbaycan'dan geldiler.[8] Ağaoğlu, Türk ulusunun kültürel açıdan belirleyici bir öğesi olarak gördüğü İslama Akçura'dan daha fazla önem verdi. Ağaoğlu ayrıca tüm Türk halklarının siyasi kimliklerinin belirlenmesinin zor olduğuna dikkat çekti ve bu zorluk nedeniyle düşüncelerinde Osmanlıcı sadakati daha önemli bir rol oynadı.

Ağaoğlu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun dışından gelen Türkçülerin padişahın iktidarına saygı duymak için özel bir nedenleri vardı, çünkü onlar Rus yönetimi altında yaşamışlardı. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında çarların

---

7 Soyadlar ancak 1934 yılında zorunlu hale geldiğinden, 1934 öncesi olaylarını ele aldığımızda, bu dönemin kişilerinin soyadları köşeli parantezlerde yer alacaktır. İstisna olarak, son Osmanlı döneminde bile sonraki soyadlarının bir çeşidini kullanan Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ya da Fuat Köprülü gibi kişiler, başka ekleme olmadan bu soyadlarıyla belirtilmiştir.

Yusuf Akçura'nın metni ilk olarak, Sultan Abülhamit'in sansürlerinin geçersiz olduğu Kahire'de yayınlanan *Türk* adlı süreli yayında çıktı. Bkz. Étienne Copeaux, *Espace et temps de la nation turque, Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993* (Paris, 1993), s. 44. Monograf olarak krş. François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc, Yusuf Akçura 1876-1935* (Paris, 1980), Türkçeye çeviren Alev Er, *Türk milliyetçiliğinin kökenleri, Yusuf Akçura 1876-1935* (Ankara, 1986).

8 Başka Azeri Türkçülerin arasında M. E. Resulzzade ve Hüseyinzade Ali bulunuyordu.

imparatorluğu kurumsal ve ekonomik alanlarda hızlı bir "modernleşme" sürecinden geçiyordu. Ama bu süreçler aynı zamanda iktidarın merkezileşmesini de kapsıyordu ki, bu Rus olmayan taşra bölgelerinin elit tabakaları için bir tehdit oluşturuyordu. Dolayısıyla Tatar, Başkir ya da Azeri muhalefetinden gelen kişiler özellikle 1908 yılında Abdülhamit'in gücünün azalmasından sonra, İstanbul'dan siyasi destek almayı umuyor, hatta bazıları davalarını Osmanlı başkentinde sürdürmeyi seçiyordu. Ancak padişahın desteğini elde etmeye çalışmak, bu muhaliflerin bir imparatorluğun hakimiyetini, bir diğeriyle değiştirmek istedikleri anlamına gelmiyordu. Bu yüzden etnik ulusalcılık, üzerine yapılan vurgu dolayısıyla hem Osmanlı hem de çarist siyasi kimlik taleplerinden farklı olan, tamamen yeni bir talebi de içeriyor olabilir. Bunun yanı sıra 1908'den sonra hem sadık bir Osmanlı hem de Türki (ya da en azından Türk) ulusalcılığın taraftarı olmak olası hale geldi. Eğitimli bazı Arapların hoş karşılamadıkları bir gelişme olarak, yeni rejim, son dönem Osmanlı yönetiminde "Türklüğü" ön plana çıkarır oldu.

İdeolojik bir sorun olarak Osmanlı tarihi

Bu dönem –ayrıca erken cumhuriyet döneminde etkin olacak olan– belli bazı ulusalcı tarihçilerin Osmanlı kimliği hakkındaki düşüncelerini geliştirmeye başladıkları bir dönem oldu. Dönemin birçok etkin tarihçisiyle yönetici elit tabakası arasında bulunan sıkı bağlar dikkate alındığında, bu elit tabakanın imparatorluğun kurtuluşuna yönelik katkılarının özellikle öne çıkarılmış olması şaşırtıcı değildir. Türk olmanın kültürel ve dilbilimsel açısı tartışılırken, elit tabakanın Türk kimliği vurgulandı.[9] Yusuf Akçura sonradan yapacağı tarih çalışmalarının temelini, 1900'lü yılların başında attı. Bunlar, kuşağının az sayıda profesyonel tarihçisinden biri olan Ahmet Refik'in [Altınay]

9 1908 ve 1930 yılları arasındaki dönemde var olan kültür dernekleri ve jurnalleri için bkz. Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden, 1992); Füsun Üstel, *Türk Ocaklari (1912-1931)* (İstanbul, 1997) ve François Georgeon, "Les foyers turcs à l'époque kémaliste", *Turcica* 14 (1982), s. 168-215.

de gelişimini belirleyen yıllardı. *Milli tetebbüler* ve *Tarih-i Osmani Encümeni* gibi konuya özel tarih dergileri de bu dönemde çıkmaya başladı. Çok ciltli bir Osmanlı tarihi de planlanıyordu ama sadece Necip Asım tarafından yazılan tek bir cildi yayımlandı.[10]

Yukarıda sözü geçen kişilerin hiçbiri, kariyerlerinin bu ilk aşamalarında henüz Osmanlı geçmişinin devrimci ya da cumhuriyetçi bir yorumuna kalkışmamıştı. Ama cumhuriyetin kurulmasıyla bu entelektüellerin görüşleri de değişecekti. 1920'li yılların sonlarında ve özellikle de 1930'lu yıllarda "resmî çizgi", Osmanlı İmparatorluğu'nun, yeni kurulmuş cumhuriyetin öncülü olarak görülmemesi gerektiğini belirtti. Bir anlamda Osmanlı geçmişine karşı konulan bu mesafe, elit kesimin, oluşturulacak olan "ulusal kültür"deki Osmanlı öğelerini olabildiğince çabuk silmeye koyulduğu, bağımsızlıklarına yeni ulaşmış Balkan ülkelerindeki örnekleriyle karşılaştırılabilir.[11]

Ancak arada önemli bir fark vardı, çünkü Türkiye Cumhuriyeti sadece son derece ikincil bir anlamda, bir grup Osmanlı uyruğu ile geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet mekanizması arasındaki bir çatışmanın ürünü olarak görülebilirdi. Aslında cumhuriyet, Anadolu ve Doğu Trakya'da yaşayan Türkçe konuşan halkın Yunanistan'a dahil edilme ya da kolonileştirilmeye başarıyla karşı koymasıyla kurulmuştu. Dolayısıyla bütün diğer Balkan devletlerinin aksine, Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak suretiyle kurulmadı; bölgesi ve nüfusu, yok olmuş bir imparatorluğun kalıntılarından oluşuyordu. Uluslararası arenada her şeyin üstünde bir sorun kaynağı olarak görülen bu geçmişle yeni devletin bağlarını koparmak, bir meşrulaştırma sürecinin parçası olarak görülebilir. Cumhuriyetçi elit kesim, dışarıda, eski rakibi Birleşik Krallık'ı da içeren Milletler Birliği üyelerinden kabul görmeyi çok istiyordu.

İçeride ise, cumhuriyeti, Osmanlı geçmişinin radikal karşıtı

10 Cumhuriyet'in erken dönemlerinin en önemli tarihçisi Fuat Köprülü (1890-1966), bunu iyi karşılamadı: "Bizde tarih ve müverrihler", *Bilgi mecmuası* 5 (1919), s. 187-190.

11 Bulgaristan örneği için bkz. Bernard Lory *Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie, l'exemple des villes bulgares* 1878-1900 (Istanbul, 1985).

olan yeni bir yönelim olarak ortaya sürmek de belli bazı avantajlar sağlıyordu. Meşrulaştırıcı söylem sadece sınırlı bir bürokratik elit kesime yöneltilmiş olarak kaldığı sürece, "kopuş" tezi muhtemelen işe yarayan bir savdı. Kurtuluş Savaşı (1918-1923) sırasında önemli özverilerde bulunan elit tabaka mensupları bu savı çekici bulmuş olmalı. Bu kişiler "kendi" devletleri ve Osmanlı geçmişi arasına mesafe koyarak, kendilerinin ve akrabalarının yaptıkları özverilerin boşa gitmediğine kendilerini inandırabilirlerdi.

Ancak erken dönem cumhuriyetin elit kesiminin bu Osmanlı-karşıtı duruşu, tarihyazımının ihmal edildiği anlamına gelmedi. Aksine, tarih içerikli yayınların sayısı arttı. Kemalist dönemin otoriter hükümeti için, içerikleri yukarıdan denetlenebilen okul kitapları, rejimin politikasının, kararlarının ve ideallerinin yaygınlaştırılması ve sağlamlaştırılması için önemli bir arena haline geldi. Bunlar rejimin gelecek kuşaklarının gözünde kendini meşru kılması için bir olanak oluşturuyordu. Ama bu fırsattan yararlanmak için yakın geçmişle yüzleşmek gerekiyordu; dönemin birçok ülkesinde olduğu gibi, okullarda öğretilen "tarih"i güncel siyasi çatışmalardan "güvenli mesafede" tutmak imkânsızdı.

Bunun yanı sıra önemli bir sorun da "kopuş savı"nın yapısında yatıyordu. Osmanlı ve cumhuriyet rejimleri arasındaki "kopuş" iddiaları büyük boyutlara taşınırsa, tarihsel aktörler olarak Türklerden ne kalırdı? Öte yandan, iki rejim arasında şüphe götürmeyen, değişmeyen öğeler vurgulanacaksa da bunlara dikkatli bir şekilde yaklaşmak gerekecekti. Osmanlı ataların başarılarını vurgulamak, bu başarılar ancak tahttan indirilen, üyeleri yurttan sürülen bir hanedanın iktidar alanını genişletmeye yarayacaksa, anlamlı olabilir miydi? Bunun da ötesinde, Osmanlı devleti çok uluslu bir imparatorluk ve cumhuriyet geride kalmış yerleşik birkaç azınlık grubuna sahip bir ulus-devletse, yönetim mekanizmalarında kuşkusuz var olan değişmezler nasıl değerlendirilecekti? Yoksa batılılaşma ve modernleşme ideallerinin Tanzimat dönemi aydınlarınca öne çıkarılması, Namık Kemal'in din hakkındaki görüşleri, kısa zaman sonrasında Ata-

türk olacak başka bir Kemal'inkiyle hiçbir şekilde uyuşmasa da, onları cumhuriyete layık atalar haline mi getiriyordu?

Osmanlı tarihinin 14. yüzyıldaki başlangıç dönemleri cumhuriyetin ders kitapları için uygun bir başlangıç noktası oluşturmuyorsa, bu tarihsel anlatım nereden başlamalıydı? Bu bağlamda Ziya Gökalp'in tarihyazımı üzerine geliştirdiği görüşler, akla yatkın yanıtlar sunuyordu. "Ziya Gökalp için nesnel-yansız tarih insanlığın belleğiyken, ulusal tarih ulusun bilinciydi".[12] Ziya Gökalp için Osmanlı ve sonrasında Türk bağlamında pedagojik, değerlere göre şekillenmiş tarih, geniş anlamında Ziya Gökalp'in "Turan" kavramıyla andığı Türki toplumun idealinin de öne çıkartılmasını içeriyordu. Turana yönelmek ulusal özgüveni artırabilirdi ve bu yüzden de Gökalp'in görüşüne göre Turan, "geçmişin gerçekliği, günümüzün eğitmeni ve geleceğin kurucusudur".[13] Bu, tarih ders kitaplarının, İslam öncesi yönetim biçimleri de dahil olmak üzere, Orta Asya'daki çeşitli Türki devletlerle ilgili bir bölümde başlaması gerektiği anlamına geliyordu. Kemalist ve Kemalizm sonrası dış politika, kaybedildiği düşünülen toprakların kazanılmasına yönelik her türlü tutumun geri çevrilmesini gerektirse de, kültürel düzeyde yeni kuşak, Türk dünyasının tümüne yönelik belli bir bakış açısı geliştirmeliydi.

İdeolojiden tarihyazımı uygulamalarına

Bu yazının bulunduğu kitap Osmanlı tarihini ele aldığından, Orta Asya Türkleri konusu bizi burada ilgilendirmeyecektir. Osmanlı tarihine gelince, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun ve ilk Osmanlıların etnik kökeninin önemli bir ilgi odağı olduğunu önceden de belirtmiştik. Bu konuyu ele alırken, bir tarihçinin ilk padişahları ve yandaşlarını hem 11. yüzyıl-

12 Enver Behnan Şapolyo, "Ziya Gökalp Tarihçi," *Ziya Gökalp, İttihad ve Terakki ve Meşrutiyet tarihi* (İstanbul, 1943), s. 213.

13 Taha Parla, *Ziya Gökalp*, s. 108. Ziya Gökalp ve yandaş ideologu Yusuf Akçura'nın tarihçi olarak, aralarındaki farklara eğilen bir karşılaştırma için bkz. Ercüment Kuran, "Yusuf Akçura'nın tarihçiliği", Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler* (Ankara, 1994), s. 209-214.

dan itibaren Anadolu'ya ayak basan Orta Asyalı göçmenlerin arasına hem de Anadolu'nun Bizanslı halkına olan konumlarına göre yerleştirmesi gerekiyordu. İkinci bir nokta da, Osmanlı devlet yönetimindeki değişiklikti. Birçok 19. yüzyıl tarihçisinin uyduğu geleneğe göre bu büyük ölçüde ahlaksal bağlamda ele alındı: bir "yozlaşma" ve sonrasında yapılan "reform" girişimleri olarak. Bunun yanı sıra, cumhuriyet dönemi tarihçilerinin gerçekten de Osmanlı politikasının değişebileceğini mi düşündüklerini, yoksa bu devletin az çok değişmez olarak mı görüldüğünü tartışmamız gerekir. Üçüncü önemli nokta, Osmanlı toplumunda dinin oynadığı roldü. 18. yüzyılın sonlarına kadar sürekli dinî bağlamda verilen eğitimle ilgili sorunlar ve en önemlisi, dokunulmaz olarak gösterilen şeriatın baskın rolü de buna dahildi. Son, fakat aynı derecede önemli olan noktaysa, Ziya Gökalp'in "nesnel-yansız", yani kaynaklara dayalı araştırmalarının nasıl desteklenebileceği ve bu tür çalışmaların sonuçlarının cumhuriyetin erken dönemleri için karakteristik pedagojik yazılara nasıl eklemlenebilecekleri sorusuydu. Çünkü kütüphane kaynaklarına erişim sınırlıyken ve arşivlerin çoğu kapalıyken, Ahmet Refik gibi araştırmacılar ve gazeteciler İstanbul ve başka yerlerdeki keşfedilmemiş zenginliklere dikkat çekmeyi hiç bırakmadılar. Bu yazıda bu dört sorun bileşiği sırayla ele alınacak. Ama böyle bir analize girişmeden, hem akademik hem de daha geniş bir okuyucu kitlesi için yazılan ve sonuçlarımızı dayandırdığımız tarih yapıtlarının kısaca tanıtılması gereklidir.

İlk bilgi kaynağımızı, Kemalist dönemin ders kitapları ve yayımlanan baskıların taslakları oluşturur. Cumhuriyetin ilanından hemen sonra ve 1928 yılında Latin alfabesine geçilmesinden de önce, 1924 yılında, Hamit ve Muhsin'in *Türkiye Tarihi* yayımlandı.[14] Aslında bu, son bölümünde yeni kurulmuş cumhuriyetle ilgili bir sayfa da içeren, Osmanlı tarihi hakkında bir ders kitabıydı. Bu kitabın yazarları, Osmanlı tarihi üzerine Avrupa'da yazılan yapıtlardaki dönemsel yapılandırmayı devral-

14 Bu kitabın on binlerce nüshası 1930 yılında, bu sefer Latin harfleriyle, birkaç ekleme ve destekleyici illüstrasyonlar ile İstanbul'da yeniden basıldı.

dı.[15] Kahramanlar ve başarılara dayalı eski stil kronik yazımını ise belli ölçüde formel tarih eğitimi aldıklarını gösteren bir şekilde genişçe eleştirdiler.

Oysa çok daha iddialı bir proje yoldaydı. Bu, 1929 yılında başlatılan *Türk Tarihinin Anahatları* kitabıydı. Kitabın, ilk ve orta öğrenim kurumları tarih ders kitaplarına örnek oluşturması amaçlanıyordu. *Anahatlar*, 200 nüshadan az basılan "sınırlı baskılı" çok yazarlı bir ciltten oluşuyordu. Projeye, sadece birkaçının tarih alanında uzmanlık iddiasında bulunabileceği, geniş bir siyasi figür birliği katıldı.[16] Bunların arasında Atatürk'ün manevi kızı Afet [İnan], genel sekreteri Mehmet Tevfik [Bıyıkoğlu], İstanbul milletvekili ve Ankara'da yeni kurulmuş olan hukuk fakültesinde profesörlük yapan Yusuf Akçura, milletvekili ve Türk Tarih Kurumu genel sekreteri Dr. Reşit Galip ve akademik kariyer hedefleyen Sivas milletvekili Şemsettin Günaltay vardı.[17] Bunun ötesinde, sonraki yıllarda bu ve başka kişiler tarafından sayıları 168'e varan taslak yazıldı. Bu metinlerden sadece bazıları yayımlanırken geri kalanı taslak halinde kaldı. Hem *Türk Tarihinin Anahatları* hem de arkasın-

15 Ancak, Osmanlı gözlemciler için de benzeri görüşler yabancı olmadığından, dönemlerin bu şekilde belirlenmesi iki taraftan da meşruiyet kazandı ve uyarlamalarıyla halen birçok modern çalışmada yer alır.

16 *Türk Tarihinin Anahatları* (Istanbul, 1930). Çalışmaya katkıda bulunanlar arasında Çanakkale Milletvekili Samih Rifat, Bolu milletvekili ve saygın arkeolog Halet Çambel'in babası Hasan Cemil [Çambel], Sadri Maksudi [Arsal] ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi profesörü Yusuf Ziya bulunur. Bu dönemde tarih öğretiminin gelişimi üzerine bir bakış için bkz. Fikret Adanır, "Turkey", *Historical Culture – Historical Communication. International Bibliography*, (ed.) Karl Pellens, Siegfried Quandt ve Hans Süssmuth (Frankfurt/Main, 1994), s. 367-393.

17 Afet İnan (1908-1985), Osmanlı ve Türk tarihi hakkında yapılan tartışmalara, Kemal Atatürk'ün doğrudan yönlendirmesi ile çok genç bir kadınken katılmaya başlamıştı. Anılarında, yazarın ifadesiyle, daha yerleşmiş siyasetçilere ve araştırmacılara karşı çekingenliğini gidermeye yardımcı olan Atatürk'ün kılavuzluğunu öne çıkarır: Afet İnan, *Atatürk'ten Mektuplar* (Ankara, 1981). Afet İnan, 1932 kongresine katıldığı sırada akademik eğitimini henüz bitirmemişti, bunu ancak sonraki yıllarda, Cenevre Üniversitesi'nden doktorasını aldığında yapacaktı. İnan, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarih alanındaki "resmi çizgisi"nin formüle edilmesinde ve aşılanmasında önemli bir rol oynadı. Ama profesörlük ünvanı almasına rağmen, ne birincil kaynaklarla ziyadesiyle çalıştı ne de Osmanlı dünyası üzerine uzmanlaşan bir akademik tarihçi oldu.

dan yayımlanan kitap ve yazılardan, dönemin cumhuriyetçi siyasal sınıfınca yapılan tartışmalarla ilgili çokça bilgi edinebiliyoruz. Çeşitli görüş akımlarını ayırt edebiliyor ve bazen bir kişinin bu tartışmalar süresince takındığı değişik tutumları izleyebiliyoruz.

İçindeki çok sayıda hata ve başka eksiklikler yüzünden, Atatürk ve dönemin bazı tarihçileri bu taslak birikimine ağır eleştiriler getirdiler. Buna rağmen *Anahatlar* kitabının genel çerçevesinin temel olarak kabul edilebileceğine karar verildi. Yine de metnin, ders kitabı yazımı için bir kılavuz olarak kullanılabilmesi için daha genişçe tartışılması gerekli gibi görünüyordu. Bu yüzden MEB, kitapçık halinde kısaltılmış bir baskı yayımladı ve 30.000 nüsha dağıttı.[18] Doğal olarak bu kısaltma basitleşmeye de yol açıyordu; buna ek olarak bazı bölümler kitaptan tamamen çıkarıldı. Bu boşlukların arasında önceki ve sonraki tarih ile şaşırtıcı şekilde, tüm Osmanlı dönemi de vardı. Buna karşın, Orta Asyalı eski Türkler, bu Türklerin kökenleri, yurtları ve göçlerine ağırlık verilmişti. "Giriş" bölümüyle birlikte *Anahatlar*, ünlü lise ders kitabı *Tarih*'in temelini oluşturdu.[19]

İkinci bir bilgi kaynağı olarak '20'li, '30'lu ve '40'lı yılların dergilerinden yararlandım. Seçtiklerim arasında akademik okuyucu kitlesine yöneltilmiş *Belleten* gibi süreli yayınların yanı sıra genel okuyucu kitlesi için yazılanlar da var. Ders kitabı projesine katılan yazarların bazıları, hem özel yayımlanan hem de Halkevleri olarak bilinen taşra yetişkin eğitim kurumlarınca yayımlanan daha popüler dergilere de yazılar yazdı.[20] Ama bu dergilerde Os-

18 Türk tarihinin anahatlarına medhal (İstanbul, 1930).

19 Sadece Şemsettin Günaltay tarafından yazılan 1. cilt 1939 yılına kadar ertelendi: Şemsettin Günaltay, *Tarih I* (İstanbul, 1939). Diğer ciltler, yani *Tarih* II: *Ortazamanlar*, III: *Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*, IV: *Türkiye Cumhuriyeti* ciltlerinin hepsi 1931 yılında İstanbul'da yayımlandı. Katkıda bulunan yazarların çoğu "Anahatlar" üzerinde de çalışmış olsalar da, 2. ve 3. ciltlerde, ordudan gelen iki yazar onlara katıldı; Baki Bey ve Şemsi Bey. Bu yazarların ikisi de askeri tarih üzerinde yazdılar.

20 Ele alınan dergiler programlarını çoğunlukla başlıkları ile bile o kadar açık belirtir ki, İngilizce çevirilerini de eklemeye karar verdim: *Belleten*, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti (1937-1945); *Fikir Hareketleri*, (ed.) Hüseyin Cahit Yalçın (1933-1935); *Türkiyat mecmuası* (ed.) Fuat Köprülü (1925-1936), *Hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, (ed.) Fuat Köprülü (1925-1939); *Yeni adam*,

manlı tarihi hakkındaki resmî görüşe katılmayan kişiler bir forum oluşturduklarından, süreli yayınlarda ders kitabı taslaklarında bulunandan daha fazla çeşitliliğe rastlanır.

Üçüncü bir bilgi kaynağı olarak dönemin önemli ulusalcı tarihçilerinin yazılarını çözümledim. Bunların arasında Yusuf Akçura'nın yanı sıra Fuat Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı [1888-1977] ve Ömer Lütfi Barkan [1905-1979] da var. Bazı durumlarda, ele aldığımız dönemde söz konusu yazarların çıkardığı yapıtlar aslında *Türk Tarihinin Anahatları* için hazırlanan taslakların genişletilmiş uyarlamalarından oluşur. Bu, cumhuriyetin ilk dönemlerinde rastlanan tarih girişimlerinin temelinde okul kitaplarına olan gereksinimin yattığını bir kez daha gösterir. Bu yayınların Osmanlı İmparatorluğu'nun kökenlerini ve sonrasında bu rejimin yönetim ve eğitim mekanizmasındaki değişiklikleri ve tabii ki dinin rolünü ne şekilde ele aldığını inceleyerek, cumhuriyetin resmî tarihyazımı tarafından nasıl meşrulaştırıldığını göstereceğiz. Buna rağmen bu çerçeve içinde gerilimler hiç de eksik değildi. Emile Durkheim ve Ziya Gökalp'in öncülük ettiği anlamda "nesnel-yansız" çalışmalar üretmek isteyen ve değerleri 1930'ların sonundan itibaren daha iyi anlaşılacak olan, Osmanlı kaynaklarına dayanan bazı tarihçilerin girişimlerini ele aldığımızda bu, açığa çıkacak.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve kökleri

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da tarihçiler günümüzde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna büyük ilgi

---

(ed.) İsmail Hakkı Baltacıoğlu (1935-1937); *Fikirler*, (ed.) Haydar Candanlar (1940-1944); *Hayat*, (ed.) Köprülüzade Mehmet Fuat = Fuat Köprülü (1928-1929), *Tarih vesikaları*, Milli Eğitim Bakanlığı (1939-1949); *Samsun Kültür Dergisi*, Samsun Halkevi (1943-1948); *Servet-i Fünun* (ed.) Ahmet İhsan Tokgöz (burada sadece 1933 nüshası ele alınmıştır); *Ülkü*, CHP (1929-1932); *Politika gazetesi* (1935-1938); *Kaynak*, Balıkesir Halkevi (1933-1939); *La Turquie kémaliste* (hükümet yayını) (1934-1935), *Uludağ*, Bursa Halkevleri; *Türklük*, (ed.) Hüseyin Sadettin Arel ve İsmail Hami Danişmend (1939-1940); *Ün*, Isparta Halkevi (1934-1935). Yukarıda verilen tarihler, bu çalışmanın hazırlanmasında analiz edilen nüshaları belirtir.

duyuyorlardı.[21] Birçok ayrı soruya bölünebilen bu sorunsal, tarihyazımının baş edilmesi güç bir meydan okumasıydı. Osmanlılar kimdi ve ilk olarak bağları gevşek bir kabile olarak mı ortaya çıkmışlardı? Devlet yapısına nasıl geçtiler ve ne zaman merkezî bir yapı geliştirdiler?

Araştırmacıların taşıdıkları kaygılar bir yana, Osmanlı İmparatorluğu ve yeni cumhuriyet arasındaki kopuklukları vurgulayan yazarlar bile bunu bir ulusal gurur konusu olarak ele alıyorlardı. Böyle bir görüşün nedenleri kısmen kişisel olmuş olabilir. Önceden de belirttiğimiz gibi, eski Osmanlı elit kesiminin bazı üyeleri Türk Kurtuluş Savaşı'na katılmışlardı. Ve bu kişiler "kopuş savı"nın şu ya da bu uyarlamasını kabullenseler de, siyasi biyografilerinin erken dönemlerini tamamen inkar etmeye hazır değillerdi.[22] Ayrıca bir de kimlik sorunu vardı: Çünkü ilk Osmanlıları tartışırken hem Türk soylarına hem de Anadolu halklarının etnisitesine dikkat çekilebilirdi.

Cumhuriyet dönemi tarihyazımının daha en başında, Hamit ve Muhsin, imparatorluğun kuruluşunu aşağıdaki gibi açıklar:

> Bir boyun girişimiyle kurulan Osmanlı devleti, imparatorluğun ilk yıllarında yabancı kültürlerle temas haline girmedi. Balkan yarımadasının işgali, başta Bizans olmak üzere diğer çevrelerle yakın ilişkinin zeminini hazırladı. İstanbul başkent yapıldı ve gittikçe daha güçlü bir konuma geldi. Bir devletin kurulmasına olanak veren, her ne kadar bir Türk dehası ve dinamizmiyse de 15. yüzyıl ortasından itibaren gittikçe Bizans kültürü etkili olmaya başladı... Bunun da ötesinde, 16. yüzyılın başlamasıyla doğu ve batıda topraklar ele geçirildi ve elbette daha önce bu etkiyi Selçukluların arabulucuğu sayesinde yaşayan Anadolu Türkleri yeni bir İran ve Arap etkisi oluşturdu (s. 468-469)... Boy yaşamında, dayanışmanın en önem-

21 Bu tartışmanın yorumu için krş. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds, the Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles, London, 1995).

22 İmparatorluğun son dönemlerinin "Jön Türkleri" ile erken dönem Cumhuriyeti arasındaki bu süreklilik, Erik J. Zürcher'in *Turkey, A Modern History* (Londra, 1993), Türkçesi: *Modernleşen Türkiyenin Tarihi*, (çev.) Y.S. Gönen, (İstanbul, 2009) İletişim Yayınları, 24. Baskı alışmasının temel odak noktasını oluşturur.

> li öğesi aynı soydan gelme temeline dayanıyordu yani kan bağına... Müslüman ve Hıristiyan inanışlarının etkisiyle Türkler, dayanışmayı meydana getirmede belirleyici faktör olan ırksal özelliklerin sona erdiği bir çağa, yani ortaçağa girdi (s. 470).

Yazarlar, göçebe yapılarını koruyan belli Türk topluluklarının Osmanlı İmparatorluğu'nu kurduğunu vurgularken aynı zamanda böyle büyük bir devletin sadece bir iki çadırdan (yurttan) oluşan bir kabile tarafından kurulmuş olamayacağından emindiler.

Birkaç yıl sonra *Türk Tarihinin Anahatları* adlı taslak birikimi hazırlanırken, tarihçi, yazar ve gazeteci Ahmet Refik [Altınay] "Osman Oğulları" adlı bir yazı yazdı.[23] Bu metinde Ahmet Refik, Selçuklu ve Bizans devletlerinin sonunu ve Anadolu'daki Osmanlı hükmünün başlangıçlarını ele alıyordu. Ahmet Refik, Osmanlı hanedanının zaferlerini öne çıkardı ve bazı üyelerinin Bizanslılarla kurdukları sıkı ilişkilere dikkat çekti. Tarihyazımının bugün geldiği noktada bunlar tekrar önem taşıyan öğeler olarak görülüyor.[24] Ancak aynı zamanda Ahmet Refik'in Osmanlılara karşı duyduğu "sempati", onun siyasi açıdan güvenilmez olarak görülmesine yol açtı. 1927 yılında Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığından istifa etmeye ve 1932 yılında yapılan birinci Türk Tarih Kongresi'nde küçük düşürücü bir "özeleştiri" yapmaya zorlandı. Bu bile İstanbul Üniversitesi'ndeki konumunu koruyabilmesinin önüne geçemedi; bu kurumun 1933 yılındaki yeniden yapılanması sırasında müderrisliğine son verildi. Eski tarza bağlı tarihçilerin bu şekilde ortadan kaldırılmaları büyük olasılıkla "resmî tarih tezini" sorgulayanları sindirmeyi amaçlıyordu.[25]

---

23 Ahmed Refik, "Osman Oğulları", *Türk Tarihinin Anahatları*, 2. seri, taslak no. 1.

24 Nicolas Oikonomidès, "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair", *Studies in Ottoman history of Professor V. L. Mènage*, (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (Istanbul, 1994), s. 239-248.

25 Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve tarih. Türkiye'de resmi tarih tezinin oluşumu (1929-1937)* (Istanbul, genişletilmiş 2. baskı, 1996), s. 153-154. Klaus Kreiser tarafından 1987 yılının Mart ayında SOAS Londra'da yapılan bir sunum ne yazık ki hiç yayınlanmadı, Klaus Kreiser, "The First Congress of Turkish History (Ankara, 2-11 Temmuz, 1932)".

Anahatları projesi bağlamında Yusuf Akçura'nın yazdığı yazıda, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yılları özellikle de I. Osman (1299-1326) dönemi ile ilgili güvenilir belge eksikliğinin altını çizer. "Eski tarz" Osmanlı tarihyazımında kaynakları sorgulamak sık yapılan bir şey olmadığından Akçura'nınki yeni bir söylem sayılabilirdi. Bunun yanı sıra Akçura, Franz Babinger'in bazı makaleleri gibi, o dönem oldukça yeni çıkmış birçok birincil ve ikincil kaynağa dayanıyordu.[26] Akçura'nın yaptığı incelemeler onun Osmanlı hanedanının başlangıç dönemleri hakkındaki tüm anlatımlarda bulunan büyük destansı payın farkında olmasını sağlamıştı. Akçura'ya göre güvenilir tarihsel bildirimler geç bir tarihte, ancak I. Beyazıt'ın yönetimi (1389-1402) sırasında oluşmaya başlar. Dolayısıyla Akçura'nın anlattıkları ile Osman'ın ve torunlarının yükselişiyle ilgili 15. yüzyıl Osmanlı kroniklerinde bulunan anlatımları tarihsel doğru-

---

Ahmed Refik'i tanıyan kişilerin anılarının bir derlemesi ve sadece Refik'in kendi çalışmaları değil, onun hakkında yapılan çalışmaların da bulunduğu, titizce düzenlenmiş bir bibliyografya için bkz. Muzaffer Gökman, *Tarihi sevdiren adam: Ahmed Refik Altınay* (İstanbul, 1978). Ahmed Refik'in biyografisini, Türkiye'de son yıllarda yayınlanan ansiklopedilerin bir çoğunda bulmak mümkünken, ilgili makalelerin hiçbiri, yazarın "parti çizgisi" ile olan sorunlarını ayrıntılı şekilde ele almaz.

26 Yusuf Akçura, "Osmanlı Devletinin Kuruluşu", *Türk Tarihinin Anahatları*, taslak no: 52. Franz Babinger "Der Islam in Kleinasien", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 76 (1992), s. 126-152. Bu çalışmayı Fuat Köprülü 1934 yılında Paris'te yaptığı ve İstanbul Fransız Enstitüsü'nün *Les origines de l'Empire ottoman* (İstanbul, 1935) başlığı ile yayınlanan sunumlarda da ele aldı; bu tartışma aynı zamanda *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*'nun genişletilmiş Türkçe versiyonunda yer alır (Ankara, 1959), s. 6.

Akçura'nın değindiği başka ikincil kaynakların arasında Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschcihte des osmanischen Reiches*, 1. cilt (Budapeşte, 1827) de bulunur. Hammer'in kitabının sadece gözden geçirilmiş Fransızca çevirisi değil, aynı zamanda Ata tarafından yazılan Osmanlıca bir versiyonu da bulunuyordu. Necip Asım'ın belirtilmeyen çalışmalarına ek olarak Herbert Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire* (Oxford, 1916) da alıntı yapılan kitapların arasındaydı. Akçura'nın bildiği, erken dönem Osmanlı Tarihi hakkındaki birincil kaynakların arasında, bugün *Le destan d'Umur Pacha* başlığıyla Irène Mélikoff-Sayar'ın çevirisiyle (Paris, 1954) Fransızca versiyonu da bulunan *Düsturname-i Enveri*'ye rastlıyoruz. Akçura'nın taslağında bulunan başka bir yapıt, Şükrullah'ın *Behçetü-t-tevarih*'i de Nihal Atsız tarafından modern Türkçe'ye yapılmış bir çeviriyle mevcuttur *XV. asır tarihçisi Şükrullah. Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları tarihleri*, (ed.) N. Atsız, İstanbul, 1939 ve *Osmanlı Tarihleri* (İstanbul 1947) adlı yapıtlarda bulunur.

lar olarak kabul eden Ahmet Refik'in anlattıkları arasında temel farklar vardı. Osmanlıların Türk kökenleri konusunda ise Akçura kesin yargılarda bulunmaktan kaçındı.

Türk Tarihinin Anahatları oluşturulurken, 1929 yılında, Mehmet Ali Şevki, Herbert Gibbons'ın 1916 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun kökenleri hakkında yazdığı kitabının bir eleştirisini yayımladı.[27] Mehmet Ali Şevki, Gibbons'ın yapıtını Vasiliy Barthold'unkiyle karşılaştırdı ve bu yazarın daha derinlemesine sosyolojik ve antropoljik çözümlemesini övdü. Eleştirisini desteklemek için yazar, Ziya Gökalp'in, Türklerin tarih öncesi dönemlerden bile önce var olduklarını ve dolayısıyla kökenleri üzerine tartışma yapılamayacağı iddasını yineledi. Bu eleştiri, Gibbons'ın Osmanlıların, kökenlerinin araştırılması gereken özel bir ırk oluşturduğu varsayımına yöneltilmişti. Mehmet Ali Şevki de aynı şekilde Fuat Köprülü'nün bir yorumuna, Türklerin entegrasyonunun (günümüzde yaygın olan söyleyişiyle *etnogenesis*) siyasi mi yoksa etnolojik bir fenomen mi olduğunun anlaşılmasının çok önemli olduğunu belirlemesine atıfta bulunur. Bu yorum çeşitli sosyal bilimlerin değişik yöntemlerinin Osmanlı akademik çevrelerinde kabul gördüğünü gösterir.

Elimizdeki incelemenin amacı için Mehmet Ali Şevki'nin makalesinin önemi, ortaya çıkardığı ve sonrasında oluşan tartışmalarda önemli bir rol oynayacak olan iki rakip ve birbirleriyle bağdaşmayan iddiaya dayanır. Bu doktrinlerden biri, "Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı ve Türk olmayan" bir oluşum olduğu şeklinde özetlenebilir. Bu, önceden de karşılaştığımız "kopuş tezi"nin ulusalcı bir dilde dışavurumuydu. Bu tür söylemlerin 1930'lu yılların sonlarından itibaren modası geçerken, tersi sav, yani "Osmanlıların uzun bir dizi Türk devle-

27 Mehmet Ali Şevki, "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş bahsı," *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, New Series, V, 1/1 (Haziran-Ağustos, 1929), s. 30-51. Dört yıl öncesinde, Gibbons'un kitabının başka bir eleştirel incelemesi Türkçe'ye çevrilmişti bile; Fredrik Geze [Friedrich Giese], "Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülü meselesi," *Türkiyat Mecmuası*, 1 (1925), s. 151-173. Giese'nin makalesi, 14. ve 15. yüzyılların seferlerinde, Hıristiyan ordularından çok Osmanlı ordularının başarılarına dikkat çeker.

ti arasında sondan bir önceki" olduğu ve "bu yüzden özel ilgi hak ettiği" savının arkası kesilmeyecekti. Türki tarihinin propagandacı bir tavırla her ele alınışında bu iddia halen sıklıkla yinelenmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kökeni üzerine yapılan bunca tartışmaya rağmen, 1930 yılında son uyarlaması yayımlanan *Türk Tarihinin Anahatları*'nda Osmanlılara pek fazla saygı gösterilmiyordu. Yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüklüğünü "Türklüğüne" borçlu olduğu konusunda kolayca anlaşıyorken, Osmanlılar, imparatorluğun dağılmasında suçlu bulunuyorlardı. Uyruk olan halklara gelince, üyeleri Türklerin güçlü ırksal dayanışması nedeniyle kendi ayakları üzerinde durdular.[28]

Benzer gözlemler, lise öğrencileri için öngörülen ve başka bir bağlamda kısaca değindiğimiz *Tarih* ders kitabının dördüncü cildi için de geçerlidir. Yine Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle de kökenleri konusuna fazla acıma gösterilmedi. Ancak yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü, *Anahatlar*'ın yazarları kadar, Türk ırkının olağanüstü kapasitesine bağlama eğiliminde değildiler. Osmanlı İmparatorluğunun kökenlerinin şimdilik yeterince bilinmediğini itiraf etmeye oldukça hazırdılar:

> Osmanlı Devleti'ni kuran ve daha sonra "Osmanlılar" adını alan bu Türklerin kökeni ve Anadolu'ya ulaşma zamanları bilimsel olarak belgelenmemiştir. Bu Türki kavmin, diğerleri gibi, Orta Asya'dan batıya doğru yola çıktığı, İran'dan geçip şefleri Ertuğrul Gazi'nin nasihat ve önerisiyle Anadolu'ya yerleştiği söylenir. Ataları Oğuz Han'a kadar dayanan Osmanlı padişahlarının soyağaçları çok daha sonradan yaratılmıştır.[29]

Osmanlı'nın kökenleri, Fuat Köprülü'nün 1930 yılında Sorbonne'daki Türk Araştırmaları Enstitüsü'nde verdiği bir dizi dinletinin ürünü olan bir kitabında daha bilimsel bir şekilde ele alındı. Köprülü'nün halk dini ve dinî şiir uzmanı olarak ün

28 *Türk Tarihinin Anahatları*, s. 604.

29 *Tarih* III, 150. bölüm.

salmış olmasına rağmen incelemesi, dinî gelişmelerden çok, etno-tarih de dahil olmak üzere siyasi tarihe ağırlık verir.[30] Köprülü'nün ana yapıtlarının İngilizceye çevrilmesi dolayısıyla yazdığı yakın tarihli bir makalesinde Denis Sinor, Osmanlı hanedanı soyunun geldiği iddia edilen Kayı kabilesinin Anadolu'ya gelişinin Fuat Köprülü tarafından vurgulanmasının nedenini "Türklerin Anadolu'da ilerlemesinde dinî güdülerinin olmadığını gösterme amacına yormak" olarak belirtiyor.[31]

Akademik çalışmalarının bu evresinde Köprülü için en çok önem taşıyan şey, Osmanlıların Türki kökenleriydi. Köprülü, ilk Osmanlı padişahlarının Kayı, dolayısıyla Oğuz soyundan geldiğini ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan çok önce Anadolu'da ortaya çıkan Türki halkların üyeleri olduğunu savunur. Ama Köprülü, Türk soyundan geliyor olmanın Osmanlılara özel meziyetler kazandırdığı yönünde iddialarda bulunmaktan kaçınır. Aksine, siyasi etkenleri, özellikle de ilk padişahların sınır savaşlarında oynadıkları rol dolayısıyla, insan ve malzeme kaynaklarına ulaşabilmelerini vurgular.

Köprülü bu etnisite konusuna, o dönemde Türkiye'de bulunan çok az sayıdaki akademik tarih dergisinden birinde, 1943

30 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (İstanbul, 1918, 2. baskı, önsöz Fevziye Abdullah Tansel, Ankara, 1966). Köprülü'nün çalışmalarına, benim yaptığımdan farklı bir gözle bakan bir analiz için bkz. Halil Berktay, *Cumhuriyet ideolojisi ve Fuad Köprülü* (İstanbul, 1986).

Berktay'ın kitabı, Fuat Köprülü'nün erken dönem Cumhuriyet'in entellektüel tarihinde sahip olduğu olağanüstü önemi gösterme hünerine sahiptir. Ancak ben, Köprülü'nün sahip olduğu akademik gücün, yeni devletle olan ilişkisiyle doğrudan bağlantılı olduğunu sanmıyorum. Daha ziyade, Köprülü, eleştirel tarihyazımı üzerine görüşlerini büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, gençlik yıllarında geliştirdi. Yeni devlette sahip olduğu siyasi önem, eleştirel araştırmalarını yürütmeyi zorlaştırdı denilebilir. Krş. Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih*, s. 136-137.

31 Denis Sinor, M. Fuat Köprülü, *The Origins of the Ottoman Empire* kitabının eleştirisi; *The Seljuks in Anatolia: Their History and Culture According to Local Muslim Sources; Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*, tümünü çeviren ve açıklamalar yapan Gary Leiser, *Journal of Asian History* 30 (1996), s. 82-84. Köprülü'nün çağdaşlarından Paul Wittek ise kitabı *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938), aksine, dinî etkenlere oldukça fazla vurgu yaptı. Kafadar, *Between Two Worlds*, bu tartışmayı, ince farkları gözeten bir şekilde ele alır.

yılında yayımlanan uzun bir makalesinde tekrar değindi.[32] Köprülü'nün bu metni, Kayıların Anadolu'ya ilk Orta Asyalı fatihlerle geldiği görüşünü savunduğu, hem Türk hem de yabancı meslektaşlarla giriştiği derinlikli bir polemikti. Köprülü böylelikle, nispeten doğrudan bir yolla, Orta Asya'nın batısından geldikleri düşünülen Osmanlıların homojen etnik kökenlere sahip olduğunu vurgulamak istiyordu. Bu tarihler göz önünde bulundurulduğunda, Köprülü'ye göre Osmanlılar, bazı Osmanlı kaynaklarının belirttiği gibi, 13. yüzyılın başlarında, istilacı Moğollardan Anadolu'ya kaçmış olamazlardı. Bunun yanı sıra, Köprülü'nün rakibi Zeki Velidi Togan'ın öne sürdüğü gibi Osmanlılar Horasan'dan çıkmamışlardı. Bu büyük göçebe konfederasyonunun bazı küçük parçalarının yolları hem Horasan hem de Kafkaslarda başladıysa da grubun gövdesi Anadolu'ya bu topraklardaki ilk Türk devletlerinden biri olan Artukoğulları Prensliği'nin kurulmasına katılacak kadar erken bir dönemde geçmişti. Köprülü'nün öne sürdüğü kanıtlar arasında hem nümizmatik hem de Türklerin Oğuz kanadına bağlı soylara ait olan isimlere denk düşen çeşitli Anadolu bölge isimleri vardı.[33]

Bunların yanı sıra Köprülü, Türkleşmiş Moğollar oldukları düşünülen ve "Kay" olarak tanınan doğu Türki grubuyla, Oğuz soyundan gelen Kayılar arasında hiçbir bağ olmadığını savunuyordu. Bu bağlantı da, o dönemde Türkiye'de etkin olan az sayıda Türki Orta Asya uzmanından biri olan Zeki Velidi Togan'ın savlarından biriydi.[34] Moğollarla olabilecek tüm bağları reddetmesi ve Anadolu'ya öz bir soyağacı konusunda ısrar et-

32 M. Fuat Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri", *Belleten* 7/2, sayı 28 (1943), s. 219-303.

33 Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei", s. 249.

34 Zeki Velidi Togan (1890-1970), Başkir memleketinde yaptığı siyasi kariyerden sonra, 1924-1925 yıllarında İstanbul Darülfünun'da ders vermek üzere davet edildi ama 1. Türk Tarihi Kongresi'nden sonra, kariyerine Viyana'da devam etmek üzere buradan ayrıldı. Togan Türkiye'ye 1939 yılında döndü.

Tarihsel çalışmalarında Togan, hem Orta Asya hem de Anadolulu Türklerin –ne demekse– Ari olduğuna dair resmi görüşün, özel bir Anadolu kimliği oluşturmaya yönelik girişimlerle uyuşmadığının son derece farkındaydı. Togan, yeni cumhuriyetin ne "Avrupalı" karakteri konusunda ısrarcı olmaya hevesliydi, ne de böylesi bir kimliğin, Türk ulusalcılığına bir şekilde "bilimsel" bir özellik sağladığından yola çıkıyordu.

mesi, Köprülü'nün, 1932 yılında ilk Türk Tarih Kongresi'nde dolaylı bir şekilde sorguladığı "resmî tarih tezi"ne verdiği bir ödün olarak görülebilir.[35] Osmanlı yöneticilerinin "basit" bir etnik kimliğe sahip oldukları varsayımının, sorun oluşturabilecek İran ya da Moğol bağlantılarını ortadan kaldırması düşünülüyordu. Ancak Köprülü, zor bir konu olan, erken dönem Osmanlı toplumunda yarı-göçmen ve kentsel öğelerin rolü ile ilgili bazı önermelerde bulundu ki, bunlar bugün bile onaylanacak yapıdadır.[36]

1930'lu yıllarda Köprülü dışında yalnız az sayıda araştırmacı Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarına odaklandı.[37] Bu ge-

35 İlk iki resmi Türk Tarih Kongresi'nin eleştirel bir analizi için bkz. Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih*, s. 119-194.

36 Köprülü'ye göre 14. yüzyılın ilk dönemlerinde Osmanlılar yarı göçebeydi. Ancak kısa zamanda, bu "küçük etnik çekirdeğe" (s. 303) siyasi oyunun diğer oyuncularının da karıştığı, çok daha geniş bir bağlamda etkin olmaya başladılar. Dolayısıyla Osmanlı devleti yapısında hiçbir zaman kabile kültürüne ait özellikler belirmedi.

37 Birinci, ikinci ve üçüncü Türk Tarih Kongrelerinin (1932, 1937, 1943) tebliğleri erken dönem Osmanlı tarihiyle çok az ilgili olduklarından bir dipnota bırakılabilir. Birinci Tarih Kongresi'nde Yusuf Akçura'nın sonuç bildirisi sadece Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi arasındaki kopukluklar üzerinde dururken, gördüğümüz gibi, Ahmed Refik, o güne kadar yaptığı tarihsel çalışmalara karşı mesafe almak zorunda kaldı. İkinci Tarih Kongresi'ndeki doksan sunumdan sadece ikisi doğrudan Osmanlı tarihiyle ilgiliydi ve biri "resmi çizgiyi" temsil ediyordu. Kongre sırasında sunulmayan ama sonradan yayınlanan ikinci sunum ise daha kayda değerdi. Yazarı, kısa süre sonra Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihinin "kurucu babalarından" biri olacak olan ama kongre sırasında henüz kariyerinin başlangıcında olan Ömer Lütfi Barkan'dı. Geri kalan sunumların çoğu tarih öncesi ve arkeolojik araştırmalarla ilgiliydi.

1943 yılında yapılan üçüncü Tarih Kongresi'nde genel eğilim fazla değişmemişti. Türk Tarih Kurumu'nun başkanı olarak Şemsettin Günaltay açılış konuşmasında, yakın zamana kadar Türklerin kendi geçmişlerine fazla ilgi göstermediklerini savunmuştu. Ama Günaltay bile Osmanlı tarihine herhangi bir şekilde özel önem vermekten yana değildi. Aksine, Günaltay, Osmanlıların, Anadolu Türklerin zaferler ve kahramanlık örnekleriyle dolu uzun tarihinde sadece sınırlı bir dönem olduğunu belirtmiştir. Bkz. Şemsettin Günaltay, "III. Türk Tarih Kongresi açılış nutku", *Belleten* 8, 29 (1944), s. 6.

Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan etkinlik raporlarında da benzer eğilimler belirgindir. Şeref koltuğu arkeolojik kazılara ayrılmıştı ve tarih ve İslam öncesi dönemlere öncelik veriliyordu. Üçüncü Tarih Kongresi'nin açılış oturumunda sunulan raporların birinde, Türk Tarih Kurumu'nun başkanı Muzaffer Göker önemli birincil kaynaklardan bir dizi saydı ama Osmanlı arşiv belgeleri bu dizinin en sonunda yer aldı. Ancak Türk Tarih Kurumu'nun ya-

nel ilgisizlik ortamında bir istisna olarak Nihal Atsız (1905-1975) 15. yüzyıl tarihçisi Şükrullah üzerine çalıştı ve *Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları* adında bir kitap yazdı. Başlığından da tahmin edilebileceği gibi bu yayın, kuşkusuz ilk Osmanlı padişahlarının Türki soyuna dikkat çekmeyi amaçlıyordu. Atsız, Turancılığın ateşli bir savunucusu olarak görülüyordu ve bu nedenden dolayı 1930'lu yılların başından beri marjinalize edildi. Daha az bir oranda olsa da aynı şey, 1930'lu yılların Türk tarih camiasında rol oynayan başka bir Tatar olan Nimet Kurat Akdes (1903-1971) için geçerliydi. Kurat genelde İsveç Kralı II. Şarl'ın Osmanlı İmparatorluğu ile olan bağlantıları üzerine, İsveç arşivlerinde bulunan belgelere dayanarak yaptığı çalışmalarıyla tanınıyordu. Kurat, Osmanlı ve Türk tarihi konusunda hiçbir zaman "resmî çizgi"ye uymadı ve yaşamının sonraki dönemlerinde pan-Türkçülerle ilişkilendirildi. Bu nedenle zaman zaman üniversiteyi bırakıp liselerde ders vermek zorunda kaldı. Bizim amacımız için Kurat'ın az sayıdaki karşılaştırmalı yazılarından biri; 15. yüzyılda gerçekleşen bir olay üzerinden son dönem Bizans ve erken dönem Osmanlı tarihçilerinin güvenilirliklerini belirlemeye çalıştığı bir yazısı değer taşır. Bu ve başka yapıtlarda Kurat'ın akademik tarafsızlığa değer verdiği açıktır.[38]

Osmanlı İmparatorluğu'nda değişim ve "yozlaşma"

Hamit ve Muhsin'in yazdığı ders kitabını ele alırken de belirttiğimiz gibi, Osmanlı tarihi genelde üç ya da daha yaygın olarak dört devreye ayrılır. İmparatorluğun kuruluşu ile yükselişi ve yayılması ya tek bir bölüm ya da genellikle iki bölüm ola-

yınladığı kitaplar arasında Osmanlı tarihi daha önemli bir rol oynadı. 1943 yılında basılmış ya da basılmakta olan yirmi üç kitaptan on dördü Osmanlılarla ilgili konular üzerinedir. Bunlar çoğunlukla İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın muazzam etkinliği sayesinde olmuştur. Bkz. Muzaffer Göker, "Türk Tarih Kurumu çalışmaları hakkında III. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan rapor", *Belleten* 8, 28 (1944), s. 28-29.

38 Akdes [Nimet] Kurat, "Bizans'ın son, Osmanlıların ilk tarihçileri," *Türkiyat Mecmuası* 3 (1935), s. 185-206; *a.g.e., İsveç Kralı XII Karl'ın Türkiye'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, 2 cilt (Ankara, 1943).

rak görülür. Genel olarak hem ders kitaplarında hem de tarihsel anlatımlarda bu erken dönemler olumlu bir şekilde ele alınır. Sonraki iki dönem ise tersine, duraklama ve çöküşe giden süreçler olarak belirir. Çöküşe giden süreçlerde önemli bir etken yönetici elit tabakasının yozlaşmasıdır. Bu alanda 20. yüzyıl tarihçileri bu düşkünlüğü kendi döneminin kötü bir icadı olarak tanımlayan 16. yüzyıl Osmanlı öncüsü Mustafa Ali'nin izinden gittiler.[39] Ancak erken cumhuriyet dönemi tarihçileri ne anlatımsal ne de analitik çalışmalarında "Osmanlı bozulması"nı, yönetim yapısının doğasında olan bir nitelik olarak ele aldılar. Yozlaşma daha çok belli bazı padişahlar, vezirler ya da sultanlar için geçerliymiş gibi görünüyordu. Dolayısıyla da tarihsel değişimin tanımı çok dardı: Osmanlı yönetim sistemi yerleştikten sonra, sadece elit tabakası üyelerinin ahlaksal düşkünlüklerine bağlı olarak değişebilirdi; ideal bir dünya da sabit kalmış olurdu. Sistemin yozlaşmasına gelince, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, bir anlamda cumhuriyetin ilk kuşağının "ataları" olan bir "reform eliti" bu eğilimi çevirmeye çalıştı. Çabaları uzun vadede Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanacaktı.

İhsan Sungu, son derece uzun bir makalesinde Namık Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi'nin Tanzimat dönemi yönetici elit tabakasına getirdikleri ve bu genç Osmanlı aydınlarının bir çeşit özeleştirisini de içeren eleştirileri ele alır.[40] Sungu'nun duruşu ikircikliidir: Bir yanda Osmanlı anayasal reformunun önde gelen kişilerini saygıyla anmak istemektedir, ama aynı zamanda dönemin önde gelen yazarların bazılarının yapıtlarını, tüm reform elitini "içerden" eleştirmek için kullanır. Namık Kemal'in kendi deyimiyle, anayasal reformun amacı, klasik bir liberal amaç olarak bireysel hakları garantilemek değil, Osmanlı devletinin devamlılığını sağlamaktı.[41] Dolayısıyla 1876 Anayasası temelde Os-

39 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton, 1986) ve başka yerlerde.

40 Ihsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat. Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle* (İstanbul, 1940), s. 777-857.

41 Namık Kemal'in, siyasi ve eğitim reformlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sağlayacağı yönündeki görüşü hakkında bkz. Mardin, *The Genesis*, s.

manlı devletini mutlak yıkımdan kurtarmak için oluşturulmuştu. Sungu'nun bakış açısına göre, 19. yüzyılın son dönemlerinde oluşan reform hareketi bile, eski düzen ve rejimini "bozulmuş" olarak eleştirmesine rağmen, onu korumayı amaçlıyordu. Muhtemelen Sungu'nun makalesi 19. yüzyıl Osmanlı reform elitinin düşünce yapılarındaki çelişkileri ortaya sermek ve bu sayede, bu politikacıların 1923 sonrasında oluşturulan laik devletin kurulmasında aracı olamayacaklarını göstermeyi amaçlıyordu. Ama Sungu'nun makalesi aynı zamanda, radikal laikliğin tam olarak kabul edilmediği Kemalist elit içerisindeki gerginliklere işaret eden bir metin olarak da okunabilir.

Yusuf Akçura'nın kitabı *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri* aslında *Türk Tarihinin Anahatları* için yazılmış uzun bir makaleydi. 1934 yılında Akçura bu metni kitap olarak yayımlamak amacıyla yeniden yazmaya başladı, ama sonraki yıl yazarın ölmesi üzerine bu yeni uyarlama tamamlanmamış olarak kaldı. Ağırlıklı olarak 18. yüzyılın sonlarını ve 19. yüzyılın başlarını ele alan kitap ancak 1940 yılında yayımlandı.[42] Akçura, kitabında Osmanlı yönetimini siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda sürekli artan bir yozlaşma olarak resmetmiştir.[43] Buna rağmen, Osmanlı tarihini ayrıntılarıyla ele aldığında Akçura, bu basitleştirici anlayışların ötesine gidip, Osmanlı gerilemesini reform ya da rönesans türü bir şeyin eksikliğine bağladı. Yazara göre bu başarısızlık şeriatın sözde değişmezliğiyle bağlantılıydı. Akçura'ya göre Osmanlı tarihinin bir başka eksikliği de, Osmanlı ekonomisine büyük ölçüde kazanç getirebilecek, denizaşırı sömürgelerin olmayışıydı. Ekonomik büyüme daha çok kıtalararası savaşlar yoluyla elde edilen bölgesel yayılmaya bağlı kaldı ve bu yayılmanın durmasıyla zorlanmaya başladı. Bir başka sorun öbeği de imparatorluğun çeşitli eyaletlerinin birleşmesinin hiçbir zaman gerçekleşmemiş olması gerçeğine dayanıyordu. Bu bölgelerin heterojen yapıları göz önünde bulundurulduğunda

329-330.

42 Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)* (Ankara, yenibasım 1985).

43 Akçura, *Dağılma devri*, s. 4.

ğunda, çeşitli ulusların son aşamada imparatorluktan kopmak için girecekleri çabaların engellenmesi zordu.

Yapıtın tamamlanmamış olmasına rağmen Akçura çıkaracağı sonuçların neler olmuş olabileceğine işaret ediyor. Bir yanda, III. Sultan Selim gibi bir padişah, ordu ve yönetim alanlarında Batı'dan gelen yenilikleri ithal etmeye hazır görünüyordu. Ama aynı zamanda ve yönetici elitin çıkarlarıyla uyuşacak şekilde, imparatorluğun "Doğulu" öğelerinin bir çoğu da korundu. Bu şekilde Akçura tarihyazımında bir problemin –18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılda yaşayan eğitimli Osmanlıların düşünüş tarzlarının heterojen yapısının nasıl açıklanacağı probleminin– çerçevesini çizer duruma gelmişti: "Böylelikle Osmanlı devleti hem maddi hem de maddi olmayan konularda büyük ölçüde doğu uygarlığına bağlı kalmaya devam eder".[44]

1937 yılında Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisinin nedenleri üzerine bir makale yazdı. 19. yüzyıla odaklanan İnan, Genç Osmanlıları ulusal idealleri küçümsemiş olmakla eleştirdi. Aynı zamanda, imparatorluğun uyruk halkları arasındaki çeşitli ulusalcı hareketleri, imparatorluğun dağılmasının ana nedeni olarak algıladı ve ulusalcılığın bu denli hızlı yayılmasını üzüntüyle karşıladı. Dolayısıyla, açıkça ifade etmek gerekirse, İnan'ın görüşüne göre Genç Osmanlıların daha fazla ve uyruk halkların daha az ulusalcı olmuş olmaları gerekirdi. Sonraki yılda gerçekleşen İkinci Tarih Kongresi'nde de olduğu gibi bu makalesinde de İnan, her şey göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı Türklerinin birçok olumlu katkılarının olduğunu ama sonraki dönemlerde bazı bireylerin konumlarını istismar ettikleri sonucuna varır. Avrupalı diplomatik ya da tarihî metinlerde Osmanlılar için kullanılan "Avrupa'nın hasta adamı" ya da "imparatorluğun ölümcül çöküşü" gibi terimler fazla sorgulanmadan ya da o bağlamda ele alınmadan kabullenilir.[45] Osmanlı dünyasındaki tarihsel değ-

44 Akçura, *Dağılma Devri*, s. 163. Bu sorunsalı, *The Genesis* de dahil birçok çalışmasında Şerif Mardin çok daha derinlemesine bir düzeyde ele aldı.

45 Afet İnan, "Osmanlı tarihine bir bakış ve Türk İnkilabı," *Ülkü* 5 (Ekim 1937), s. 99. Bu makalenin başka bir versiyonu, İkinci Tarih Kongresi'nde "Türk-Osmanlı tarihinin karakteristik noktalarına bir bakış" olarak sunuldu, *İkinci*

şimlere yönelik bu oldukça basitleştirici yaklaşım 1930'lu yıllarda çok yaygındı ve profesyonel tarihçiler, başka alanları da araştırmaya başladıktan uzun yıllar sonra da okul kitaplarında tekrarlanır olacaklardı.

Osmanlı bağlamında değişimin her zaman "yozlaşma" anlamına geldiği anlayışı, '40'lı yılların başlarında yayımlanan bir tarih ders kitabının bir bölümünde genişçe ele alınmıştı.[46] Samih Nafız Tansu'ya göre "yozlaşma"ya 15. yüzyıldan beri rastlanıyordu. Dolayısıyla bu yazı Osmanlı İmparatorluğu'nun en geniş döneminden beri, hatta kuruluşundan beri çürümekte olduğunu ima ediyordu. Ama Tansu bu iddiasını o zamanlarda imparatorlukların gelişimlerinin karşılaştırılması hakkında bilinenlerle desteklemeye kalkmadığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun analizine de kalkışmadı.

Bunun yerine "ulusal saflık" vizyonları tahta çıkarıldı. Dolayısıyla Osmanlı hanedanının erkek üyeleri ve gayrimüslim kökenli kadınlar arasındaki cinsel ilişkiler ağır eleştirilere hedef oldu. Bu, 1930'ların ve 1940'ların ulusalcı söyleminde yaygındı. İsmail Hakkı Danişmend gibi aşırı ulusalcılar 1950'lerde bile, "devşirme" yoluyla toplanan Osmanlı yöneticilerin potansiyel hain ve "kirlilik" kaynağı olduğunu, Osmanlı devletine büyük bir tehlike oluşturduklarını belirteceklerdi.[47]

Aynı zamanda Tansu, bazı hükümdarların –büyük olasılıkla II. Abdülhamit kastediliyordu– mutlakçılığı, "gerici politikaları" ve Pan-İslamcı eğilimlerine ağır eleştiriler getirmesine rağmen, Osmanlı'nın bölgesel genişlemesini ve askerî gücünü de öne çıkardı. Ama Osmanlı dünyasındaki değişimin bu tarihçilik dışı anlayışından dolayı Tansu, çeşitli padişahların eylemlerinin siyasi arkaplanını açıklamakta çok yetersiz kalıyordu. Aynı şekilde son dönem Osmanlı elit tabakası tarafından laiklik ve "batılılaşma"nın nasıl olup da imparatorluğu kurtarmanın yol-

---

Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937. Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan tebliğler (İstanbul, 1943), s. 756-769.

46 Samih Nafız Tansu, "Yayılış devri", *Osmanlı tarihi özü, Orta ve Liseler için* (İstanbul, 2. baskı 1943).

47 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolijisi*, 5 cilt (İstanbul, 1971) ve başka yerlerde.

ları olarak görüldüğünü de açıklayamıyordu. Bu şekilde Tansu, kendi ürettiği bir tarihyazımı bilmecesiyle karşı karşıya kalıyordu: Bu ve şüphesiz başka birçok yazarın daha ulusal gurur kaynağı olarak görmekte devam ettiği başarılar ve bölgesel yayılmalar, neredeyse kuruluşundan itibaren "bozulmuş" bir yönetim altında nasıl gerçekleşebiliyordu?

Tansu'nun "ulusal saflık" saplantısı onu Osmanlı devletinin yükselişi ve bu yükselişle bağlantılı olarak Anadolu'nun çeşitli Türk beyliklerine karşı olan mücadelesini ele alırken de çelişkilere götürüyor. Burada Osmanlıların karşıtları, Timurlar vd., kelimenin en manişeist anlamında "düşmanlar" olarak tanımlanıyor. Oysa bu, tarihin erken dönemlerindeki Orta Asyalı Türklerin ön plana çıkarıldığı, kitabın önceki bölümleriyle çelişiyor. Çünkü, sonuçta, 14. ve 15. yüzyılın başlarında var olan hanedanların çoğu Oğuz kökenliydi. Dolayısıyla, Osmanlıların da dahil olduğu bir "iç grup"un parçasını oluşturmuş olmaları gerekirdi. Tüm bunlar duyguların, mantıklı ve sağduyulu düşüncelerin önüne geçtiği, bulanık bir düşünme tarzına işaret ediyor. Hayal edilmiş toplumların vurgulandığı ulusalcı bir tarih yazmak bir seçim olsa bile, açıkça görüldüğü gibi bu seçim dikkatlice yapılandırılmış bir yöntem ve uygun araştırmalar gerektirir.[48]

1940'lı yıllarda gazetelerde ve popüler dergilerde yayımlanan birçok makale "bozulma" ve "yozlaşma" üzerine öyküler içermeye devam etti. Hem ahlaki hem de ekonomik alanlarda "bozulma", Tanzimat dönemi hükümdarı Abdülmecit döneminde, ama aynı zamanda, daha şaşırtıcı olarak, reform eğilimi ve sanat ve müziğe olan ilgisi dolayısıyla övülen III. Selim dönemindeki saray yaşamının tipik bir özelliği olarak algılandı.[49]

---

48 "Hayali topluluklar" terimini ilk kullanan Benedict Anderson oldu, *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1991).

49 Niyazi Ahmed, "devlet bütçesini sarsan Serefnaz'ın rezaletleri," *Yeni Mecmua* (Şubat 1940), s. 8-9.

Değişim ve süreklilik kavramları

Gördüğümüz gibi, önemli tarihî ve siyasi kavramlar üzerine yapılan tartışmalar, uzman dergilerinden çok genel okuyucu kitlesi için çıkarılan yayımlarda ele alınıyordu. Sonuçta uzman dergiler, resmî sponsorluk dışında kaynak bulamıyorlardı. Ancak "popüler" dergi ve gazetelerde de, okuyucu kitlesinin eğitim düzeyi fazla teorik tartışmalara olanak vermiyordu. Yine de "eskilik" ve "yenilik" terimlerinin önemi, bir tartışma konusu oluşturdu. *Yeni Adam* dergisinde, resmî kesimlerce desteklenen "radikal kopuş" görüşleri sorgulanıyordu ve "yenilik" terimi için alternatif tanımlamalar getiriliyordu: "Yeni olan, eskinin görünüşünün farklı bir şeklidir".[50] Bu şekilde Seni, "reform" ve "radikal değişim" arasında ayrım yapmaya çalıştı; radikal değişim, *tabula rasa* oluşturduğu için olumsuz değerlendiriliyordu.

Seni, bir örnek olarak, dilde değişimi değerlendiriyor. Resmî olarak teşvik edilen bu süreç, yabancı kaynaklı, Arapça, Farsça ve daha az sayıda da olsa Fransızca sözcüklerin kaldırılmasını öngörüyordu. Bu sözcüklerin yerini ya 15. ve 16. yüzyıl kaynak metinlerinde bulunan sözcükler ya da varolan Türkçe köklerden türetilen sözcükler alacaktı. Bu süreç sadece normal, eğitimli konuşma dilini etkilemeyi değil, aynı zamanda uzmanlaşma alanlarına özgü terminolojilerin yaratılmasını da amaçlıyordu. Beklenileceği gibi yazarımız temkinli bir yaklaşımdan yana. Özellikle de, Osmanlıcayı yaşayan bir dil olarak gören birçok insan hâlâ hayatta olduğundan, Türkler için ne "gerekli ve yararlı" olacaksa, onun korunmasını savunuyor. Ama dönemin cumhuriyetçi elitleri için belirleyici bir özellik olan tutarsızlıkla yazarın kendisi, yeni türetilmiş sözcüklerin bir kısmını metninde kullanıyor.[51]

50 A. Seni, "Eskilik yenilik, varlıkları ve anlayışları," *Servetifünun* (Şubat 1934), s. 165-166.

51 Önceden de belirttiğimiz gibi, görüşleri nedeniyle marjinalize edilen bir rentellektüel olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun editörlüğünü yaptığı süreli yayın *Yeni Adam*'da yazan Nefi Duman da, "eski"nin, "yeni" kılıkla yeniden belirebileceğinin olası olduğu nosyonunu ifade etti. Duman, günlük gazete *Cumhuriyet*'te yayınlanan bir makalesinde, 1933 üniversite reformlarından sonra İstanbul Üniversitesi'nin temelden değiştiği yönündeki görüşlerini dile geti-

Hem siyasi hem de kültürel alanda Osmanlı geleneklerinden tümden bir kopuş talep eden resmî tarih tezinin altıncı noktasında, hem alfabe hem de bir bütün olarak dil alanında radikal reformlara işaret ediliyordu. Son dönem Osmanlı ve erken dönem cumhuriyet elit tabakasında bunlar çok tartışmalı konulardı. Arap alfabesini Türk fonolojisinin gereklerine uyarlama girişimleri Osmanlı dönemlerinde bile savunulmuştu. 1860'lı yılların başlarında Azeri aydın Fethali Ahundzade tam da böyle bir yaklaşımı önerdiğinde büyük dirençlerle karşılaşmıştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda yazım kurallarını basitleştirmeye yönelik ciddi girişimler yapılmıştı. Bu konuda yapılan tartışmalar 1940'lı yılların ortalarına kadar, yani Latin alfabesinin kabulünün yirmi yıl sonrasına kadar sürdü. Muhafazakâr eleştirilere karşı bazı ana akım entelektüeller, radikal bir yaklaşım geliştirdiler; Osmanlı dilini ve yazısını imparatorluğun çürümesinin temel nedenlerinden biri ve Kemalist devrimci gençliğin ilerlemesine ciddi bir engel olarak kötülediler.

Bu safhada ne reform ne de genel olarak tarihsel değişim, sistematik şekilde analiz edilecek sosyo-politik olgular olarak kabul ediliyordu. Değişim sıklıkla, temelde değişmez bir sosyopolitik sistemde de, başarılı bir liderin eylemleri sonucu oluşabilen bir tür kaza olarak görülüyordu. Karşılaştırmacı bir bakış açısı genelde eksikti. Osmanlı tarihsel değişimleri, ne dönemin Avrupası'nda olan gelişmelerle ne de dönemin İranı ya da Hindistanı'nda olan değişimlerle sistematik olarak karşılaştırılıyordu. Dolayısıyla Türk aydınları arasında Avrupa, İran ya da Hindistan tarihine yönelik *per se* ilgi azdı.[52] Osmanlı ve sonrasındaki Türk reformları, hem Avrupa'da hem de genel olarak dünya-

---

ren muhafazakâr yazar Peyami Safa'ya karşı çıktı. Duman'a göre aksine, eski kurumun olumsuz özellikleri, şekil değiştirmiş olarakda olsa, var olmaya devam ediyordu: Nefi Duman, "Darülfünun hortluyor mu?," *Yeni Adam* (Ekim 1937), s. 8-10.

52 Suraiya Faroqhi, Cumhuriyet dönemi tarihçilerin genelde tarihte karşılaştırmalı yaklaşımları fazla teşvik etmediğinden yola çıkıyor. Faroqhi, bu tarihçilerin çoğunun, baştan beri Osmanlı programının *sui generis* karakterine inandıklarını saptıyor: Suraiya Faroqhi, "In Search of Ottoman history," *Journal of Peasant Studies* 10 (1991), s. 3-4, ayrıca başka bir isimle de basıldı, *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (Londra, 1992), s. 211-41.

da eşsiz vakalar olarak görülüyordu. Osmanlı "değişimi ve gerilemesi" üzerine yazan çoğu yazarın dar görüşü yüzünden, basit ve duygusal anlatımlar çoğunluktaydı.

Kemalist elit kesim sıklıkla "eşsizliği" ve radikalliği ile övünürdü; bunun sonucunda birçok 19. yüzyıl siyasi karakterin, siyasi ve sosyal değişime karşı geliştirdikleri pragmatik, parçalı yaklaşımlar eleştirildi.[53] Bu bağlamda bazı belli cumhuriyetçi yazarlar, bir yanda reform yanlısı tanzimat bürokrat entelektüelleri ve öte yanda, genellikle çirkin olarak tanımlanan Osmanlı sarayı arasındaki bağlantıları belirleyebiliyorlardı.

Oldukça azınlıkta kalan bir olgu olmasına rağmen, Osmanlı'dan Türk tarihyazımına geçişin proto-sosyalist yorumları da 1930'lu yıllarda ortaya çıktı. 1960'lı yıllarda, hatta sonrasında bile çok okunan bir yayıncı olan Hüseyin Avni Şanda, tarihyazımındaki değişimleri anti-emperyalist mücadelenin parçası olarak görüyordu. Cumhuriyetçi tarihyazımının gelişimi Avrupalılara, özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı siyasi elit kesiminin müttefiki olan Almanlara karşı bir zafer olarak kabul ediliyordu. Şanda'ya göre Osmanlı İmparatorluğu'nda tarihin rolü, kahraman hükümdarların zaferlerini sıralamaktı. Oysa Türkiye Cumhuriyeti tarihin bu görüşünü feshederek, Avrupa'nın yayılmacı ve muhafazakâr eğilimine karşı anti-emperyalist bir mücadele başlattı."[54]

Genelde tarihin ve özelde Osmanlı tarihinin anti-emperyalist bir bağlamdaki bu "yeniden sahiplenilmesi", Türk tarihi üzerine resmî görüşün geliştirilmesinden uzun yıllar önce Mustafa Kemal'in ünlü *Nutuk*'undaki iddiasının başka bir deyişle dile getirilmesiydi:

> Osmanlılar Türk halkının egemenliğini ellerinden aldı. Ve bunu altı yüz yıl boyunca devam ettirdi. Fakat artık Türk Halkı buna bir son verdi ve egemenliğini geri aldı. Bu bir devrim .[55]

---

53 Hamit Altay, "Bizde islahat ve Halil Hamit Paşa," *Kaynak*, 7-8, 87 (1940), s. 88-89.

54 Hüseyin Avni, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Telakkisi," 196 (Ekim 1937).

55 Aatürk, *Söylev (Nutuk)*, (Ankara, 1964), 2. cilt, s. 475, 483.

Osmanlı politikası, yasal çerçeve ve İslam

20. yüzyılın ilk yirmi yılında kültürel Türkçülük eğitimsel ve tarihyazımsal bir girişim olarak geliştirildiğinde bu ulusalcılığın yapısal parçalarından biri İslamdı. Kazan, Ufa, Kırım ya da Azerbaycan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen göçmenler için "Türki" olmak her zaman Müslüman olmayı da içeriyordu ve bu Anadolu kenti Diyarbakır'dan gelen Ziya Gökalp için de geçerliydi. Gökalp'e göre "Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak" ayrılmaz bir bütündü.[56] Buna rağmen cumhuriyetin kurulmasından sonra vurguda bir değişiklik oluştu. Ulusalcılığın tanımlanmasında İslam hâlâ büyük önem taşıyordu. Bu yüzden orta Anadolulu Karamanlılar, ana dilleri Türkçe olmasına rağmen, "Rum" olarak sınıflandırıldı ve 1923 sonrasında Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldılar, çünkü Ortodoks Hıristiyanlardı.[57] Yine de yönetici elit kesimlerinde İslam, gittikçe daha çok halkı mobilize etmek için bir güç ama gittikçe daha az kendilerinin de paylaştığı bir inanç sistemi olarak görülmeye başlandı.[58] Bu değişim sürecinde Osmanlı yenilgisi ağırlıklı olarak İslam dinî teşkilatının üyeleri, padişah ve memurların muhafazakâr tutumlarının bir sonucu olarak görülür oldu.[59]

---

56 Bu görüş, kitabın başlığına da yansır: *Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak* (yenibasım, İstanbul, 1960).

57 Micheal Llewellyn Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922* (Londra, 1998), s. 27, 336.

58 1930'lu yıllarda muhafazakâr entellektüeller bile din tartışırken dikkatli davranırlardı. Örneğin ilk olarak 1938 yılında basılan, *Türk İnkilabına Bakışlar* adlı kitabında Peyami Safa İslam ve Türk kültürlerinin kültürel etkisini tartışırken sadece örtülü olarak İslamı ön plana çıkardı. Bu yazara göre, hem Hıristiyan Batı hem de Müslüman Doğu'da siyasi ve askeri düzenin temelini oluşturan hep din olmuştu. Kitabının sonunda, Peyami Safa tarihyazımı alanında da olmak üzere, döneminin siyasi liderlerinin yaptığı reformlara kayıtsız şartsız uyduğunu belirtir.

1958 yılında çıkan daha geç bir baskıda yazarın kendisi, 1930'lu yılların havası yüzünden kendini "diplomatik" şekilde ifade etmek zorunda kaldığını kabul etti. Benim referanslarım daha da yeni bir baskıyadır: *Türk İnkilabına Bakışlar* (Ankara, 1988), s. 3-4, 13-16, 61-63, 125-128.

59 Dil gibi temel bir insani olgu için dinî olmayan bir köken bulma girişimi bağlamında, "Güneş Dil Teorisi" geliştirildi. Bu mit Osmanlı tarihiyle ilgili olmadığı için bizi burada meşgul etmeyecek. Ancak Şemsettin Günaltay ve H. Re-

Dinî konularla ilgili oldukça yetersiz olan tarihyazımı hakkında tartışmamızı *Tarih vesikaları* ve *Türkiyat mecmuası* gibi akademik dergilerle başlatacağız. Burada Osmanlı geçmişi belgelenip tartışılıyor, ama dinî etkenler olabildiğince göz ardı ediliyordu. *Tarih vesikaları*, günlük, Osmanlı elçilerin diplomatik yazışmaları ve ayrıca, hükümetçe belirlenen fiyatlar ya da Anadolu madenlerinin işletmesini düzenleyen belgeler gibi, sosyal ve ekonomik tarihle ilintili arşiv kaynaklarını yayımlıyordu.[60] Ancak din ile ilgili belgeler neredeyse yok sayılacak kadar azdı. 1934 ve 1939 yılları arasında *Türkiyat mecmuası*'nda dinî açı çoğunlukla, eski bir Mevlevi dervişi ve Fuat Köprülü'nün öğrencisi olan Abdülbaki Gölpınarlı tarafından temsil ediliyordu. Gölpınarlı, dervişlerle ve dervişlerin yaşadığı ve kısmen yarattığı düşünsel ve sanatsal ortam ile ilgileniyordu.[61] Gölpınarlı *Türkiyat* için, başka çalışmaların yanı sıra, erken dönem Osmanlı yazarı Aşık Paşa'nın mistik şiirleri ile ilgili bir makale yazdı.[62] Buna ek olarak dergi Orta Asya Türklerinin dinî hoşgörüsünü ve İslami felsefeye karşı ilgisizliklerini vurgulayan bir dizi makale de yayımladı. Bunlara V.V. Barthold'un Orta Asya Hıristiyanlığı üzerine bir incelemesi ve Şerafettin'in [Yaltkaya] Selçuklu dönemlerindeki dinî doktrinler hakkındaki bir yazısı da dahildi.[63]

şit Tankut'un yorumları kayda değer: "Güneş dili sayesinde Türk dili İslam boyunduruğundan kurtarıldı", *Dil ve Tarih Tezleri üzerine gerekli bazı izahlar* (İstanbul, 1938), s. 27.

60 Bu derginin yazarları arasında Ömer Lütfi Barkan, Aziz Berker, Neşet Çağatay, Halil İnalcık, Enver Ziya Karal, M. Çağatay Uluçay ve Faik Reşat Unat gibi tanınmış isimlere rastlıyoruz.

61 Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1982), değeri hâlâ yeterince anlaşılmamış, renkli bir kişiliğe sahip, olağanüstü verimli bir bilim adamıydı. İncelediğimiz dönemde yazdıkları arasında *Melâmîlik ve Melâmîler* (İstanbul, 1931) ve *Yunus Emre, hayatı* (İstanbul, 1936) adlı kitapların yanı sıra, din ve edebiyat arasındaki sınırı ele alan çok sayıda makale bulunur. Bütün yapıtlarını içeren bir bibliyografi/biyografi için krş. ilgili makale, Ömer Faruk Akün, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14. cilt (İstanbul, 1996).

62 Abdülbaki Gölpınarlı, "Aşık Paşa'nın şiirleri", *Türkiyat Mecmuası* 5 (1936), s. 87-100.

63 V. Barthold, "Orta Asya'da Moğol fütuhatına kadar Hıristiyanlık", *Türkiyat mecmuası* I (1925), s. 47-100; M. Şerefeddin (sic), "Selçukiler devrinde mezahib," *a.g.e.*, s. 101-118.

Başka bir bağlamda ele aldığımız bir eleştiri makalesinde Mehmet Ali Şevki, V. Barthold ve Herbert Gibbons'ın Türklerin batıya göç nedenleri konusunda büyük bir anlaşmazlık gördü ve açıkça Barthold'dan yana çıktı.[64] Çünkü Mehmet Ali Şevki'nin Barthold'un yapıtlarını yorumladığı şekliyle, bu Rus araştırmacı, Türklerin fethetmeye yönelik "doğal" bir dürtüyle harekete geçtiklerini düşünüyordu. Ekonomik çıkarların yönlendirdiği bu harekette din bir rol oynamıyordu ve bir bölge fethedildikten sonra Müslümanlarla Hıristiyanlar az çok aynı muamele ile karşı karşıya kalıyorlardı. Gibbons ise, aksine, Mehmet Ali Şevki'nin hoşnut kalmadığı bir görüşü, Türki dünyada din ve etnik kimlik arasındaki güçlü bağı vurgulamıştı. Genel olarak, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde İslam tarihi zaman zaman incelense bile, akademik dergilerin dini, temel ilgi alanlarından biri olarak görmediklerini söyleyebiliriz. Din karşıtı polemikler tamamen yok sayılmasalarda genelde düşük sesli kalırlardı. Buna rağmen, Fuat Köprülü gibi önemli bir tarihçi bile arada sırada din karşıtı ulusalcı polemiğe katılmadan edemiyordu. 17. yüzyılın sosyal tarihi ve coğrafyası hakkında temel kaynaklardan biri olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'ni ele alırken Köprülü, Çelebi'nin gezileri sırasında, yeni din değiştirmiş bazı belli Anadolulu Müslümanların aslında etnik Türk olduğunu anlamamış olmakla eleştiriyor: "Evliya Çelebi gibi bilge bir gezginin o insanların aslında Türk olduklarını anlamaması, bağnazlığın, serbest gözleme nasıl engel olduğunu en iyi şekilde gösteriyor."[65]

Akademik olmayan yayınlar polemiklerinde çok daha açık sözlüydü. Osmanlı tarihinin özetini içerdiğini gördüğümüz lise ders kitabı *Tarih*'in üçüncü cildi, İslamın Osmanlı siyasi, sosyal ve sanatsal yaşamı üzerindeki etkisi konusunda olumsuz stereotiplerle dolu. Osmanlı yöneticilerin "halife" sıfatını almaktan hiçbir yarar görmediklerini okuyoruz; en azından III. Selim bu sıfatı aldığında, hilafetin bir anlamı kalmamıştı. Mümkün olduğu yerlerde, Osmanlı padişahlarının yaşadığı siyasi sorun-

64 Mehmet Ali Şevki, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu".

65 Köprülüzade Mehmet Fuat, "Din tarihimize ait notlar", *Hayat*, VI, 133, s. 43.

lar, onların dinî rolleriyle ilişkilendiriliyordu. Yazarlar bununla kalmayıp, 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı edebiyatının aşağılanması olarak algıladıkları dönemden, İslami tasavvufun sorumlu olduğu fantezisine kapılıyorlar.[66]

Ama en açık din karşıtı polemikler uzman olmayan okuyucular için yayımlanan dergilerde bulunuyordu. Muhtemelen bu, yaklaşık yirmi yıl önce uzaklaştırılan Osmanlı hanedanının meşrulaştırılmasının büyük ölçüde dinî motifler kullanmasıyla bağlantılıydı.[67] Bu tür dergilere yazı yazan laik yazarlar bu şekilde okurlarının kafalarındaki, İslamın koruyucusu padişah-halife imajını yerinden etmeye çalışıyorlardı. Kemalist partinin resmî dergisi *Ülkü*'de halifelik, Türklerin üzerinde yüzyıllarca kötü bir alamet olarak uçuşmuş siyah bir kuş, büyük olasılıkla karga olarak betimleniyor. Reşit Galip [Atabinen] de halifeliği yabancı bir kurum olarak görüyor. Ama Osmanlı topraklarında I. Selim'in Çaldıran'daki zaferinin sonucu olarak ortaya çıktığı söylenen padişahlık da bu yazarın gözünde halifelikten az kuşku uyandırıcı değildi. Mısır'a yaptığı seferden halifeliği getiren de I. Selim olduğundan bu padişah, fethedici kahraman, kanuni statüsüne rağmen, Osmanlı politikasında "kötü" olan birçok şeyden sorumlu bulunuyor.[68]

Tüm bunlar asıl tarihyazımından çok –oldukça cahil– siyasi polemik alanına ait. Sorun, bu tür varsayımlarla Osmanlı devlet ve toplumunun hem yazarlar hem de okuyucuları için tamamen anlaşılmaz hale gelmesinde yatıyordu. Birinci kuşak bir cumhuriyetçinin Osmanlı sisteminin ne kadar yabancılaştığını

66 *Tarih* III (İstanbul, 1931), 38 ve 78.

67 Osmanlı hanedanının kendisine ek olarak, önde gelen din adamları da muhafazakârlıkları ve kendi maddi çıkarlarına da fazlasıyla meraklı oldukları iddiasıyla sık sık eleştirildi. Örneğin III. Selim'in başmüftüsü ve padişahın reformlarının yanında olan Mustafa Efendi üzerine bir makalede Neşet Köseoğlu, aslen dinî ulema ve önde gelen seçkin 19. yüzyıl tarihçisi ve Başvezir Ahmed Cevdet Paşa'yı alıntılar. Konu, Ahmed Cevdet'in, görüşleri ve maddi çıkarları tehlikeye düştüğü anda dinî müessese üyelerinin kontrolden çıkması yolundaki bir yorumuydu. Krş. Neşet Köseoğlu, "Üçüncü Selim devrinin islahatçısı Şeyhülislam Mustafa", *Ün*, V, 2, sayı 21 (Ocak 1935).

68 Reşit Galip [Atabinen], "Türk Tarih inkilabı ve yabancı tezler", *Ülkü* (Ekim 1933), s. 164-177.

bir alıntı gösterecek: "Osmanlı devleti çok ilginç bir olgu. Altı yüzyıl boyunca nasıl ayakta kaldığını anlamak zor."[69]

Yetişkin eğitimi veren bir taşra kurumu tarafından yayımlanan bir makalede Osmanlı sistemi, artık alışılmış bir şekilde, 16. yüzyıldan beri "bozulmuş" ve yozlaşmış olarak karalanıyor. Yazara göre bu, özellikle de kadınların aşağılanmasına yol açan, 7. yüzyıldan kalma bir yasal sistemin sonucu.[70]

Şeriata bağlılık, ayrıca, erken dönem cumhuriyetçi yazarların "ruhen öncülleri" Genç Osmanlılarda gördükleri en büyük hataydı. Sonuçta Namık Kemal, sıklıkla alıntılanan bir söyleminde, Osmanlı yasalarının şeriata dayandığını ve dayanmaya devam etmeleri gerektiği konusunda ısrar etmişti: "Zaten şeriatla birlikte yozlaşmamış bir temele sahipken, yasalarımızı neden sürekli değişen insan eylemlerine dayandıralım?"[71]

İhsan Sungu için, Namık Kemal ve anayasa yanlısı yoldaşı Ziya Paşa geri kalan alanlarda "ilerici" olduklarından, bu tutum oldukça üzüntü vericiydi. Üstelik bu 19. yüzyıl yazarlarının dinî eğitimden yana olmaları onlara bir eksi "puan" daha getiriyordu. Dinî bağlılıkları yüzünden Namık Kemal ya da Ziya Paşa'nın, bürokratik ve padişahın mutlakiyetçiliğe karşı duruşları zayıf ve değişken olarak değerlendiriliyordu.

Nihal Atsız, farklı ve daha az eleştirel bir yaklaşımla aynı dönemin şairlerinden Mehmet Akif'i ele alırken, bu önemli edebî karakteri ve Türk ulusal marşının söz yazarını, dinî bağları dolayısıyla Genç Osmanlı öncülleriyle ilişkilendirdi: "Din, Osmanlılar tarafından oluşturulan büyük sosyopolitik sistemde önemli bir öğe olmuştur ve bundan dolayı Osmanlı milliyetçilerinin çoğunluğu dinî figür olarak baş göstermiştir."[72]

Tüm bunlar erken dönem cumhuriyet yayımcıları arasında dinin Osmanlı siyasetinin çürümesine yol açan bir temel neden olarak görüldüğüne işaret ediyor. Cumhuriyet önderleri laikliği benimsedi ve bu inanç Türk tarihindeki "resmî çizgi"nin ar-

69 Kazım Nami, "Cumhuriyet Terbiyesi," *Ülkü* 2 (1938), s. 421.

70 Nazım, "Türk İnkilabının Anahatları", *Kaynak* 2, 13-15, (1934), s. 357.

71 Alıntı yapılan yer: Sungu, "Tanzimat", s. 30.

72 *Yeni Adam*, 172, (1935), s. 11.

ka planını oluşturdu. Bu durum, Osmanlı fetihlerinin neden İslam öncesi Orta Asya Türklerinden uyarlanan bir gelenek çerçevesinde ele alındığını da açıklar. Tersi durumda, Atatürk için en sık kullanılan sıfatlardan birinin gazi olmasına rağmen, gazaya bağlı motivasyonların önemi sıklıkla göz ardı ediliyordu.[73] Yine de Osmanlıların Orta Asya Türk gelenekleriyle olabilecek bağlantıları, hiçbir zaman gerekli titizlikle araştırılmadı ve Orta Asya üzerine verilen büyük burslar çok az sayıda insanla sınırlandırıldı. Yazarların çoğu, tarihyazımında devrim yapmış olma iddiasının ötesine geçmediler. Oysa bu devrimin sadece gölgesiyle oynanıyordu, özü kayıptı.

Belgeleri keşfetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimsel, sosyal ve ekonomik tarihi

İncelememizin bu noktasına kadar, Osmanlı tarihi hakkında nispeten baştan savma araştırmalar yapıldığını gördük, ama, özellikle de 1930'lu yıllardan itibaren bu alanda yeni gelişmelere rastlandı. Bu dönem, akademik tarihyazımının iki "dalı"nın ilk ortaya çıkışına şahit oldu. Bunlardan biri, Osmanlı siyasi ve yönetimsel tarihinin, bazen oldukça betimleyici ve yavan kalan, ya da Ahmet Refik'in durumunda romantik, "renk kazandırılmış" anlatımlarının oluşturulmasıyla ilgiliydi. Daha yeni olansa, o dönemlerde Fransa'da ortaya çıkmaya başlayan ve Köprülü'nün Fransa'yla eşzamanlı olarak Türk bağlamında da öncülüğünü yaptığı, ekonomik ve sosyal gelişmelere olan ilgiydi.

Ama bu iki dal da, deyim yerindeyse, ortak bir gövdeden çıkıyordu. Bu ortak temel, o tarihe kadar bilinmeyen birincil kaynakları bulmak ve çözümlemekti, ki bu olmadan ne geleneksel anlatım, ne de yeni ekonomik ve sosyal tarih ilerleyebilirdi. Belli sınırlar içerisinde İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Ahmet Refik'i "geleneksel" anlatımsal tarihin temsilcileri olarak görebiliriz. Öte yandan, 1930'lu yılların en sonlarında ilk önemli makalelerini ya-

73 Ancak Köprülü'nün, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* adlı kitabının 1959 versiyonunda, *Alp* olarak bilinen Türk savaşçıların, Müslüman *gazilere* "İslamlaştırılması", etraflıca ele alınır: s. 84-89.

yımlayan Ömer Lütfi Barkan ve Köprülü, yaklaşık on yıl boyunca Türk akademik çevresinde "yeni tarz"ın neredeyse tek temsilcileri olarak kaldılar. Buna rağmen bu çok değişik tarihçilerin hepsinin ortak tasası, arşivlerden ve daha ender olmak üzere edebiyattan gelen kaynakları bulmak, yayımlamak ve yorumlaktı.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, analiz eksikliği ve sınırlı tarihsel derinliği yüzünden, tamamı gerekçesiz olmayan birçok eleştiriye maruz kaldı. Yine de Osmanlı ve Osmanlı öncesi dönemlerinin birincil kaynakları üzerine bilgi konusunda rakipsiz olduğundan, çalışmaları popülerliklerini yitirmedi. Özellikle çeşitli alanlardaki Osmanlı yönetimi hakkında hazırladığı incelemeler serisi bugün bile her araştırmacının kullandığı bir bilgi kaynağını, oluşturuyor.[74] Uzunçarşılı, İstanbul Üniversitesi'nin 1933 öncesindeki hali olan Darülfünun'da okumuştu ve sonrasında Kütahya'da dokuz yıl ders verdi. 1921 yılında Kütahya'nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden önce bu kentin tarihi hakkında bir kitap yazmıştı. Ancak bu kitabı 1932'de, Uzunçarşılı Kemalist partiye üye olup Balıkesir milletvekili olduğunda yayımlandı.[75] Bu kitapta Uzunçarşılı, birçoğunu iyi kalitede fotoğraflarla belgelediği kitabeler üzerine odaklandı. Bu paha biçilmez tarihî kaynakların bazıları büyük olasılıkla Kurtuluş Savaşı sırasında, bazıları da daha yakın zamanda arsa spekülasyonları sonucu kaybolduklarından, Uzunçarşılı'nın kitabı bugün önemli bir birincil kaynak niteliğindedir. Yazar aynı zamanda kitabelerin çoğunun bulunduğu camileri, medreseleri ve başka kamu binalarını da ele alır. Bunun ötesinde yazar, Osmanlı dönemlerinde sık sık yapıldığı gibi, kentle bağlantılı önemli insanların biyografileri hakkında bilgiler de ekler. Daha da önemlisi, kadıların tuttuğu kayıtlardan yararlanır

74 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (İstanbul, 1941), *a.g.y.*, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, 2 cilt (Ankara, 1943); *a.g.y.*, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (Ankara, 1945); *a.g.y.*, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara, 1948); *a.g.y.*, *Osmanlı Devletinin, ilmiye teşkilatı* (Ankara, 1965).

75 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri* (İstanbul, 1932). Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu kitabın yayınlanmasına yönelik emri, 1930 kadar erken bir tarihe dayanır.

ve bu yüzden bugünlerde Osmanlı araştırmalarında çok gözde olan bu belgelerin önemini anlayan ilk tarihçilerden biri olarak görülmelidir. Enerjisi bitmez tükenmez gibi duran Uzunçarşılı, ayrıca başka kitabelerin peşinden Anadolu'yu dolaştı. Kütahya ile ilgili kitabın, sonunda yayımlanmasından önce Tokat bölgesi ile ilgili bir incelemesi çıktı.[76]

1931 yılında Türk Tarih Kurumu'nun bir üyesi olmasına rağmen Uzunçarşılı birinci Türk Tarih Kongresi'ndeki tartışmalara, birkaç belirgin bilgi yanlışına dikkat çekerek, az müdahelede bulundu. İkinci Türk Tarih Kongresi'nde Selçuklular sonrası Anadolu'daki toprak ve halkın yönetimi üzerine bir çalışma sundu. Bu konu hakkında aynı yıl bir kitap yayımladı.[77]

Öyle görünüyor ki, Anadolu'nun Osmanlı öncesi tarihi üzerine çalışırken Uzunçarşılı, Fuat Köprülü ile bir tartışma içindeydi. Tarihsel titizlik açısından uygun olmalarına rağmen, Uzunçarşılı'nın iddialarını bu yüzden aynı zamanda akademik rekabet göstergeleri olarak da değerlendirmeliyiz. Uzunçarşılı, 14. ve 15. yüzyılda Anadolu'daki yönetimsel ve politik sistemlerin Bizanslılarınkiyle yok denecek kadar az bağlantısı olduğunu belirtmişti. Uzunçarşılı'ya göre, Anadolulu siyasi organizasyonların modelleri daha çok, yönetimin hukuksal temelinin daha geniş olduğu Selçuklular ve İlhanlılar'da aranmalıydı. Burada yazar, ilk 1929-1930 yıllarında *Türk Tarihinin Anahatları* için yazdığı uzun bir makalede geliştirdiği bir motife dönüyordu. Bu yazıda Uzunçarşılı, Köprülü'yü Bizans devlet sisteminin Osmanlı yönetimsel gelişimi üzerinde bıraktığı etkiyi fazla vurgulamakla eleştiriyordu.[78]

Fuat Köprülü, günümüze kadar ününü korumuş bir makaleyle yanıt verdi ve Bizans kurumlarının Osmanlılar üzerindeki doğrudan etkilerinin küçük olduğunu yazdı. Ancak dolaylı et-

---

76 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya, Vilayet, Kaza ve Nahiye Merkezlerinde Kitabeler* (İstanbul, 1345/1927).

77 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri* (Ankara, 1937).

78 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kuruluşundan 15. asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilatı", *Türk Tarihinin Anahatları*, 2. seri, sayı 3, s. 4-5

kileri kesinlikle vardı. Çünkü Bizans kurumlarının Umayadlar üzerindeki etkileri ortaçağın ilk dönemlerinde olmuştu ve bu yolla, ilk İslam imparatorluklarına geçerek burada kopyalanmışlardı. Köprülü'nün görüşüne göre, Osmanlıların Bizans geleneklerini içselleştirmeleri doğrudan değil, bu kaynaktan olmuştu.[79] Köprülü'nün kullandığı argümanlardaki bakış açısının genişliği bu örnekte de kayda değerdi.

Çoğu durumda Uzunçarşılı bir tarih uzmanının kaygılarını taşıyordu; gerçekliğe sadık kalmanın ve kaynakların eleştirel kullanmanın önemini vurguluyordu. Bu bağlamda Uzunçarşılı bazı Batılı yazarların kronolojilerindeki hatalara dikkat çekti ama iğneleyici bir şekilde Yusuf Akçura'nın, son Osmanlı saray tarihçisi Abdürrahman Şeref'in bazı hatalarını tekrarladığını da belirtmişti. Söz konusu olan profesyonellik kaygısı, Uzunçarşılı'nın yapıtlarına 2000 yılının bakış açısıyla bakan okuyucuların izlenimlerinden de ibaret değil. 1939 yılında yayımlanan bir makalesinde, *Anahatlar*'ın ilk planlandığı ön toplantılarda, böyle bir kitabın çok kısa zamanda yazılabileceği yanılgısına düşülmemesi konusunda uyarıda bulunduğunu yazdı.[80] Ama meslektaşları onu dinlemedi ve gördüğümüz gibi, *Anahatlar* başarılı olamadı.

Yazar 1937 yılında öldüğünden, Ahmet Refik'in *Anahatlar* için yazdığı makale ancak ölümünden sonra yayımlanabildi. Makalesi "devşirme" yani genç Hıristiyan köylülerin, yeniçeri ocağında hizmet etmek ya da ümit verici oldukları durumlarda, iç oğlan olmak üzere saray okulunda eğitilmek üzere toplanmaları ve İslam dinine geçirilmeleri hakkındaydı. Dönemin radikal ulusalcı havasına uyan Ahmet Refik bu oğlanların Türk kökenli olduğunu göstermeye çalıştı, ki bu propagandacı iddia en fazla birkaç vakada anlamlı olabilir. Ama Ahmet Refik'i sadece bu çalışma ile değerlendirmek haksızlık olur. Yapıtla-

79 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "On dört ve on beşinci asırlarda Anadolu Beyliklerinde toprak ve halk idaresi", *İkinci Türk Tarih Kongresi, Kongreye sunulan çalışmalar* (Ankara, 1943), s. 499-506. Köprülü'nün çalışması ilk olarak 1934 yılında bir makale olarak yayımlanmıştı: *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri* (ayrı bir kitap olarak yeniden basımı, İstanbul, 1981).

80 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Türk tarihi yazılırken", *Belleten* 3, (1939), s. 349.

rından uzun vadede kalanlar, onyıllar süren yoğun çalışmalarla yayımladığı çok sayıdaki 16. ve 17. yüzyıl padişah fermanlarıdır. Mühimme defterlerinden bol bol yararlanan ve hem Osmanlı bilimcisi hem de genel okuyucu kitlesi için bunların önemine dikkat çeken ilk araştırmacıydı. 1940'lı ve 1990'lı yıllar arasında okuyan tarihçilerin çoğu, Ahmet Refik'in İstanbul'un kentsel meseleleri hakkındaki ferman koleksiyonlarına, eğitimlerinin erken dönemlerinde rastlamışlardır.[81]

Fuat Köprülü ve çalışmalarını birçok değişik bağlamda ele aldık. Ancak bu noktada profesyonel tarihçiliğin ortaya çıkışı üzerine dururken, Köprülü'nün ikinci Türk Tarih Kongresi'ne karşı aldığı eleştirel ve analitik yaklaşımın yeniden vurgulanması gerekir. O yıllarda Köprülü ilk ve ön Osmanlı dönemlerindeki yasal kurumların ortaya çıkışıyla ilgileniyordu. Başka örneklerde gördüğümüzün aksine Köprülü, Osmanlı kurumsal tarihinin anlaşılması için şeriatın ele alınmasının yeterli olmayacağını iyi biliyordu. Bunun da ötesinde Köprülü, Osmanlı hukuk kurumlarını anlamak isteyenlerin, bir bütün olarak Osmanlı toplumunun temel özelliklerini hesaba katması gerektiğini gösterdi. Köprülü'nün bakış açısına göre Osmanlı toplumu, insan tarihinde birden fazla görülen örnek bir olayı oluşturdu. Hukuk sosyolojisi ve genel olarak hukuğun etnolojisinin bu bağlamda Osmanlı hukuk tarihine kazandırabilecekleri vardı.[82]

Bu kongreye katılanlardan bir diğer isim Ömer Lütfi Barkan da kariyerine hukuk tarihine karşı büyük bir ilgi ile başladı. Çağdaşları arasında Osmanlı sistemi için köylülerin taşıdığı

81 Ahmet Refik'in İstanbul ile ilgili tebliğler yayınları seksenli yılların sonlarına doğru yeniden yayınlandı. *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı, (1495-1594), Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688), Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul hayatı (1689-1785), Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1786-1882)* (tümü İstanbul, 1988).

Tüm "Mühimme Defterleri"nin yakın zamanda çıkan bir baskısı için krş. İsmet Binark vd. (ed), *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, 2 cilt (Ankara, 1993); *a.g.e., 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-66)* (Ankara, 1994); *a.g.e., 6 Numaralı Mühimme Defteri 972/1564-65*, 3 cilt (Ankara, 1995). Serinin devamı geliyor.

82 M. Fuat Köprülü, "Ortazaman Türk hukuki müesseseleri", *İkinci Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan tebliğler* (İstanbul, 1943), s. 399-400.

önemin büyük olasılıkla herkesten fazla bilincindeydi. Bunun sonucu olarak, Osmanlı devlet ve toplum sisteminin her analizinin temelinin, Osmanlı elit tabakasının köylülerinden aldığı vergi ve emek hizmetlerinin açıkça anlaşılması olduğunu ısrarla savunurdu.

Barkan soyut bir varlık olarak "devlet" ile özdeşleşmişti; bu, devletin hem doğduğu Osmanlı uyarlaması, hem de yurttaşı olduğu Türkiye Cumhuriyeti için geçerliydi. Bunun tersine, kendilerini "devlet" ve "köylü" arasına yerleştiren ve açıkça arabulucu rollerinden çıkar sağlayan "aracılar"a karşı büyük güvensizlik duyuyordu. Barkan'ın devlet ve köylü arasındaki aracılara karşı duyduğu kuşku; yerelde güçleri olan Müslümanlar olarak, bu yerel beylerin yaşadığı bölgelerden Osmanlıların fethinden sonra hemen uzaklaştırılamayan, Anadolu'nun Osmanlı öncesi Türk aristokrasisini de kapsıyordu. Sıklıkla alıntılanan erken bir makalesinde Barkan, Selçuklu sonrası yerel Anadolu elit tabakasının Osmanlılara olan sadakatinin malikâne olarak bilinen, köylü vergilerinden bir pay ile ödüllendirdiğini gösterebilmişti.[83] Ama özel mülk gibi, vergilerden alınan bu payların mirası da şeriata göre belirleniyordu. Dolayısıyla çok sayıda paya bölünür ve bir iki kuşak sonrasında tamamen önemsiz kalırdı. Bu, en azından sahipleri köylü vergilerinden aldıkları payları dinî vakıflara çevirme önlemini almadıklarında olurdu. Tersi durum olarak Barkan, tımar sahiplerini devletin hizmetinde subaylar olarak kabul ederdi. Bu adamlar, erken dönem Osmanlı fetihlerinde belirleyici bir rol oynayan süvari sınıfını oluştururlardı. Tımar sahipleri isteğe göre imparatorluğun bir tarafından ötekine taşınabilirdi ve bu sayede, aristokratik "aracılar" gibi davranmaktan çok, devlet mekanizmasının kendisinin bir

83 Bu tür malikâneler ve aynı adla anılan, tımarlı sipahiler karıştırılmamalı. Ancak fetih sonrası dönemin *malikânelerinin*, 1695 yılında tımarlı sipahilere geçildiğinde büyük ölçüde modaları geçmişti. Bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi," *Türkiye iktisat tarihi semineri. Metinler – tartışmalar*, (ed.) Osman Okyar ve Ünal Nabantoğlu (Ankara, 1975), s. 231-296.

Ömer Lütfi Barkan, "Türk-Islam toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda aldığı şekiller: Malikâne-divani sistemi", *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası* 2 (1939), s. 119-184.

parçasını oluştururlardı. İkinci Türk Tarih Kongresine sunduğu tebliğde özetlediği gibi:

> Bu makalede imparatorluğun kuruluş ve kanunlarının miras yoluyla zengin olan aristokrasiye nasıl karşı olduğunu vurgulamaya çalışacağız. Ayrıca, bu mücadelenin tarım sorununu nasıl etkilediğini açıklamaya çalışarak, malikâne sisteminden tımarlı sisteme geçişin farklı aşamalarını belirleyeceğiz... 16. yüzyılda kaleme alınan istatistikler, değişik arsa biçimlerinin coğrafi dağılımını ve göreli oranlarını ortaya koyacak. Kayıtlardan elde ettiğimiz, kesin ve nicel bilgilere dayanan istatistik tablolar, bu konu hakkında net bir fikir sahibi olmamıza yardım edecek.[84]

Kısaca, ironik bir şekilde, "resmî tarih tezi"nin zaferinin kutlaması olarak ilan edilen Türk Tarih Kongresi'nde bir ya da iki Osmanlı tarihçisi, yeni kaynak arayışına ve daha ciddi yöntemlere bağlılıklarını ifade etmişlerdi. Kısa zaman sonra profesyonel tarihçiler tarih ders kitaplarına da yönelseler de bu tarihçilerin genelinde akademik eleştiriye karşı oldukça dirençli oldukları ortaya çıktı.[85] Bunu izleyen yıllarda, Osmanlı tarihinin profesyonelce incelenmesi yeni taraftarlar bulacaktı; bu bağlamda 1942 yılında doktora tezini yayımlayan Halil İnalcık, 1970'lerden itibaren Osmanlı tarihinin önde gelen figürü olacaktı.[86] Başbakanlık ve Topkapı arşivlerinin açılmasıyla, hatta

---

84 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda kuruluş devrinin toprak meseleleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937. Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan tebliğler* (İstanbul, 1943), s. 1003 ve 1007.

85 İkinci Maarif Şurası'nda (Ankara 1943), s. 241-263 Ömer Lütfi Barkan eleştirilerini açıkça dile getirdi; başkaları da uzun zaman geçmeden onu izleyecekti. Akdes Nimet Kurat ve Enver Ziya Karal arasında, ders kitaplarının eksiklikleri üzerine uzun süreli bir tartışma yaşandı, bkz. Ersanlı *İktidar ve Tarih*, 194, not 51. Kurat'ın eleştirileri arasında, İran gibi bazı Asya ülkelerinin yeterince kapsamlı bir şekilde işlenmediğini ve aynı şeyin, Rönesans, Reform ve 18. ve 19. yüzyılların entellektüel akımları gibi Avrupa düşünce tarihindeki temel yönelimler için de söz konusu olduğunu belirtti. Ayrıca kitaplardaki çok sayıdaki hata da öğrencilerin, aldıkları bilgiye güvenmelerini güçleştiriyor ve dolayısıyla güven sahibi kişiliklerin oluşmasını engelliyordu.

86 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar meselesi* (yenibasım İstanbul, 1992).

daha da sonrasında kadı kayıtlarına erişimin artmasıyla, yavaş ve acı bir süreç olmasına rağmen, Osmanlı tarihinin daha dikkatli ve eleştirel bir incelemesi gelişti.

Sonuç

Gördüğümüz gibi Osmanlı tarihi, Kemalist dönemin "resmî tarih tezi"ne çok uymuyordu. Bunun iki temel nedeni vardı: Birinci neden, dinin rolünü vurgulamadan Osmanlı devlet ve toplumunu anlayabilmenin imkânsızlığıydı. Oysa bu, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran laik ulusalcıların yapmaya istekli olmadıkları bir şeydi. Dini en fazla Osmanlı sosyal ya da siyasi kurumlaşmasının bazı özelliklerini açıklamak için kullanmaya hazırlardı.

Cumhuriyetçi güç sahiplerinin birinci kuşağının, kökenlerinden rahatsızlık duymalarının ikinci nedeni olaraksa, çok kısa zaman önce yıkılmış Osmanlı devlet mekanizması ve toplumunun etnik heterojenliğini tanımlayabiliriz. Etnik laik ulusalcılığın diğer temsilcilerinin çoğunda da olduğu gibi, erken dönem Cumhuriyet ideologlarının "ulusal saflık" saplantıları vardı. Durum böyleyken Osmanlı geçmişine karşı birbirleriyle çelişen iki tepki olabilirdi ki, ikisine de gerçekten rastlandı. Bir seçenek olarak, Osmanlıların Türki ya da en azından Türk kökenleri vurgulanabilir ve başka her şey yadsınabilirdi. Fuat Köprülü'nün Osmanlı hanedanının Kayı kökenleri üzerine yazdığı uzun makaleler bunun bir örneğidir. Akademik açıdan daha az değer taşıyan yazarların yazılarında, Osmanlıların fetihlerdeki başarılarının sadece miras aldıkları Türki geleneklerinden kaynaklandığı yönünde daha da uç bir iddiaya rastlayabiliriz.

Öteki seçenek bağlamında Osmanlılar, "Türk olmayan" bir grup olarak "yeni" ulus-devlet olan cumhuriyetin tarihinde yeri olmayan, yabancı bir grup olarak tanımlandılar. Bu bağlamda, eksiklikleri ve "bozulmuşluğu" ile Osmanlı devletinin "çöküşüne" yol açmış, kozmopolit yapılı, yönetici elit takımının yanlışları sık sık anımsatılıyordu. Tabii bu iddiaların hiçbiri kanıtlanabilecek yapıda değildi. Ve ironiktir ki, daha bol belge-

lenmişliğiyle, Osmanlı tarihçisine en büyük fırsatları sağlayan, imparatorluğun tam da son yüzyılları oldu.[87]

Türk ulusalcıların "ataları" olduğunu iddia ettikleri Orta Asyalı Türki halkların en az Osmanlılar kadar heterojenlikten uzak olmaları ise, işleri daha da karıştırdı. Göçebe gruplarının duruma göre daha kapsayıcı bir "kabile" ya da "devlet"e bağlanmaları oldukça olağandı. Ne zaman bir lider savaş kazansa "kabilesi" birçok yeni gelen oluşumu içine alırken, askerî yenilgiler sonrasında ise sık sık tam tersi durum gerçekleşirdi. Bu tür tabiyet değişimleri güçsüz bir grubun üyelerinin dinlerini, hatta uzun vadede bazen dillerini bile değiştirmelerine yol açabilirdi. Dolayısıyla, Orta Asya'nın eski Türklerini modern Türkler için işlevsel "atalar" yapabilmek için, onlara aslında hiç sahip olmadıkları homojen bir kimlik vermek gerekirdi. Böylece, örnek olarak, bazı Türk kavimlerinin Moğol bağlantılarının olabildiğince önemsiz olarak gösterilmesi gerekiyordu.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece bir bölümünü oluşturduğu, Türki halkların uzun tarihi, etnik ulusalcılığa büyük önem veren Kemalist "parti çizgisi" temsilcilerinin vaz geçmek istemedikleri, meşrulaştırıcı bir öğeydi. Dolayısıyla arkeoloji ve doğa antropolijisinden yararlanıldı. Bu bağlamda, Türkiye hükümetinin, Sovyet Orta Asyası'nda değil, sadece kendi topraklarında kazılara sponsorluk edebilmesi bir sorun oluşturuyordu. Çeşitli Türki halklar üzerine bu yetersiz bilgilenmeden dolayı, 1930'lu yıllarda Orta Asya konularında üretilen yazı akademik olarak sorgulanabilir olarak kaldı. Bu nedenle Orta Asya konusundaki gerçek uzmanların, özellikle de Zeki Velidi Togan'ın, dönemin Türki tarihi hakkındaki yazılarında sıkça karşılaşılan, yetersiz kaynakların yüzeysel ve amatörce kullanılmasına karşı hayli eleştirel yaklaşması şaşırtıcı değildir.

Öte yandan cumhuriyetçi tarihçilerinin akıllarına, akıllarına olmasa da yüreklerine Osmanlı tarihi yakın kaldı. Fuat Köprülü ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi kişiler, ilk etapta akade-

87 Ancak bu, bu tür fırsatlardan her zaman yararlanıldığı anlamına gelmiyordu: hukuk tarihçisi olarak geçirdiği ilk yıllarında yazılan bir dizi makalenin dışında Ömer Lütfi Barkan, 1650 öncesi döneme odaklandı.

mik, ama belli bir ölçüde siyasi açıdan da prestij sahibi, nüfuzlu kişiler olarak kendilerini kabul ettirdiler. Bunun da ötesinde, 1930'lu yılların Türkiyesi'nde yandaş bulabilen modern tarihyazımı yöntemleri, yandaşlarını Osmanlı tarihçileri dışında başka hiçbir alanda bulamadı: Fuat Köprülü ve Ömer Lütfi Barkan bunların arasında akla ilk gelenlerden. Dolayısıyla, "ölümcül çöküş" savlarına rağmen, temsilcileri beğensin ya da beğenmesin, 1930'lu yıllarda Türkiye'de varolup, uluslararası etki yaratabilen akademik tarihyazımı, temelde Osmanlı dünyası ile ilgiliydi.

Cumhuriyet Türkiyesi Tarihyazımında Gayrimüslim Azınlıklar: Yunan Örneği

HERKÜL MİLAS

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan çeşitli etnik grupların arasında bir "ulusal bilinç" geliştiren son gruplardan biri Türklerdi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında gittikçe daha çok eyaletin kopmasıyla, oluşmakta olan bir ulusal aydınlar kesimi, hâlâ çok etnili bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk varlığını vurgulama projesini geliştirdiler.[1] 1908 yılı sonrasında, Türk olmayanların yaşadığı bölgelerdeki yerel yönetimlerde bile Türkçe kullanılması teşvik edilmeye başlanmıştı. Özellikle de Arnavutlar arasında olmak üzere bu uygulamadan hoşnut olmayanlar oldu ve imparatorluk çapında gayrimüslimler sık sık Türkçe öğrenmeyi reddederek tepki gösterdiler.[2] Ekonomik düzeyde ise, İttihat ve Terraki Cemiyeti temsilcileri, bir Türk burjuvası yaratma projelerine değinmeye başladılar.[3]

1 Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924* (Leiden, 1985), s. 15.

2 A. L. Macfie, *The End of the Ottoman Empire* (Harlow/Essex, 1998), s. 61.

3 Gündüz Ökçün, "1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, (ed.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara, 1975), s. 409-484. Daha geniş bağlam için bkz. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development* (Londra, New York, 1987), s. 60 vd.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi ve sonunda yıkılması üzerine tüm bu planlar gerçekten de semere vermeye başladı. Yunanlıların ve Ankara merkezli Türk ulusalcıların temel karşıtları oluşturduğu büyük bir savaştan sonra, 1923 yılında, Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Cumhuriyetin oluşum dönemi olan sonraki yıllarda, bu yeni devletin hükümetinin ilan ettiği hedef, Mondoros Mütarekesi (1918) sırasında hâlâ Osmanlıların elinde olan bölgeler üzerinde birleşik bir ulus-devlet kurmak oldu. Alfabe reformu ve yazılı dil de olmak üzere, aslında imparatorluğun son yıllarında oluşturulan ulus-oluşturucu projelerin bir kısmı bu dönemde tekrar ele alındı.[4]

Bazı istisnalar dışında, Lozan Antlaşması'nda (1923) kararlaştırılan ve Türkiye'nin Rum-Ortodoks nüfusunun ve Yunanistan'ın Müslüman nüfusunun yurtlarını terk etmek zorunda bırakıldıkları mübadele, çeşitli ulus-kurucu projeleri kolaylaştırdı. Bu göçler yeni Türk devletinin "ulusal" karakterini daha da pekiştirdi. 1923 yılından sonra sadece eski Osmanlı başkentinde yaşayan Rumların Türkiye'de kalmasına izin verildi.[5] Ermenilere gelince, birçoğu Birinci Dünya Savaşı sırasındaki çatışmaların ve devlet baskısının kurbanı olmuştu; geri kalanların çoğu savaş sonrasında göç etti.[6]

Türkiye Cumhuriyeti'nde gayrimüslim varlığı ağırlıklı olarak İstanbul'la sınırlıydı. İmparatorluğun zaten 1912 yılında kaybettiği, oldukça büyük bir Yahudi ve Hıristiyan nüfusuna sahip Selanik, cumhuriyetin sınırları dışında kaldı. Yunan uyruğuna geçmek istemeyen Yahudiler için eski Osmanlı başkenti olası bir göç noktası oluşturdu. Buna ek olarak İstanbul'da yaşayan Ermenilerin çoğu sürgünden kurtulabilmişlerdi. Bunun da öte-

4 Kemalistlerin ve öncüllerinin İttihat ve Terraki olarak yaptıkları reformlar için bkz. Erik Jan Zürcher, *Turkey, A Modern History* (Londra, 1994), s. 181 ve başka yerlerde.

5 Aynı şey, sadece batı Trakyalı Müslümanların kalmalarına izin verilen Yunanistan için de geçerliydi.

6 1923 Lozan anlaşmasında, Türkiye'de yaşayan gayrimüslim azınlıkların varlığı o dönemde kabul edilmişti. Türk hükümeti tüm yurttaşlarını inançlarından bağımsız olarak koruma yükümlülüğünü kabul etti ama Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin durumunda özel haklar ya da yabancı müdaheleler kabul edilmedi. Bkz. Zürcher, *Turkey*, s. 170.

sinde, aslında doğu Anadolu'da yaşayan Katolik Keldani ve Ortodoks Süryani Kadim halkın birçok üyesi zamanla İstanbul'a taşındı.[7] Dolayısıyla 1920'li ve 1930'lu yıllarda Pera/Beyoğlu, kozmopolit atmosferini kısmen koruyabildi.

Ancak 1942-1943 yıllarının Varlık Vergisi, gayrimüslim birçok işadamının büyük zararlara uğramasına yol açtı ve bu olay İstanbul iş çevresinin "Türkleştirilmesi"ne katkıda bulundu.[8] Bunun ötesinde, 1965 yılında Türkiye'de yaşayan ancak Türk pasaportuna sahip olmayan Rumlara karşı alınan bir dizi önlem, çok sayıda Rum ailesini ülkeyi terk etmeye zorladı. Bu kişilere, sınır dışı edilenlerle evli ya da akraba olan birçok Türk uyruğu da dahildi. Bunların sonucu olarak, 1960'lı yılların ortasından sonra İstanbul'da Rumca konuşanların sayısı neredeyse sıfıra düştü.[9]

"Türkleştirme" aynı zamanda yeni ulus-devlette yaşayanların ezici çoğunluğunun Müslüman olmaları anlamına geliyordu. Cumhuriyetin anayasası ve yasalarının, bir yurttaşa din temelinde ayrımcılık uygulanmasını engellemesine rağmen, İslamın "Türklüğün" bir şartı olduğu görüşü yaygındı ve hâlâ yaygın. İstanbul'da sıkı bir grup Rum'un yaşadığı 1950'li yılların sonunda bile bu geçerliydi. Bunun ötesinde, Hıristiyanların ve Yahudilerin yok olmasıyla, "Türk olmak" ve "Müslüman olmak" ampirik bir düzeyde daha da inandırıcı oldu. Kırk yıl önce Bernard Lewis, "Türkiye'de bir gayrimüslim, Türkiye yurttaşı olarak adlandırılabilir ama asla bir 'Türk' olarak adlandırılamaz" diyerek, bunu en temel şekliyle tanımladı.[10]

---

7 Günümüz Türkiye'sinde Süryani varlığı büyük ölçüde yok olmuştur. Bkz. H. Poulton, *Top Hat, Gray Wolf and Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic* (Londra, 1997), s. 114-129 ve 272-284. Rum cemaati için krş. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1976* (Atina, 1983).

8 Bu meseleyle bağlantılı bir finans yöneticisinin tanıklık raporu için bkz. Faik Ökte, *The Tragedy of the Turkish Capital Tax*, (çev.) Geoffrey Cox (Londra, 1987). Azınlık ortadan kaldırmanın bir yolu olarak varlık vergisi için bkz. S. XII; ayrıca krş. Rıdvan Akar, *Varlık Vergisi. Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği* (İstanbul, 1992).

9 Hülya Demir ve Rıdvan Akar, *İstanbul'un Son Sürgünleri* (İstanbul, 1994).

10 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford, Londra, 1961), s. 15.

Ulus-kurma, tarihyazımı ve gayrimüslimler

19. ve 20. yüzyıllarda düzenlenen neredeyse her ulus-devlette olduğu gibi, Türk ulus-kurma projesinde de tarihyazımı önemli bir rol oynuyordu. Cumhuriyet döneminin Türk tarihyazımı Osmanlı geçmişiyle özel bir bağlantı olduğunu kabul ediyordu. Dolayısıyla, yok olmuş rejimin Türkçe konuşan Müslümanları, "hayali cemaatler" olarak tanımlandılar ve bu cemaatler cumhuriyetin kurulmasından sonra "Türk ulusu" olarak yaşamını sürdürdü.[11]

Bunun ötesinde, ilk dönem cumhuriyet yanlısı tarihçiler kendilerini, yeni devletin kendini "laik" olarak tanımlayarak İslam dininin kamusal yaşamda oynadığı rolü neden sınırlandırdığını açıklamak zorunda kaldıkları güç bir konumda buldular. Sonuçta, yurttaşların çoğu için dünyalarının ölçülerini belirleyen öğe İslam olmaya devam etti. Buna ek olarak yeni rejim, sadece bireysel bir padişah-halifeyi tahtından etmiş olmanın değil –bu önceden de çok kere olmuş bir olaydı– tüm hanedanı yerinden etmiş olmanın getirdiği toplumsal nefreti hafifletmek durumundaydı. Sonuçta Osmanlı uyruklarının sadakati beş yüzyıldan fazla bir süre Osman hanedanına bağlı kalmıştı.[12] Bu durum, tarihçilerin, saltanatın sonu ve cumhuriyetin kurulmasını da içeren bir yakın tarihle yüzleşmek zorunda kalmaları anlamına geliyordu. Metodolojik açıdan sağlıksız bir "bilimsel" tarih ve "siyasallaştırılmış" güncel meseleler karışımı böylesi bir tartışmadan kaçınma imkânları yoktu.

1930'lu, hatta 1940'lı yılların çok yakın geçmişinde, Yunanistan ile Türkiye arasında büyük bir savaş da dahildi. Türk ulus-devleti, bu son derece acı ve yıkıcı seferler serisi boyunca oluşturulmuştu. Dolayısıyla 1919 ve 1923 yılları arasındaki olaylar, sadece yeni devletin değil, aynı zamanda bu rejimde yaşayan birçok bireysel kişinin kimliklerinin tanımlanma-

11 "Hayali cemaatler" terimi Benedict Anderson'a aittir, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (Londra, New York, 1983).

12 Johann Strauss'un bu kitaptaki çalışmasının da gösterdiği gibi 17. yüzyılda bu birçok taşralı Rum için de geçerliydi.

sında da çok önemliydi. Sonuç olarak, bir yanda Yunanlılar, bir yanda da Osmanlı Devleti (ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti) arasındaki ilişkiler, ulusalcı polemik girdabına sürüklendi. Osmanlı İmparatorluğu'nun milletleri, cumhuriyet döneminin gayrimüslimleri gibi bir yabancı devletin "parçaları" olarak görüldü ve hâlâ sık sık öyle görülmeye devam ediyorlar.[13] Osmanlı milletlerinin etnik köken değil, din temelinde tanımlandıkları gerçeği ise işlevsel bir şekilde unutuluyordu. Benzer şekilde, söz konusu Rumların; Yunanistan, Osmanlı İmparatorluğu ya da sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin uyruğu olmalarının ve bu farklı "pasaportların" tutumlarını belirleyebileceği, bu tür polemiklerde fazlaca kayda alınmıyordu. Ancak bu yazılarda bile, "yabancılığın" bazı dereceleri vardı. Örneğin Yahudilerin durumu özel sayılıyordu: Yahudilerin Filistin'e göçmeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde tartışma yaratmış olsa bile, Suriye'nin 1917 yılında yitirilmesi, bu konuyu Türkiye Cumhuriyeti için konu olmaktan çıkardı.

Yahudi meselesinde bölgesel çatışmaların ne var olması ne de mümkün olmasıyla, Türk ulusalcı yazarlar genellikle polemiklerini Rum ve Ermenilere ayırma eğilimindedirler. Bu gelişme aynı zamanda, İsrail ya da başka yerlerdeki Yahudi tarihçiler arasında örneği görülmeyen, vahşice saldırgan Yunan ve Ermeni ulusalcı tarihyazımlarıyla da bağlantılıdır.[14] Epeyce çok Yunan ve Ermeni yazar, tarih görüşlerinin tamamını "kendi" halklarının var oldukları süre boyunca bir "ulusal düşman" ile karşı karşıya kaldıkları görüşüne dayandırır. Bu düşman önce

---

13 *Millet* kavramı ile, çeşitli gayrimüslim dinî grupların resmen tanınmış ve üyeleriyle Osmanlı devletinin ilişkilerinde aracılık yapan örgütlerini kastediyoruz. Bu örgütlerin ne kadar "klasik" Osmanlı devlet sisteminin parçası olduğu ve hangi ölçüde 19. yüzyılın bir yeniliği olduğu sorusu Osmanlı bilimcileri arasında hâlâ tartışılan bir konudur. Bazı ilgili incelemeler için bkz. (ed.) Bernard Lewis ve Benjamin Braude, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt (New York, Londra, 1982).

Bu makalede millet terimini, Osmanlı döneminin gayrimüslim gruplarını ele alırken kullanacağız. "Azınlık" terimi ise Cumhuriyet dönemi için ayrılmış olacak.

14 Osmanlı İmparatorluğu'nun Yahudileri için krş. Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (Londra, 1991).

"Türk" Osmanlı İmparatorluğu, sonrasında da "devamı", Türkiye Cumhuriyeti olarak teşhis edilir. Örneğin Yunan tarihçiler sık sık, günümüz Yunanistanı'nın şu ya da bu bölgesinin Osmanlı tarihini ticaret ve zanaatın sürekli olarak "ilkel" düzeylere gerilemesi olarak ele alırlar.[15] Bu yüzden, genelde kasvetli bir resimdeki çok az sayıdaki "açık nokta", Yunanlıların, Osmanlı devletiyle fazla ilişki kurmadan oluşturabildikleri ya da koruyabildikleri alanlardan oluşacaktı. Örnek olarak 18. yüzyıldaki Çamlıca ve İpsara deniz ticaretini ya da özellikle Yunan adalarında oluşturulan görece otonom toplumsal organizasyonları sayabiliriz.[16]

Başka bir düzeyde, bu tarihyazımları için tipik suçlayıcı tutum Türk tarafını propagandist bir karşı saldırı düzenlemeye yöneltti. Örneğin, yakınlarda yayımlanan *Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Parçalanışı* adlı kitabında Salahi Sonyel, Sırplar, Bulgarlar, Romenler ya da Hıristiyan Arapları ele almıyor. Yine de tüm bu grupların tek başlarına ya da Arap örneğinde olduğu gibi, Müslüman komşularıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndan şu ya da bu zamanda ayrılmış olmaları gerçeği yadsınamaz.[17] Sonyel'in Yunanlıları ve Ermenileri, 1919-1923 yıllarında Türk ulusalcı ordusuna karşı savaştıkları için seçtiği tahmin edilebilir. Bunun da ötesinde, hem siyasi rekabet hem de –Kıbrıs sorunu yüzünden– askerî çatışmalar bile 1923 sonrası dönemde zaman zaman devam etti. Olasılıkla Sonyel'in araştırmasına, normalde Türk ulusalcı polemik bağlamında daha önemsiz kalan Yahudileri de kitabına katmasının nedeni, İkinci Dünya Savaşı sonrasının Arap-İsrail çatışmasının, Osmanlı Yahudilerinin siyasi amaçlarına, geriye dönük önem katmasıydı.[18]

15 Molly Greene, *A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton, 2000), s. 153-154, 167.

16 Bu tartışma üzerine krş. Eleni Gara, "In Search of Communities in Seventeenth-century Ottoman Sources: the Case of the Kara Ferye District", *Turcica* 30 (1998), s. 135-162.

17 Salahi Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire* (Ankara, 1993).

18 Ancak bu açıklama, Sonyel'in beyanında Bulgarlara yer verilmediği olgusunu açıklamıyor. Sonuçta Makedonya'da Bulgar varlığı, özellikle de 20. yüzyılın başlarındaki Balkan savaşları ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Bulgaris-

İncelememizin amaçlarını tanımlamak

Bu çalışmayı başedilir boyutlarda tutabilmek için, Osmanlı milletleri ve cumhuriyetin azınlıkları arasından sadece birini, Rumları seçtim. Rum azınlığı ya da duruma göre milletine Türk tarihyazımında diğer gayrimüslim etnik ve/veya dinî gruplardan genel olarak daha çok yer ayrıldığından, bu seçim akılcı bir seçim gibi görünüyor. Türk yazarların Rumlara gösterdiği özel ilgi, aşağıdaki etkenlerle açıklanabilir: İlk olarak, Osmanlı yönetiminde Rum milletinin bazı üyelerine, önemli konumlara gelme imkânı tanınıyordu. Sadece tercümanlar ya da dragomanlar değil, aynı zamanda Eflak ve Moldavya'nın *hospodar*ları, devlet hiyerarşisinde normalde başka gayrimüslimlere açık olmayan konumlara geliyorlardı. İkinci nokta, Rumların, Sırplar dışında, bir ulusa dönüşen ve bağımsız bir devlet kurma (1821) amacıyla ayaklanan ilk etnik grup olmalarıdır. Ayaklanmanın bastırılmasına rağmen Rumlar, Avrupalı devletlerin yardımıyla, sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı başardılar. Türk tarihçileri bu yüzden, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yüzyıldan daha az bir zamanda dağılmasına neden olan Balkanlar'daki etnik karışıklığın sorumlusu olarak Rumları görme eğilimi taşıdılar. Üçüncü bir nokta, 1830 yılında kurulan Yunan devletinin Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açarak sınırlarını tekrar tekrar genişletmesi oldu (1881, 1908, 1912-1913). Buna ek olarak, 19. yüzyılda sık sık, hatta barış zamanlarında bile, ayrılıkçı gruplar Osmanlı bölgelerine çok sayıda saldırıda bulundu.[19] Türk araştırmacıların gözünde bu saldırılar doğrudan –sık sık kullanılan bir terimi alıntılayacak olursak– "Türk topraklarına" karşı yöneltilmiş görünüyordu. Yunanlılara özel, kuşku dolu bir ilginin yöneltilmesinin dördüncü nedeni şüphesiz, önceden de değindiğimiz acı savaş yıllarının (1919-1923) hatırası olmalı. Be-

---

tan'daki Türk azınlıklara yapılan kötü muameleler bir araya getirildiğinde oldukça çelişkili bir tarih oluşturur.

19 John S. Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912* (Oxford, 1987).

şinci bir nokta, Yunanistan ve Türkiye'nin bugün bile, Ege kıyıları üzerine tartışmaları sonlandıramamış, daha da önemlisi, Kıbrıs sorununu da içeren siyasi sorunlarını çözememiş olmalarıyla bağlantılı. Son olarak, anımsanan olayların hükmünden daha açık ideolojilerine geçersek, bazı Türk araştırmacılar, Yunan ulusalcı tarihyazımının tutkulu bir şekilde savunduğu ve Anadolu'nun büyük bir kısmının eski halkı olarak Yunanlıların bu bölgenin asıl halkı oldukları görüşüne, aynı derecede tutkuyla karşı çıkıyor. Çünkü ulusalcı paradigmada bu tür bir zamansal "öncelik" bir şekilde özel "haklar" tanıyor. Tüm bu fikirler, Türkiye Cumhuriyeti'nde Yunanlar ve Yunan tarihi üzerine yazılanların bir çoğunu etkilemiştir.

İncelememin kaynağını, kısalık kaygısıyla bazen "popüler" kaynaklar olarak adlandırılacak ve uzman olmayan okuyucular için yazılmış tarih anlatımlarına ek olarak, ilk ve ortaöğretim okulları ders kitapları oluşturuyor. Bunun ötesinde, Rumların, çoğunlukla sadece birçok noktadan biri olarak işlenildiği, tarih alanında yapılan akademik çalışmaları ele alacağım. Kanımca argümantasyon ve yazım stilleri açısından ayrılabilen bu değişik yayınları dört sınıfa, bunlardan birini de ayrıca üç altsınıfa ayırdım. İlk olarak öğrencilere Osmanlı ve Türk tarihini anlatmak amacıyla yazılmış ders kitapları var. Son yıllarda bu kitaplardan birbiriyle rekabet halinde olan çeşitli uyarlamalar basıldı. Ancak çoğunlukla tarih ve yurttaşlık hakları üzerine olan bu kitapların Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilmesi gerektiğinden, kitapların okullarda kullanımlarının izin verildiği dönemin hükümetlerinin resmî görüşlerini yansıttıklarından yola çıkıyorum.[20] İkinci olarak, ders kitapları ve belki de az ya da çok tarihsel konuları ele alan film ve çizgi romanlardan edindiği dışında tarih bilgisi az olan genel okuyucu kitlesi için yazılmış kitaplar var. Bu kitaplar satış amacıyla üretildikleri için, yazarlarının "sıradan" kadın ve erkeklerin tercihlerinin ne olduğunu varsaydığını yansıtır. Üçüncü sınıfa, "ge-

20 Herkül Milas'ın incelediği ders kitaplarının bir listesi için bkz. Herkül Milas, "Türk Ders Kitaplarında 'Yunanlılar': Bütünleştirici bir yaklaşım", *Tarih Eğitim ve Tarihte "Öteki Sorunu"* (İstanbul, 1998), s. 262-263.

leneksel" akademik bakış açısını yansıttığını düşündüğüm incelemeleri koyuyorum. Yunanca bilen Türk akademisyenlerin sayısı çok düşük olduğu için bu sınıftaki kitaplar genellikle, duruma göre İngilizce ve Fransızca kaynaklardan da yararlanarak, Türk kaynaklarının temelinde yazılmıştır. Kullanılan argümantasyon stiline göre üç altsınıf belirliyorum: "yüzleşmeci", "ılımlı" ve "liberal". Göreceğimiz üzere, tartışmanın stiline dayalı bu sınıfların, yazarın politik düzlemdeki yeri ile çok az bağlantısı var. İlk altsınıfın yazarları "Rumlar" ve "Türkler" arasındaki çatışmaları sadece başka her şeyi göz ardı edecek şekilde vurgulama eğilimi göstermekle kalmıyor, aynı zamanda, Yunan ulusalcı tarihçilerde de rastladığımız tipten bir "kalıtımsal düşmanlık" varsayıyorlar. "Ilımlı"lara gelince, onların da Osmanlı ya da Türkiye Cumhuriyeti'nin şaşmaz tarafı olduğunu göreceğiz ama bu kişiler normalde "yüzleşmeci" meslektaşlarından daha geniş bir dünya görüşüne sahipler ve dünyayı "siyah-beyaz" görme eğilimleri o kadar çok değil. Dolayısıyla bu yazarların argümentasyonları genelde daha iyi düzenlenmiş ve daha az duygusal olacak. Bu, daha da büyük ölçüde, "devleti savunma" eğilimleri daha az belirgin olan ve ek olarak tarihsel değişimlere daha fazla önem veren "liberaller" için geçerli. Son olarak "eleştirel" olarak adlandırdığım bir sınıf var. Bu kişiler de siyasi düzlemde birçok konu üzerinde hiç anlaşamıyor olabilirler ama bu tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin çoğu en azından ulusların süresiz olmadığı, çoğunlukla oldukça yakın geçmişte oluştuklarını ve oluştuklarına göre olasılıkla yok da olabilecekleri varsayımlarını paylaşıyorlar. Bunun da ötesinde bu kişiler ayrıca değişik din, ulus ya da etnik kimliğe sahip insanların duyduğu nefreti teşvik etmenin siyasi açıdan çok tehlikeli olduğundan yola çıkacaklardır, çünkü başka örneklerle birlikte Nazi Almanyası'nın da açıkça gösterdiği gibi bu tür duygular diktatör olmaya aday insanlar tarafından kolaylıkla harekete geçirilebilir.[21]

21 Ian Kershaw, *The "Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1987), s. 229-240.

Kısasa kısas: Türk ders kitaplarında Yunan iddialarını çürütmek

Türk bağlamında tarih eğitimi yakın zamanda çok eleştirildi. Örneğin, tarih eğitiminin yöntemleri yanı sıra tarih çalışan Salih Özbaran kendine şunu sordu:

> Tarih, 21. yüzyılın Reagan'ın özlemindeki Amerikan yüzyılı veya Türkiye milliyetçiliğinin söylemindeki "Türk asrı" olacağı türündeki ateşlemelerin belletildiği, olmayan düşmanın yaratıldığı, ırkçı ve dinci ayrımların gerginliklerinden peydahlanıp kırıp dökmeye hizmet eden bir araç mıdır? [Tarih,] ırkçılık ve dinî köktenciliğe içkin olan gerilimleri kullanmanın, daha önce var olmayan düşmanları yaratmanın bir aracı mıdır?[22]

Tarih eğitimi üzerine eleştirel bir bakış doğal olarak var olan ders kitaplarının eleştirisini de içerir. Belki de, okul müdürleri, öğretmenler ve hatta belki de velilerin seçebileceği, bir set tarih ders kitabından daha fazlası bulunursa,. tarih ders kitaplarının uzun yıllar özelde kalan eleştirisi, kamuoyunda tartışılır olabilir. Başta ayrı bir deneme olarak yayımlanan başka bir çalışmasında Özbaran, çocukların ve gençlerin, hafif tabirle, tarih derslerinden hoşlanmamasına neden olan tarih eğitiminin zayıflığına dikkat çekmişti.[23] Bunu, tümüyle tarih eğitimi ve ders kitaplarının rolüne ayrılan iki kongre izledi. İki durumda da, sunumlar kısa süre sonra yayımlandı. Bu iki kitapta hem lise öğretmenleri hem de akademisyenler, güncel tarih eğitiminden ne kadar rahatsız olduklarını dile getirdiler.[24] Buna ek olarak, sosyal bilimci ve çevre planlamacısı İlhan Tekeli, Avrupalı ve Türk öğrencilerin tarih bilinçlerinin karşılaştır-

22 Salih Özbaran, *Tarih, tarihçi ve toplum* (Istanbul, 1996), s. 9.

23 Salih Özbaran, "Öğrenci Değerlendirmesiyle Tarih Öğretimi," *a.g.e.*, *Tarih ve öğretimi* (Istanbul, 1992), s. 205-220.

24 Salih Özbaran (ed.), *Tarih öğretimi ve ders kitapları. Buca Sempozyumu 29 Eylül-1 Ekim 1994* (Istanbul, 1995); Anonim editör, *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu. 2. Uluslararası Tarih Kongresi, 8-10 Haziran 1995, İstanbul* (Istanbul, 1998).

malı açıdan araştırıldığı bir ampirik inceleme yayımladı.[25] Türk ders kitaplarındaki "öteki" imajı üzerine yapılan bir kongrede ve başka bir yayınında, bu yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin gayrimüslim uyruklarının modern Türk ders kitaplarında nasıl resmedildiğinin dikenli sorusunu sordu.[26]

Bu ders kitaplarına yöneltilen eleştiriler arasında "tutucu ulusalcılık" suçlamalarına sık sık rastlanır. Kitapların hepsinde Yunanlar ve Yunanistan meseleleri hakkındaki anlatılar, Yunanistan ve Türkiye arasındaki gergin ilişkileri yansıtır. Çoğu zaman Türk ders kitaplarında Yunanlarla ilgili iddialar, Yunan ulusalcı tarihyazımında doğan ya da ders kitaplarının yazarlarının doğduğunu sandıkları iddialara yanıt olarak tasarlanmış gibi görünür. Bu örtülü çürütme girişimleri, normalde önceki polemiklerden habersiz çocuk ve gençlerin, ders kitaplarına inanmakta güçlük çekmelerinin bir nedeni olabilir. Buna bir örnek, gördüğümüz gibi, Yunanlıların Anadolu topraklarında tarihî olarak öncelik ve dolayısıyla bu topraklar üzerinde "hak" iddialarının bulunmasıdır. Türk ders kitaplarında bu iddia bir dizi argümantasyon yöntemiyle karşılık görür. En azından 1993 yılına kadar birçok ders kitabı yazarı, Antik Çağ uygarlıklarının tüm yaratıcılarının Türk kökenli olduklarını belirtmekten hoşlanırdı.[27] Bunun yanı sıra Akhalılar (Miken Yunanlıları), Dorlar ve İyonyalıların hepsi bir toptan terim, "İyonyalılar" adı altında özetlenirdi. Batı Anadolu kentleri ve Sokrates öncesi felsefenin yaratıcıları olarak İyonyalıları Türk ders kitabı yazarları olumlu değerlendirirdi. Ama bu insanların Yu-

25 İlhan Tekeli, *Tarih Bilinci ve Gençlik* (İstanbul, 1998).

26 Herkül Milas, *Yunan Ulusunun Doğuşu* (İstanbul, 1994), *a.g.e.*, "Türk Ders Kitaplarında 'Yunanlılar'".

27 1993 yılından sonra yayınlanan yeni ders kitaplarında, geçmişte Yunanlılara atfedilen negatif stereotiplerin çoğu artık bulunmuyor. Bu olumlu gelişmeler için krş. Milas, "Türk Ders Kitaplarında 'Yunanlılar'" ve *a.g.e.*, *Türk-Yunan ilişkilerine bir önsöz* (İstanbul, 1995).

Ancak bir ümit ışığı yokmuş gibi göründüğü için olmalı, bu yeni yeni ders kitaplarında da Anadolu'nun eski uygarlıklarının bir dışlanmadıkları kalmış: Recep Yıldırım, "Tarih Ders Kitaplarında Anadolu Uygarlıkları", Özbaran (ed.), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, s. 161-66.

nanlılarla hiçbir ortak yanının olmadığı kabul edilirdi. Bir ilkokul ders kitabında yazdığı gibi:

> "İyonyalılar" adı uzun zaman Anadolu'nun batı kayılarında yaşamış yerel halkın atalarına aitti. "Yunan" soyuyla bir bağlantısı yoktu.[28]

"Rahatsızlık uyandırıcı" dönemleri göremezlikten gelmek de sıkça rastlanan bir tepki türünü oluşturur; örneğin Türk ders kitapları Bizans dönemine en fazla birkaç tümce ayırır. Oysa Bizans İmparatorluğu neredeyse bin yıl var oldu ve gücünün doruğunda günümüz Türkiye Cumhuriyeti topraklarının çoğu denetimi altındaydı. Aynı şekilde öğrenci; Selçuk'taki St. John ya da Finike yakınlarındaki Kale'deki (Demre) St. Nicholas kiliseleri bir yana, Aya Sofya, Aya İrini ya da İstanbul surları gibi Bizans dönemine ait temel yapılar hakkında da fazla bilgi edinemiyor.

Tarih ders kitapları 19. yüzyıla "ulaştıklarında", Yunan ulusal tarihyazımı iddialarına karşılık vermeye yönelik daha da belirgin girişimlere rastlıyoruz. Bu konuda Yunan yorumları, 1821 ayaklanmasının ve bunu izleyerek, 1830 yılında bağımsız bir devlet kurulmasına götüren olayların, gerçek bir devrim ve ulusal bağımsızlık savaşı olduğunu belirtir. Benim çözümlediğim Türk ders kitaplarında bu konuya dolambaçlı bir şekilde yaklaşılmış. Gördüğümüz gibi, Yunanlılar Osmanlı tarihinin anlatımı sırasında neredeyse tamamen görmezden geliniyorlar ve sadece 1821 yılında, Osmanlı hükümeti ile silahlı çarpışmalara girdiklerinde yeryüzüne çıkıyorlar. Ancak 1821 yılında meydana gelen olaylara götüren şartları açıklamaya yönelik hiçbir girişim yok. Ders kitabı yazarlarına göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların, "mutlu bir millet"in şikâyetçi olması için hiçbir neden yoktu. Osmanlı yönetimi hoşgörülü ol-

28 Ferruh Sanır, Tarık Asal, Nizayi Akşit, *İlkokul Sosyal Bilgiler* – 4, s. 192 (İstanbul, 1986). Ayrıntılar için bkz. Milas, "Türk Ders Kitaplarında 'Yunanlılar'". Komiktir ki etimolojik açıdan, modern Türkçe'de Yunanistan'ın Yunan yurttaşlarını tanımlayan sözcük "Yunan", aslında "İonyalı" teriminden türetilmiştir (Yunan etnik bağları olan Osmanlı uyrukları ve Türkiye Cuhuriyeti yurttaşları "Rum" olarak adlandırılır).

makla ve Ortodoks Hıristiyanlara din özgürlüğü tanımakla kalmıyordu, Ortodoks Hıristiyanlar, İstanbul Patrikleri altında bir tür bağımsız yönetimden bile yararlanıyorlardı. Bunun aksine, öğrenciler 18. yüzyıl Peleponez yarımadasında bir yüzyıl süren çatışmalarla ya da doğuşuyla siyasi ve düşünsel ufukları açan, dönemin Rum ticari diyasporası ile ilgili hiçbir şey öğrenmiyor. Fransız Devrimi'nin etkisine gelince, bu tamamen olumsuz değerlendiriliyor ve öğrencilere Napoleon ve Napoleon sonrası dönemi Avrupası'nda moda olan romantik ulusalcılıkla ilgili hiçbir bilgi verilmiyor.

Rum ayaklanmasına neden olabilecek hiçbir içsel neden verilmediği için tüm suç, dış güçlerin ve bu güçlerin Yunan hayranlığına atılıyor. Türk öğrencilerine anlatılan uyarlamaya göre, Yunan hayranlığı akımının bir sonucu olarak yabancılar Osmanlı Rumlarını, antik çağların Yunanlıların torunları olduklarına inandırdılar.[29] Dolayısıyla aslında Yunan devleti fikrini geliştiren, yabancılar oldu. Kabul edilmeli ki bu tür beyanlar, şekil olarak abartılı ve masalsı da olsalar, akademik kaynaklarda da tamamen temelsiz sayılmazlar. Amerikalı tarihçi Barbara Jelavich'in Yunan ayaklanması ve sonrasındaki savaşla ilgili anlatımları da Avrupa'nın büyük güçlerinin, özellikle de İngiltere'nin, ayaklanma Mehmet Ali Paşa'nın ordusu tarafından bastırıldıktan sonra Yunanistan için devlet olmayı sağlamdaki rollerini vurguluyor.[30] Osmanlı-Mısır donanmasının, Sultan II. Mahmut'un, hükümetleriyle savaşta bile olmadığı ülkelerce Navarino'da yok edilmesini (1827) de bu bağlamda görmeli-

29 Burada, Trabzon "İmparatorluğu" tarihinin yazarı Germanik diller üzerine çalışan Jacob Philipp Fallmerayer'in (1790-1861) iddialarının bir yankısını duyabiliriz. Osmanlı topraklarında yaygın olarak gezen Fallmerayer, ortaçağ Yunanistan'ının Yunan halkının önce Slav ve sonra Arnavut göçleriyle gerçekte sahneden silindiği tezini savunuyordu. Dolayısıyla Fallmerayer'in döneminde yaşayan Yunanlıların, antik dönemlerin Yunanlılarının torunları olduğunu iddia etmek anlamsızdı.

Doğal olarak, tarihsel doğruluklarından bağımsız olarak Fallmerayer'in iddiaları, ancak ulusal ya da ırksal "saflık" olguları değer taşıyorsa önemlidir. Bu, aşağılayıcı bir şekilde Yunanlıları *melez* diye tanımlayan, bazı belli Türk derskitabı yazarları için geçerli görünür.

30 Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, 1. cilt, *Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Cambridge, 1983), s. 220-229.

yiz.[31] Dolayısyla, tarihî gerçekler açısından, Yunanistan'ın 1830 yılında oluşmasının, büyük güçlerin müdahalesinin bir sonucu olarak gerçekleştiğini kabul etmek gerekir. Ama öğrencilere, Peleponez ve başka yerlerde yaşayan Yunanlıların şikâyet edecek hiçbir şeylerinin olmadığı ve devlet olmak için savaşmadıkları izlenimini vermek ne akademik, ne de pedagojik açıdan anlamlıdır. Yunanlıların kesinlikle hepsini değil ama birçoğunu bağımsız bir devlet için çabalamaya iten nedenler konusunda okuyucuyu bilgisiz bırakmak da iyi bir fikir değildir. Ders kitapları genellikle, Yunanlıların "Megali İdea" adlı yayılmacı bir politikanın bayrağı altında Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmaya çalıştıkları iddiasıyla sınırlı kalır.[32]

Ders kitabı yazarlarının entellektüel arka planı; birkaç not

"Ulusalcılık sonrası" siyasi entellektüelin aklına kolaylıkla gelen, Yunan iddialarını çürütmeye yönelik bir temel yol, Türk tarih ders kitabı yazarlarına kapalı kalıyor. Çünkü İyonyalıların, Dorların ve Akhalıların (Miken Yunanlılarının) etnik kimliği ve Bizanslıların Anadolu'nun çoğundaki hiç duraksamadan kabul edilecek uzun varlıkları bir yana, günümüz Türk konumunun bu gerçekler tarafından gayri-meşrulaştırıldığını düşünmek hiçbir şekilde gerekli değildir. Sonuçta modern anlamda devletleri, 18. yüzyılın sonlarında başlayan bir süreçte oluşuyor olarak görmek kolaylıkla mümkün. 1921-1922 dönemini göz önünde bulundurmazsam, Yunan devletinin Anadolu'nun herhangi bir bölümü üzerinde söz sahibi olmadığı da bariz bir gerçek. Ama bu argümantasyon sadece çoğu ulusun kısa bir tarihe sahip olduğunu varsayarsak inandırıcı olur ve bu da Türk ders kitapları yazarlarının tam da kendi ulusları için iddia ettikleriyle ters düşer.

---

31 *Jelavich, History of the Balkans*, s. 226.

32 Yunan devlet aletinin içinde yayılmacı çevrelerce öne atılan "Megali İdea" gerçekten de Ege'nin hem batı hem de doğu kıyılarını ve tabii ki İstanbul'un kendisini de kapsayan bir imparatorluğun fethini içeriyordu. Ayrıntılar için bkz. Michael Llewelyn Smith, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922* (Londra, 2. baskı 1998), s. 3-7.

Ama ebedi bir Türk ulusunun varlığından yola çıkılacaksa o zaman "nankör" karşıtları olan Yunan ulusunun da uzun bir varlık dönemine sahip olması mantıklı olur. Yunanlıların nasıl ve ne zaman oluştuğunu bize Türk ders kitapları söylemiyor, sadece Yunan kökenlerinin pek görkemli olmadığını ima ediyorlar.

Ancak oldukça basit bu söylemin epeyce karmaşık öncülleri var. Bunlardan biri, "beyaz ırk" üyesi ebedi bir Türk ulusunu ve bu ulusun bir kesiminin Orta Asya'dan Anadolu'ya ve sonrasında Balkanlar'a göç ettiğini varsayan, Türk tarihinin "resmî tezi"dir. Türkler gittikleri her yere uygarlığı getirdiler ve Anadolu'daki antik uygarlıkları kuran halkların çoğunun da Türk olduğu kabul edildi.[33] Akademik tartışmalarda bu savdan çabuk vazgeçildi ama ders kitaplarında 1993 yılına kadar izleri kaldı.

Kolaylık adını Anadoluculuk koyabileceğimiz ikinci bir etkenin yaşamı ise daha uzun oldu. Anadoluculuğun bir uyarlaması, 1967 yılında *Devlet Ana* adında bir roman yayımlayan romancı Kemal Tahir (1910-1973) tarafından üretildi.[34] Kitabın öyküsü, Osmanlıların küçük bir beylik kurmalarının üzerinden fazla zaman geçmediği 14. yüzyılın Bitniyası'nda geçer ve Osmanlı devletinde hukuk ve hoşgörünün hükmettiği yönünde yazarın düşüncesini iletir. Avrupa feodalitesinin şiddeti ve adaletsizliği ile Osmanlıların ilgisi yoktu. Aksine, Osmanlı devleti ve toplumu, toprağın özel mülk olmadığı ve devletin ellerinde bulunduğu "Asya stili üretim"in iyi bir örneğini oluşturuyordu. Edebi açıdan yazarın diğer yapıtlarından çok daha az tatmin edici olan *Devlet Ana*, yerel bir Yunan savaşçısının, ortaya çıkmakta olan Osmanlı devletinin içine alınmasını (ve sonunda İslam dinine geçmesini) öne çıkarıyor.[35] İlk dönem Osmanlılar

---

33 Daha fazla bilgi için bu kitaptaki Büşra Ersanlı'nın makalesine bakınız. Bu teorinin içerdiği ırksal anlamlar için krş. Afet Inan, *L'Anatolie, le pays de la 'race' turque* (Cenevre, 1941). Türkiye Cumhuriyeti yayınların sponsorluğunu üstleniyordu.

34 Bu bölümde sözü geçen yazarlar ve yapıtlarla ilgili bilgi için bkz. Atilla Özkırımlı, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi* (Istanbul, 1982). Herkül Milas, *Türk Romanı ve "öteki" - Ulusal Kimlikte Yunan Imajı* (Istanbul, 2000). Azra Erhat hakkında ayrıca bkz. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi* (Istanbul, 1986).

35 Kemal Tahir, *Devlet Ana* (Ankara, 1971) (ilk baskısı 1967).

gibi, belki de Evrenosoğulları ya da Mihaloğullarının yarı-mitolojik atası olarak tasarlanmış bu karakter de, çok olumlu bir şekilde ele alınıyor. Öte yandan Anadolu'ya göre "dışarıda" görünenler, Moğollar ve Haçlılar, öyküde kötü adamlar olarak karşımıza çıkıyor.

Ama 1970'li yıllarda çok okunan Kemal Tahir Anadoluculuğun muciti değil. Bu görüş önceki yıllarda, Bodrum'daki, önce zorla, sonra da gönüllü sürgününden Ege kıyılarının güzelliğini anlatan romancı Cevat Şakir Kabaağaçlı (1886-1973) tarafından yaygınlaştırılmıştı. Cevat Şakir, Halikarnas Balıkçısı adı altında edebi ün kazandı. Daha genç arkadaşları, eleştirmen, deneme yazarı ve eski memur Sabahattin Eyüboğlu (1908-1973) ve klasik dönem araştırmacısı Azra Erhat (1915-1982) ile birlikte Halikarnas Balıkçısı, Türklerin, 11. yüzyıl ve sonrasındaki büyük göçlerden önce Anadolu'da yükselen uygarlıkların mirasçıları olduğu görüşünü yaygınlaştırdı. Anadolu'nun çok kültürlü tarihine yaptıkları vurgu nedeniyle bu grubun üyeleri resmî çevrelerde uzun süre kuşkuyla karşılandı ve hem Eyüboğlu hem de Erhat, üniversite ve başka devlet kurumlarındaki konumlarını yitirdi.[36] Bunun ötesinde, doğanın güzelliklerini keşfetmenin getirdiği barışçıl keyif ve yok olmuş uygarlıkların büyüsünü yaşama vurgularıyla bu yazarlar Türk okuyucu kitlesinin sol, pasifist kesimine hitap ettiler.

Ama durum böyleyken bile önemli atlamalar oldu. Örneğin Azra Erhat yazdığı güneybatı Anadolu gezi rehberinde, klasik döneminin Yunanlılarını öne çıkarır, hatta okura kendi çevirisiyle Homeros dizelerini tanıtır. Ama bölgenin Bizans kalıntıları ya hiç anlatılmaz ya da çok kısaca dile getirilir. Söz konusu yazarlar ölüp güvenilir hale geldikten sonra, görüşlerinin, 1988'de "İyonyalı" uygarlığını miras aldığı için Türkiye'nin "Avrupalı" karakterini savunan Türkiye başbakanı ve sonrasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından 1988 yılında benimsendiğini söylemek de kayda değer.[37]

---

36 1971 yılında Eyüboğlu gizli bir örgüt kurma suçlamasıyla tutuklandı. Suçlamalar sonunda düşürüldü.

37 Turgut Özal, *La Turquie en Europe* (Paris, 1988), s. 21.

Değişime dayanıklı ders kitapları

Daha dünyevi bir düzlemde yazarların, tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin görüşleri, ders kitaplarının içeriğinin belirlenmesinde sadece küçük bir rol oynar. Bilindiği gibi Türk siyasi çevresinin önemli bir özelliği ciddi çatışmalardır. Bu çatışmaların en iyi bilineni, kamusal yaşamda organize İslama daha büyük bir rol verilmesi gerektiğini düşünenlerle laikler arasındaki ayrımdır. Dışpolitika düzeyinde, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmak için büyük çaba harcaması gerektiğini düşünenlerle, Türkiye'nin "doğal" müttefiklerinin başka İslam devletlerinde bulunduğunu düşünenler arasında ciddi ayrılıklar gözlemliyoruz. Son zamanlarda İslamcıların çoğu Avrupa Birliği'ne girmekten yana oldu çünkü bu birlik içerisinde daha iyi korunacaklarına inanıyorlar. Bu iki tartışmada yer alanlar her zaman denk düşmüyor; laikler arasında, taraftarlarının Avrupa'ya entegrasyonunu istemeyen ve kendilerini "anti-emperyalist" bir geleneğin temsilcileri olarak gören bir akım da var. Dış politika bağlamında bu kişiler kesin tarafsızlık yanlısı olarak görünürler. Buna ek olarak Kürt ayaklanmaları da, "siyasi" bir anlaşmadan yana olanlarla büyük ölçüde askerî baskıya güvenenler arasında bir ayrıma yol açtı. Durumu daha da karmaşıklaştıran bir olgu olarak da, son seçimler, aşırı sağ eğilimli bir partinin seçmenlerinin önemli kesimlerini fethettiğini gösterdi. Bu derin ayrılıkların bir sonucu olarak siyasi denge oldukça hassas ve istikrar ve fikir birliğini artıracak her şeyi siyasi sınıf memnuniyetle karşılayacak.

Tarih ders kitapları tam da böyle bir olanak tanır. Çalışmamızla özellikle bağlantılı olarak, Yunanları karalama yatkınlığı, en bariz örnekleri artık ders kitaplarından çıkarılmış olsa bile, derin bir Batı karşıtı eğilimi olan ulusalcıları tatmin edecektir. Öte yandan Anadoluculuk, gönülleri belli ölçüde Avrupa ile olanlara hitap edecektir ve günümüz bağlamında Kemalist entelektüeller ve solcular da, belli kısıtlamalarla da olsa, onaylayacaklardır. Koyu bir Batı-karşıtı eğilim ise, gördüğümüz gibi hem İslamist yönelimleri olan ulusalcıları hem de militan la-

ikleri sevindirecektir ve aynı şey, pek savunucu bulamayan Bizanslıların ihmali için de geçerlidir.

> Tüm bu görüşler gerilim dolu milli kimlik arayışı içerisinde yarışıyor ve çatışıyor; her grup kendi amaç ve ideolojilerine ters olarak algıladığı tüm önerilere karşı çıkıyor. İtiraz ve erteleme taktiklerini kullanarak her bir grup kendi fikirlerinin zaferini sağlamak için çalışıyor.[38]

"Popüler" tarihyazımı

Yunanistan ve Türkiye'de Rumlar üzerine çok az sayıda akademik çalışma bulunduğundan halkın bilgi kaynağını neredeyse tamamen, fazla akademik değeri olmayan kitaplar ve makaleler oluşturuyor. Bu tür yayınlar için "popüler" terimini kullanmaya karar verdik. Bu yayınlar düzeysiz, hatta bazen kaba bir dil ile göze batıyor ve ilk bakışta insan bu yazıları ciddi akademik ilgiyi hak etmeyen yazılar olarak göz ardı etmeye yöneliyor. Ancak bu bir hata olur. Bunun ilk nedeni, bu tür yazarlardan bazılarının kariyerleri süresince şu ya da bu noktada akademik konuma gelmeleridir. Bunun da ötesinde hiç de azımsanmayacak kadar aydın ve tanınmış insan Yunanistan ve Rumlar hakkındaki görüşlerini bu tür yayınlardan ediniyorlar. Ve halk "nankör", hatta "eski kölelerimiz" gibi lakapları okumaya alışık olduğu için, bazı politikacılar bunları özellikle de seçim dönemlerinde yaptıkları konuşmalarda kullanacaklardır. Aynı şey, az zamanda "arka plan bilgisi" ihtiyacı duyduklarında bu tür kaynaklara başvuracak gazeteciler için de geçerlidir.

Bir örnek olarak Yunan-Türk ilişkileri üzerine eskice bir yapıta kısaca göz gezdirelim.[39] Burada Yunanlıları tanımlamak için kullanılan, "yağmacılar ve katiller" gibilerini bile içeren bir aşağalıyıcı sıfat seçkisine rastlıyoruz.[40] Irk açısından bakıldığında modern Yunanlılar Slav kökenli olarak gösteriliyor; Homeros'tan

38 Milas, "Türk Ders Kitaplarında 'Yunanlılar'", s. 261.

39 S. Salışık, *Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etniki Eterya* (İstanbul, 1968).

40 Salışık, *Türk-Yunan İlişkileri*, s. 77.

Heraklit'e kadar antik Yunanlılara gelince, bunların hepsinin Türk olduğu kabul ediliyor.[41] Bekleneceği gibi, Rum milleti, yok olmaktan kurtulmasını Türk hoşgörüsüne borçlu.[42] Ama bu çalışmanın olasılıkla en kayda değer yanı, 1967 yılında Eğitim Bakanlığı tarafından Dışişleri ve Savunma bakanlıklarına "ciddi bir inceleme" olarak önerilmiş olmasıdır.[43]

"Popüler" yazıların epeyce çoğu, aktif ya da emekli askerî ve milli istihbarat çalışanları tarafından yazılmıştır. Örneğin General Faruk Güventürk, Yunan hükümetinin Türkiye devletine karşı yöneltilen siyasi hedefleri ile ilgili bir kitap yayımladı.[44] Çıktıları sonrasında yayınlanan, Yunan-Türk ilişkileri üzerine bir seminerde, epeyce akademik katılım olmasına rağmen, "popüler" yayınları karakterize eden görüşlerin birçoğu dile getirildi. Bu kitap o zamandan beri, Yunan-Türk ilişkileri hakkında yazan öğrenciler için önemli bir referans kaynağı haline geldi.[45]

Özetle, en sık "popüler" yayınlarda rastlanılan maddeler, birleştirildiğinde, kabul edilebilir düzeyde tutarlı bir anlatım oluşturuyor. Rum milleti ya da azınlığının sözde değişmez özellikleri arasında şunlar özellikle öne çıkartılıyor: Rum milleti, yani Yunan etnik kökenli Osmanlı uyrukları ya da Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının hepsi "Yunan ulusu"nun bir parçasını oluşturuyorlar. Hoşgörülü Osmanlı devleti, bu millete her türlü özgürlüğü tanımıştı. Bu sayede Rumlar dinlerini yaşayabilmiş, kendi eğitim kurumlarını kurabilmiş ve ticaret yoluyla zenginleşebilmişlerdi.

Sonuç olarak bu millet, "iç çemberin"ortalama üyesi, yani Müslüman Türklerden daha zengin ve iyi bir yaşam sürmüşlerdi. Oysa bu avantajlar "haksız" yollarla edinilmişti, yani Rumlar dış güçlerle birleşerek Müslüman Türkleri sömürmüşlerdi. Osmanlı hükümetinin Rum uyruklara karşı takındı-

41 Salışık, *Türk-Yunan İlişkileri*, s. 300.

42 *A.g.e.*, s. 139.

43 *A.g.e.*, s. 7.

44 Faruk Güventürk, *Türklere Karşı Yunan Milli Hedefleri ve Genel Politika, Stratejileri Nedir?*(Ankara, 1976).

45 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo (sic) İdea* (Ankara, 1985).

ğı tutum hiç değişmezken, Rumlar eski ve olasılıkla daha sadık tutumlarını değiştirmişlerdi. Bir dönemde ayaklandılar ve aslen Osmanlı devletine, yani Müslüman Türk "iç çemberine" ait toprakları sahiplenmeye kalktılar. "Batı" bu politikayı desteklediğinden "bizim" Osmanlı İmparatorluğu'muz çöktü. Bugün bile modern Yunan ulusu "bize" karşı uyguladığı bu bölücü politikayı sürdürüyor ve yayılmacı *Megali İdea*'yı hayatta tutuyor.

Bu senaryoya göre "popüler" yazı yazarlarının görüşünde Yunan ulusunun sahip olduğu bazı belli sürekli –ve olumsuz– özellikler vardır. Bu yazarların hepsi de şu yaklaşımı sergiliyor gibi görünüyor: Yunanlılar Osmanlı İmparatorluğu'na, ve en azından potansiyel olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne de karşı nankör, hain ve saldırgandır. Bunun da ötesinde, Batı güçlerinin kukla rollerini memnuniyetle oynadıkları için köle karakterliler. Kısaca, "onlar" "bizden" daha aşağı bir ahlak düzeyindeler.

"Yüzleşmeci", "ılımlı" ve "liberal": "Geleneksel" akademik görüşler

1821 Yunan ayaklanmasını ele alan Türk akademisyenlerin görüşleri başka bir çalışmada sistematik bir şekilde ele alınmıştı.[46] Bu çalışmada daha geniş, daha kapsayıcı gözlemleri çok daha kısa ve öz bir şekilde sunmayı umuyorum. Maalesef kısa olma çabasının gerektirdikleri, bana özellikle de Osmanlı ya da bağımsız Yunanistan'ın Rumları üzerine genişçe çalışmış akademisyenlerin arasında var olan nüansları ve küçük farklılıkları sunmaya olanak tanımıyor. Burada sunulanların hepsi sadece örnek niteliği taşıyor ve herhangi bir akımın "temel" temsilcilerini tanımlamış olma iddiasında da bulunmuyorum.

Bu yazının giriş parargraflarında da belirtildiği gibi "geleneksel" tarihçileri üç altsınıfa ayırdım: "yüzleşmeciler", "ılımlılar" ve "liberaller". Doğal olarak bu sınıflar hiçbir şekilde mutlak sınırları tanımlamıyor, sadece sürekli bir tutum spektrumundaki

46 Milas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, s. 201-243.

konumlandırmaları belirtiyor. Örneğin "yüzleşimci" eğilimi taşıyan yazarların bazılarının "popüler" tarihyazımı ile birçok ortak noktası varken, burada "liberal" olarak adlandırılan yazarların bazılarının görüşleri, tutumsal spektrumumuzun "eleştirel" kesimine yaklaşıyor. "Ilımlılar" ve "liberaller" arasında da katı ve sabit sınırlar yok. Ama az ya da çok, "yüzleşimci", "ılımlı" ve "liberallerin" hepsi de Osmanlı devleti ve/veya Türkiye Cumhuriyeti'ni savunmayı amaçlıyor. Yine de bu derecenin hedeflenen kitleye göre sık sık değiştiğini de belirtmek gerekir. Metinler Türkçe yayınlandığında savunmalar çok daha belirginken, yazar uluslararası bir kitleye seslendiğinde bu savunmalar birçok durumda büyük ölçüde hafifletilir.

Akademik ve savunmacı kaygıların bu birleşkesi genelde ulusalcı tarihyazımı için karakteristiktir ve Türk örneğiyle ilgili gözlemlerimiz çok daha büyük bir desenin parçasını oluşturur. Ders kitapları örneğinde de gördüğümüz gibi akademik ortamdaki savunmaların bir kısmı da aynı şekilde "tepkisel" olarak görülebilir. Avrupa tarihyazımında Osmanlı İmparatorluğu'nu modası geçmiş ve din baskısıyla yürüyen bir düzen, sosyo-politik sisteminin ekonomik gelişimi ve siyasi merkezileşmeyi engellediği bir ülke olarak karalamanın eski bir geleneği var.[47] Doğaldır ki bir anlamda erken dönem cumhuriyet aydınlarının Osmanlı karşıtı eleştirileri de bu motiflerden bazılarını devraldı. Ama aynı zamanda Türk cumhuriyetçi yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun fetihlerini ve "adaletli" yönetim biçimini cumhuriyetin meşrulaştırıcı temel kaynaklarından biri olarak, ya da sık sık dile getirdikleri gibi *tout court* "devlet" (bütün erkan ve rical) olarak gördüler. Sonuç olarak, her durumda Osmanlı başarılarını savunma eğilimi gösterdiler ve birçoğu için bu, gayrimüslim milletleri karalama ile eş anlamlıydı.[48]

---

47 Ariel Salzmann bu duruşu eleştirdi: "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire," *Politics and Society* 21, 4 (1993), s. 393-423.

48 Bu eğilime bir örnek olarak, Ömer Lütfi Barkan'ın Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümünü kutlayan bir *Festschrift*'e katkısı olan bir makalesi verilebilir. Bu makalede Barkan, bazı koşullarda ülkede toprak sahibi olmaya izin veren 1858 yılının toprak kanununu ele alıyor. Barkan'ın, köylülerin ve daha da önemlisi,

Burada ele alınan tarihçilerden neredeyse hiçbiri Yunanca okuyamıyor, o yüzden Yunan ikincil kaynakların sadece Fransızca ya da İngilizce yayınlananlarını inceleyebiliyorlar.[49] Bunun ötesinde birçok araştırmacı kendilerini daha da sınırlandırıyor ve sadece Osmanlı ya da Türk birincil kaynaklarından yararlanıyor. Ancak Salahi Sonyel, Gülnihal Bozkurt ve Ali İhsan Bağış gibi araştırmacılar da Londra'daki Kamu Kayıt Bürosu'nda geniş çaplı çalışmalarda bulundular. Kullanılan kaynaklar konusundaki bu sınırlandırma, Türkiye dışında, Yunanistan ya da başka yerlerde çalışan araştırmacılarla diyaloğa girmeyi zorlaştırıyor.

"Yüzleşmeciler"

"Yüzleşmeci" yazarların bir çoğu "Yunan meselesi"ni ele alırken olağanüstü duygusal bir ton kullanıyorlar. Uzun süre Kanada Montreal'daki McGill Üniversitesi'nde ders veren seçkin tarihçi ve sosyal bilimci Niyazi Berkes'in çalışmaları buna iyi

"devlet"in potansiyel düşmanı olarak görmeye yatkın olduğu, ekonominin ticari sektörüne karşı derin kuşkuları vardı. Dolayısıyla "Rumlar ve Ermeni tefeciler de dahil olmak üzere, gerekli koşulları sağlayan herkese arsa alma hakkını, bağışlanamayacak ihmallerimizden biri ve boyun eğdiğimiz en acıklı gerekliliklerden biri olarak gözler önüne serdi": Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Tarihli Arazi Kanunnnamesi", yeniden basımı *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul 1980), s. 349. Barkan'ın "devletçiliğinin" eleştirisi için bkz. Halil Berktay, "Der Aufstieg und die Gegenwärtige Krise der Nationalistischen Geschichtsschreibung in der Türkei", *Periplus*, 1 (1991), 102-125.

Dahası, Barkan eşsiz de değildi. Örneğin sözü geçen milliyetçi tarihçi ve yayıncı Yusuf Akçura ve aynı zamanda tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Moldavya ve Eflak'taki baskıcı ve aldatıcı Osman-Fener yönetimi için, bu valileri tayin eden Osmanlı yönetimini değil, sadece Fenerlileri suçluyordu. Krş. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri* (1940 baskısının yeniden basımı, Ankara 1988), s. 13 ve İsmail Hakkı Ukunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (yeniden basım Ankara, 1988), cilt IV, 2, s. 108.

49 Çağdaş Yunanca okuyan az sayıdaki Türk tarihçiler arasında Bizans tarihçisi Melek Delilbaşı bir öncüdür. Türkiye'de çağdaş Yunanca ilk defa, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde bir Çağdaş Yunan Dil ve Edebiyat bölümünün kurulmasıyla öğretilmeye başlandı. Yeni kuşakta çağdaş Yunanca bilgisi daha sık görülmeye başlanıyor; bu bağlamda Nevra Necipoğlu, Engin Berber, Levent Kayapınar, Melek Fırat, Şükrü Ilıcak ve Elçin Macar anılabilir.

bir örnek.[50] Berkes'in yaydığı mitlerin arasında, ilk Kıbrıs krizinin olduğu 1974 yılında yayımlanan bir kitapta, İstanbul'daki Patriklik'in Yunan ayaklanmasını kışkırttığı iddiasına rastlıyoruz. Gülünçtür ki Berkes'in bu hatasını en tutucu Yunan tarihçilerden bazıları da paylaşıyor. Aslında, Barbara Jelavich'in anlatımlarında görülebileceği gibi, Moldavya ve Eflak'taki ayaklanmalara, Peleponez yarımadasında bazı meslektaşlarının yaptığı gibi, bazı yüksek düzeyli kilise temsilcileri gerçekten de katıldı. Oysa patrik ve maiyetinin ayaklanmaya yönelik hiçbir hazırlıkta bulunmadıkları çok açık. Ancak askerî eylemler başlamak üzere olduğunda Ortodoks Kilise'nin başı müdahale etti ve tüm asilerin lanetleneceğini açıkladı.[51]

Ama belli ki Berkes, yazdığı dönemde konuyla ilgili sayıca oldukça artmış ikincil kaynaklarla uğraşmadı. Berkes'e göre Osmanlı devletine rüşveti sokarak tüm kötülüklerin kaynağını oluşturan kurum Ortodoks Kilisesi'ydi. Ancak bu çabalarında kilise rakipsiz değildi: 16. yüzyılın ikinci yarısında, seçkinliği kuşku götürür bu özellik zaten, sözde kendisinin de geldiği İsfendiyaroğlu hanedanının çöküşünün intikamını almak isteyen Şemsi Paşa'ya atfedilmişti.[52] Her halukârda, kiliseden alınan rüşvet geleneği idare edilemez bir Osmanlı İmparatorluğu'na götürdü ve tüm bu meselede Ortodoks Kilise nankörlü-

---

50 1948 yılında, meslektaşları Behice Boran ve folklorcu Pertev Naili Boratav'la birlikte Berkes de görüşlerine karşı oluşan muhafazakâr karşıtlıklar nedeniyle Ankara Üniversitesi'ndeki öğretim görevlisi pozisyonunu kaybetmişti. Bkz. Mete Çelik (ed.), *Üniversitede Cadı Kazanı 1948 DTCF tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası* (İstanbul, 1998). Burada sözü geçen kitap Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik* (İstanbul, 1974); ancak yazarın şöhretini asıl borçlu olduğu kitap, *The Development of Secularism in Turkey* (Montréal, 1964) kitabıdır.

51 Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, s. 204-217. Sık sık kullanılan bir Fransız referans kitabında [*Georges Castellan, Histoire des Balkans, XIVe-XIXe siécle* (Paris, 1991), s. 260-270], Patras psikoposu Germanos'a önemli bir rol verilirken, bir kere daha patriğin kendisi sadece idamı sırasında belirir. 1798 yılında Kudüs patriği Anthimos tarafından yayınlanan ve "özgürlük rüyası" görenlerin şeytan tarafından yoldan çıkarıldığını içeren "Pederane İhtar"ının Türkçe çevirisi için bkz. Milas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, s. 133-134. Castellan'a göre (s. 261) bu metin bizzat Patrik Gregorios tarafından yayımlanmıştı.

52 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton, 1986), s. 259.

ğün ne kadar içine işlemiş olduğunu kanıtladı, çünkü tüm bu suçlar, "kilisenin Katolisizm tehlikesinden Türk gücü sayesinde kurtulması"na rağmen yapılmıştı.[53] Ek olarak hem Yunanlılar hem de Ortodoks Kilise "megaloman" olarak tanımlanıyor ve Yunan bağlamında siyaset "hırsızlık, siyasi cinayet veya komplo" ile eş anlamlı kabul ediliyordu.[54]

Uluslararası bir okuyucu kitlesi için yazılmış *Türkiye'de Laikliğin Oluşumu* kitabında Berkes daha ölçülü bir dil kullanıyor. Böyleyken bile Osmanlı tarihi boyunca Rum milletinin "Türk" tarafına, hem ekonomik hem de siyasi açıdan karşı olduğunu ileri sürüyor. Türk ulusalcılığın temel ortaya çıkış nedeni olarak Berkes *Megali İdea*'yı ve bu vizyonun açıkça içerdiği Bizans İmparatorluğu'nun yeniden canlandırılması amacını görüyor.[55] Öyle görünüyor ki Berkes büyük ölçüde, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunan varlığının bir Türk burjuva sınıfının oluşumunu engellediğiyle ilgiliydi; ulusalcı yazar Yusuf Akçura'nın 1914 yılındaki bir yorumunu uzunluğunca alıntılamasının nedeni olasılıkla bu kaygıydı:

> Avrupa kapitalizminin temsilcileri ve aracıları, yerli Yahudiler, Yunanlılar ve Ermenilerdi... Eğer Türkler kendi içlerinde burjuva sınıfını oluşturmada başarısız olurlarsa... sadece köylüler ve memurlar oluşan bir Türk toplumunun hayatta kalma şansı, çok az olacaktır.[56]

Berkes'in Osmanlılarla Türkleri eş koyma eğilimine, başka bir bağlamda ele aldığımız Salahi Sonyel'in kitabı *Azınlıklar ve Osmanlı İmpartorluğu'nun Parçalanması* kitabında da rastlayabiliriz.[57] Yazara göre gayrimüslim azınlıkların varlığı bile Os-

---

53 Berkes, *Teokrasi ve laiklik*, s. 119.

54 Berkes'in kullandığı ifade tarzına uzunca bir örnekleme için bkz. *Yunan Uulusunun Doğuşu*, 213.

55 Berkes, *Secularism*, s. 432.

56 Berkes, *Secularism*, s. 426. Bir tarihçi olarak Akçura için, Ersanlı'nın bu kitaptaki incelemesine bakınız, konunun daha geniş bir şekilde ele alınımı için bkz. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura (1876-1935)*, (çev.) Alev Er (Ankara, 1986).

57 Bu yapıt, Türk hükümetine olan yakın ilişkileriyle tanınan Türk Tarih Kuru-

manlı devletinin "parçalanması"nı açıklamaya büyük ölçüde yeterliydi. Bunun aksine, Osmanlı hükümetinin gayrimüslim nüfusa yönelik aldığı tavır "sosyal adalet" örneğiydi ve padişah "Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında adaletin tarafsızca uygulanması"nı amaçlıyordu.[58] Rumların Osmanlı yönetiminden şikâyetçi olmaları için bir nedenleri yoktu, çünkü Hıristiyanlara özgürlük tanınıyordu.[59] Hatta azınlıklar,

> Osmanlı müsamahasından, alicenablığından ve hoşgörüsünden ve güçlü, adaletli ve insaniyetli bir Müslüman devletinin sağladığı tüm diğer yararlardan büyük çıkar sağlıyordu.[60]

Sonyel aslında gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha iyi şartlar altında yaşadıklarını, hatta bunun Müslümanların zararına olduğu kanısına varıyor. Çünkü Avrupalı devletlerin gücü ve bazen de Batılı tüccarların arasından Yunanlıların ticari ortakları, gayrimüslim Osmanlı uyruklarını Osmanlı devletinin vergi taleplerinden korudular. Oysa 18. yüzyılda Moldavya ve Eflak'ı yönetmek üzere bu bölgelere gönderilen Yunan aileler, yani Fenerliler, Ortodoks Kilisesi ile sıkı işbirliği içnde Yunan ulusalcılığını körüklediler. Bir kere daha belli oluyor ki "Rumlar"ın arketipik günahları "nankörlük".

Ilımlılar

Berkes ve Sonyel bu şekilde "popüler" yayınlardakine çok benzeyen bir terminoloji kullanıyorsa da, savunmacı amaçların, adaletli ve gerçekçi çalışmalar üretme amacıyla birlikte var olduğu başka çalışmalar da var. Bu "ılımlı" sınıfa, Gülnihal Bozkurt, Bilal Eryılmaz ve Ali İhsan Bağış tarafından yazılan üç incelemeyi koyacağım. Gülnihal Bozkurt'un çalışması yasal tarihi ele alıyor ve 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesin-

mu tarafından İngilizce yayımlandı. Adil olmak için belirtmek gerekir ki, 19. yüzyıl boyunca, hatta daha da erken dönemlerde, "Osmanlılar" ve "Türkler", Avrupalılar tarafından yazılan ikincil kaynaklarda çok sık karıştırılıyordu.

58 Sonyel, *Minorities*, s. 7 ve 17.

59 Sonyel, *Minorities*, s. 98 ve 102.

60 Sonyel, *Minorities*, s. 445.

den Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemi kapsıyor. İncelemenin aslında 1914 yılıyla bitmesine rağmen, kitabın son bölümü Birinci Dünya Savaşı sırasından ilan edilen Osmanlı aile hukukuna da değiniyor.[61] Yazar dönemin Alman ve İngiliz diplomatik mektuplaşmalarını inceledi; Fransız kaynaklarına gelince, çevrilmiş bazı seçilmiş belgeleri inceledi.

(Batı) Almanya ve Birleşik Krallık'ta yaptığı doktora sonrası çalışmaların ürünü olan incelemesinin başında yazar, varlığının son onyıllarında Osmanlı hükümetinin gayrimüslim uyruklarıyla ilgili tüm problemler üzerine, uluslararası bütün etkileri sürekli göz önünde bulundurarak yasalar çıkardı. Bu yüzden Bozkurt'un çalışması, belirli yasaların çıkarıldığı siyasi bağlamların ayrıntılı incelemesini içeriyor ve çalışmasının değeri tam da burada yatıyor. Çoğunlukla konsolosluk kayıtlarını temel alarak, Osmanlı gayrimüslimlerin Tanzimat reformlarından niye memnun kalmadıklarının ayrıntılı analizini yapıyor. Bozkurt, gayrimüslim ulusalcılık ve büyük güçlerin baskıları karşısında Osmanlı hükümetinin 1839 ve 1856 yıllarının Tanzimat ve reform yasalarıyla gayrimüslim uyruklarının kalplerini ve beyinlerini kazanma çabalarının sadece devlet yapılarının ölümcül bir zayıflamasıyla sonuçlandığını belirtiyor.

Bozkurt arşivlerde oldukça yoğun çalışmalar yaparken, Bilal Eryılmaz'ın hemen hemen aynı konudaki incelemesi ise Ahmet Cevdet Paşa ve Abdürrahman Şeref'in yazıları gibi basılı kaynaklara dayanıyor.[62] Bozkurt gibi Eryılmaz da incelemesini Fatih Sultan Mehmet zamanında gayrimüslimlere yönelik çıkarılan ve temel yapılarıyla Tanzimat dönemine kadar gayrimüslim konumunun yasal çerçevesini oluşturan yönetmelikler üzerine bir bölümle açıyor. Eryılmaz burada oldukça gerçekçi bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî ölçütlere göre bir ayrımlaşma temeline kurulduğunu ve Müslümanların baskın konumlarda olduğunu görüyor. Gayrimüslimlerin "politikaya ka-

61 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu* (Ankara, 1989).

62 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı devletinde gayrimüslim teb'anın yönetimi* (İstanbul, 1990).

rışmalarının engellenmesi" gerekiyordu ama sosyal yaşamda da çeşitli engellemelerle karşı karşıya kalıyorlardı. Bu sadece ata binmeyi değil (yazara göre ata binmek, en azından İstanbul'da, birçok Müslümanın da sahip olmadığı bir ayrıcalıktı), aynı zamanda özel giysiler giyme zorunluluğunu, kaldırımlarda yürümekten ya da ayakları tahta takunye giymeden hamamları kullanmaktan kaçınmayı da kapsıyordu.[63] Bunun da ötesinde Hıristiyanların yeni kilise yaptırmaları yasaktı. Eryılmaz, temel dezavantajlarının gayrimüslimleri hem devlet hem de Müslüman komşularına yabancılaştırmak olan bu ayrımcı uygulamalardan bazılarının –at binme ve kaldırım kullanma yasağı gibi–, "yanlış ve gereksiz" olduğunu kabul etmeye hazır. Eryılmaz'a göre ulusalcı hareketler kısmen bu tür ayrımcılıkların temelinde açıklanabilir. Ama aynı zamanda Eryılmaz haksız uygulamalar gören gayrimüslimlerin, padişahların müdahalesi sayesinde adalete ulaşma güçleri olduğuna çok inandığını gösteriyor. Durum böyleyken bile "ekonomik yolsuzluk, haciz ve kayırmacılığın" hem devletin hem de Müslüman olsun, gayrimüslim olsun, tüm uyruklarının zorluklarını artırmada rol oynadığını kendisi de kabul ediyor.[64] Bu şartlarda, yazarın padişahın müdahalesine duyduğu güvenin yerinde olup olmadığı sorusu ise tamamen başka bir konu.

Ali İhsan Bağış'ın kapitülasyonlar ile 18. ve 19. yüzyıl gayrimüslim Osmanlıların konumuna etkileri üzerine kısa kitabı, hem Kamu Kayıt Bürosu hem de İstanbul'daki Başbakanlık arşivlerinden yararlanarak yazdığı Londra doktora tezine dayanır.[65] Günümüzde gayrimüslim Osmanlılar ve imparatorlukta yaşayan yabancı topluluklarla olan bağlantıları üzerine bir dizi incelemenin var olmasına rağmen, kitabın yazıldığı zaman için bu pek geçerli değildi ve bu yüzden Bağış gerçekten de yeni alanlar açtı.[66] Yazarın, yabancı elçiliklerin koru-

63 Eryılmaz, *Gayrimüslimler*, s. 48-49.

64 Eryılmaz, *Gayrimüslimler*, s. 216-218.

65 Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler* (Ankara, s. 1983).

66 Kemal Beydilli, "Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosuniyan)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34 (1984), s. 247-314; Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-*

masını arayan gayrimüslimlerin tutumlarını tamamen Osmanlı devlet idaresinin bakış açısıyla gördüğünü belirtmek doğru olur ve bu açıdan bakıldığında, "çevirmen" ya da başka konsolosluk çalışanları olarak sahte görevler almak şüphesiz önemli bir istismar örneği oluşturur. Ama öte yandan "Bağış'ın kendisi de, yabancı koruma arayan gayrimüslimlerin bunu "reayanın korktuğu müsadere"den korunmak için yaptıklarını kabul ediyor.[67] Bunun da ötesinde, II. Mahmut'un iki ayrıcalıklı tüccar –gayrimüslimler için "Avrupa" ve Müslümanlar için "Hayriye" tüccarları– sınıfı oluşturma girişiminin kendisi de, Avrupalı tüccarlarla başarılı bir şekilde rekabet edebilmek için Osmanlı uyruklarının devletten özel korumaya gereksinimleri olduğunu içerir. Tüm bunların ışığında, 18. yüzyıl istismarlarının ana sorumluluğunu sadece gayrimüslimlere yüklemek pek de haklı görünmüyor.[68]

"Liberaller"

Günümüz Osmanlı incelemelerinin en seçkin temsilcilerinden bazılarını bu gruba koyardım. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı her eleştiride savunmaya geçme eğilimi bu araştırmacılar arasında, "yüzleşmeciler" bir yana, "ılımlılar" arasında olduğundan da çok daha az belirgin. İmparatorluğun Rum uyruklarına karşı olan tutumunun gerekçelendirdiği Osmanlı yönetimin övgüsü ancak sessiz sedasız ve çoğunlukla Rum Ortodoksların Osmanlı devletinden bekleyebilecekleri gerçek avantajlara dik-

---

1820) (Atina, 1992); Marie-Carmèn Smyrnelis, "Les Arméniens Catholiques de Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles", *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporain,* 2 (1995-1996), s. 25-44; Bruce Masters, "The Evolution of an Imagined Community: Aleppo's Catholics in the 18th and 19th Centuries", (yakında çıkacak). Marie-Carmèn Smyrnelis'in 18. ve 19. yüzyıl İzmir'inin, yerel Rum ve Ermenilerle çoğunlukla sıkı bağları olan Fransız cemaati hakkındaki kitabı yakında yayımlanacak.

67 Bağış, *Gayri müslimler*, s. 103.

68 Örneğin *Tarih İçindeki Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet* (İstanbul, yeniden basım 1985), s. 108'de hukuk tarihçisi Ahmet Mumcu, Osmanlı İmparatorluğu'nda rüşvetin yayılmasından Rumların "hırslı ve para düşkünü" karakterinin sorumlu olduğunu belirtiyor.

kat çekerek yapılır. Tersine, gayrimüslimlerin karşı karşıya kaldıkları güçlükler nadiren ele alınır.

Dolayısıyla Halil İnalcık, Osmanlı fethinden sonra İstanbul'un yeniden bir yerleşim bölgesi olmasını çözümlerken, Müslümanların tâbi olmadığı cizyeyi ödedikten sonra imparatorluğun Hıristiyan uyruklarına uygulanan "eşitlikten" söz eder.[69] Bu yazar, Bizans başkentini fethettikten sonra, II. Mehmet'in, şeriata göre fethedilen kentin sakinlerinin başlarına gelmesi gerekenleri hafifletmeye özen gösterdiğini vurgular. Konstantinopolis'te ele geçirilen savaş ganimetinden padişahın beşte birlik payına düşen köleler uzak eyaletlere gönderileceğine, kent merkezine yerleştirildi. Bunun ötesinde eski Bizans kiliselerinin çoğu, en azından başlangıç için, Ortodoksların elinde kaldı.[70] Başka bir çalışmasında İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nun padişahın ordularında görev yapan Hıristiyan uyruklarına yapılan vergi indirimlerine dikkat çekiyor ve 15. yüzyılda, İslam dinine geçmeden de Osmanlı askerî sınıfına geçmenin mümkün olduğunu vurguluyor.[71] Benzer şekilde 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılda bazı belli Bizans ailelerinin beslemeleri, büyük Osmanlı mültezimler olarak başarılı olmuşlardı.[72] "İmparatorluklarının çıkarı için Osmanlılar, İslami kuralları zimmî uyruklarının avantajına olacak şekilde, özellikle liberal bir biçimde uyguladılar".[73]

İnalcık'ın bakış açısına göre önemli olan, Barkan'ın genellikle algıladığından farklı olarak, politikasına uluslararası ticaret ve para ekonomisinin tam entegre edildiği Osmanlı devletinin hikmet-i devletiydi. Ticaret yollarının önemli bir mesele oluş-

69 Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, s. 23-24 (1969-1970), s. 231-249, özellikle bkz. s. 234.

70 İnalcık, "The Policy", s. 235.

71 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600* (yeniden basım Londra, 1994), 114.

72 Halil İnalcık, "Greeks in Ottoman Economy and Finances, 1453-1500", yeniden basımı *a.g.e., Essays in Ottoman History* (İstanbul, 1998), s. 379-389. Bu eski Bizanslı işadamları üzerine daha yakın tarihli çalışmalar için elinizdeki kitapta bulunan Klaus-Peter Matschke'nin incelemesine bakınız.

73 İnalcık, "Greeks", s. 380.

turduğu Osmanlı devletinde Müslüman ve daha az öne çıkacak şekilde, İmparatorluğun Rum Ortodoks uyrukları da yerlerini buldu. Rum Ortodokslarının yaşamdaki konumları hakkında ne düşündüğü ise bundan çok daha az önemli.

İnalcık, yabancı hükümdarların Osmanlı topraklarında yaşayan uyruklarına yapılan "kapitülasyonlar" ile ilgili önemli ve olağanüstü etkili bir makalenin yazarı olmasına rağmen, millet adı altında bilinen, gayrimüslim Osmanlı uyruklarının iç düzenlemesi konusuyla daha az ilgilendi.[74] Bu düzenlemelerin Osmanlı devletinin sürekliliğinde oynadığı rolle de fazla ilgilenmedi. Ama bu konu üzerine Kemal Karpat tarafından yazılmış önemli bir inceleme bulunuyor.[75] Yazar, Osmanlı millet sisteminde 18. ve 19. yüzyılda oluşan değişimlerin bir modelini oluşturup, eski Osmanlı bölgelerinde batı Avrupa'nın aksine, ulusal kimliğin neden dinden ayrılmadığını açıklamayı amaçlıyor. Karpat'ın savına göre:

> Ulus-oluşumu, önemli ölçüde millet sisteminin neden olduğu sosyo-etnik yapı ve dinî kimlik tarafından belirleniyordu.[76]

Karpat'a göre Osmanlı gayrimüslimler sadakatlerini doğal olarak tam bağlılık talebinde bulunabilecek tek kişi olan padişahın altında paylaştırıyorlardı. Gayrimüslim sadakatine taliplerden biri milletleriydi, yani söz konusu kişinin rastlantısal olarak ait olduğu ve resmen tanınan din/zümreydi. Başka bir sadakat odağı ise, her Osmanlı uyruğun bir üyesini oluşturduğu etnik ve kültürel gruptu – bu tür topluluklar bir tek milletin içinde de olabilirdi. Bir Osmanlı uyruğunun sadakat ileri sürebileceği temellerin sonuncusu ama en az diğerleri kadar önemli olanı, her yeni kuşakta dinî ve kültürel değerlerin benimsetildiği çevre olan aileydi. Rum Ortodoks Kilisesi liderlerinin, denetimleri altındaki çok kültürlü oluşumu "Bizanslaştırma", dola-

74 Krş. "İmtiyazat" makalesi, *The Encyclopedia of Islam*, 2. baskı.

75 Kemal Karpat, "*Millets* and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (Londra, New York, 1982), cilt 1, s. 141-170.

76 Karpat, "*Millets*", s. 141.

yısıyla "Yunanlaştırma" girişiminde bulunduğu 18. yüzyıla kadar dil farklılıklarının siyasi önemi sınırlıydı.[77]

19. yüzyılda gayrimüslim ulusalcılığı, Yunanların, Sırpların, Bulgarların ya da Ermenilerin milletleri ile yaşadıkları dinî topluluk deneyimlerinin izlerini taşıyordu. Bir yanda, Tanzimat döneminin merkezî devleti artık halkın yurttaşlık haklarının pınarı olduğu iddiasında bulunduğundan, milletler eski önemlerinin çoğunu yitirmişlerdi. Öte yanda, milletlerin kapsamında var olan ve ağırlıklı olarak aile ve cemaate odaklı olan "küçük gruplar" artık dini "evrensizleştirdiler". Belli bir zümre şeklinde, "cemaatleştirilmiş" din, belli bir etnik grubun doğal belirleyicisi olarak görülmeye başlandı. Karpat'ın görüşüne göre, Osmanlı elit kesimi, milletlerin ortadan kalkmasından sonra çeşitli dinlerden ve kültürel varlıklardan oluşan mozaiği meşru kabul etmek yerine, o dönemde batı Avrupa'da popüler olan türden bir bütünleştirici Osmanlı ulus oluşumunu zorladıklarında ciddi bir politik hatada bulundular.

Karpat'ın modeline göre Osmanlı milletleri, 18. yüzyıl boyunca değişime uğradı ve bunun altında sadece Rum Ortodoks hiyerarşisinin politikaları değil, aynı zamanda hem Müslüman hem de Hıristiyan, yerel eşrafın yükselişi de yatıyordu. Bu iki rakip elit kesim arasındaki çatışmalar, genelde merkezî devletten daha az destek alacaklarından yola çıkmak durumunda olan gayrımüslimler arasında muhalif hareketi teşvik etti. Birçok Balkan tüccarının zenginleşmesi gibi ekonomik etkenlerin de bunda bir rolü vardı, çünkü zengin tüccarlar Kilise'ye bağlı önceliklerce belirlenen, az gelişmiş bir okul sistemine karşı tepki gösterdiler ve millet meselesinde söz hakkı talep ettiler. Ve son olarak, yönlendirme ve kontrol etme çabalarıyla, bir kurum olarak milleti değiştirmeyi başaran ve sonunda yok oluşuna kadar zayıflatan da merkezileştirici Tanzimat bürokrasisi oldu.

Tüm bunlar ulusalcılığın sadece Müslüman olmayan bir bağlamda, örneğin Sırp, Yunan ya da Bulgar örneklerinde oluşu-

77 Yakın zamanda yayınlanan *Christianity Under Islam in Jerusalem* (Leiden, 2001) adlı çalışmada Oded Peri bu sürecin aslında 17. yüzyılda başladığını gösterdi.

munu açıklıyor. Karpat'ın görüşüne göre Müslüman ulusalcılıklar, en azından büyük ölçüde, gayrımüslim milletler arasındaki gelişmelere bir yanıt olmaktan öteye gitmediler. Müslümanlar, Osmanlı'nın görkemli zamanlarında sahip oldukları dine dayalı ayrıcalıkların kaybına ve artık onca gayrımüslimin bel bağlayabileceği yabancı korumaya tepki gösterdiler. Böylece bir domino oyununda olduğu gibi, oyun sahasının bir bölümündeki değişimler sonunda tüm konfigürasyonda değişimlere sebep oldu. Ancak bu model, Müslümanların da dil bağlarına göre çeşitli uluslara bölünmeyi seçmeleri gerçeğini açıklamakta yetersiz kalıyor. Karpat'ın modeli çerçevesinde birleşik bir Müslüman kimliği dayatmak olasılıkla daha anlamlı olmuş olacaktı.

Karpat'ın dikkat çektiği başka önemli bir nokta da, vergiler açısından durumunu belirlemede bir kişinin Osmanlı devletine karşı konumunun, dinî bağlılığından bile daha önemli olduğudur. Bu şekilde Karpat milletlerin, mutlak ve soyutlanmış sabit bir oluşumdan çok, birbirini etkileyen bir siyasi sistemin parçası olduğunu gösteriyor. Bu yazarın çizdiği resimde, bir milletin içinde var olan denge, eğer

> o milletin temsilcileri dini bir etnik grubun siyasi hedeflerine göre kesip biçmeye çalışırsa

bozulma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Böyle durumlarda bir milletin bazı belli üyeleri, aslen üyesi oldukları oluşumla olan bağlarını ayırma yoluna gidebilirlerdi.[78] Ancak Osmanlı siyasi düzenlemesi gözönünde bulundurulduğunda, padişahın hüküm alanını terk etmeyen bir birey için, böyle bir grubu terk etmek, her zaman başka bir gruba üye olmasıyla sonuçlanması anlamına geliyordu.

"Eleştirel" tarihçiler

Bu görüşler, 1960'lı yıllardan itibaren hem Osmanlı devleti hem de bu devletin gayrımüslim uyrukları üzerine farklı bir görüşün öncülüğünü yapmaya başlayan bir dizi tarihçi, sos-

78 Karpat, "Millets and Nationality", s. 148-149.

yolog ve siyaset bilimcisi tarafından daha da geliştirildiler. Bu akademisyenler Türk aydın çevresinde bir azınlık oluşturuyorlar ama profesyonel konumları yüksek. Bu bakış açısına sahip araştırmacılar için Osmanlı İmparatorluğu'nun uygulamaları ve politikalarının günümüz için fazla önemi kalmadı. Bu araştırmacılar kendilerini çoğunlukla uluslararası bir araştırmacı topluluğunun parçası olarak görürler ve bu onları Osmanlı elit takımını kendi "ataları" olarak savunmaya daha az eğilim göstermelerine yol açar. Bu bölüm ilerledikçe daha da açık ortaya çıkacağı gibi, bu kişiler ulusları kısmen yeni oluşumlar olarak görüyor ve bu yüzden günümüzün tarihinin 15., hatta 19. yüzyıllarda bile olanlarla çok da sıkı bağlantılı olmadığını düşünüyorlar. Ancak, maalesef, bu "eleştirel" araştırmacıların hiçbiri Rum Ortodoks ya da herhangi başka bir millet hakkında geniş çaplı bir inceleme yazmadı. Bu yüzden eleştirel yorumları çoğunlukla "laf arasında" yapıldı ve çok azı bu incelemede ele alınan "geleneksel" tutumlar sistemiyle uğraştılar.

Ancak, bu sınırlamalara rağmen bu eleştirel duruş kayda değer.[79] Örneğin, tüm bir Türk arkeolog ve antikçağ tarihçi kuşağına ders veren, çok saygın arkeolog Ekrem Akurgal tam da önceden bahsi geçen Genel Öğretim Üyesi Konferansı'nda Yunanlılara karşı naif ve şoven tutumlar geliştirmeye karşı uyarılarda bulundu. Birçok yurttaşının hoşuna gitmese de Rumlar, Türklerle Akurgal'ın deyimiyle epeyce karışmıştı.[80]

Son dönem Osmanlı gelişmelerini de hesaba katarak cumhu-

---

79 Yunan meseleleri üzerine çalışan Türk tarihçilerin mahçup duruşunu eleştirenler, İstanbul'un kent yönetimi konusundaki bilgisi konusunda bugün bile rakipsiz olan Osman Nuri Ergin (1883-1961) örneğinde ünlü bir "ata"ya yaslanabilirler. *Türkiye Maarif Tarihi* (yeniden basım İstanbul, 1977), s. 740 kitabında yazar "azınlıkların eğitim sistemi"nin gerçekçi bir tablosunu çiziyor. Yazar ayrıca *millet*lere yönelik çeşitli devlet politikalarını, özellikle de, 18. yüzyılda genellikle Rum olan birçok resmi tercümanın idamını üstü kapalı olarak eleştiriyor.

Başka bir eleştirel ses de, başka bir bağlamda rastladığımız, Türk ders kitaplarını analiz eden kişilerden geliyor. Referans verdiğimiz Salih Özbaran'ın kitaplarının yanı sıra bkz. Mete Tunçay, "İlk ve Orta öğretimde Tarih", *Felsefe Kurumu Seminerleri* (Ankara, 1977), s. 276-285. Türker Alkan, *The Political Integration of Europe* (Ankara, 1982), s. 68-69'da bazı ilgili yorumlar içeriyor.

80 Ekrem Akurgal, "Eski Anadolu'da Yunanlılar", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri, III. Askeri Tarih Semineri* (Ankara, 1986), s. 61.

riyet tarihine odaklanan iktisat tarihçileri Zafer Toprak ve Çağlar Keyder'in ikisi de Rum rolünün daha dengeli bir değerlendirmesine giden yolu gösterdiler. Aynı şey, yayınları tüm Osmanlı dönemini kapsayan iktisat ve para tarihçisi Şevket Pamuk için de söylenebilir; siyaset bilimcisi Taner Timur ise, burada konu ettiğimiz "savunmacı" tarihyazımının onda oluşturduğu bıkkınlığı şiddetle ifade etti.

Gördüğümüz gibi Türk tarihçilerinin çoğu son Osmanlı dönemindeki Türk ulusalcılığını, azınlık ulusalcılığına bir tepki olarak görüyor. Bu görüşün mutlaka meşru bir görüş olmasına rağmen madalyonun bir başka yüzü daha var: Zafer Toprak, imparatorluğun son yıllarında ve özellikle de savaş yıllarında gayrımüslimleri ekonomik yaşamdan elimine edilmelerinin açık bir hükümet politikasına dönüştüğüne işaret ediyor.[81] Bu, en azından resmî olarak uyrukları sayıldıkları imparatorlukta hâlâ etkin gayrımüslim işadamlarının sadakati üzerinde olumlu bir etki yapmış olamayacağını ima eder.

Geniş etkisi olan Osmanlı iktisat tarihine giriş kitabında Şevket Pamuk, yerel tüccarları ve üreticileri, Avrupalı tüccarlarla rekabete karşı koruma geliştirmeyi amaçlamayan 18. ve 19. yüzyıl resmî politikalarına eleştirel yaklaşıyor. Bunun etkilerini Müslümanlar da gayrımüslimler de benzer şekilde yaşadı; bu bağlamda Pamuk, gayrımüslim tüccarların, Avrupalı tüccarların "işbirlikçi" paydaşları olduğu "geleneksel" görüşüne sınırlandırmalar getiriyor. Yazar, 18. yüzyıldan itibaren gayrımüslim tüccarların, etkinliklerinin finansmanında yardımcı oldukları Osmanlı yönetiminin de paydaşları olarak önemli bir rol oynadığına işaret ediyor. Gayrimüslim tüccarların Avrupalı tüccarlarla ilişkilerine gelince, bunlar, özellikle de bölgesel ticarette, altlı üstlü bağlantılardan çok, rekabet temelliydi. Bu çok yönlü açıklamayla Pamuk böylece Osmanlı gayrimüslimlerin rolü üzerine, "geleneksel" tarihyazımında sık rastlanan duygusal ahlakçılık yerine rasyonel bir analiz önermesinde bulundu.[82]

---

81 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)* (Ankara, 1982), s. 19.

82 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (İstanbul, 1988), s. 179-181.

Çağlar Keyler adını ilk, Osmanlı ve Türk tarihini, Immanuel Wallerstein'in "dünya sistemleri" çerçevesine "oturtmakla" duyurdu. 1987 yılında bu konu üzerine, Marksist bir geçmişi olan tarihçiler arasında çok gözde olan bir konu olan "devlet" ve "sosyal sınıf(lar)" arasındaki ilişkiye odaklanan bir sentez yayınladı.[83] Keyder'in görüşüne göre, Osmanlı bölgelerinin Avrupalı dünya ekonomisine "katılımı", Osmanlı İmparatorluğu'nun "klasik" dönemi boyunca var olmayan bir burjuvazinin doğuşuna olanak tanıdı. Ancak bu burjuvazi çoğunlukla gayrimüslimdi; devlet desteğinden yararlanamıyordu ve sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı ve sonrasının çalkantıları içinde elimine edildi. Burjuvazinin yok olması, geçmiş yüzyıllarda hâkim olan bürokrasisine daha iyi bir yaşamın temellerini atma olanağı sağladı. Toprak'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlangıç noktalarını kaydettiği "devlet destekli burjuva oluşumu", ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bürokrasinin devlet üzerindeki rakipsiz kontrolünden vazgeçmek zorunda kaldığında ilerleyebilmişti. Bu bağlamda Keyder'in Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarları, ne kadar işbirlikçi olmuş olsalar da, sonuçta dışlanması zorunlu olan "yabancı" bir madde olarak değil, "çevreselleştirilmiş" Osmanlı toplumunun tamamlayıcı bir parçası olarak gördüğünü kaydetmek gerekir.

> Büyük çoğunlukla Rum ve Ermeni olan tüccarlar ve üreticiler siyasi açıdan bağlandıklarında, devletler arası sistem imparatorluğu zaten çözülmeye mahkum etmişti. İmparatorluğun devamı için başka koşullar altında, belki başka bir yol almış olabilirlerdi. Ancak durum böyleyken, politikaları Osmanlı hükmünün çözümüne yönelikti.[84]

Siyaset bilimci Taner Timur, Osmanlı tarihini "ilkel" (ya da "erken") feodalizmden "yarı-sömürge ekonomisine" giden bir süreç olarak analiz etti. Bu bağlamda, 19. yüzyılın ortalarına kadar ve bazı durumlarda bunun sonrasında bile, Osmanlı dev-

83 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey* (Londra, 1987), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul, 1989) başlığıyla yayımlanmıştır.

84 Keyder, *State and Class*, s. 47.

let yapısında yönetenler ve yönetilenler arasında "kast benzeri" bir ayrım olduğunu vurguladı. Bunun ötesinde, yönetenlerin kendileri de, Müslüman "birinci sınıf" uyruklar ve gayrimüslim "ikinci sınıf" uyruklar olarak daha da ayrılıyorlardı. 1839 ve 1856 yıllarının Tanzimat ve reform fermanlarıyla bütün uyrukların yasa önünde eşit kılınmalarından sonra bile, gayrimüslim uyrukların entegrasyonu sorunlu bir süreç olarak kaldı. Timur ayrıca Osmanlı liberallerinin gayrimüslimlere fazla sempati duymadığını vurgular. Muhalif şair Namık Kemal (1840-1888) bile Müslümanların ve gayrimüslimlerin yasal olarak eşit olduğu bir siyasi düzen talep etmedi; aksine, Tanzimat bürokrasisini, şeriatı yeterince ciddiye almamakla eleştirdi. Timur'un vardığı sonuca göre

> Fransız Devrimi'nden yüzyıl sonra gerçekleşen ve yasal ayrıcalıkların kaldırılmasını amaçlamayan [siyasi] bir hareket, bir "özgürlük çabası" olarak algılanamaz ve [bu eksiklik] "dönemin şartları" ile mazur gösterilemez.[85]

Olasılıkla "eleştirel" tarihyazımının ortaya çıkmasının önemli bir önkoşulunu, en azından elit üniversitelerdeki tarih dallarında, kalitenin kayda değer ölçüde artması oluşturuyor. Toprak, Pamuk, Keyder ve Timur'un hepsi de böyle elit üniversitelerde ya da, Keyder'in durumunda olduğu gibi, çoğunlukla dışarıda çalışıyor. Dolayısıyla söylemleri, uluslararası bir düzlemdeki sosyal bilimlerde süren temel tartışmalara aşina "eğitimli okuyucu"ya yöneltiliyor. Bu okuyucuların büyük bir oranını öğrenciler ve meslektaşları oluşturuyor. Ama üniversite öğrenci ve mezunları göz önünde bulundurulduğunda bu zaten kayda değer büyüklükte bir okuyucu kitlesidir. İstanbul merkezli

---

85 Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürgü Ekonomisine* (Ankara, 1989), s. 299.

Benzeri görüşlerin daha da keskin bir ifadesi Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İstanbul, 1993), s. 66 kitabında bulunur. Anlaşılan o ki "kapitülasyonlardan beslenen" kapitalist sınıfla gayrimüslimlerin eşleştirildiğini söylerken Akçam'ın eleştirileri Türk soluna yöneliyor. Bu sınıfa karşı mücadelede her araç meşrulaşıyormuş gibi görünüyor, hatta "genel eşitlik ilkesi, emperyalist bir oyunmuş gibi sanık konumuna düşüyor".

ve Ankara'da şubesi olan Türkiye Sosyal Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı'nda bu "eleştirel" araştırmacılar, düşüncelerinin tartışılabileceği bir forum buldular.

Buna ek olarak kimse Türkiye Cumhuriyeti'nin artık yetmiş beş yılın üzerinde olduğu ve ulus-oluşumunun gergin döneminin sona erdiği gerçeğinin önemini küçümsememeli. Yaygın ve kısmen ucuz telekomünikasyon ve artan internet erişimi sayesinde, akademik çevrenin belli bazı kesimleri ve kentli okuyucu kitlesi genelde Türkiye dışındaki düşünsel akımlara daha doğrudan bağlantılı oldu. Uzun vadede, Türk işçilerin çocukları olarak yurtdışında okula giden ve artık İstanbul ya da Ankara çevresine girmiş genç insanlar da olasılıkla "eleştirel" tarihçilerin okuyucu kitlesini büyüteceklerdir.

Bu eğilimin bazı göstergeleri bugün bile görünür olabilir. Bazı durumlarda, "eleştirel" akademisyenlerin görüşleri, stilleri daha çok gazeteci uslübunda olan yazarlar tarafından devralındı; bu eğilimin süreli olup olmayacağını zaman gösterecek.[86] 19. yüzyılın Osmanlı başkentinin kozmopolit kültürü üzerine kitaplar ve bu ortamı gözümüzde canlandırmaya olanak tanıyan fotoğraflar günümüz İstanbulu'nda oldukça büyük ilgi görüyor. Eskiden birçok Rum'un yaşadığı Beyoğlu, eski adıyla Pera, yaklaşık son yirmi yılın "nostalji kültürü"nün temel odak noktası oldu. Birçok İstanbul kültür kurumunun bu aralar bu bölgeye yerleşiyor olmaları da kayda değer bir nokta. Bir kinik belki de, gerçek gayrimüslimlerin eksikliğinin olasılıkla kentin bu eski muhitine ve "kültürlerarası" tarihine olan ilgiyi artırdığını ekleyebilir.[87] Nedenleri ne olursa olsun, "azınlık kültürü"ne yeni bir ilgi gözlemlenebiliyor.

---

86 Yelda (Yeldağ Özcan), *İstanbul'da, Diyarbakır'da Azalırken* (Istanbul, 1996). Leyla Neyzi, *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak-Birey, Bellek ve Aidiyet* (Istanbul, 1996).

87 Bu bağlamda, İstanbul'da yaşayan ya da eskiden yaşamış olan birkaç Rum'un da Rum *millet*inin meselelerine ilgi göstermeye başladıklarına değinmek gerekir. Bu makalenin yazarının yanı sıra, Y. Benlisoy ve E. Macar, *Fener Patrikhanesi* (Ankara, 1996) ve Stéphane Yérasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye. Bizans'tan 1971'e, 3 cilt* (İstanbul, 3. basım 1980).

Eğreti bir sonsöz

Akademik meselelerle kesişen, Osmanlı İmparatorluğu'nu "savunma" arzusu bu şekilde, en azından "eleştirel" grubun üyesi az sayıda araştırmacıyı göz ardı edersek, Osmanlı gayrimüslim milletler ve Türkiye Cumhuriyeti azınlıklarla ilgili tüm yazılarda önemli bir rol oyunuyor. Bu savunmacı eğilim, yeri gelmişken, kesinlikle Türk araştırmacıların tekelinde değil. Birçok Amerikalı, Hollandalı, Fransız ya da Alman Osmanlı tarihçisi için de imparatorluğa karşı yöneltilmiş çeşitli suçlamaları çürütmek, akademik çalışmalarının önemli bir nedenini oluşturuyor. Bu "eğilim"in, Osmanlı tarihyazımında belli bazı boşlukların açıklanmasında büyük yararı oluyor. Bunun ilk örneği, imparatorluğun Rum ve Bizanslı karşıtları söz konusu olduğunda 1453 yılına kadar olan Osmanlı'nın erken dönemlerine çok az akademik ilginin gösterilmesi.[88] Böyle bir ihmalin bir nedeni şüphesiz kaynak eksikliğidir. Ama bunun dışında da nedenler olmalı; çünkü Akdeniz'de Bizans'ın ve "Latin" yükselişinin sonu ve buna eşzamanlı gelişen Osmanlı yükselişini inceleyen "geçiş dönemi çalışmaları"nda Türk Osmanlı tarihçilerin katılımı gerçekten de sınırlı.[89] Bilgim dahilinde sadece İnalcık, Necipoğlu, Delilbaşı ve Kafadar, son dönem ortaçağ araştırmalarının bu kayda değer alt alanına önemli katkılarda bulundular. Dille ilgili sorunları bir yana, erken dönem Osmanlıların gayrimüslim komşularıyla büyük ölçüde ilişkili olmaları, olasılıkla bu alanı, hâlâ var olan ulusalcı eğilimleri olan tarihçiler için çekici olmaktan uzak kılıyor.

Rumlarla ilgili Türk Osmanlı tarihi incelemelerinde ikinci bir "boşluk" olarak, Osmanlı Rumlarının, kendilerinden kalma belgelerin son derece ender kayda alındığına işaret edebiliriz. Bunun da basit bir nedeni var; Türkiye'de etkin tarihçilerin çok azının modern Yunanca bilmesi. Ama bu basit gerçe-

88 Ancak büyük bir istisna, Cemal Kafadar'ın sofistike kitabı, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles, 1995).

89 "Geçiş çalışmaları" alanında dönülen yeni yönler için Klaus-Peter Matschke'nin bu kitaptaki makalesine bakınız

ğin arkasında daha derin gerekçelere de işaret edilebilir. Türk tarihçileri arasında "sesleri" belirleme, yani Osmanlı uyruklarının, yönetici elit kesimi dışında kalan insanların, kendilerini nasıl gördüklerini belirlemek hâlâ önemsiz bir konu olarak algılanıyor. Ve böyle girişimlerde bulunulduğu zaman genellikle 20. yüzyılın başları ya da en fazla 19. yüzyılla sınırlı bırakılıyorlar.[90] Son yıllarda Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşayan gayrimüslimleri İstanbul civarlarına "yerleştirmeye" yönelik yapılan, hâlâ oldukça izole kalan çabaların, daha erken dönemlerin uzmanlarına da ilham vereceğini umarız.[91]

Osmanlı Rumların ve genel olarak gayrimüslimlerin tarihinde üçüncü bir "boş nokta" olarak, bu grubun birçok üyesinin köle konumunda olduğuna nadiren değinildiği noktasıdır. Ama bu durum da değişmeye başlıyor. Yakın zamanda çıkan bir kitabında Hakan Erdem, en azından 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar, Osmanlı zimmilerin aslında "gerçekte" zimmi değil, en azından prensipte, fetih haklarına göre devletin köleleri olduğu tezini geliştirdi. Orijinal konumları, öyle denilebilirse, oğulları devşirme vergisine katıldıklarında tekrar etkinleştirildi – bu savla Erdem, cizye veren uyrukların yasal olarak köle olamayacakları, ama devşirmelerin kesinlikle kölelik izleri taşıdığı çelişkisini çözüyor.[92] Bu savın genel kabul görüp görmeyeceğini söylemek için henüz erken olsa da imparatorluğun ilk yüzyıllarında birçok Osmanlı gayrimüslim için köleliğin önemini öne çıkarma avantajını taşıdığı söylenebilir. Daha ampirik bir düzeyde, tarihçi Stéphane Yérasimos, 15. yüzyılda İstan-

---

90 Bu yönde belge yayımlarına örnek olarak şu kitaplar sayılabilir: *Ertuğrul süvarisi Ali Bey'den Ayşe Hanım'a mektuplar*, (ed.) Canan Eronat (İstanbul, 1995) ve Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhîz'in günlüğü, Defter-i hatirat*, (ed.) Kaya Şahin (İstanbul, 2000).

91 1900 yılı civarında, aralarında çokça gayrimüslimin de bulunduğu Osmanlı Bankası çalışanları konusunda bkz. Edhem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine, Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler* (İstanbul, 1997), s. 261-294. 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki Ermeni sanat camiası hakkında Engin Özendes, *Abdullah Frères, Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları* (İstanbul, 1998) kitabında birçok bilgi bulunuyor.

92 Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (Londra, 1996), s. 2-17.

bul yakınlarında tarımda çalışan ve bazıları özgür gayrimüslim uyruk kılığına girmeye çalışan kölelerin varlığını vurguladı.[93] Ama birkaç çiçekle bahar olmaz tabii.

Başka bir problem, yani dördüncü problem, aşırı basitleştirme eğilimi olarak adlandırılabilecek bir şeyle, yani bölgesel ve yerel özelliklerin gözden kaçmasıyla bağlantılı. Dolayısıyla Ortodoks Patriklik'in yargı yetkisi altında olmayan kişilerin Osmanlı Rumları üzerine Türk tarihyazımında yer almamasını buna bir örnek olarak görebiliriz. Yunanca konuşuyor olmalarına rağmen bu erkekler ve kadınlar Katoliktiler. Oysa özellikle de Ege adalarında Yunanca konuşan Katolikler, küçük ama kesinlikle önemsiz olmayan bir grup oluşturuyorlardı. Olasılıkla sorunun temelinde, son dönem ortaçağ tarihinin basitleştirici bir şekilde algılanması yatıyor. Gördüğümüz gibi "popüler" Türk tarihyazımı, Osmanlıların Yunan Ortodokslarını, Katolik Kilisesi tarafından "ezilmekten" kurtardığı iddiasını epeyce şişirir; Yunanca konuşan Katoliklerin varlığı bu derli toplu resmin düzenini bozar. Bu tarz aşırı basitleştiriciliğin başka bir örneği, Rumların sürekli olarak, Osmanlı İmparatorluğu içinde bir "azınlık" oluşturuyor şeklinde görülmesinden oluşur. Elbette imparatorluk bir bütün olarak ele alındığında bu doğrudur. Ama Peleponez yarımadasında ya da Ege adalarının en iyi örneklerini oluşturduğu yöresel ya da altbölge düzeyde, Rumlar aslında bir çoğunluk oluşturuyor olabilir. Oysa Karpat'ın da öne çıkardığı gibi, gayrimüslim ulusalcılıkların ortaya çıkışında yerel dinamikler önemli bir rol oynadığından, incelemeleri imparatorluk boyutuna sınırlandırmak çok iyi bir fikir olmaz.[94]

Beşinci ve son nokta, birçok Türk araştırmacısının, Müslüman ve Rum hemşerilerin arasında iyi komşuluk ilişkileri olduğundan olağanüstü emin olma eğilimleriyle ilgilidir. Şüphesiz bu iyi ilişkilerin sayısız örneği var ve sadece Yunan ulusalcı

93 Stéphane Yérasimos, "15. Yüzyılın sonunda Haslar Kazası", *18.Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, (ed.) Tülay Artan (İstanbul, 1998), s. 82-102.

94 Karpat, "*Millets* and Nationality", 152-154.

tarihçilerin bu kadar sık karşıt iddialarda bulunmasından dolayı bile olsa, bu tür örnekler ayrıntılı bir şekilde analiz edilmeyi hak ediyor. Ancak özellikle de dış ilişkilerde gerilim yaşandığı dönemlerde, örneğin 1768-1774 Osmanlı-Rus çatışmalarında, katliamlar yaşandı. Bunun üzerinde, başka gayrimüslimlerin de başına geldiği gibi, Ortodokslar evlerinden ve kiliselerinden uzaklaştırılabiliyorlardı. Bazen evler bir camiye fazla yakın sayılıyordu ya da bir hükümdar ya da vezir, iman gösterisi yaparak destek aradığı için bir kilise, bir camiye dönüştürülebiliyordu. Bu tür olaylar her gün olmuyordu ama çalışma yapan bir tarihçi kendisini hiç var olmadıkları yönünde ikna etmeye de çalışmamalı.

Eksikliklere rağmen, özellikle de "liberal" Osmanlı tarihinde Rumlar konusuyla ilgilenen tarihçilerin de sağlam başarıları var. İlk olarak bu tarihçiler, basit bir ahlaksal üstünlük iddiasının yerine tarihsel analizi koydular. Buna ek olarak İnalcık ve Karpat'ın çalışmaları, Osmanlı milletlerinin, sabit bir Osmanlı devletinde değişmez oluşumlar olmadığını açıkça ortaya koydular. Tam da aksine, elbette Rum Ortodokslarınki de dahil olmak üzere, her milletin statüsü, siyasi konjünktürlere göre değişirdi. Dolayısıyla, belli bazı temel yasalar Fatih Sultan Mehmet zamanında yazılmış olsalar da, 16. yüzyılın Rum milleti, Tanzimat sonrası dönemin Rum milletinden esas itibariyle farklıydı.[95] Bu yüzden genel olarak Osmanlı tarihinde sosyal ve siyasi dinamiklere olan ilgi, Rum Ortodoks milleti üzerine olan çalışmaları da yeniden canlandırdı. Bunun üzerinde son yirmi yılda, "devlet savunması" alanında kaybedecek çok şeyi olma-

95 Karpat'ın milletler üzerine makalesinin yayımlandığı kitapta aynı zamanda, milletlerin ikincil kaynaklarda genel olarak kabul görmüş tüm tarihine karşı kuşku uyandıran, Benjamin Braude'nin bir çalışması bulunuyor: "Foundation Myths of the *Millet* System", *Christian and Jews in the Ottoman Empire*, (ed.) Braude ve Lewis, 1. cilt, s. 69-88. 77-81. sayfalarda Braude, II. Mehmet'in zamanında yaşayan Rumların ayrı bir kuruma, yani Ortodoks Kilisesi'ne ve bir toplumsal lidere, yani Patrik Gennadios'a sahip oldukları, ama patriğe tanınan resmi ayrıcalıkların iyi belgelenmediği sonucuna varıyor. Dolayısıyla Rum milletinin kurulmasının gerçekten de Fatih'in zamanı kadar eskiye dayandığı kuşku götürüyor. Ancak Osmanlı Rumları üzerine çalışan Türk tarihçilerin incelemelerinde Braude'in çalışmasına az referans buluyoruz.

yan "eleştirel" tarihçiler, tarihsel bir senteze yönelik yaptıkları çalışmalarda Rum açısını da hesaba katmaya çalışıyorlar. Yapılması gereken hâlâ çok sey var ama en azından bunun başlangıcı yapıldı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Yaşanan ve Anımsanan Osmanlı Yönetimi Türkokrasi Döneminin Bazı Yerel Yunan Kronikleri Üzerine Yorumlar

JOHANN STRAUSS

Çok etnili imparatorlukların çöküşünden sonra –hatta dağılmalarının öncesindeki dönemler sırasında da– kendi tarihlerini, çok etnili bir geçmişten ayırarak yeniden yapılandırmaya hazırlanan, bireysel etnik grupların kararlılığına dayanan çeşitli ulusal tarihyazımlarının gelişmesi kaçınılmaz görünüyor. Sonuçları ne olursa olsun, geçmiş algısında kendimizi ciddi ayrımlarla karşı karşıya kalmış bulmak bize çok şaşırtıcı gelmemeli. Eski yönetenlerle eski yönetilenlerin bakış açıları değişik nedenlerden dolayı –ki bunların hepsi ulusalcılıkla bağlantılı değildir– nadiren uyuşur. Hem Türk hem de Batılı Osmanlı araştırmacıları, Osmanlı tarihini temelde Osmanlı vakanüvislerinin bakış açılarından yazmaya alışmışlardır, çünkü son derece önemli kaynaklar olarak kabul edilen anlatımsal kaynakları anlamayı sağlayan Osmanlıcaya hâkimdirler. Sosyal ve iktisadi tarihe odaklanan daha yakın zamanlı araştırmalar bile, hâlâ belli ölçüde, "bürokrat"ın, yani Osmanlı yönetiminin bakış açısından bakma eğilimi taşırlar. Kuşkusuz bunun nedeni, Türk arşivlerinde korunan, neredeyse tükenmez kaynak sayısıdır. Özellikle Balkan tarihyazımınca yayılan ulusalcı stereotiplere tepki geliştiren Osmanlı tarihçileri, elverişli ama olağanüstü muğlak millet terimi altında tanımlanan çe-

şitli etnik toplulukların içsel yaşamının belli bazı yanlarına az ilgi gösterdiler.[1]

Bu göz ardı etme eğilimi birçok açıdan üzücüdür. Bunun ilk nedeni, birçok açıdan farklılık gösteren bir toplumun çizilen resminin eksik kalması. Bunun ötesinde gayrimüslimler, Osmanlı tarihçisine Osmanlıcada olağanüstü nadir bulunan belli bir tür anlatımsal kaynak sağlayabilirler: zaman zaman otobiyografik özellikler de taşıyan yerel kronikler/vakayinameler.[2] Konstantinopolis'in Osmanlıların eline geçmesine yakın dönemlerde, Bizans tarihyazımının süratle gerilemesinden sonra reaya içinde bir tarihyazımının gelişmesi oldukça uzun zaman aldı.[3] Bu durum, hamilerin yokluğundan ve herkes tarafından anlaşılabilecek aynı zamanda Osmanlı dil bilgisi ve Osmanlıca yazılı tarih kitaplarının eksikliğinden kaynaklanıyordu. Bazen pedagojik amaçlarla kronik yazmaya yönelen gayrimüslimler çok doğal olarak kendi yakın çevrelerini, hatta bazen kendilerini konu ettiler. Müslüman halkın söz konusu olduğu yerde, alt

---

1 Bkz. Gunnar Hering, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* (Münih, 1989), s. 355-80, özellikle 2. bölüm, s. 361-70: "Die Osmanenzeit in der Historiographie: Topoi und Ideologeme", (ed.) Hans Georg Majer. Balkan tarihyazımının genel gelişimi üzerine bkz. Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung* (Viyana, Köln, 1990), özellikle 3. bölüm, s. 173-213: "Die Geschichtsschreibung (bis ins 19. Jahrhundert)".

Millet kavramı, ancak 19. yüzyıla gelindiğinde gerçek anlamıyla popülerlik kazandı; bkz. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, cilt 1-2 (Londra, 1982). Millet kavramı ile ilgili ayrıca bkz. *Encyclopedia of Islam*, yenibasım, 7. cilt, s. 61-64'te yer alan, Michael O.H. Ursinus tarafından yazılmış "Millet" başlıklı makale. Bu yazıda incelenen çalışmaların hiçbirinde millet kavramının yer almadığının belirtilmesi gerekiyor.

2 Çoğunluğu yayımlanmamış, günümüze ulaşan kroniklerle ilgili bkz. Cengiz Orhonlu, "Bir Türk kadısının yazdığı Atina Tarihi (Târih-i Hedinetü l-hükema)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3 (1973-74), s. 118-36, burada s. 118-120. Orhonlu'nun listelediği çalışmaların hepsi kelimenin tam anlamıyla yerel kronikler kategorisine sokulamaz. (örn. Fethi-nâme).

3 Önemli bir nokta, bu durumun ancak 18. yüzyılda, Tuna prensliklerindeki Fener Rum yöneticileri tarafından daha elverişli koşulların yaratılmasıyla birlikte değişmiş olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan tarihyazımı çalışmaları için bkz. Ion Matei, "Contributions aux début des études de turcologie en Roumanie, XVe-XVIIIe siècles", *Revue des Études sud-est européenes* 26, 2 (1988), s. 99-111, öz. s. 109.

sosyal sınıfların tarih anlayışlarının ne olduğuna dair neredeyse hiç kişisel anlatıma sahip değiliz. Elbette, bu alandaki araştırmalar daha yeni başladı ve birçok kişisel anlatım kayboldu ve geri getirilmeyecek.[4] Ancak yine de Osmanlı uyrukları tarihyazımı açısından çoğunlukla sessiz kalmış gibi görünüyorlar; sadece türkülerde, en önemli olayların bile kolektif bilinç üzerinde bıraktığı etkinin izlerine rastlayabiliyoruz.

Bu yazımızda, Osmanlı bölgelerinde yaşayan çok etnili ve çok dinli toplulukları incelerken, ulusalcı tarihyazımlarının genelde yaptığı katı seçicilikten kaçınmamız gerektiğinden yola çıkıyoruz. Aynı zamanda, gayrimüslimlerin tüm yazılarında yaygınca rastlanan, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki temel karşıtlığa rağmen en azından belirli bazı dönemlerde yerel kronik ve birincil kişi anlatımları gibi belgelerin, bütün olarak Osmanlı toplumu ile ilgili epeyce bilgi verebileceğine eminiz. Bunun da ötesinde bu metinler, zihniyet tarihini anlamamız için önemli bulgular içeriyor ve özelde reayanın bakış açısını anlamamız için eşsiz bir kaynak oluşturuyorlar.

Bu yazı için seçilen belgelerin üçü de Yunanca yazılmıştı. İncelememizin amaçları açısından bu seçim özellikle yerinde bir seçim gibi görünüyor, çünkü Osmanlı Türkçesi ve Arapçadan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli yazı dili Yunancaydı. Sözü geçen üç belge de, Yunan tarihyazımında Türkokrasi (*Tourkokratia*) diye nitelendirilen dönemde ya da en azından bu dönem hakkında yazılmıştı.[5] Yunan alanında da bu tür tarihi anlatımlara, özellikle de Osmanlı devleti sınırları içinde yaşayan yazarlar tarafından yazıldıkları durumlarda, çok ender

4 Bkz. Cemal Kafadar, "Self and Others: the Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-person Narratives in Ottoman Literature", *Studica Islamica* 69 (1989), s. 121-50.

5 Diğer bölgelerdeki özellikle de Arap illerindeki Osmanlı dönemi yerel tarihyazımı üzerine çalışmalarda son zamanlarda dikkati çeken bir artış oldu. Krş. Örneğin Jane Hathaway, "Sultans, pashas, *taqwims*, and *mühimmes*: a Reconsideration of Chronicle-Writing in Eighteenth Century Ottoman Egypt", (ed.) Daniel Crecelius, *Eighteenth Century Egypt. Vie Arabic Manuscript Sources* (Claremont, 1990), s. 51-78, ve Bruce Masters, "The View from the Province: Syrian Chronicles of the Eighteenth Century", *Journal of the American Oriental Society* 114, 3 (1994), s. 353-62.

rastlandığı belirtilmeli.[6] Prestij sahibi, resmî ya da başka türlü yazarların aksine, bu belgeler çoğunlukla sadece yazılı nüsha halinde ve çok sınırlı bir okuyucu kitlesine açıktı. Bazılarının, yazıldıktan çok sonra yeniden keşfedilmeleri bile gerekiyordu. Burada ilk olarak ele alınacak, Makedonya'nın Seres kentinden gelen rahip Synadinos ("Papasynadinos", 1600-?) tarafından yazılan kronik, 19. yüzyılın sonunda Artos Dağı'nın Kutlumuş Manasıtrı'nda bulundu. Bu kronik 1938 yılında yayımlandı.[7] Ele alınacak üçüncü metin ise, 1800-1878 yıllarının olaylarını kapsayan, Kıbrıs'tan anonim bir yerel kronik; 1920'lerde yerel bir tarihçinin eline düşen basit bir defterde, şiirler ve ilahilerle birlikte bulunmuştu.[8] 1841 yılında yazılan, Panayis Skouzes'in (1777-1847) anıları bile, yazarın Atina'nın ünlü bir ailesinden olmasına rağmen, oldukça uzun bir zaman sonra basıldı. Bu nüsha, Osmanlı yönetimi altındaki Atina kentinin kapsamlı bir tarihinin parçası olarak 1902 yılında yayımlanana kadar elden ele dolaştı.[9]

Bu yazarların sosyal ve düşünsel arkaplanlarından dolayı, yapıtları gerçek bir tarihyazımı geleneğinin ürünleri olarak sınıflandırılamaz. Çalışmalarına, yararlandıkları örnek çalışmalara göre değer biçileceğini düşünüyor ve Bizans kroniklerini ya da başka kronikleri örnek alarak kullanmıyorlardı. Kullandık-

6 Batı Avrupa'da eğitim görmüş tarihçilerin çalışmaları söz konusu olduğunda, tamamen farklı bir durumla karşılaşıyoruz. Bu çalışmalar arasından, Archimandrite Kyrpianos'un "Kıbrıs Tarihi" (*Ἱστορία χρονολογική τῆς Νήσου Κύπρου*) (Venedik, 1788; yeniden basım Lefkoşa, 1971) gibi öne çıkan eserler basılmıştır. Entelektüel tarih için inkar edilemez bir öneme sahip olsa da, bu tür bir batılılaşma tarihyazımı, tıpkı Tanzimat döneminin ilerleyen yıllarındaki Osmanlı tarihyazımı gibi, bazı açılardan Osmanlı aydınlarına göre daha az ilginç bulunur.

7 Bkz. Petros Pennas, "*Τὸ Χρονικὸν τῶν Σερρῶν ταῦ Παπασυναδινα῀ μετ' εἰσαγωγικ ῆς*", *Serraïka Chronika* 1 (1938), s. 7-72. In this paper the annotated edition by Giorgos Kaftantzis, Ἡ Σερραϊκή Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινοῦ (Selanik, 1989) [Ayrıca bkz. postscriptum].

8 N. Kyriazis, "Χρονογραφικον Σημείωμα", *Kypriaka Chronika* 8, 2 (1931), s. 81-105.

9 Th. N. Philadelpheus, Ἱστοριάτών Ἀθήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1400-1800), 2. cilt (Atina, 1902), s. 328-62; bu baskı, aynı zamanda daha bilgili başka bir çağdaşı "Atinalıların öğretmenleri" tarafından yazılmış bir Atina kroniğini de içerir. John Benizelos, s. 263-313.

ları dil ağırlıkla gündelik bir dil olduğundan editörler zaman zaman yazarların ya da yazmanların elyazılarını çözmekte zorluk çektiler. Ancak bu yazarlar ne okumuş ne de edebi eğilimli olduklarından, geleneksel entelektüel elit kesimlerin dışındaki insanların yazılarını arayan modern tarihçilerin gittikçe daha fazla dikkatini çekmektedirler.

Papasynadinos'un Seres Kroniği

Bu yazıda ele alınan ve "Seres Kroniği" olarak bilinen ilk kronik, 17. yüzyılın ilk yarısından kalmadır.[10] Yazarı rahip Syandinos'un biyografisi için, yazarın kendi verdiği verilere güvenmek zorundayız. Synadinos 1600 yılında, Seres yakınlarındaki Melenikitsi köyünde bir rahibin oğlu olarak dünyaya geldi. 1629-30 yıllarında Artos Dağı'na yaptığı ve bize çok ilginç bir anlatımını bıraktığı bir hac seferi dışında, doğduğu bölgeyi hiç terk etmemiş gibi görünüyor.[11]

Selanik'in yaklaşık 40 mil kuzeydoğusunda yer alan ve bir Yunan Ortodoks metropolünün yerleşim yeri olan Makedonya kenti Seres (Yunanca Σέρραι, Osmanlıca Siroz, Serez), Balkan'daki ilk Osmanlı fetihlerinden biriydi.[12] 1667-1998 yılla-

---

10 Bu çalışma, her ne kadar hak ettiği gibi benzersiz bir kaynak olarak değerlendirilse de, "Seres Kroniği"ne az sayıda göndermede bulunulan çağdaş Yunan tarihi ya da edebiyatı üzerine yapılan başlıca çalışmalardan biri olduğu söylenemez. Örneğin bkz. Apostolos E. Vacalopoulos, *The Greek Nation, 1453-1669*". The Cultural and Economic Baskground Modern Greek Society", (çev.) Ian ve Phania Moles (New Brunswick, 1976) [aslı Yunanca: Ἱστορίατοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, cilt 2. baskı (Selanik, 1976)], s. 303, dn. 39; s. 356, dn. 262. Modern Yunan edebiyatındaki eserler göz önünde bulundurulduğunda, Börje Krös'ün *L'Historie de la littérature neo-grecque. La Periode Jusqu'en 1821* (Stokholm vd., 1962). (Krş. *a.g.e.*, s. 449) adlı eseri bir istisnadır.

11 Farklı manastırlar, Σερραϊκὴ Χρονογραφία, tasvir ediliyor. (dosya 36v-38r)

12 Seres'e dair Osmanlı kaynakları ile ilgili bkz. Besim Darkot, "Serez", *Islam Ansiklopedisi*; Evangelia Balta, *Les Vakifs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, (Atina, 1995); ayr. bkz. Alexandra Yerolympos, "Siroz", *Encyolopedia of Islam*, yeni basım ve Socrate Petmézas, "Serrès et *sa région* sous les Ottomans", *Conseils et memoires de Synadinos prêtre de Serrès en Macedonie (XVIIe siecle)*, (ed.) Poalo Odorico (Paris, 1996), s. 430-485. Ayrıca bkz. Evliya Çalebi'nin kayıtları tenzih edildiğinde, 17. yüzyılda, önümüze oldukça iç karartıcı bir manzara çıkıyor. 20. yüzyılın başında Alman Balkanbilimci Gustav Weigand ka-

rında, Girit yolundaki Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi tarafından ziyaret edildi.[13] Evliya, Seres'i, otuz Müslüman ve on Hıristiyan ve Yahudi mahallesinden oluşan, zengin bir kent olarak anlatır.[14] Evliya'ya göre reaya ağırlıklı olarak Rumlar, Bulgarlar, Rumeli Türkleri (Çıtak) ve Yörüklerden oluşuyordu.[15] Az çok farklı sınıflandırmalar kullanan Papasynadinos, temelde "Hıristiyanlar", Yahudiler, Çingeneler ve Koinari olarak tanımlanan gruplardan bahseder.[16]

---

sabayı aşağıdaki gibi tasvir etmiştir: "Seres, hem siyasal anlamda hem de başpiskoposun konutu olduğu için dinî anlamda, Helenizm bağlamında Ohri'nin Bulgarlar için oynadığı rolü oynamıştır. Her ne kadar çevredeki bölgelerin nüfusu daha çok Bulgarlardan oluşsa da, Helenizm burada kendi konumunu iyi korumuştur. Fakat nüfusun büyük kısmını Türkler oluşturuyor – daha doğrusu oluşturuyordu. 20.000 nüfuslu yerli halkın 10.000'i Türklerden, 6.000'i Rumlardan ve Helenleşmiş Bulgarlardan, 2.500 Ulahlardan (bu topluluğun da genç nüfusu Helenleşmiştir), 3.000'i Bulgarlardan ve 1.500'ü İspanyolca konuşan Yahudilerden oluşmaktadır." Bkz. *Ethnographic von Makedonien* (Leipzig, 1924), s. 97.

13 Bkz. *Seyahatname*, 8. cilt (İstanbul, 1928), s. 128-140.

14 *Seyahatname*, 8. cilt, s. 129, Gezgin Evliya'nın naklettiği Seres tasviri ile yerli halktan Papasynodios'un tasviri arasında yapılacak eksiksiz bir karşılaştırma, oldukça değerli bir çalışma olacaktır.

15 *A.g.e.*, s. 133.

16 Bu terime farklı etimolojik açıklamalar (genelde *Koniari* olarak yazılır) getirmeye devam edilmektedir. Terimin, Konîari'lerin ortaya çıktıkları yer olduğu iddia edilen "Konya'dan türemiş olduğu bu açıklamalardan en popüler olanıdır. Konîari terimi 19. yüzyılda Osmanlılar arasında da popülerlik kazandı. Kaflantzis (Σερραϊκή Χρονογραφία, s. 65, dn. 367) anlamını "dilenci", "Türk Çingenesi" olarak açıklıyor ve Rumcadan türediğini söylüyor. Başka bir etimolojik açıklama koyun eri terimini içeriyor. Bu açıklama, Papasynadinos'un kroniğindeki Koînari biçimine de daha yakın. Krş. Machiel Kiel, "Das türkische Thessalien", B. Laver ve P. Schreiner (ed.), *Die Kultur Griechlands in Mittelalter und Neuzeit*, (Göttingen, 1996) s. 109-196. burada s. 163-164. Terimin, Slav dilindeki konjari'den (at yetiştiricisi) türemiş olduğu da iddia edilmektedir. Konîari ya da Koniarilerin büyük çoğunluğu 1881'e kadar Tesali'de yaşamışlardır, daha sonra Makedonya'daki Osmanlı yetkililerince başka yerlere yerleştirilmişlerdir. Kronikte bahsi geçen Koîarilerin aslında Evliya Çelebi'nin söz ettiği Yörükler olabileceği görülmektedir (Yörük terimi Papasynaidos tarafından kullanılmamıştır). Yüzyıl dönümünde Osmanlı valisi Tahsin Bey [Uzer] Drama ve Seres arasındaki (adları daha sonra "Mikrolophos" olarak değiştirilen), halkı yerel rivayete göre "II. Murat'ın hükümdarlığı sırasında" (1421-1451) buraya göç eden Yörük köylerinden bahseder. Bkz. Tahsin Uzer, *Makedonya eşkıyalık tarihi ve son Osmanlı yönetimi* (Ankara, 1979), s. 275.

Kronik, 1598-1642 yıllarını kapsar. Anlatım, yazarın doğumunun iki yıl öncesinden başladığından, ilk yıllar söz konusu olduğunda yazar kendi deneyimlerini aktarmaz. Ancak kroniğin sonraki bölümlerinde, geleneksel Osmanlı tarihyazımında (Papasynadinos'un çağdaşı Evliya Çelebi gibi kayda değer istisnalar dışında) alışılmadık bir oranda, otobiyografik veriler de bulunur.[17] Bu verilere sadece Papasynados'un Ortodoks Kilisesi'ndeki kariyeri değil, aynı zamanda ana-babasının, çocuklarının ve akrabalarının ölümleri gibi daha özel deneyimler de dahildir. Aslında yaşamı değişimlerle doluydu. Dönemin Ortodoks Kilise temsilcilerini karakterize eden genel geçer irtişa ortamında yazar, özellikle kişisel düşmanlarının zulmünden çekmiş görünüyor. Yazarın kullanma eğilimi gösterdiği "suçsuz kurban" rolü açısından kronik, zaman zaman başka bir ünlü otobiyografi, Vratsalı Bulgar Piskopos Sophronius'un ("Sofroniy Vrachanski", 1739-1813) yazdığı *Günahkar Sophronius'un yaşamı ve çilesi* (1805) ile benzerlik taşır.[18]

Anlaşılan odur ki, Seres kroniği, yazarın 1642 yılında vebadan (Θανάτικο) kaçtığı Melenikitsi'de aldığı notlara dayanır. Sonrasında buna, tarihlendirilmemiş çeşitli olaylar ve vaazlar da ekledi. Bazı bölümler, ikinci elden bilgilere dayanıyor.[19] Yazar özellikle gündelik bir dil (ρωμάϊκα) kullanıyor, dolayısıyla yapıtı birçok Türkçe sözcük de içeriyor.[20] Tipolojik açı-

17 Evliya'nın anlatısının kendine özgü yanlarıyla ilgili bkz. *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588-1662)*, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde resmedildiği haliyle, Robert Danskolf'un çevirisi ve açıklaması ve Rhoads Muphy'nin tarihsel girişi ile birlikte (New York, 1991), özellikle s. 15-17.

18 *Zhitie i stradaniya greshnago Sofroniya*, ilk kez 1861'de Belgrad'da yayınlandı. Bu çalışmanın ayrıca Fransızca ve Almanca çevirileri de bulunmaktadır. Yazar Kotel'de Stoyko Vladislavov olarak doğmuştur. Vratsa Piskopos'u ünvanını aldıktan sonra, manastıra ait Sophronius'un ismini almıştır.

19 "İşitilmiş olan budur" (ἔτζιἀκούστιν) cümlesi ile biten, Verroria'ın Kiril Patriği'nin (1639) korkunç sonunun hikâyesi gibi. Bkz. Σερραϊκὴ Χρονογαφία, dosya 71r.

20 Tarzını okuyucularının gözünde doğrulamak amacıyla yazar şu açıklamayı yapar: "[Diyebilirsiniz ki] o (örn. kroniğin yazarı) çok fazla Türkçe sözcük kullanıyor. Ben de size şunu söyleyeceğim, burada yaşayan küçük ya da büyük tüm halklar bu şekilde konuşmaya alışkındırlar ve ben de onların dili, ge-

dan bu kronik, karakteristik özellikleriyle Bizans *Chronographia* geleneğinde yer alır.[21] Kullanılan kronoloji de Bizans kronolojisidir.[22] Olaylar kronolojik sıralamada kaydedilir ve nedensel açıklamalara girişilmez. Bu anlatımların arasına, sayıları ve uzunlukları kroniğin sonuna yaklaştıkça gittikçe artan ve (genç) okuyucuları hedefleyen vaazlar serpiştirilmiştir. Sadece bu vaazlar ve uyarılar bile kendi başlarına da daha kapsamlı bir şekilde ele alınmaya değer, çünkü bize sadece zihniyetler hakkında değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik yaşamın en özel açıları hakkında da paha biçilmez ayrıntılılar sunar.[23] Ancak bu bağlamda biz, bir *homo ottomanicus*'un mikro- ve makroevrenine, Osmanlı hükümdarına karşı olan tutumuna ve devşirmelerle İslama geçiş konularıyla bağlantılı sorunlar gibi Osmanlı bilimcisini özellikle ilgilendiren başka açılara odaklanacağız.

Mikro- ve Makroevren

Papasynadinos'un anlatımı açıkça gösteriyor ki, 17. yüzyılın, Osmanlı evrenine sıkıca bağlı *homo ottomanicus*'u için, "dünya" büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu ile sınırlı, hatta onunla eşmiş gibi görünür.[24] 1641 yılının Büyük Veba Salgını'nı anımsayan yazar –önem derecesine göre– "tüm dünyayı" (ὁλος ὁ κόςμος) oluşturduğunu düşündüğü yerleri sayar: "Mısır (Μεσίρι) ve Anadolu, Bursa, İstanbul, Adalar, Rumeli, Tesalya, Sırbistan, Bulgaristan, Philippopolis, Melnik, Siderokastro, Drama, Zichne etrafındaki köyler ve Serres".[25] Etno-sosyolojik terimlerle, bu vebanın çok sayıda "Türk ve Hıristiyanın, Yahu-

---

lenekleri ve alışkanlıklarına uygu bir dille yazıyorum ki küçük bir çocuk bile anlayabilsin." Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 194r.

21 Bkz. Kaser, *Südosteuropaïsche Geschihte*, 182 ff.

22 5508 yılından başlar ve varsayılan yaradılış gününden itibaren ilerler.

23 Bazı açılardan, farklı bir okuyucu kitlesine yönelik de olsa, Osmanlı nasihatnameleri ile karşılaştırılabilirler.

24 18. yüzyıl Suriye kroniklerinde, Müslüman yazarlar açısından bu tipiktir. Krş. Masters, "The View from the Provinces", s. 358.

25 Philippopolis, bugünkü adıyla Plovdiv'in (Bulgaristan) eski adıdır. Siderokastro'nun bazen Rum kaynaklarında da Demirhisar adıyla anıldığına rastlanır.

di ve Çingenenin, *Koinari* (yani Yörük), köylü, Ermeni ve Karamanlının, Arap (Αράπηδες) ve Anadolulunun (ότεακαλίδες), Frenk ve adalının, Sırp ve Bulgar'ın, Ulah ve Arnavut'un" ölümüne neden olduğu anlamına gelir.[26]

Papasynadinos büyük ölçüde yerel meselelere eğilse de, daha geniş kapsamda Osmanlı dünyasında, İstanbul ya da başka yerde meydana gelen olaylardan da ara sıra söz açılır. Bu durum çok şaşırtıcı değildir, çünkü 17. yüzyılın ilk yarısında yaşanan dramatik olay sayısı çok fazlaydı: İlk defa bir padişah, II. Osman ("Genç" Osman, 1618-1622) bir ayaklanmaya kurban gitti; Padişah IV. Murat (1623-1640), ciddi bir reform programına girişti ve birkaç seferden sonra İranlılar üzerindeki üstünlüğünü kesinleştirdi. Kendisinden sonra tahta geçen I. İbrahim (1640-1648) "deli" olarak adlandırılarak hükümdar olan ilk padişah oldu; "Kemankeş" (ya da "Kara") Mustafa'nın başvezirliği (1638-1644) sırasında, etkileri her yerde hissedilen bir para reformu yapıldı. Rum Ortodoks Kilisesi'nin tarihi söz konusu olduğunda ise, Patrik Cyril Lucaris'in (1572-1638) –bu yüksek düzey din adamının idamıyla sonlanan– Protestanlarla birlik olma girişimi özellikle önemlidir.[27] Zaman zaman "doğaüstü" öğeler de bu anlatımda yer alır. Örneğin, Osmanlılar için kötü ilerleyen, Lehlere karşı yapılan Hotin Muhaberesi sırasında (1620), kötü bir alamet olarak gökte yedi ateşten sütun belirdi.[28] Ama tümüyle ele alındığında, Papasynadinos'un anlatımını, aklı başındalık ve sağduyu karakterize eder.

---

26 Türkçe'de olduğu gibi, modern Yunanca'da da "Arap" kavramı hem Arapları hem de "siyahları" belirtmek için kullanılır. Türkçe'deki "öteyakalı", İstanbullular tarafından özellikle Anadolulular belirtmek için kullanılmıştır. Fakat ayrıca Öteyaka adında, Seres'e yakın bir vilayet de vardır. Bkz. Todorov and Asparuh Velkov, *Situation demographique de la peninsule balkanique (fin du XV^e^s.-début du XVIe siècle)* (Sofya, 1988), s. 294. Alıntının kaynağı için bkz. Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 82r-82v.

27 Bkz. George A. Hadjiantoniou, *Protestant Patriarch. The Life of Cyril Lucaris (1572-1638). Patriarch of Constantinople* (Richmond, Virginia, 1961) Papasynadinos'un Patrik'in dinî eğilimlerinden haberdar olmadığı belli oluyor. Papasynadinos Lucaris'i "eğitimli ve diğer tüm âlimlerden daha bilge bir adam" (ἄνθρωπος διδάσκαλος, σπόὸλουςτούςμαθηματικούς) olarak tanımlıyor. Bkz. Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 55r.

28 Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 23r.

Reaya ve hükümdar

Milliyetçi tarihyazımlarının klişelerine alışkın olan okuyucula-ra şaşırtıcı gelebilecek olan, yazarın, çoğunlukla Bizans tarzın-da *basileus* olarak değindiği Osmanlı padişahına yönelik tutu-mudur.[29] Padişahın egemenliğinin herhangi bir zaman sorgu-landığına dair hiç gösterge yoktur. Aksine, Papasynadinos, ye-niçeri ve başka asilerin eşi görülmemiş bir haksızlık yaptıkları "genç ve yakışıklı" padişah Osman'ın yazgısı yüzünden çok de-rin üzüntü duyduğunu belirtir: "Halklarına (γένος) hiç [buna benzer bir şey] yapmamışlardı".[30] Okuyucularına hitaben ya-zar, "hepimize bu yazgıya kederlenmek düşer" der.[31]

Yazarın genel olarak acımasız bir despot olarak tanınan IV. Murat'a karşı aldığı tutum ise özellikle ilgi çekicidir;[32] gerçek-ten hayranlık sınırındadır.[33] Öncülleri arasında "bütün dünyada adaletsizlik ve poliyarşi" hüküm sürerken, Murat sadece tütün tüketicileri değil, "vezir ya da paşa da olsalar, müftü ya da ha-kim de olsalar (κατιλεσ-κέριδες), kadı ya da bey de olsalar, ağa ya da yeniçeri ağası da olsalar, odabaşı ya da zorbabaşı da ol-salar" tüm tiranlara sert muameleler geliştirdi.[34] Yazar, "her gün Türklerin korkudan neredeyse öldüğünü" kaydetmeken özel-

29 Bu terim, βασιλεῦς Osmanlı Rumları tarafından Paaitaiic αὐτοκράτωρ ya da σουλτάνος yerine kullanıldığı dönemde, hâlâ Kıbrıs'taki yerel kronikte kulla-nılmaktadır.

30 "... καί ἔκαμαν αὐτήν τήν μεγάλην παρανομίαν ὁπου ποτέ τους εἰς τό γένος τους δέν το ἔκαμαν". Σερραϊκή Χρονογραφία, dosya 24r.

31 "Κρῖμα εἰς αὐτούς καί καί κρῖμα εἰς τόν βασιλέα τόν νεούτζικον καί ὅμορφον, πρεπόν εἶναι ὅλη μας νά τόν λυπηθοῦμεν." Σερραϊκή Χρονογραφία, dosya 24r-24v.

32 Murad hakkında bkz. "IV. Murad, M. Cavid Baysun, *Islam Ansiklopedisi*, 8. cilt (Istanbul, 1960), s. 625-47.

33 Bu hissin birçok gayrimüslüm tarafından da paylaşıldığı görülmektedir. Ay-rıca Murad'ın Arabistan'daki bazı Bedevi kabileleri arasında efsanevi bir figü-re dönüşmesine dikkat çekmek gerekir, bkz. Richard Hartman, "Murad IV. und das arabische Bediunentum". *Festschrift Friedrich Giese* (Leipzig, 1941), s. 84-97 (*Welt des Islams*, Sonderband).

34 Σερραϊκή Χρονογραφία, dosya 20v; bu stereotipik ifade, kronikte birkaç kere karşımıza çıkar. Osmanlı kavramı olan odabaşı, kendisine bir yeniçeri odası bağlı olan görevliyi tanımlarken, zorbabaşı da isyancıların ya da ayaklanma-cıların başıdır. (Osm. zorba, Rumca ζορ(μ)πάς)

likle mutluluk duyar gibi görünüyor.[35] Papasynadinos'un yakın çevresindeki cezalandırıcı muamele örnekleri de kronikte kaydedilir. 1625 yılında vezir Kenan Paşa yaptığı teftiş turu kapsamında Seres'e geldiğinde, suçlu ve zalimlerin bazılarına korkunç cezalar verir. Bunlardan Demirhisar kentinden gelen Kouloghlis ve Selanik'ten gelen Toupalis, yemek sonrasında boğulur ve sokağa atılır. Bu olaylara verilen tepkiler, alışılmış şekilde betimlenir:

> Türkler ve hainler (ἀβάνιδες[36]) korku içindeydi, oysa bütün Hristiyanlar beklenmeyene karşı hayranlık duydu, Tanrı'yı övdü ve Padişah Murat'a uzun bir ömür diledi.[37]

Başka bir suçlunun, Dramalı Yusuf Ağa'nın idamından sonra "bütün Türkler kendilerine çeki düzen verdiler, Padişah Murat'tan korkmaya devam ettiler ve suçlarına son verdiler".[38]

IV. Murat'ın izlediği politikanın Seres'in kendinde başka yansımaları da oldu. Bunlardan biri, askerî zaferler ya da "donanma" (ντουναμάς) olarak bilinen başka sevindirici olayların zorunlu genel kutlamasıydı. Öyle görünüyor ki, bazen oldukça şatafatlı olan bu kutlamalar sadece başkent için değil, Osmanlı taşra bölgeleri için de emrediliyordu.[39] Halkın birbirine yakınmasına oldukça büyük etkisi olan bu kutlamalar, bir tür grup duygusu oluşturdu. 1634 yılında Erivan'ın (Osmanlıca Revan) ele geçirilmesinden ve padişahın başkente dönüşünden sonra, herkesin katıldığı üç günlük bir donanma gerçek-

---

35 "καί ἔτζι τόν ἐτρόμαξαν ὅλοι οί Τούρκοι καίἦτον πᾶσα ἡμέρα ἀποθαμένοι ἀπό τόν φόβον τους." Σερραϊκή, dosya 30v.

36 Bu kavramın *havvân* (ya da *hâin*'in Arapçada çoğul hali olan *huvvân*'dan) türediği söyleniyor. "inançsız, sadakatsiz, sahte, ihanet eden, asi."

37 "... καί ἐτρώμαξαν ὅλοι οί Τούρκοι καί ὅλοι οί ἀβάνιδες καί ὅλοι οί χριστιανοί ἐθαύμαζαν εἰς τό ἀνέλπιστον καί ἐδόξασαν τόν θεόν καί ἐποληχρονοῦσαν τόν Σουλτάν Μουράτη." Σερραϊκή Χρονογραφία, dosya 33r-33v.

38 "Καί ἀπό τότες ὅλοι οί Τούρκοι ἐσοφρονηστικαν καί ἐτρόμαζαν τόν σουλτάν Μουράτη καί ἐπαυσαν ἀπό τές ἀδικίς." Σερραϊκή Χρονογραφία, dosya 33v.

39 Kasaba ve köyler için farklı düzenlemeler olduğu görülüyor. Papasynadinos'a göre, Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra kasabalar için yirmi günlük, göçebe Konîari (Yörük) köyleri için ise sadece üç günlük donanma emri verildi. Krş. Σερραϊκή Χρονογραφία, dosya 60.

leşti, çünkü "halk padişahın başarısına seviniyordu".[40] Buna ek olarak, Makedonya, Tesalya ve Bulgaristan'da Hacı Ahmet tarafından yapılan 1640 yılının vergi kayıtları (ταχρίρι; Osmanlıca tahrir) da olumlu tepki görmüş gibi görünüyor. Yazara göre bunun amacı, yüksek vergilere maruz kalan köylerde haracı (χαράτζι)[41] azaltıp, başka yerlerde yükseltmekti.[42]

Devşirme

Merkezî yönetimin uyruk halklarını doğrudan etkileyen bir başka politikası da, IV. Murat'ın yönetimi süresince de belli aralıklarla sürdürülen devşirmeydi (Papasynadinos "yeniçeri alımı", γιανιτξαρομάξωμα[43] terimini kullanır).[44] Papasynadi-

40 "... ἔστειλεν εἰς τόν κόσμον του ὅλον νά καμούν ντουνανμάν καί νά χαροῦν οἱ νάντες εἰς τῆν νίκην τοῦ βασιλέα." Σερραϊκή Χρονογραφία, dosya 60r.

41 Osmanlı İmparatorluğu'nda gayri-Müslim hanelerden alınan cizye için bkz. Halil İnalcık, "Cizye", Encyclopedia of Islam, yenibasım, 3. cilt, s. 562-566. Rumcada, diğer Balkan dillerinde olduğu gibi, haraç terimi (χαράτζι, Arapçadaki *kfiaraj*'dan, aslen arazi vergisi) gayrimüslim nüfus tarafından pek de bilinmeyen cizye terimi yerine kullanılıyordu.

42 "[...] ve böylece kaldığı her yerde, köylerde ve kasabalarda bulunan herkesi kaydettirdi. Herkes hediyesini yalnızca kendi sipahisine vermek zorundaydı ve yaptığı her şey için, iyi ya da kötü, onay alıyordu ve bunları bugün halen aynı yerde bulunan İmparatorluk kayıtlarına (örn. Defter-i hakani) kaydettiriyordu." (Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 76v-77r.) Bu son gözlemin doğru olması ihtimali yüksek. Fakat ne yazık ki, İstanbul'daki Başbakanlık arşivlerinde saklanan bu bölgeye ait 17. yüzyıl Osmanlı cizye kayıtlarının hiçbiri çalışılmamış. Bkz. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for the Land 1600-1800* (Cambridge/Paris, 1981), s. 81-201. Daha önceki dönemlerin vergi kayıtları (Osm. Tahrir defterleri) ile ilgili bkz. *Historische Bücherkunde Südosteuropa*, II/1. cilt, *Osmanisches Reich, Makedonien, Albanien* (Münih, 1988), s. 313.

43 Vacalopoulos'a göre, *paidomazoma* teriminin tarihi 1675'e uzanır. Vacalopoulos *The Greek Nation*, s. 303, dn. 39.

44 Devşirmenin gözden düştüğü ya da tamamen kullanımdan kalktığı bu dönem ile ilgili halen net bir bilgiye sahip değiliz. Vacalopoulos (*The Greek Nation*, s. 303, dn. 39) 1022 ve 1636'da "çocukların ilk alımı Serrai'de oldu" diyor. Papasynadinos'un anlatımı, çocukların alımının bir yenilik yarattığı izlenimini oluşturmuyor. Ayırca bkz. V. L. Ménage'ın "Devshirme" makalesi, *Encyclopedia of Islam*, yenibasım, 2. cilt, s. 210-213 ve İ. H. Uzunçarşılı'nın "Devşirme" makalesi, *İslam Ansiklopedisi*, 3. cilt, s. 563-565. Basilike D. Papoulia'nın (bkz. *Ursprung anf Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich* (Münih, 1963)) her ne kadar sıklıkla Batı kaynaklarından alıntılar yapsa da

nos iki esnada bu tür olaylardan söz eder; biri Mayıs 1623, diğeri ise Aralık 1637'de gerçekleşir.[45] Devşirme konusu ile ilgili uydurma görüşler hâlâ sık sık dile getirildiğinden bu iki örneğe yakından bakmaya değer.

I. Mustafa'nın yönetimi sırasında meydana gelen ilk durumda "Köle Bayram Paşa", kentten altı çocuk aldı.[46] İkinci durumda, "Köle Derviş Ağa" beş çocuk aldı.[47] On mahallesi Hıristiyan olan bir kent için bu, oldukça küçük bir sayı gibi görünüyor. Ama ilke olarak devşirmenin, kent halkının çocuklarına uygulanmaması gerektiğini unutmamak gerekir.[48] Ancak asıl göze çarpan, iki olayın da Papasynadinosca yorum yapılmadan kaydedilmesidir. Sonradan başvezir olacak Bayram Paşa söz konusu olduğunda, kroniğin başka sayfalarında övgüler doludur.[49] Derviş Ağa ise zimmetine para geçirmekten dolayı idam edilmiştir.[50]

(ki Ménage yerinde bir tespit yaparak bu kaynaklara dikkatle yaklaşılması gerektiğini söylemiştir) Papasynadinos'un tanıklığına değinmez.

45 Joseph von Hammer'a göre bu Osmanlı tarihinde bilinen son devşirme olayıydı: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5. cilt (Pest, 1829), s. 244.

46 II. Osman'ın öldürülmesini takiben olduğu anlaşılıyor. *The Negotiations of Sir Thomas Roe* [1581-1644], *Embassy to the Ottoman Porte*. (Bkz. "Devshirme", *The Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, 2. cilt, s. 212.) *Σερραϊκή Χρονογαφία*'da, dosya 27v bu olaydan bahsedilmektedir.

47 *Σερραϊκή Χρονογαφία* dosya 53v.

48 Daha sonra Başvezir olan yeniçeri ağası Ferhad Ağa İstanbul, Edirne ve Bursalı Hristiyan çocuklarının kabul edilmesini, bu çocukların kent halkından olması (şehir oğlanı) nedeniyle, kanuna muhalif saymıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, 1. cilt, 2. basım (Ankara, 1984), s. 39.

49 Ölüm ilanına bkz., Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 55v: "İmparatorluğu çok iyi yöneten, oldukça bilge ve yetenekli bir adam olan Hayranı Paşa aynı yılın (1637) Ağustos ayında, Bağdat seferi (σεφέρι) sırasında öldü. Sultan Murat onun ölümü sonrasında derin bir yasa gömüldü. Naaşı İstanbul'a gönderildi ve yaşarken yaptırdığı imarete gömüldü." Bayram Paşa, Ağustos 1638'de öldü. Krş. Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmanî*, 2. cilt, s. 36.1044/ 1634-35'de inşa edilen Fatih Mahallesi'ndeki külliye ile ilgili bkz. M. Baha Tanman'ın "Bayram Paşa Külliyesi" makalesi, *Dünden Bugüne Istanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1994), s. 101.

50 "...kasabadan beş çocuk aldı ve 220 akçelik masraf yapılmıştı. Ardından Sultan Murat onun fazladan akçe aldığını öğrendi ve kellesini vurdurdu. Onu halkın yanına gönderirken uyarmıştı: 'Sakın ha akçe almayasın.' O itaatsizlik etti ve kellesi vuruldu. *Σερραϊκή Χρονογαφία*, dosya 53. Osmanlı tarihçisi

Dolayısıyla Papasynadinos'un, IV. Murat'ın ölümü üzerine, samimi ama biraz melodramatik hayıflanmaları, bizi şaşırtmamalı: "Bizim için de böyle bir imparatorun kaybından dolayı yas tutmak görevdir kardeşim, vefatından dolayı yas tutmak, hayıflanmak ve şöyle demek: Yazık biz sefil, çaresiz, kötü ve yetimlere! Çünkü yaşamımızda bir daha asla böyle bir imparator bulamayacağız!"[51]

Bizanslı *basileus*un meşru mirasçısı olarak kabul edilen bir kişiye karşı gösterilen bu sadakat, bizi Panasynadinos'un eleştiricilikten uzak bir medhiyeci olduğunu düşünmeye sevk etmemeli. Panasynadinos, merkezî hükümetin her kararını bu şekilde karşılamadı. Örneğin Başvezir Mustafa Paşa (Kemankeş, Kara) tarafından yapılan para reformuna karşı öfkeliydi: "Konstantinopolis dışındaki hiçbir darphane (ταραπχανάς) çalışmıyordu. Ve ister büyük olsun ister küçük olsun, dünyada satılan her şeye bol zabtlı (ξάπτι) sabit bir fiyat (νάρκι; Osmanlıca narh) koydu.[52] Yargıçlar her şeyi sicillerine (δεντξίλη) yazdı

Nâimâ olayları şu şekilde anlatmaktadır: "Derviş Ağa oğlanların alınmasında sağ kola, yani Tuna kıyılarından Belgrad ve Buda'ya kadar, Mustafa Ağa ise orta kola yani Hırvatistan'dan Saraybosna'nın en uç sınırına kadar atanmıştı. Sultandan korktukları için son derece dürüst davrandılar. Özellikle Mustafa Ağa, her kadının arzını ve mahzarını alarak dürüstlüğünü göstermiştir. [...] Sefere gönderilen Derviş Ağa, Musul'daki İmparatorluk karargâhına vardığında sultan, başvezir ve silahdar paşa yoluyla onun görevini suistimal ettiğini işitti, ocaktaki bazı ağalar 'akçe aldı, zulm eyledi' dediler. Ardından Sultan onu tutuklattı ve çadırının önünde kellesini vurdurdu. Krş. Na'îma, "Tafsil-i ahval-i Derviş Ağa ve Mustafa Ağa", *Tarih*, 3. cilt (Istanbul 1281 [1864]), s. 339 ve Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, 1, s. 30; turnacıbaşı Derviş Ağa için bkz. Mehmed Süreyya, Sicill-i osmanî, 2. cilt, s. 330. Bahsedilen suistimalin tam olarak neyi kapsadığı açık değil. Silah altına alan görevliler, arada sırada yetki belgelerinin izin verdiğinden fazla çocuğu alırlar, fazlasını kendi çıkarları için satarlar ya da hem çocuklarını aldıkları Hristiyanlardan hem de çocuklarını kaçak sokan Hristiyan olmayanlardan rüşvet kabul ederlerdi. Bkz. "Dewshirme" makalesi, *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı.

51 "... Πρεπόν εἶαι καί ἡμάςὦ ἀδελφέ, νά τόν κλαύσωμεν τό πῶς τόν ἐχάσαμεν τιούτον βασιλέα καί νά τόν Θρηνήσωμεν καί νά τόν λυπηθοῦμεν καί νά ὑπούμεν: Ὢαλή εἰς ἡμᾶς ἀΘλίους, τούς ἑπτωχούς, τούς κακοείςικους, τούς παντόςφανους Διότιπλέον τέτιον βασιλέα δέν Θέλωμεν εὕρη εἰς τήν ζωήν μας." Σερραϊκή Χρονογαφία dosya 30v-31r.

52 Krş. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5. cilt, s. 308. Ayrıca bkz. M. Munir'in "Mustafa Paşa Kemankeş, Kara" makalesi, İslam Ansiklopedisi, 8. cilt, s. 730-732.

ve kimsenin bunun dışına çıkması kabul edilmedi. Dolayısıyla tüm dünyada her alanda büyük bir durgunluk (κεσάτι kesad) baş gösterdi. Herkes büyük zorluklar ve üzüntü çekti ve büyük küçük, herkes zarar gördü. Bunun sonucunda insanlar çaresiz kaldı ve herkes vezire lanet etti."[53]

Topluluklar arası ilişkiler ve İslam dinine geçiş

Topluluklar arası ilişkiler söz konusu olduğu zaman, bir tarafta "Hıristiyanlar" ve öteki tarafta "Türkler" arasındaki temel karşıtlığın izi, tüm kronik boyunca sürülebilir. Ortodoks Kilise'nin bir rahibi olarak Papasynadinos, doğal olarak Ortodoks müminlerin kiliselerine olan bağlılıklarıyla yakından ilgiliydi ve bu yüzden de metanet, ahlaki evrenin en temel erdemiydi.

Bu da bizi ikinci tartışmalı bir konuya getirir: İslam dinine geçiş.[54] Türkokrasi üzerine yazılan Yunan kroniklerde bu konu önemli bir rol oynar.[55] Ancak bu metinlerde din değiştirme-

53 Σερραϊκή Χρονογαφία dosya 73r-73v; Osmanlı tarihçileri (ve modern tarihçiler) Mustafa Paşa'nın reformlarını övgüyle anmaktadırlar. Sadece Nâimâ, aynı zamanda eleştirel de yaklaşır. Krş. Nâimâ, *Tarih*, 3. cilt, s. 434-435, "Tecdid-i sikke": "Her ne kadar sikkelerle ilgili bu reform herkes tarafından övülüyor olsa da, ilginç bir biçimde bir yazar, reformu onaylamadığını gösterecek biçimde eskiden on bir okka et eden bir kuruşa, [reformdan sonra bir kuruşa] [yalnızca] sekiz okka et alınabildiğini söyler. Ayrıca, herkesin varlık ve mallarında kayıplara yol açmış ve fiyatlarda [yalnızca] az bir düşüş yaşanmıştır."

54 Bu sorunun Rum bir tarihçi tarafından daha ılımlı bir değerlendirmesi için bkz. Vacalopoulos, *The Greek Nation*, "Conversion to Islam" 2. bölüm, s. 31-44. Osmanlı belgeleri de dahil olmak üzere, oldukça az yayın bulunuyor. Bol miktarda arz, *Osmanski izvori za islyamizatsionnite protsesi na Balkanrte* (XVI-XIX v.) Fransızcası: *Sources ottomanes sur les processus d'islamisation aux Balkans* (XVIe-XIXe s.) (Sofya, 1990) bulunabilir. Sabit verilere dayalı olmalarından dolayı bu belgeler, din değiştirenlerin saiklerine dair sınırlı bilgi vermektedir.

55 Bu tersi durumlar için de doğrudur (örn. İslamdan Hristiyanlığa geçenler.) Örneğin Kaisarios Dapontes'in (1712-1784) "History of the Reign of Mehmed IV."unda, Hristiyanlığa geçen bir çok Müslümanın durumu kayda geçilmiştir. Bkz. *"Ἱστορία τῶν συμβάντων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ σουλτάν Μεχμέτ"* K.N. Sathas (ed.) (Venedik, 1872) (*Mesaioniki Vivliothoki III*), s. 3-70, burada s. 26: Patburun Mehmed Efendi (Ortodoksluğa geçen); s. 42: Katib Mustafa Efendi (Katolikliğe geçen). Her ikisi de reisülküttap makamında çalışmaktadır. Mehmed Efendi din değiştirdikten sonra Atmeydanı'nda taşlanır-

nin ulus-yıkıcı bir yöntem olarak değil, temelde bir iman sorunu, irtidad olarak görüldüğü özellikle vurgulanmalıdır; dönemin batı Avrupası'nda da bu konu aynı şekilde ele alınıyordu. Bunun da ötesinde, İslam dinine geçiş, yazarın aşina olduğu tek din değişimi değildi, çünkü Papasynadinos dokumacılık sanatını bir dönmeden öğrenmişti. Ancak Christodoulos ("İsa'nın hizmetkarı") adındaki bu kişi vaftiz edilmiş bir Yahudiydi ve eski dindaşlarının tacizlerinden epeyce çekmiş gibi görünüyordu.[56]

Papasynadinos'un kroniğinde "Türklüğe geçen" birçok Hıristiyan örneği kaydedilmiştir. Bunların ilkinin (1617) zorla din değiştirme olduğu tartışma götürmez. Anlatılan olay şöyledir: *skevophylax* Amarianos Temeroutoghli, Türk bir pazarcıya, mürekkep balığının (σουπιές) okkası başına talep edilen on iki akçe yerine on akçe vermeyi önermiş: "Bunları satma, bunları satmakla kâr edemezsin, çünkü mürekkep balığı bir Hıristiyan yemeğidir". Bunun üzerine sinirlenen Türkler, adamı kadıya götürmüşler. Kadı, adamı cezalandırıp dövdürdükten sonra serbest bırakmış.[57] Türkler bu karardan tatmin olmamış. Amarianos'u pazar meydanındaki merkezî camiye götürmüşler ve tam öldürmek üzereyken biri "O Türk oldu, bırakın onu!" diye bağırmış. Buna karşı çıkmadığı için sünnet edilmiş (έσουνέτηξαν). Karısı ve on yedi yaşındaki en büyük oğlu dışında diğer oğulları da zorla din değiştirmişler.[58]

Diğer iki örnekte karşılaşılan din değiştirmelerin gönüllü olarak gerçekleştiğini (αὐτοθελήτως καί αύτοπροερέτος) Papasynadinos kesin olarak belirtiyor.[59] Daha da ilginç olanı, her iki

---

ken, Mustafa Efendi Venedik'e sığınarak Fransisken bir keşiş olmuştur.

56 Krş. ölüm ilanı *Σερραϊκή Χρονογαφία*, dosya 23v.

57 "... τόν ἔκαμεν ταζήρι καί τόν ἔδηρεν", Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 19v. Tazir hakkında [Arapça "caydırmak"] Osmanlıcada tazir, fiziksel ceza anlamına gelir ve genelde falaka kast edilmektedir. Bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (der.) V. L., Ménage (Oxford, 1973), s. 271-75, 340.

58 Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 20r. Yazar, din değiştirmenin yerli Türklerin donanması tarafından takip edildiğini endişeyle gözlemlemektedir.

59 Σερραϊκή Χρονογαφία, Aynı terimler *a.g.e.*, dosya 175r'de kullanılıyor. Yazar burada kroniğini "kendi isteğiyle ve gönüllü olarak" bizzat kendisinin yazdığını temin ediyor.

durumda da bu dönmelerin din adamı olmaları. Prosynikili 48 yaşındaki Papaskarlatos da, ünlü Prodromos Manastırı'nın başrahibi Papagavriil de, evlenebilmek için konumlarından vazgeçiyorlar. Tamamen meziyetsiz olmasa da, Papagavriil, her kadın gördüğünde heyecanlanan bir sarhoş olarak betimleniyor (μπεκρής, Osm. Bekri).[60] Stereotipik bir şekilde bu din değiştirmeler yargılanıyor ve şu deyişle yorumlanıyordu: "Hiç doğmasaydı daha iyi olurdu".

Papasynadinos'un anlatımında iki büyük topluluk, yani Türkler ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler çoğunlukla gergin olarak betimleniyor. Yukarıdaki örneklerin de gösterdiği gibi bu ilişkiler için iki tarafın da şüpheci yaklaşımları ve saldırgan patlamaları karakteristikti. Yine de geçici ortaklıklar olmadı değil. Kıtlığa rağmen, fırınlara un satmayı reddeden güçlü yerel eşraf Mehmet Yazatzis'in (Yazıcı) evleri, hem Hıristiyanlardan hem de Müslümanlardan oluşan öfkeli bir güruh tarafından yağma edildi.[61] Papasynadinos'un kaydettiği başka durumlarda, Hıristiyanlar kendi dindaşlarının zararına olsa da Türklere müsahama gösterdiler.[62]

Papasynadinos veba sırasında ölen, Seresli ünlü Müslüman eşrafın anısına yazılan ölüm ilanlarında, onların olumlu yanlarını takdir eder: Örneğin Baltacı Hüseyin Ağa "cesur, güçlü, etkileyici bir görünüme sahip, sağlıklı, bıyıklı" idi; Derviş Efendi, "etkileyici bir görünüme sahip, iman sahibi, iyi yürekli, alçakgönüllü" idi; yetmiş yaşında ölen, güçlü ve olağanüstü zengin Kara Ahmet ise "yakışıklı, zarif, imanlı ve saygı duyulan bir adam" olarak betimleniyor, ama aynı zamanda hırslı ve açgözlü olduğu söyleniyor.[63] İlginç bir nokta da, Papasynadinos'un

60 "... ἐκεῖ οποῦ ἐκείταζεν γυναίκα ἐδαιμονίζουνταν." Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 28v.

61 Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 24v-25v.

62 Krş. protogeros Vassilis'in sağladığı deliller yüzünden sonunda Türkler tarafından asılan isyankar Alexandris Tatarchanis örneği. Σερραϊκή Χρονογαφία dosya 38v-39r.

63 Tarihsel anlatıya ölüm ilanlarının iliştirilmesi Osmanlı tarih yazımında da oldukça oturmuş bir gelenekti (genellikle vefeyat başlığı altında; ayrıca bkz. Hathaway, "Sultans, Pashas, *Taqwims*", s. 42'deki 18. yüzyıl Mısır kroniklerinde tarajim üzerine yorumlar. Aslında "Seres Kroniği"ndeki ölüm ilanları,

onu, ne köprü ne de su kemeri yaptırdığından, ruhunun iyiliği (ψυχικόν) için bir şey yapmamakla suçlamasıdır.[64]

Öte yandan, Yunan topluluğunun bazı üyelerinin sahip olduğu özgüven, yazarın 1635 yılının Haziran ayında 63 yaşında ölen babası için yazdığı uzun ölüm ilanında ortaya çıkıyor.[65] Papasynadinos, ölen babasının yaşamı boyunca beş ya da altı kere İstanbul'a gittiğini ve haraç, avarız-hane[66] ve koyun vergisinde (Osm. âdet-i ağnam) indirimler ayarlamaya çalıştığını anlatır. Şaşırtıcı olarak bu adam, şeriata aykırı olmasına rağmen, eski kilise, köyden çok uzakta olduğu için, engellerle karşılaşmadan yeni bir kilise yaptırmayı başarmıştır.[67] Sklaitza'da, yerel manastırın temel taşını yerleştirmiştir. Oğlu özellikle, ölen adamın "Hıristiyanlara ve Türklere, *Koniari* ve Çingenelere" gösterdiği misafirperverliği över. Herkesle iyi geçinirdi –"kadılar ve ağalarla, zorbabaşı ve beylerle". Onun rızası olmadan hiçbir şey yapamadıkları için yeni gelen sipahiler ona saygı gösterirlerdi. Yerel yargıçları, geçici yargıçlara (παρκατής) karşı desteklerdi ve kadılar şöyle derdi: "rahip ne derse, mantıklı (μακοῦλι) buluruz". Dolayısıyla Papasynadinos'un söylediğine göre, öldüğünde hem Hıristiyanlar hem de Türkler onun için yas tuttu.[68]

Osmanlı'daki benzerleriyle yapı ve anlatım biçimi açısından bazı çarpıcı benzerlikler göstermektedir. Kara Ahmed'in 3.000 yük paraya sahip olduğu söylenir. (φωρτία, bir yük para, Osm. Yük. 100.000 kuruş).

64 Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 88r.

65 Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 48v -52v.

66 *Khanedes*, Avarız-i divaniye, aslen acil durumlarda kullanılmak üzere merkezi hükümetçe alınan bir vergiyi oluşturmaktadır. 17. yüzyılla birlikte avarız-ı divaniye, giderek tüm halka dayatılan, yıllık nakit vergisine dönüşmüştür. Bkz. Halil İnalcık "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", Archivum Ottomanicum 6 (1980), s. 283-337, özellikle 313.

67 "... ἐφτίασεν ἐκκλησίαν νέαν μέσα εἰς τήν χώραν, ὁποῦ δέν ἦτον ποθές οὐτε Θεμέλιον." Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 50r. Şeriata göre, aynı yerde olmaları ve orjinal plana (hey'et-i asliyye) uyulması koşuluyla kiliseler onarılabilir ya da yeniden inşa edilebilirdi. Hatta 1856 yılı Islahat Fermanı bile bu bakımdan gelişigüzeldi: Kesin izinler yanızca kiliselerin onarılması için veriliyordu.

68 Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 52v.

Panayis Skouzes'in anıları

Burada inceleyeceğimiz ikinci yerel kronik, ilkinden neredeyse iki yüzyıl sonra yazılmıştır ve 18. yüzyılın son otuz yılında Atina'da gerçekleşen olayları ele alır. Bu durumda "anımsanan Türkokrasi" örneğiyle karşı karşıyayız, çünkü Panayis Skouzes'in (1777-1847) anıları, yazarının ölümünden birkaç yıl önce, 1841 yılında bağımsız bir Yunanistan'da kaleme alınmıştı.

1821 yılının savaş gazilerinin anıları Yunan edebiyat tarihinde önemli bir yere sahiptir.[69] Bu anılardan o kadar çok vardır ki, toplanmış şekliyle yirmi iki cildi oluşturur. Çoğu, başkahramanlarının bağımsızlık savaşı sırasında ve sonrasında yaşadıkları deneyimleri ele alır. Sadece birkaç tanesi savaştan önceki bir dönemin olaylarına odaklanır. Az sayıda olan örneklerden bir tanesi, eski bir Atinalı ailenin fertlerinden olan Panayis Skouzes'in genellikle *Köleleştirilmiş Atina* adıyla tanınan yapıtıdır.[70] Yunanistan'da oldukça tanınmasına rağmen, popüler ulusal kahraman General Makriyannis'in (1797-1864), Skouzes'in yapıtıyla fazlasıyla benzerlik gösteren anılarının gölgesinde kalır.[71] Diğer anılarla birlikte bunları da, Yunan Parlamentosu'nun kütüphanecisi olan, gazilerin anlatımlarını durup dinlenmeden toplayan ve gerektiğinde anlatılanları kendisi kağıda döken George Tertsetis'e (1800-1874) borçluyuz. Skouzes'in anılarının iki uyarlaması bulunur.[72] İlkinin kaybol-

69 Bkz. C. Th. Dimaras, *Histoire de la littérature néo-hellénique* (Atina, 1965), 17. bölüm: "Mémoires", s. 274-293; Skouzes için, *a.g.e.*, s. 276-277.

70 G. Valetas, baskısının başlığına uygun olarak, Τὸ χρονικὸ τῆς Σκλαβωμένης Ἀθήνας γραμμένο ἀπὸ τὸν Παναγῆ Σκουζέ (Atina, 1948) yeni bir baskı Thanasis Ch. Papadopoulos tarafından hazırlanmıştır: Παναγῆ Σκουζέ. Ἀπομνημονεύματα. Ἡ τυραννία τοῦ Χατζῆ-Αλῆ Χασεκῆ στήν τουρκοκρατούμενη Ἀθήνα. Bu yazı için Valetas baskısı kullanılmıştır. Skouzes ailesi için bkz. Demetrios Sicilianos, *Old and New Athens*, (çev.) Robert Liddell (Londra, 1960), s. 214-217.

71 Bu anılar da yazarlarının ölümünden yarım yüzyıl sonra yayınlanmıştır. Bkz. A. Lidderdale'in İngilizce kısaltılmış çevirisi, *Makriyannis: The Memoir of General Makriyannis* (1797-1864) (Londra, 1966).

72 Bu Tertsetis'in idam edilmekten kurtardığı okuması yazması olmayan devrim lideri Th. Kolokotrovnis olayında meydana gelmiştir.

duğunu düşündüğü için ikincisini yazdığı anlaşılır.[73] Yukarıda da belirtildiği gibi, ikisi de ancak yazılmalarının çok sonrasında bir tarihte basıldılar.

Bu yapıtın ilginçliğini hatta etkileyiciliğini oluşturan, yazarın kişiliğidir. Skouzes, aslında neredeyse okuma-yazma bilmeyen biridir. Papasynadinos, Seres metropolündeki eğitimi sırasında[74] "dilbilgisi ve yazım, ozanlar Kato, Pitagoras, Aristofanes ve noel ve görünüş yortusu kanonları"nı öğrenmişken, Skouzes okula sadece üç yıl gitti (1783-1786). Bize o dönemde kullanılan zorba öğretim yöntemlerinin, özellikle de falakanın (φάλαγγας) renkli bir betimlemesini sunar.[75] Dili stil ve ritim açısından günceldir ve arada kentdiliyle sıklıkla Türkçeden alıntılılanan sözcükler kullanır (Skouzes, biraz da övünerek, Türkçe bildiğini belirtir). Dolayısıyla formal eğitimin verdiği tektipleştirici etkilerine neredeyse hiç rastlamayız; onun yerine gerçekçilik ve olağanüstü bir belleğe işaret eden, ayrıntıları farkına varan bir bakış açısı ile karşı karşıya kalırız. Kronik şu sözlerle başlar: "Binsekizyüzkırkbir. Tanrı adıyla. Yaşam öykümü anlatmak isterim, ben, kendim. Ama Atinalıların ve babamın talihsizliklerinin nedeni ile başlamak isterim, Atina'nın nasıl harap edildiği, Atinalıların beşte üçünün, Haseki diye anılan Hacı Ali'nin zalimliği yüzünden nasıl Anadolu'ya, adalara ve yakınlardaki başka bölgelere kaçtığını anlatmak isterim."[76]

Gerçekten de kroniğin birinci bölümünün konusu, 1774 ve 1795 yılları arasında Atina'nın voyvodalığını yapan haseki, yani Hacı Ali'nin zorba yönetimidir.[77] Adı kötüye çıkmış başka yerel

---

73 Panayis Skouzes'in otobiyografisinin ikinci kısmı kaybolmuştur. İniş çıkışlarla dolu kariyerinde – iddiaya göre Nelson'un Trafalgar'daki amiral gemisinde bile bulunmuştur – bkz. Sicilianos, *Old and New Athens*, s. 216.

74 Σερραϊκή Χρονογαφία, dosya 21 r.

75 Χρονικὸ τῆς Σκλαβωμένης 'Αθήνας, s. 80-81.

76 Χρονικὸ τῆς Σκλαβωμένης 'Αθήνας, s. 17.

77 (Muhtemelen hass-eski'den türemiş olan) hasseki adının farklı anlamları için bkz. Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, 2. cilt (İstanbul, 1986), s. 141. Bir Osmanlı kavramı olan voyvoda burada, özellikle hass arazileri olmak üzere bazı arazilerden vergi toplamak gibi idari yükümlülükleri olan devlet görevlileri sınıfı anlamında kullanılıyor. Ayrıca vilayet valilerine ya da padişah annelerine verilmiş olanlar gibi geniş hass hisselerinden alı-

zorbalarda da olduğu gibi, Osmanlı kroniklerinde Atina halkının üstünde bu kadar kalıcı bir iz bırakan bu kişiyle ilgili bilgi bulamayız. Halk arasında Hacı Ali'nin, Esma Sultan'ın (1726-1788) sevgilisi olduğuna dair bir inanç yaygındı.[78] 1772 yılında haseki, sevgilisinin desteği sayesinde bir açık artırmada Atina'yı 750.000 kuruş karşılığında mâlikane olarak satın aldı.[79] Atina'ya geldikten sonra aynı zamanda, yasa ve düzenin korunmasından sorumlu zabıt görevini de üstlendi.

Başlangıçta özellikle de Attika'nın sınır koruyucularının (μεϊντάμπαζης) eski bir başının liderliğindeki bir grup asi Arnavutun Atina'ya saldırısına karşı savunması sırasında,[80] haseki Hasan Ali iyi bir izlenim bıraktı, 1778 yılında şehrin etrafına sur çektirdi ancak kırk iki bin kuruşluk masrafın en büyük kısmını Atina halkı ödemek zorunda kaldı.[81] Zorbalığı arttığında, yüzlerce Atinalı gizlice İstanbul'a gitti ve Paşa Kapısı'na (Πασά-

---

nan belirli tarım vergisi geliri türlerinden sorumluydular. 18. Yüzyıldaki Atina voyvodası ile ilgili özellikle bkz. Benizelos kroniği, Th. N. Philadelpheus, Ἱστοριατῶ 'Αθήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1400-1800), 2. cilt (Atina, 1902), s. 277-313, ve Sicilianos, *Old and New Athens*, s. 104-134.

78 Esma Sultan, Skouzes'in söylediği gibi (s. 46) "Sultan Hamit'in [I Abdülhamid (1774-1789)] kızı ve Sultan Selim'in [II. Selim (1789-1807)] kız kardeşi değildi. Selim'in babası aslında III. Mustafa'ydı (1757-1774), hassekinin sözde sevgilisi Esma Sultan ise III. Ahmed'in (1703-1730) birçok kızından biriydi. Mehmed Süreyya'ya göre dünyevi işlerdeki ustalığıyla ün salmıştı (ümuru dünyalarında mutasarrife ve mümsike). Ayrıca büyük bir servet biriktirdiği de söyleniyordu. Fakat ölümünden sonra geriye hiç para kalmaması, bu dedikoduların asılsız olduğunu gösteriyor. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1. cilt, s. 18-19.

79 Skouzes (s. 21) ilginç bir tabir olan "mülk olarak malikâne"yi (μαλιτζιανές ὡς μούλκιον) kullanmaktadır. Ömür boyu kiralanan hisse ya da anlaşmalı taraf a ömrü boyunca verilen tarım vergisi olan malikâne için bkz. Avdo Suceska, "Die Malikâne (Lebenslangliche Pacht der Staatsgüter im Osmanischen Reich)" *Ord. Pro. Ömer Lütfü Barkan'a Armağan* (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 41/1-4 (1985), s. 261-271; Mehmet Genç, "A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-century Ottoman Financial Records as an Indication of Economic Activity", (der.) Huri İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy* (Paris, Cambridge, 1987), s. 345-373, ayrıca krş. Sicilianos, *Old and New Athens*, s. 124.

80 Χρονικό, s. 29. Mehmed Zeki Pakalın'a göre, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, 2. Cilt (İstanbul, 1983) s. 526, meydanbaşı (ya da meydan kethudası) görevi cezaları uygulamak olan bir acemi ocağı görevlisiydi.

81 Χρονικό, s. 43.

Καπισί) şikâyette bulundu. Bunun üzerine, muhtemelen başkente geri çağrılan Hacı Ali'ye, Kıbrıs'a sürgün emri getirildi. Ancak kapıcıbaşına rüşvet yedirildi ve Hacı Ali'yi önce, planladığı dönüşü için hazırlık yaptığı Atina'ya götürdü. Burada, koçabaşılarından yalan beyan ve yerel kadılardan hüküm (ἴλάμι; Osm. i'lam) elde etmeyi başardı.[82]

Atinalılara karşı iyi niyetli olan Kapudan Paşa'nın 1787 yılında ölmesi üzerine haseki, Atina'ya dönüp intikam almayı başardı. Çok sayıda insan işkence gördü ve idam edildi. Yirmi dört kent sakini (νοικοκυραίοι) hapse atıldı ve şantajla karşı karşıya kaldı.[83] Atinalılar, olağanüstü bir miktar olan 400.000 kuruş vermeye zorlandılar. Haseki'nin kurbanları arasında Türklerin de olduğu belirtilmelidir. Bunlar sadece, Skouzes'in "kerhaneci" (κιρχαντξ) olarak adlandırdığı amiral Osman Bey Makfi (Mahfi?) gibi marjinal figürler değildi; Skouzes'in dediğine göre "halkın ve yasanın yanında" olan iki Türk, Palitzikos ve Bekir de vardı.[84]

Bu makale, Hacı Ali'nin yaptığı, kentin ve halkının tamamen harap olmasına neden olan tüm diğer yolsuzlukları saymak için uygun bir yer değil.[85] Patronu Esma Sultan'ın ölümünden sonra durum nihayet değişti ve yeni bir şikâyet üzerine haseki, Kos'a sürgün edildi ve orada idam edildi. Kafası Bâb-ı Hümayun'da (Μπαπί-Χουμάϊ) üç gün boyunca sergilendi (1795). Atina'daki mâlikaneleri sonraki dönemlerde bir bir açık artırmayla satıldı.[86]

82 Χρονικό, s. 44.

83 Cezayirli Hasan Paşa olduğu anlaşılan "Hasan Paşa Moustaka"nın ikinci görev süresi 1774-1789 yılları arasındayadı. Ağustos 1789'da Osmanlılar Rusya'ya savaş ilan etti ve Cezayirli Hasan Paşa Balkanlar'daki Osmanlı ordularına katılmaya zorlandı. 1790 Mart'ında öldü. Bu olaylar, kroniğinde hiçbirine değinmeyen Skouzes tarafından atlanmışa benziyor.

84 Χρονικό, s. 49; Osm. Kerhaneci (zamir kerhaneci), "bir işletme sahibi" (argo "genelev sahibi"; (yazar) muhtemelen ikinci anlamı kast etmemiştir: "... μὲ τὸ μέρος τοῦ λαοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης." *A.g.e.*, s. 51.

85 Krş. Sicilianos, Old *and New Athens*, s. 140-146.

86 Esas itibariyle malikâne hisseleri miras olarak alınamazdı. Fakat müzayede sırasında diğer adaylarla aynı teklifi sundukları sürece erkek evlatlar öncelik sahibiydi. Krş. Suceska, "Malikâne", s. 269. Hassekinin sarayı, Atina cemaatince, voyvoda ve hükümet temsilcilerince (Osm. mübaşir; πουγγία) ya

Atina'nın sınıf sistemi

Skouzes'in son derece ayrıntılı betimlemesine göre, dönemin Atinası, 1500 Hıristiyan ve 350 "Osmanlı" ailesinin yaşadığı 36 mahalleden (μαχαλάδες) oluşan bir kentti. Bunun dışında, Müslüman Çingenesi (Τουρκόγυφτοι) 25 aile ve Müslüman siyahı (Αίθιώπες) 350 aile daha vardı.[87] Türk evlerinin yarısı, Hıristiyan evlerden ayrı bir bölümdeydi, diğer yarısı ise karışık bir bölgedeydi.[88] Skouzes'e göre Türkler Hıristiyanlarla barış içinde yaşıyorlardı.[89]

Skouzes'in kroniğinin özellikle ilginç bir yanı, Atina toplumunu farklı sınıflara (τάξεις) ayrılmış olarak tanımlamasıdır. Osmanlı kaynaklarında hiç rastlanmadığından böyle bir bölünme daha da kayda değerdir. Osmanlı defterlerindeki vergi mükellefleri mal varlıklarına göre sınıflandırılırdı ama bunun dışında Osmanlıların kendi içlerinde tanıdıkları tek sosyal ayrım havas ve avam arasındaki ayrımdı.[90] Ancak Skouzes, yerel güç düzeninin son derece farkındaydı. Giriş bölümünde, anne babası Dimitrios ve Samaltana'nın ikisinin de 24 aileden oluşan ikinci sınıfa dahil olduğunu açıkça belirtir. Birinci sınıf, yani eşraf (κοτξιαμπάσισες), ikinci sınıftan korkardı çünkü konum olarak daha alçak olsalar bile ekonomik güçleri ye-

da başka amaçlarla kullanması için 35 keseye alındı (bir kese yaklaşık 500 Osmanlı kuruşu; ἐμιρί). Bahçeleri ve diğer mülkleri devlet hazinedarlığınca alındı ve saray arazisine katıldı (Osm. mîrî "... ἔγιναν βασιλικά") Müzayede, yerli Türklerin yeni zabıta karşı ayaklanmaları sonucu yarım kaldı. Asayiş sağlandığında (Zituni'den [Lamia] iki beyin birlikleriyle birlikte müdahalesi sayesinde), müzayede sonunda tamamlandı: Hacı Ali'nin kalan malının üçte ikisi hazine veziri, üçte biri de padişahın annesi (Vâlide, Βαλιντέ) tarafından alındı. Para hazineye gitti. Krş. Χρονικό, s. 67.

87 Χρονικό, s. 32. "...Etiyopyalılar da Türktü".

88 Χρονικό, s. 42.

89 Skouzes'in kroniği, burada incelenmeyecek olan bol istatistiksel malzeme içermektedir.

90 Cizye, ödeyenlerin zenginliğine göre üç bölüme ayrılıyordu, bunlara edna ("en düşük"), evsat ("orta") ve a'lâ adları veriliyordu. Bkz. "Djizya; ii-Ottoman", *The Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, (der.) Halil İnalcık, ayrıca krş. Skouzes, s. 24: "Haraja çok kayda değer değildi, toneli adı verilen beş kuruş; efsat [evsat] adı verilen ikincisi üç kuruş ediyordu ve üçüncüsü altmış paraydı."

rindeydi ve belli bir düzeyde formal eğitim alıyorlardı.[91] İlk sınıfın, yani kocabaşıların fertleri, daha alt sınıflara kiraladıkları ya da sömürü için bıraktıkları malikânelerinin geliriyle geçinen yaklaşık bir düzine aileden oluşuyordu. Kendilerini halkın geri kalanından sadece gelenekleri ile değil, giysileri ile de ayrı tutuyorlardı.

18. yüzyıl boyunca Atina'da bulunan aslında dörtlü sınıf sistemi bazı değişikliklere uğradı.[92] Özelde, kocabaşılar, yükselmekte olan ikinci sınıf *noikokyraioi*ler karşısında konumlarını ve siyasi öncülüklerini korumakta gittikçe daha çok zorlanıyorlardı.[93] Dolayısıyla Hacı Ali'nin gelişi, kocabaşılara konumlarını güçlendirmek için uygun bir olanak sağlamış oldu. Skouzes tekrar tekrar, kocabaşıların, zorba voyvoda ile işbirliği yaptıklarını ve başından beri Atina'ya dönüş için hazırlık yaptıklarını acı bir dille söyler.[94] Hacı Ali aldığı bu destek sayesinde Kıbrıs'a ilk sürgününden sonra Atina'da küçük çaplı bir "devrim"e yol açtı. Sistemdeki geçici bir modifikasyon, yapısal bir değişiklik olarak tanımlanabilir: Kocabaşı safı artık sonraki kuşaklara geçemeyecek, bu sıfatın taşıyıcıları ancak yıllık seçimlerle belirlenebilecekti.[95]

Günümüz tarihçileri Atina'nın Müslüman halkının bu sistemdeki yerini merak edeceklerdir. Öyle görünüyor ki, bu kişiler sistemin hiçbir parçasında yer almıyorlardı. Skouzes, Türk halkın üçte birinden fazlasını yoksul olarak sınıflandırıyor: ya kunduracı (παπουτξίδες), tütün satıcısı, berber (μπαρπέριδες) ve terzilerdi ya da hiçbir meslekleri yoktu. Zenginler, sahip oldukları arsalarının gelirleriyle yaşıyorlardı. Zengin toprak sa-

---

91 Bu kavram ile ilgili bkz. Vacalopoulos, *The Greek Nation*, s. 193. Skouzes de *archontes* ve *aristokrates*i aynı anlamda kullanır.

92 Azalan önem sırasına göre: 1- Eşraf (ἀρχόντες, kocabaşı), 2- Toprak sahipleri ve kasabalılar (νοικοκυραίοι), 3- Loncalarda (ἐσνάφια, ρουφέτια, Osm. hirfet) örgütlenmiş olan pazar satıcıları (παζαρίτες), 4- Eskiden çevredeki mahallelerde yaşamış olan göçmenler (ζωτάριδες). Bu sistem, bazı ayrıntılarıyla Th. Ch. Papadopoulos, Παναγή Σκουζέ, s. 20-21'de tasvir edilmiştir.

93 Aslen "mülk sahibi, mal sahibi, idareci, yönetici"

94 Krş. Χρονικό, s. 52.

95 Χρονικό, s. 46.

hipleri mallarını çoğunlukla "bunlar ucuzlamadan önce", zorluk çıkarmadan ve belge talep etmeden Hıristiyan tüccarlara satarlardı.[96] Bu Müslüman toprak sahipleri, Hıristiyan kocabaşılarına birçok açıdan benzerlerdi ve bu iki grubun işbirliği yapmış olmaları şaşırtıcı değildir. Hıristiyan kocabaşılar ve ayan (ἁγιάνιδες) bazen bir solukta anılırlar.[97]

Bu ilişkilerin yeterince ele alınmamış kaynakların ışığında daha ayrıntılı incelenmesi gerekir.[98] Skouzes'in Türk üstsınıflarda da belli bir çöküşten bahsetmesi dikkat çekicidir. Yazarın gördüğü kadarıyla, rehavetleri dolayısıyla ayan mallarını gittikçe artan bir şekilde Hıristiyanlara satıyordu ve devrim olmasaydı bu eşraf çaresiz kalacaktı.[99] Skouzes'in eleştirel bir bakışla kaydettiği gibi bu, Hıristiyanların verdikleri vergileri değil, sadece belirlenen ondalığı vermek zorunda olmalarına rağmen ortaya çıktı.[100]

Kıbrıs'tan bir yerel kronik ve Tanzimat reformları

Burada ele alacağımız kroniklerin sonuncusunun kökeni Kıbrıs. Kronik, Osmanlı mecmua stilinde, çeşitli metinler içeren bir defterde keşfedilmiş ve 1934 yılında *Kypriaka Chronika* dergisinde yayınlanmıştı. Yayınlanan bölüm 1800-1878 yıllarını, yani adanın İngilizler tarafından işgal edilmesiyle biten dönemi

96 Χρονικό, s. 42.

97 Ayan ve onların 18. yüzyılda, özellikle Peloponnese'deki rolleri ile ilgili bkz. Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesi* (Tokyo, 1982). Müslüman ve Hristiyan eşraf ile ilgili bkz. Χρονικό, s. 50. "οἱἄρχοντες καὶἀγιάνιδες" ve s. 62: "ἀγιάνιδες καί κοτζαπάσιδες".

98 Osmanlı hâkimiyeti dönemindeki Yunanistan toplumsal tarihi, Osmanlı kaynaklarına dayanarak çalışılmamıştır. Yunanistan Devrimi'nin oldukça özgün bir Marksist yorumu için bkz. Kerim Sadi [Ahmet Nevzat Cerrahoğlu], *Osmanlı Imparatorluğu'nun dağılma devri ve tarihi maddecilik* (Istanbul, 1941), s. 3-51.

99 Skouzes'in kendisi de servetini, 1821'den sonra göç eden Müslümanlardan aldığı mallarla edinmiştir.

100 Χρονικό, s. 42, Osm. öşür, tithe: tarım ürünlerinden belirlenen oranda alınan aynî vergi. "İstenen oran genelde yüzde on ila yirmi arasında değişiyordu ama daha yüksek oranlar da duyulmamış değildi."

kapsar. Kroniğin kaynağı konusunda ise sadece tahmin yürütmek mümkündür. Büyük olasılıkla, aslı Larnaka yakınlarındaki Lysi köyünde yaşayan bir köylü tarafından yazılmış bir kroniğin kopyası ve devamıdır.[101] Bunların düzenli olarak her yılın sonunda yazılan notlar olup olmadığı kesin değil.

1868 yılına kadar yazılan metinlerin stili oldukça homojen ve epeyce Türkçe öğe içeren, çok sayıda, Rum Kıbrıs şivesine ait sözcükten oluşuyor. Sonrasını başka bir yazarın yazdığını anlayabiliyoruz. Ne yazık ki bu kroniğin son bölümleri, ele alınan olayların yeterince bilindiği gerekçesiyle editör tarafından eksik bırakılmış. 19. yüzyıl Kıbrıs tarihi açısından bu kroniğin değerinin yüksek olduğunu ve George Hill tarafından, adanın tarihini yazarken kullanıldığını belirtmek gerekir.[102]

Ancak bizim amacımız için, olduğu haliyle bile bu basılı metin oldukça öğretici. Bir kere daha, bilinmeyen yazar(lar) büyük devrimler barındıran dönemlere şahit olmuş. Uluslararası bağlamda bu kronik, Napoleon Savaşları'yla, batı ve orta Avrupa'daki devrimlerle, Yunan Devrimi'yle, Kırım Savaşı (1853-56) ve 1870-71 yıllarının Fransız-Alman Savaşı gibi askerî çatışmalarla aynı dönemlerde oluşmuş. Osmanlı İmparatorluğu'nun söz konusu olduğu yerde de bu dönemde meydana gelen değişiklikler en az diğerleri kadar önemli. Bu dönem, hem sonuçsuz kalan hem de başarılı reformların dönemiydi. Merkezî yönetim ve yerel yöneticiler arasında yaşanan çok sayıda çatışmanın arasında yer alan Mısır'daki gelişmeler, Osmanlı yönetici zümresi için özellikle tehdit ediciydi. 1877-78 yıllarının Rus-Türk Savaşı, Avrupa'da Türk hükmünün sonunun ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan arda kalan bölgede gittikçe otoriter bir rejimin başladığının habercisi oldu. Kıbrıs'ta bu dönemde, iç savaş benzeri birçok çatışma yaşandı, 1821 yılından sonra yerel açıdan etkili tercümanların gücü azaldı ve Tanzimat reformları yavaş yavaş görülmeye başlandı.

---

101 Bu Lyse'deki kilisenin 1851'deki inşası ile ilgili duyurudan çıkarılabilir. Χρονογραφικόν Σημείωμα, s. 90.

102 Bkz. George Hill, *A History of Cyprus*, 4. cilt (Cambridge, 1952), yazının çeşitli yerlerinde.

Ancak bu kroniğin merkezini oluşturan, *histoire événementielle* değildi. Yazarı (ya da yazarları) asıl ilgilendiren, daha doğrudan önem taşıyan meselelerdi; örneğin, bunlardan en önemlisi olarak, söz konusu yılda ekini belirleyen biyolojik ve iklimsel koşullar. Kroniğin temel yapısı, yılların "çok iyi", "iyi", "orta", "kötü" ve "çok kötü" olarak sınıflandırılmasının etrafında döner. Arada sırada bu temel kayıtlara, yerel ya da uluslararası önem taşıyan siyasi olaylar ile ilgili oldukça ayrıntılı saptamalar da eklenmiş olabiliyor.

Yayınlanan metinde ele alınan yetmiş sekiz yıldan ikisi özellikle "çok iyi" (χρόνος λολλά καλος), otuzüçü "iyi" (καλος χρόνος), on ikisi "orta" (χρόνος μεςαίος), ikisi "kötü" (άςτοχία)[103] ve dokuzu "çok kötü" (μεγάλη άςτοχία) olarak tanımlanmış.[104] "İyi yıl" dendiğinde kastedilen nedir? Kroniğin yazarı (yazarları) için örneğin, reform yanlısı III. Sultan Selim'in tahttan indiği yıl olan 1807 yılı "iyi bir yıl. Ülkede barış var". Yazarların sınıflandırmaları ilk etapta iklim koşullarına dayanıyordu: özellikle de adanın ziraat ürünleri –buğday, arpa, zeytinyağı ve pamuk– için düşük fiyat anlamına gelen, iyi bir ekin sağlayacak kadar yağmur.[105] Fiyatlardaki sürekli bir artışa rağmen, bir kafız (καφίξιν) buğday iyi yıllarda bir kuruş ve otuz kuruş arasında olağanüstü dalgalanmalar gösterirdi.[106] Siyasi olaylar da fiyatları etkilerdi; örneğin 1856 yılındaki Kırım Savaşı sırasında fiyatlar buğday için 35 kuruşa ve arpa için 22 kuruşa çıkarken, bir sonraki yılda çatışmaların bitmesiyle 18 ve 6 kuruşa düştü. Kıtlıktan (πείνα) sıklıkla bahsedilir (örneğin 1802, 1826, 1836, 1841). Adanın tarihinde sürekli bir sorun olan çekirge istilası da, İngilizlerin gelmesinden kısa zaman önce nihayet ortadan kaldırıldı.[107]

---

103 Kıbrıs Rumcası şivesinde astošjà olarak okunan sözcük "kuraklık", "kötü hasat", "ticari bir girişimde başarısızlık" anlamına gelir. Krş. K. G. Giankoullis, Επίτομο ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό της κυπριακής διαλέκτου (Lefkoşa, 1992), s. 24.

104 Bağlamdan, açıkça sınıflandırılmayan bu yılların "kötü yıllar" olduğu çıkıyor.

105 Burada "toprak doymuştu" yazar (ἐχόρτασεν ἡ γῆ).

106 Bir kai = 22 okka.

107 Krş. Ahmet C. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus: A Province of the Ottoman Empire (1571-1878)* (Londra, 1990), s. 133-137. Kronikte (1868) sadece bu dil-

Ama kırsal kesimdeki halkın yaşamlarını bölen sadece doğal afetler değildi. *Zorbadhes* adı verilen insanların önemli bir rol oynadıkları, sürekli tekrarlanan ayaklanmalar da ciddi kargaşalara yol açıyordu. Kroniğin kuru yorumlarıyla olayların akışını anlamak mümkünken bunların arkasında yatan nedenlere ulaşmak zor. Yazar(lar)ımız, Yunanistan'daki ayaklanmadan sonra şiddeti artan ve merkezî hükümetin ancak Anadolu ya da Mısır'dan (Μισίρι) asker (άσκέρια) getirterek bastırmayı başardığı, kısmen kapalı kısmen açık bir iç savaş izlenimi doğuruyorlar. Bu yüzden barışa çok değer veriliyordu. Örnek olarak 1812 yılı, az ve öz bir tanımlamayla kaydedilen, ideal bir yıldı: "Hava iyi ve ülkede barış var" (Χρονος καλος καί ησυχία είς τόν τόπον). Acı bir ironi örneği olarak, Hıristiyan Kıbrıslılar için felaketle sonuçlanmış olsa da, Yunan Devrimi'nin yılı, 1821 yılı, yazarımızın (yazarlarımızın) şahit olduğu iki "çok iyi" yıldan biri olarak sınıflandırılıyor. Kroniğin belirttiğine göre, çok sayıda psikopos ve kocabaşı da kıyımlara kurban gitti ve bu adadan toplu göçlere yol açtı.

Kaprisli bir iklim ve özellikle kuraklık tehdidi karşısında köylüler kendilerini çaresiz hissetti. Tek avuntuları, özellikle aziz olduğuna ve yağmur getirdiğine inanılan, Kykko Manastırı'ndaki Meryem Ana ikonuydu.[108] Bir alayla, bazen yıllarca kaldığı başka bir yere götürülürdü.[109] Kronikte bu tür olaylar düzenli olarak kayıt altına alınmıştır.

---

lendirilir: "Vali paşa geldi ve her kasabada kaymakamları görevlendirdi ve onlar da birçok çekirgeyi öldürdüler." Χρονογαφικόν Σημείωμα, s. 93.

108 Kykko Manastırı Kıbrıs'taki en büyük ve en ünlü manastırdır (ayrıca bkz. P. Chidiroglou, 'Οθωμανικά έγγραφα τῆς ἐν Κύπρω Μονῆς Κύκκου (Lefkoşa, 1773) Manastır, deniz seviyesinden 3.800 fit yükseklikte, Lefkoşa'nın 56 mil güneybatısında bir dağın üstünde inşa edilmiştir. MS. 1100 yılında, Aziz Luke tarafından resmedildiği iddia edilen Bakire Meryem ve Çocuk (Παναγία τοῦ Κύκκου)ikonunu manastıra veren Bizans imparatoru Alexios Komnenos döneminde kurulmuştur.

109 Kuraklık günlerinde insanlar, keşişler ve manastır ikonası ile birlikte manastıra giderler, ekinlerine yağmur göndermesi için Bakire Meryem'e dua etmek amacıyla tepeye tırmanırlardı. Osmanlı döneminde padişah, manastırın içinde bulunduğu kadılık olan Lefka'daki kadıya bu tip kafilelere karışmaması yönünde emir verirdi. Bkz. *Hill, History*, 4. cilt, s. 68.

Osmanlı yönetimi

Kroniğin yazar(lar)ı, adanın sürekli değişen üst düzey yöneticileri ile pek ilgilenmiyorlardı. Kamil Paşa (1832-1912) ya da Ziya Paşa (1825-1880) gibi öne çıkan ve özel olarak kaydedilen kişiler olmasına rağmen yazara (ya da yazarlara) göre ada, anonim paşalarca yönetiliyormuş gibi görünüyordu. Metropoldeki olaylar, kroniğin açısının çok dışında gibi görünüyor. Ne yeniçerilerin çökertilmesi (1826) ne de 1839 (Hatt-ı şerif) ve 1856 (Islahat fermanı) yıllarının reformları en küçük bir şekilde bile kayda alınmıyor. Daha yakından baktığımızda bunlar anlaşılır oluyor: 1826 yılında adada büyük açlık yaşandı ve bir sonraki yıl halk, Mısır'dan ithal edilmesi gereken darı (τάρι) ve *kutzudhkia* (bir tür mısır buğdayı) ile beslenerek ölümden kurtuldu. 1839 yılının ekini çekirgeler tarafından harap edilmişti. 1856-57 yılları için kronik sadece "ortalama hava" ile Girit ve Avrupa'da depremler kaydeder.

Buna rağmen Tanzimat reformlarıyla yürürlüğe giren bazı yenilikler, halkı doğrudan etkiledi ve dolayısıyla bunlar kronikte yer aldı.[110] 1832 yılında yazar(lar), düzenli olarak tekrarlanması planlanan halk nüfus kayıtlarının (νοφούς δευτέρι, Osm. nüfus defteri) başlatıldığını bildirir.[111] 1840 yılında kronik, herkesin mal beyanında (μάλι) bulunmasına dair bir yönergeye değinir; 1842 yılında yeni bir paşanın yönetimi altında vergiler (μιριά) artırılır.[112] Bunun da ötesinde 1845 yılında yerel halk, tanesi altı kuruşa pasaport ve vergilerle bağlantılı özel bir belge (χαρατξιχαρτια) sahibi oldu.[113] Kroniğe göre 1855 yı-

110 Bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkiler", *Belleten* 28 (1964), s. 623-690, öz. 672-678. Kıbrıs'ta bu reformların uygulanması ile ilgili iki Osmanlı belgesinin kopyalanmıştır.

111 Osmanlı nüfus sayımları ile ilgili bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics* (Madison, 1985). 1247/1831 nüfus defterlerine göre Kıbrıs'ta 14.983 Müslüman, 29.190 reaya ve 43 Çingene vardı. (s. 114)

112 Aziz Pasha (1842-43); bkz. *Hill, History*, 4. cilt, s. 237.

113 Osm. cizye tezkeresi (ya da senedi); bu belge için bkz. Asparukh Velkov, *Vidove osmanoturski dokumenti. Prinos kŭm osmancturskata diplomatika* (Sofya, 1986), s. 206-208. (1265'den [1848] kalma cizye senedinin kopyası, s. 415).

lında Hıristiyanlardan, askerlikten muaflık için vergi alındı (ἀσκεριγες, Osm. bedel-i askeriye].[114] Müslüman Kıbrıslıların askere alınması (κουρρά) 1863 yılında bildiriliyor.[115] Yine kroniğe göre 1869 yılında köylülerin tarlaları iple ölçüldü ve evlerle çiftliklerin değeri belirlendi.[116]

Yönetimle ilgili başka değişiklikler kayda değer bulunmadı. Bu özellikle Osmanlı valiler ya da kroniğin tanımladığı şekliyle "paşalar"ı için geçerlidir. Gelmelerinin ve gitmelerinin kayıtları sadece arada sırada tutulmuştur ki neredeyse yılda bir değiştikleri için bu şaşırtıcı değildir.[117] Hıristiyan halkın dinî liderlerine olan bağlılıkları ise, yeni başpiskoposun tayininin ve isminin düzenli olarak kaydedilmesinden anlaşılır.

Ancak bu kısıtlı bakış açısı bizi, Kıbrıslı bir köylünün yakın çevresi dışındaki olayların tamamen fark edilmeden geçtiği kanısına götürmesin. 1813 yılıyla ilgili kayıtlarda, salgınlar ve Kyokko Manastırı'nın kutsal ikonunun taşınmasından sonra şu şaşırtıcı tümceye rastlarız: "Moskovalı, Bonaparte ile savaştı".[118] 1831 yılında kroniğe göre, sadece Mısır'da değil, Fransa'da da kolera salgını yaşandı. Ortadoğu'da yaşanan olaylar da –örneğin İngilizlerin Beyrut'u kuşatması ve İbrahim Paşa'nın geri çekilmesi (1843)– kaydedilmiş. 1849 yılında –"iyi bir yıl"– "Fransa'da ayaklanma oldu"; 1870 yılında "Prusya Fransa'yla savaştı ve onu esir aldı".[119]

---

114 "Ἔλαβον ἀπό τοὺς χριστιανοὺς ἀσκεριέν". Χρουογραφικόν Σημείωμα, s. 91, Bedel-i askeriyye Kırım Savaşı'ndan sonra cizyenin yerini aldı. Sadece erkek nüfustan alınıyordu.

115 "Ἔπιασαν καὶ τοὺς τούρκους εἰς τὸνκουρᾶν". Χρονογραφικόν Σημείωμα, s. 92, Osmanlı'da seçim ya da kura çekme (kur'a-i şer'iyye) yoluyla askere alma yöntemleri için bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih deyimleri*, 2. cilt, s. 323-324.

116 "... ἐμετρῆσαν μας καὶ τα χωράφια μὲ τὸ σχοινίν ὸλα καὶ ἐξετιμῆσαν μας καὶ τὰ χωράφια καὶ τὰ ὸσπίτια". Χρουογραφικόν Σημείωμα, s. 93. Bu sicille (Osm. tahrir-i emlâk) ilgili resmi düzenlemeler için bkz. Reşat Kavnar, *Reşid Paşa ve Tanzimat*, 2. baskı (Ankara, 1985), 241.

117 Krş. Hill, *History*, 4. cilt, s. 184.

118 "Ἐπολέμησεν ὸ Μόσκοβος τὸν Μποναπάρτην." Χρουογραφικόν Σημείωμα, s. 84.

119 "Ἔγινεν εἰς τὴν Φραντζιὰν ἀποστασία". Χρουογραφικόν Σημείωμα, s. 90. "Ὸπρουσιανὸς ἐπολέμησεν μέ τὸν φραντζέζον καὶ τὸν ἐπιασεν αἰχμάλωτον." Χρουογραφικόν Σημείωμα, s. 93.

Ancak, daha geniş çaplı bir dünyada olan ve Larnaka'daki yabancı konsolosluklar aracılığıyla öğrenilen olaylara olan bu ilgi ya da bu olaylar hakkındaki bilgi, hâlâ Osmanlı bağlamıyla sınırlı bir zihniyetle karşı karşıya olduğumuz gerçeğini gizleyemez.[120] Bu, etkileri Kıbrıs'ta da hissedilen Kırım Savaşı'nın garip bir betimlemesinde görülür: "Moskovalı Nikolas ayağa kalktı ve imparatordan, ona Hıristiyanları ve kiliseleri vermesini talep etti. Ama Roma'daki Papa bunu uygun bulmadı (δέν ἐκαΐλισεν),[121] reayayı topladı ve bunu kabul etmemelerini sağladı. Böylece askerlerini toparladılar (ἀσκέρια) ve Türklere yardım etmeleri için gönderdiler ve Sivastopol'de savaşmaya başladılar. Bu büyük bir savaşa, tüm dünyada büyük bir felakete, büyük açlığa, kolera ve vebaya yol açtı."[122]

Reaya perspektifini, bu mahşer günü vizyonundan daha niteleyici bir şey yoktur.

Sonuç

Burada ele alınan üç kaynak da değişik açılardan, Osmanlı padişahların Yunanca konuşan ya da eski uyruklarının bir resmini sunar. Yazarların eğitim düzeyleri oldukça farklıdır. Taşradaki rahiplere açık eğitim olanaklarının sınırlı olmasına rağmen, Papasynadinos –Skouzes ve anonim Kıbrıslı köylülerin aksine– son derece iyi bir eğitim almış gibi görünüyor. Skouzes'in Atina'daki okullardan fazla söz etmeden geçmesi bazı ilgi çekici sorular ortaya atar. Yazar yaygın eğitimi yeterince önemli bulmuyor muydu yoksa kendi eğitimi, 18. yüzyılın sonlarında durumları görece iyi olan erkek çocukları için bile nitele-

120 O zamanlar ne Türk ne de Yunan yerel basınının Kıbrıs'ta bulunmadığına dikkat çekilmelidir.

121 Osm. kail olmak "razı olmak, kabullenmek".

122 "Εσηκώθαν ὁ Νικόλας Μόσκοβος καὶ ἐζήτησεν τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τὸν βασιλέα νὰ τού τους χαρίοη καί τές ἐκκλησίες καὶ δὲν ἐκαίλισεν ὁ πάπας τῆς Ρώμης, καὶ ἐσήκωσεν τοὺς ραγιάδες καὶ ἐπαρακίνησεν νὰ μή εξχαριστηΘοῦν, καί εσήκωσαν τὰ ἀσκέρια τους καὶ ἐστείλαν τὰ εἰς βοήθειαν τῶν τούρκων καὶ ἀρχίνησαν νά ἀπολεμοῦν εἰς τὴν Σεβαστούπολιν, καὶ ἔγινεν μέγας πόλεμας καὶ πεῖνα πολλὴ καὶ χολέρια καὶ θάνατος πολύς". Χρουογραφικόν Σημείωμα, 90-91.

yici bir düzeyde miydi? Köy kroniğimizin anonim yazarlarına gelince, anonim kaldıkları için eğitimleriyle ilgili fazla bir şey söylemek imkânsız. Ama 18. yüzyılın sonlarında yaşayan Kıbrıslı köylülerin çoğunun okur-yazar olmadığından, bu adamların yazabiliyor olmaları bile onları ayrıcalıklı bir konuma koyar. Emin olamasak da, köyün elit kesiminden olduklarını tahmin edebiliriz.

Metnimiz, 17. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar olan uzunca bir zaman dilimini kapsar. 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında yaşanan ciddi krizlere rağmen Osmanlı İmparatorluğu, söz konusu dönemin başlarında Girit ve Kamenietsk-Podolsk'in en uç noktalarına kadar ulaşacaktı. Ele alınan dönemin sonlarında ise Osmanlı gücü hızlıca sönmekteydi ve Kıbrıs'ın İngilizlerce işgal edilmesine sadece birkaç hafta ya da ay vardı.

Dolayısıyla Papasynadinos, Osmanlı hükümdarın meşruiyetine meydan okunmayan bir dönemde yazarken Skouzes, Yunan bağımsızlık savaşına katılmıştı. Yapıtının son bölümleri kaybolmamış olsaydı, kuşkusuz o dramatik olaylara şahitlik etmiş birinin değerli anlatımlarını sunardı. Kıbrıslı köylülere gelince, adanın Osmanlı yönetimi, onların sevinçleri ve kaygılarının dışında kalmış gibi görünüyor. Paşalar gelir ve giderdi; kronik yazarları onlara çoğunlukla isimlerini kaydedecek kadar bile önem vermemişler. Asıl önem taşıyan olaylar, hükümetin – herhangi bir hükümetin– etkilemeye ancak sınırlı gücü olabileceği olaylardı, yani salgınların varlığı ya da yokluğu ve hepsinden önemlisi, verimli ekinler.

Son önemli nokta, Papasynadinos ve Skouzes'in ikisinin de kentli olmasıdır. Kendilerinin de dahil olduğu kentli Hıristiyan eşrafın sosyal ağları ve aynı şekilde bu kişilerle yerel Osmanlı güç sahiplerinin arasındaki gerilimler hakkında yazıyorlardı. 1820 ve 1830 yıllarının çatışmalarıyla algılaması keskinleşen Skouzes, altsınıflara üye Atinalı eşrafın, Osmanlı bir prensesin korumasında olan baskıcı Haseki Ali'yle başa çıkma çabalarının özellikle ayrıntılı bir tasvirini yazdı. Anonim Kıbrıslılarımız, kırsal dünyadan kalan tek anlatımı sağladılar ve kısmen

kısa olması ve yazıldığı tarihin geç dönemlere gelmesine rağmen bu durum, çalışmalarını özellikle değerli kılar. Böylece bu üç metin, tam da çeşitlilikleri sayesinde bir örnekleme sağlıyorlar – Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunan uyrukların kendilerini bulabileceği değişen koşulların bir örneklemesini.

Postscriptum

Bu metin 1993'te yazıldı. Dipnotlara yapılan birkaç ekleme dışında metin temelde aynı kaldı. Papasynadinos'un kroniği açısından, Paolo Odorico'nun yeni (iki dilli) baskısı, *Conseils et mémoirs de Synadinos prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, (Paris 1996) eşsiz bir eser. Bu yazarların olağanüstü çalışmalarında okur hem metnin daha güvenilir bir versiyonunu, hem alanda çalışan Yunan uzmanların çok sayıda notlarını ve yorumlarını hem de kapsamlı bir kaynakça bulacaktır. Bu yüzden bu makaledeki alıntı sistemi değiştirildi: Kroniğe yapılan referanslar, nüshanın dosya sayısını belirtiyor. Bu sayede iki baskı da kullanılabilir. 1994 yılında "IXe réunion des chercheurs sur le monde arabe et musulman" (Strasbourg, 1994) aynı konu hakkında sunduğum "Papasynadinos de Serrès ou l'*homo ottomanicus* du XVIIe siècle" başlıklı bir çalışmaya da değinmeliyim. Meropi Anastassiadou ve Bernard Heyberger tarafından derlenen bir kitapta yayımlandı; *Figures anonymes, figures d'élite: pour une anatomie de l'Homo ottomanicus* (İstanbul, 1999), s. 35-61.

ALTINCI BÖLÜM

Bir Tarihyazımı Sorunsalı Olarak Balkanlar'da İslamlaşma: Güneydoğu Avrupa Perspektifi

ANTONİNA ZHELYAZKOVA

Balkanlar'daki İslamlaşma süreci ve buna bağlı olan tarihyazımları bir bölgeden diğerine büyük farklar gösterir. Paradoksal olarak, buna rağmen yazılanların miktarı ya da çeşitli ulusal tarihyazımlarındaki tartışmaların yoğunluğu, söz konusu devletlerde yaşayan ya da yaşamış olan Müslümanlarla doğrudan bağlantılı değildir. Dolayısıyla, halkın %70'inin Müslüman olmasına rağmen, İslamlaşmanın nedenleri, sonuçları ve boyutlarına Arnavutluk'ta fazla ilgi duyulmadı. Oysa bu konu, 1950'li yıllardan beri birincil kaynaklar yayımlayan ve bazı güçlü ikincil yapıtlar yazan Bosnalı tarihçilerin öncelikli konularından oldu. Bu tarihçiler, Osmanlı fetihlerini izleyen dönemlerdeki Balkan tarihine ve özellikle bunları izleyen demografik değişikliklere odaklandılar. Araştırmaları sırasında, Bosna'nın İslamlaşması ve ilgili insanlar hakkında bir dizi hipotez geliştirdiler; düalist Bogomillerin, din değiştirme hareketinin tetiklenmesindeki olası rolleri hakkında çok sayıda fikir üretildi.

Bulgaristan'daki Müslüman oranının Bosna'dakinden çok daha düşük olmasına rağmen, Bulgar yazarlar bu konuya araştırmacı bir mesafeden değil, romantik-duygusal bir şekilde yaklaşma eğilimi gösterdiler. Belli bir ölçüde bu, Bulgar devlet politikasının bir sonucuydu. Özellikle de son yıllarda, res-

mî kesimler hem profesyonel tarihçileri hem de edebiyatçıları, Balkan İslamı ve Bulgar etnik oluşumu hakkında yazılarını dönemin hükümetinin duruşuna göre yazmalarını teşvik ettiler. Bunun tersine, Üsküp'te çalışan bir dizi Makedonyalı tarihçi bu sorunsala, yerel tarihe odaklanarak çok daha mesafeli yaklaştı. Araştırmaları sırasında, Makedonya köylerinin sosyal yapısının bir izlenimini veren Osmanlı kaynaklarından, özellikle de tahrir defterlerinden yararlandılar.[1]

Buna rağmen bazı Makedonyalı ve Arnavut tarihçiler, hele de Sırp meslektaşları, bazı ulus-devletlerin ve etnik grupların arasındaki çatışmalara bulaştılar ki bunlara Kosova gibi, bu günlerde farklı gruplarca sahiplenilen bölgeler de dahildir. Bu durum, bazı koşullarda ve belli bir ölçüde ele aldığımız Balkan İslamlaşması sorunsalıyla ilgili tartışmalara yol açtı. Arnavut göçleri, Kosova'nın etnik ve dinî oluşumu ya da Tetovsko halkları, ya da Arnavutlar ve Slavlarca paylaşılan başka bölgelerin tarihi konusundaki tartışmaların, kimi zaman Balkan İslamlaşmasının incelenmesiyle ilintili olduğu ortaya çıkıyor.

Benzer şekilde etnisite üzerine odaklanma, Yunan tarihyazımının çoğu için de karakteristiktir. Bizans İmparatorluğu'nun son yüzyılları hakkında bazı olağanüstü incelemeler vardır. Yaklaşık otuz yıl önce Yunan-Amerikan tarihçi Speros Vryonis, Anadolu'nun geniş alanlarının Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması hakkında güncel bir standart oluşturan yapıtını yayımladı.[2] Ama araştırma konusu olarak İslamlaşma bunun dışında Yunan bilim adamlarını fazla ilgilendirmedi. Daha çok, günümüzde tartışmalı bölgelerde yaşayan, Yunanca konuşan halkın

1 Bkz. Örneğin M. Sokoloski (ed.), *Turski dokumenti za istoriyata na makedonskiot narod*, cilt 1-7 (Üsküp, 1963-1997). Genel olarak *Tahrir Defterleri* hakkında bkz. Bistra Cvetkova, "Les *tahrir defterleri* comme sources pour l'histoire de la Bulgarie et des pays balkaniques", *Revue des Études Sud-Est Européennes* 16 (1978), Sayı 1, s. 91-104, ve Heath W. Lowry, "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *a.g.e.*, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (İstanbul, 1992), s. 3-18.

2 Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1971).

yerel karakterinden yana argümanlar geliştirmeye ya da Pan-Helenizm ideolojisiyle uyum halinde, bu bölgelerin her zaman Yunan hükmü altında olduğunu kanıtlamaya çalıştılar.

Türk tarihyazımında ise, fetihlerle oluşan demografik ve etnik değişikliklerin öne çıkarılmasının yanı sıra, Osmanlı yöneticilerin Balkanlar üzerindeki hükümlerini yerleştirme yöntemleri hakkında da birçok çalışma bulunur. Ancak çok sayıda yerel insan için hem göç hem de din değiştirme anlamına gelen İslamın Balkanlar'da yayılması konusu gibi, İslam dinine yerel inançların adaptasyonu da, sadece birkaç Türk araştırmacının ilgisini çekti. Bunun da ötesinde bu tür konuların incelenmesi çoğunlukla içsel ilgilerinden değil, sosyo-ekonomik süreçler ve siyasi olaylarla olan bağlantılarından kaynaklanır. Özellikle de Balkanlar'ın söz konusu olduğu yerde din tarihi, Türk tarihyazımının güçlü yanlarından biri kesinlikle değildir.

Balkanlar'daki İslamlaşma sürecini ele alan tarihyazımını incelerken, ulusal tarihyazımlarındaki bu çeşitliliği yansıtmadan edemeyiz. Bu incelemede çeşitli Balkan ülkelerine ayrılan yer, söz konusu devletteki tarihçilerin, İslamlaşmayı ne ölçüde ele aldıklarına göre değişiyor. Çalışmamda iki özel soruna öncelik tanıdım: Bir yanda, Osmanlı sömürgeleştirmesinden ve imparatorluk içi göçlerden ayrılamayan bir soru olarak İslam topluluklarının oluşumunu öne çıkardım. Diğer yanda, fethedilen bölgelerdeki halkların tepkilerini vurguladım: Merkez Osmanlı devleti ile bağlantıları az çok ortada olan, küçük ya da büyük İslam topluluklarının varlığı, söz konusu bir Balkan halkının kendini nasıl gördüğünü ve kimliğini nasıl etkilerdi?

Balkanlar'da Osmanlı varlığı: Kültürel ve siyasi etkiler

Fetihlerin sonucu olarak oluşan Osmanlı İmparatorluğu, bugünkü modern standartlarımıza göre imparatorluk çapında, bölgeler arası düşük bir entegrasyon düzeyiyle yetinen bir grup insanca yönetiliyordu. Kısmen kısa bir sürede kurulan imparatorluk, sınırları içinde düzinelerce etnik grup ve zümre barındırıyordu. Bu gruplar, yüzyıllarca Müslüman bir devletin sı-

nırları içinde yaşamalarına rağmen, en azından Balkan bölgelerinin söz konusu olduğu yerde, çoğunlukla kendi özelliklerini korudular. Bazı belli etnik gruplar ve zümreler çoğunlukla, Osmanlı hükmü boyunca korudukları, özel ahlaki değerler sistemleri ve başka kültürel özelliklere sahiptiler. Osmanlı fetihleri araya girmiş olmasaydı, bu etnik grupların ve zümrelerin çoğunun, sonuçta geçtikleri sosyo-kültürel yollardan çok daha farklı yollardan geçecekleri mümkün, hatta olası. Ama tarihçi kendini gerçekten olanlarla sınırlandırır.

Kültür tarihçisinin bakış açısından baktığımızda, Osmanlı fetihlerinin belki de en önemli sonucu, çeşitli bağımsız Balkan krallık ve prensliklerinin yok olmasından öte, Balkan uygarlıkları yapısının uğradığı değişimdi. Hıristiyan saray kültürleri belli ölçüde sadece Osmanlıya bağlı Moldavya, Eflak ve Transilvanya prensliklerinde ayakta kaldılar. Bunların dışında saray kültürü artık, Edirne ve İstanbul'da gelişen İslam saray kültürüyle özdeş olmuştu. Dinî kültür bağlamında Osmanlı devleti sadece Müslüman halkın kullanımı için camiler ve medreselere kaynak ayırıyordu. Ortodoks ve Katoliklere gelince, kiliselerini tamir ettirebilirlerdi ama sadece istisnai durumlarda yenilerini yaptırma izni alabiliyorlardı. Kilise kültürü özellikle de Artos Dağı ya da İstanbul'daki patrikhane akademisi gibi birkaç merkezle sınırlandırılmıştı. Bunun dışında, Hıristiyan köylü ve kentlileri, yerel rahiplerin sunabilecekleriyle yetinmek zorundalardı ki bunlar çoğunlukla formal bir eğitimden fazlaca yararlanamamışlardı.

Tüm bunlar, Bizans İmparatorluğu'nun parçalanması ve Selçuklu ve Selçuklu sonrası beyliklerin kendi İslam kültürü uyarlamasını yerleştirdikten sonra Anadolu'da oluşan durumu andırıyor. Ancak, Hıristiyan kültürlerinin kısa zaman sonra sadece birkaç uzak bölgede kaldığı ve insanların çoğunun İslama geçtiği Anadolu'dan farklı olarak, Balkanlar'daki çeşitli etnik grup ve zümrelerin çoğu din değiştirmedi. Yine de zamanla din değiştirenlerin sayısının azımsanamayacak kadar çok olması, Balkanlar'daki Müslüman toplulukların oluşumunun, bu bölgedeki tarihyazımlarının bazıları için neden önemli bir konu olduğunu açıklar.

Varlıklarının ilk yüzyıllarında Osmanlı yönetici takımı ve genel olarak Osmanlı toplumu, yabancı kültürel etkilere açıktı ve dinî açıdan genel bir hoşgörüye sahiptiler. Selçuklular ve Selçuklu sonrası beylikler gibi ortaçağ döneminin başka Müslüman toplumlarında da gözlemlenebilenlere benzer olarak, Osmanlı yönetici grupları da değişik etnik kökenli üyelere sahipti. İslama geçmek ve ümmet ile bağlantı kurmak, yeni Müslümanlara çoğunlukla kayda değer olanaklar açmak için yeterli oluyordu. 14. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı yönetici takımı ve askerî yapısı, çok çeşitli "yabancılar"ı kapsayıcı nitelikteydi.

Bu durumu birkaç örnekle daha da aydınlatabiliriz. İmparatorluğun Balkan cephelerinde savaşan başıbozuk, akıncı, deli ve benzerleri arasında Balkan kökenli adamlara o kadar sık rastlanırdı ki, bazı birliklerde ağırlıklı olarak Bulgarca, Sırpça ya da Yunanca konuşulurdu. Deniz kuvvetlerinde de birçok denizci, İslama geçen Yunan ya da Lazlardı. "Yabancıları" Osmanlı yönetici takımına almanın ve başarıyla asimile etmenin en tanınmış örneği, doğal olarak, devşirmelerdi. Genç Hıristiyan köylüler, genellikle yeniçeri olarak, zaman zaman, şanslı olanlar için saray okuluna yeniçeri ve sonrasında da yüksek düzeyli yönetici olarak padişaha hizmet etmek üzere zorla toplanırdı.[3] Ancak buna ek olarak, 15. yüzyıl Osmanlı yönetici takımı içine eski Balkan soylularından temsilciler de aldı. Hatta Fatih Sultan Mehmet'in, birçok insan tarafından azizmiş gibi görülen başveziri Mahmut Paşa bunların öne çıkan örneklerinden sadece biridir. Bunun da ötesinde, çeşitli Balkan bölgelerinde yaşayan bazı bireyler gibi İtalyan korsanlar ya da balıkçıların, padişah hizmetinde kariyere başlamak için İslama geçtikleri olurdu. Çeşitli –ve zaman zaman oldukça egzotik– etnik kökenler, bu alanda başarılı olmayı kesinlikle engellemiyordu. Daha düşük bir düzeyde, İslama geçmek kentli esnaf ve zanaatkârlar için de aynı şekilde anlamlı olabiliyordu; bu şekilde ayrımcı vergilerden kurtuluyor ve iş takiplerinde yararlı olabilecek yeni ağlar kurabiliyorlardı.

---

3 Basilike Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich* (Münih, 1963).

Tüm bunlar, Balkanlar'daki yerel halkların neden önce İslama geçtiklerini ve sonrasında da, çeşitli ölçülerde etnik kimliklerini değiştirdiklerini açıklar. Balkanlar'a yabancı ve büyük ölçüde tanınmayan bir din, yeni bir uygarlık sistemi olarak gelen İslamın, etnik kimlikleri eşitleştiren bir etkisi oldu. 19. yüzyıl öncesinin Osmanlı yönetici takımının, etnik kültürleri bu şekilde dağıtmakta ne kadar bilinçli ve kasıtlı davrandığı tartışılır. Ama çeşitli etnik kökenlerden oluşan ve İslam diniyle birleşen bir yönetici takımı oluşumunun Osmanlı hükmünün istikrarına katkıda bulunduğu kesin görünüyor.

Bunun ötesinde, etnik kökenlerinden bağımsız olarak, Osmanlı devletine hizmet edenlerin çoğu Türkçe ya da daha yüksek konumdalarsa, Türkçenin Osmanlıca olarak bilinen ağır Arapça ve Farsçalaştırılmış uyarlamasında iş görmeyi öğrendiler. Bu dil değişimi, Balkanlı Müslümanları, artık "kâfir" ve zaman ilerledikçe "Osmanlı", hatta "Türk" olarak algılandıkları eski ortamlarından daha da fazla ayırdı.

1900 yılına gelindiğinde kendini "Türk" olarak kolayca yeniden tanımlayan bir Müslüman-Osmanlı etnisitesinin oluşumu, her yerde aynı şekilde gelişmedi; örneğin Bosnalılar özel bir durum oluşturuyorlardı, çünkü "yüksek kültür" düzeyindeki etkinliklerinin genellikle Osmanlıca yürütülmesine rağmen Slav dillerini de korudular. Bu çeşitlilik karşısında değişik Balkan tarih ekolleri İslam ve Müslüman kültürünün ortaya çıkışını çok farklı şekillerde ele aldılar. Bir yanda "yabancı" kültürün karşısında fazlasıyla saldırganlık ve öteki yanda tarihsel gerçekleri sakince kabul etmek arasında değişen çok sayıda seçenek denendi.[4]

---

4 Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinde de kısmen Osmanlılaştırma gerçekleştiyse de büyük ölçüde etnisite değişimlerine yol açmadı. Birçok Arap kendilerini, daha yeni İslamlaştırılmış yurtlarından çok sayıda bağdaştırmacı adetlere sadık kalan Osmanlı beylerinden daha has Müslüman sayıyorlardı. Kahire veya Bağdat'ta tekkeler kuran Mevlevi ya da Bektaşi derviş tarikatlarının yerel halkın değil, Türkçe konuşan asker ve memurların gereksinimlerini karşılıyor olmaları bunun dikkat çekici bir örneğidir. Öte yandan, bazı üstsınıf Osmanlılar Arapların (ve İranlıların), kendilerinin sadece sonradan katıldıkları İslam kültürünün "asıl" taşıyıcıları olduğunu düşünüyorlardı: Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali (1514-1600)*, (Princeton, 1986), s. 253-257.

Osmanlıların sadece bir örneğini oluşturdukları çok etnili ve çok dinli imparatorlukların ve halkların karmaşık gerçekliğini hem tarihçiler hem de siyasetçiler iyi bilirler. Modern terminolojiden yararlanmak gerekirse, 18. yüzyılın sonlarından itibaren belli bazı etnik ve dinî gruplar, etnik ve dinî açıdan çok renkli "siyasi uluslar" kurmak için el ele verdiler. Büyük siyasi oluşumlar çerçevesinde böyle bir "siyasi ulus" oluşumu hiç de olağanüstü bir şey değildi, çünkü bu devletler farklı etnisite, din ve kazanç yollarına sahip grupların birbirleriyle ekonomik, hatta bazen kültürel bağlar kurmalarına olanak tanır. İyi bilinen İsviçre örneğinin de gösterdiği gibi "siyasi ulusların" gelişimi, bileşen grupların arasında bulunan dil akrabalığına dayanmaz. Aynı şekilde bir "siyasi ulus"un tüm üyelerinin, aynı dine ait olmaları da gerekli değildir. Öyle görünüyor ki modern "siyasi ulus"lardaki entegrasyon düzeyi, iki yakın zamanlı örnek olarak İngiliz ve Sovyet imparatorlukları da dahil, geçmişin büyük imparatorluklarında olduğundan çok daha yüksektir. Ancak bu eski siyasi oluşumlar çoğunlukla, günümüzün daha sıkı entegre "siyasi ulus"ların gelişebildikleri çerçeveyi sağladılar.

Osmanlı sömürgeleştirmesi ve Bulgar mitolojileri

Balkan İslamlaştırılması sorunsalıyla ilgilenen Bulgar yazarlara gelince, bu yazarlar, bir dizi oldukça tutarsız tezler geliştirdiler. İçsel çelişkileri ortada olan bu iddia takımlarının sürekli yinelenmesi, yazarların siyasi ilhamları göz önünde bulundurulduğunda şaşırtıcı değildir. Bir yanda, fetihten hemen sonra Bulgarlar üzerinde yapıldığı iddia edilen ve Anadolu'dan yoğun bir sömürgeleştirme sürecinin izlediği, sözde Osmanlı soykırımına göndermeler buluyoruz. Öte yanda, Anadolu'dan gelmiş olabilecek bir sömürgeleştirmenin duygusal ve mutlak bir şekilde reddedildiğini görüyoruz; herkesin kökenleri yerel olarak kabul ediliyor ve bu varsayımın gerçekten de moda olduğu dönemde "sömürgüleştirme" ve "sömürgeciler" terimleri metinlerden bile siliniyor. Böyle bir bağlamda, var olan Müslüman topluluk, tamamıyla yerel halkın İslamlaştırılmasına yö-

nelik şiddetli kitlesel kampanyaların sonucu olarak betimleniyor. Bu varsayım, "soykırım" tezinden daha popüler oldu ve Türk azınlığın zorla isim değiştirme ve ardından gelen kitlesel zorunlu göçlerle asimile edilmeye çalışıldığı 1985-1989 yıllarının *vuzroditelen protses*'inin ("yeniden canlandırma süreci") altında yatar.[5]

Açık olarak görüldüğü gibi, hem Bulgarlara karşı yapıldığı varsayılan soykırım tezi hem de karşıt tezi, yani Anadolu merkezli geniş çaplı bir sömürgeleştirme savı, hem yerel hem de Bizans kaynakları ya da Osmanlı kronikleri temelinde kanıtlanması güç savlardır. Özellikle de Christo Gandev tarafından Bulgarların toplu katliamını, geride kalan demografik verilere dayanarak kanıtlamaya yönelik yapılan girişimler tartışmalıdır. Bizans belgeleri ve Osmanlı vergi kayıtları üzerinde yapılan karmaşık karşılaştırmaları ve hesapların ayrıntılarını incelemeden sadece bu yazarın vardığı sonuçları alıntılayacağız:

> 1490 yılı itibariyle nüfusun (890.000 insan) ve 1460'lı yıllarla 1493 yılı arasındaki dönemde kaybolan insanların (680.000) oranı yaklaşık 100:75... Bulgar ulusu demografik bir felaket yaşadı... Bir ulusun gelişimi üzerinde olağanüstü etkisi olan biyolojik bir küçülme.[6]

Gandev'in iddiaları tek örnek değil. Aksine, 1878 yılındaki bağımsız devletin kurulmasından –ya da Bulgar terminolojisinde söylendiği şekliyle, kurtuluştan– beri Bulgaristan'da ön planda olan, "anavatan" tarihine karşı romantik-duygusal duruşla tam bir uyum içindedir. Jireček, bazı bölgelerdeki Bulgar varlığının Türk sömürgeleştirmesi sonucu yok olduğunu iddia etmişti ve Drinov ona katılmıştı.[7] Bu yazarların hemen ardından hiç de azımsanmayacak kadar Bulgar tarihçi, Osmanlı iktidarının, Anadolu'dan gelmekte olan göçmenlere yer açmak için

---

5 Bkz. *Stranitsi ot bulgarskata istoriya. Ocherk za islamiziranite Bulgari i natsionalno-vuzroditelniya protses,* (ed.) Christop Christov (Sofya, 1989).

6 Christo Gandev, *Bulgarskata narodnost prez 15-i vek* (Sofya, 1972), s. 129-131.

7 Konstantin Jireček, *Putwaniya po Bulgariya* (Sofya, 1974), s. 463-473; M. Drinov, *Izbrani suchineniya*, 2. cilt (Sofya, 1971); Gandev, *Bulgarskata narodnost.*

yerel nüfusu öldürerek ya da yerlerinden ederek Bulgarlara ve başka Balkan halklarına büyük çaplı bir etno-demografik darbe vurduğunu iddia ettiler.

İronik olarak bu varsayımlar, aynı şekilde Anadolu'dan devlet eliyle yönlendirilen büyük çaplı bir göçün varlığından yola çıkan belli bazı Türk tarihçilerin iddialarıyla da çok güzel uyuşur. Ancak bu iddialar, Türk araştırmacı Tayyib Gökbilgin'in Osmanlı kaynaklarında sağlam dayanak bulan çalışmalarında açığa çıktığı gibi, yersizdir.[8] Gökbilgin'in çalışmalarında, aslında bu sömürgeleştirmeyi olduğundan daha büyük göstermeye yönelik bir eğilim olduğu görülür. Durum böyleyken bile, Balkanlar'daki Yörükler ve Tatarlar hakkında yaptığı ayrıntılı araştırmada, Gandev ve başka Bulgar tarihçilerinkinden çok daha dengeli sayılara ulaşıyor.[9]

Ancak bütün Bulgar araştırmacıların Anadolu'dan büyük çaplı bir göç olduğunu varsaydıkları da söylenemez. Aksine bazıları, Osmanlı devletinin Balkanlar'da karşılaştığı en önemli zorluklardan birinin, fethedilen çok sayıda insanla karşılaştırıldığında, fatihlerin sınırlı sayıları olduğunu düşünmeyi yeğlerler. Bu fikre göre bu demografik sorun baştan beri vardı, ama imparatorluğun genişlemesiyle daha ciddi bir hal aldı ve imparatorluğun sonunda çökmesine kadar devam etti.[10] Bunun da ötesinde, fatihlerin "demografik yetersizlikleri" varsayımı, kesinlikle sadece Bulgar araştırmacılarla sınırlı kalmıyor; Yunan tarihçi Papadopoullos da bu türden bir argüman geliştirmişti.[11]

Bu bağlamda bazı 19. yüzyıl kişileri bize asıl oranları bulmakta yardımcı olabilir. Makedonyalı tarihçi Niyazi Limanoski, sırf İslamlaştırmak için İslamlaştırmak ile Balkanlar'ın Anadolu'dan gelen göçlerle sömürgeleştirilmesi arasında ayrım yapmaya yö-

---

8 M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan* (İstanbul, 1957).

9 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler,* ve Gandev, *Bulgarskata narodnost,* s. 100-110.

10 Antonina Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama v zapadnobalkanskite zemi pod Osmanska vlast, XV-XVIII vek* (Sofya, 1990), s. 55-67.

11 Th. Papadopoullos, "Le modèle ethnohistorique de l'Empire ottoman", *XVe Congrès international des sciences historique. Rapports,* 2. cilt, (Bükreş, 1989), s. 259.

nelik ilk yazının yazarı. Mümkün olduğunca bu girişim Anadolulu Türkleri, Tatarları ve Çerkezleri arasında ayrım yapmayı da içeriyor. Bunun ötesinde tüm bu Müslüman göçmenler, "yerel" Balkan halktan İslama geçenleri ayrı tutarak hesaplanıyor. Doğal olarak bu sınıflandırma rahatsız edici bir soru ortaya çıkarıyor: Bir grup insanın "göçmen" olmaktan çıkması için bir bölgede kaç yüzyıl yaşamış olması gerekiyor? Bu sorunun yanıtı ne olursa olsun, Limanoski'nin hesaplarına göre, Bulgar devletinin kurulmasından hemen önce, Avrupa Türkiyesi'nde, yani Bulgar, Trakya ve Makedonya bölgelerinde 1.774.884 Müslüman yaşıyordu. Bunların 975.584'ü etnik köken olarak Türk, geri kalanlarıysa Balkanlar'ın İslama geçmiş "yerlileri"ydi. Söz konusu bölgelerdeki toplam nüfusun üçte biri Müslümandı.[12]

Mutlak güce sahip devlet ve "masadaki" itaatsiz gerçekler

Balkanlar'daki Osmanlı hükmünün yerleştirilmesi konusu Türk tarafında da ulusalcı mitlerle sarmalandı. Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki Türk ulusalcı tarihyazımını eleştirenler, kurum olarak neredeyse dinî bir değer biçilen "devlet"e yapılan olağanüstü vurgu üzerinde durdular.[13] Ancak kasıtlı ve başarılı bir Osmanlı merkezî güç tarafından organize edilen büyük çaplı ve Anadolu kökenli bir Türk sömürgeleştirmesini kanıtlama girişimleri, ampirik açıdan ikna edici olamadı. Çoğunlukla eleştirel bir bakıştan uzak olarak, Osmanlı devletinde halk göçlerini kontrol etmeye yönelik bir istemin zorunlu olarak gerçekliğe denk düştüğü kabul edildi. Bu, Ömer Lütfi Barkan'ın "sürgün" üzerine yazdığı makalede özellikle belirgindir.[14] Halil

12 Niyazi Limanoski, *Islamizatsiyata i etnichkite promeni v o Makedoniya* (Üsküp, 1993), s. 182.

13 Halil Berktay, "The Search for the Peasant in Western and Turkish History/ Historiography", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History (The Journal of Peasant Studies*, April/July 1991), (ed.) Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (Londra, 1992), s. 109-184.

14 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*

İnalcık da zaman zaman bu görüşe katılma eğilimi göstermişse de, fetih sonrası İstanbul'a yerleşim süreçleri hakkındaki ayrıntılı incelemesi, güçlü Fatih Sultan Mehmet'in bile, insanları yeni başkentine yerleşmeye ikna etmek ya da zorlamakta büyük zorluklar çektiğini gösterir.[15] Erken dönem üzerine çalışan Osmanlı tarihçileri çoğunlukla vergi yasaları ve benzeri kural koyucu metinlere dayanmak zorunda kaldıkları için, "durağan" bakış açısını onaylama eğilimi içlerine yerleştirmiştir.

Ancak, bu yazının yazarının da yaptığı gibi, Türk göçebe ve yarı-göçebelerin Balkan yarımadasına göçlerinin Anadolu'daki karmaşık siyasi ve sosyal durumdan kaynaklandığı ve dolayısıyla büyük ölçüde devlet kontrolünde değil, spontane olduğu düşünülse bile, Türk birincil kaynaklarının ve tarihyazımının vereceği çok şey yoktur.[16] Gökbilgin'in kayda değer incelemesi temelinde, göçlerin büyük olasılıkla en yüksek noktasında olduğu 1543 yılında, Balkan yarımadasında 1305 ocağın olduğu hesaplanabilir.[17] Bu yaklaşık 160.000 kişiden oluşan bir nüfusa denk düşüyordu. 17. yüzyıl için Makedonyalı tarihçi Niyazi Limanoski biraz daha yüksek bir sayı öneriyor. 1264 ya da 1464 Yörük ocağı olduğu iddiasında bulunan Osmanlı yazarları Ayni Ali ve Ali Çavuş'a dayanan Limanoski, 190.000 ve 220.000 kişi arasında bir nüfus tahmininde bulunuyor.[18]

Yörüklerin çok sayıdaki ocağı; Tanrıdağ, Vize, Selanik, Ovče pole, Kocacık ve Naldöken adındaki altı birlik halinde düzenlenmişti. Bu isimlerin bazıları, göçebelerin aslen ait oldukları kabile gruplarından türetilmişti. Ama çoğunlukla bu isimler sadece göçebelerin yerleştikleri bölgelerin isimleriydi ki bu

---

11 (1949-1950), s. 524-569; 13 (1951-1952), s. 56-78; 15 (1953-1954), s. 209-237.

15 Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers*, 23-24 (1969-1970), s. 231-249.

16 Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 55-75.

17 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s. 13-18. Bkz. Ayrıca Strashimir Dimitrov, "Za yurushkata konoizatsiya i rolyata i v etnoasimiatsionnite protsesi", *Vekove*, 1982, Sayı 1-2, 36 ve Antonina Zhelyazkova, "Yurutsite v rodopovedskata literatura", *Rodopi*, 1977, 10, s. 34.

18 Limanoski, *Islamizatsiyata i etnichkite promeni*, s. 178.

durum, yeni çevrede kabile bağlarının ne kadar hızlı dağıldığını yansıtır. Bu bölgeler çoğunlukla Ege kıyılarında, Doğu Trakya'da ve Makedonya'da bulunuyordu.

Yörük ocaklarının etnik yapısına gelince bu ocakların çok sayıda Tatar barındırdığı sanılır. Balkan yarımadasındaki Tatar varlığı bazı durumlarda Osmanlı fetihlerinden önceki zamanlara dayanır ve Kipçak bozkırlarından gelen bazı Tatarların Timurlenk (1370-1405) döneminde Edirne ve Plovdiv bölgelerine yerleştiklerini biliyoruz. Tatarlar sıklıkla Yörük oluşumlarına giriyorlardı ve Yörüklerin varlığını belgeleyen ve askerî-yönetim amaçlı oluşturulan listelerde de bu Tatarların isimlerine rastlıyoruz. Ama buna ek olarak Yörüklere aynı zamanda Balkanlar'ın İslama geçmiş yerel öğeleri ve azad edilmiş eski savaş esirleri de dahildi. Yörüklere yönelik Kanuni Sultan Süleyman döneminde yayılan yönergelerde aşağıdaki beyanı buluruz:

> Ve sözügeçen kişilerden [yani Yörüklerden] azad edilen köleler, başka bölgelerden ve Anadolu'dan gelen ve bu kişilerin [yani yörüklerin] arasından eş alan, kimsenin kayıtlarında bulunmayan ve kimsenin emrinde olmayan [yani tımar, saraya ait toprak ya da dinî kurumlara bağı bulunmayan], [bunlara ek olarak] kimsenin kaydında bulunmayan ve evlerine eş almış olanlar, ve [aynı zamanda] hizmetleri sırasında İslama geçen ve [bu şekilde] yerleşen Abdullah'ın oğulları [yani din değiştirenler], [tüm bunlar] Yörük olarak kabul edileceklerdir.[19]

Bunun da ötesinde, Müslüman Çingenelerden oluşan bazı ocaklar da Yörük olarak kaydedilmişlerdi.[20] Dolayısıyla etnik köken söz konusu olduğunda, Yörükler oldukça karışık bir kitleden oluşuyorlardı. Ancak yeni gelenlerin hızla Türkleştirildikleri ve asimile edildikleri de vurgulanmalı.

---

19 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, I: Kanunlar* (İstanbul, 1943), s. 263.

20 Bu, 1566 yılından kalma ve Kocacık, Tekirdağ, Vidin, Debar, Vize, Kırıkkilise, Selanik ve Ovče pole yürüklerine hitaben yazılmış bir emirden anlaşılır. Sözü geçen metnin yayınlandığı yer: Aleksandar Matkovski, "Yurutsite od Makedoniya vo nekoi turski dokumenti", *Etnogeneza na yurutsite i nivnoto naseluvanye na Balkanot* (Üsküp, 1986), s. 40.

Parça parça İslamlaştırma: Yörük dışı göçler

Ancak gördüğümüz gibi, en geniş anlamıyla Yörük sömürgeleştirmesi, Balkan yarımadasının tamamındaki etnik dengeyi bozacak kadar büyük değildi. Barkan'ın "bir sömürgeleştirme yöntemi olarak deportasyon" üzerine makalesine eklenen haritaya göz atınca, 1520 yılında çoğu Balkan bölgesinde neredeyse sacece Hıristiyanların yaşadığını görürüz.[21] Ancak 16. yüzyılın sonlarında, 17., 18., hatta 19. yüzyılda, Balkan Müslümanların sayısı, hem göç hem de yerel halkın din değiştirmesi yollarıyla oldukça arttı.

Yörük dışı göçlere kısaca göz atmakla başlayacağız. Gelen ilk göçmenlerden bazıları, yerel güç sahibi oldukları bölgelerden, merkezî hükümetçe uzaklaştırılan, Anadolu'da tanınmış Müslüman ailelerinden oluşuyordu. Bazı durumlarda bu ailelere Rumeli'de oldukça geniş topraklar verilmişti; büyük olasılıkla bu aileler yalnız değil, hizmetlileri ile birlikte gelmişlerdi. Buna ek olarak memur ve askerler bölgeye göç ediyordu. Padişahın seferlerine katılmaları ve yerel yönetimde sorumluluk üstlenmelerinin karşılığında tımar hakları tanınabiliyordu. Yönetici, hatta tımarlı sipahi olarak rahatlıkla bir bölgeden diğerine transfer edilebilirlerdi, göçmenlerin tamamı değil, ama kuşkusuz çoğu Balkanlar'da kaldı. Buna ek olarak, çok sayıdaki büyüklü küçüklü kaleleri koruyan garnizonlara Müslüman göçmenler yerleştirdiler ve böylece başka fetihler için vazgeçilmez cephe arkası organizasyonu sağladılar. Bunun da ötesinde, onları yakalayanlarca İstanbul ya da bazı Balkan kentlerinin köle pazarında satılan, genellikle savaş esiri olan ve çoğunlukla İslama geçen çok sayıdaki köleyi de unutmamalıyız. Sonunda serbest bırakılır ve aile kurabilirlerse bu özgürleştirilen adamlar da Balklanlar'ın İslamlaştırılmasına katkıda bulunurlardı. Tüm bu "resmî" göçmenler kuşkusuz Osmanlı merkezinin iktidarının siyasi ve askerî-stratejik planlarına yaradı. Ancak Osmanlı devletinin,

21 Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın başında Rumeli'de nüfusun yayılış tarzını gösterir harita", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1949-1950), cildin sonunda.

yerel halkın yerine Anadolu'dan gelen sömürgecileri yerleştirerek Balkan yarımadasının "ulus suzlaştırılması"nı amaçladığını varsaymak oldukça anakronistik bir yaklaşım olur.

Osmanlı yönetiminin emrindeki bu göçmenlere ek olarak, kendi istekleriyle gelen insanlar da vardı. Anadolu kökenli göçmen hareket içinde sosyal açıdan heterojen öğeler barındırıyordu. Yörük yönergelerinden yaptığımız alıntı bize önemli bir göçmen türünü tanıttı: herhangi bir tımar, saray ya da dinî oluşuma bağlı olmadıkları için "özgür" sayılanlar. Genellikle bu görece ayrıcalıklı durumda olan dervişler, yaşamları boyunca, en azından kısmen, Müslüman köyler oluşturdular. Ölümlerinden sonra mezarları türbe haline getirilebiliyor, bu mezarlara mucizevi güçler ithaf edilebiliyor ve dolayısıyla yerel halk tarafından ziyaret edilebiliyorlardı. Birçok durumda bu tür ziyaretler, yerel gayrimüslimleri, İslamın üstün gücü konusunda ikna edebiliyordu.[22]

İç göçten dış göçe

Bu süreçler imparatorluğun yayılmacı dönemi, yani 15. ve 18. yüzyıllar için ayırt edici nitelikteydi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu küçülmeye başladığında, imparatorluğa bağlı kalan güneydoğu Avrupa bölgelerindeki Müslümanların nüfusu, bu sefer tahminen kuzeybatıdan güneydoğuya yönelen Müslüman göçleriyle arttı. Hem bu makalenin yazarı hem de Makedonyalı tarihçi Limanoski bu özel konu üzerinde durdu.[23] Osmanlı Müslümanların çoğunun, Habsburglarca fethedilen Macaristan'ı terk ettikleri 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarının merkezine göçler başladı. 1718 yılında, Pojarevac/Pasarofça Barış Antlaşması'ndan sonra, Avusturya'nın fethettiği Sırp topraklarını terk eden Müslümanlar ikinci bir göç dalgası yarattı. 1804-1813 yıl-

22 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler", *Vakıflar dergisi* 2 (1942), s. 279-386; Ahmet Yaşar Ocak, "Bazı menakıbnamelere göre XIII.-XV. yüzyıllardaki ihtidalarda heterodoks şeyh ve dervişlerin rolü", *Osmanlı Araştırmaları* 2 (1981), s. 31-41.

23 Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 112-120, 133.

larının Sırp ayaklanmasının izlediği, 1788-1791 yıllarının Rusya-Osmanlı-Avusturya savaşıyla bu hareketler daha da hız kazandı; 1830 yılında Sırp özerkliğinin ilan edilmesinin ardından Müslüman göçleri daha da arttı. Müslüman Türkler, Slavlar ve Arnavutlar kendilerine yeni memleket arayışında, İslamın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ baskın olduğu yerlere, "eski Sırbistan"a, yani Kosova ve aynı zamanda Makedonya'ya çekildiler.[24]

Ne Balkan bölgelerinden gelen göç, ne de Makedonya ya da Trakya gibi Rumeli'nin en doğu kesimlerine olan bu göç dalgaları sona erdi. 19. yüzyılın sonlarındaki Rus-Osmanlı savaşları sırasında, Rusya'dan günümüz Bulgaristanı'na sadece birkaç yıl önce ulaşan Çerkezler, Bulgar bölgelerini terk ettiler.[25] Aynı şey çok sayıda Türk ve Tatar ve Slavca konuşan Müslüman Pomaklar için de geçerliydi. Kuzeydoğu Bulgaristan, Kuzey Trakya ve Balkanlar'ın güney vadilerindeki çeşitli göçler özellikle yoğundu. Bu bölgelerde sık sık ağır çatışmalar olmuştu ya da yerel Müslüman halk, Osmanlı karşıtı ayaklanmaların bastırılmasında yer alarak Bulgar komşuların gözlerinde itibar kaybetmişlerdi. Hem edebi hem de istatistiksel kaynaklara dayanarak Bulgar araştırmacı Totev, 1880 ve 1945 yılları arasında Bulgaristan'a 808.000 göçmenin geldiğini ve 954.000 kişinin ülkeyi terk ettiğini hesapladı. Gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu, neredeyse 700.000 kişi, Bulgardı, geri kalanların arasında yaklaşık 30.000 Rus ve 20.000 Ermeni vardı. Dışarıya göç edenlere gelince, ki bunların çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu, 574.000 kişi Bulgaristan'ı terk ederek Trakya'ya, Anadolu'ya ve daha az kimse de Makedonya'ya geçti.[26] Buna ek olarak, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Berlin Kongresi'nden ve özellikle de 1908 ilhakından sonra bölgeyi işgal edişini takiben, Bosna'dan İstanbul'a, hem Türkçe hem de Slavca konuşanlardan oluşan, kayda değer büyüklükte bir göç oldu.

24 Bkz. Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 68-140, ve Limanoski, *Islamizatsiyata i etnichkite promeni*, s. 182-183.

25 N. Michev, *Naselenieto na Bulgariya 1880-1980* (Sofiya, 1978), s. 63.

26 At. Totev, "Naselenieto na Bulgariya 1880-1980. Demografsko-istoricheski ocherk", *Godishnik na Sofiyskiya Universitet. Iuridicheski Fakultet* 59 (1968), s. 24.

Balkan Müslüman nüfusunun büyüklüğü üzerinde göçün yanı sıra askerliğin ve salgınların da oldukça farkedilir bir etkisi oldu. İmparatorluğun seferleri için çok sayıda askere ihtiyaç vardı ki bunların çoğu Müslümandı ve savaşlar ve salgınlar yoluyla yaşanan kayıplar büyüktü. Avdo Sučeska'ya göre 1711 ve 1739 yılları arasındaki yirmi yıllık dönemde 20.000 Müslüman Bosnalı, ya da Boşnak, cephede öldü. 18. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgede yapılan beş yıllık bir savaşta 20.000 kişi daha öldü.[27] Bunun ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında, Müslüman köylüler ve zanaatkârlar sıklıkla geri çekilmekte olan Osmanlı ordularına katılırlardı ve bu çatışmalar birçok savaşa katılmayan kişinin ölümüne neden oldu. Buna ek olarak, 19. yüzyılların başlarına kadar veba da Balkanlar'da bir sorun olmaya devam etti.[28] Çoğunlukla Müslümanlar, Hıristiyan komşularından daha fazla tehdit altında olurlardı, çünkü genellikle salgının etkilediği bölgeyi terk etmezlerdi. Stefan Verkovič, Serres'te Müslümanların yaşadığı bir sokakta yaşayanların hepsinin vebadan öldüklerini ve sonrasında Hıristiyanların bu sokağa taşındıklarını anlatır. Veba salgını nedeniyle Demirhisar yakınlarında kalabalık bir Yörük kolonisi yok oldu ve aynı nedenden dolayı, Kesriye (Kastoria) kentinde yaşayan Müslümanların sayısı yarıya indi.[29]

Ulusalcı tartışma konusu olarak Arnavut göçleri

Uzun yıllardır, Arnavut etnik grubu üyelerinin ağırlıklı olarak yaşadığı Adriya kıyısına oldukça uzak olan, çeşitli Balkan bölgelerinin Arnavut sömürgeleştirilmesi, Makedonyalı, Sırp ve Arnavut tarihçilerin ilgisini çekiyor. Bu bağlamda eski Sırbistan olarak da bilinen Kosova'nın sömürgeleştirilmesi konusuna

27 Avdo Sućeska, "Bune seljaka muslimana u Bosni u XVVI XVIII stoljeću", *Oslobodilački pokreti Jugoslovenskich naroda ot XII do početka Prvog svetskog rata*, 1. cilt (Belgrad, 1976), s. 74-75.

28 Ayrıntılar için krş. Daniel Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman, 1700-1850* (Louvain, 1985).

29 St. Verkovich, *Topografichesko-etnografichesk̆iy ocherk̆ Makedoniy* (St. Petersburg, 1889), V. Kunchov, *Izbrani proizvedenija*, 2. cilt (Sofya, 1970), s. 350.

özellikle önem atfedildi. 15. ve 16. yüzyıllarda bu bölge Anadolu kaynaklı Osmanlı-Türk sömürgeleştirmesinden sadece hafifçe etkilenmişti. Burada garnizon askerlerini ve tımar-sahiplerini, aynı zamanda kent merkezli yönetici memurlarını ve kentli halkın bir kısmını Müslümanlar oluşturuyordu. Bunun ötesinde 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılın başlarında, kargaşalı kuzey Arnavutluk'tan göç eden çok sayıda Arnavut Katolik aile, Kosova'da kayıtlıydı.

Ama bölgeye büyük bir Arnavut göçü ancak, kısa zaman öncesinde Belgrad'ı fetheden Habsburg orduları Kosova'ya girdiklerinde ve yenilenen bir Osmanlı ilerlemesi karşısında çekilmek zorunda kaldıkları 1690-91 yıllarından sonra gerçekleşti. Yerel Hıristiyan halk arasında Habsburglulara oldukça fazla destek olduğu için, Osmanlılar intikam ve barış sağlama amacıyla ağır cezalar uyguladılar. Vahşetten kaçmak için, başlarında Peč patriği Arsenije III Crnojević'le neredeyse 37.000 kişi, kuzey Makedonya, Kosova ve Metohia'da yaşayan birçok Hıristiyan aile evlerini terk ederek çekilmekte olan Habsburg ordularını izledi. Buna ek olarak 18. yüzyılın ilk yarısında Hıristiyanlar, bu sefer patrik Arsenije IV'ün liderliğinde Macaristan'a göç ettiler; bu göçte Novipazar, Niš ve Užice'den çok sayıda Hıristiyan bulunuyordu. Artık boşaltılmış Kosova'ya gelince, büyük-baş hayvan yetiştiren Arnavutlar bu bölgeye yerleşerek burayı kalıcı memleketleri yaptılar. Sonraki yıllarda, Arnavutluk'ta kalanlarla benzer şekilde çok sayıda Kosovalı Arnavut, İslama geçti. Böylece Kosova geneli Sırp ve Ortodoks olan bir bölgeden, büyük çoğunluğu Arnavut ve Müslüman olan bir bölgeye dönüştü.

Bunun ötesinde Kosova'nın Arnavutlaştırılması, sadece önceden bölgede yaşayan Hıristiyanların değil, aynı zamanda yerel Müslümanların da, Osmanlılara karşı yapılan kutsal savaşın (1683-1699) sonucu olarak önemli ölçüde azalmış olmasından yararlandı. Osmanlı kaynakları, askerî harekâtlar sonucunda, kentli Müslümanların sadece üçte birinin bölgede kaldığını gösterir. 1689 yılında Prizren'in Avusturyalı ve Sırp askerlerince alınmasını betimleyen bir kronik, kent ve çevresindeki Müslümanların yerel Hıristiyanlarca kılıçtan geçirildiğini ve sadece

on altı ailenin katliamdan kurtulduğunu yazar.[30] Makedonyalı tarihçi Limanoski'ye göre, Sırplarla Arnavutlar arasındaki eski sağlam etnik sınır, 15. yüzyılın sonlarına doğru, geçici olarak bozuldu. Ancak bu sınırın önemli ölçüde geçilmesi 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşti ve "maalesef en büyüğü ve ölümcül olanı, bu yüzyılda ve yaşadığımız günlerde gerçekleşti."[31]

Osmanlı devlet gücü ve Arnavut sömürgeleştirmesi

Osmanlı devletinin Kosova, Metohia ve Makedonya bölgelerinin Arnavut sömürgeleştirilmesinde oynadığı rol, tarihyazımında bir hayli abartıldı. Hem Hasan Kaleshi hem de Limanoski, Osmanlı devletinin denetimini güçlendirmek amacıyla Arnavutların bölgesel yayılmacılığını desteklediğini düşündüler. Bu iki yazarın bakış açısına göre Arnavutların göçleri, çoğunlukla İslamlaştırma ve Osmanlı denetimindeki büyük ölçüde bir artışla bağlantılıydı.[32] Sözde, Osmanlı iktidarı Arnavut Müslümanları, Eski Sırbistan ya da Makedonya'daki asi Hıristiyanlara karşı koşullandırmak istiyordu ve

> Arnavut nüfusunu, itaatsiz Sırplar ve diğer Balkan Hıristiyanlara karşı savaşta en önemli gücü olarak görüyordu.[33]

Ancak bu savların inandırıcı olmadığı, Aleksander Stojanovski'nin Makedonya'daki derbendciler ve bu ya da başka Osmanlı koruma görevlerindeki Arnavutların yeri üzerine yaptığı incelemesini ele aldığımızda açıklığa kavuşuyor. Bulunan çok sayıda kaynağa dayanarak Stojanovski, 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında, Bâb-ı Hümayun'un Makedonya'da geçişler, köprüler, yollar hatta bazen daha geniş bölgeleri korumak üzere görevlendirilen Arnavutlara karşı derin bir güvensizlik duyduğu savını geliştirdi. Rumeli'nin valisi tarafından

30 Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 112-120; *Kosovo pod turskom vlašću* (Belgrad, 1973), s. 143; Vasil Kunchov, *Izbrani proizvedeniya*, 2. cilt (Sofya, 1970), s. 442.

31 Limanoski, *Islamizatsiayata i etnichkite promeni*, s. 189.

32 Limanoski, *Islamizatsiayata i etnichkite promeni*, s. 191.

33 Limanoski, *Islamizatsiayata i etnichkite promeni*, s. 204.

Ber, Doiran ve başka yerlerin kadılarına yazılan 7 Eylül 1704 tarihli bir emirde aşağıdaki duyuruluyordu:

> Bazı Arnavut haramiler [asiler, hırsızlar], martolos başı [başıbozuk asker komutanları] konumlarına gelmeyi başarmışlardır. Etraflarına adam başı 200-300 Arnavut harami topladılar ve padişahın uyruklarına ve [başka] yolculara karşı cinayet, hırsızlık ve [başka] rezaletlerde bulundular.[34]

Bu yüzden bütün Arnavut başıbozukların kovulması ve yerel halktan insanların yerlerine konulması emredildi. Sonraki dönemlerden kalan metinler Osmanlı yönetiminin, ücretli Arnavut asker ve başıbozuklara da fazla güven duymadığına, bu başıbozukların yerel halka yaptıklarını durdurmaya çalıştığına ve yerleşik Müslümanların halkın korumasını üstlenmelerini istediklerine işaret eder.

Gördüğümüz gibi, Stojanovski hiçbir şekilde Arnavut başıbozuklar tarafından yerel halka karşı işlenen şiddeti yadsımıyor, sadece bu davranışların Osmanlı yönetimi tarafından amaçlandığı iddiasını sorguluyor. Ancak bu sav Makedonyalı tarihçilerce iyi karşılanmadı. Limanoski'ye göre, Müslüman Arnavutların, yoğun Hıristiyan yerleşim bölgelerini dağıtmak amacıyla, Hıristiyan Makedonya köylerine yerleşmeleri desteklendi.[35] Bu yazar ayrıca, Bitola ve Prilep arasındaki vadide sonradan yaşayan Arnavutların atalarının bu yeni yerleşim bölgesine, buranın hayvancılık için uygun koşullar barındırması ve kuzey Arnavut kabilelerin sıklıkla karıştığı kanlı çatışmalardan uzak olması nedeniyle göç ettikleri beyanlarına inanmak istemez.[36]

Arnavut eyaletlerinde yerleşik Osmanlılar

Arnavutluk'un Anadolu ya da İstanbul'dan gelen Müslümanlarca sömürgeleştirilmesine gelince, Trakya, Makedonya ve

34 Aleksandar Stojanovski, *Dervendzhistvoto vo Makedoniya* (Üsküp, 1974), s. 125-126.

35 Limanoski, *Islamizatsiayata i etnichkite promeni*, s. 206.

36 Limanoski, *Islamizatsiayata i etnichkite promeni*, s. 205.

Bulgaristan'daki nüfus hareketleriyle karşılaştırıldığında söz konusu sayılar önemsiz kalır. Türünün korunabilen en eski örneklerinden biri olan, 1432 yılından kalma bir Osmanlı vergi kaydında, günümüz Arnavutluk'u, yeni fethedilen Arranid eyaletine Anadolu'dan gelen insanların yerleşmesi hakkında veriler bulunur.[37] Bunların bazıları Anadolu'nun Saruhan (günümüzde Manisa), Konya ve Canik (günümüzde Samsun) sancaklarından gelen ve tımarlardan sorumlu ordu mensuplarıydı. Bazıları kale garnizonlarında müstahfizdi; örneğin Iskarpara (bugünkü Skarpari) müstahfizleri Saruhan'dan gelmişlerdi. Arnavutluk'ta o dönemde var olan tehlikeli ve çalkantılı durum göz önünde bulundurulduğunda, bu tayinler muhtemelen askerî başarı ya da padişaha sadakate verilen ödüllerden çok, sürgün niteliği taşıyordu. Büyük olasılıkla, bu insanlardan bazılarının Arnavut tımarlara tayin edilmelerinin nedeninin, Osmanlı başkentinden ya da, yerel güç sahibi oldukları bölgelerden uzaklaştırılmaları olduğunu düşünmekte çok yanılmıyoruzdur. Durum böyleyken bile bu adamlardan Arnavutluk'ta, sonrasında padişahın iktidarını simgeleyecek ve Osmanlı devletinin çıkarlarını koruyacak ilk Müslüman merkezlerini kurmaları bekleniyordu. Anadolu'dan gelen köylüler gibi derviş misyonerleri de dönem dönem bölgeye, örneğin Dukagin sancağına yerleştiler.[38] Bu bölgedeki Osmanlı sömürgeleştirmesiyle ilgili bazı belgeler Arnavut tarihyazımında açıklandı ama ilgili niceliksel boyutlar nadiren ele alındı.[39]

Padişahın adına Arnavut bölgelerini yönetmek ürkütücü bir görev olmuş olmalı. Kuzey Arnavutluk'taki bazı Katolik kabi-

37 Halil İnalcık, *Hicri 835 tarihli suret-i defter-i sancak-i Arvanid* (Ankara, 1954).

38 Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 88-90; Selami Pulaha, "Të dhëena ekonomike dhe demografike për krahinën e Poljës në gjysmën e dytët shek. XVI", *Studine historike* 1975/3, s. 115.

39 K. Frasheri, *Istoriya Albanii* (Tiran, 1964); S. Pollo ve A. Puto, *Histoire de l'Albanie des origines à nous jours* (Roan, 1974); S. Islami ve K. Frasheri, *Historia e Shqipërisë*, cilt 1 (Tiran, 1959); I. Zamputi, *Përpjekjet e Shqiptarëvë për biri në dy shekijt e parë të sundimit otoman* (Tiran, 1961); Selami Pulaha, *Le cadastre de l'an 1485 du sandjak de Shkoder* (Tiran, 1974); Selami Pulaha, *Aspects de démographie historique des contrées albanaises pendant les XVe-XVIe siècles* (Tiran, 1984).

leler, Osmanlı taşra yönetiminin ana yapıtaşı olan vergi kayıtlarını oluşturmak üzere gelen görevlileri bazen geri çeviriyorlardı. Zaman zaman da bazı kabilelerin kendilerini Müslüman ilan etmelerine rağmen Katolik ritüellere devam ettikleri de biliniyordu. Bu eğilim kayıt sürecine büyük zarar vermiş olmalı, çünkü bu kayıt, sonuçta Müslümanlar ve gayrimüslimler ayrımına dayanıyordu. Adriya kıyısındaki stratejik konumu yüzünden merkezî yönetimin özellikle önem verdiği Shkoder bölgesinde bile, Osmanlıların dağlık köyler üzerindeki denetimi, en iyi durumda bile zayıftı.

Bu zorluklar karşısında Osmanlı yönetimi, liderlerini kendi yönetim hiyerarşisine katarak, dağlık yerleşimlerdeki halk üzerinde asgari bir denetim ve iletişim kurmayı denedi. Bu şekilde kabul edilen bir Arnavut ihtiyarı, vergi kayıtlarına tımar sahibi olarak geçer ve *de jure* bu savaşçı-yöneticilerin haklarını ve sorumluluklarını paylaşırdı. Ancak uygulamada çoğunlukla, geldiği kapalı köylü ya da çoban topluluğun çıkarlarını savunmuş, aynı zamanda vergilerin zamanında ödenmesini ve Osmanlı orduları için askerlerin toplanmasını sağlamış olmalı. Bu şekilde, imparatorluğun iktidarı, yerel yasalara ve oturmuş sosyal düzene uygun bir şekilde uygulanabiliyordu. Ancak, hiçbir yüksek kademeli hükümet görevlisinin, 17. hatta 18. yüzyıl Arnavutların Balkanlar'daki Osmanlı hükmünün temelini oluşturacağını düşünmüş olamayacağını ayrıca belirtmeye gerek yoktur.

Arnavut İslamlaşması

Bu noktaya kadar belli olmuştur ki, Makedonyalı ya da Sırp tarihyazımlarında, Arnavut göçlerinin boyutları ve zamanlamasıyla, Arnavutların merkezî Osmanlı devleti ile olan ilişkileri üzerine duygusal olmayan ve bilimsel bir değerlendirme bulmak oldukça güçtür. Arnavut İslamlaşması üzerine araştırmalar da benzer sorunlarla bezelidir. Günümüze kadar Arnavut tarihçilerin kendileri bile, İslamlaşma sürecinin özel öğeleri, büyüklüğü ve kronolijisi hakkındaki bilgimize çok az katkıda bulunmuşlardır. Büyük olasılıkla 1980'li yılların sonuna kadar-

ki Arnavut yönetici takımının dogmatik tanrıtanımazlığı, Frasheri, Pulaha, İslami ya da Zamputi gibi profesyonel tarihçileri ve Osmanlı incelemeleri konusunda uzmanları, sosyo-ekonomik ilişkilere ve aynı zamanda ortaçağın son dönemlerinde Osmanlılara karşı yürütülen Arnavut direnişi üzerine odaklanmaya itmiştir. *Mutatis mutandis,* benzeri etkiler muhtemelen başka Balkan tarihyazımları için de geçerli olmuştur.

Ampirik araştırmaların az olduğu yerlerde, önceden oluşturulmuş yargılar kolaylıkla gelişir. Bu tür ön yargılar, başka etkilerle birlikte, günümüz Arnavutluk bölgesindeki Hıristiyan ve Slav nüfus hakkındaki birincil kaynak verilerinin de yanlış anlaşılmasına neden oldu. Örneğin Makedonyalı ve Sırp araştırmacılar, çok sayıda Arnavut'un 15. ve 16. yüzyıl gibi erken bir tarihte İslama geçtiklerini varsaydılar ki bu olayların en temel kronolojisinin bile korkunç bir çarpıtmasıdır. Hem Osmanlı hem de Batı kaynaklarının sağladığı veriler, İslamlaşmanın çok daha geç tarihlerde gerçekleştiğini gösterir.[40] 1610 yılında Antivari'nin (Bar) Katolik başpsikoposu Mario Bizzi, kuzey Arnavutluk'un sadece yüzde onunun Müslüman olduğunu bildirdi. Ancak 17. yüzyılın ikinci yarısında ve bu tarihi izleyen yüz yıl boyunca İslam daha büyük çapta yayılmaya başladı. Aynı zamanda komşu bölgelerin olası göçmenlerini ve sömürgecilerini oluşturan köylüler ve hayvancılıkla uğraşanlar, bundan en çok etkilenenler oldu. Öncesinde, Katolik Gegueslerin yaşadığı kuzey Arnavutluk, İslama oldukça çabuk geçti.[41] İslamlaşma sürecini anakronistik bir şekilde yansıtan bu yanlış algılamalar sonucu, Sırp ve Makedonya bölgelerine yeni gelen Arnavutlar, erken dönemlerde bile Müslüman olarak kabul edildiler. Tüm bunlar yetmiyormuş gibi, yine aynı erken dönemlerden beri, günümüz Arnavutluk'unda yaşayan Slavların, sonra-

40 Osmanlı-Arnavut tarihinin bir özeti ve Arnavut bölgelerle ilgili Osmanlı kaynakları için bkz. Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912* (Istanbul, 1410/1990).

41 Speros Vryonis Jr., "Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th to 16th Centuries", *Aspects of the Balkans: Continuity and Change. Contributions to the International Conference held at UCLA, Octoboer 23rd-28th 1969,* (ed.) Henrik Birnbaum ve Speros Vryonis Jr. (Den Haag, 1972), s. 117.

sında Arnavutlaşmaları yolunda bir adım olarak İslamlaştırıldıkları varsayılıyor.

17. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı yönetiminin hazine politikalarındaki değişim, kuzey Arnavutluk Geguelerinin hızlı ve geniş çaplı İslamlaşmasını tetikledi. 1693-1699 yıllarındaki savaşa kadar gayrimüslimlerden alınan cizye ortalama bir düzeydeyken ve topluluklardan bir defada alınırken, artık bireysel temelde alınacaktı.[42] Bunun ötesinde, o döneme kadar rahiplere ve keşişlere tanınan vergi muafiyeti de kaldırıldı. Merkezden uzaktaki bölgelerde sıklıkla rastlanan kayıtlardaki yolsuzluklar da hesaba katılırsa, birçok köylü, ödeyemeyecekleri ya da ödemek istemedikleri miktarda para ödemek durumunda kaldı. Nüfusun bazı kesimleri için 18. yüzyılda vermekle yükümlü oldukları vergiler on katına kadar arttı. Buna ek olarak, vergilerin artık birey bazında toplanmasına rağmen, vergi toplayıcıları tüm grubu, verginin tamamının zamanında verilmesinden sorumlu tutabilirlerdi. Bu uygulamalar günümüz Arnavutluku'nun kırsal bölgelerinde büyük çaplı İslamlaşmaya yol açtı. Katolik bir misyonerin ifade ettiği gibi,

> Vergi ödemekten kurtulmak için köylerin tümden dinlerini terk ettikleri Osmanlı eyaletlerinde, özellikle de Arnavutluk'un çoğu kesiminde, böylesi rezil insanlardan çok vardı.[43]

Kuzey Arnavutluk'un durumunda, siyasi nedenlerden ötürü cizye toplanması özellikle acımasız olmuş olabilir. Sonuçta, Osmanlı merkezî iktidarın söz konusu olduğu yerde, Arnavutluk eyaletleri konusunda belirsizlik yaratacak çok sayıda etken vardı. Bunlara bölgeye yerleştirilmiş Müslüman-Anadolulu kolonilerin düşük sayısı, geniş dağlık bölgelerin izolasyonu, özellikle de örfi hukuk alanında köklü ve güçlü geleneklere sahip

---

42 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for land, 1600-1800* (Cambridge, Paris, 1981), s. 95-104.

43 Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 193-194. Elena Grozdanova, "Pogolovniyat danuk i razvitieto na stokovo-parichnite otnosheniya v bulgarskite zemi prez XV-XIX vek", *Iz istoriyata na turgoviyata v bulgarskite zemi prez XV-XIX v.* (Sofya, 1978), s. 166-175; Narodna biblioteka Kiril i Metodiy (NBKM), Orientalski otdel. OAK 200/20.

köylü toplulukların varlığı da dahildi. Yerel bağlamda Osmanlı iktidarı, bazı belli bölgelerde yalnızca bir formalite olmuş olmalı. Bunun da ötesinde, Arnavut eyaletlerinden gelen çok sayıda göçmen yaşamlarını ücretli asker olarak kazanıyordu ve Girit için yapılan Venedik-Osmanlı Savaşı'nda (1644-1669), sadece Katolik kuzeyliler değil, güneyli Ortodokslardan bazıları da Venedik Cumhuriyeti'ni destekledi. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi, yeni ve ağır vergi yükünden dolayı birçok Arnavut'un İslama geçmesini muhtemelen oldukça olumlu buldu.

Arnavutluk'ta ve başka bölgelerde gizli Hıristiyanlık

İslamlaşma incelemeleri esnasında ortaya çıkan en ilgi çekici olgulardan biri, başka halkların yanı sıra bazı Arnavutlar tarafından da uygulanan gizli Hıristiyanlıktır.[44] Gizli Hıristiyanlığın ilk örnekleri, Anadolulu Rumlar arasında gözlemlendi. Kırsal bölgelerde, Bizans Hıristiyanlığı, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında ortaya çıkan değişik heretik akımların köklerini kurutmayı başaramamıştı. Aynı zamanda, Anadolu'ya göç eden ve sadece yüzeysel olarak İslamlaşmış Türk göçebeler, hâlâ eski dinlerinin ritüellerinden bazılarını yaşatıyorlardı. Uzun bir süre boyunca, birçok eğitimsiz köylünün dünya görüşü kuşkusuz İslam ve Hıristiyan öğelerinin düzensiz bir karışımını yansıtıyordu ve bu durum iki tarafın birbirine yakınlaşmasını sağladı. Hıristiyanlık ve İslam arasındaki sınır bulanıklaştıkça, Gordlevskii'nin deyişiyle "Anadolu'da İslamı ve Hıristiyanlığı ayıran uçurumun üzerine bir köprü kuruldu".[45] 15. yüzyılda II. Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethetmesinden sonra, misillemelerden korunmak için birçok Rum, Müslüman oldu. Stavriot olarak tanınan bu insanların çoğu, Trabzon'dan Gümüşhane'nin dağlık bölgelerine

44 Büyük ölçüde Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yapılan bir araştırma için bkz. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, (ed.) Margaret Hasluck (Oxford, 1929), 2. cilt, s. 469-474. Ayrıca bkz. Peter Bartl, "Krypto-Christentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien", *Grazer und Münchner Balkanologische Studien* (Münih, 1967), s. 117-127.

45 V. Gordlevskiy, *Izbrannye sochineniya* (Moskova, 1960), cilt 1, s. 210; Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 47-53.

kaçtı ve burada, toplum içerisinde Müslümanken evlerinde Hıristiyanlığa uymaya devam ettikleri bir yaşam sürdüler. Çoğu Straviot'un açıkça Hıristiyanlığa geri döndüğü 19. yüzyılın sonlarına ve 20. yüzyılın başlarına kadar bu çifte kimlik korundu.

Kuzey Arnavutluk'ta da benzeri bir uygulama gözlendi. İslama geçen eski Katolikler, cizyeden kaçınmak için İslama geçtiklerini iddia ederlerdi. Özellikle de, yerel rahibin, dinî ibadetlerde yer almalarına izin verdiği, merkezden uzak bölgelerde bu insanlar eski geleneklerine sadık kaldılar. Erkekler, gizlice komünyon kabul ettiler ve İsa'nın adının evlerinden tamamen yok olmasını istemediklerini belirterek, Hıristiyan kızlarla evlendiler. Bu gizli Hıristiyanlar rahiplerinin de desteğiyle 1744 yılında, bu insanların açıkça Katolik inançlarına dönmelerinde ısrar eden Papa XIV. Benediktus'un baskısına boyun eğmediler. Ispat, Berat, Üsküp ve Karadağ bölgelerinde, eskiden Ortodoks olanlar arasından da benzer uygulamalara rastlanıyordu.[46]

Bosnalı Müslüman toplumunun oluşması

Bosna'da İslamın belirmesinin kökleri ise yine sömürgeleştirme ve imparatorluk içi göçlerde aranmalıdır. Coğrafi konumu ve imparatorluğun askerî ve siyasi stratejisindeki yeri itibariyle, Bosna bir serhat olarak düzenlenmişti. Askerlere hizmet veren tüccarları ve zanaatkârları ile çok sayıda garnizon kenti vardı; Bosnalı hükümdarlardan fethedilen ortaçağ kaleleri, çoğunlukla yeniden inşa edilerek yeni garnizonlarla doldurulmuştu. Padişahların Macar krallarıyla ya da sonrasında Habsburglarla savaşmadıkları dönemlerde bile sınır boyu ihtilaflar o kadar sık meydana geliyordu ki, küçük çaplı çatışmalar artık bir yaşam biçimi haline gelmişti. Dolayısıyla buralarda yaşam, padişahın memalik-i mahruse ya da "iyi korunan bölgeleri"nin iç kısımlarında yaşanılandan çok farklıydı.[47]

---

46 Bartl, "Krypto-Christentum"; Stavro Skendi, *Balkan Cultural Studies* (New York, 1980); Papadopoulos, "Le modèle ethnohistorique"; Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 196-199.

47 Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 124.

Bosna'daki en erken dönem Müslüman varlığı askerî nitelikteydi. Miloko Filipovič, Fatih Sultan Mehmet'in Bosna'da 12.000 asker bıraktığına dair, Visoko yakınlarından, bir halk efsanesini kaydeder.[48] Zviijh, Bosna'ya yerleşen Osmanlı askerlerinin, memurlarının ve tüccarlarının sayılarının yüksek olduğu görüşünde.[49] Osmanlı kaynaklarına ve modern etnolojik araştırmalara göre, Saraybosna'nın batısı ve kuzeybatısındaki Fojnica ve Visoko bölgelerine, çocukları ve torunları, uzun süre kökenlerinin bulunduğu –çoğunlukla uzak– yerleri anımsayan emekli askerler yerleşti. Visko yakınlarında yaşayan yaklaşık yetmiş bir kabilenin Rumeli ve Anadolu'dan, ama ayrıca Arap eyaletleri gibi daha uzak bölgelerden geldiği sanılıyor.[50] Buna ek olarak, Anadolu kökenli belli sayıda din adamı Bosna'ya göç etti ve I. Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesinden sonra, bu bölgelerden de bir grup eğitimli göçmen geldi. Bu din uzmanları İslam ilahiyat ve hukuk öğretti, camilerde vaazlar verdi ve dinî vakıfları yönetti.

Ancak, 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılın başlarında, yeni elde edilen sınır eyaletlerine Anadolu'dan yapılan gayriresmi göçler çok az miktarlara gerilemişti. Bunun sonucunda, Trakya ya da Makedonya'da rastladığımız türden köylü ve göçebelerden çok azı Bosna'ya ulaştı. Osmanlı Müslüman göçmenlerin çoğu daha yakın bölgelerden, bugün Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk ve Bulgaristan'ın toprakları olan bölgelerden geldiler. Nedim Filipovič'in yayınladığı Hersek (1477) ve Zvornik (1519) sancakları ile ilgili Osmanlı kaynaklarında da bu onaylanır.[51] Bu iki bölgedeki Müslüman tımar sahipleri arasında Kiustendil, Nikopol,

48 Špiro Kulešić, *Razmatranja o porijeklo muslimana u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1953), s. 145; Milenko M. Filipović, "Volksglauben auf dem Balkan", *Südost-Forschungen* 19 (1960), s. 239-262.

49 S. Kulešić, *Razmatranja o porijeklo muslimana*, s. 145-148.

50 Bkz. Kulešić, *Razmatranja o porijeklo muslimana*, s. 146 ve N. Filipović, "Neki podaći iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima", *Pregled*, 1953, Sayı 5.

51 Nedim Filipović, "A Contribution to the Problem of Islamization in the Balkans under the Ottoman Rule", *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries* (Prag, 1978), s. 305-358; Hazim Šabanović, *Bosanski pašalik. Postanak i upravna podjela* (Saraybosna, 1959); *a.g.e.*, *Krajište Isabega Ishakoviča. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine* (Saraybosna, 1964).

Vidin, Plovdiv, Shoumen, Niš ve günümüz Arnavutluku'ndaki çeşitli kent ve köyden gelenler vardı.[52] İslama geçmiş Hırvatlar ve Slovenler de Bosna'ya yerleşti.[53] Ancak tarihçilerin anlaştığı bir nokta var ki, Slav kökenli olmayan Müslüman sömürgeciler, Bosna'nın Müslüman nüfusunun %2 ya da %5'ini aşmadı.

Bu noktaya kadar, Bosna'ya daha çok kendi istekleriyle gelen göçmenleri ele aldık. Ancak köle olarak gelen göçmenlerin sayısı da yüksekti. Bölgenin askerî önemi nedeniyle, az ya da çok İslamlaştırılmış, çeşitli yerlerden gelen savaş esirleri de yerel halkın azımsanamayacak kadar büyük bir oranını oluşturuyordu. 15. ve 16. yüzyılda, köle konumunda yaşayan savaş esirlerine imparatorluğun her yerinde rastlanabilirdi. 1500 yılı civarında Bursa'da, sadece bir yıl içerisinde, beş yüzü aşkın kölenin –şu ya da bu bağlamda– kadının kayıtlarına iz bıraktığını görüyoruz.[54] Savaş durumuna göre Yunanlılar, Bulgarlar, Lazlar, Arnavutlar, Saksonlar, Gürcüler, Ruslar ve Ukraynalılar, Macarlar ve başkaları yakalanır ve köle konumuna getirilirdi. Barış zamanlarında bile, haksız kazanç peşindeki askerler sıklıkla komşu bölgelere akın eder ve buraları yağmalarlardı; ganimetleri ise köle pazarlarının mallarını oluşturuyordu.

Sahipleri Bosna'da yerleşik olan köleler, doğal olarak bu sınır bölgesinde yaşıyorlardı; aralarında Dalmaçya, Hırvatistan, Slovenya, Slavonya, ve Macaristan'dan gelen insanlara rastlıyoruz. 16. yüzyılda köleler ve –İslamlaştırılmış– serbest bırakılanlar, Bosna'nın kent nüfusunun önemli bir kesimini oluştururdu. 1528 yılında, Novipazar'ın 616 Müslüman hanesinin 42 tanesi serbest bırakılmış kölelerindi. 1570 yılında Saraybosna'nın Müslüman nüfusunun 130 hanesi ya da %4'ü, serbest bırakılmış köleler tarafından kurulmuştu. Bu eski köleler, özgür göçmenlerden daha karışık bir grup oluşturuyorlardı; 16. yüzyılda giderek İslama geçen yerel halk, iki grubu da kolayca içine aldı.

52 Ahmed S. Aličić, *Poimenicni popis Sadžaka Vilajeta Hercegovina* (Saraybosna, 1985); Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine* (Saraybosna, 1986).

53 I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* (Saraybosna, 1953), s. 294.

54 Halil Sahillioğlu, "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the late 15th and Early 16th Century", *Turcica* 17 (1985), s. 43-112.

Ancak, Bosna'nın İslamlaşması konusu, bölgenin Osmanlı sınır bölgesi olmasından kaynaklanan etkenlerin ele alınmasının yaratacağı izlenimden daha karmaşık bir konu. Çünkü Osmanlılar gelmeden önce Bosna'da kral ve kilise kurumundan oluşan bir organizasyon vardı. Bu durum tarihçiyi, Osmanlı öncesi ve Osmanlı Bosnası'ndaki süreklilikler ve kopuklukların rolüyle bağlantılı sorulara yöneltir. Bu sorulardan bir tanesi, siyasi sınıfın rolü ile ilgilidir: Bosna'daki ortaçağ devletinde baskın kişiler, yani yerel soylu tabakası, siyasi sahneden tamamen çekildiler mi? Yoksa Bosna'nın yönetici grubunun en azından bazı öğeleri kendilerini, Osmanlı döneminin taşra elit tabakasının üyeleri olarak "yeniden dönüştürdüler" mi? Bu soruyu yanıtlamak için daha çok araştırma gereklidir. Bosna kilisesinin konumu da bir o kadar karmaşık bir sorudur; Bosna Kilisesi, düzenininde, hem Ortodoks hem de Katolik Hıristiyanlar tarafından heretik olarak kabul edilen düalist bir inanca sahip Bogumiller'in baskın olup olmadığını, tarihçiler kendilerine sormuşlardır.

Özellikle de Bosna'nın İslamlaşmasında Bogumillerin oynadığı rol, bazen sert tartışmalara neden olmuştur ve hâlâ olmaktadır.[55] Eldeki, hem sayıca az hem de fazlasıyla taraflı birincil kaynakların eksiklikleri yüzünden birçok şey modern tarihçinin hayal gücüne kalmıştır. Özellikle Sırp ve Hırvat araştırmacılar –ama sadece onlar değil– birkaç temel kaynak etrafında sürdürülen bu tartışmalara katıldılar. Bogumillerin soylarının hangi tarihte tükendiğine dair hâlâ bir konsensüs yoktur. Bogumil öğretileri ve bastırılmaları Bosnalıların İslama geçme kararları üzerinde etki edecek kadar uzun süre varlıklarını sürdürebildiler mi? Hem Katolik hem de Ortodoks Kilise temsilcilerinin, "heretikler"in yok olduğuna dair iddialarına kuşkuyla yaklaşmak gerekir. Çünkü bu yazarların, Kiliselerini başarılı, bazen gerçekte olduğundan da başarılı göstermek, çıkarlarına uyuyordu.[56] Bunun da ötesinde, Bogulmillerle doğrudan ilişki

55 Krş. Adanır'ın bu kitaptaki makaleleri.

56 Zhelyazkova, *Razprostranenie na isljama,* s. 120-139; Sn. Rakova, A. Zhelyazkova ve M. Yovevska, *Bosna i Herzegovina* (Sofya, 1994); M. Yovevska, *Bos-*

kurmamış insanların bile, büyüklerinden, olasılıkla anlatıcıların büyükanne–babaları ya da büyük-büyük anne–babalarından, bu insanlara karşı yapılan seferler: duymuş olmaları imkânsız değildir. Ve bu bilgiler, belki çok kere anlatımlarından doğan bozulmalarla da olsa, insanların Hıristiyanlığı tercih etmemelerine neden olmuş olabilir.

Bosna örneğinde kayda değer olan, normalde muhafazakâr köylü topluluklarının dinî bağlılıklarında değişime uzak durmalarına rağmen, Bosna'da köylü tabakasının 15. ve 16. yüzyıllar kadar erken bir tarihte İslama geçmiş olmasıdır. Bu sürecin hızı konusunda tartışmalar olsa da, sonuçlar konusunda kuşku yoktur. Fransiskanların çoğunlukla hoş karşılanmayan misyonerlik çalışmalarının yanı sıra 15. yüzyılda ön planda olan mutlak güvensizlik havasının da önemli bir rol oynadığı mümkündür. Sonuçta Bosnalı hükümdarlar uyruklarını işgalci Osmanlılardan korumaktan acizdiler ve bu durum köylü tabakasının, kendilerini Hıristiyanlıkla özdeşleştiren bu hükümdarlardan yabancılaşmalarına neden olmuş olabilir. Kral Stjepan Tomaševič'in Papa II. Pivus'a bir mektupta yazdığı gibi, Osmanlılar bu krallıkta çok sayıda kale kurmuş ve köylülere çok iyi davranıyor, kendilerine katılmak isteyen herkese özgürlük vadediyorlardı. Köylüleri tarafından terk edilen eşraf, şatolarında uzun süre dayanamadı.[57] Hıristiyanlığa karşı düşkırıklığına uğratmasının yarattığı havada, Nakşibendi, Halveti ve Mevlevi gibi, Osmanlı fethinden hemen sonra etkin olmaya başlayan tarikatlar, kısa zamanda çok sayıda yandaş kazandı.

---

na i Hertsegovina prez 19-20 vek. Natsii i natsionalni vzaimootnosheniya (Veliko Turnonove, 1995); Srećko Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1493 bis 1804* (Münih, 1984); Aleksandar Solojev, "Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne", *Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine* 1 (1492), 42-79; Vladislav Skarić, "Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni", *Glasnik Zemaljsko Muzeja u Sarajevu* 30 (1918), s. 219-265; Milan Vasić, "Etnička kretanja u Bosankskoj Krajini u XVI vijeku", *Godišnjak Društva Istoricara Bosne i Hercegovine* 13 (1962), s. 233-250; Hazim Šabanović, "Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463 g.", *Godišnjak Istoričara Društva Bosne i Hercegovine* 7 (1955).

57 Ernst Werner, *Die Geburst einer Grossmacht 1300-1481. Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, 3. genişletişmiş baskı (Doğu Berlin, 1979), s. 256.

Başka hiçbir Balkan ülkesinde İslamın yayılması, nüfusun büyük bölümünün kültürel yapısında bu kadar derin değişimlere yol açmadı. Bosna İslamının kendine özgü özelliğini, söz konusu sayılardan çok, bu durum oluşturur.[58] Bu nedenle Bosnalı Müslümanlar sık sık Müslüman ve Katolik dünyalarının arasındaki sınırda bir kale olarak belirlenmişlerdir. Bu durum özellikle, padişahların seferlerinde Bosnalı katılımının çok yüksek olduğu 15. ve 18. yüzyıllar arasındaki dönem için geçerlidir – Osmanlı İmparatorluğu adına Macaristan'ı kuşatan askerlerin çoğu Bosna'nın yerlisiydi. Bosnalı askerler arasında yüksek rütbeli olanlardan bazıları, padişahın hizmetinde etkileyici kariyerler yapabildi. Ancak bu süreç, Müslüman Bosnalıların, Müslümanları fanatik olarak görme eğilimi taşıyan Hıristiyan komşularından izole edilmelerine neden oldu.[59]

Karadağ'da İslam

Komşu Bosna'da olanların aksine, Osmanlıların Karadağ diye adlandırdıkları Montenegro'da İslamlaşmanın boyutu ve etkisi sınırlıydı. Zeta *zhupha*sı, yerel Ortodoks Kilisesi'nin fazlasıyla önemli bir rol oynadığı bir tür özel kabile birliği idi. Dış dünya ile olan ilişkiler, temelde hem Osmanlılar hem de Venediklilerle savaşmaktan ve savaşın uygun olmadığı durumlarda müzakerelere girmekten oluşuyordu. 15. yüzyıl boyunca bu iki devlet arasındaki rekabet, Karadağlıların bağımsız kalmasına yardımcı oldu. Topraklarını korumak için, yerel ölçekte baskın olan Crnojević ailesi, hem Venedik hem de Osmanlı hükümdarlarına tâbi olduğunu açıkladı. Ama 15. yüzyılın sonlarında, Osmanlılar Karadağ'ın verimli vadi bölgele-

58 18. yüzyılın sonlarında Müslümanların nüfusu 265.000 kişiydi ve böylece, Ortodoks kilise mensuplarının 253.000 ve Katoliklerin 80.000 kadın ve erkeğin oluşturduğu yerel halkın çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Zhelyazkova, *Razprozstranenie na isljama*, s. 139.

59 Antonina Zhelyazkova, "The Penetration and Adaptation of Islam in Bosnia from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), sayı 2, s. 187-208.

rini fethetti ve Skutari sancağı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bağladı.[60] Karadağlılar, çoğunlukla rahatsız edilmeden yaşadıkları, ulaşılması daha zor dağlık bölgelere çekildiler. Artık, bir Ortodoks metropolitanın, dinî rolüne ek olarak siyasi otoriteye de sahip olduğu bir tür teokratik siyasi oluşum gelişmişti. Ortodoks kilise en büyük toprak sahibine dönüştü ve din ile devlet otoritesinin kaynaşması, memnuniyetsizlik yaratmadığı gibi, Karadağ'ın yüksek bölgelerinde oturanlara, ilkel-ataerkil geleneklerini koruma ve kendilerini Osmanlılarla İslamın uzlaşmaz düşmanları olarak görmeye devam etme olanağını tanıdı.

Ancak durum böyle olsa da, İslam, Karadağlılar arasında da yandaşlar buldu; genellikle bunlar Osmanlı beyliği altındaki konumlarını güçlendirmeyi amaçlayan toprak sahipleriydi. Bu feodal beylerin din değiştirmesini genellikle onlara bağlı köylülerin din değiştirmesi izlerdi. 18. yüzyıl boyunca, bir süreliğine metropolitan Danilo Petrovič tarafından yönetilen Ortodoks Karadağlılar, Müslüman komşularına karşı, bu insanların büyük kesiminin ya öldürüldüğü ya da evlerinden ve arsalarından sürüldüğü bir dizi baskın düzenlediler. Bu sayede Karadağ'da Ortodoks inanç hükmünü sürdürdü.[61]

Günümüz Yunanistanı'nı oluşturan Osmanlı eyaletlerinde İslam

Kuzey Yunanistan'da İslamlaşma özellikle, Makedonya ve Bulgar bölgelerinde olduğu gibi, Türkçe konuşan göçmenlerin ağırlıkta olduğu batı Trakya'da yoğundu. Bu süreç, günümüz Yunanistanı'nın güney kesimlerinin Osmanlı yönetimine geçtiği ve bölgenin, Rumeli ve Cezayir taşra valilerine bağlı altı sancak halinde düzenlendiği 1470 yılından epey önceydi. Yerel bağlamda Osmanlılar sıklıkla, vergiden, bölgelerindeki düzen ve asayişten ve genel olarak kamu görevlerinden sorum-

60 Branislav Djurdjev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku. Prilog jednog nerešenot pitanju iz naše istorije* (Saraybosna, 1953).

61 *Istorija Crne gore*, 1. cilt, (Titograd, 1967).

lu, *archon* olarak bilinen Yunan yöneticilerine güvenir ve dayanırdı.[62]

Osmanlı yönetici takımının, Yunan uyruklarına kısmen ayrıcalıklı bir konum sağladıkları kayda değer bir olgudur. Yunanlılara sadece kendilerinin yaşadıkları bölgelerde oldukça fazla özerklik tanınmakla kalınmıyor, aynı zamanda padişahların hükmündeki geniş Balkan bölgelerinin başka yerlerinde de yönetici konumuna getiriliyorlardı. Örneğin 18. yüzyılda Osmanlı Rumları, Moldavya ve Eflak bölgelerinin valileri olarak atandılar ve 1821 yılındaki Yunan ayaklanmasına kadar, dış işlerinde oldukça fazla sorumluluk taşıyan, padişahın kuruluna atanan başçevirmen de bu gruptan seçilirdi. Gördüğümüz gibi, Yunanlılar devşirmenin etki alanında kalmışlardı ve İslamlaşmadan sonra bazıları Osmanlı ordu ve yönetim hizmetine girdi. İslamlaşan Rumlar genellikle deniz levendleri olarak hizmet ettiler. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise göze çarpan bir üniforma giyen Rum Ortodoks deniz alayları ortaya çıktı.[63]

Seçilmiş Rumların Osmanlı yönetiminin içine alınması sürecinde, Ortodoks hiyerarşisinin merkezî bir rolü vardı. Rum patriklerini güçlendirerek ve Osmanlı bölgelerindeki Ortodokslar üzerindeki hakimiyetlerini destekleyerek padişahlar, Katolik prenslerine karşı savaş dönemlerinde arkalarını korumayı başardılar.[64] Çünkü bu koşullarda Karşı Reform Katolik Kilisesi ile de mümkün ortaklıklar kurmaya çalışmak, Ortodoks hiye-

62 Bkz. S. Sophocles, *A History of Greece* (Selanik, 1961); A. E. Vacalopoulos, *The Greek Nation, 1453-1669. The Cultural and Economic Background of Modern Greek Society* (New Brunswick, N.J., 1976).

63 Antonina Zhelyazkova, "Balkanski etnicheski element v osmanskite vuoruzheni sili prez 15-16 v.", *Voenno-istoricheski sbornik* 6 (1983), s. 75-89; *Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Osmanlı devri*, 3. cilt (Ankara, 1978-1979). Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Leventler* (İstanbul, 1965), s. 187, 18. yüzyılın öncesinde Hıristiyan *leventlere* referans bulamadığı için, söz konusu tarihten itibaren askere alındıklarını varsayıyor.

64 Ancak Paraskevas Konotas'ın yakın zamanlı çalışmaları, İstanbul patriğinin tüm Ortodoks Kilisesi'nin başı olmasının, bağımsız psikoposlukların ortadan kaldırıldığı ya da otoritesine bağlı kalındığı 18. yüzyılın ikinci yarısını bulduğuna işaret ediyor: "From Ta'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, (ed.) Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton, 1999), s. 169-179.

rarşisinin işine gelmiyordu. Ortodoks hiyerarşisi için Osmanlı yönetimi ile bu anlaşma, maddi kaynakların sağlamlaştırılması anlamına geliyorken, Bâb-ı Hümayun da Ortodoks Kilise yönetimini Osmanlı düzeninin sağlamlaştırılması için oldukça başarılı bir şekilde kullanıyordu. Tabii ki, başka yönetimlerde olduğu gibi Osmanlı hükmününde de devlet ve Kilise'nin karşılıklı yarar sağlayacak bir anlaşma geliştirdiği iddiası, çoğu Balkan tarihçisi için oldukça heretiktir. Birkaç, anlaşılması oldukça zor imadan başka Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Makedonya tarihyazımlarında bu anlaşmaya yönelik fazla atıf bulamayız.[65]

Yunan tarihyazımında, sömürgeleşme ve İslamlaşma analizine yönelik az sayıda ciddi girişim yapıldı; araştırmacıların çoğu, Osmanlı fetihlerinin uzun süreci boyunca meydana gelen demografik ve bölgesel kayıplara odaklandılar. Başta Yunan paralı askerlerin rağbette olduğu Venedik ve başka İtalyan prensliklerine yapılan göçler de dolaylı olarak bu kayıplarda dikkate alınması gereken öğelerdir. Epirus'tan gelen azımsanmayacak kadar çok aile Calabrian kıyısına yerleştiler. Sonrasında, 18. yüzyılın ikinci yarısında, Rum denizciler ve tüccarlar güney Rusya'ya da taşındılar. Trakya ve Yunan Makedonyası dışında, günümüz Yunanistan bölgelerindeki Müslüman sömürgeleşmesi, sıklıkla yönetimde ve orduda görevlendirilmelerine rağmen, Türkçe konuşan insanlardan ziyade Müslüman Arnavutlar tarafından gerçekleştirildi.

Aynı zamanda, Rumca konuşan bölgelerdeki yerel halk İslama geçti. Bu süreç, bize vergi yükümlüsü halkın dağılımı hakkında fikir veren Osmanlı vergi kayıtlarında yansıtılır. Yunan Osmanlı bilimcilerin Osmanlı kayıtlarındaki verileri, sadece sosyo-ekonomik tarihçi gözüyle değil, dinî değişim uzmanı gözüyle de çözümlemeye başlamaları oldukça yakın tarihlidir. Bunun parlak bir örneği Evangelia Balta'nın Eğriboz (Euboea) sancağı hakkında yaptığı ve adanın heterojen etnik ve

65 Ancak istisnalar kaideyi bozmaz: krş. Elisabeth A. Zachariadou, "Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520", *Südost-Forschungen*, XXX (1971), s. 1-35 ve, daha yakın zamanlı, "Les notables laics et le patriarchat oecuménique après la chute de Constantinople", *Turcica* 30 (1998), s. 119-134.

dinî yapısına özellikle eğildiği çalışmasıdır.[66] İlk defa Osmanlı dönemi üzerine çalışan bir Yunan tarihçi, Osmanlı kayıtlarındaki birey isimlerinden yararlanarak İslamlaşma sürecinin izini sürdü. Bunun da ötesinde, birbirini izleyen kayıtlar, nüfustaki Müslüman, Ortodoks ve Yahudi oranlarındaki büyümeyi ya da küçülmeyi ortaya çıkarmak amacıyla karşılaştırılmıştı.

Sosyal bilimciler bunun ötesinde, günümüz Yunanistanı'nda yaşayan Müslüman –ve Slav– azınlıkları incelediler. Ancak bu araştırmalar, batı Trakya'da yaşayan Türkçe konuşan azınlığın, dil ya da etnik kökene dayalı değil, sadece dinî bir azınlık olarak kabul edilmesinden zarar görmüştür. Burada gülünçlükler diz boyu: Selanik Üniversitesi'nde savunulan bir doktora tezi, Slav dili konuşan Müslüman Pomakların Trakya-Rum kökenini "kanıtladığı" iddasında. Oysa yazarın aslında ortaya koyduğu çok daha bariz ve sıradan bir şey. Ehinos, Satrai, Oreon, Milivia ve Kotili köylerinde yapılan kan testleri, Rumlar ve Pomaklar arasında %50-70 oranlarında kan bağlarının olmuş olması gerektiğini gösterdi. Bu durumun çeşitli nedenleri olabilir, ancak yazar kaygısızca, "arkeolojik, tarihî, kültürel, dilbilimsel ve hematolojik veriler, Pomakların aslen Trakya yerlisi olduğunu, yani geniş bir Helenik bölgenin kadim yerlileri olduğunu kanıtlar" sonucuna varır.[67]

Ama bu tür mitolojilerin tek üreticilerinin Yunan yazarlar olduğu sanılmamalı. Türk yazar Memişoğlu, sözde batı Balkan bölgesinde baskın olan, oldukça gizemli bir "Türk-Kuman-Peçenek birliği"nin 11. yüzyılda dağılmasından sonra batı Trakya'ya yerleşen Pomakların, Türk-Kuman bir kökenden geldiğini düşündü.[68]

---

66 Evangelia Balta, *L'Eubée à la fin du XVe siècle. Economie et population. Les registres de l'année 1474* (Atina, 1989) ve *a.g.y., Urban and Rural Populations in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century* (Atina, 1992).

67 P. Hidiroglu, Οι Ελληνεζ Πομακοι και η σχεση τονσ με την Τουρκια (Atina, 1984), s. 4; N.Y. Xirotiris, *Nablyudeniya varhu razpredelenieto chestotata na kravnite grupi sred pomatsite,* doktora tezi (Selanik, 1971) (Bu tezin Bulgarca çevirisinin elyazısını kullandım).

68 N. Memişoğlu, *Pages from the History of Pomak Turks* (Ankara, 1991); *Pomaklara dair. Rumeli'nde bırakılanlar* (İstanbul, 1975).

Bu iddia kulağa, 1985 ve 1989 yılları arasında Anadolu'dan gelen tüm Türk göçmenlerin Eski Bulgar kökenlerini "kanıtlayarak" hükümetin *vuzroditelen protses* ("yeniden canlanma süreci") politikası için, "tarihsel" argümanlar bulmaya çalışan Bulgar yazarların girişimleri kadar gülünç. Mitlerin nasıl bilimsel kılıflara büründürülebildiklerini daha da açıkça gösterebilmek için bir örnek alıntılamaya değer:

> Topraklarımızdaki İslamlaşmış kesimlerin Bulgar köken ve kimlikleri; tarih, arkeoloji, dilbilim, etnografi, folklor ve antropoloji verileri, yani ulusların etnik oluşumunu ciddi bilimsel verilere dayandıran, karşılaştırmalı analiz kullanan bilim dallarının sağladığı veriler ile onaylanmıştır.[69]

Ne yazık ki bu tür mitler, yerel bağlamda İslamın adaptasyonu ve belli Balkan ülkelerinde Müslüman toplulukların ortaya çıkması konularını da içeren Balkan İslamlaşması üzerine yapılan az sayıdaki ciddi araştırmayı boğma eğilimi gösterir. Meslektaşımız Milan Vasič'in haklı olarak söylediği gibi bu süreçler, Sırp kaynaklarında sıklıkla kullanılan "Türkleşme" teriminin ima ettiğinden çok daha karmaşıktır.[70] Bu problemler, Theodore Papadoupoullos ve Theoharidis gibi bazı Yunan araştırmacılarca da ele alındı; Bulgarların arasında ise Petar Petrov'un katkıları kayda değer.[71]

Balkan Yahudileri arasında İslama geçiş

Balkan Yahudi toplulukların tarihi, Hıristiyanlarınkinden önemli ölçüde farklılık gösterir. Erken dönem Osmanlı İstan-

69 G. Yankov, "Formiraneto i razvitieto na bulgarskata natsija i vuzroditelniya protses", *Problemi na razvitieto na bulgarskata narodnost i natsiya* (Sofya, 1988), s. 13.

70 Milan Vasić, "The Process of Islamization of the Balkan Peninsula". Graz Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, Güneydoğu Avrupa Tarihi Bölümü'nün kurluşunun 15. yıldönümü kutlaması onuruna yazılmış makale, 1985, s. 1.

71 Th. Papadopoullos ve Y. Theoharidis, "Cases of Islamization – Turning Mohammedan or Turning Turk". (Yayımlanmamış elyazılarından yararlandım). Petur Petrov, *Sudbonosni vekove za bulgarskata narodnost* (Sofya, 1975); *a.g.e.*, Po sledite na nasilieto (Sofya, 1987).

bulu'ndan farklı olarak, Osmanlılar tarafından fethedilen günümüz Balkan bölgelerinde, çok sayıda *Romaniote*, yani Yunanca konuşan Yahudi topluluğu yokmuş gibi görünüyor.[72] Osmanlı Yahudilerin çoğu İspanya, Portekiz ve İtalya'dan gelen göçmenlerdi. Osmanlı yönetimi onları iyi karşıladı ve aralarında İstanbul, Edirne, Selanik, Üsküp, Bitola, Sofya, Saraybosna ve başkaları da bulunan birçok önemli Balkan kenti ve kasabasına yerleşmelerine izin verdi. Bu topluluklardan bazıları hem ticaret hem de kültürel alanda aktif bir yaşam sürdüler. 15. ve 16. yüzyıllarda, belli bazı Osmanlı Yahudileri, kültürleri ve deneyimleri sayesinde Osmanlı sarayında hekim, iktisatçı ve ticari danışman olarak yüksek konumlara geldiler.

Üyelerinin topluluk normlarına uyumları üzerinde sürekli denetim kurma yoluyla din değiştirmeyi etkili bir şekilde engelleme hususunda Yahudi toplulukları oldukça başarılıydı. Kurallara uymamanın yaptırımı, topluluktan çıkarılmaktı ki insanların toplumdaki konumlarını dinî bağlılıklarının tanımladığı bir ortamda bu ağır bir cezaydı. Ancak, bu Yahudi toplulukları bile monolitik değildi. Özellikle de, göçmenlerin Osmanlı toplumunda hâlâ yerlerini bulmaya çalıştıkları 16. yüzyılda, çeşitli köken ve farklı geleneklere sahip Yahudi toplulukları arasında ağır anlaşmazlıklar oluyordu; bu en azından İstanbul ve Selanik gibi büyük merkezler için geçerliydi.[73] Ama bu tür çatışmalara rağmen, yerel topluluğun normlarına uymaya yönelik baskı etkiliydi. Osmanlı belgelerinde İslama geçen Yahudiler kaydedilmiş olsa da böyle durumlar çok sıradışıydı. Balkanlar'daki Yahudi topluluklarının çoğu, kendilerini çevrelerinden izole etme ve bu şekilde kendilerine has kültürü koruma eğilimi gösterirlerdi.[74]

---

72 Stephane Yérasimos, "La communaute juive d'Istanbul à la fin du XVIe siècle," *Turcica* 27 (1995), s. 101-134.

73 Bkz. 16. yüzyıl İstanbul'unun Yahudileri hakkında Minna Rozen'in yakında çıkacak olan çalışması. Yakın zamanlı bir makalesinde bu yazar ayrıca, en azından bazı belli cemaatlerde "rahat" ve "yoksul" sınırıyla bölünme eğilimlerine dikkat çekti: "Public Space and Private Space among the Jews of Istanbul in the Sixteenth-Seventeenth Centuries", *Turcica* 30 (1998), s. 331-346, burada s. 340.

74 Aleksandar Matkovski, *Ottporot vo Makedoniya vo vremeto na turskoto vladeenye*, 2. cilt: *Duhovniot ottor* (Üsküp, 1983), s. 381-467.

Osmanlı Yahudilerinin büyük çapta İslamlaşması, Sabetay Sevi'den (1626-1676) adını alan Sabetaycılık hareketi ile bağlantılandırıldı. Birçok hahamın, öğretilerine sertçe karşı çıkmasına rağmen Mesih olduğunu iddia eden Zevi'nin etrafına binlerce Yahudi toplandı. Osmanlı yönetimince de tehlikeli olarak kabul edilen Zevi, idam ya da İslama geçme seçenekleri ile karşı karşıya bırakıldı ve din değiştirmeyi kabul etti (1666). Yandaşlarının çoğu da arkasından İslama geçti ve din değiştirmelerini, sonunda dinî kurtuluşa götürecek bir olaylar zincirinin parçası olarak doğrulayan, kendi kendine yeten dönme tarikatını kurdular. Yunan tarihçi Apostolos Vacalopoulos'a göre, Selanik kentinin dönmeleri sadece toplum içerisinde İslam kurallarını uyguluyorlardı, aslında gizlice Yahudi mistizimiyle ilgileniyorlardı.[75] Tarihi boyunca Yahudi çevresi, dışardan oldukça zor bir şekilde kontrol edilebildi ve bu eğilim, Makedonyalı tarihçi Matkovski'yi, Makedonya'daki Osmanlı baskınlığına karşı direniş üzerine yazdığı beş ciltlik kitabının birçok bölümünü Balkan Yahudilerine ayırmaya yöneltti.[76]

Balkan halkları arasında İslamın "köklerini" aramak: dinî bağdaştırmacılık

Ulaştığımız bu noktaya kadar Balkanlar'daki birkaç etnik ve dinî topluluktaki "İslama geçmenin" tarihyazımını ele aldık. Şimdi ise, birden fazla etnik ya da kültürel bağlamda, hatta belki de birbirlerinden oldukça farklı olan çeşitli çevrelerde işleyen sosyal ve siyasi dinamiklere uyarlanan tarihyazımı uygulamalarını incelemenin zamanı geldi. Bu bölümde, Pontus-Rum ve Arnavut örneklerinde de karşılaştığımız dinî bağdaştırmacılığın tarihyazımına odaklanacağız. Tabii ki dinî bağdaştırmacılık, Balkan köylülerin ve sığırtmaçların kafalarında Hıristiyanlıkla İslamın etkileşimi ile başlamadı. Aksine, birçok Bal-

75 Apostolos A. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki* (Selanik, 1963), 90; Matkovski, *Otporot vo Makedoniya*, 2. cilt, s. 447-450; Limanoski, *Islamizatsiyata i etnichkite promeni*, s. 98-99.

76 Matkovski, *Otporot vo Makedoniya*.

kan halkının Hıristiyanlaşması zaten Pagan inançlarla Hıristiyan dogma, fikir ve kültlerin kayda değer bir ölçüde etkileşimine yol açmıştı. Öte yandan, Türkçe konuşan göçebelerin kalabalık kitleler halinde göç ettikleri bölgelerde, doğa kültleri ya da şamanizmden gelen nosyonlara rastlamaya da hazırlıklı olunmalıydı ve bu özel bağlamda kutsal adamlara atfedilen kahramanlıklar, sonrasında belli bazı derviş azizlerine aktarılabiliyordu. Dolayısıyla bu tür kırsal bölgelerde, bir yanda şamanizm ya da doğa kültleri ve öte yanda İslam arasında belli bir ölçüde bağdaştırmacılıkla karşı karşıya kalırız. Durumu daha da karmaşıklaştıran bir olgu da Balkanlar'daki bazı bölgelerde, Hıristiyanlığa marjinal kalan ve baskın kiliseler tarafından heretik olarak kabul edilen inançların insanların kafasından silinmemiş olduğu olgusudur. Bunlar hem Katolik hem de Ortodoks inancına bağlı hükümdarlar tarafından oldukça zalimce bastırılmıştı ama tamamen yok olmamıştı. Bu tür heretik inançlara az çok bilinçli şekilde inananlar bölgelerinde hangi kilise söz sahibiyse, onun resmî öğretilerine karşı güçlü bir tepki duyar ve buşekilde, dinî bağdaştırmacılığa olan geçerli eğilime katkıda bulunurdu.[77]

Balkanlar'da Sünnilik, ağırlıklı olarak yönetimdeki memurlar ve dinî personel tarafından temsil ediliyordu ve çoğunlukla kentlerde değer kazandı. İslamın, özellikle kentsel çoğunluk arasında yayılması için belli bazı derviş tarikatları, özellikle de Bektaşiler, daha önemliydi.[78] Günümüz Bulgaristanı'nın kuzeydoğusunda ve Makedonya'da da yaygın olan bu tarikatın, sadece Arnavutluk'ta bir dönem kırktan fazla tekkesi bulunuyordu. Bundan farklı olarak Bosnalılar, ritüellerinde çok sayıda müzik ve dans öğeleri barındıran Mevlevileri yeğlemiş gibi görünüyor.[79] Birçok derviş, azizlere hürmet göster-

77 Yukarıda bahsedilen Bosna örneği ile krş.

78 Ancak eylemleri katı Sünni İslamla tamamen uyumlu olan ve Osmanlı rejiminin temsilcileri olarak görülen bazı dervişlere de rastlıyoruz. Bu tür derviş tekkelerinden birinin, yani Halvetilerin "kâfir" Müslümanlara karşı mücadelede oynadıkları rol üzerine bkz. Nathalie Clayer, *Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours* (Leiden, 1994).

79 Zhelyazkova, *Razprozstranenie na isljama*, s. 145.

menin önemini özellikle vurguluyordu ve bu onları, aziz kültüne benzer şekilde önem veren yerel Hıristiyan halklara bağlıyordu.[80] 6 Mayıs'ta kutlanan Aziz George günü bahar bayramı olarak kutlanabilirdi; öte yanda Aziz Dimitri günü kış başlangıcı olarak kabul ediliyordu. Bazı bölgelerde iki tarih de Müslümanlarca kurban, kesilerek kutlanıyordu.[81] Bulgaristan'da Pomaklar ve Türkler Meryem Ana'ya taparlardı. Bunun da ötesinde, Hıristiyanlar için kutsal dört şehit, "kırklar" adı altında tanınan kutsal kişilerle özdeşleştirilebilecekleri ezoterik İslam öğretilerinde de yer edindi. Bu azizler ortakça yüceltilirken, birçok derviş tekkesi de Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında kültürel etkileşim merkezi oluşturdu ve tekke ortamında birçok Balkan Hıristiyanı, İslama geçmekte güçlük çekmedi.

Hatta, aslında bir Hıristiyan azizi için yapılmış ve daha sonra dervişlerce kendi kutsal kişilerine ait anıtlar olarak kimlik değiştiren kült mekânlar da vardı. Bu yerlerde hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar azize kurbanlar ve adaklar sunarlardı ve gördüğümüz gibi, bu tür uygulamalar iki düşman dinin inananlarını birbirlerine daha da yaklaştırdı. Bazı bölgelerde, belli bazı kült mekânların hem Hıristiyan hem de Müslümanlarca kullanımı günümüze kadar sürer ve hem Bulgar hem de Yunan antropolog ve etnologların ilgisini çeker. Örneğin Yunan araştırmacı Eustratios Zenginis, Osmanlı dönemlerinde, özellikle de Aziz George'a adanmış olanların rağbet gördüğü belli bazı Hıristiyan şapel ve başka kutsal mekânların dervişlerce alındığı batı Trakya'dan bu tür örnekleri incelemiştir. İlyas Peygamber'e adanmış kutsal mekânların İslamlaştırılmasına da rastlı-

80 Zhelyazkova, *Razprozstranenie na isljama*, s. 141-150; *a.g.e.*, "Nekotorye aspekty rasprostraneniya islama na Balkanskom pouostrove v 15-18 vv.", *Osmanskaya imperiya: sistema gossudarstvennogo upravleniya, sotsial'nye i etnoreligioznye problemy* (Moskova, 1986), s. 103-104; Y. Peev, *Islyamat: doktrinalno edinstvo i raznolikost* (Sofya, 1982), s. 181; Filipović, "Volksglauben", s. 259; A. Yaşar Ocak, "Quelques remarques sur le rôle des derviches Kalenderis dans les mouvements populaires et les activités anarchiques aux XVe et XVIe siècles dans l'Empire ottoman", *Osmanlı araştırmaları* 3 (1982), s. 69-80.

81 Krş. Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk inançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas kültü* (Ankara, 1985), s. 136-153.

yoruz. Ya da, başka durumlarda, yerel halk tarafından kutsal olarak kabul edilen tapınaklar gibi daha da eski dinî yapıların kalıntıları bu şekilde "yeniden kazandırıldı".[82]

Merkezî yönetimin etkisi: Müslümanlar arasında etnik ayrımlar

Balkan tarihyazımlarında azımsanmayacak kadar çok tartışma, Balkan uyruklarının İslamlaştırılması konusunda Osmanlı merkezî yönetimin amaçları ve yöntemleri etrafında yapılmıştır. İlke olarak Osmanlı yetkilileri için, Müslüman uyruklarının etnik kökenleri çok önemli değildi; Osmanlı uyruklarının sınıflandırılmalarında temel ölçüt etnisite değil, dindi. Sonuçta, İslam toplumu tüm dünyevi sınırları aştığından, tüm Müslümanlar ümmet-i Muhammet'in üyeleriydi. Dolayısıyla Osmanlı vergi kayıtlarında bir köy ya da kentin halkı kaydedildiği zaman, önce Müslümanların sayılması karakteristikti.

Ancak yönetimsel uygulama, bazen değişik etnik kökenlere sahip Müslümanlar arasında ayrım yapmayı gerektirebiliyordu. Örneğin Müslüman Çingeneler (ya da Kıbtiyanlar), diğer Müslümanlar gibi cizyeden muaf değillerdi; bu yüzden vergi kayıtlarında bazı Müslüman uyrukların Kıbtiyan kökenlerine dair bilgilere rastlarız. Aynı şekilde, Osmanlının gözünde, birçok Arnavut'un İslamlaştırılması bu insanların etnik kimliğini hiçbir zaman tam olarak silmedi. Eğitim görmüş bir İstanbullu için sıklıkla başkente göçmen işçi, koruma görevlisi ya da paralı asker olarak gelen bu insanlar, Müslüman olsun Hıristiyan olsun, Arnavut'tu. Osmanlı ordusuna ait kayıtlarda, belli bazı askerlerin etnik kökenleri hakkında bilgi olması da ender bir durum değildi, çünkü Osmanlı yönetici sınıfı üyelerinin, savaşan askerler arsında bulunan değişik etnik gruplara atfettikleri belli bazı özellikler vardı. Bunun da ötesinde bazı kişilere, mesela Yörüklere, destek görevlilerine hizmet etmek ya da savaş malzemeleri taşı-

82 Eustratious Zenginis Ο Μπεκτασισμοσ στη Δ. Θπακη. Συηβολη στην ιστορια τηζ διαδοσεωσ του μουσοθλμανισμου στον Ελλαδικο χορο (Selanik, 1988).

mak gibi özel sorumluluklar yüklenirdi.[83] Son olarak önemli bir nokta da, 16. yüzyıl kadar erken bir dönemde, padişahın kulları arasında, bölgesel ya da etnik kökene göre ayrılmış gruplar bulunmasıdır.[84] Dolayısıyla Osmanlı yönetimi uygulamasında, Müslümanlar arasındaki etnik ayrımların her durumda önemsiz olduğunu düşünmek hata olur.

Merkezî hükümetin etkisi: İslama geçiş

Balkan tarihçileri arasında daha fazla tartışmaya neden olan bir soru, Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı uyruklarının zorla İslamlaştırılmasını amaçlayan resmî bir politikanın herhangi bir dönemde var olup olmadığıdır. Çalışmamız boyunca, çok fazla seçme şansları olmadan İslama geçen belli bazı kategorilere rastladık bile. Bu durum, özellikle de savaş esirleri olan köle, ama aynı zamanda imparatorluğun sınır bölgelerinde hatta bazen ana bölgelerinde bile köle pazarlarında satılmak üzere insan kaçıran askerlerin kurbanları için de geçerliydi. Buna ek olarak, padişahın hizmetine alınmak üzere evlerinden uzaklaştırılan oğlanlar vardı ki bunların da doğal olarak İslama geçmeleri beklenirdi.

Ama bu kategorilerde bile kaba kuvvet her zaman değil, sadece bazı durumlarda belirleyici faktör olurdu. Köleler İslama geçerdi, çünkü bu durumda sahipleri bir süre hizmetten sonra onları özgür bırakmaya daha yatkın olurdu, hatta belki onları vasiyetine bile alabilirdi. İstanbul'un dinî vakıflarından birinin 1546 yılından kalma kayıtlarında, zengin insanların özgür bıraktıkları adamları ve kadınları, dinî bir vakfın yöneticisi yaparak bir geçim sağladığı sayısız örneğe rastlıyoruz. Bazı durumlarda da eski bir sahibin, yaşlı bir eski kölenin kalabilmesi için, evini vakfa çevirdiği olurdu.[85] Özellikle de 17. yüzyılda, özgür bırakılan insanların gelmesiyle, Balkan Müslüman topluluklarınında kay-

83 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s. 52.

84 I. Metin Kunt, "Ethnic-Regional (*Cins*) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment," *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974), s. 233-239.

85 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi (ed.), *İstanbul vakıfları tahrir defterleri, 953 (1546) tarihli* (İstanbul, 1970), XXVI-XXVII.

da değer bir büyüme oldu.[86] Aynı şekilde, 16. yüzyılın sonlarında bir yeniçeri, imrenilecek konumda olabilirdi ve bir devşirme, asker yaşamı boyunca bir ayrıcalık olarak yeniçeri ocağına alınmaya çalışan çok sayıda insana rastlayabilirdi. Daha sonraki bu dönemde yeniçerilere yalnızca din değiştiren Arnavutlar, Ermeniler, Bulgarlar ve Yunanlar katılmıyordu. Doğuştan Müslüman olan Arnavutların ve Bosnalıların da oğulları için yeniçerilere katılması istendi.[87] Koşullara göre bazı devşirme asker ve ailelerin, oğullarının padişahın hizmetine alınmasını, sosyal merdivende yükselmenin yolu olarak bile gördükleri olabilirdi.

Bu sosyal süreçlerden bile daha tartışmalı olan, büyük çaplı Balkan bölgelerinin hiç zoraki İslamlaşma seferlerine sahne olup olmadıkları sorusudur. Özellikle de Bulgar tarihçileri arasında bu soru tartışma konusudur. Ancak, bu tür iddialarda bulunan birincil kaynakların doğrulukları kuşkulu olduğu gibi, ancak 19. yüzyıla dayandıkları için yenilerdir de. Belli bazı Bulgar tarihçi ve dilbilimcileri, Bulgar topraklarında İslamlaşma tarihinin yazılmasında bu kaynakların kullanılmasını eleştirmişlerdir ama meslektaşlarının çoğu ve aynı zamanda halk da, bu itirazlara şiddetle karşı çıktı.[88]

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme yıllarında, padişahın yönetici takımı, "sıradan" uyrukların, yani köle olmayan köylülerin ve devşirme olarak alınmayan kentlilerin İslamlaşmasına ve kültürlenmesine yönelik bir çaba göstermemişti. Aksine, gördüğümüz gibi, Atos Manastırı da dahil olmak üzere Ortodoks Ki-

86 Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 153.

87 1666 tarihli bir düzenlemede, devşirme olarak askere alınan Bosnalı ve Arnavut Müslümanların yaşlarının on beş ila yirmi yaş arasında olması gerektiği ve onayları olmadan askere alınamayacakları belirtiliyor. Bu sünnetli oğlanlar ya da potur oğullarının, Hıristiyan kökenli oğlanlardan ayrı İstanbul'a gönderilmeleri öngörülüyordu. Bkz. Aleksandar Matkovski, "Prilog pitanju devširme", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 14-15 (1969), s. 276-277.

88 Zhelyazkova, *Razprostranenie na islyama*, s. 159; Vera Mutafchieva, "Kum vuprosa za statuta na bulgarskoto naselenie v Chepinsko pod osmanska vlast", *Rodopski Sbornik* 1 (Sofya, 1965), s. 115-126; İl. Todorov, "Letopisniyat razkaz na pop Metodi Draginov", *Starobulgarska Literatura* 16 (1984); A. Zhelyazkova, "The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography", *Études Balkaniques* 1990/4, s. 105-111.

lisesi, I. Sultan Beyazıt'tan (1389-1402), 1. Mehmet'ten (1413-1421) ve II. Murat'tan (1421-1444, 1446-1451) ayrıcalıklar aldı. Bu ortamda, bazı Balkan beyleri, Osmanlılara katılmakta tereddüt etmedi ve İslamlaşmamış Balkan Hıristiyanları bile orduda hizmet etti. I. Selim Suriye ve Mısır'ı fethettiğinde, yerel halktan bazıları onu, Müslüman bir ülkeye karşı, içinde çok sayıda Hıristiyan asker barındıran bir ordunun başını çekmekle suçladı; bu eleştirileri yapanlar aynı zamanda I. Selim'in ordusunda en çok konuşulan dilin Slavca olmasını da eleştirmişti.[89]

14. ve 15. yüzyıllarda sadece birkaç Balkan seferi sonucu, zorla din değiştirildiğini biliyoruz. Örneğin kentleri 1394 yılında fethedildikten sonra İslama geçmeyi reddeden Tirnovo'nun ileri gelenleri kılıçtan geçirildi ve kalanlar aynı yazgıyı paylaşmamak için dinlerini değiştirdiler. Aynı yıl kenti ziyaret eden Vidin Josaph psikoposu, bu din değiştirmelerde korku dışında ayrıca, –büyük olasılıkla fatihler tarafından uygulanan– gönül okşamaların ve çıkar hesaplarının da etkili olduğunu yazar.[90] 1463 yılında Bosna'da da, birçok feodal beyin kıyıldığı ve geri kalanların İslama geçtiği benzeri olaylar oldu.

Ancak bunlar, Osmanlı fetihlerini izleyen haftalar ve aylarda olan olaylardı. Bu incelemenin okurunun bu noktaya kadar anlamış olacağı gibi, padişahın yönetimi iyice yerleştikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir "kâfir" olarak yaşamak, karşı reformcu bir Katolik ülkesinde bir Protestan, hatta bir Katolik olarak Protestan bir kralın altında yaşamaktan daha kolaydı. Erken modern dönem İspanyası'nda bir Yahudi, Müslüman hatta Yeni Hıristiyan bile olmak hâlâ katlanılması zor bir yazgıydı. Ancak bu görece sakinlik, oldukça rahatsız edici sahnelerin yaşanmadığı anlamına gelmez. 16. yüzyılın başlarında, artık "heretik" olarak kabul edilen İranlı Şiilerin nemesisi I. Sultan Selim, imparatorluğunun bütün Hıristiyanlarını zorla İslama geçirmeyi planlıyordu. Doğal olarak Konstan-

89 Strashimir Dimitrov, "Demografski otnosheniya i pronikvane na Islyama v Zapadnite Rodopi", *Rodopski Sbornik* 1 (Sofya, 1965), s. 81; V. Bartold, *Sochineniiya*, 6. cilt (Moskova, 1966), s. 427.

90 *Khristomatiya po istoriya na Bulgariya*, 1. cilt (Sofya, 1965), s. 368.

tinopolis/İstanbul'daki Ortodoks Patrikhane'den itirazlar yükseldi ama padişahı vazgeçirmekte daha da etkili olan, hem ulema hem de yeniçerilerin verdiği olumsuz tepkiler olmuş olmalı. Ne Osmanlı ne de İtalyan kaynakları bu tür bir zorla İslamlaştırma kampanyasından bahseder ve Ortodoks Kilisesi hakkındaki, otorite kabul edilen tarih kitabında Steven Runciman, sadece eyleme dökülmeyen bir girişimden bahseder.[91] Ancak doğruluğu kuşku götürür birincil kaynaklara fazlasıyla güvenme eğilimi gösteren Balkan tarihyazımı, Balkanlar'daki en yaygın İslamlaştırma seferlerinin I. Sultan Selim döneminde yapıldığını iddia etmeye devam eder.[92] Balkanlar'ın daha büyük bir ölçekte İslamlaştırılmasına yönelik bir başka projenin de IV. Sultan Murat zamanında geliştirildiği söylenir. Erivan, Tebriz ve Bağdat'ı fethettikten sonra bu hükümdar, imparatorluğundaki bütün Hıristiyanları zorla İslama geçirmekle tehdit etti. Ama ulema bir kere daha padişahın fikrini değiştirdi. Böyle bir hamlenin şeriata ters düşmesi bir yana, Fatih Sultan Mehmet'in içinde çok sayıda ulema çalışanı barındıran İstanbul'daki büyük vakfına, İstanbul ve Galata gayrimüslimlerinin cizyeleri bağlanmıştı. Yani maddi çıkarlar da söz konusuydu.[93]

17. yüzyılda, ekonomik zorluklara ek olarak yapılan bir dizi uzun sefer, devlet iktidarına sahip olanları, "yeniden canlandırıcı" düşük düzeyli ulema, özellikle de imamlar ile işbirliğine girmeye ve bu şekilde Müslüman kent halkı üzerindeki güçlerini pekiştirmeye yöneltti. Bu, Halil İnalcık'ın çok etkili olmuş bir kitabında "Bağnazlığın Zaferi" dediği şeydir.[94] Rodoplar bölgesinin büyük ölçüde ve zorla İslamlaştırılmasına dair raporlar da aynı döneme ait ve buna benzer bir bağlama uyar görünür. Bu

91 Steven Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patrarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence* (Cambridge, 1968), s. 199.

92 Limanoski, *Islamizatsiyata i etnichkite promeni*, s. 85; Petrov, *Sudbonosni vekove*; a.g.e., *Po sledite na nasilieto*.

93 Runciman, *The Great Church*, bu hikâyeden hiç bahsetmez. Baş vergisinin II. Mehmet'in vakfına devredilmesi konusuyla ilgili bkz. Halil İnalcık, "İstanbul", *The Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, 4. cilt, s. 229.

94 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600* (Londra, 1973 ve çok sayıda yeniden basımı), s. 179-185.

öyküden üç kaynak bahseder; Rahip Metodi Draginov'un kroniği, Golyamo Belovo köyüyle bağlantılı anonim bir kronik ve Batkunino diye adlandırılan anlatım. Üçü de aynı olayları anlatır ve açıktır ki ortak bir kaynak metne dayanırlar.

Rodopların İslamlaşmasını ele alan bu kronikler, bir yüzyıldan daha önce akademik dünyada ortaya çıktıklarından beri ağırlıklı olarak Bulgar birkaç tarihçi tarafından kullanıldı. Zahariev, Popkonstantinov, Dimitrov, Shishkov ve en güncel olarak Petrov – hepsi de bu üç kroniğin sağladığı bilgileri "Rodopların çöküşü" anlatımlarına temel olarak aldılar; söz konusu olaylar sözde 1666-1669 yıllarında, Venedik ve Osmanlılar arasında yapılan Girit savaşının son döneminde meydana geldi.[95]

Ancak 1984 yılında yayınlanan kapsayıcı bir incelemede Bulgar dilbilimci Todorov bu belgelerin inanırlığını çürüttü. Todorov, Metodi Draginov'un anlatımının, Zahariev tarafından, 19. yüzyıldan sonra yazılan Belovo kroniğine dayanarak uydurulan edebi kurgudan başka bir şey olmadığını yazar.[96] Todorov bunun, ulusalcı dürtüler ve romantik "ulusalcı yeniden canlanma" idealleriyle yola çıkan Hahariev'in ömrü boyunca uydurduğu çok sayıda mistifikasyondan biri olduğunu varsayar. Konuya değinmişken, bu tür, mit-tarihlerden başka bir örnek de, ikisi de Bulgar ulusal yeniden canlanma hareketinde etkin Rada Kazalieva ve oğlu Hristak Pop Pandaliev tarafından yazıldı. "Tarih Defteri"lerinde bu iki yazar, orijinal ve yakın zamanda kaybolan bir kroniği tamamen belleklerine dayanarak yeniden yazdıklarını iddia ettiler.

19. yüzyılın son dönemlerinde yaşayan Bulgar aydınları böyle mistifikasyonları neden gerekli gördü? Öncelikle, Hobsbawm ve Terence Ranger'in çıkardıkları toplama kitabın da

---

95 S. Zakhariev, *Geografiko-istoriko-statistichesko opisanie na Tatarpazardzhishkata kaaza* (Sofya, 1973); Chr. Popkonstantinov, "Chepino. Edno bulgarsko kraishte v severozapadnite razkloneniya na rodopskite planini", *Sbornik narodni umotvoreniya* 15 (1898); G. Dimitrov, *Knyazhestvo Bulgariya v istorichesko, geografichesko i etnografichesko otnoshenie* (Plovdiv, 1894); P. Cholakov, "Pop Metodieviy letopisen razkaz za poturchvaneto na chepinski bulgari", *Dukhovna kultura* 24-25 (1925); Petrov, *Po sledite na nasilieto, ve a.g.y., Sadbonosni vekove.*

96 Todorov, "Letopisniyat razkaz", s. 62

gösterdiği gibi bu dönemde "yurtsever" amaçlarla metin ya da ritüeller uydurmak oldukça yaygındı.[97] Buna ek olarak, önce İstanbul'daki patrikten bağımsız bir kilise ve sonrasında da bağımsız bir devlet kurma çabasında Bulgar entelijansiya yakın ve daha uzak tarihle ilgili ve ulusalcı aydınların görüşüne göre hemen yanıt talep eden bir dizi soruyla karşı karşıya kaldı. Bulgar topraklarında İslam niye yayıldı? Bulgaristan olmak üzere olan topraklarda yaşayan Müslümanlar mürted, hain ve dönme olarak mı kabul edilmelilerdi, yoksa daha çok dinî fanatikliğin kurbanları, hatta belki de şehit olarak mı? Bulgarların çektikleri acılar olarak görülenler için kim doğrudan sorumlu tutulacaktı? Yanlızca Osmanlı padişahları mı suçluydu, yoksa yüksek düzey Yunan din adamları da mı aynı derece suçluydu? "Kadim" metinler temelinde bu sorulara yanıt önermekle ulusalcı entelijansiya, Bulgarca konuşan insanları harekete geçirmeyi ve onları bir ulus haline getirmeyi planlıyordu. Böyle insanlardan oluşan bir kitlenin "kâfir" bir hükümdara direneceğini, özerklik ve sonunda devlet olmayı talep edeceği umuluyordu. Bu bağlanım söz konusuyken, sözde eski kroniklerin "uyduruculari", yurtsever bir görev yaptıklarını kabul ediyorlardı.

Ancak tüm bunların üzerinden artık yüzyıl geçti ve soğukkanlı bir tarih eleştirisinin zamanı geldi. 1988 yılında bu metnin yazarı, Primorsko'da genç tarihçilerden oluşan bir dinleyici grubuna seslenirken, Rodoplardaki olayları anlayışımızı bulanıklandıran tarihsel mistifikasyonların ayrıntılı bir analizini sundu.[98] Mit tarihine inanılmazsa şu kronolojiye ulaşırız: 16. yüzyıl için bazı tek tük İslama geçme örnekleri hazırda kayıtlı. Rodopların İslamlaşma süreci 17. yüzyıl boyunca, özellikle de, Müslüman hane sayısının büyük ölçüde arttığı 1650 yılından sonra hız kazandı. 18. yüzyıl boyunca da din değiştirme süreci devam etti. Genel olarak bakıldığında bu süreç aşama aşama ve en önemlisi, gönüllü olarak gerçekleşti; burada bireyler, aileler ya da topluca köylerin yaptığı bir kararlar öbeği söz konusuydu. Özellikle de köyle-

97 E.J. Hobsbawm ve Terence Ranger (ed.), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983).

98 Zhelyazkova, "The Problem of the Authenticity".

rin topluca din değiştirdiği örneklerde, yerleşik halkın diledikleri dinî vakıflara ait topraklara yerleşmeleri söz konusuydu ki bu insanlar bu konuda padişahın iznini ve onayını dilerlerdi.

Sonuç

Bu makalede Balkan tarihçileri arasındaki tartışmalara ve çözümsüz kalan konulara odaklandım. Ulusal tarih yazılarının çeşitli ekollerinin tarihyazımındaki başarı örneklerini özellikle ele almadım, çünkü bunlar çoğunlukla önemli olsalar da bu makaleyi fazla uzun ve okuması zor hale getirirdi. Aynı nedenden dolayı büyük ölçüde batı/orta Avrupa ve Amerikan tarihçilerle karşılaştırmalar yapmaktan kaçındım. Tabii ki Yunan, Bulgar ya da Bosna bağlamında bu tür "yabancılar"ın çalışmalarına ne tepkiler verildiğini, Balkanlar'dan olmayan araştırmacıların çalışmalarının bazı bölümlerinin, "ulusal tarihyazımları"nın nasıl parçası haline dönüştüğünü görmek ilginç olur. Bunu başka bir sefer yapmayı umuyorum.

Hem göç yoluyla hem de yerel halkın bir kesiminin din değiştirmesi yoluyla İslamın Balkanlar'da yayılmasını Balkan tarihçilerinin çoğu, sakince kabul edip tarafsızca incelemeyi başaramadı. Balkanlar'daki Müslüman topluluklar hakkında negatif stereotipler oluştu ve ders kitapları –ama aynı zamanda akademik araştırmalar yoluyla– da bu basitleştirici nosyonlar kuşaktan kuşağa geçti. Bunun da ötesinde, bu stereotipler o kadar yaygın ki, Hıristiyan ya da Hıristiyan sonrası Balkan nüfusunun çoğunun Müslüman komşularına karşı eylemde bulunmaları için harekete geçmelerini kolaylaştırdılar. Bulgar bağlamında ilk olarak, 1985-1989 yılları arasındaki utanç verici "yeniden canlandırma" hareketi akla gelir ve daha da yeni tarihli olarak Bosna'daki savaşın dehşeti.

Her Balkan ülkesinde yüzyıllar boyunca, özel yerel etkenlerden dolayı Müslüman topluluklar oluştu. Müslümanlar kendilerini, kuşaklardır yaşadıkları bölgelerin yerel halkı olarak görmekte çok haklılar. Arnavutluk, Bosna, Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya ve Kosova'daki Müslümanları "ötekileştirmek"

yararsız ve tehlikelidir. Tarihsel açıdan bu topraklar Hıristiyan Avrupa uygarlığına aittir ve ya durum hâlâ böyledir ya da en azından –Hıristiyanlık sonrası– Avrupa uygarlığına sıkı bağlarla bağlıdırlar. Ama Balkanlar hiçbir zaman monolitik olmadı; aksine Ortodoks ve Katolikler ağırlıklı olarak Müslüman Arnavutluk'ta yaşamaya devam ediyorken, Bulgaristan'da hem Türkçe konuşan Müslüman azınlık hem de Katolik cemaatler bulunuyor. Bu tür örnekler çoğaltılabilir. Kendi özgün öğelerini ve geleneklerini korurken, Balkanlar'daki değişik etnik ve kültüreldinî topluluklar birbirleriyle, uzun zamandır, hem ekonomik hem de kültürel alanda çok sayıda bağlantılar kurmuş durumda. Tarihsel ve siyasi değişimlere rağmen bu bağlantıların çoğu günümüze kadar sürdü. Önyargı ve nefretten arınmış yeni bir kuşak oluşturmak istiyorsak, insanlığın bu deneyimi günümüz Balkan tarihyazımının önplanında olmalıdır.

Bosna-Hersek'te "Müslüman" Bir Ulusun Oluşumu: Bir Tarihyazımı Tartışması

FİKRET ADANIR

Giriş: Bosnalı Müslümanlar ve güney Slav ulusalcılığı

Osmanlı mirasının öne çıkan bir yanı, Balkanlar'daki Müslüman nüfusun varlığıdır. Bölgedeki Hıristiyanların bir kesiminin fatihlerin dinine geçmiş olmaları, sık sık akademik ilgi kaynağı oluşturmuştur. Ama asıl ilgi çekici olan, 19. yüzyıldaki ulusal özgürleşmenin ardından bile bu dönmelerin yeni dinlerine bağlı kalmalarının nasıl mümkün olduğudu sorusudur. "Din değiştirmeyen kişilerin torunlarına, din değiştirenler ve onların torunları, uluslarına ya da ırklarına ihanet eden oportünistler" olarak görünmemeli miydi?[1] Batı'da bile kamuoyu ekseriyetinin İslamı demokrasi ve refaha engel olarak gördüğü bir dönemde, Balkan'lardaki birçok insanın ülkelerinin günümüzdeki kötü durumunun sorumluluğunu geçmişteki Osmanlı-İslam egemenliğine bağlamaları anlaşılır bir tutumdur.[2] Dolayısıyla Balkan bağlamında İslamı ele almak, patlayıcı bir maddeyi, 20. yüzyılın sonunda gü-

1 Dennison Rusinow, "The Ottoman Legacy in Yugoslavia's Disintegration and Civil War", *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, (ed.) L. Carl Brown (New York, 1995), s. 78-99, burada s. 88. sayfa.

2 Bkz. Maria Todorova, "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Imperial Legacy*, 45-77, özellikle de 70 vd.

neydoğu Avrupa'yı şiddetli çatışmalara sürükleyen bir konuyu ele almaktır.

Kitabın bu bölümü Bosna-Hersek'e ayrılmıştır ve Bosna'nın Müslüman kimliği konusunun siyasi önem kazandığı çok tabakalı tarihsel bir sürecin izini sürmeyi amaçlar. Kullanacağım birincil kaynak, bölgenin Osmanlı ve Osmanlı öncesi geçmişinin tarihyazımı olacaktır. Özellikle de 1968 yılında Bosnalı Müslüman ulusun (*Narod*), resmen Yugoslav Federasyonu'nun temel öğesi olarak tanınması, tarihyazımında birçok tartışmaya yol açtı ve Osmanlı geçmişinin çeşitli dönemlerini bu tartışmaların merkezine yerleştirdi. Bu durumun bir nedeni, Avrupa'nın bu bölgesindeki ulus-devlet oluşumlarının geleneksel olarak sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine karşı uzatmalı bir özgürlük hareketi yoluyla amaçlarına ulaşan yerel etnik gruplarla bağlantılı görüldüğü gerçeğidir. Ancak etno-merkezci böyle bir yaklaşımın başarısına, uluslara odaklanan yeni bir tür tarihyazımının ortaya çıktığı koşullar da katkıda bulundu: 19. yüzyılın romantik hareketinden ilham alan tarihçiler, ulusları etnisite temelli algılamaya, etnisiteyi de ortak atalar ve paylaşılan yazgıdan oluşan organik bir topluluk olarak algılama yönünde güçlü bir eğilim gösterdiler. Böyle bir grup (*ethnos*, ulus) kendini kendi dili aracılığıyla ifade ederdi. Bu durum, 19. yüzyılın başlarından itibaren güneydoğu Avrupa'da filolojiye ve tarihsel dilbilimlerine, kısaca etnik oluşum (*ethnogenesis*) ile bağlantılı olgulara olan büyük ilginin nedenlerini açıklayabilir.[3] Örneğin 19. yüzyılın başlarında Ljudevit Gaj tarafından başlatılan ve içinde daha yakın tarihli Yugoslavya'nın olu-

3 Joshua A. Fishman, *Language and Nationalism* (Rowley, MA, 1972); Norbert Reiter, "Sprache in nationaler Funktion", *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, (ed.) Klaus-Detlev Grothusen (Göttingen, 1974), s. 104-114; Maria Todorova, "Language as Cultural Unifier in a Multilingual Setting: The Bulgarian Case During the Nineteenth Century", *East European Politics and Societies* 4 (1990), s. 439-450; Holm Sundhaussen, "Nationsbildung und Nationalismus im Donau-Balkan-Raum", *Foruschungen zur osteuropäischen Geschichte* 48 (1993), s. 234-258. 20. yüzyılın ikinci yarısında Balkan tarihyazımındaki eğilimlere bir bakış için bkz. Fikret Adanır, "Balkan Historiography related to the Ottoman Empire since 1945", *Ottoman Past and Today's Turkey*, (ed.) Kemal H. Karpat (Leiden, 2000), s. 236-252.

şumunun ipuçlarını barındıran İlirya hareketi, ortak etnik kökenleri ve benzer dilleri dolayısıyla güneydoğu Avrupa'nın bütün Slav halklarını, tercihen Habsburg koruması altında özerk bir devlet altında toplamayı amaçlıyordu.[4] Sonraki onyıllarda oluşacak olan standart Sırp-Hırvatça dili için bir Hersek şivesini temel olarak kabul ettirmekte başarılı olan Vuk Stefanović Karadžić'in oluşturduğu konsept de aynı şekilde kapsayıcıydı.[5] "Hepsi ve her yerde Sırp" (*Srbi svi i svuda*) adındaki bir risalede Karadžić, Hırvatistan, Karadağ ve Bosna-Hersek'in Slav halklarını açık açık Sırp uyruğuna ait olarak tanımlıyordu.[6] Karadžić'in ulusalcı Sırbistan nosyonu, kısa zaman sonra Ilija Garašanin'in, Bosna-Hersek'i, geri alınarak gelecekteki Büyük Sırbistan'a eklemlenecek bölgelerden biri olarak gösteren *Načartanie* (1844) adındaki ulusalcı programında yankılandı.[7]

Bosnalı bir Müslüman kimliğine ne Ljudevit Gaj ve takipçilerinin İlirya hareketinde, ne de Vuk Karadžić'in herkesi kucaklayan Sırpçılığında yer vardı. Bunun sonuçları, Bosna-Hersek'i Avus-

---

4 Elinor M. Despalatović, *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement* (New York, 1974). Bkz. Ayrıca Jaroslav Šidak, "Jugoslovenska ideja u ilirskom pokretu", *Jugoslevenksi istoriski časopis* 2, sayı 3 (1963), s. 31-42; James Bukowski, "Yugoslavism and the Croation National Party in 1867", *Canadian Review of Studies in Nationalism* 3 (Güz 1975), s. 70-88; Charles Jelavich, *South Slav Nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union before 1914* (Colombus, Ohio, 1990).

5 Duncan Wilson, *The Life and Times of Vuk Stafanović Karadžić 1787-1864* (Oxford, 1970); *Vuk Stafanović Karadžić: 1787-1987. Festschrift zu seinem 200. Geburtstag*, (ed.) Walter Lukan (Viyana, 1987); *Vuk Stafanović Karadžić (1787-1987). Beiträge zur Feier seines 200. Geburtstages*, (ed.) Südodostdeutsches Kulturwerk (Münih, 1989).

6 Bkz. Pedro Ramet, "Primordial Ethnicity or Modern Nationalism: The Case of Yugoslavia's Muslims", *Nationalities Papers*, 13. sayı 2 (1985), s. 165-187, burada s. 170.

7 Bkz. David Mackenzie, "Serbian Nationalist and Military Organizations and the Piedmont Idea, 1844-1914", *East European Quarterly* 16 (1982), s. 323-344; *a.g.e., Ilija Garašanin – Balkan Bismarck* (Boulder, 1985), s. 42-61 ve s. 240-253. Ayrıca krş. Charles Jelavich, "Garašanins Načertanije und das großserbische Programm", *Südost-Forschungen* 27 (1968), s. 131-147; Paul Hehn, "The Origins of Modern Pan-Serbism: The 1844 Načertanije", *East European Quarterly* 9, sayı 2 (1975), s. 153-171. Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerinin mükemmel bir analizi için bkz. Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie* (Münih, 1980).

turya-Macaristan yönetimine bırakmayı gerekli gören Berlin Kongresi'nin (1878) ardından hissedildi. Bosnalı Müslüman elit kesimlerinin kendilerini algılama tarzları için bu karar, büyük bir şoktu. İstanbul ve Berlin'de yaptıkları protestolar etkisiz kaldı ve başarı olasılıklarının sıfır olmasına rağmen Bosnalılar, Avusturyalı işgal güçlerine karşı kararlı bir direnişe giriştiler.[8] Buna rağmen, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu, Müslüman görüşlerine ödünlerde bulunmaya, tam da bu meydan okuma itti; 1879 yılının Novi Pazar Anlaşması, bölge üzerinde padişahın metbuiyetini ve Müslümanlara, Osmanlı İmparatorluğu'nun din görevlileri ile ilişkide bulunma hakkı tanıdı. Sözleşme Müslümanlara ayrıca özel durumlarda Osmanlı bayrağı dalgalandırma, hutbede hükmeden padişahın adını anma izni tanıdı.[9] Ancak bu düzenlemelere rağmen zorlukların arkası kesilmedi.

Bosna-Hersek Müslümanlarının karşı karşıya kaldıkları problemler temelde iki türlüydü. *İlk olarak*, dinî bir topluluk olarak statüleri konusunda ciddi endişeleri vardı, çünkü Müslüman cemaatin bütünlüğü bozulmuştu. Bunun bir nedeni, Osmanlıların İslama yönelik korumasının azalmasıyla, rakip dinî cemaatlerin din değiştirmeye yönelik gelişen çabalarıydı.[10] Baş-

8 Bkz. Robert Donia, "The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878", ve Kemal H. Karpat, "The Ottoman Attitude Towards the Resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian Occupation in 1878", ikisinin de bulunduğu yayın: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, (ed.) Milorad Ekmečić (Saraybosna, 1979), s. 109-121 ve 147-172. Ayrıca krş. Mihodil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878* (Zagreb, 1910); Rade Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1979); Martha M. Ćupić-Amrein, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Hercegovina (1878-1914)* (Bern, Frankfurt am Main, New York, 1987).

9 21 Nisan 1879 tarihli anlaşmanın Türkçe çevirisi için bkz. *Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri (1516-1919)*, (ed.) Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Ankara, 1992), s. 79-82. Krş. Ayrıca Mark Pinson, "The Muslims of Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule, 1878-1918", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (ed.) Mark Pinson (Cambridge, MA, 1993), s. 84-128, burada s. 100 ve Francine Friedman, *The Bosnian Muslims. Denial of a Nation* (Boulder, 1996), s. 59-61.

10 Avusturya yönetimi altında Bosna İslamının karşı karşıya kaldığı tehlikeler konusunda Müslüman liderlerinin yaptığı kampanyalar için bkz. *Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri*, s. 138-147, 171-175 ve 176-182. Ancak, özellikle de din de-

ka bir ciddi tehdit unsuru da, Müslümanların rızasını sağlamadan bölge üzerinde baskın etki sahibi olamayan Hırvat ya da Sırp etnisite adına, gizlenmeye bile gerek duyulmayan temellük girişimleriydi.[11] Padişahın haklarını tamamen göz ardı ederek, 1881 yılından itibaren Avusturya'nın izlediği, Bosna'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan bağlarını gevşetmeye yönelik politikalar da aynı şekilde tedirgin ediciydi. Örneğin imparatorluğun sahip olduğu yeni bölgelerin yönetimiyle görevlendirilen Birleşik İmparatorluk'un Maliye Bakanı Benjámin Kállay, artık İstanbul'daki şeyhülislama değil, sadece Viyana'ya karşı sorumlu olacaktı. Bu bakan, (reisülulema) ve dört dinî ulemayı kapsayan bir komiteden ("meclis-i ulema") oluşan bir Müslüman dinî yetke oluşturdu.[12] Özellikle de 1881-82 yıllarında yürürlüğe konulan zorunlu askerlik, Müslümanlar arasında sert muhalefete, hatta 1882 yılında Avusturya yönetimine karşı ayaklanan Sırp asilerine katılmalarına neden oldu.[13]

İkinci bir nokta, Avusturya-Macaristan yönetiminin, Bosna-Hersek'teki kronikleşmiş ziraat sorununu ve bu alanda özellikle de Sırp kurumları tarafından gelen sürekli reform taleplerini çözme amacıyla yaptıkları çeşitli girişimlerin, Müslüman toprak sahiplerinin çıkarları için kötü alamet olmasıydı. 1858 yılının Osmanlı Arsa Kanunu bu kişilere, aslen mîrî olan toprakların bir kısmını çiftlik olarak kaydettirme olanağı tanımıştı. Buna ek olarak 12 Eylül 1859 tarihli yasa, toprak sahipliği süresi konusundaki öne çıkan şartları kodlamış ve bu sayede

---

giştirmeye yönelik korkular, hele de 1878 ve 1915 yılları arasında bu tür olayların Bosna-Hersek'te ne kadar nadir olduğu gözönünde bulundurulduğunda, biraz abartılmış gibi görünüyor. Bkz. Čupić-Amrein, *Die Opposition*, s. 97.

11 Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics* (Ithaca ve Londra, 1984), s. 361.

12 Bkz. Alexandre Popovic, *L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane* (Berlin/Wiesbaden, 1986), s. 273; Čupić-Amrein, *Die Opposition* 88; Pinson, "The Muslims of Bosnia-Herzegovina", 95. *Die nationale Entwicklung der bosnischen Muslime* (Frankfurt am Main, 1996), s. 93 çalışmasında Aydın Babuna'ya göre, Viyana'ya daha çok yönelinmesini talep eden kesim Müslüman liderleriydi.

13 Hamidija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882 godine* (Saraybosna, 1958); Milorad Ekmečić, "Ustanak u Hercegovini 1882", *100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, (ed.) Hamidija Čemerlić (Saraybosna, 1983), s. 9-20.

köylü kiracıların (*kmetler*) koşullarını iyileştirmişti. Bunu izleyen ziraat rejimi, köylüleri koruyordu, çünkü köylülerin topraklarının gasp edilmesini olanaksız kılıyordu. Ama aynı zamanda Bosnalı ağalara da ayrıcalıklı bir yüksek tabaka statüsü sağlıyordu. Bunlar, hak adı altında toplam kazancın yaklaşık üçte birini (*tretina*), bazen dörtte birini (*četvrtina*), hatta olağanüstü durumlarda yarısını (*polovina*) talep edebiliyorlardı.[14] Avusturya-Macaristan yönetimi bu sistemi neredeyse olduğu gibi devraldı. Kállay, hem dış göçte bir artışı engellemek amacıyla, hem de başta Macaristan olmak üzere, toprak sahibi sınıfların Bosna-Hersek'te herhangi bir radikal değişime karşı duracakları için, Müslüman toprak sahiplerinin çıkarlarını yabancılaştırmamaya dikkat ediyordu.[15] Yine de yeni yönetim üretimi de artırmaya hevesliydi ve bu amaçla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinden göçmenler getirtti ki bu Bosnalı toprak sahiplerinin çıkarlarını her halukarda etkileyecek bir adımdı.[16] Bu toprak sahiplerini aynı ölçüde tedirgin eden başka bir konu da hükümetin, hak gibi orantılı bir ödeme sistemini, tercihen toptan ama en azından sabit bir ürün miktarı ile değiştirme amacıydı. Son olarak kiracıları, ekip biçtikleri toprakları sahiplenmelerine olanak sağlayan bir ziraat kredisi sistemi oluşturmaya yönelik temkinli bir girişime de bu bağlamda değinmek gerekir.[17] Müslüman üstsınıf,

---

14 Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941 god.* (Saraybosna, 1958), s. 67. Bkz. Ayrıca Mehmed Spaho, *Die Agrarfrage in Bosnien und in der Herzegowina* (Viyana, 1912); Babuna, *Die nationale Entwicklung*, s. 64-74.

15 Čupić-Amrein, *Die Opposition*, s. 207-209. Bazı Sırp tarihçiler, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesinin kırsal bölgelerdeki özgürleşme sürecini durdurduğu için aslında karşı devrimle ilgili bir gelişme olduğunu düşünür. Bkz. Milorad Ekmečić, "Die serbische Politik in Bosnien und der Herzegowina und die Agrarrevolutionen 1848-1878", (ed.) Ralph Melville ve Hans-Jürgen Schröder, *Der Berliner Kongreß von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Wiesbaden, 1982), s. 427-444, burada s. 440.

16 Ferdinand Hauptmann, "Reguliranje zemlišnjog posjeda u Bosni i Hercegovini počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladvine", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 16 (1965), s. 151-171.

17 Avusturya reform girişimlerine bir bakış için bkz. Babuna, *Die nationale Entwicklung*, s. 74-83.

modern burjuva değerlerini sahiplenemediği için de bu koşullar altında gittikçe daha çok güç kaybediyor gibi görünüyordu.[18] 1910 yılından kalma istatistiksel veriler, çiftlik sahiplerinin yaklaşık %90'ı Müslüman da olsa, gayrimüslim çiftlik sahiplerinin oranının yükselmekte olduğunu gösteriyor.[19] Bir yazar, "Bosnalı toprak sahiplerinin çoğunun (%61.38) [adam başı] 125.55 hektardan daha az toprağa sahip olduğunu" ve "(büyük olasılıkla Müslüman) sadece on yedi beyin ya da Bosnalı toprak sahiplerinin %0.18'inin [adam başı] 2.473 hektardan daha fazla toprağa sahip" olduğunu yazar.[20]

Dolayısıyla gittikçe daha fazla Müslüman önderini, Avusturya yönetimine karşı daha muhalif bir tutum takınmalarına iten neden hem topluluklarının dinî davalarına hem de kendi sosyo-ekonomik çıkarlarına yönelik bir güvensizlik duygusuydu. Başlangıçta bazı tutucu ulemalar, doğrudan göç etmeyi savunacak kadar ileri gittiler; çünkü onlara göre gayrımüslim bir yönetim altında yaşamak İslami kaidelere uymuyordu.[21] Ancak Osmanlı İmparatorluğu'na göç, hem Avrupa'nın hem de Bâb-ı Hümayun'un dikkatini, işgal altındaki eyalette yaşayan Müslümanların kabul edilemez durumlarına dikkat çekmeyi amaçlayan bir tür siyasi protesto olarak görülüyordu. 1881-82 yılında zorunlu askerliğin getirilmesi, ilk ani dışgöç dalgasına yol açtı. Müslümanların özerklik hareketinin hız kazandığı 20. yüzyılın başlarında bu göç dalgasında bir artış daha gözlendi ve sadece 1900-01 yılında yaklaşık 13.000 insan göç etti. Üçüncü bir dalga 1908 yılında, Avusturya'nın Bosna-Hersek ilhakından hemen sonra gerçekleşti.[22] Çeşitli araştırma-

18 Bosnalı toprak sahibi sınıfının rantiyeci zihniyetinin moderniteyi engelleyici rolünü vurgulayan bir yorum için bkz. Ferdinand Hauptmann, "Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX. stoljeća", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 17 (1969), s. 23-40.

19 Babuna, *Die nationale Entwicklung*, s. 84.

20 Banac, *The national Question in Yugoslavia*, s. 367.

21 Bkz. Hans-Jürgen Kornrumpf, "Scheriat und christlicher Staat: Die Muslime in Bosnien und in den europäischen Nachfolgestaaten des Osmanischen Reiches", *Saeculaum* 35 (1984), s. 17-30.

22 Čupić-Amrein, *Die Opposition*, s. 89-90.

cılar, 1878 ve 1918 yılları arasında yaklaşık 150.000 Müslüman'ın Bosna-Hersek'ten Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettiğini hesaplamıştır.[23]

Bu yeni Müslüman uyrukların gelişine karşı II. Abdülhamit'in tavrı ikircikliydi. Bir yanda, o ve hükümeti Anadolu'nun İslamlaşmasına katkıda bulunduğu için Bosna-Hersek'ten Müslüman göçlerini açıkça teşvik etti.[24] Öte yandan Osmanlı hükümeti 1879 gibi erken bir tarihte, Bosna'dan Müslümanların toplu göçlerinin imparatorluk çıkarlarına vereceği zararlara dikkat çekmişti ki bunların en belirgin olanlarından biri, Bosna-Hersek bağlamında, hükümdarlık haklarını korumanın gittikçe daha zor olacağıydı.[25] Bir çeyrek yüzyıl sonra bile Bâb-ı Hümayun, Bosna'dan gelen göçlere karşı tavır almaktan yana olmuştu. Bu argüman, Avusturya yönetimi altında büyük bir Müslüman nüfusu olduğu sürece, Avusturya'nın, padişahın hükümetine karşı dostça davranmaya devam edeceği görüşüne dayanıyordu. Ancak Bağdat Demiryolu bittikten sonra, Bâb-ı Hümayun bu bağlamdaki politikalarını, özellikle de demiryolu bo-

---

23 Vojislav Bogičević, "Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918 god.", *Historijski zbornik* 3 (1950), s. 175-188; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914* (Saraybosna, 1976), s. 108-133; Milorad Ekmečić, "Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemlja od kraja XVIII vijeka do 1941", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 20 (1972-73), s. 101-136; Sulejman Smlatić, "Iseljavanje Jugoslavenskih Muslimana u Tursku i njihivi prilagodjavanje novoj sredini", *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom* (Zagreb, 1978), s. 249-256.

24 Selim Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu üzerine Bazı Düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul, 1991), s. 435-442, burada s. 441; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)* (Ankara, 1994), s. 236-242; Fikret Adanır ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of the Ottoman Empire", *Migrations et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations*, (ed.) René Leboutte (Brüksel, 2000), s. 273-292, burada s. 279. Bkz. Ayrıca Kemal H. Karpat, "The *hijra* from Russia and the Balkans: the process of self-definition in the late Ottoman state", *Muslim Travellers. Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, (ed.) Dale F. Eickelman ve James Piscatori (Londra, 1990), s. 131-152.

25 Bkz. 27 Nisan 1879 tarihli Bakanlar Kurulu notası, *Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri*, s. 82-85.

yunca Müslümanları yerleştirme gibi bir gereksinim oluşması durumunda, yeniden gözden geçirebilir ve belki de değiştirebilirdi.[26]

Bosnalı Müslüman kamuoyu da bu konuda hemfikir değildi. Bazı ulemalar göçe açıkça karşı çıktılar. Örneğin Muhammed Hadžijahić, okurlarını ortak Bosna memleketlerini terk etmemelerine çağırdığı bir dizi makale yayımlarken, Bosna Müslümanları ile İstanbul arasındaki bağları zayıflatmayı amaçlayan Avusturya politikalarını destekleyen Müftü Mehmet Tevfik Azab Agazade-Azapagić göçe karşı resmî bir risale yayımladı.[27] Buna rağmen Avusturya yönetimi altındaki Bosna-Hersek'teki Katoliklerin sayısı gözle görülür şekilde artarken, Müslümanların toplam nüfustaki oranı sürekli düştü.[28]

Yeni yüzyıla girildiğinde, bu gelişme Avusturya-Macaristan yönetimini de endişelendirmeye başlamıştı. Bosna-Hersek üzerindeki Sırp iddiaları gittikçe daha yüksek sesle dile getiriliyorken, sadakatleriyle bilinen Katolikler Hırvat ulusalcılığının çekimine kapılıyordu. Macar kökenli ve Habsburg dualizminden yana Benjámin Kállay için ne Sırp ne de Hırvat öğesi yeterince güven verici görünüyordu. Bu durumda Kállay'in geliştirdiği zekice çözüm, İkili Monarşi'ye sadakat geliştirmeye yarayacak yeni bir siyasi konsept olarak *bošnjaštvo* (Bosnalılığı) yaymaktı. 1883 kadar erken bir tarihte "Bosna ulusu", ne Sırp ne de Hırvat hassasiyetine dokunacak tarafsız bir kavram olarak kullanı-

26 14 Ağustos 1902 tarihli Bakanlar Kurulu özel oturumu protokolü, *Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri*, s. 205-208.

27 Muhamed Mufaku al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), s. 242-253, burada s. 248-251.

28 *Population in Bosnia-Hercegovina according to confessional affiliation, 1879-1910*

	1879	*1885*	*1895*	*1910*
Ortodoks	496.761 (%42,86)	571.250 (%42,76)	673.246 (%42,94)	825.918 (%43,49)
Müslüman	448.613 (%38,72)	492.710 (%36,88)	548.632 (%34,99)	612.137 (%32,25)
Katolik	209.391 (%18,07)	265.788 (%19,88)	334.142 (%21,31)	434.061 (%22,87)

Source: A. Popovic, *Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane* (Berlin/Wiesbaden, 1986), s. 271.

lıyordu.[29] Bir sonraki yüzyıl başladığında, *bošnjaštvo* Hırvat ve Sırp ulusalcılıklarıyla yarışan bir resmî ideolojiye dönüşmüştü. Ancak uygulamada, Sırp ve/veya Hırvat emellerinin gerçekleşmesi durumunda en çok kaybedecek şeyi olan Müslüman toprak sahipleri, bu kampanyanın temel hedef kitlesiydi. Dolayısıyla Kállay, geliştirdiği Bosnalılığa bu kişilerin sıcak bakacaklarını umuyordu. Gerçekten de hareketin ana yayın organı olan *Bošnak* (Boşnak), Müslüman toprak sahibi elit kesimin üyelerinden Mehmet Bey Kapetanović-Ljubušak tarafından kuruldu ve çıkarıldı.[30]

Ancak Bosnalılık fikri Müslümanlara hitap etmedi ve eğitim düzeyi düşük kitleler kendilerini İslamcı ümmetin üyeleri olarak görmeye devam ettiler. Sadece ortaya çıkmakta olan ve çoğu Avusturya-Macaristan yönetiminde görevli Müslüman entelijansiyası, ulusal davayı, yani Bosnalılığı destekleme eğilimi gösteriyordu.[31] Eğitim düzeyi yüksek insanların bazıları da Sırp ya da Hırvat ulusal kimlikten yana tavır aldılar. Örneğin 1903 yılında eğitimli ve kentli bir Müslüman grup tarafından kültürel bir oluşum olarak kurulan *Gayret* kurumu, Sırp yanlısı bir duruş benimsedi.[32] 1902 yılında Zagreb'de ortaya çıkan paralel bir hareket de İslamı modern uygarlığa engel olarak görüyordu.[33] Kendilerini "ilerici" Müslüman olarak adlandıran bu grup, Bosna-Hersek'in gelecekte Sırplarca ele geçirilmesine zemin hazırlamakla suçladıkları "gerici" Müslüman özerklik hareketine karşı uyarıyordu. Kendilerini, Bosnalı Müslüman topluluğunun, ortaçağın Bogomil Hırvatlarının

29 Bkz. Babuna, *Die nationale Entwicklung*, s. 207. Krş. Ayrıca, "The Muslims of Bosnia-Herzegovina", s. 103; Friedman, *The Bosnian Muslims*, s. 64.

30 Bkz. Banac, *The National Question in Yugoslavia*, s. 360-362. Sınail Balić'e göre, Kállay aynı zamanda Bosnalı Müslümanları Katolik inancına çevirme amacını güdüyordu, bkz. *Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt* (Köln-Weimar-Viyana, 1992), s. 43.

31 Čupić-Amrein, *Die Opposition*, s. 229-238.

32 Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)* (Saraybosna, 1986), s. 13-140. Sırp yanlısı Müslüman aydınları hakkında bkz. Ayrıca Babuna, *Die nationale Entwicklung*, s. 238-245.

33 [Osman Nuri Hadžić], *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini* (Zagreb, 1902). Bkz. Ayrıca Babuna, *Die nationale Entwicklung*, 245-250.

torunları olarak görüyorlardı ve dolayısıyla Müslümanlar arasında bir Hırvat ulusal bilincin geliştirilmesine yönelik ajitasyon yapıyorlardı.[34]

Durum böyleyken, Avusturya-Macaristan rejimine karşı en önemli Müslüman muhalif platformu geleneksel dinî önderler ayakta tutuyordu. Bu muhalif grup özellikle de dinî vakıflar (*vakuf*) ve İslami eğitim konuları etrafında toplanıyordu.[35] Müslüman siyasi aktivizminin yüzyılın başlarında belirmesinin altında, bir din değiştirme olayı –Mostar yakınlarında yaşayan genç bir Müslüman kadının 1899 yılında Katolik oluşu– yatıyordu ve bu kısa zamanda ülke çapında bir protesto hareketine dönüşmüştü. Mostar müftüsü Ali Fehmi Džabić ve aynı kentteki bir tür okuma grubu olan Kıraathane'nin kurucusu Mujaga Komadina'nın önderliğindeki protestocular yetkililerden, sadece sözü geçen din değiştirme vakasında yapılan yanlışın kısa zamanda tazminatını değil, aynı zamanda daha büyük çapta, Müslüman topluluğun sosyal ve kültürel gereksinimlerine daha yakın ilgi talep ettiler. Bunu takiben, Müslüman dinî okullarının finansmanı ve yönetimi konuları, özellikle de vakıf malları, kiraları ve maaşları ile ilgili karmaşık yasal yönetmelikler hararetli tartışma konusu oldu.[36] Džabić, destek almak için 1902 yılında İstanbul'a gittiğinde, Avusturya hükümeti onun Bosna-Hersek'e dönüşünü yasaklayarak tepkisini gösterdi. Bu durum, Müslüman hareketini yıllarca öndersiz bıraktı, ta ki üst tabakanın çıkarlarını etkileyen bir ziraat reformu tasarısıyla yeni bir muhalif havanın esmeye başlaması ve önemli bir toprak sahibi olan Alibey

34 Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1980), s. 233-248.

35 *Vakıf* kurumu hakkında bkz. Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak vakıflarının idari mali muhtariyeti meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* 1 (1941-1942), s. 11-25; M. Fuat Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesi* (İstanbul, 1983); Vera Mutafchieva, *Le vakif – un aspect de la structure socio-économique de l'Empire ottoman (XVe – XVIIe s.)* (Sofia, 1981); Ahmed Akgündüz, *İslam hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara, 1988).

36 Robert Donia, *Islam under the Double Eagle: the Muslims of Bosnia and Herzegovina 1878-1914* (New York, 1986), s. 124-166.

Firdus'u ön plana çıkarmasına kadar.[37] Bu yeniden düzenlenme süreci 1906 yılında Bosna-Hersek'in ilk siyasi partisi olan Müslüman Ulusal Örgütü'nün (*Muslimanska narodna organizacija*) kurulmasıyla sonuçlandı.[38] Bunun sonrasında Müslüman topluluğun adına konuşan hareketin, dinden çok ekonomik içerikli talepleri oldu.[39] Alibey Firdus, Avusturya-Macaristan yetkililerini Müslüman siyasi önderleri ile müzakerelere yeniden başlamaya ikna etti ve bunlar daha barışçıl bir havada ele alındı. Ortaya çıkmakta olan anayasal monarşi ile olan bağların yeni perspektiflerine açıkmış gibi görünen 1908 Jön Türk devriminin etkisi altında Avusturya rejimi, uzlaşmacı olmak zorunda hissetti. Böylece, 5 Ekim 1908 yılında Bosna-Hersek tamamen çifte monarşinin egemenliği altına geçmeden, Müslüman topluluğun hemen hemen bütün kesimleri memnun edilmişti.[40]

Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesinden sonra oluşan diplomatik kriz, aynı zamanda bu eyaletin içindeki durumu da yansıttı. Yıllardır yoğun bir ulusalcı çalkalanmaya tâbi kalan Sırp Ortodoks halkı, Bosna-Hersek'in uluslararası konumundaki değişikliği, Sırp ulusalcı hedeflerine bir engel olarak algıladı. 1908'i izleyen yıllar Sırp gençlik hareketinin gittikçe daha radikalleşmesine ve sonunda çarpıcı 28 Haziran 1914 suikastına sahne oldu.[41] Böylesine gergin bir hava-

37 Hamdija Ćemerlić, "Alibeg Firdus. Borba muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju", *Jugoslvenski narodi pred Prvi svetski rat* (Belgrad, 1967), s. 877-885.

38 Aydın Babuna, "The Emergence of the First Muslim Party in Bosnia-Hercegovina", *East European Quarterly* 30, 2. sayı (1996), s. 131-151. Bkz. Ayrıca Čupić-Amrein, *Die Opposition*, s. 110-112.

39 1906 yılında Avusturya-Macaristan parlamentosuna sunulan notanın metnine bakınız: *Memorandum bosansko-hercegovačkog muslimanskog naroda upućen državnim odborima ugarskog i austrijskog sabora u Budimpesti godine 1906* (Zagreb, 1906).

40 Čupić-Amrein, *Die Opposition*, s. 108-110. Bkz. Ayrıca Eugen Sladović, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini* (Belgrad, 1926), s. 137-151; Osman Nuri-Hadžić, *Borba Muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, V. Skarić, O. Nuri-Hadžić, N. Stanojević, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, (Belgrad, 1938), s. 56-101; Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, s. 187-206.

41 Güney Slav öğrenci hareketi ve 1908 sonrası gizli örgütlerin ortaya çıkması ile ilgili bkz. Čupić-Amrein, *Die Opposition*, s. 368-406. Bkz. Ayrıca Jovan

da Bosnalı Müslümanlar kendilerini yeniden yönlendirmeye çalışıyorlardı. Bâb-ı Hümayun'un 1909 yılında Bosnalı Müslüman önderlerini katmadan, Avusturya ile anlaşıp, maddi tazminat karşısında Avusturya'nın *fait accompli*'sini tanımaya karar vermesi, Bosnalı Müslümanların ulusal hak arama süreçlerinde bir dönüm noktası oldu.[42] Bu tarihten itibaren Müslüman gruplar ya Avusturya yanlısı bir duruşa yaklaştılar ya da Hırvatlarla koalisyon oluşturma arayışına girdiler. İmparatorun 1910 yılının başlarında tanıdığı yerel anayasa, artık (Sırplardan sonra) yerel mecliste ikinci büyük temsiliyet olmalarına izin verilen Müslümanların siyasi yaşamda tâbi oldukları eski ağır koşulları hafifletti.[43]

Bosna-Hersek'teki Sırp Ortodoks halk Birinci Dünya Savaşı boyunca, Sırp karşıtlığı ile ün salmış bir Hırvat olan General Sarković'in askerî rejimi altında çok baskıcı politikalara maruz kaldı. Bu rejim, sınır bölgelerindeki Sırp gerillalara karşı, hem Hırvatlardan hem de Müslümanlardan oluşturulan savunma kuvvetleri yerleştirdi. Bu bağlamda birçok Sırp köylü evlerinden sürüldü ve entelektüeller hapsedildi.[44] Ama 1918'den sonra acı çekme sırası Hırvatlara ve Bosnalı Müslümanlara geldi. Özellikle de Müslümanlar, kendilerini ağır ekonomik ve siyasi baskılar altında buldu. Sırp siyasetçilerin yıllardır tekrar tekrar verdikleri bir söz, ziraat reformuydu. Bu yüzden Bosna-Hersek'teki yarıcılık sistemi Şubat 1919 tarihli geçici karar ile

---

Cvijić, *L'Annexion de la Bosnie et la Question serbe* (Paris, 1909); K.V. Vinogradov, *Bosniyskiy krizis 1908-1909 gg. Prolog Pervoy mirovoy voyny* (Leningrad, 1964); Karl Kaser, "Die Annexion Bosniens und der Hercegovina im Jahre 1908 und ihre Auswirkungen auf die Politik der bosnisch-hercegowinischen Serben", *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 22 (1982), s. 195-208; *a.g.e.*, "Die serbische bürgerliche Politik in Bosnien und der Hercegovina vom Ende der Annexionskrise bis zum Ende der ersten Saborsession (1909-1911)", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 22 (1986), s. 63-90.

42 Bosna-Hersek'in Avusturya egemenliğine alınmasının resmen tanınmasını belgeleyen 26 Şubat 1909 tarihli Avusturya-Osmanlı protokolünün metni için bkz. *Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri*, s. 287-291.

43 Čupić-Amrein, *Die Opposition*, s. 47-59.

44 Bkz. Richard B. Spence, "General Stephan Freiherr Sarkotić von Lovčen and Croation Nationalism", *Canadian Review of Studies in Nationalism* 17, sayı 1-2 (1990), s. 147-155.

feshedildi ve (çoğunlukla) Müslüman toprak sahiplerine hiçbir tazminat ödenmeden, 93.000'den çok *kmet* aileyi, işledikleri toprakların sahipleri haline dönüştürdü.[45] Bu esnada Müslümanlar, toplumdan dışlanması gereken özelliklere sahip parazit öğeler olarak bakılıyordu. Bu koşullar altında, Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir göç dalgası başladı; daha da kötüsü 1918 ve 1920 yılları arasında yaklaşık iki bin Müslüman Sırp misilleme eylemlerinin kurbanı oldu.[46]

Bu tür zorluklar Müslüman topluluğun çeşitli kesimleri arasındaki dayanışma duygularını artırdı. Zengin ve yoksul, tutucu ve ilerici, kentli ve köylü gruplar arasındaki eski ayrılıklar önem kaybetmeye başladı. 1919 yılında Yugoslav Müslüman Örgütü'nün (Jugoslavenska Muslimanika Organizacija JMO) kurulmasıyla, burjuva kökenli yeni önderlerle, baskılara karşı daha karmaşık ve incelikli bir mücadele başladı.[47] Sırpların, Hırvatların ve Slovenlerin krallığında, Avusturya sponsorlu *bošnjaštvo* konseptine doğal olarak burun kıvrılıyordu. Bu nedenle JMO "Boşnak" terimini kullanmaktan kaçındı. Onun yerine, Yugoslavyalığa vurgu yaptı ya da Müslümanların Sırplar ve Hırvatların bir sentezi olduğunu belirtti ve kesin bir tavırla, bir ya da öteki tarafla özdeşleşmeyi reddetti.[48] Viyana'da aldığı bir akademik derecesi olan kentli avukat Mehmet Sapho'nun yetkin önderliğinde JMO bu dönemin koalisyon hükü-

45 Milan Ivšić, *Les problèmes agraires en Yougoslavie* (Paris, 1926), s. 243-263; Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford, CA, 1955), s. 353-382; John R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country* (Cambrdige, 1996), s. 146-148.

46 Salim Čerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika* (Saraybosna, 1968), s. 184-192; Atif Purivatra, *Jugoslavenska Muslimansko Organizacija u političkom životu kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 2. baskı (Saraybosna, 1977), s. 34-47.

47 Bu kurum hakkındaki en ayrıntılı inceleme: A. Purivatra, *Jugoslavenska Muslimansko Organizacija*. Krş. Ayrıca Banac, *The National Question in Yugoslavia*, s. 372-373; *a.g.e.*, "Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Post-Communist Statehood, 1918-1992", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, (ed.) Mark Pinson (Cambridge, MA, 1993), s. 129-153, özellikle de s. 135-141.

48 1920'li yılların başlarında ve programlarında JMO tarafından kullanılan argümentasyon için bkz. Purivatra, *Jugoslavenska Muslimansko Organizacija*, s. 391-393 ve s. 418-420.

metlerinde yer aldı. Partinin inisiyatifi sonucunda, Bosna-Hersek nüfusunun değişik geleneklere, kültürlere ve dünya görüşlerine sahip üç değişik grup insandan oluştuğu, istemeye istemeye de olsa, geniş çapta kabul görmeye başladı.[49] Aynı zamanda JMO, üyelerinde Bosnalı Müslüman topluluğunun üyesi olmaktan gurur duymalarını amaçlayan bir ideolojik kampanyanın sponsorluğunu üstlendi. Polemik bir tat taşıyan birçok makalede, sadece Müslümanların "Bosna-Hersek'in asıl yerel halkı [olduğu], Müslümanların Bosnalı 'Patarinler' ve Hırvat ve Sırp halklarının en saf kısmı, Kral Tvrtko'nun saf torunları" oldukları vurgulanıyordu.[50] Buna rağmen JMO dinî bir topluluğun örgütü olarak davranmak durumundaydı; oysa aslında, Bosna-Hersek'te Hırvatların ve Sırpların tamamen ulusalcı çizgide örgütlendikleri bir dönemde, seküler ve burjuva bir hareketi temsil ediyordu.[51]

Sırpların, Hırvatların ve Slovenlerin Güney Slav Devleti 1929 yılında isim değiştirdi ve Yugoslav Krallığı oldu. Bu Bosna-Hersek yönetiminin kaybı anlamına geliyordu, çünkü ülke artık Vrabaska (Banja Luka yakınlarında), Drinska (Saraybosna yakınlarında), Primorska (merkezi Split olan, Hersek'e ait bölgeler) ve Zetska (Hersek ve Karadağ'a ait bölgeler) gibi topografik adlandırmalar taşıyan çeşitli eyaletlere bölünmüştü.[52] Ancak olumsuzlukların doruğuna daha ulaşılmamıştı: Şubat 1939 tarihinde yapılan Sırp-Hırvat anlaşması (*sporazum*), Yugoslavya'nın Bosnalı Müslümanların çıkarlarını tamamen göz ardı eden bir bölgesel bölünme öngörüyordu: Bosna-Hersek'in Mostar kentini de içeren Batı kesimleri özerk Hırvat banovinasının ayrılmaz parçalarına haline dönüştü; geri kalanını ise Sırplar kendi payları olarak kabul etti. Müslümanların, Bosna-Hersek'in Sırbistan, Hırvatistan ve Slovenya'nın yanında-

49 Purivatra, *Jugoslavenska Muslimansko Organizacija*, s. 395.

50 Sakip Korkut, "Stanovište bosanskih muslimana", *Hrvat* (5 Kasım 1919), 4. Alıntılanan yer: Banac, *The National Question in Yugoslavia*, s. 372. Ayrıca krş. Babuna, *Die nationale Entwicklung*, s. 287-291.

51 Purivatra, *Jugoslavenska Muslimansko Organizacija*, s. 408-410.

52 Lampe, *Yugoslavaia as History*, s. 164 ve s. 167-168.

ki "dördüncü Yugoslavya birimi" olarak tanınacağı yolundaki ümitleri sonunda tamamen yıkılmıştı.[53]

İkinci Dünya Savaşı boyunca Bosna-Hersek'in bütün bölgeleri Bağımsız Hırvat Devleti tarafından ilhak edildi. *Ustaša* ideolojisi Bosnalı Müslümanları İslam dinine bağlı Hırvatlar olarak kabul ediyordu. Ustaša hareketinin önderi ve yeni devletin başı olan Ante Pavelić, "Bosna'nın Müslüman öğelerinde Hırvat ulusal bilincin hiçbir zaman kaybolmadı[ğını] ve Türklerin ayrılmasından sonra yeniden yüzeye çıktı[ğını]" ileri sürdü.[54] Pavelić aynı zamanda Müslüman hassasiyetlerini de kırmaktan çekinmiş gibi görünüyor; oysa yalnızca birkaç Müslüman siyasi lider kendini Hırvat olarak ilan etmeye hazırdı. Çoğunluk sadece zaman kazanmaya çalışıyorken, JMO önderlerine muhalif bir grup, Hırvatların hedeflerine karşı Bosna-Hersek üzerinde Alman koruması sağlamaya çalışıyordu.[55] Örneğin Mostar kentinin Müslüman Ulusal Komitesi (*Narodni Odbor*), Kasım 1942'de Adolf Hitler'e bir nota göndererek, Ustaša yönetiminden şikâyetçi oldu ve aynı zamanda, Bosna özerkliği karşısında Almanlarla işbirliği yapmayı önerdi.[56] Sırp bakış açısına daha yakın duran yazarlar, bu olayları şöyle algılar:

> Müslümanların çoğu kukla Hırvat devletinin sadık yurttaşları oldu ve bu hükümetin Sırp karşıtı politikalarını benimsedi. Müslümanların kendilerini "Ustaši"ler ile özdeşleştirmesi ve Sırpların kırımına aktif olarak katılmış olmaları, *Četnici*leri kanlı intikam almaya provoke etti.[57]

---

53 Banac, "Bosnian Muslims", s. 140-141.

54 Ante Pavelić, "Pojam Bosne kroz stoljeća", *Spremnost* (Zagreb, 1 Mart 1942), s. 2, alıntılanan yer: Banac, "Bosnian Muslims", s. 141.

55 Bkz. Banac, "Bosnian Muslims", s. 142 vd.

56 Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh* (Saraybosna, 1987), s. 71-79.

57 Wayne S. Vucinich, "Yugoslavs of the Moslem faith", *Yugoslavia*, (ed.) Robert J. Kerner (Berkeley, Los Angeles, 1949), s. 261-275, burada s. 272. Savaş sonrası dönemin başlarında Yugoslav Komünist Partisi'nde (CPY) de bu görüş yaygındı, krş. Wolfgang Höpken, "Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime", Andreas Kappeler, Gerhard Simon ve Georg Brunner (ed.), *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand* (Köln, 1989), s. 181-210, burada s. 189.

Gerçekten de, Ustaša yönetiminden yana ya da aktifçe karşı olmalarından bağımsız olarak, Bosnalı Müslümanlar Sırp *Çetnik* saldırılarının hedefi oldu ve savaş, sona erdiğinde verdikleri kayıpların 86.000, yani Müslüman nüfusun %6.8'ini bulmasıyla sonuçlandı. Bazı yazarlara göre bu oran %8.1'e kadar çıktı ve böylece "Yahudiler ve Çingeneler dışında, Sırpların (%7.3) ya da herhangi başka bir halkın kaybından daha büyük bir oran"a ulaştı.[58]

Tito'nun partizanları da, etnisite bağlamında Müslümanları ulusal değil, öncelikle dinî bir grup olarak kabul etmelerine rağmen, Bosna-Hersek'in en azından bölgesel bütünlüğünü tanımaya hazırdılar. Ekim 1940 tarihinde CPY'nin Beşinci Bölgesel Konferansı Zagreb'de toplanana kadar, bu ulusal sorun ayrıntılı olarak ele alınmamıştı. Ancak bu toplantıda Milovan Djilas, Bosna-Hersek'te sadece iki etnik grubun, yani Sırpların ve Hırvatların bulunduğunu iddia ettiğinde, Bosnalı bir delege ona sertçe karşı çıktı ve yalnız Müslüman üstsınıfların kendilerine Sırp ya da Hırvat kimliği seçme şansına sahip olduklarını, oysa insanların çoğunun kendilerini sadece Boşnak olarak tanımladığına işaret etti. Bu delege Bosnalı Müslümanların henüz tam anlamıyla bir ulus düzeyine gelmediklerini kabul etti ama hazırda bir etnik grup olduklarını söyledi.[59] Aynı toplantıda Tito "Bosna, dinden bağımsız olarak, yüzyıllar boyu süregelen ortak yaşam temelinde birdir" diyerek bu sorunu açıklığa kavuşturdu.[60] Bunun üzerine partinin, Sırp ve Hırvatların birer ulus oluştururken Müslümanların etnisite kavramının dışında özel bir grup olarak görüleceği ve Bosna-Hersek'in bölgesel bütünlüğünü yeniden sağlanacağı hedefine ulaşmaya çalışmaya devam etmesi kararlaştırıldı. 1942-1943 yılına gelindiğinde durumda başka gelişmeler olmuştu. Ulusal mesele hak-

58 Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History* (Londra, 1994), s. 192. Malcolm Balić'e dayanıyor, *Das unbekannte Bosnien*, 7. Düşük olan oranı veren Bojoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (Londra, 1985), s. 124. Alıntılanan yer: Banac, "Bosnian Muslims", s. 143.

59 Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana izmedju teorije i politike* (Rijeka, 1981), s. 182 ve s. 202-203.

60 "Bosna je jedno, zbog vekovnog zajedničkog života, bez obzira na veru". Bkz. Suljević, *Nactionalnost Muslimana*, s. 204.

kında yazdığı bir makalede Tito, gelecekteki Yugoslavya Federasyonu çerçevesinde çözüm bekleyen sorunlar arasında Bosna-Hersek sorununu da saymıştı.[61]

Böylece İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bosna-Hersek, Sosyalist Yugoslavya Federasyonu'nun bir üye cumhuriyeti olarak yeniden belirdi. Ancak 1946 anayasası sadece beş ulus tanıyordu: Sırplar, Hırvatlar, Slovenler, Makedonyalılar ve Karadağlılar. Resmî parti çizgisine göre Bosna-Hersek'in nüfusu sadece Sırplardan ve Hırvatlardan oluştuğu için, Bosnalı uyruğu olmayacaktı. Bosnalı Müslümanlar, bu iki uyruktan istediklerini seçmekte özgürlerdi. Dolayısıyla 1948 yılındaki savaş sonrası ilk nüfus sayımında kendilerini Sırp, Hırvat ya da "uyruğu belli olmayan Müslüman" (*muslimani nacionalno neopredeljeni*) olarak tanımlamakta serbesttiler. Sonuçlar CPY için uyarıcı nitelikteydi: Sadece 72.000 insan Sırp ve 25.000 insan kendini Hırvat, ama 778.000 "belli olmayan" tanımlamasını seçti.[62] 1953 sayımında kendilerini "Yugoslav, belli olmayan" olarak tanımlama olanağına sahiptiler (*Jugosloveni neoprejeljeni*). 1961 yılında rejim tarafından sağlanan yeni bir kategoriye daha sahip oldular: "Müslüman (etnik bağ)" (*Muslimani [etnička pripadnost]*). Son olarak, 1971 sayımında Müslümanlara kendilerine "uyruk anlamında Müslüman" (*Muslimani u smislu narodnosti*) deme hakkı tanındı.[63]

Yeni bir uyruk tanımakla Yugoslav komünistler aslında *de facto* bir durumun farkına varıyorlardı, çünkü Bosnalı Müslümanlar kendi özel kimliklerini Avusturya yönetimi sırasında öne çıkartmışlardı bile. Buna rağmen 1960'lı ve 1970'li yıllar-

---

61 "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnoolobodilaćke borbe", *Proleter*, sayı 16 (Eylül 1942), s. 4. Alıntılanan yer: Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, s. 206.

62 Höpken, "Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime", s. 195.

63 Robert Donia ve William G. Lockwood, "The Bosnian Muslims: Class, Ethnicity, and Political Behavior in a European State", (ed.) Suad Joseph ve Barbara L.K. Pillsbury, *Muslim-Christian Conflicts: Economic, Political and Social Origins* (Boulder, 1978), s. 185-207, burada s. 197 vd.; Zachary T. Irwin, "The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herzegovina", *East European Quarterly* 17, 4. sayı (1984), s. 437-458, özellikle de s. 442-446; Höpken, "Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime", s. 196-203.

da Hırvatlar, ama özellikle de Sırplar arasında Müslüman karşıtı görüşler fazlasıyla yaygındı. Çünkü Tito, sözü geçen rakip ulusal varlıkları dengelemek amacıyla Müslüman unsurunu giderek daha çok kullanıyordu. Bunun da ötesinde, söz konusu yıllarda Bosna-Hersek'teki Müslümanlar, Osmanlı yönetiminin sona ermesinin ardından ilk defa, hem sayıca hem de sosyo-politik etkileri açısından, baskın etnik topluluk olarak belirdi.[64] Bu gelişme, federal düzeyde Sırplar ve Hırvatlar arasında öfkeli ulusalcı duyguların rönesansıyla paralel gelişti. Son olarak, Kosova ve Vojvodina'daki etnik gerilimden güç alan Sırp Ortodoksisi, 1980'li yıllarda yeniden canlandı. Bu canlanma olayları, Sırp Bilim Akademisi'nin 1986 yılında verdiği ve sinsice bir şekilde Sırp olmayan uyrukların Sırp halkını Yugoslav Federasyonu içine asimile ettiğinden dem vuran "nokta"ya götürdü.[65] 1979 İran Devrimi'nden ilham alan Müslüman aydınlar da kendilerini ifade etmenin yeni yollarını aramaya başladı. Ancak gün be gün zayıflamakta olan rejim, 1983 yılında katı yöntemlere başvurdu ve Bosnalı bir Müslüman devletin propagandasını yaptıkları için, aralarında Dr. Aliyev İzzetbegoviç'in de bulunduğu bazı Müslüman aktivistleri on ya da daha fazla yıl hapis cezasına çarptırdı.[66]

1990'lı yıllar sadece Yugoslavya'nın dağılmasına değil, özellikle de Bosna-Hersek'te şiddetli etnik ulusalcılığın köpürmesine de sahne oldu. Kamuoyu genelde Bosnalı ulusal kimliğini ve özelde Bosnalı Müslüman kimliğini tartıştı. Ulusalcı bölücülük tehlikesiyle karşı karşıya kalan Müslüman aydınlar, cumhuriyetin bölgesel bütünlüğünü korumak için son bir girişimle eski *bošnjaštvo* konseptini yeniden ortaya çıkardılar. Sırplar ve Hırvatlar *Bošnjak* olarak adlandırılmayı reddettikleri için bu terim yalnızca Müslüman Bosnalılar ile bağlantılandırılır oldu.[67] Sonuçta Müslüman Bosnalılar yıllardır kendilerini "Boşnak" ola-

64 Banac, "Bosnian Muslims", s. 145; Lampe, *Yugoslavia as History*, s. 330.

65 Malcolm, *Bosnia*, s. 203-207.

66 Malcolm, *Bosnia*, s. 208.

67 Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village* (Princeton, 1995), s. 33-36.

rak adlandırmak için can atmışlardı.[68] Bu insanlar her zaman, büyük "M" ile yazılan Müslümanların etnik Müslüman ve küçük "m" ile yazılan Müslümanların dinî bir topluluğa ait olduklarını içeren tuhaf icadın, Bosnalı Müslüman aydın-politikacı Adil Zulfikarpašić'in deyimiyle,

> Hırvat ve Sırplardan gelecek tepkilere karşı bir korkudan [kaynaklandığını düşünmüşlerdi]. Onlara, özellikle de Sırp ulusalcılarına karşı bir korku nedeniyle Parti, ilkesiz ve yetersiz bir karar geçirdi ve Boşnaklar için ulusal bir isim icat ederek meseleyi gereksiz yere karıştırdı.[69]

Komünist Parti'nin bir konferansında bu konu hakkında konuşmaya davet edilen tarihçi Branislav Djurdjev gibi Sırplar bile,

> ortaçağlardan beri kendi isimleri olan ve her zaman Boşnak olarak anılan Müslümanlara zorla başka bir isim takılmaması gerektiğini söyledi.[70]

Osmanlı yönetimi altında Bosna: Tarihyazımı ve ulus-oluşumu

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Müslümanların ulusal teyit ve çeşitli taraflardan gelen karşıt hareketler ışığında, Bosnalı Müslüman tarihyazımının ele alması gereken temel mesele, ortaçağlardan modern ulus-oluşumuna kadar geçen dönemlerdeki tarihsel süreklilik sorunu olmalı. Müslüman tarihçiler, sadece dinin

> ulusal bilinç oluşturmada ulusal geçmiş duygusu olmadan fazla işe [yaramadığının oldukça farkında gibi görünürler]. Varlıklarının tanınmasını talep eden ulusların çoğunun geçmişinde, onlar için ayrı bir kimlik taleplerini meşrulaştıran bir devletleri vardı.[71]

68 Bkz. Adil Zulfikarpašić, *The Bosniak* (Adil Zulfikarpašić in Dialogue with Milovan Djilas ve Nadežda Gaće) (Londra, 1998), s. 95.

69 Zulfikarpašić, *The Bosniak*, s. 96.

70 Zulfikarpašić, *The Bosniak*, s. 97.

71 Richard J. Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century* (Londra ve New York, 1994), s. 5.

Buna rağmen, Slav dilinin geçerli olduğu bir eyalette ve rakip Sırp Ortodoks ve Hırvat Katolik kimliklerin karşısında ayrı Bosnalı bir Müslüman varlığını korumaya yarayan unsur, her şeyden çok din olmuştu. Osmanlı yönetimiyle geçen yüzyıllar, bu bağlamda ayrıca önem kazanır. Çünkü Osmanlı yönetimi Boşnaklara İslamlaşma üzerinden, ulus-devletler dönemi ve ortaçağ Bosnalı devlet oluşumları arasında tarihî bir bağ sağlamanın yanı sıra, kültürel bir bireyselcilik geliştirme şansı da sağladı.[72]

Ancak Bosna'nın tüm Müslümanları yerel halktan oluşmuyor, bazıları rahatlıkla Osmanlı yönetimi döneminde bu eyalete gelen göçmenlerin torunları olabilir. Açıktır ki, Bosna'daki İslam varlığının süreklilik ya da kopukluluktan yana bir argüman olarak işleyip işleyemeyeceği sorusunda göçmenlerin oynadığı rol tamamen ilgisiz bir konu değildir. Sırp ve Hırvat tarihçiler, kendi topluluklarının asıl ortaçağ geleneğini yansıttığını iddia ederken, İslamın bir kopukluluk örneği olduğunu savundular. Dolayısıyla tarihyazımının dikkati üç temel konuya odaklanır. Tarihçiler Bosnalıların topluca İslama geçmesinin arkasında yatan nedenleri ve özellikle de bu süreçte "Bosna Kilisesi"nin oynadığı rolü aydınlatmaya çalıştılar. Buna ek olarak bu tarihçiler Bosna-Hersek'teki Müslümanların etnik kökenlerini açıklamak için uğraştılar. Son olarak da, Osmanlı'nın yüzyıllar boyunca Bosnalı Müslümanların kültürel özelliklerini korumalarını sağlayan sosyal ve siyasi koşullar üzerine odaklanıldı.

Boşnaklar-neden İslam'ı benimsediler?

Savaş sonrası dönemin ilk yıllarında, tarihte sosyal ve dinî hareketlere olan akademik ilgide bir artış gözlendi. Manikeist İl-

72 Osmanlıları Arnavut etnisitesinin "koruyucuları" olarak rollerini vurgulayan benzeri bir yorumla karşılaştırınız: Hasan Kaleshi, "Das türkische Vordringen auf dem Balkan und die Islamisierunng. Faktoren für die Erhaltung der ethnischen und nationalen Existenz des albanischen Volkes", *Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit. Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet*, (ed.) Peter Bartl ve H. Glassl (Münih, 1975), s. 125-138.

had'ın kökenlerini ve antik dönemin sonlarındaki Gnosis'teki köklerinden, 7. ve 10. yüzyıllar arasındaki çeşitli Yeni-manici heterodoksiler üzerinden, ortaçağın Balkan Bogomolizmi ve batı ve güney Avrupa'nın Katarcılık hareketlerine kadar olan dönemdeki coğrafi yayılımını açıklamaya çalışan bir dizi kayda değer monografi yayımlandı.[73] 19. yüzyılın ikinci yarısının sonrasında, Bosnalı Patarin Kilisesi'nin doktrinlerinde düalist olduğuna ve bu haliyle "Bogomiller ve Katarlar arasında birleştirici bağ olarak" işlediğine inanıldı.[74] Ve Ivo Andrić'nin 1924 yılında doktora tezinde vurguladığı gibi, Patarin hareketi Bosna'da derin kök salmış ve ülke ile halk üzerinde iz bırakmıştı.[75] Sadece Bojomilizmin ana metinlerini yayına hazırlamakla kalmayıp aynı zamanda bunların birbirleriyle çelişen yorumlarını geliştiren din tarihçileri ile birlikte, ilhad, feodal karşıtı bir çabanın dışavurumu olarak gören ve akademik tartşımaları daha da besleyen Marksist yönelimler oldu.[76]

1940'lı yılların sonlarında Aleksander Solovjev'in yayınla-

---

73 Steven Runciman, *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947); Dmitri Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism* (Cambridge 1948); Arno Borst, *Die Katharer* (Stuttgart, 1953). Daha eski tarihli bir değerlendirme için bkz. Alois Schmaus, "Der Neumanichäismus auf dem Balkan", *Saeculum* 2 (1951), s. 271-299.

74 Obolensky, *The Bogomils*, s. 244. "Bogomil tezi"nin diğer birçok savunucusu gibi Obolensky de Franjo Rački'nin öncü çalışmasına dayanıyor, "Bogomili i Patareni", *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 7 (1869), s. 126-179; 8 (1870), s. 121-175, genellikle alıntılanan yer Bütün Eserleri: *Borba Južnih slovena za neodvisnot* (Belgrad, 1931), s. 335-599.

75 Ivo Andrić, *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*, doktora tezi, (Graz Üniversitesi, 1924) Bkz. İngilizce versiyonu, *a.g.e., The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule*, (çev. ve ed.) Želimir B. Juričić ve John F. Loud (Durham ve Londra, 1990), s. 9.

76 Çok önemli bir yayın, Henri-Charles Puech ve André Vaillant, *Le traité contre les bogomiles de Cosmas le Prêtre. Traduction et étude* (Paris, 1945). Bogomilizmin dinî bir olgudan ziyade toplumsal bir hareket olarak marksist kavrayışı için bkz. Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v Bulgariya* (Sofya, 1947). Yugoslavya'da araştırmalar için bkz. Wayne S. Vucinich, "The Yugoslav Lands in the Ottoman Period: Postwar Marxist Interpretations of Indigenous and Ottoman Institutions", *Journal of Modern History*, 27 (1955), s. 287-305. Krş. Ayrıca Ernst Werner tarafından yazılan eleştiri makalelerini; "Die Bogomilen in Bulgarien: Forschungen und Fortschritte", *Studi medievali* 3 (1962), s. 249-278.

rı Bosnalı Müslüman davasına önemli destek sağladı. Franjo Rački'nin geleneğine uygun olarak eldeki birincil kaynakları inceleyen Solovjev, 13. ve 15. yüzyıllar arasındaki dönemde Bosna Kilisesi'nin Bogomil olduğunu ve böylece Katolik ve Ortodoks teolojinin söz konusu olduğu yerde heretik olduğunu kanıtlayabildi.[77] Solovjev'in, Bogomilizmin Bosna Kilisesi üyelerinin topluca İslama geçmelerinin sonucu olarak yok olduğuna dair açıklaması özellikle memnuniyetle karşılandı.[78] 1463 yılının Osmanlı fetihlerinin hemen sonrasında meydana gelen din değiştirme gönüllüydü ve ardındaki esas güdü, Bogomolizm ile İslam arasındaki yakınlıktı. Bunun sonucu olarak 17. yüzyılın ilk dönemleri gibi erken bir tarihte, Bosna halkının dörtte üçü Müslümanlardan oluşuyordu.[79]

Solevjev, bir yandan okuduğu Bosna tarihini, Bogomolizmle ilgili yerel –Bizans ve Slav– kaynaklarını kapsayıcı bir şekilde inceleyerek doğrulamaya çalışıyordu.[80] Bir yandan da, ortaçağ Bosnası'nın gizemli mezar taşlarının (*stećci*) dinî sembolizmini deşifre etmeye çalışıyordu. "Mistik bir geçmişin en etkileyici mirası" olarak görülen bu olağanüstü anıtların Bojomolizmle bağlantılı olarak ele alınması gerektiği 1876 yılında dile getirilmişti.[81] Ancak arkeologlar ve sanat tarihçileri, süslemeli la-

---

77 Aleksandar Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve* (Zagreb, 1948). Krş. *a.g.e.*, "La doctrine de l'Église de Bosnie", *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe de lettres* 34 (1948), s. 481-534.

78 Aleksandar Solovjev, "Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 1 (1949), s. 42-79.

79 Bkz. Aleksander V. Soloviev, "Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern", *Völker und Kulturen Südosteuropas. Kulturhistorische Beiträge*, (ed.) Wilhelm Gülich (Münih, 1959), s. 173-198, burada s. 181.

80 Aleksandar Solovjev, "Fundajatiti, patarini i kudugeri u vizantiskim izvorima", *Zbornik radova Vizantološkog instituta Srpske akademije nauka* 1 (1952), s. 121-147; *a.g.e.*, "Svedočanstva pravoslavnih izvora o Bogomilstvu na Balkanu", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 5 (1953), s. 1-103. Bosna Kilisesi'nin kâfir karakteri ile ilgili karşılaştırılabilir bir sonuca varan Latin kaynaklarının bir incelemesi için bkz. Dragutin Kniewald, "Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima", *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 270 (1949), s. 115-276.

81 Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way*, s. 17. Ortaçağ Bosnası'nın mezartaşlarının eski tarihli bir betimlemesi için bkz. Arthur J. Evans, *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875. With*

hitlerin üzerindeki ay, yıldız ya da bazı çiçek türleri gibi çeşitli figürleri heraldik sembolizmi çerçevesinde yorumlama eğilimi gösterdiler. 1924 gibi erken bir tarihte, özellikle de ay imgelemelerini ölüm ve yeniden doğuş ile ilişkilendiren kişi Georg Wilke olmuştu.[82] Benzer bir argümentasyon kullanan Solevjev, Bosnalı *stećci*leri, yeni-Manici bir bağlamda araştırdı. Vardığı sonuçlar *Crkva Bosna*'nın (Bosna Kilisesi) Bogomil olduğunun son teyidi gibiydi ve ortaçağ döneminin Balkanları'nda Bosna'nın kültürel eşsizliğinin altını çizdi.[83]

Günümüz Müslümanları ortaçağ Bosnalılarının heretikliğinin çok farkındalar ve açıktır ki bu özellikle de çağdaş Müslüman kimliğinin önemli bir yanını oluşturur.[84] Benzer şekilde Müslümanlar, kendi ülkelerine has ve eşsiz görünen anıtsal mezartaşları ile de gurur duyarlar.[85] Ancak özellikle de 20. yüzyılın ortalarından beri tarihçiler bu *stećci*lerin Bogomil olduğundan o kadar emin değiller.[86] Örneğin, soruna arkeolojik bir açıdan yaklaşan Maja Miletić, Bosnalı dikilitaşlarda incelediği süslemelerin yeni-Manici sembolizm bağlamında okunmasının zor olduğuna işaret ederek Solovjev'e karşı argüman geliştirdi. Bunun yerine, *Crkva Bosne*'nin, Gnostik geleneğinin etkisi altında kalan bir manastır kurumu olduğunu belirtti.[87] "Bo-

an Historical Review of Bosnia and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republich of Ragusa (Londra, 1876).

82 Georg Wilke, "Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogomilendenkmälern", *Glasnik Zemaljkso muzeja u Sarajevu* 36 (1924), s. 27-37.

83 Aleksandar Solovjev, "Le symbolisme des monuments funéraires bogomiles", *Cahiers d'Études Cathares* 18 (1954), s. 92-114; *a.g.e.*, "Simbolika srednjevjekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 8 (1956), s. 5-67; *a.g.e.*, "Bogomilentum und Bogomilengräber", s. 182-198.

84 Krş. Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way*, s. 17.

85 Bkz. Zulfikarpašić, *The Bosniak*, s. 51.

86 Daha önemli nekropollerle ilgili bir dizi sistematik betimleme *Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, cilt 1-9 (Saraybosna, 1950-1967) başlığı altında yayımlanmıştır. Konuyla ilgili en güvenilir kılavuz Marian Wenzel'in kitabı, *Ukrasni motivi na stećcima. Ornamental Motifs on tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions* (Saraybosna, 1965).

87 Maja Miletić, *I "Krstjani" die Bosnia alla luce di loro monumenti die pietra* (Roma, 1957). Bu çalışmanın bir eleştirisi için bkz. Ernst Werner, *Byzantinoslavica* 21, sayı 1 (Prag, 1960), s. 119-124.

gomil tezi"nin rafa kaldırılmasında Marian Wenzel daha kategorik davrandı. Wenzel, "*stećci*lerin dikilmelerinin, Bogomillerin Bosna ve Hersek'e varmalarının hemen ardından başladığını ve Türklerin gelişiyle durduğunu" kabul etmesine rağmen, onları yine de Dubrovnik'in dağlık hinterlandına göçlerinin hemen sonrasında karavan ticaretine başlayan ve bu sayede görece zengin olan, "Ulah diye bilinen at yetiştiricilerle" bağlantılandırır.[88] Başka bir makalesinde Wenzel, "Bosna Kilisesi'nin –hangi özelliklere sahip olursa olsun– bu sandık şeklindeki mezar taşlarının evrimi ya da stiliyle hiçbir ilgisinin olmadığına" emin olduğunu ifade etti.[89] Aynı şekilde Milan Loos da, ortaçağ Bosnası'nda soylular tarafından desteklenen düalist bir devlet kilisesi olduğuna katılmasına rağmen, *stećci*lerin bu kiliseyle her hangi bir ilgisi olabilecekleri görüşüne karşı çıktı.[90] Son olarak, eldeki tüm kaynakları titizce inceleyen John V.A. Fine Jr., sadece "hayal gücü zorlanır ve sembolik yorumlarda ısrar edilirse" Bosna'daki mezar taşlarındaki bazı desenlerin düalist inançlarla bağlantılandırılabileceği sonucuna vardı. Bunun üzerinde, *stećci*lerin çoğu "Bosna sınırları dışında kalan bölgelere" dikilmiş ve "14. yüzyılın yarısından ikinci yarısına kadar olan döneme" ait görünüyordu.[91] Dolayısıyla Fine, Jr., "*stećci*lerin, parası yetecek kadar zengin olan herkes tarafından dikildiğini ve onları herhangi bir özel dinle ilişkilendirmenin yanlış" olacağını belirtti.[92] Ancak bu, Bosna Kilisesi hakkında bilgi içeren mezar taşı yazılarının var olmadığı anlamına gelmez –böyle yazılar var-

88 Marian Wenzel "Bosnian and Herzegovinian Tombstones – who made them and why", *Südost-Forschungen* 21 (1962), s. 102-143, burada s. 108, 114.

89 Marian Wenzel, "Four Decorated Steles: the Influence of Islam on Bosnian Funerary Monuments", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), s. 221-241, burada s. 223.

90 Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Prag, 1974), 309. Bu yayın vesilesiyle yazılan bir eleştiri metni için bkz. Ernst Werner, "Geschichte des mittelalterlichen Dualismus: neue Fakten und alte Konzepte", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 23 (1975), s. 538-551

91 John V. A. Fine Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries* (New York ve Londra, 1975), s. 89.

92 Fine, *The Bosnian Church*, s. 90.

dı, ağırlıklı olarak 15. yüzyıldan kalmışlardı ve Bosna'da 1440'lı ve 1460'lı yıllarda düalist etkilerin yükselmekte olduğuna dair genel kabul gören inancı güçlendirdiler.[93]

Yukarıda özetlenen görüşün günümüzde geçerli olan akademik uzlaşımı yansıttığı düşünülebilir. Daha radikal yorumlar var olmaya devam etse de, genel eğilim açıkça, ölçülülükten yanadır. Bu fikir birliğine iyi bir örnek, "Ortodoks" olarak adlandırılan teorinin taşıdığı önemin gittikçe azalmasıdır. 1867 kadar erken bir tarihte Sırp kökenli bir yazar, ortaçağ Bosna Kilisesi'nin her zaman Sırp Ortodoks olduğunu ve Bogomillerin Sırp Ortodoksisinden geldiklerini savunmuştu.[94] *Bogomiller Hakkındaki Gerçek* adlı bir kitapta başka bir Sırp yazar ise, Balkanlar'daki Bogomil heretikliğinin tarihsel gerçekliğini tamamen yadsıyacak kadar ileri gitti.[95] Bunun ötesinde Hırvat kökenli bir tarihçi olan Jaroslav Šidak benzeri bir şekilde, Hıristiyan bir perspektiften bakıldığında Bosna Kilisesi'nin heretik olmadığını belirtti. Ancak aynı zamanda, kilisenin Ortodoks da olmuş olamayacağını, çünkü Sırp Ortodoks kaynaklarının bizzat Bosna Kilisesi'ni heretik olarak ilan ettikleri saptamasında bulundu. Böylece Šidak, yerleşik Hıristiyan doktrinlerine uymasına rağmen, ortaçağ Bosna Kilisesi'nin hem Roma'dan hem de Konstantinopolis'ten bağımsız olduğunu ve bu yüzden iki taraftan da kötülendiğini söyler.[96] Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Šidak görüşlerini yeniden tarttı ve sonunda Bosna Kilisesi'nin temelde Bogomil olduğunu kabul etti.[97]

93 İkilik ile ilgili mezartaşı yazıtlarının bir analizi için bkz. Fine, *The Bosnian Church*, s. 260-264. 1443 ve 1463 yılları arasında Bosna'daki gelişmelere bir bakış için bkz. *a.g.e.*, s. 295-354.

94 Bu görüşü ilk savunan Božidar Petranović, *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani* (Zadar, 1867); Vaso Glušac ise bu görüşü yaygınlaştırmayı başardı. Bkz. *a.g.y.*, "Srednjevekovna 'crkva bosanska'", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 4 (Belgrad, 1924), s. 1-55; *a.g.e.*, "Problem bogomilstva", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 5 (1953), s. 105-138.

95 Vaso Glušac, *Istina o bogomilima* (Belgrad, 1945).

96 Jaroslav Šidak, "Problem 'bosanske crkve'u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca", *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 259 (1937), s. 37-182.

97 Bkz. 1950 ve 1969 yılları arasında yazılan ve Jaroslav Šidak, *Studije o Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu* (Zagreb, 1975) çalışmasında toplanan çok sayıda makale.

İslamlaşma konusunda da benzer bir yöndeşme gözlenebilir. Uzun zaman, Bosna'nın Osmanlı işgalinin, Bogomillerle yaptığı işbirliği sayesinde kolaylaştırıldığı düşünülüyordu, çünkü Bogomiller zulüm görmüşlerdi ve bu yüzden Müslümanların egemenliğini, Roman Katolik baskılarına yeğliyorlardı. Fetih sonrasında bu Bogomillerin çoğunluğu İslama geçti ve sonrasında da eyaletin üst tabakasını oluşturdu. Bu görüşün düzeltilmesi; vergi kayıtları, kadastro planları ya da mahkeme kayıtlarından yararlanmaya başlandığı 1945 sonrası Osmanlı çalışmalarındaki bir canlanma sayesinde mümkün oldu. Özellikle de Tayyib Okiç'in İslamlaşma sorunu üzerine yazdığı bir makale büyük ilgi topladı.[98] Yazar, Bosna'yla ilgili Osmanlı kayıtlarını, özellikle de 1469 tarihli, yani yeni eyaletin imparatorluğa alınmasından sadece birkaç yıl sonra yapılan ilk kaydı inceledi. Okiç burada, Osmanlılar için, normalde Hıristiyanlar için ayırdıkları gebr ve kâfirden ayrı olarak yeni bir halk kategorisi gibi görünen Kristiyan terimine rastladı. Dolayısıyla, Bosna halkının bir kısmının, hem Katolik hem de Ortodoks inancın dışındaki bir özel kilise, tarikat ya da "heretik" tarikata bağlı olduğu, kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlanmış oldu.

Öte yandan Osmanlı kaynaklarının bu şekilde araştırılmasının, aynı zamanda Bosna'nın İslamlaşmasında düalizmin büyük rol oynadığını savunanlar üzerinde ayıltıcı bir etkisi oldu. Kaydedilen Kristiyanların sayısı sonuçta çok yüksek değildi; aslında beklenilenden çok daha düşüktü. Açıktır ki Kral Tomaš'ın düalistlere karşı güttüğü katı politikalar (1459), Bosna Kilisesi'ni oldukça zayıflatmıştı. Burada genellemelere karşı bir uyarı vardı. Sonuçta İslamlaşma, bölgeye bağlı olarak az ya da çok yoğun, uzun süreli ve karmaşık bir süreçti ve çok daha incelikli bir yaklaşım gerektiriyordu. Dolayısıyla süreklilik savına karşı kuşkulu duran John Fine, Srečko Džaja ya da Noel Malcom gibi yazarlar Osmanlı kaynaklarında "İslama geçişin gerçekleştiğini ama bu geçiş hızının bölgeden bölgeye değiştiğini ve birçok yerde de İslamın kabulünün yavaş olduğu-

98 Tayyib Okiç, "Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie dàprés des documents turcs inédits", *Südost-Forschungen* 19 (1960), s. 108-133.

nu gösteren" sava güçlü destek bulduklarına inanıyorlar.[99] Bunun da ötesinde, din değiştirenler ağırlıklı olarak eski Katolik ya da Ortodokslardı ve bunların nedenleri, yeni inanca teolojik bir yakınlık ya da psikolojik sempatiden çok, maddi ve sosyal avantajlardı.[100] Müslüman tarihçiler tarafından yapılan araştırmalar, İslama eğilim gösteren köylülerin, bunu büyük ölçüde Hıristiyan beylerine vermek zorunda oldukları aşırı ağır hizmetler altında çektikleri için yaptıklarını ortaya koydu; bu süreçte dinî nedenlerin belirleyici bir rol oynadığı sık olmazdı.[101]

Etnik köken üzerine sorular – Müslüman Slav mı, "Türk" mü?

Osmanlı kaynaklardan elde edilen kanıtlar üzerine bazı yazarlar, büyük Müslüman aileden birinin bile gerçekten de Osmanlı öncesi soylu sınıfından gelip gelmediğini sorgulamaya yöneldi.[102] Yakın zamanlarda yapılan soykütük araştırmaları temelinde, gerçekten de sadece küçük bir oranın böylesine asil bir soydan gelmekle övünebilecekleri söylenebilir.[103] Noel Malcom, bu soykütük verilerine dayanarak "'büyük beyler' ve Türkler arasında, Hıristiyanlığın yerine rahatça 'kötü işler' çevirebilecekleri bir yaşam koyma üzerine yapılmış bir anlaşma" olmadığı sonucuna varır.[104] Benzer şekilde Srećko Džaja da, 1526 yılında Mohaç Muharebesi'ne katılan Bosnalı askerlerin listelendi-

99 Fine, *The Bosnian Church*, s. 384.

100 Malcolm, *Bosnia*, s. 57.

101 Bkz. Nedim Filipović, "Osvrt na položaj bosansko seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni", *Radvoi Filosofskog fakulteta u Sarajevu* 3 (1965), s. 63-75; *a.g.e.*, "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vjeku", *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 7, Centar na balkanološka ispitivanja* 5 (1970), s. 141-167; *a.g.e.*, "A Contribution to the Problem of Islamization in the Balkan under the Ottoman Rule", *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries* (Prag, 1978), s. 305-358.

102 Vasa Čubrilović, "Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini", *Jugoslenski istoriski časopis* 1 (1935), s. 368-408.

103 Behija Zlatar, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni", *Prilozi Instituta za istoriju* 14-15 (1978), s. 81-139.

104 Malcolm, *Bosnia*, s. 64.

ği Osmanlı yoklama kağıtlarından yola çıktı.[105] Džaja, Osmanlı fetihlerini izleyen üçüncü kuşakta bile kayıtlı askerlerin yaklaşık %30'unun hala Bosnalı olmayan erkekler olduğundan, bir ve ikinci kuşakta Bosnalı öğelerin oranının daha da düşük olmuş olması gerektiğini savunur. Dolayısıyla, ortaçağ Bosna soylu sınıfının bir şekilde Osmanlı-Bosnalı bir askerî elit takımına dönüştüğünü varsaymak pek de onaylanamaz.[106]

Böyle bir akıl yürütmede ciddi sakıncalar gören bazı tarihçiler, "Osmanlıların Bosna üzerinde siyasi ve askerî kontrol sağladıkları 1463 yılından sonra, önce soylu sınıf, sonra da akrabaları ve onlara bağlı köylüler[in] İslama geçmeye başladı[klarını]" varsaymaya devam ederler.[107] Örneğin Muhammet Hadžijahić, Osmanlı dönemindeki Bosnalı soylu ailelerin büyük oranda ülkenin eski yerleşik halkından geldiği gerçeğine büyük vurgu yapar.[108] Ancak kendilerini bu iki uç görüşle bağlantılandırmak istemeyen akademisyenler de var. Örneğin Antonina Zhelyazkova, daha dengeli bir değerlendirmeye imkân verecek, çok açılı bir yaklaşımdan yana tavır alır.[109] Söz konusu karmaşıklıkları açıklamakta özellikle de bölgesel odaklı çalışmalar, gerçekten de daha anlamlı görünür. Yerel öğelerin İslamlaşması zaten bölgelere ve sosyal gruplara göre farklılıklar gösteriyordu ama buna ek olarak, işe daha da faz-

105 Kaynak metinlerin yayımlandığı kitap: Ahmed S. Aličić, "Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine", *Prilozi za orijentalni filologiju* 25 (1975), s. 171-202.

106 Srećko Džaja, *Die "Bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg* (Münih, 1978), s. 31-35.

107 Alexander Lopasic, "Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), s. 163-186, burada s. 164.

108 Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana* (Saraybosna, 1990), s. 19-36.

109 Bkz. Antonina Zhelyazkova, "The Penetration and Adaptation of Islam in Bosnia from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), s. 187-208, özellikle de s. 188-189 (Džaja hakkında eleştirel yorumlar içerir). Ayrıca krş. yazarın bu kitaptaki makalesi ve *a.g.y.*, *Razprostranenie na islyama v zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast, XV-XVIII vek* (Sofya, 1990), s. 120-140 ve "Bosniya pod osmanskoy vlast'yu v XV-XVII vv., *Osmanskaya imperiya. Gosudarstvennaya vlast' i sotsial'no-policheskaya struktura* (Moskova, 1990), s. 167-184.

la karışıklık getiren yeni gelenler de vardı. Örneğin "Bosna sınır bölgesi" (*Bosanska krajina*) üzerine bir çalışmasında Milan Vasić, Uskoplje, Jajce, Glamoč ve Livano gibi bölgelerde, Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında zaten çok yoğun bir süreç olarak, İslama geçenlerin çoğunlukla yerleşik halktan olduğu sonucuna varır. Ama Osmanlılar bu bölgede oldukça karışık bir halka rastgelmişlerdi. Burada Katolik ve Ortodoks, Sırp ve Hırvatların yanı sıra "Bosna Kilisesi"nin yandaşları da vardı. 16. yüzyılda bu nüfusun yapısında büyük değişimler oldu ve sonuç olarak İslamlaşma farklı parametreler çerçevesinde gerçekleşti. Katolik unsur gözle görülür şekilde azalırken, Ortodoksçuluk Ulahların bölgeye göç etmelerinden yararlandı. Müslümanların sayısı, kısmen eyalet dışından Müslüman asker ve yöneticilerin gelmesiyle de arttı.[110] Bölgesel odağı olan başka bir incelemede, erken Osmanlı dönemlerinde dinî farkların fazla önemi olmadığı belirtilir. İslamı benimsemek, sadece bunu ilan etmek anlamına geliyordu ve Müslüman isimler almaktan ibaretti. Din değiştiren insanlar çoğunlukla aileleriyle yaşamaya devam eden genç insanlarken, bazı yeni Müslüman erkeklerin eşleri de Hıristiyan inançlarına sadık kaldılar. Etnik-dinî bölünmeler ancak 16. yüzyılda gerçekleşen hızlı kentleşme sırasında şekil almaya başladı.[111]

Bunun da ötesinde, bu erken dönemde var olan dinî bağdaştırmacılığı incelerken, Bosna'nın Osmanlı öncesi dönemlerde İslamla tanışıklığına yapılan referanslar da göz ardı edilmemeli.[112] Bazı yazarların söylediklerine göre, Osmanlılar Balkanlar'a 14. yüzyılın ortalarında adım atmışken, İslam zaten beş yüz yıldır bölgede bulunuyordu. Tabii ki Müslümanların inancı Balkanlar'ın hiçbir yerinde resmen tanınmıyordu ama Osmanlılar (15. yüzyılın ortalarında) "Bosna Seferleri"ni gerçekleştirdik-

110 Milan Vasić, "Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku", *Godišnjak Društva Istoricara Bosne i Hercegovine* 13 (1962), s. 233-250.

111 Adem Handžić, "O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16-17 (1966-67), s. 5-48.

112 Bosna ve Hersek'teki İslamda birleştirici öğeler hakkında bkz. Muhamed Hadžijahić, "Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za oriejentalnu filologiju* 28-29 (1978/79 [1980]), s. 301-329.

lerinde İslam, Balkan kültürel karışımına tamamen yabani bir öğe de değildi.[113] Müslüman İspanya ile ilişkiler 8. yüzyıl kadar erken bir tarihe değin izlenebilirken, sonrasında da güney İtalya'da Araplarla ve aynı zamanda Levanten, doğu Akdeniz dünyası ile de bağlantılar bulunuyordu.[114] Bosna üzerinde derebeyliği bulunan ortaçağ Macaristan Krallığı'nda Müslümanlar hem ekonomik hem de askerî yaşamda etkinlerdi, ta ki 1341 yılında bir kral kararı, onları din değiştirme ya da göç seçenekleri karşısında bırakana kadar.[115] Anlaşılan o ki bu Müslümanlar çoğunlukla Şiiliğin, olasılıkla İsmail koluna bağlılardı. Dolayısıyla inançları Manicilik gibi eski doğu Gnostik geleneklerden de öğeler barındırmış olabilir. Bu varsayım az da olsa gerçekçiyse, Bogomilleri, İslamın bütün Sünniler gibi birçok Şii tarafından da "heretik" olarak kabul edilen bir dalı üzerinden, Ortadoğu'nun düalist inançlarına bağlayan bir düşünce geleneği dizisi var olmuş olmalıdır.

Bu tür varsayımlar çoğunlukla spekülasyon düzeyinde kalsa da, İslamlaşma sürecinde derviş tarikatların oynadığı rol konusunda daha dişe dokunur kanıtlar da bulunur. Şeyh Bedreddin'in hümanizmini yorumlayan Nedim Filipović, tüm dinlerin eşit olduğunu savunarak İslam mistisizminin, çeşitli inanç-

113 Bosna marşının oluşturulması konusunda bkz. Hazim Šabanović, *Krajište Isabega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine* (Saraybosna, 1964), s. 60-66.

114 Balić, *Das unbekannte Bosnien*, s. 83-85; Besim Korkut, *Arapski dokumenti u državnom arhivu u Dubrovniku*, cilt 1, 1-2. bölümler (Saraybosna, 1960); Bariša Krekić, *Dubrovnik i Levant (1280-1460)* (Belgrad, 1956); *a.g.e.*, *Dubrovnik et le Levant au Moyen-Age* (Paris-Den Haag, 1961).

115 Ortaçağ Macaristan'ında Müslümanlar hakkında bkz. Tadeusz Lewicki, "Węgry i muzulmanie węgierscy w swietle relacji podróynika arabskiego z XII w. Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati'ego", *Rocznik orientalistyczny* 12 (1937), s. 106-122; Ivan Hrbek, "Abu Hamid al-Andalusi und sein Werk 'Mu'rib'", *Archiv orientalni* 23 (1955), s. 109-135, özellikle de s. 121-122; Smail Balić, "Der Islam im mittelalterlichen Ungarn", *Südost-Forschungen* 23 (1964), s. 19-35; Jovanka Kalić, "Podaci Abu Hamida o prilikama u Južnoj Ugarskoj sredinom 12. veka", *Matica Srpska. Zbornik za istoriju* 4 (Novi Sad, 1971) s. 25-37; Hansgerd Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn* (Wiesbaden, 1972), s. 44-89; Muhamed Hadžijahić, Mahmud Traljić ve Nijaz Šukrić, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1977), s. 19-28.

lar ve Kiliseler arasında oturmuş sınırları sarstığını belirtir.[116] Mistik tarikatların din değiştirtmedeki başarılarını Hasluck da vurgulamıştı.[117] Osmanlı döneminin içsel sömürgeleştirmesinde dervişlerin önemli bir rol oynadığı da benzer şekilde doğrulandı.[118] Erken dönem Osmanlı Bosnası'nda genel hayal gücüne hitap eden, bu tarikatların aykırılıkları olmuştu ve bu bağlamda Bektaşilerin, başta Hurufiler ve Hamzaviler olmak üzere, rakipleriyle aralarını açmış olduğu görünüyor.[119] Hamzaviler'in "İsa'ya hürmet ettikleri" halk arasında biliniyordu.[120] Slobodan İlić, 16. yüzyılın sonlarında Bosna'nın, yandaşları, kamusal düzene karşı tehlike oluşturdukları gerekçesiyle Osmanlı hükümeti tarafından zulüm gören Hamzevi ve Hurufilerin heretikliklerin merkezi olduğunu vurgular.[121]

Sosyal ve dinî alanlarda bu tür gelişmelerin, Osmanlı yönetimi altındaki Bosna'nın farklılığının oluşmasına katkıda bulun-

---

116 Nedim Filipović, *Princ Musa i Šejh Bedreddin* (Saraybosna, 1971), s. 730-732.

117 F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans,* (ed.) Margaret M. Hasluck (Oxford, 1929).

118 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. I. İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler, II. Vakıfların bir iskan ve kononizasyon metodu olarak kullanılmasının diğer şekilleri", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), s. 279-386. Krş. Ayrıca Nathalie Clayer, "Des agents du pouvoir ottoman dans les Balkans – les Halvetis", *Les Balkans à l'époque ottomane,* (ed.) Daniel Panzac (= *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée,* sayı 66, 1992/4), s. 21-29; *a.g.y., Mystiques, état et société: les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours* (Leiden, 1994).

119 Balić, *Das unbekannte Bosnien*, s. 92-94. Ayrıca krş. Suraiya Faroqhi, *Der Bektaschi-Orden in Anatolien (vom späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826)* (Viyana, 1981); *Bektachiyya. Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach,* (ed.) Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein (İstanbul, 1995).

120 Lopasic, "Islamization of the Balkans", s. 169. Ayrıca krş. Colin Imber, "A Note on Christian Preachers in the Ottoman Empire", *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990), s. 59-67 ve Ahmet Refik [Altınay], *XVI. Asırda Rafizilik ve Bektaşilik* (İstanbul, 1932) ve başka yerlerde.

121 Slobodan Ilić, "Hamzawi and Hurufi Heresy in Bosnia as Reaction to the Political Crisis of the Ottoman Empire in the Second Half of the 16th Century", *Bulgarian Historical Review* 28 (2000), s. 34-40; ayrıca *a.g.e.*, "Hurufijski pjesnik Vahdeti Bosnevi i njegov divan", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38 (1988), s. 63-95, ve "Mulhid Wahdati, ein bosnischer Ketzer des 16. Jahrhundert", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (yakında çıkacak).

duğu düşünülür. Ama bu çizgide bunlardan bile daha güçlü argümanlar, sosyo-ekonomik yapılar üzerine odaklanan tarihçilerden çıktı. Bu bilim adamlarının yaptıkları analizler, fazlasıyla kendine özgü ve Osmanlı Balkanları'ndaki başka tüm bölgelerden açıkça farklı bir Bosna toplumunun modelini ortaya çıkardı. Avdo Sućeska'nın da vurguladığı gibi, Bosna'nın ulus olarak kabul edilme yönündeki taleplerini doğrulayan öğe, Müslüman toplumunun sınıf yapısıydı. Bosnalı Müslümanlar, özel çıkarları ve hedefleri olan bir ulusa (*narod*) dönüşen özel bir etnik topluluktu. Gayrimüslim halklardan farklı olarak Bosnalı Müslüman topluluğu bir bütündü, yani, tüm sosyal sınıflara ve gruplara sahipti: Feodal elit olarak sipahiler, bir din zümresi, kentsel bir katman, özgür köylü sınıfı ve serfler.[122]

Bu konsepte göre Bosna'nın kendine has özellikleri büyük ölçüde Bosna'nın 16. yüzyıl gibi erken bir dönemde Osmanlı Avrupası'nın en önemli sınır eyaleti olarak elde ettiği ayrıcalıklı konumuna borçluydu. Osmanlı tımar sistemi kısa zamanda, yerel toprak sahiplerinin ellerinde tuttukları bir feodal çiftlik sistemine dönüştü. Bu gelişmenin bir nedeni, "Bosnalı feodal ailelerin bir çoğuna verilen tımar ve ziyametlerin aslen kendi eski kabile miraslarının parçası olan topraklardan oluşmasıydı."[123] Halil İnalcık, Hıristiyan sipahiler ve Osmanlı Balkanları'ndaki kökenlerini işlerken de sorunun tam bu yanına dokunmuştu. İnalcık, önemli bir hizmet karşılığında verilen topraklara bağlanan ve kuşaktan kuşağa geçen bir sıfat olan, Slav terimi *baština*nın en yakın karşılığının, akrabaları, arkadaşları ya da köleleri için padişahın

122 Avdo Sućeska, "Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimane", *Jugoslovenski istoriski časopis* 1969, sayı 4, s. 47-54, burada s. 50. Ayrıca krş. *a.g.e.*, "Specifičnosti državno-pravnog položaj Bosne pod Turcima (skiza)", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 9 (1961), s. 269-292; 10 (1962), 317-361; 12 (1964), s. 100-114; *a.g.e.*, "Neke specifičnosti Bosne pod Turcima", *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 4 (1968), s. 43-57; *a.g.e.*, "Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba osmanlijsko-turske vladavine", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 24 (1976), s. 301-315.

123 Avdo Sućeska, "The Position of the Bosnian Muslims in the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies*, 1. cilt, 2. sayı (Güz 1980), s. 1-24, burada s. 2.

toprak transferi anlamına gelen Osmanlı terimi temlik olacağını düşünüyordu. Osmanlı yöneticilerin nadiren temlik bahşettiği düşünülürse, Bosna'daki çok sayıdaki baştinanın varlığı, eyalette var olan kurumlara Osmanlıların gösterdiği özel takdirin bir göstergesi olarak yorumlanmalıdır.[124] Bunun da üzerinde Osmanlı kayıtları Hıristiyan sipahilerin sahip oldukları *baštinaların,* bu kişilerin Osmanlı öncesinde sahip oldukları topraklar olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu sipahiler İslam dinine geçtikleri anda *baštinaları*, çiftliğe dönüşürdü. Dolayısıyla İnalcık, Bosnalı Müslüman süreklilik savını destekler gibi görünür. Ancak İnalcık, Osmanlıların, eski bağımsız Müslüman beyliklerindeki Anadolulu toprak sahiplerin durumunda da benzer miras haklarını tanıdıklarına işaret etti.[125] Durum böyleyken bile, Bosna'daki durum, örneğin Osmanlı öncesi Sırbistan'da olduğundan büyük ölçüde farklıydı. Sırbistandaki beylerin toprak üzerindeki kontrolleri genellikle *pronoia* şeklinde olurdu ki bu, Osmanlı tımar sahipliğinin benzeri, toprağa koşullu bir şekilde sahip olmaktı ve dolayısıyla bir *baština* ile karşılaştırılamazdı.[126]

16. yüzyılın başlarında yaygınlaşan ve sadece yerel toprak sahiplerini tımar ve ziyament ile ödüllendirme uygulaması da Bosnalı Müslüman bakış açısından aynı ölçüde önemli görünüyor.[127] Ancak ocaklık tımar uygulamasının başlatılması, yani feodal tımarların kuşaktan kuşağa geçen mülke dönüşmesi ve *kapudanlık* kurumunun (*kapetanija,* kaptanlık) oluşturulması, ge-

---

124 Halil İnalcık, "Stefan Dušan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na. XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan sipahiler ve menşeleri", *a.g.e., Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi* (Istanbul, 1993), s. 67-108, burada s. 96-97. (Bu makale ilk olarak *Fuad Köprülü Armağanı,* Istanbul 1953 kitabında yayınlandı; yeni basımı Halil İnalcık, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar* (Ankara 1954), s. 137-184).

125 İnalcık, "Stefan Dušan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na", s. 97. Ayrıca krş. Huri İslamoğlu-İnan tarafından betimlenen malikâne-divani sistemi, *State and Peasant in the Ottoman Empire. Agrarian Power and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden, 1994), s. 32 vd., 43-47, 62, 68 vd.

126 İnalcık, "Stefan Dušan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na", s. 97-98.

127 Bkz. Sućeska, "The Position of the Bosnian Moslems", 2, alıntılanan *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvorničkii kliški, crnogorski i skadarski sandžak,* (ed.) Branislav Djurdjev vd. (Saraybosna, 1957), s. 21-22, 26.

nel olarak Osmanlı egemenliği altında *de facto* özerk bir Bosna'ya giden nihai adımlar olarak görülür.[128] Bu gelişmeler yeni, toprak sahibi bir soylu sınıfının oluşmasını sağladı. Özellikle de "*kapetanija*, imparatorluğun sınır eyaleti olarak sahip olduğu konum nedeniyle sadece Bosna'da bilinen eşsiz bir feodal kurumdu."[129]

Öte yandan yakın dönemli araştırmalarda, Osmanlı terimi ocaklığın Bosna tarihyazımında doğru anlaşılıp kullanıldığına dair bazı kuşkular dile getirildi. Örneğin Michael Robert Hickok, Bosna ile ilgili Osmanlı kaynaklarında, 18. yüzyıl kadar geç bir dönemde bile, ne sipahi sahiplerinin isimlerinin anıldığını ne de değişik sahipler arasında arsa alışverişine dair herhangi bir yöntem belirtildiğini söyler.[130] Anlaşılan o ki, bugüne kadar "Bosna'da 18. yüzyıl için, özellikle ocaklık tımar terimini kullanan, toprak sahipliği ile ilgili belgelere hiçbir örnek ortaya çıkmadı."[131] Hickok aynı zamanda, Anadolu ve Pontus bozkırlarının sınır bölgelerinde, ocaklığın "maaşlara nakit fon ve Osmanlı garnizon birlikleri için erzak" niteliğinde olduğunu gösterir.[132] Bu ocaklıklar, "hem yerel personel kullanarak hem de bölgesel vergiler temelinde, sınır kaleleri ve şarampoller yapmak ve kaynak geliştirmek" amacı güden devlet politikası ile ilgiliydi.[133] Hickok'un 1773 yılı ocaklık kayıtları temelinde gös-

128 Nedim Filipović, "Odžakluk tımari u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalni filologiju* 5 (1955), s. 251-274; *a.g.e.*, "*Ocaklık* tımars in Bosnia and Hercegovina", *Prilozi ua orientalnu filologiju* 30 (1986), s. 149-180; Avdo Sućeska, "Evolucija u nasljedjivanju odžakluk-tımara u Bosanskom pašaluku", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 19 (1970-1971), 31-43; Hamdja Kreševljaković, "Kapetanije u Bosni i Hercegovini" (Saraybosna, 1954); Hazim Šabanović, "Vojno uredjenje Bosne 1463. do kraja XVI stoljeća", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 11 (1960), s. 173-224.

129 Lopasic, "Islamization of the Balkans", 174. Ayrıca krş. Dzaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens*, s. 36-40; Malcolm, *Bosnia*, s. 90.

130 Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia* (Leiden, 1997), s. 44.

131 Hickok, *Ottoman Military Administration*, s. 46-47.

132 Rhoads Murphey, *Regional Structure in the Ottoman Economy: A Sultanic Memorandum of 1636 A.D. Concerninng the Sources and Uses of the Tax-Farm Revenues of Anatolia and the Coastal and Northern Portions of Syria* (Wiesbaden, 1987), s. 252. Alıntılanan yer: Hickock, *Ottoman Military Administration*, s. 48.

133 Hickok, *Ottoman Military Administration*, s. 49. Alıntılanan: Victor Ostapchuk, "The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the

terdiği gibi, Bosna'da da benzer bir durum söz konusuydu. Bu belge eyaletteki tüm birimleri saymakla kalmıyor, aynı zamanda dönemin Bosnası'nda kullanıldığı şekliyle terimin tam tanımlanmasını sağlıyordu: Ocaklık, "tımar-sahipleri, devşirme ve baş vergilerinin gelirlerinden elde edilen ve kalelerle başka savunma hizmetlerinde bulunan yerel birimlere yıllık verilen maaş" idi.[134] Dolayısıyla Hickok, "ocaklıkları, kuşaktan kuşağa geçen toprak sahipliği olarak gören Yugoslav tarihyazımın daha fazla kabul edilemeyeceği" sonucuna varır.[135]

Osmanlı toprak sahipliği sisteminin Bosna tarihyazımında fazlasıyla ilgi toplayan başka bir kurumu da çiftliktir.[136] Genel olarak Osmanlı bağlamında 18. yüzyılın çiftliklerin, uzak bölgelerdeki pazarlara üretim sağlayan, büyük çiftlikler olduğu düşünülür. Ne, genellikle yarıcılık anlaşmaları kapsamında toprağı işleyen köylüler, ne de başlangıçta toprak üzerine söz sahibi olan sipahi, tarla üzerinde hak iddia edebiliyordu. Arsanın *de facto* sahibi, genellikle çiftlik sahibi olarak adlandırılan yeni bir tür girişimciydi.[137] Öyle görünür ki, Bosna'daki çiftlik oluşumu, daha farklı bir çizgide ilerlemiş. Bu sürece, Girit Savaşı (1645-

---

Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628", doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1989, s. 194-222. Krş. Ayrıca Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık deyimleri hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul, 1991), s. 269-277.

134 Belgenin bulunduğu yer: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi*, 6722, s. 1, alıntılandığı yer: Hickok, *Ottoman Military Administration*, s. 50.

135 Hickok, *Ottoman Military Administration*, s. 53. Bazı yazarlara göre otonom "prens" sayılabilecek Bosnalı kapudanlara gelince, Donia ve Fine'a göre "18. yüzyıl boyunca kaynaklar, vezirin kapudanları tayin ettiğini ve görevden aldığını, bazen de bir kaleden ötekine aldığını gösteriyor. Bazı durumlarda belli bir görev yerindeki memuriyetleri oldukça kısaydı". Robert Donia ve John V.A. Fine Jr., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed* (New York, 1994), s. 54.

136 Genel olarak *çiftlik* konusuyla ilgili literatür için bkz. Gilles Veinstein, "On the *Çiftlik* Debate", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, (ed.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany, 1991), s. 35-53.

137 Fikret Adanır, "The Ottoman Peasantries, c. 1360-c. 1860", *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, (ed.) Tom Scott (Londra ve New York, 1998), s. 169-310, burada s. 298-303. Ayrıca krş. *a.g.e.*, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule", *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, (ed.) Daniel Chirot (Berkeley and Los Angeles, 1989), s. 131-176.

1666) sırasındaki, olağanüstü yüksek vergilendirmenin yol açtığı borçlanma yüzünden köylüler, geleneksel mal varlıklarını kaybetmeye başladıklarında, bu süreç Girit savaşında oluşan ağır finansal krizle tetiklenmişti. İşlenmemiş topraklarsa Müslüman feodal elit tabakasının üyeleri –sipahiler, ulema, yeniçeriler ve belki de bazı tüccarlar– tarafından gasp edildi ve bu kişilerin sosyo-politik konumları bu sayede daha da sağlamlaştırıldı.[138] Kısaca, Bosna'nın çiftliklerinin çoğu, eski tımar topraklarının özel mülke dönüştürülmesinin sonucu olarak oluştu.[139] Ancak bu dönüşümün ekonomik boyutları görece açıklanmamış olarak kaldı. Örneğin Yuzo Nagata, bölgenin coğrafi ve ekolojik şartları dolayısıyla ortalama bir Bosna çiftliğinin, karlı olamayacak kadar küçük olduğunu belirtti, ki bu görüşe Bruce McGowan da katılır.[140] Ancak ek olarak bu süreç, imparatorluğun yönetim merkezi ve Bosna gibi kıyıda bir bölge arasındaki ilişkiler için önem taşıyordu. 18. yüzyıl boyunca yerel ayanın siyasi önem kazanması doğrudan bu değişimlerle bağlantılıydı.[141] Bu durum bizi, "yerel Bosnalı ayanın yerel yönetimde, din değiştirmenin daha ender olduğu bölgelerdeki yerel halktan daha fazla rol oynadığı" saptamasıyla, Osmanlı bağlamında Bosna'nın farklılığı noktasına geri getirir.[142]

---

138 Avdo Sućeska, "Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanju u Turksoj u XVII vijeku i pojava nameta *tekalif-i şakka*", *Prilozi za orijentalni filologiju* 10-11 (1960-1961), s. 75-112; *a.g.e.*, "O nastanku čiftlika u našim zemljama", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 16 (1965), s. 37-57, burada s. 39-41; *a.g.e.*, "Die Entwicklung der Besteuerung durch '*Avariz-i divaniye* und die *Tekalif-i, örfiye* im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts", *Südost-Forschungen* 27 (1968), s. 89-130.

139 Avdo Sućeska, "Popis čifluka u Rogatičkom kadiluku iz 1835. godine", *Prilozi za orijentalni filologiju* 14-15 (1964-65 [1969]), s. 189-271.

140 Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables* (Tokyo, 1979), s. 1-2; Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Empire. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge ve Paris, 1981), s. 170-172.

141 Avdo Sućeska, "Vilajetski ajani (prilog izučavanju organizacije turske vlasti u našim zemljama)", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1962), s. 167-198; *a.g.e.*, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u* našim *zemljama za vrijeme Turaka* (Saraybosna, 1965), *a.g.e.*, "Bedeutung und Entwicklung des Begriffes A'yan im Osmanischen Reich", *Südost-Forschungen* 25 (1996), s. 3-26.

142 Donia and Fine, *Bosnia and Hercegovina*, s. 55.

17. ve 18. yüzyıllarda kentsel kargaşalar, hatta Osmanlı hükümetinin temsilcilerine karşı ayaklanmalar da Bosnalı Müslüman toplumunun Osmanlı devletine temelde sadık kalmakla beraber, yine de belli bir ölçüde otonomi sahibi olmayı ve/veya özerk kalmayı amaçladığı savına da aynı şekilde uygundur. Örneğin Muhamed Hadžijahić, yurttaşlarının 18. yüzyılda sergiledikleri baş eğmeyen muhalefeti nedeniyle Mostar'ın *via facti* ayrıcalıklı bir kent olarak kabul edilmesini önerir.[143] Aslında II. Mehmet'in yazdığı 1464 tarihili bir mektup olan ve kenti her türlü olağanüstü vergilendirmeden muaf tutan, Saraybosna'nın var olmayan "sözleşmesi"ne de çok ilgi gösterildi. Bu mektup, sonraki dönemlerde ayanın dile getirdiği özerklik taleplerine temel oluşturacak büyük bir dokunulmazlık olarak yorumlandı, o kadar ki, 1698 yılında iktidarda bulunan vezir, ikametgâhını Travnik'e taşımak zorunda hissetti.[144] Ancak Robert Donia ve John Fine Jr.'ın işaret ettiği gibi "yerel Bosnalı Müslümanların (özellikle de Saraybosnalı Müslümanların) vezir ve merkezî yönetim üzerindeki bu zaferlerini" 1697 yılında Saraybosna'nın büyük kesimlerini yıkan büyük bir Avusturya saldırısı izledi. Bu iki yazar aynı zamanda "vezir ve Saraybosna ayanı arasında rekabet ve çatışmadan çok işbirliğini, 18. yüzyılın normu olarak görmenin [daha] uygun" olacağını belirtti.[145]

Ulus-oluşumlarının çoğu örneğinde yazım, önemli bir rol oynadığından Bosnalı tarihçiler, Bosna ile bağları olan yazarların Osmanlı İmparatorluğu edebiyatı külliyatına yaptıkları katkıları hem niceliksel hem de niteliksel açıdan incelediler. Öyle görü-

143 Muhamed Hadžijahić, "Die priviligierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus", *Südost-Forschungen* 20 (1961), s. 130-158, burada s. 156-158.

144 Muhamed Hadžijahić, "Sarajevska muafname -Povodom 500. godišnjice", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 14 (1963), s. 67-119; Avdo Sućeska, "Die Rechtsstellung der Bevölkerung in den Städtne Bosniens und der Herzegowina unter den Osmanen (1463-1878)", *Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte* (Münih, 1968), s. 84-99.

145 Donia and Fine, *Bosnien and Hercegovina*, s. 57-58, 59. Osmanlı Bosnası'nda devlet destekli kentleşme konusunda bkz. Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", *Prilozi za orijentalni filologiju* 25 (1975), s. 133-169. Kentsel ekonomide esnafın rolü hakkında bkz. Hamdija Kreševljaković, "Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463 do 1851)", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 1 (1949), s. 168-209.

nüyor ki, Bosna'nın Müslüman Slavlarının kültürü, kendini 16. yüzyıl gibi erken bir tarihte, örneğin ilk defa *bosančica* adını taşıyan özel bir Bosna alfabesinden söz edildiğinde ortaya koymuştu.[146] Buna ek olarak Osmanlı elit tabakasının Bosnalı üyeleri Osmanlıca, Arapça ve Farsça, kayda değer bir miktarda –hem düzyazı hem şiir– yapıtlar ürettiler. Daha da ilginci, Bosnalı bir *aljamiado* edebiyatının –Boşnak dilinde ama Arap harfleriyle yazılan– ve çoğunlukla şiir olan yapıtların varlığıydı.[147] Safvetbey Bašagić, Osmanlı klasik şiirinin Bosna'nın *sevdalinka* şarkılarından etkilendiğini düşünür ve Džemal Ćehajić de Bosnalı dervişlerin yapıtlarında bulunan mistik düşüncelere de benzer bir rol yükler.[148]

Oldukça romantik bu edebi Bosnacılık konsepti, özellikle de Yugoslav ama gayrimüslim kökenli Osmanlı tarihçiler tarafından sıkı bir eleştiriye tabi tutulur. *Bosnevi* teriminin etnik kökene işaret ettiği varsayımını Vančo Boškov ve Alexandre Popovic küçümserler. Bu yazarların görüşüne göre söz konusu takma ad sadece bölgesel bir kimliği tanımlar. Yazarlar, isimlerinde "Bosnevi" eki bulunan edebi kişiliklerin, özellikle de çoğunlukla Türkçe yazdıkları için, rahatlıkla Türk olmuş olabi-

146 Muhamed Hadžijahić, "Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und in der Herzegowina", *Südost-Forschungen* 21 (1962), s. 168-193, burada s. 177.

147 Muhamed Hadžijahić, "Neposredni zadaci u izučavanju naših alhamijado tekstova", *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživana. Naučni skup. Sarajevo, 26. i 27. maja 1976* (Saraybosna, 1977), s. 41-51. Ayrıca krş. *a.g.e.*, *"Muslimanska književna tradicija", Bosanski-hercegovačka književna hrestomatija. Starija književnost* (Saraybosna, 1974), s. 221-232.

148 Safvetbeg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (Saraybosna, 1912) ve Džemal Cehajić, Vidovi stvaranja muslimanskih mistika porijeklom iz Bosne i drugih krajeva Jugoslavije od XV-XIX vijeka", *Godišnjak Instituta za jezik i književost* 3-4 (1975), ikisinin de alıntılandığı yer, Vančo Boškov, "Neka razmišljanja o književnosti na turskom jeziku u Bosni i Hercegovini", *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživana. Naučni skup. Sarajevo, 26. i 27. maja 1976* (Saraybosna, 1977), s. 53-63. Bosnalılarca Yakın Doğu dillerinde yapılmış edebiyat için ayrıca bkz. Alexandre Popovic, "La litérature ottomane des musulmans yougoslaves. Essai de bibliographie raisonnée bibliographie raisonnée", *Journal Asiatique* 259 (1971), s. 309-327, ve Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* (Saraybosna, 1973).

leceklerine dikkat çekerler. Osmanlı döneminde Bosnalılar tarafından üretlilen edebi yapıtların Osmanlı edebiyatının organik ve önemli bir parçası, "Bosna-Hersek'te yazılmış Osmanlı edebiyatı" olarak kabul edilmesi gerekir; Bosna edebiyatı olarak değil.[149] Bu konuda Bosnalıların aldığı tipik duruş aşağıdaki gibi özetlenebilir: 1) Bosna'da Türk sömürgeleştirmesi olmadı. Bosnalı Müslümanlar Türk değil, İslamlaşmış Slavlardır. 2) Bosna ve Hersek büyük ölçüde özerkti. 3) İslam Ortadoğu kültürünün doğasında sentez vardır. Bosnalıların da bu sentezde yerleri vardı. 4) Bosnalı şairler Ortadoğu dillerini kullanırlardı ama ifade ettikleri Bosna ile, Bosnalı halkların ruh haliyle ilgiliydi. 5) Osmanlı edebiyatı sadece Türklerin çalışmalarından oluşmuyordu. O yüzden, "Doğu dillerinde Bosna-Hersek Müslüman edebiyatından" söz edilebilmeli.[150]

Osmanlı dönemi üzerine yazılan Bosna tarihyazımı aynı zamanda 18. ve özellikle de 19. yüzyılda Osmanlı yönetimine karşı geliştirilen silahlı direnişin çeşitli şekillerini vurgular. Avdo Sućeska'ya göre, 18. yüzyılda kırsal kesimde meydana gelen ayaklanmalar sadece yaklaşmakta olan bir kültürel aynılaştırma tehditi hisseden Müslüman köylülerin hoşnutsuzluğunu yansıtır.[151] 19. yüzyılda ise bu durum oldukça temelden değişti. Müslüman taraf, Tanzimat bürokrasisinin hem eşitleştirici hem de merkezileştirici politikalarına karşıydı. Osmanlı hükümeti durumu ancak 1830'lu yıllarda ve Kırım Savaşı'nın hemen öncesinde yaptığı tam teçhizatlı askerî seferler yoluy-

149 Boškov, "Neka razmišljanja o književnosti", s. 57-60; Alexandre Popovic, "Représentation du passé et transmission de l'identité chez le Musulmans des Balkans. Mythes et réalités", *Les Balkans á l'époque ottomane*, (ed.) Daniel Panzac (*Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, sayı 66 (1992-1994), s. 139-144).

150 Bu, az çok, Džemal Ćehajić'in Vančo Boškov taralından dillendirilen eleştiriye verdiği yanıttır, *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživana*, s. 227-229.

151 Avdo Sućeska, "Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 17 (1966-67), s. 163-207; *a.g.e.*, "Bune seljaka mulimana u Bosni u XVII i XVII stoljeću", *Oslobodilački pokreti Jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata*, (Belgrad, 1976), s. 69-100.

la kontrol edebildi.[152] O yıllarda gündeme, artık öncelikle gayrimüslim köylüleri ilgilendiren, Bosna'nın klasik ziraat sorunu da girdi.[153] Bu ziraat sorununa gayrimüslimlerin çıkarlarını gözeten bir çözüm bularak Tanzimat reform hareketi epeyce yol kat etmişti. Ancak, Milorad Ekmečić'in işaret ettiği gibi, 1878 yılının Berlin Anlaşması bu başarıları sildi ve dolayısıyla Bosna-Hersek'in gelecekte yaşayacağı gelişmeler açısından karşı-devrimsel bir nitelikteydi.[154]

Sonuç: Tarihyazımı ve ulusal politikalar

Bu boyutlara sahip bir "ulusal tarih" ile kuşanmakla Bosnalı Müslümanlar belli ki kendilerini "otantik ve kendine has bir Bosna Kilisesi cemaatinin torunları [olarak göstermeyi amaçladılar] ve İslama geçmeleri zayıflık göstergesi olarak değil, Hıristiyan zulmüne karşı son bir muhalefet işareti olarak tanımlanabilirdi." Bu Hıristiyanlar çoğunlukla, Müslüman Bosnalıları "Katolisizm ve Ortodoksi kökenli sıradan heretikler" olarak adlandırır, ama aynı zamanda eski inançlarına dönmeleri gerektiğinden dem vururlardı.[155] Bu bağlamda Noel Malcom modern Batılı akademisyenlerin görüşünü dile getirir. Genel kanı, Bogomil teorisinin uzun zamandır, hiçbir şekilde tarihsel gerçeklere uymadığı için kullanılmaz olduğu yönündedir. Başka bir yazar da benzer şekilde, "ortaçağ Balkanları ve Osmanlı dö-

152 Dragutin Pavlović, *Pokret u Bosni i Albaniji protiv reforama Mahmuda II* (Belgrad, 1923); Ahmet Cevat Eren, *II. Mahmud zamanında Bosna-Hersek* (İstanbul, 1965); Vladimir Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine* (Belgrad, 1971), s. 179-228 ve 257-284; Galib Šiljivo, *Omer-Paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852* (Saraybosna, 1977).

153 Vasilj Popovic, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839-1861)* (Belgrad, 1949).

154 Milorad Ekmečić, "Die serbische Politik in Bosnien und der Herzegowina und die Agrarrevolutionen 1848-1878", *Der Berliner Kongreß von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, (ed.) Ralph Melville ve Hans-Jürgen Schröder (Wiesbaden, 1982), s. 427-444, burada s. 440.

155 Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History* (Londra, 1994), s. 29.

nemini çalışanları, Bogomil Kilisesi ve Osmanlı fetihleri ve sonrasında Bosna'daki hükümleri konularındaki eskimiş iddialardan rahatsız olacaklardır" uyarısında bulunur.[156] Ama neredeyse bir lütuf gibi, bu birikimin "Bosnalı bir savunma olarak göz ardı edilmemesi gerek[tiği eklenir]. Aksine, eski Yugoslavya dışında çoğunlukla bilinmeyen bir tarihyazımı geleneğine açılan pencere olarak değeri bilinmelidir."[157]

Ulus-devlet seküler bir fikirdir ve Benedict Anderson'dan öğrendiğimiz gibi ulus, "hayalî [bir] cemaat"tir. Öyleyse etnik köken, dilbilimsel bağlantılar ve coğrafi yerel özelliklerle neden uğraşalım? Bu sorunun yanıtı Balkan ulusalcı hareketinin tarihinde aranmalıdır. Balkanlar'daki ulusal uyanışın *risorgimento* tipinin, insanları ortak bir yazgı paylaşan organik bir topluluk olarak algılayan ve bu topluluğun ortak ruhunun kendini dil yoluyla ifade ettiğini içeren romantik Avrupalı görüşüne dayandığı doğrudur. Ancak etnik ulusalcılığın ağırlığı, dinin önemini küçümsememize yol açmamalı. Balkan ulusalcılığındaki din, tüm diğer öğelerin üzerinde çoğunlukla ağır basardı. 19. yüzyıl boyunca yapılan bağımsızlık savaşları aynı zamanda din savaşlarıydı. Dolayısıyla, Balkan ulus-devletlerinin oluşmasına her durumda yerel Müslüman halkın toplu göçü eşlik etti.[158] Balkanlar'daki güncel "etnik temizlik" projelerinin aşağıdaki türden bir argümantasyonla meşruluk aradıkları artık açıktır: Biz buralarda bin yıldır yaşıyoruz ama Müslümanlar sadece beş yüzyıldır. Oysa asıl soru şudur: "Bir bölgenin yerlisi olarak kabul edilmek için orada kaç yıl yaşamış olmak gerekir?"[159]

Bu durum, Osmanlı tarihçilerinin ortaçağdan itibaren Balkan tarihini bu çerçevede incelemesi gerektiği düşüncesiyle

---

156 Bkz. Michael Robert Hickok'un eleştirisi, Adem Handžić, *Population of Bosnia in the Ottoman Period* (Istanbul, 1994), *Turkish Studies Association Bulletin* 21, sayı 1 (Bahar, 1997), 44 vd.

157 *A.g.e.*

158 Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1992* (Princeton, NJ, 1996) ve başka yerde.

159 Mark Pinson, "Introduction", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, (ed.) Mark Pinson (Cambridge, MA, 1993), s. x.

ters düşmektedir. Fetihçi Osmanlıların yeni etnik isimler icat etmediğini, hazırda var olanları kullandıklarını ve etnik kökenin bilincinde olduklarını biliyoruz. Konstantinopolis'in Rum Ortodoks Patrikliği'ni yeniden oluşturmalarına rağmen, bazı Ortodoksların etnik köken olarak Rum oldukları ve bazılarının olmadığına dair bir anlayışları vardı. Örneğin Rum Ortodoks Arnavutlara Rum değil, "Arvanid" denirdi. Benzer şekilde Osmanlılar normalde Bulgar, Sırp ve Hırvat arasında ayrım yaparlardı. Dolayısıyla Bosna'da yaşayan insanlar için baştan beri "Boşnak" terimini kullanmış olmaları kayda değerdir. Osmanlı yönetimi altında Müslüman Slavlar ve etnik Türklerin –evlilik ve benzeri yollarla– epeyce karıştıklarına kuşku yoktur.[160] Ama William G. Lockwood'in haklı olarak vurguladığı gibi

> Bosnalı Müslümanlar –ve daha geniş bağlamda bütün olarak Bosnalı Müslüman toplumu ve kültürü de– ne Türk ne güney Slav Hıristiyan, hatta bir tür ara form bile değildir. Bosna-Hersek'teki Müslümanların eşsiz tarihiyle uyumlu olarak, iki kaynaktan da öğeler entegre edilerek, yeni ve farklı bir şey yaratıldı.[161]

Dolayısıyla, bugün bile "Türk" diye saldırılan Aliyev İzzetbegoviç'in 1990 yılında Bosnalı Müslümanların Türk olmadığını açıklamak zorunda hissetmiş olması anlaşılır.[162] Çünkü o dönemde genel olarak kabul edilmişti ki

---

160 Muhamed Hadžijahić, "Turska komponenta u etnogenezi bosanskih muslimana", *Pregled* 18 (1966), s. 485-502; alıntılanan yer David A. Dyker, "The Ethnic Muslims of Bosnia – Some Basic Socio-Economic Data", *Slavonic and East European Review* 50 (1972), s. 238-257, burada s. 239.

161 William G. Lockwood, "Living Legacy of the Ottoman Empire: The Serbo-Croatian Speaking Moslems of Bosnia-Hercegovina", *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds*, (ed.) Abraham Acher vd. (New York, 1979), s. 109-225, burada s. 222. Benzeri bir sonuç için ayrıca bkz. Ludwig Steindorff, "Von der Konfession zur Nation: Die Muslime in Bosnien-Herzegowina", *Südosteuropa Mitteilungen* 1997, sayı 4, s. 227-290.

162 Alija Izetbegović, "Mi nismo Turci", *Start*, sayı 560 (1990); alıntılanan yer Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way*, 34 vd. Izetbegovic'in Türk olması konusunda bkz. http://www.igc.org/balkans/paul.html.

> Bosna-Hersek bir devlet olarak var olmaya devam edecekse, uyruklarının devlet bölgesiyle doğrudan bağlantılı bir ulus olarak tanımlanması zorunludur.[163]

Osmanlı tarihi okuyan öğrencilerin belki de etnik, dinî ve bölgesel bilinç ifadelerine daha dikkatlice yaklaşmaları gerekir.

163 Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way*, s. 35.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Tarihinde Macar Araştırmaları

GÉZA DÁVID VE PÁL FODOR

Giriş: Macaristan üzerine yapılan Osmanlı araştırmaları neden analiz edilmeli?

Günümüz ulus-devletlerinde geçmiş imparatorlukların nasıl algılandığını analiz etmek isteyenlere, Macaristan'ın tarihinde Osmanlı dönemi üzerine yapılan Macar araştırmalarını ele almak kuşkusuz ilgi çekici olacaktır. Ulus-üzeri kurumların önem kazandığı son yıllarda ve en azından Avrupa bağlamında bu ilgi alanı genişledi. Bu açıdan bakıldığında Macar tarihyazımı üzerine yapılan araştırmalarla Osmanlı İmparatorluğu üzerine üretilen Türk, Bosnalı ya da Bulgar tarihyazımı araştırmaları parallelik gösterecektir.

Ancak, dil engeli yüzünden sıklıkla ihmal edilen Macar tarihyazımı araştırmaları, Osmanlı tarihi uzmanı için özellikle önemli öğeler içerir, çünkü Osmanlı fethinin gerçekleştiği 16. yüzyılın ortalarında Macar Krallığı kendine özgü bir kayıt sistemine sahip erken modern devlet oluşumuydu. Bunun da ötesinde, Matthias Corvinus (1458-1490) döneminden itibaren Macar kralları İtalya ile sıkı bağlar kurdu ve azımsanmayacak kadar çok hümanist, yeni, ortaçağ sonrası stilde yapıtlar üretti. Osmanlı fetihlerinden hemen önceki yıllarda, merkezî bürokratik yönetimden fazla söz edilemeyeceği Bulgar ya da Sırp

bölgelerinin aksine, Macaristan bölgesi için Osmanlı belgelerini, büyük sayıda yerel kaynaklarla karşılaştırabilecek durumdayız. Dahası, orta Macaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilmesinden sonra bile bu durum değişmedi. Transilvanya'da bir prenslik sarayı ve Latince eğitim veren okullar etkinliklerini sürdürürdü ve Macaristan'ın Habsburg yönetiminde olan kesimleri de aynı şekilde yöneticilere ve kronik yazarlarına sahipti. Bu durum sonucu, Osmanlı Macaristanı'nı incelemek Osmanlıca, Almanca, Macarca ve Latince kaynakların sürekli yan yana bulundurulmasını gerektirir. Sınır bölgelerindeki savaşlar hakkındaki ayrıntılara, sadece Osmanlı kroniklerinde ya da para ya da tımar şeklinde ödemelerini alacak olan askerler listelerinde değil, aynı zamanda Macaristan'ın Habsburg kralı ve etkin kumandanlarına yazılan mektuplarda da rastlarız.[1]

Buna ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan sosyal ve iktisat tarihçisi, Habsburg himayesinde hazırlanan vergi listelerini, mufassal adıyla bilinen Osmanlı kayıtları ile karşılaştırma olanağı tanıyan bu fırsatı memnuniyetle karşılayacaktır. Çünkü bu karşılaştırma, Osmanlı demografisi ve tarımsal üretimi hakkındaki nosyonlarımız için temel oluşturan bu önemli belgelerin oluşturulmasındaki günlük rutine ışık tutabilir. Ancak bürokratik açıdan ilgili bilgi üretiminin söz konusu olduğu yerde birçok Osmanlı eyaleti hakkında sadece kabaca fikrimiz var, dolayısıyla Macar kayıtlarından elde edilebilecek bu bilgiler, başka Osmanlı eyaletlerini inceleyen tarihçiler için de yararlı olabilir.[2]

"İdeolojik" giriş gözlemleri

Macaristan üzerine incelemeler ilk olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Bunlar 16. ve 17. yüzyıl hümanistlerinin ça-

1 Bu tür mektupların yakın tarihli ve kapsamlı bir baskısı için bkz. *500 magyar levél a XVI. Századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549-1562*, 1.-2. ciltler, (ed.) Sándor Őze (Budapeşte, 1996).

2 Ferenc Skalály'nin yazdığı çok sayıda kent monografisi bu türden bir karşılaştırmalı yaklaşımın tatmin edici sonuçlarını sergiliyor. Géza Dávid de benzer bir değerlendirmeyi Habsburg ve Osmanlı vergi sicillerine bakarak yapmıştır.

lışmalarına ve daha geriye gidildiğinde, ortaçağ kilise kroniklerine dayanıyordu.[3] 19. yüzyılın birinci yarısına kadar araştırmacılar büyük ölçüde birincil kaynakların yayımlanmasıyla ilgililerdi. Söz konusu yazarların çoğu Latince yazan, Katolik veya Kalvinist, din adamı ya da soylulardı.[4] İlk başta Katolik ve Kalvinistler Latince yazmayı yeğlerlerken, tarihçiler birincil kaynak yayımlamaktan, tarihî olayları yorumlamaya geçtiklerinde bu iki grup arasında farklılıklar belirdi. Genellikle, Katoliklerin Habsburg yanlısı bir duruş takındıkları, Kalvinistlerin ise erken dönem modern Macaristan tarihinde ara ara beliren Habsburg karşıtı ayaklanmalardan yana sempati geliştirdikleri iddia edilir. Birazdan görebileceğimiz gibi, bu yapıdaki tüm genellemeler gibi bu genelleme de her durumda geçerli sayılamaz. Buna rağmen bu görüşte doğruluk payı fazlasıyla vardır ve ilginçtir ki, Macar tarihi hakkında yapılan yorumlardaki "Katolik" ve "Kalvinist" ayrımlar, Marksizmin resmî ideoloji olduğu 1948 sonrası dönemde bile fark edilebilir.

1820'li yıllardan 1848 yılına kadar olan bir dönemde, Habsburg yönetimindeki Macaristan, derin ulusalcı özellikler taşıyan bir reform hareketine sahne oldu. Bu bağlamda Macaristan tarihindeki Osmanlı dönemi de "keşfedildi" çünkü Osmanlılara karşı direniş, "Macar özgürlüğü için savaşmanın" bir örneği olarak işlevselleştirilebilirdi. Bu tavır, özellikle de güzel sanatların ve tiyatronun söz konusu olduğu yerde gözlemlenebilirdi. Bu dönemde yapılan sayısız resim, yazılan sayısız kitap ve bestelenen sayısız operada, Osmanlı döneminin çeşitli kahramanları yer aldı. Bunların padişah ordularına karşı savaşırken gösterdikleri cüretkarlık, Habsburglara karşı siyasi ve ekonomik özerklik çabasına çağrı olarak anlaşılmalıydı. Bu romantizm döneminde Osmanlı çalışmaları da dahil olmak üzere, tarihyazımını çoğunlukla öznel ve duygusal bir bakış açısı karakterize ederdi. Macar devriminin 1849 yılında Habsburg yöneti-

3 Bu son dönemle ilgili mükemmel bir bakışı Emma Bartoniek sağlıyor, *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* (Budapeşte, 1975).

4 Zengin bir bibliyografya için bkz. Emma Bartoniek, *Magyar történeti forrákiadványok* (Budapeşte, 1929).

minin yardıma çağırdığı çar birliklerince yenilmesi ise bu eğilimin ömrünü uzatmaya yaradı.

Öte yandan, Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında bazı entelektüeller Osmanlılara karşı belli bir ölçüde sempati duymaya başladılar. Sonuçta bu savaşın altında yatan çatışmalardan biri, Osmanlı hükümetinin, 1849 devriminin Macar mültecilerini sınır dışı etmeyi reddetmesi olmuştu. İngiltere ve Fransa'nın tarafında bulunan Osmanlı İmparatorluğu artık yenen taraflardan biriydi ve neticede bazı Macar çevrelerince Habsburglara karşı potansiyel bir müttefik olarak kabul ediliyordu. 1877 yılı dostça ilişkilerin doruğa çıktığı yıl oldu. Bu yılda tahta yeni çıkmış olan II. Abdülhamit, 1526 yılı sonrasında Osmanlıların Macaristan'ı fethetmeleriyle Kral Matthias'ın (1458-1490) ünlü Corvina kütüphanesinden alınmış olan bir dizi değerli belgeyi geri verdi.[5] Bu olay, Macar tarihyazımında "Türksever" olarak tanımlanan harekete neden oldu. Ancak siyasi bağlamda var olan sıcak ilişkiler "Türkseverlerin mutlak yengisi" anlamına gelmedi ve bazı tarihçiler Osmanlı işgaline karşı düşmanca duruşlarını dile getirmeye devam ettiler.

Osmanlı araştırmaları 1918 yılı sonrasındaki siyasi havadaki değişimlerin karşısında oldukça sabit kaldı. 1920 yılında Paris-Trianon Antlaşması ile Habsburg zamanlarındaki eski Macar krallığının üçte biri kadar toprağa sahip bir Macar devleti oluşturuldu. Benzer şekilde, yeni devletin 7.6 milyonluk nüfusu da, 1914 öncesi Macaristan nüfusunun %40'ına dahi denk düşmüyordu. Romanya, Transilvanya'yı elde ederek büyük bir Macar azınlığına sahip oldu ve bu ulusalcı çatışmalar bağlamında Romanya'nın Daco-Roman sürekliliği tezine karşı tez geliştirmek, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Macar tarihyazımının önemli meselelerinden biri haline geldi.[6] Bu tartışma antik çağlara ve ortaçağın ilk dönemlerine odaklanıyordu. Bunun da ötesinde bazı belli araştırmacılar Macar ulusal taleplerini,

5 Krş. Béla Erődi, *Csok jasa! Çok yaşa! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve* (Budapeşte, 1877).

6 Bu bağlamda, özellikle de arkeoloji ve kırsal yerleşim tarihi konularında çok yararlı çalışmalar üretildi. Kullanılan modası geçmiş terminolojiye rağmen o dönemde ulaşılan sonuçların epeyce büyük bir kısmı hâlâ geçerlidir.

Hunlar gibi "soylu atalar" arayarak meşrulaştırmaya çalıştılar ve sonunda bu merak ortaçağın ilk dönemlerini ele alan çalışmalar yapılmasını teşvik etti. Ancak 15. ve 18. yüzyıllar arasındaki döneme odaklanan Osmanlı araştırmaları, iki dünya savaşı arasındaki dönemde etkin olan ulusalcılar ya da devlet kurucularının ana ilgi odaklarından epeyce uzak kalıyordu. Böylesi bir siyasi "değersizlik" sayesinde bu alan kendi içindeki dinamiklere göre gelişebildi.

1945 ve özellikle de 1948 sonrası Macaristan'da sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaları vulger Marksist basitleştirmeler kaplar oldu. Bu eğilim için karakteristik olan klişeler aynı zamanda Osmanlı dönemi ile ilgili genel anlatımları da etkiledi. Bu durum, özellikle de uzman olmayan ama öncelikle yerel tarihle ilgilenen yazarlar için geçerliydi.[7] Daha da kötüsü, bu "siyah/beyaz" düşünme eğilimi okul kitaplarına ve genel edebiyata da sızdı ve bu durumun getirdiği olumsuz sonuçlar günümüze kadar varlığını sürdürdü.

Macaristan'da Osmanlı araştırmalarının "Ulu Yaşlı Adamı"

Ancak bir kere daha Osmanlı araştırmalarını, yeni rejimin nazarında sahip olduğu göreceli marjinalite korudu. Osmanlı tarihi çalışmaları için çok gelişmiş dil yetilerinin ve paleografik bilginin olmazsa olmaz koşul olması, ideologluk niyetindeki insanların bu heveslerini kırdı. Herkesin "ilke olarak" Marksist olduğundan yola çıkıldığı için, alanımızda siyasi denetim kısmen hafifti ve ciddi çalışmaları engellemedi.

Ancak bu gelişmelere olumlu katkıların arasında, alanın en önemli temsilcilerinin bu zor dönemde sergiledikleri ilkeli tavır da unutulmamalı; Lajos Fekete (1891-1969) ve Fekete'nin önce öğrencisi, sonra da meslektaşı olan ve kariyerine 1950'li yıllarda başlayan Gyula Káldy-Nagy'nin (d. 1927) tavırları.[8] 19.

---

7 Bu yorumlar Erik Molnár, Aladár Mód, Emma Léderer ve 1950'li yılların tarih cemaatinin başka etkili şahsiyetleri için geçerlidir.

8 Lajos Fekete'nin tek *captatio benevolentiae*'si I. Abdülhamid tarafından II. Cat-

yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında yaşamış önemli araştırmacıların yapıtları bulunsa da, Macaristan'da Osmanlı araştırmalarının asıl kurucusu olarak Fekete görülebilir. Aldığı eğitim itibariyle arşivist olan Fekete, aynı dönemde yaşayan Paul Wittek gibi Birinci Dünya Savaşı'nda bir savaş esir kampında Türkçe öğrenmeye başlamıştı. Osmanlı kaynaklarını çözmeyi o kadar hızlı öğrendi ki, 1926 yılında "Türk" diplomasisi hakkındaki ilk çalışmasını yayımlayabilecek duruma geldi. Kitap hem Macarca hem de Almanca yayımlandı.[9]

Bunu izleyen yıllarda Fekete, Buda'nın defterhanesi ile bağlantılı bütün arşiv kayıtlarını, bir gün bu sistemin nasıl çalıştığını ayrıntılarıyla anlama umuduyla toplamaya çalıştı. Fekete, modern katalog yöntemlerini tanıttığı İstanbul arşivlerinde bir dönemi de kapsayan yurt dışı araştırma gezilerinden değerli mikrofilmler getirdi ve genellikle Osmanlı belge ekleri olan bir dizi makale yazdı. 1945 yılı sonrasında, tartışmasız en önemli paleografik çalışması olan yapıtı için gerekli malzemeleri topladı. Bu iki ciltlik inceleme, büyük olasılıkla devlet sırrını yetkisiz kişilerin okumasını engellemek amacıyla kolayca çözülemeyecek siyakat metnindeki finans kayıtları hakkındaydı.[10] Bir örnek teşkil eden giriş bölümünün yanı sıra, son derece zor olan orijinal kayıtların çevirileri de neredeyse tamamen hatasız. Bunun da ötesinde, Fekete'nin açıklayıcı notları da sık rastlanmayan bir eğitim düzeyini açıkça belli eder.[11] Bu bölümde ele almaya çalışacağımız çeşitli

---

herine'e gönderilen armağanlar hakkında bir makalede yer alıyordu; yazar ayrıca, aralarında *Vostochniye istochniki*'nin de bulunduğu kusursuz incelemelerinden bazılarını Rusça yazdı.

9 Lajos Fekete, *Bevezetés a hódoltság török diplomaitkájába / Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapeşte, 1926).

10 Lajos Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, 1.-2. cilt (Budapeşte, 1955). Yazarın benzer derecede önemli *Einführung in die persische Palāographie* kitabı, ölümünden sonra yayımlandı.

11 Yazarın başka çalışmalarının yanı sıra bu bağlamda iki yazı basımının öne çıkarılması gerekir. Bunlardan ilki "ayrıntılı" (*mufassal*) olarak bilinen Osmanlı vergi kayıt çeşidi hakkındaki öncül yayındır: Lajos Fekete, *Az Esztergomi szandzák 1570. évi adóösszeírása* (Budapeşte, 1943). Macar okuyucuları için yazılmış olmasına rağmen, kullanılan metodoloji ve ayrıca yer isimlerinin titiz belirlemesi yüzünden bu kitap uluslararası düzeyde ün saldı. Yazarın kullan-

tarihyazımı akımlarının sistematik incelemesinde Fekete'nin öncül konumuna değineceğimiz birden çok yer olacak.

Projemizin sınırları

Çalışmamız, Osmanlı tarihi üzerine kapsamlı incelemeler yazmaya çalışan –şimdilik çok az sayıdaki– Macar araştırmacıların tanıtımıyla başlayacak. Oldukça uzun olan ikinci bölümde okura geniş anlamda Macaristan'daki Osmanlı yönetimini tanıtacağız. Bu bölümde, Osmanlıların oynadığı rolü daha kapsamlı bir bağlamda değerlendirme sorununa odaklanacağız. Bu sorun, ilgili birincil kaynakları yakından inceleyerek edinilen sonuçlara sıklıkla ideolojik önyargılar karıştırıldığı için özellikle zordur. Bu tür genel kabuller, incelememizin üçüncü bölümünün konusunu oluşturan siyasi tarihten de her zaman kolay ayrılamaz. Oldukça ihmal edilmiş ama önemli bir konu olan Osmanlı Macaristanı'nın yönetim tarihi de ayrı bir bölümde, yani dördüncü bölümde ele alınacak. Bunların dışında beşinci bölüm, önemli siyasi kişiliklerin biyografilerine ayrılacak, çünkü Osmanlı eyaletlerinin çoğunda olduğundan farklı olarak, Macar tarihyazımı çıktısının önemli bir bölümünü eyalet komutan ve hükümdarları oluşturur.

İncelememizin büyük bir kısmını oluşturan altıncı bölüm, kısmen çok gelişmişliği ile 1960'lı ve 1970'li yılların tarihçilerinin toplumdaki gündelik yaşamın maddi koşullarıyla ne ölçüde ilgili olduklarını yansıtan iktisadi tarihe ayrılmıştır. Bu bölümü, sözü geçen yıllarda aynı şekilde popüler bir konu olan demografik tarih izler. Ancak bizim özel bağlamımızda, demografik tarih, çoğunlukla, bir Osmanlı sınır eyaleti olarak geçirdiği yüz elli yılda Macaristan nüfusunun azalıp azalmadığı, azaldıysa hangi ölçüde azaldığını belirlemeye çalışan araş-

dığı yöntemi Gyula Káldy-Nagy, çok sayıdaki *tahrir defterleri* yayınlarında daha da geliştirdi. Buda hazine kayıtlarının aslına sadık çevirisi olan ikinci çalışmanın yazarı Gyula Káldy-Nagy'nin yanı sıra Fekete'ydi: Lajos Fekete ve Gyula Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580.* Türkischer Text (Budapeşte, 1962). Lajos Fekete/Gyula Káldy-Nagy, *Budai török számadás könyvek, 1550-1580* (Budapeşte, 1962).

tırmacıların yapıtlarını kapsar. İncelememizin bu yedinci bölümü aynı zamanda Macar kentlerinin yazgısını da ele alır. Askerî olaylara değinip konudan biraz saptıktan sonra (sekizinci bölüm), Kilise tarihi araştırmaları hakkındaki ve Macaristan'da Osmanlı Müslüman kültürüne göz atan bir bakışla sonlanacak olan kısa bir özet (dokuzuncu bölüm) izleyecek. Camileri, medreseleri ve dervişleri ele alan incelemeler geçmişte fazla ilgi görmedilerse de onuncu ve son bölümün göstereceği gibi, özellikle de genç kuşaktan gittikçe artan sayıda araştırmacı artık bu konulara da el atıyor.

Genel konular

14. ve 17. yüzyıllar arasında yaşayan Macarların Osmanlı İmparatorluğu hakkında birinci elden oldukça fazla bilgiye sahip olmalarına rağmen, şaşırtıcı bir şekilde bu bilgiyi genişletmeye ya da özetlemeye kalkmamışlardır. Askerî ve diplomatik alanlar dışında Osmanlı uygarlığının ilk kez sistematik olarak betimlenmesi 18. yüzyılın sonlarında yayınlanan üç ciltlik bir monografiyle gerçekleşti. Bu tarihte, Osmanlı gelenekleri üzerine sahip olunan bilginin daha önceden yazıya dökülmeyen kısımlarının çoğu yok olmuştu bile.[12] Yazar Sámuel Decsy, erken dönem Macar araştırmasının bu eksikliğini telafi etmeye çalıştı.[13] İlk iki ciltte ayrıntılı bir şekilde "Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal, ahlaki, dinî, sivil ve askerî durumu"nu sundu, üçüncü bölümde ise kendi yaşadığı döneme (1789) kadar çıkan Osmanlı-Macar çatışmalarının tarihini inceledi.[14]

---

12 Sámuel Decsy, *Osmanografia, az az: a' tōrōk birodalom' ternézeti, erköltsi, egyházi, polgári, 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetsebb hadakozásainak summás leirása*, 3 cilt (Viyana, 1788-1789). Bizim kullandığımız baskı, 1789 yılından kalma ikinci gözden geçirilmiş baskıdır. Nicolai Schmitth'in 1453 yılından 1719 yılına kadar olan dönemi kapsayan Türk tarihi *(Imperatores ottomanici a capta Constantinopoli cum epitome principium turcarum*, 2 cilt (Tyrnavia, 1747-1752; 2. baskı 1760-1761), Decsy'nin çalışmasından önce yayınlandı ama geç ortaçağ dönemi ve erken modern dönemin kronik yazına geleneğine ait kabul edilebilir.

13 Giriş, sayfa sayısı bulunmuyor.

14 Decsy, *Osmanografia*.

Decsy, monografisini Francesco Sansovino, Luigi Fernando Marsigli ve çok sayıda Fransız yazar gibi tanınmış uzmanların çalışmalarına, çok sayıda Türk ve birçok Macar kroniğine ve elde bulunan basılmış Macar arşiv kaynaklarına dayandırdı. Yazarın yaptığı sentez, dönemin standartlarını yansıtıyordu. Decsy yapıtını *Osmanografia* olarak adlandırdı çünkü, günümüz anlayışıyla çelişmeyen bir görüş olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu hanedan devleti olarak görüyordu. Decsy'nin görüşüne göre imparatorluğun temelini öncelikle İslamın ahlaki ve siyasi sistemi oluşturuyordu; Türkler de dahil olmak üzere etnik gruplar ancak ikinci derecede önem taşıyordu. Macaristan'da o zamandan beri yayımlanan hiçbir yapıt içerisinde, Decsy'nin monografisi kadar çeşitli konu ve ayrıntı barındırmadı.

Ancak Decsy'nin bu umutlandırıcı inisiyatifinin fazla takipçisi çıkmadı. Macar Türkologlar ve Doğubilimciler ağırlıklı olarak Türk kaynaklar bulup yayımlamak istiyorlardı ve 20. yüzyıl boyunca bile genellikle Osmanlı Macaristanı ile sınırlı kaldılar. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi hakkında ikinci bir yapıtın yayımlanmasına kadar neredeyse bir yüzyıl geçmesi gerekti. İki ciltten oluşan bu yapıtı Gyula Lázár yazmıştı ve özgün olmaktan çok uzak bu metin, temelde tanınmış genel Osmanlı tarihi kitaplarına ve dönemin çeşitli ulusal tarih kitaplarına dayanıyordu. Kullanılan ikincil kaynaklar arasında Joseph von Hammer, Johann Wilhelm Zinkeisen, Demetrius Cantemir, Johann Christain von Engel, Leopold von Ranke ve George Finlay'e rastlıyoruz.[15] Lázár Osmanlıların tarihini, özellikle de siyasi tarihini, başlangıcından, kendi dönemine kadar incelemişti.

Macaristan'da bir sonraki genel Osmanlı tarihi kitabının yayımlanması için bir yüzyılın daha geçmesi gerekti. Bu kitap, Osmanlı devletinin oluşumundan dağılışına kadar olan tarihin izini sürüyordu. Bu yazar, 1956'dan sonra Almanya'da çalışan bir Macar araştırmacı olan Jozef Matuz'tu. Yapıtın özgün baskısı Almanca yayımlandıktan beş yıl sonra Matuz, kitabın Macarcasını yayımladı. Yazar öncelikle siyasi ve kurumsal tarihle ilgiliydi ve bu yüzden Osmanlı toplumundan ziyade Osmanlı devle-

15 Gyula Lázár, *Az oszmán uralom története Európában*, 2 cilt (Budapeşte, 1877).

tine odaklandı. Osmanlı tarihi hakkındaki yaygın "geleneksel" görüşe katılan Matuz, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarına kadar süren bir "altın çağı"na ve bunu izleyen bir "çöküş" ve "kadın hükmü" dönemlerine değindi. Muhtemelen öğrencilik zamanlarında içselleştirdiği vulger Marksist teorilerin etkisinde kalan Matuz, Osmanlı sistemini bir tür feodalizm olarak algıladı ve "feodal kira"yı bu sava yeterli kanıt olarak kabul etti.[16] Pek fazla güvenilir olmayan bu kavrama rağmen kitap iyi yazılmış ve birincil kaynaklar üzerine derin bilgiye dayanır.

Neredeyse aynı zamanda, "Resimli Osmanlı Tarihi" diye adlandırabileceğimiz, Klára Hegyi ve Vera Zimányi tarafından hazırlanan bir inceleme de yayımlandı.[17] Metni Klára Hegyi yazmıştı; kitaptaki çok sayıda illüstrasyonu ise Vera Zimányi, büyükçe Avrupa kütüphanelerinde bulduğu, çoğunluğu yayımlanmamış çok sayıda metinlerden seçmişti. Kitabın en olumlu özelliklerinden biri açıkça bu illüstrasyonlardır ama metin de oldukça kalitelidir: Metin, 13. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan dönemdeki Osmanlı devlet ve toplumunun tarihinin kısa ama çok iyi bir özetini sunar. Klára Hegyi, imparatorluğun yayılma dönemini sadece birkaç kısa bölümde ele alır. Bunun aksine, "olmazsa olmaz" kurumsal ve askerî tarihine ek olarak, Osmanlı yönetiminde ekonomi, bilim ve sanatın, Müslüman ve Hıristiyanların konumunun ve gündelik geleneklerin dengeli bir özetini sunar. Kitabın başlığı sadece Osmanlı Avrupası'na işaret etse de yazarın vardığı sonuçlar çoğunlukla imparatorluğun bütünü için geçerlidir.

---

16 Josef Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte* (Darmstadt, 1985), s. 113-114: "Yüksek düzeyde merkezileşme ve feodalizm birbirini engellemez. Avrupa ve Osmanlı feodalizmlerinin ortak yanı, iki durumda da feodal beylerin toprak ürünlerinin bir kısmını alma haklarının olmasıydı. Toprağı işleyenlerin her birine bir parça arazi veriliyordu; buna karşılık onlardan hasadın feodal kira denilen bir kısmını, feodal beylere vermeleri bekleniyordu. Bir ülkede feodal düzenin hakim olup olmadığı sorusunu yanıtlarken önemli olan etken, feodal kiranın var olup olmadığıdır.

17 Klára Hegyi ve Vera Zimányi, *Az Oszmán Birodalom Európában* (Budapeşte, 1986). Bu kitap aynı zamanda Almanca ve İngilizce de yayınlandı: *Muslime und Christen. Das Osmanische Reich in Europa* (Budapeşte, 1988); *The Ottoman Empire in Europe* (Budapeşte, 1989).

Son otuz yılda Macar Osmanlı araştırmacıları, doğrudan Macaristan ile bağlantılı olmayan konulara da gittikçe artan bir ilgi göstermeye başladılar. Bu olumlu değişim sadece genel tarihte değil, aynı şekilde askerî, iktisadi ve sosyal tarihin çeşitli açılarını ele alan özel incelemelerde de beliriyor.[18] Bu yapıtlardan bazılarına yeri geldiğinde değineceğiz.

Macaristan'da Osmanlı hükmü

Macaristan'da Osmanlı işgali üzerine ilk akademik çalışmayı 19. yüzyılın sonlarında, en önde gelen Macar tarihçisi olan Ferenc Salamon yazdı. Birçok kere gözden geçirilen bu monografinin birinci bölümü Avrupa'daki Osmanlı fetihlerini, 1526 öncesi Osmanlı-Macar savaşlarını ve Osmanlılarla Hıristiyanlık arasındaki ilişkileri inceler.[19] Bunu izleyen bölümlerde Salamon, Osmanlı ve Macar sınır savunma sistemleri ve Osmanlı kent politikalarını, vergilendirme sistemleri ve adalet yapısını ayrıntılarıyla inceler. Salamon'un monografisinde bunların yanı sıra, hem Habsburg hükmü altındaki Macar devletinin hem de eyaletlerin ve toprak sahiplerinin önemli bir rol oynamaya devam ettiği Türk işgali altındaki bölgelerdeki vergilendirme ve adalet sistemlerinin ayrıntılı incelemesi bulunur. Salamon'un en büyük keşfi, Osmanlı işgali altındaki bölgelerin bazılarını etkileyen, *condominium* olarak bilinen bu tarihi olguydu. Yazara göre, yenilmiş (ama yerle bir edilmemiş) bir ülkenin kurumlarının ve uyruklarının, belli bir ölçüde güç paylaşımını kabul ederek fatihlere yardımcı olmayı kabul etmeleri, dünya

18 Krş. Géza Dávid, Mária Ivanics, Gábor Ágoston, Ibolya Gerelyes ve Pál Fodor'ın araştırmalarına ek olarak Gyula Káldy-Nagy'nin çalışmaları (yazarın daha eski çalışmalarının kaynakçası için bkz. *a.g.e.*, "Bibliographie des travaux turcologiques en Hongrie" *Turcica*, 13 (1981), s. 203-205). Pál Fodor'un bir dizi makalesi geçenlerde yayınlandı: *In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire* (İstanbul, 2000).

19 Bu çalışma kitap şeklinde ilk defa 1864 yılında yayınlandı. Bizim burada kullandığımız, ikinci ve son baskısı: Ferenc Salamon, *Magyarország a török hóditás korában* (Budapeşte, 1886). Kitap Almancada yayımlandı: *Ungarn im Zeitalter der Türkenherrschaft* (Leipzig, 1887).

tarihinin bir "tuhaflığı"ydı. Salamon, işgal altındaki bölgelerdeki Macarların etnik ve dinî kimliklerini korumalarını sağlayan en önemli etkenin, krallık ya da Habsburg Macaristan kurumlarının Osmanlı rakiplerinin kurumlarına sızmaları ve zamanla yerleşmeleri olduğunu da anlamıştı.

Macar meslektaşlarının olumlu değerlendirmelerine rağmen Salamon'un parlak bulguları hızlı bir şekilde unutuldu. Yüz elli yıllık Osmanlı hükmü hakkında Salamon'u izleyen dönemlerde beliren görüşler, çoğunlukla çok daha az derinlikliydi ve bazen uç noktalara kayma eğilimi gösterirdi.

Gördüğümüz gibi 19. yüzyılın ilk Macar tarihçilerinin Türk dönemi üzerine görüşleri, uzun zamandır Macaristan'ı yöneten Habsburglar hakkındaki görüşlerine bağlıydı.[20] 19. yüzyılın önemli siyasi olayları bu görüşleri büyük ölçüde etkiliyordu. Kırım Savaşı'ndan sonra, Pan-Slavizm ve Rus saldırısı tehlikesinin bir sonucu olarak Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları arasında ve bazı Osmanlı ve Macar entelektüelleri arasında bir süreliğine de olsa sıcak ilişkiler gelişti.[21] Böyle bir ortamda Türksever görüşler kolaylıkla geçmiş olaylara yansıtılabilirdi. Böylece birçok yazar için Transilvanya Prensliği Macar bağımsızlığının ve ulusal birliğin sembolü haline gelirken, Osmanlı İmparatorluğu Macar ulusalcılığın destekçisi, Habsburg İmparatorluğu ise zalim olarak görülüyordu. Bu tür görüşler Sándor Takáts'ın yazdığı tarih kitaplarına sızdı ama Ármin Vámbéry ve tarihçi-mimar Károly Kós tarafından da yayıldı. İstanbul mimarisi hakkındaki bu noktayı göz ardı edersek, kusursuz denilebilecek bir kitapta Kós şunları belirtti:

> Biz Macarlar için [Sultan Süleyman] Macaristan'da Osmanlı hükmü, kelimelerin ifade edemeyeceği acıların ve aralıksız bir hayatta kalma mücadelesinin başlangıcı anlamına gelir; tarihimizin en trajik sayfaları Sultan Süleyman'ın adı ile başlar.

---

20 János Hóvári, "Adalékok a magyarországi török hódotság történetének historiográfiájához", *Kelet-kutatás* (Bahar, 1987), s. 138-139.

21 Krş. László J. Nagy, "La turcophilie en Honngrie au temps des crises d'orient: contributions à l'histoire des relation turco-hongroises", *Oriente Moderno* (N.S.), sayı 11, 7-12 (1992), s. 21-25.

> Ancak Sultan Süleyman aynı zamanda Macar şövalyelik döneminin başlamasını simgeler, ulusal özgüvenimizin oluşmasını, ırk bilincimizin doğumunu ve Habsburglara karşı bağımsızlık savaşlarımızın başlangıcını; Macar dil ve ulusal kültürünün doğuşunun ve vicdan özgürlüğünün bir sisteme bağlandığı dönemin simgesidir. Batılı düşmandan korunan, ayrı bir Macar dünyası olarak Transilvanya'nın oluşturulmasının temellerini de o attı.[22]

Sándor Takáts'ın çok sayıdaki yapıtında Türksever görüşler doruğa vardı. Bu yazar birçok açıdan çağının önünde gidiyordu. Örneğin, 16. ve 17. yüzyıl Macaristanı'nda bir arada yaşayan halkların ilişkileri onu özellikle ilgilendiriyordu. Türkler, Macarlar, Almanlar ve Sırplar arasındaki bağlantı ve etkileşim alanlarına odaklanarak aynı zamanda bu insanların gündelik yaşamlarıyla ilgili yapılan araştırmaların da başını çekti. Bunun da ötesinde, neredeyse tüm çalışmalarının arşiv kaynaklarına dayalı olmasına rağmen, tarihyazımını bir tür edebiyat dalı olarak algılardı ve bir yazar olarak yeteneği öylesine fazlaydı ki, bu iddiasını inanır kılardı. Buna ek olarak Takáts, kendinden önce yazılan, hem Macarca hem de Macarca olmayan tarih kitaplarındaki belirgin Türk karşıtı söylemlere de karşı dururdu.

Takáts'ın siyasi duruşu bir tarihçi olarak duruşunu da etkiledi. Kendi dönemi için Habsburg hükmünün kaçınılmazlığını kabul etse de, geçmiş dönemlerin söz konusu olduğu yerde Macar bağımsızlığının sarsılmaz bir savunucusuydu. Tam da bu nedenden dolayı 16. ve 17. yüzyıl Habsburglarından, özellikle de paralı askerlerinden hiç hoşlanmazdı. Bu esnada hem fetihçi Osmanlıları hem de Macar karşıtlarını, tarafsızlık sınırında bir iyi niyet ışığı altında resimledi. Yazarın anlatımlarında 16. ve 17. yüzyıl, romantizm ve kahramanlık çağına dönüştü:

---

22 Károly Kós, *Sztambul. Várostörténet és architektura* (Budapeşte-İstanbul, 1918), s. 9. Bu kitap yakın zamanda Türkçe'ye çevrildi: *İstanbul. Şehir Tarihi ve Mimarisi*, (çev.) Naciye Güngörmüş (Ankara, 1995), s. 76. Vámbéry'nin ifade tarzı da buna çok benziyordu; krş. A *magyarság keletkezése és gyarapodása* (Budapeşte, 1895), s. 345 vd.

Hem Türkler hem de Macarlar onurlu, cesur ve dürüst rakipler olarak resmediliyordu. Ayrıntılardaki incelik ve neredeyse postmodern kapsam nedeniyle çalışmaları hâlâ okunması gereken kitaplar olarak kabul edilse de, Takáts sonunda oldukça tek taraflı ve yanlış bir izlenim bırakır, çünkü gerçekte hiçbir zaman var olmamış bir dünya oluşturmuştu. Ancak, yazılarının, sorular geliştirerek ve başka şekilde ulaşılamayacak bilgi ve fikirler sunarak Macar tarihyazımı üzerinde olumlu bir etki bırakmaya devam ettiği de bir gerçektir.[23]

Tam karşıt ucu ise iki dünya savaşı arası dönemdeki Macar tarihyazımının en saygın kişisi olan Gyula Szekfű temsil ediyordu. Kabul edilmelidir ki, 1918 yılında yayımlanan çalışmalarından birinde, yazarın Osmanlı sisteminde Macar ulusu için yararlı kabul ettiği belli bazı öğeler belirleniyordu.[24] Ancak, bir hayli sayıda basılan, çok ciltli Macar tarihi kitabında Osmanlı işgalinin sonuçları talihsiz olarak resmediliyordu.[25] Szekfű, Macar savaşlarının iki uygarlık arasında, "Macar Avrupa uygarlığı silinirken Türk köle devletinin zafere ulaştığı", "Batı ve Doğu" arasında bir çatışma olarak kabul ediyordu.[26] Türk fethiyle birlikte gelen savaşlar ve yaşamsal açıdan güvensizlik ortamı, Macar vadilerinde "*puszta* anti-kültürü"ne ve diğer yerlerde bataklıklara yol açtı. Daha da kötüsü Macaristan'ın iklimi ve toprağı oldukça zarar görmüştü. Bunun da ötesinde Macar ulusu-

---

23 Takáts neredeyse 600 makale ve 30 kitap yazdı (kitapların bazıları makalelerinin derlemeleriydi). Türk-Macar ilişkileri üzerine yaptığı en önemli incelemeleri *Rajzok a török világból*, 3 cilt (Budapeşte, 1915-1917) ve *A török hódoltság korából* (Rajzok a török világból, IV [Budapeşte, 1928]) başlıkları altında dört cillte yayınlandı. Takáts'ın araştırmacı kişiliği hakkında ayrıca bkz. Steven Bela Vardy, *The Ottoman Empire in Historiography: a Re-Evaluation by Sándor Takáts* (Pittsburgh, 1977); *a.g.e., Clio's Art in Hungary and Hungarian-America* (New York, 1985), s. 148-149.

24 Szekfű'ye göre böyle öğeler Macar vadisindeki pazar kentlerinin oluşmasını ya da, başka bir düzeyde, fatihlerin yerel halkla karışmadığı gerçeğini içeriyordu; bkz. *A magyar állam életrajza* (Budapeşte, 1918), s. 92-93.

25 Gyula Szekfű, *Magyar történet. A tizenhatodik század* (Bálint Hóman ve Gyula Szekfű, *Magyar Történet* IV) (Budapeşte, tarihsiz); *a.g.e., Magyar történet. A tizenhetedik század* (Bálint Hóman ve Gyula Szekfű, *Magyar Történet* V) (Budapeşte, tarihsiz), s. 5-79.

26 *Magyar Történet* V, s. 3.

nun kadim topraklarına, Türk işgalinden hemen önce Balkanlar'dan gelen göçmenler yerleşmişti ve uyruklarının gereksinimleri karşısında zalimlik ve umursamazlık içinde olan Türk devletine ek olarak askerî seferler de Macarları demografik kıyametlere sürüklemişti.[27]

> Türk hükmünün olumlu etkilerini boşuna ararız. Burada, doğal ilişkileri çatışma olan iki zıt kültürden bahsediyoruz.[28]

Gyula Szekfű'nün Türk karşıtı görüşlerinin ağırlığı, temelde devlet ve ulus arasındaki ilişkiler üzerine geliştirdiği fikirleriyle bağlantılıydı. Szekfű, ulusal varlığı ve bağımsızlığı garanti altına alanın devlet olduğunu ve Osmanlıların bu yaşamsal öğeyi fazlasıyla zayıflattığını düşünüyordu. Bunun nedeni sadece Macarların egemen olduğu devletin bir bölümünün, hem de Macarların en büyük kısmının yaşadığı bölümün Osmanlıların egemenliğine geçmiş olması değildi. Osmanlı yayılmasının başka bir dezavantajı, arda kalan Macar devletinin Habsburgların baskın olduğu orta Avrupa'ya katılmış olmasıydı. Habsburglar ise, başta sahip olduğu gücün sadece bir kısmına sahip orta Avrupa'yı, gücün Türk-Fransız güçlerinin birleşmesini dengeleyecek şekilde düzenlemeye çalışıyordu. Transilvanya Prensliği'nin kurulması, yerel prenslerin ulusal birliği yeniden sağlama çabaları yoluyla gerçekten de durumun biraz iyileşmesini sağladı. Ama iki büyük iktidarın sahibinin karşıtlığı nedeniyle bu tür çabalar sonuçsuz kalmaya mahkumdu. Sonuç olarak Macar ulusu sadece bölgesel açıdan değil, ruhsal açıdan da ikiye bölündü. Bu iki bölümden ilki batı (Katolik) Macarlar ve doğu (Protestan) Transilvanyalılardı.

> Batı Macarları, Transilvanya Macar devletinin yapısından hoşnut değillerdi ve bunun yerine meşru hükümdar olan Habsburg kralının yönetimi altında ulusal güçlerin tamamen birleşmesinden yanalardı.

---

27 *Magyar Történet* V, s. 35.

28 *Magyar Történet* V, s. 65.

Ancak doğulu fatihler ülkenin merkezinde bulundukları sürece böyle bir birleşme söz konusu olamazdı.[29] Yazarın vardığı sonuca göre Macar ulusunu ve devletini temel gelişme yolundan alıkoyan, Türklerle üç yüzyıl boyunca süren çatışmalar olmuştu. Bu nedenle "Türk hükmü Macar tarihinin en büyük, belki de tek felaketi" ve sonrasında gelen her türlü sefilliğin nedeniydi.

Yukarıda adları geçen yazarların ortak özelliği, hepsinin de Osmanlı sistemini Macar ve Habsburg kaynakları temelinde değerlendirmiş olmalarıydı. Önceden de değindiğimiz gibi, Macar Türkologların ilk kuşağı (Antal Gévay, Józef Thúry, Imre Karácson ve diğerleri) zamanlarını ve enerjilerini Osmanlı kaynaklarının araştırılmasına ve bunların Macarca yayımlanmasına vermişlerdi. Bu nedenle Macar Osmanlı tarihçileri uzun zaman tarihyazımı tartışmalarına katılmadı ve bir Türkolog tarafından yazılıp, ağırlıklı olarak Osmanlı kaynaklarına dayanan ilk monografi ancak 1944 yılında yayımlandı. Bu çığır açıcı kitabın adı *Budapest a törökkorban*'dı (*Türk Hükmü Altında Budapeşte*).[30] Yıllar boyu Avrupa ve Türk arşivlerinden büyük miktarda kaynak toplayan yazar Lajos Fekete'ye önceden de rastlamıştık. Kitap, Budapeşte'nin tarihi üzerine bir dizinin bölümü olarak yayımlanmış olmasına ve dolayısıyla Osmanlı döneminde Buda ve Peşte'ye odaklansa da aslında basit bir kent tarihi incelemesinden fazlaydı çünkü Fekete, Müslüman eğitim yapısı, aile yaşamı, Osmanlı mutfağı ve daha birçok konuyu içeren, Osmanlının siyasi, askerî ve sosyal sistemlerinin temel öğeleri üzerine kapsayıcı bir inceleme yazmıştı.[31] Szekfű gibi Fekete de Türkler (Müslümanlar) ve Macarlar (Hıristiyanlar) arasındaki ilişkileri "iki dünya görüşü" arasında bir çatış-

29 Szekfű, *A magyar állam életrajza*, s. 116-117.

30 Lajos Fekete, *Budapest a törökkorban* (Budapeşte, 1944). Bu incelemenin bazı kısımları Ingilizce de yayımlandı: *Buda and Pest under Turkish Rule* (Budapeşte, 1976).

31 Bu çalışmanın bir ekinde önde gelen uzmanlardan István Genthon, Magda Bárányné Oberschall ve Sándor Garády Osmanlı Macaristan'ında mimarlık, sanayi grafiği ve çömlekçilik hakkında kısa bilgi veriyorlar (Fekete, *Budapest a törökkorban*, s. 313-401).

ma olarak görüyordu. Ancak Fekete'nin durumunda bu görüş sadece ideolojik fikirlere ya da "dönemin ruhu"na dayanmıyordu. Osmanlı dönemindeki günlük yaşam koşullarını incelemiş biri olarak, fatihlerin toplum yapısının, yenilmiş Macarların toplum yapısıyla taban tabana zıt olduğu sonucuna varmıştı. Gerçekten de bu iki kültür Fekete'ye göre, çok az karşılıklı bağlantısı olan iki ayrı varlıktan oluşuyordu.[32] Böylece Fekete –Salamon'un vardığı sonuçları, Osmanlı kaynaklarından edindiği ek bilgilerle destekleyerek– Macaristan'da Osmanlı hükmünün önemli öğelerinden birini gösterdi: Yerel halkı entegre eden Osmanlılar Macaristan'da, Balkanlar'da olduklarından çok daha az başarılı olmuşlardı. Bu bulguyu araştırmacılar bugün de kabul eder.

1970'lerden beri çeşitli konular üzerinde yazılan ve sayıları gittikçe artan monografilerde, Salamon ve Fekete'nin vardığı sonuçlar geliştirildi. Bu yeni çalışmaların başarısının bir nedeni, araştırmacıların artık Osmanlı ve Habsburg karşıtı uğraşılarını, eski ulusalcı tarihyazımına özgü tavırla birbirine bağlamaktan vazgeçmiş olmalarıdır. Bu çalışmaların yazarları, Osmanlı dönemi üzerine yaptıkları araştırmaları daha geniş bir temele oturtmuş ve birçok yeni arşiv kaynağından yararlanmıştır. Bu tür "nesnel" tarihyazımına örnek oluşturan ilk kitap Gyula Káldy-Nagy'nin *Harács-szedők és rájá*k'ıydı. (*Haraç Toplayıcılar ve Vergi Mükellefi Uyruklar*). İşgal altındaki bölgelerde bulunan önemli yerleşim yerlerinin nüfus, ticaret ve ekonomisi hakkındaki bilgilerin yanı sıra, 16. yüzyıl Osmanlı yönetimi ve vergilendirme sistemi de bu çalışmada ayrıntılı bir şekilde ele alınır.[33] *Egy világbriodalom végvidékén* (*Bir Dünya İmparatorluğunun Sınırlarında*) başlıklı çalışmasında Klára Hegyi, Türk egemenliği altındaki Macar kentleri üzerine hem Osmanlı hem de Macar belgeleri temelinde bu bölgede, Osmanlı-

32 "Macaristan'da yüz elli yıl Osmanlı işgali sırasında öyle bir şekilde yan yana yaşadılar ki, aralarında hiç kaynaşma olmadı" (Fekete, *Budapest a törökkorban*, 308).

33 Gyula Káldy-Nagy, *Harács-szedők és rájá*k. *Török világ a 16- századadi Magyarországon* (Budapeşte, 1970). Kitabın bazı kısımları Türkçe de yayınlandı: *Macaristan'da 16. yüzyılda Türk yönetimi* (Budapeşte, 1974).

ların hiçbir zaman Balkanlar'da kurdukları türden bir "klasik" kurumlar seti yerleştiremedikleri sonucuna varır.[34] Dolayısıyla Osmanlıların egemenlikleri hiçbir zaman askerî işgalin üzerine çıkamadı ve sivil yaşamı kontrol edecek güce hiçbir zaman sahip olamadılar. Osmanlıların bakış açısıyla Macaristan "tam anlamıyla işgal edilemeyen ve yönetilemeyen bir eyalet" olarak kaldı.[35] Öte yandan, Macar devletinin süregelen varlığı ve işgal edilmiş bölgelerdeki adalet ve yönetimde gittikçe artan rolünün yanı sıra, Macarlara Osmanlı İmparatorluğu içerisinde tuhaf bir özerklik sağlayan, tam da Osmanlıların bu güçsüzlüğüydü. Dolayısıyla Macarlar Avrupa tarihinden hiçbir zaman tamamen dışlanmadılar. Başka bir monografisinde Klára Hegyi, Osmanlıların işgal güçlerinin yapısı, sayıca güçleri ve etnik-dinî özellikleri, kale sistemleri ve 17. yüzyıl boyunca vergilendirmede yapılan değişiklikler (örneğin avarız vergisinin toplanması) ile ilgili ayrıntılı veriler sağladı.[36] Bu tür veriler, Osmanlı eyalet birliklerinin üçte birinin Macar üssünün savunması için kullanılmasının gerektiğini ve 17. yüzyıla gelindiğinde en az 25.000 askerden oluşan bu birliğin giderlerinin Balkan vergi gelirleriyle sağlandığını gösterdi. Hegyi aynı zamanda, işgal altındaki bölgelerde Macar adalet sisteminin oluşturulmasındaki safhaları ve kronolojik sıralamayı açıklığa kavuşturdu. Yazar Osmanlı ve Macar çifte sahiplik ile ilgili sorunlara ve fatihlerle Macaristan'da yaşayan güneyli Slavlar arasında bulunan çeşitli işbirliği çeşitlerine ışık tutmakta da başarılı oldu.

Salamon'un çalışmalarının yayımlanmasından beri aralıklı olarak gündeme gelen, işgal altındaki bölgelerdeki Macar vergilendirme ve adalet sistemleri konusu ise Ferenc Szakály tarafından çok ayrıntılı bir şekilde incelendi. Bu konu üzerine yazdığı ilk kitapta Szakály, Osmanlı işgali altındaki bölgelerde Macar etkisinin, Salamon'un sandığından daima daha fazla olduğunu gösterdi.[37] 17. yüzyıla gelindiğinde, Macarlar ülkenin en

34 Klára Hegyi, *Egy világbirodalom végvidékén* (Budapeşte, 1976).

35 Hegyi, *Egy világbirodalom*, s. 276.

36 Klára Hegyi, *Török berendezkedés Magyarországon* (Budapeşte, 1995).

37 Ferenc Szakály, *Magyar adóztatás a török hódoltságban* (Budapeşte, 1981).

güney ucunda bir iki bölge dışındaki her yerde, Osmanlı topraklarında vergi topluyorlardı ve akla gelebilecek her şekilde para toplamaya kalkıştılar. Vergi toplayan üç organdan, yani Macar devleti, Katolik Kilisesi ve Macar toprak sahipleri arasından son grup en başarılı olandı ama onlar bile Habsburg sınır kalelerindeki garnizonların yardımına bel bağlıyordu. Ancak Szakály'ye göre Osmanlılara ödenen miktar, Macarların topladığı toplam vergilerin miktarını fazlasıyla aşıyordu. Buna rağmen çifte vergilendirme oldukça önemliydi; Habsburg-Macar sınır savunmasının giderlerinin karşılanmasına ve ilk Osmanlı işgali döneminde yıkılan Macar kurumlarının yeniden yapılandırılmasına katkıda bulunuyordu. Tüm bu işlemler, ülkenin bölünmüş parçaları arasındaki bağlılık duygusunu artırıyordu. İşgal altındaki bölgelerde Macar Kurumları, Ferenc Szakály'nin başka bir monografisinin de konusu oldu.[38] Yazar, 17. yüzyıl boyunca verimlerini arttırıp, Osmanlı yetkililerin bölgelerinin birçok kısmında adalet ve yönetimde etkin olmalarını engellemeyi başaran kurumları, yetkilileri ve düzenleri işledi.

A hódolt Magzarorsyág (*Fethedilen Macaristan*) başlıklı bir kitabında Gábor Ágoston, Osmanlı fetihlerinin sonuçları hakkında yerleşmiş görüşlerin çeşitlemelerini geliştirdi.[39] Ágoston, Szekfű'nün bir seferinde iddia ettiğinin aksine, 16. ve 17. yüzyıl boyunca Macar bölgelerinde gerçekleşen değişimlerden tek sorumlu aktörün Osmanlı yönetimi ve askerleri olmadığına işaret etti. Ormanların kesilmesi, bataklıkların artmasına yol açan bir etken de, Macar vadilerinde çiftlik hayvanlarının sayısını artırmayı ve hendekli değirmen havuzlarının yaygınlaşmasını da içeren, tarımda değişime uğrayan yöntemlerdi. Bunun da ötesinde bu tür değişimlerin bazıları Osmanlıların gelmesinden bile önce başlamıştı. Ágoston'a göre Macaristan'da bulunan bütün orduların gittikçe artan odun gereksinimi, ormanların kesilmesinin ana nedeniydi. Kaleler ve köprülerin her yerde ahşaptan yapıldığı, üstelik hem ısınma hem de barut için odunun fazlasıyla tüketildiği bu süreçte Hıristiyan taraf da rol oynadı.

38 Ferenc Szakály, *Magyar intézmények a török hódoltságban* (Budapeşte, 1997).

39 Gábor Ágoston, *A hódolt Magyarország* (Budapeşte, 1992).

Batılı örnekleri sayan Ágoston, Osmanlı ve Tatar ordularının yol açtığı yıkımın o dönemde hiç de az rastlanan bir durum olmadığını ve nüfusun azalmasının ana nedenlerinin savaşlara eşlik eden açlık ve salgın hastalıklar olduğunu kanıtladı.

16. ve 17. yüzyılları inceleyen Macar araştırmacıların, Macaristan'daki koşullar hakkında sahip oldukları anlayış bugün, 20. yüzyılın ilk yarısında öncüllerininkinden çok daha dengelidir. Bu araştırmacılar aynı zamanda, onca zamandır Macar tarihçileri bölen duygusal ve siyasi dürtü yüklü yaklaşımların ötesine geçmeye çalışıyorlar.

Buna rağmen bu araştırmacılar Osmanlı savaşlarının ve işgalinin sonuçlarının olağanüstü ağır olduğunu düşünüyorlar. Doğal olarak bunun nedeni sadece işgalcilerin Avrupalı olmayan siyasi gelenekleri ve farklı kültürleri değil, asıl, Osmanlı işgalinin ülkeyi, 15. yüzyıl da sayılırsa yaklaşık üç yüz yıllık bir savaş alanına dönüştürdüğü gerçeğiydi. Yazarlar, 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın sonuna kadar süren ve iki karşıt ordunun savunma sistemlerinin ülkenin tam da merkezinde bulunduğu bu zaman diliminin özellikle yıkıcı geçtiği kanısındalar. Bu dönem üzerine en kapsamlı incelemenin yazarı Ferenc Szakály, Macar ulusunu etkileyen talihsizliklerin aşağıdaki başlıklar altında özetlenebileceğini düşünüyor: İlk olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Macar eyaletlerindeki Macar olmayan halkın kayda değer bir artışının eşlik ettiği, demografik bir facia söz konusuydu. Szakály'ye göre Macaristan'ın 20. yüzyılda dağılmasının kökleri bu göçteydi. Buna ek olarak Ferenc Szakály, ortaçağ yerleşim modelinin ve eski ekonomik merkezlerin dağılmasına işaret ediyordu; bu dağılmaya üretim kapasitesinde büyük zararlar ve buna eşlik eden bir ticari durgunluk da dahildi. Son olaraksa siyasi bağımsızlığın ortadan kalkmasından bahsedebiliriz.[40] Szakály, siyasi bağımsızlı-

40 Ferenc Szakály, "Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérelege" *Valóság*, (1988) sayı 3, s. 39-51; krş. *a.g.e.*, "Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1 (1988), s. 63-77. Yakın zamanlarda Szakály 16. yüzyıl Macar ticaretiyle ilgili daha olumlu ifadeler kullandı ama genelde eski görüşlerinde ısrar etti; krş. *a.g.e., Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában* (Budapeşte, 1994).

ğın yitirilmesinden yakınsa da, Habsburgların parasal ve askerî desteği olmadan Osmanlı fethinin, Macaristan'ın geri kalan bölgelerini de yutacağı noktasına katılır.[41]

Aynı zamanda Macar araştırmacılar, Macaristan'ın, Batılı gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmasına neden olan sürecin Osmanlıların gelişinden önce başladığının da fazlasıyla farkında. Sonuçta Macaristan, Atlantik ekonomisinin periferisi haline gelen doğu-orta Avrupa'nın bir parçasıydı.

> Klára Hegyi'ye göre, Osmanlı işgali olmasa bile ülkenin anaakım burjuvazi gelişmeye katılmamış olacağına emin olabiliriz. Ama Osmanlı hükmü, aranın daha da fazla açılmasına neden oldu.[42]

Siyasi konular

Temel konularda yukarıda gösterildiği gibi bir uzlaşmaya varılmış olsa da, Osmanlı işgalinin birçok yanı hâlâ, zaman zaman Habsburg ya da Osmanlı yanlısı eğilimler taşıyan ateşli tartışmalara konu oluyor. 1970'li ve 1980'li yıllarda yapılan ve 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi hedeflerinin konu edildiği hararetli bir tartışmada da bu belli olmuştu. 19. yüzyıl araştırmacılarının geliştirdikleri argümanların bazılarını gözden geçiren ve eklemeler yapan Géza Perjés, Sultan Süleyman'ın başta Macaristan'ı işgal etmeyi planlamadığı görüşünü öne sürdü. Perjés'e göre Süleyman, ekonomik çıkarlarının Akdeniz'le bağlantılı olduğunu görmüştü; Macaristan ise ordusunun etkili olabileceği sınırların dışındaydı ve bunun da ötesinde Macaristan'ın sürekli işgal edilmesi fazlasıyla pahalı olacaktı. Bu nedenlerden dolayı Perjés, Sultan Süleyman'ın Macarlara, vergi vermeleri ve Habsburg karşıtı bir si-

41 Bu olgu, sınır savunması konusundaki en iyi uzman olan Géza Pállfy tarafından dile getirildi ve verilerle desteklendi: "The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)", (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor, *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (Leiden, Boston, Köln, 2000), s. 3-69.

42 Hegyi, *egy világbirodalom*, s. 276.

yaset izlemeye devam etmeleri koşulları altında özerklik teklif ettiğini varsayıyor. Bu teklif reddedildiğinde Süleyman'a ülkenin orta kısmını işgal etmekten başka seçenek kalmamıştı: Macaristan'ın tümünün Habsburgların eline geçmesini engellemenin başka yolu yoktu.[43] Transilvanya örneğine dayanarak Perjés, Türk vassalı konumu kabul edilmiş olsaydı, Macaristan'ın bağımsızlığını tamamen yitirmekten, bunu izleyecek yüz elli yılın çöküntüsünden ve dolayısıyla ülkenin, 20. yüzyılda çözülmesiyle sonlanan büyük trajediden kurtulmuş olabileceğini ileri sürdü.

Perjés'in savları meslektaşlarınca iyi karşılanmadı. Örneğin Perjés'in Osmanlı birliklerinin etkin oldukları alanı olduğundan dar kabul ettiğini ve Macaristan'ın aslında Osmanlı ordusunun etkin savaşabileceği sınırlar içinde bulunduğunu gösterdiler.[44] İşgalin getireceği masraflar konusunda ise, sınır bölgelerinde bu tür giderlerin her zaman olağanüstü fazla olduğu gösterildi. Kuzey Sırp sınırının işgali için de benzer masraflar geçerliydi ve öyle görünüyor ki Osmanlı yönetimi bu tür giderleri normal karşılıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından kalma Osmanlı hesapları yakından incelendiğinde, Macar eyaletinin zarar etmesine karşın, bu zarar miktarının araştırmacıların düşündüğünden çok daha az olduğu belirlendi.[45] Dahası, Osmanlılara göre Macaristan'ı vassal olarak korumanın giderlerinin, ülkeyi işgal etmenin giderlerinden daha fazla olacağı olgusuna dikkat çekildi.[46] Sonuçta Osmanlı devletinin yapısal özellikleri ve dönemin büyük güçleri arasındaki ilişkiler, imparatorluğun er ya da geç daha fazla fetih yapmasını zorunlu

43 Géza Perjés, *Az országút szélére vetett ország* (Budapeşte, 1975), s. 112; *a.g.e., Mohács* (Budapeşte, 1979), s. 465. İngilizce çevirisi için bkz. *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526-Buda 1541* (Boulder, 1989).

44 Ferenc Szakály, "Oktalan oknyomozás. Perjés Géza Mohács-könyvérül", *Kritika* (1979), sayı 10, s. 21-23. Tartışmanın ilk safhası ve ilgili literatüre bir bakış için bkz. Pál Fodor, "Ottoman Policy towards Hungary," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45, 2-3 (1991), s. 274-278.

45 Gábor Ágoston, "The Costs of the Ottoman Fortress-System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", (ed.) Dávid ve Fodor, *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 195-228.

46 Fodor, "Ottoman Policy towards Hungary", s. 302-303.

kılacaktı. 1520 ve 1535 yılları arasındaki hassas dönemde Süleyman ve Başveziri İbrahim Paşa sadece Macaristan'ın değil, bütün Habsburg İmparatorluğu'nun ya da en azından Avusturya'nın işgalini planlamışlardı.[47] Macaristan'ın bu koşullar altında Habsburg egemenliğini kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Habsburg İmparatorluğu'nun kaynakları olmadan, Macaristan'ın tamamen Osmanlıların eline geçmesi kaçınılmaz olacaktı.

Bu tartışmaya katılanlar, tartışmanın, sözü geçen tarihî olaylar ve kişilerle sadece kısmen bağlantılı olduğunun farkındaydı. Aslında Macaristan'ın tarihî alternatifleri etrafında dönen bir fikir alışverişi yapılıyordu. Tarihçiler, Macaristan'ı ortaçağda orta büyüklükteki bir güçten 20. yüzyılda küçük bir ulusdevlete dönüştüren olaylar zincirinin zorunlu olup olmadığı konusunda uzlaşamıyorlardı. Yukarıda sözünü ettiğimiz travmayı anlayabilmek için, Osmanlı dönemini anlamamız gerekir. Bu nedenle Osmanlı araştırmaları Macar düşünürleri arasında her zaman özel konumlarını ve geçerliliklerini koruyacaktır. Yersiz siyasileşmeyi engellemek ve bu karmaşık konuya olabildiğince tarafsız bir yaklaşımın gelişmesine katkıda bulunmak, Osmanlı bilimcilerin sorumluluğudur.

Osmanlı yönetimi

Osmanlı yönetiminin genelde ve özelde Macaristan'da işleyiş biçimleri konusu, çok yakın zamana kadar oldukça ihmal edilen bir alandı. Uzun yıllar, vilayet ve sancak valilerinin, geldikleri sosyal konum ya da görev değişimleri hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyordu. Valinin görevleri ve kadı gibi diğer yerel yetkililerle işbirliğinin tarzı ve boyutu da aynı şekilde araştırılmamıştı. Bu yolda bir adım olarak bu makalenin yazarlarından biri, sancak valilerinin ve bunların alt kademelerinin özel-

47 Ferenc Szakály, *A mohácsi csata* (Budapeşte, 1975), s. 119-126. Fodor, "A Bécsbe vezető út", *Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Laski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528 nyári sztambuli tárgyalásairól*, (çev.) Gábor Barta ve József Kun, (ed.), giriş ve yorumlar Gábor Barta ve Pál Fodor (Budapeşte, 1996), s. 65-96.

liklerini ortaya çıkarmaya çalıştı ve sancak valilerinin neredeyse eksiksiz bir listesini çıkardı.[48] Başka bir çalışmada ise, Temesvár vilayetinde uygulanan yönetim değişimleri incelendi.[49] Bunlara ek olarak batı Macaristan'daki yönetim stratejileri de araştırıldı.[50]

Grup biyografisinin (prosopografi) söz konusu olduğu yerde çok daha erken bir zamanda ilgi oluştu. 19. yüzyılın ortaları kadar erken bir tarihte Viyana'nın Haus-, Hof- ve Staatsarchiv (Ev, Saray ve Devlet Arşivi) baş arşivisti Anton Gévay, İstanbul'daki Habsburg temsilcilerin gönderilerini ve belgelerin az olduğu, 17. yüzyıl gibi bir dönemin güvenilir Osmanlı kroniklerinden yararlanarak, Buda paşalarının kısa biyografilerini bir araya getirdi.[51] Osmanlı kaynaklarıyla karşılaştırıldığında Gévay'ın 16. yüzyıl verileri çoğunlukla tayinlerin yapıldığı güne kadar doğru çıkıyor ya da en kötü durumda aradaki fark önemsiz kalıyor. Yakın zamanda bazı Macaristan vilayetlerindeki sancak valilerinin isimleri, görevi devralma günleri, gelir getirici malikâneleri ve önceki görevleri derlendi.[52] Ağırlıklı olarak Macar sınır bölgelerinde aktif belli bazı kişilerin yaşam öykülerini yeniden yapılandırmak da mümkün oldu.[53]

---

48 Géza Dávid, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim. 16. yüzyılda Simontornya sancağı* (İstanbul, 1999), s. 20-40.

49 Pál Fodor, "Das Wilayet von Temeschwar zur Zeit der osmanischen Eroberung", *Südost-Forschungen*, 50 (1996), s. 25-44.

50 Géza Dávid, "Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (İstanbul, 1994), s. 31-43; *a.g.e.*, "The *Sancaq* of Veszprém", *Acta Orientalia Hungarica* 47 (1994), [1995], s. 57-65.

51 Alman baskısı: "Versuch eines chronologischen Verzeichnisses der türkischen Statthalter von Ofen", *Der österreichische Geschcihtsforscher* 2 (1841), s. 56-90. Macar baskısı: *A budai pasák* (Viyana, 1841).

52 Géza Dávid, "Die Bege von Szigetvár im 16. Jahrhundert", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 82 (1992), s. 67-96; *a.g.e.*, "The *Sancakbegis* of Arad and Gyula", *Acta Orientalia Hungarica* 46 (1992/1993), s. 143-162.

53 Géza Dávid, "Kászim vojvoda, bég és pasa. I-II. Rész", *Keletkutatás* (Güz 1995), s. 53-66; (Bahar 1996), s. 41-56; *a.g.e.*, "Az első szegedi bég. Dervis életpályája" *Aetas* (1999) sayı 4, s. 5-18.

Biyografiler

Macar araştırmacılar, 16. ve 17. yüzyıl boyunca Macaristan'da meydana gelen olaylarla yakından bağlantılı olan Osmanlı devlet adamlarına odaklanma eğilimi gösterdiler. Osmanlı işgali dönemi ile ilgili birçok başka konu ve türde olduğu gibi bu durumda da ilk araştırmacı Sándor Takáts oldu. Bu araştırmacı, aralarında Arslan, Sokullu Mustafa, Kara Üveys, Kalaylıkoz Ali, Sinan Frenk Yusuf, Ferhat, Sofi Sinan, Sinan Paşazade Mehmet, Mehmet Paşazade Hasan, Kadızade Ali ve İbrahim'in de bulunduğu Buda paşaları hakkında bir dizi yararlı biyografi yazdı.[54] Takáts çalışmasını temelde, İstanbul elçilerinin raporlarını da içeren Habsburg-Macar arşiv kaynaklarına dayandırdı ve bu paşaların Macaristan'daki etkinlikleri üzerine odaklandı. Takáts'ın, kendi Türk "kahramanları"na karşı çok yanlıydı ki, önceden de değindiğimiz gibi bu eğilimi tarihi algılayışındaki romantizm açıklayabilir.

Buda'nın genel valileri arasında, bütün meslektaşları arasında Buda'nın beylerbeyi görevinde en uzun süre bulunan Sokullu Mustafa Paşa'ya her zaman özel ilgi gösterildi. Örneğin Gyula Káldy-Nagy, Sokullu Mustafa hakkında iki inceleme yazdı. Osmanlı kaynaklarından da yararlanan Káldy-Nagy, böylece Takáts'ın çizdiği portreye eklemeler yaptı. Yazar beylerbeyinin vakıfları hakkında ayrıntılı metinler yazdı ve aynı zamanda genel olarak komutanların ve yüksek rütbeli yetkililerin görevlerini ele aldı.[55] Çalışmalarını çok çeşitli kaynaklara dayandıran Géza Dávid de aynı şekilde Macaristan'daki aktif paşaların ve beylerin resmî etkinliklerini ve biyografilerini inceledi.[56]

Macaristan'ın fatihi I. Sultan Süleyman hakkında iki uzunca biyografi ve bunlara ek olarak görece daha kısa üçüncü bir

54 Sándor Takáts, *A török hóoltság korából* [Budapeşte, 1929], s. 57-293, 501-542.

55 Gyula Káldy-Nagy, "Macht und Immobiliarvermögen eines türkischen Geblerbegs im 16. Jahrhundert", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1972), s. 441-450; *a.g.e.*, "Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa", *Belleten* 54 (1990), s. 649-663.

56 Araştırmalarının sonucuyla ilgili bilgiler için aşağıdaki kısımlara bakınız.

biyografi de yazıldı. Bir kez daha bu yapıtların ilkinin yazarı Lajos Fekete'ydi. Süleyman'ın başarılarını tanıyan Fekete, yönetiminin ve kişiliğinin daha olumsuz yönlerine de değinmeden edemedi.[57] Ancak bugüne kadar Süleyman hakkında yazılan en kapsamlı ve geniş biyografiyi Gyula Káldy-Nagy yazdı. Bu anlatıma hem Osmanlı siyasetinin ve toplumunun ayrıntılı bir incelemesi hem de Süleyman'ın birey ve siyasetçi olarak kazanımlarının incelemesi dahildir.[58] Yayımlanmamış sayısız arşiv kaynaklarından yararlanan Káldy-Nagy, söz konusu hükümdarın açık bir şekilde olumsuz bir portresini çizer. Bu yüzden, Süleyman'ın genellikle büyük bir adam olarak kabul edilmesine rağmen, Káldy-Nagy'nin monografisini okuyan, görünürde kazandığı başarıları koşulların denk gelmesiyle bağlantılı olan, kararsız ve hayal gücünden yoksun bir bireyle karşı karşıya kalır.[59]

Üçüncü ve çok daha kısa bir biyografinin yazarı Pál Fodor da, padişahın Macaristan politikasının hatalı olduğu kanısındadır. Buna rağmen Fodor, hükümdarın yetenekleri ve tarih-

---

57 Lajos Fekete, *Szülejmán szultán* (Budapeşte, 1967), s. 116: "Bu adamı tanımlamak zordur. Kırk altı yıl hüküm sürdü ve kırk altı yıla iyi kötü çok şey sığdırılabilir. Atalara saygı, dokuz oğlunun ve bir torununun öldürülmesi; gerçek bir kumandan olmadan savaşmak; Süleyman'ın döneminde mükemmel hukuk alimleri yaşadığından ve Kemalpaşazade ya da Ebussuud gibi ünlü uzmanları çalıştırabildiğinden aldığı "Kanuni" ünvanı. Koca Sinan, yüzyılın büyük mimarının etkin olduğu zaman Süleyman'ın dönemi olduğundan, Süleyman muhteşem dinî binalar yaptırabildi ve büyük bir şey inşa edilirken işçileri ağır çalıştırmaktan ya da para harcamaktan kaçınmadı. Padişah bozkırların atlı insanlarını denizlerin hakimlerine döndürebildi çünkü onların mükemmel amiralleri vardı ve hizmetlerinden yararlandı. Süleyman'ın çağında bilim ve edebiyat serpildi çünkü onun döneminde mükemmel bilim adamları ve şairler vardı, hatta bunların arasında Muhibbi takma adıyla kendisi de bulunuyordu. Maddi ve manevi açılardan Süleyman'ın çağı Osmanlı İmparatorluğu'nun altın çağıydı... Olgular da bunu destekliyor."

58 Gyula Káldy-Nagy, *Szulejmán* (Budapeşte, 1974).

59 Yazarın deyimiyle: "Yüzyıllar boyunca bazen tarihi şekillendirecek kadar güçlü olan, sıradışı becerileri olan adamlar olmuştu; Süleyman bunlardan biri değildi. Buna rağmen iyi bilinen bir tarihi kişilik haline geldi; becerileri sayesinde olmasa da o zaman geçerli olan koşullar nedeniyle. Mohács'daki en büyük zaferi, tam da Avrupa'daki güç dengeleri çöktüğünde neredeyse kucağına düştü. Dolayısıyla Süleyman'ı büyük kılan koşullar ya da doğduğu çağdı" (Káldy-Nagy, *Szulejmán*, s. 215).

teki yeri hakkında daha olumlu bir sonuca varır.[60] Bu "hoşgörülü" değerlendirme, Süleyman'ın biyografisinin yayımlandığı aynı kitapta yer alan ve dört padişahla üç başveziri ele alan, ya Klára Hegyi ya da Pál Fodor'un kendisi tarafından yazılmış diğer yedi biyografi için de geçerlidir.[61]

İktisat tarihi

Osmanlı Macaristanı'nın ekonomik yaşamının özelliklerini ele alan yazarların çoğu, sıradan birkaç yorum dışında fazla bir şey sunmadı. Bu talihsiz duruma yol açan etken, güvenilir kaynakların eksikliği oldu ama buna ek olarak elde bulunan kaynakların uygun yöntemlerle kullanılmadığı da kabul edilmelidir. En kolay yaklaşım, çeşitli Osmanlı vergilerini listeleyip, bunların katlanılamaz olduğu yorumunu geliştirmek oldu. Oysa Osmanlı devletinde kiliseye ödenen vergilerin miktarı bilinmiyordu. Bunun bir sonucu olarak kaynakların oldukça büyük bir kısmı köylülere kaldı. Herhangi bir İslam yönetim biçiminde yasal durum böyleydi. Ancak tımarlı sipahilerin ve askerlerinin, teoride yasal olan miktardan ne kadar fazlasını topladıklarını değerlendirmek daha da zordur.

Ancak 17. yüzyıldan günümüze neredeyse hiç veri kalmadığından asıl büyük sorunumuz, ürün verilerine sadece birkaç durumda sahip olmamızdır. Osmanlı hazinesine ayrılan ve has malikânesi olarak bilinen yerleşimlerin aşar vergisi kayıtları, gerçekten de vergi olarak toplanan tarım ürünlerine ait az sayıdaki kayıtları oluşturur. Şans eseri, günümüze kadar gelen bu tür listelerden ikisi aynı bölgeye aittir ve hem 16. hem de 17. yüzyılın vergi gelirlerini yansıtır. Szeged (Segedin) sancağına bağlı söz konusu bu bölgelerde tarım üretiminde bir azalma rahatlıkla fark edilebilir.[62] Ancak daha geniş dayanağı olan

60 Pál Fodor, "I. Szulejmán, a Pompás és a Törvenyhozó", Pál Fodor, Klára Hegyi ve Mária Ivanics, *Török és tatár hóditók* (Budapeşte, 1993), s. 43-51.

61 Fodor/Hegyi/Ivanics, *Török és tatár hóditók*, s. 5-42, 52-56.

62 J. [Gyula] Káldy-Nagy, "Two Sultanic *Hass* Estates in Hungary During the XVIth and XVIIth Centuries", *Acta Orientalia Hungarica* 13 (1961), s. 31-62.

veriler bulunmadığı için bu azalmanın Osmanlı denetimindeki Macaristan'ın tümü için niteleyici olup olmadığını belirlemek oldukça zordur, çünkü 17. yüzyılda zengin insanlardan oluşan bir kesimin yaşadığı, yakınlardaki Nagykőrös kentinin durumu bundan farklı gelişmiştir.[63] Yeni gelen Macar beylerinin 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında, Osmanlı tımar sahiplerine karşı eski yükümlülükleri hakkında sordukları sorulara köylü serflerin verdikleri yanıtlardan da daha az güvenilir sonuçlar çıkarılabilir. Söz konusu bölgeler sadece çok sınırlı olmakla kalmayıp, yeni serfleştirilmiş köylülerin kendi amaçları için gerçekleri saptırmaları da olasıydı.[64]

Vergiler, toplam ekinin belirlenmiş oranları olarak hesaplandığından, ayrıntılı mufassallar, ne yazık ki 17. yüzyıl olmasa da 16. yüzyıl iktisat tarihi hakkında oldukça zengin veri içeriyordu. Ancak, ilke olarak bile, bu vergiler üç yıllık ürünün ortalaması üzerinden hesaplanıyordu; dolayısıyla söz konusu köylülerin tahminleri ve beyanları vergilerin saptanmasında önemli bir rol oynamış olmalı. Bu zayıflıklara rağmen bu tür veriler bize 16. yüzyıl sancaklarının bütünü için tarım üretimini tahmin etme olanağı tanır; uygun durumlarda bu tür tahminleri üç ile altı değişik tarih için yapmak mümkün olur.

Bu tür verilerin analizini yaparken köy ya da kişi başına temelinde vergileri ve olası ekinleri basitçe toplayıp saymakla yetinemeyiz. Amacımız daha ziyade, dönemin yaşam standartlarını ve tüketim alışkanlıklarını da hesaba katarak tutarlı bir yoruma varmaktır.[65] Et ve tahıl tüketimi bir Macar böl-

63 János Buza, "Gabonaárak és áruforgalom a török uralom alatt. (Nagykőrös 1626-1682)", *Agrártörténeti Szemle* 27, 1-2 (1985), s. 1-57, s. 356-359; *a.g.e.*, "Die großbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 32, 2 (1984), s. 165-209.

64 Bu tür belgeleri yayınlayanlar: G. K. [Gábor Kazinczy], "Adalékok a török-magyarkori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hóditások körül Borsodban a XVII. Század I. Felében", *Magyar Történelmi Tár* 6 (1859), 101-167; Károly Ráth, "A Győr vármegyei hódoltságról", *Magyar Történelmi Tár* 7 (1860), s. 1-123; István Purjesz, "A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében", *Levéltári Közlemények* 29 (1958), s. 173-200.

65 Bu konu Macar tarihyazımında ilk olarak Géza Perjés tarafından dile getirildi,

gesinden diğerine farklılık gösterirdi.[66] Tuna ve diğer nehirler boyunca ve Mohaç'ın güneyinde de bu dönemde çok sayıda balık havuzu bulunurdu. Ama genelde köylülerin tüketim alışkanlıklarının bütünsel bir resmine ulaşamıyoruz. En azından Simontornya sancağında, tarımsal üretimde başta meydana gelen bir gerilemeden (ya da eksik kayıt tutulmasından) sonra 1560'lı yıllardan itibaren tahıl ve başka ekinlerin artmaya başladığını görebiliyoruz. Köylüler kendi kendilerine yeter ve vergilerini para ile ödeyecek kadar fazla ürün sahibi haline geldiler.[67]

Zanaatlar ve imalat hakkında bildiklerimiz ağırlıklı olarak Alföld'deki kentler ve temelde 17. yüzyılla ilgilidir. Buna ek olarak, çoğunlukla belli bir ölçüde askerî önemi de olan belli bazı iktisadi girişimlerin kayıtları 16. yüzyıl vergi kayıtlarında bulunur. Ülke çapında değirmenlerin kayıtları da vardır ve yer yer güherçile (*saltpeter*) yataklarına da değinilir.[68] Gündelik gereksinimlere yetecek sayıda mezbaha, mum atölyesi (şemhane) ve benzeri işletmelerin de sözü geçer. Ne yazık ki iktisadi etkinlikler hakkındaki bu dağınık veriler henüz sistematik şekilde toplanıp analiz edilmedi.[69]

Macaristan'ın vergi kayıtları kentsel esnaf loncaları ve köylerdeki yerel üretim konusunda ise bize pek bilgi vermez. Belediye belgelerinden, Alföld'deki kentlerde bazı esnaf loncalarının

---

Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (Budapeşte, 1963), s. 45-46.

66 Krş. Zsigmondné Kirilly-István N. Kiss, "Adalékok a paraszti gabonatermelés kérdéséhez a XVI-XVII században", *Agrártörténeti Szemle* 11, 1-2 (1969), s. 117, 124.

67 Dávid, *16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, s. 116-146.

68 Gábor Ágoston, "Ottoman Gunpowerder Production in Hungary in the Sixteenth Century: the *Baruthane* of Buda", Géza Dávid ve Pál Fodor, (ed.) *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapeşte, 1994), s. 149-159.

69 Son zamanlarda Pál Zsigmond Pach, önceden yayımlanmış malzemeler kullanarak Osmanlı Macaristan'ındaki tekstil üretimi ve ticaretinin bazı özellikleri üzerinde çalıştı: "Aba, kebe, igriz. Posztófajták a hódoltsági török vámnaplókban a 16. század derekán", *Történelmi Szemle* 39 (1997), s. 1-19; *a.g.e.*, "Platea Chapo ucza vocata", A hazai posztóipar 16. századi történetéből", *Századok* 132, 4 (1998), s. 793-824.

bulunduğu çıkarılabilir. Kecskemét kentinde kuyumcu, kürkçü ve terziler kayıtlıdır.[70] Szeged'de kasaplar etkindi.[71] Gyöngyös'te ayakkabıcılar, terziler, kürkçüler, keçeciler, kasaplar, berberler, değirmenciler ve marangozlar esnaf loncası kurmuştu.[72] Tolna'da kürkçü ve tüccar loncaları vardı.[73] Mezőltúr, Nagykőlrös, Pásztó, Ráckeve ve büyük olasılıkla birkaç başka yerde de benzeri orta çaplı işletmeler oluşturulmuştu.[74]

Osmanlı Macaristanı'nın uluslararası ticarette oynadığı role büyük ilgi gösterildi. Araştırmacıların ilgisini çeken, bir yandan Osmanlı döneminde Avusturya, Almanya ve İtalya'ya yapılan büyükbaş hayvan ticaretinin olağanüstü boyutlara ulaşması,[75] öte yandan, ithal tekstillerin ve baharatların taşındığı ticaret yollarıydı.[76] 16. yüzyılda ticaretin gelişimi önde gelen tarihçileri-

70 Krş. László Mészáros, "Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén", (ed.) Tibor Iványosi-Szabó, *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, 2. cilt, (Kecskemét, 1979), s. 103-118.

71 Krş. Ferenc Szakály, "Török megszállás alatt (1543-1686)", (ed.) Gyula Kristó, *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig* (Szeged, 1983), s. 693-694.

72 Krş. Ferenc Szakály, "Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban", (ed.) Péter Havassy ve Péter Kecskés, *Tanulmányok Gyöngyösről* (Gyöngyös, 1984), s. 164-165.

73 Krş. Ferenc Szakály, "A mohácsi csatától a szatmári békekötésig, 1526-1711", *Tolna mezőváros monográfiája* (Tolna, 1992), s. 121.

74 Szakály, *Tolna mezőváros monográfiája*, s. 167, dipnot 114.

75 Gümrük noktası Vác'tan geçen büyükbaş hayvanlarla ilgili Osmanlı kaynak belgelerinin önemli bir baskısı: Gyula Káldy-Nagy, "Statistische Angaben über den Warenverkehr des türkischen Eroberungsgebiets in Ungarn mit dem Westen in den Jahren 1560-1564", *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica* XI (1970), s. 269-341. Değerlendirme ve başka belgeler için bkz. László Makkai, "Der ungarische Viehhandel 1550-1650" *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650* (Köln-Viyana, 1971), s. 483-506; Vera Zimányi, "Esportazione di bovini ungheresi a Venezia nella seconda metá del secolo XVI", *Venezia e Ungheria nel Rinascimento* (Floransa, 1973), s. 145-156; Gyula Kocsis, "Az érsekújvári hídvámjegyzék (Adatok a 16. század végi élőállat kivitelről)", *Bács-Kiskun Megye Múltjából* 12, (ed.) Tibor Iványosi-Szabó (Kecskemét, 1993), s. 287-359; Lajos Gecsényi, "Bécs és a holtság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez)", *Századok* 129, 4 (1995), s. 767-790; *a.g.e.*, "Török áruk és 'görög kereskedők' a 16-17. századi királyi Magyarországon", *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. Évfordulója ünnepére*, (ed.) Péter Tusor (Budapeşte, 1998), s. 185.203.

76 Bkz. P. Zs. Pach, *The Role of East-Central Europe in International Trade. 16th and 17th Centuries* (Budapeşte, 1970); *a.g.e., Levantine Trade and Hungary in*

mizden birini fazlasıyla etkiledi ki, o bu dönemi Macar tarihinin "ilk girişimcilik çağı" olarak tanımladı.[77]

Ancak ticaretin genişlemesi fiziki koşulların genel olarak iyileşmesi sonucunu getirmedi. Miras envanterinin gösterdiği gibi hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar için son derece mütevazi yaşam koşulları geçerliydi.[78] Buda'da yüksek konumlu bir finans yöneticisi ve iyi koşullarda ziamet sahibi olan, hatta küçük bir kütüphaneye bile sahip olan Ali Çelebi gibi kişiler kuşkusuz çok küçük bir azınlığın üyesiydiler.[79]

Son yıllarda yapılan araştırmalar, Osmanlı Macaristanı'nda yürürlükte olan madeni paraların, imparatorluğun diğer kısımlarında kullanılanlardan farklı olduğunu ortaya çıkardı.[80] Arkeolojik bulgular, Macar sınır bölgelerinde akçenin fazla değer taşımadığını gösteriyor. Sadece üç durumda topraktan çıkarılan medeni para tahtaları, tahta başına beş akçeden fazla miktarda akçe içeriyordu.[81] Bu durumun tek açıklaması, Macar *denarius-*

---

the Middle Ages (Thesis, Controversies, Arguments) (Budapeşte, 1975).

77 Ferenc Szakály, *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*, 12. Girişimciliğin ikinci yayılması Avusturya'yla 1867 yılında yapılan "Ausgleich" sonrasında oldu.

78 Ibolya Gerelyes, "Inventories of Turkish Estates in Hungary in the Second Half of the 16th Century", *Acta Orientalia Hungarica*, 39 (1985), s. 275-338.

79 L. Fekete, *Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert* (Budapeşte, 1960).

80 Sınırın iki tarafında da kullanılan paralar konusunda en iyi uzman János Buza. Bkz. "A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622-1682)", *Történelmi Szemle* 20 (1977), s. 73-106; *a.g.e.*, "Egy francia váltóénz levantei sikere és magyarországi szerepe a 17. század második felében. The successes of a French coin in the Levant and its role in Hungary in the second half of the 17th century", *Gazdaság, társadolom, történetirás. Economy, Society, Historiography* (Budapeşte, 1989), s. 127-137; *a.g.e.*, "Die Rolle der *Dreipölker* im Geldumlauf Ungarns im XVII. Jahrhundert (Die Rehabilitation eines polnischen Wechselgeldes)", *Actes du XIe Congrès international de numismatique*, 4. cilt (Louvain-la-Neuve, 1993), s. 61-66.

81 István Gedai, "Turkish Coins in Hungary in the 16th and 17th Centuries", *Türk Nümismatik Derneğinin 20. kuruluş yılında İbrahim Artuk'a armağan/A Festschrift Presented to İbrahim Artuk on the Occasion of the 20th Anniversary of the Turkish Numismatic Society* (İstanbul, 1988), s. 102-119; Géza Dávid ve Ibolya Gerelyes, "Ottoman Social and Economic Life Unearthed. An Assessment of Ottoman Archaeological Finds in Hungary", (ed.) Raoul Motika, Christoph Herzog ve Michael Ursinus (ed.), *Studies in Ottoman Social and Economic Li-*

larının (Osmanlıcada *penz*) daha iyi ün salmış olmaları ve bunun yanı sıra Fransız ve Leh parasının göreceli popülerliğidir.

Demografik tarih

Osmanlı Macaristanı'nın tarihinde belki de en ateşli tartışılan konu, nüfus büyüklüğü ve göç hareketleridir. Bu alan, çoğu yanlış olan genellemelerle doludur. Bu soruları ele alan yazarların bir çoğu argümanlarını sadece dönemin gezginlerinin yaptığı belirlemelere dayandırdı ya da kendilerini Habsburg vergi listelerinden elde edilebilecek verilerle sınırlandırdı. Sonuçta ortaya çıkan tablo her seferinde olumsuz oldu. Yüzlerce yakılmış ve boşaltılmış köy, ciddi şekilde azalmakta olan bir nüfus ve ülkeden sürülen yüzlerce, binlerce tutuklu, çoğunlukla yerel tarihle ilgili yazılarda ve kitaplarda rastlanılan bu bunaltıcı tablonun karakteristik öğeleri oldu.

Nüfus kaybının bu kadar büyük olması, 15. yüzyıldaki tahminlerin oldukça iyimser olmasından kaynaklanıyor. Bunun da ötesinde bu tahminler, son derece saygın ve dikkatli bir tarihçinin çalışması olduğundan, uzun yıllar tartışılmadan kabul edildi. István Szabó'ya göre 1494-1495 yılları civarında Macaristan'da yaklaşık 3.5-4 milyon insan yaşıyordu.[82] Ancak yakın zamanlarda yapılan araştırmalar, Szabó'nun bir vergilendirme birimini, iki aileyle eş tutma yönteminin hataya açık olduğunu ortaya koydu. Dolayısıyla, en azından vilayetler söz konusu olduğu yerlerde Szabó'nın rakamları yüksektir. Daha gerçekçi bir tahmin 3.2 milyon kişilik, azami 3.5 milyonluk bir nüfus yönündedir.[83]

Tüm bunlar az da olsa gerçekçi olarak kabul edilebilecekse, Osmanlı dönemi hakkında yapılan tahminler tamamen yeni bir

---

fe. Studien zu Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Reich (Heidelberg, 1999), 67-68.

82 Krş. István Szabó, "Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között", (ed.) József Kovacsis, *Magyarország történeti demográfiája* (Budapeşte, 1963), s. 63-113.

83 Andreas Kubinyi, "A Magyar Királyság népressége a 15. század végén", *Történelmi Szemle* 38 (1996), s. 135-161.

anlam kazanıyor. Yakın zamanda, 16. yüzyılın sonlarında Macaristan'da 3.5 milyon insanın yaşamış olabileceği belirtildi; yani, büyük kayıplar görülmediği gibi, kuzey Macaristan ve Transilvanya'da nüfusun artmış, Osmanlı denetimindeki bölgelerde ise sabit kalmış gibi görünüyor.[84] Belli bazı bölgelerde dönemsel gerileme, hatta uzun vadeli kayıplara rağmen, 17. yüzyıl boyunca nüfus, biraz artmış ve Osmanlı döneminin sonunda yaklaşık 4 milyona ulaşıyor.[85]

Daha erken bir dönemde, 15. yüzyılın sonlarında Macar krallığının nüfusunun %77'sinin Macarca konuşan insanlardan oluştuğundan yola çıkılmıştı.[86] Bu tahminin de aynı şekilde yüksek olduğu oldukça olası. Asıl oran %60-70 olmalı. Ancak bu tarihi izleyen iki yüzyılda önemli bir değişim meydana geldi ve 1799 yılına gelindiğinde civarındaki nüfusu oluşturan yaklaşık 4 milyon kişinin sadece yarısı etnik Macarlardan oluşuyordu. Bu sayılar, özellikle de Macarların hiç bulunmadığı güney bölgelerin Osmanlılarca tamamen işgal edilmesinden önceki kargaşalı dönemlerde, en çok Macar öğesinin etkilendiğini açıkça gösterir.[87] 1700 yılının 2 milyondan oluşan Macar nüfusunun, 1494-1495 yıllarında Macaristan'ın sahip olduğu toplam nüfusa az çok eşit olduğunu, ve bu 2 milyonun, Matthias Corvinus'un varisi tarafından devralınan Macar krallığının nüfusunun üçte ikisini oluşturduğunu varsayalım. Bu varsayımlar ışığında o dönemin toplam nüfusunun yaklaşık 3 milyon olmuş olması gerekir. 1495-1496 ve 1700 yılları arasında Macaristan krallığının toplam nüfusu içerisindeki Macar halkının oranının değişmediğini, yani üçte iki oranında kaldığı-

84 Krş. Géza Dávid, "16-17. yüzyıllarda Macaristan'ın demografik durumu", *Belleten*, 59 (1995), s. 344-346.

85 Zoltán Dávid, "Az 1715-20. évi összeírás", (ed.) Jozsef Kovacsics, *A történeti statisztika forrásai* (Budapeşte, 1957), s. 173.

86 Elemér Mályusz, "A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt", (ed.) S. Domanovszky, *Magyar művelődéstörténet*, 2. cilt (Budapeşte, 1939), s. 124.

87 Temesvár sancağı konusunda bkz. Géza Dávid, "The *eyalet* of Temesvár in the Eighteenth Century", Kate Fleet, (ed.) *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (=*Oriente Moderne*, N.S., 28 [79] 1999), s. 124-125. Valkó bölgesi için krş. Pál Engel, "A török dúlások hatása a népességr: Valkó megye példája", *Századok* 134 (2000), s. 267-321.

nı varsayarsak, bunun için nüfusun 600.000 kişi artmış olması gerekirdi.[88]

1945 sonrasında yapılan araştırmalarda kentsel ve yarı-kentsel gelişim eğilimleri de sık sık tartışıldı. Bazı araştırmacıların iddialarına göre bu süreç Osmanlı işgaline kadar aksamadı ve gelişmekte olan kentleri vuran sadece Osmanlı müdahelesi oldu.[89] Başka araştırmacılar bu durgunluğun daha erken bir tarihte, 16. yüzyılın başlarında başladığını savundular.[90] Osmanlı vergi kayıtları, ikinci görüşü destekliyor gibi. Fetih sonrası sayımları oluşturan Osmanlı katipleri, yerleşim yerlerinin kayıtlarında yer alan yerel bilgi kaynaklarını birebir izledikleri için, kentlerin ve pazar kurulan kasaba sayısındaki azalma, kentleşmedeki gerilemenin Osmanlıların ilk gözlemlerini yapmalarından çok önce başladığının kanıtı olarak kabul edilebilir.[91] Önceden yapılan hesaplara göre, Transilvanya ve Slavonya dışında kalan Macaristan'da 15. yüzyılın ikinci yarısında 750 *oppida* bulunuyordu.[92] 1526 sonrası bu bölgenin yarısı Osmanlıların eline geçti. 16. yüzyıl boyunca Osmanlı sayımlarında yaklaşık 230 yerleşim bölgesi, düzenli olarak, kent adı altında yer aldı. Bunun da ötesinde Habsburg Macaristanı'nda yaklaşık 125 yerleşim yeri, 1598 yılında yapılan ev kayıtlarında pazar şehri olarak kaydedildi. Bu sayı asgari bir sayı olmalı ama Osmanlıla-

88 Géza Dávid, "Magyarország népessége a 16-17. században", (ed.) József Kovacsics, *Magyarorszag történeti demografiaja (896-1995). Millecentenáriumi elöladások*, (Budapeşte, 1997), s. 171.

89 L. Elekes, "Systeme diétal des Ordres et centralisation dans les États féodaux", (ed.) Gy. Szekely E. Fügedi, *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie/Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn (1450-1650)* (Budapeşte, 1963), s. 376-377; Andras Kubinyi, "A XV-XVI. századi magyarországi városi fejlödes kerdéseihez", *Századok* 99 (1965), s. 513-521.

90 J. Szücs, "Das Städtewesen in Ungarn im 15-17. Jahrhundert", *La Renaissance et la Reformation*, s. 97-164; L. Makkai, "Die Hauptzüge der wirktschaftlich-sozialen Entwicklunng Ungarns im 15-17. Jahrhundert", *La Renaissance et la Reformation*, s. 27-46; András Kubinyi, "A magyarországi városhálozat XIV-XV. szazadi fejlödésének néhány kérdése", *Tanulmányok Budapest Mültjából* 19 (1972), s. 51. Gördüğümüz gibi yazar daha erken bir dönemde başka bir görüş yazmıştı.

91 "Kent" sözcüğü burada *civitas* ya da "özgür soylu kent" anlamında kullanılırken, "pazar-kenti'nin güncel karşılığı *oppidum*dur.

92 Vera Bácskai, *Magyar mezovarosok a XV. szazadban* (Budapeşte, 1965), s. 14.

rın hiçbir şekilde sorumlu tutulamayacağı kuzey bölgelerinde bulunan pazar kentlerinin sayısında muazzam bir düşüş açıkça saptanabiliyor. Bu sonuçlar, ortaçağın son dönemleri için yukarıda verilen rakamların kabul edilemez olduğu sonucuna varmamızı sağlıyor. Büyük olasılıkla bu sayı, tüm bu *oppidala*rın gerçekten de o döneme ait olup olmadığı kontrol edilmeden, 15. yüzyılın ilgili bütün verilerinin toplanmasıyla elde edilmişti. 16. yüzyılda pazar yerleşimlerinde yaşayan birçok insan için, yaşadıkları yerin *oppidum* statüsünde ısrar etmek anlamlı değildi ve bizim göstermek istediğimiz tam da buydu.[93]

Kentsel ve yarı-kentsel yerleşim bölgelerinde yaşayanların toplam nüfusa oranını belirlemek için de girişimler yapıldı. Macar krallığında 750 *oppida* bulunduğundan yola çıkılarak, %16-20 kadar bir oran hesaplandı.[94] Osmanlı kayıtlarına göre 1568-1580 yılları arasında bu oran daha da büyüktü: Buda ve Temesvár bölgelerinde yaşayan 67.000 Hıristiyan aile reisinden yaklaşık 15.000'i (%22.4) kentlerde ve pazar kurulan kasabada yaşıyordu. Müslümanlar da eklenseydi bu sayı daha da büyük olurdu çünkü bunlar neredeyse tamamen, kentlerde ya da pazar kurulan kasabanın genellikle bir parçasını oluşturan kalelerde yaşardı. 1598 Habsburg Macaristanı için de az çok aynı yüksek oran elde edilebilir. Kentsel yerleşim bölgelerinin sayısındaki azalmayı göz önünde bulundurursak, 16. yüzyıl boyunca kentlerin ortalama büyüklüğünün arttığı sonucuna varabiliriz. Ancak Osmanlı bölgesinde bulunan neredeyse hiçbir kentsel yerleşim yeri sürekli gelişmedi, aksine, umut verici çıkışlardan sonra gerçekleşen ani düşüşler çok sıradışı olaylar değildi.[95]

Demografi alanında, birçoğu gerçeklikten oldukça uzak olan

---

93 Bkz. Géza Dávid, "Demographic Trends of Urban Population in 16th Century Ottoman Hungary", (ed.) Daniel Panzac, *Histoire economique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960). Actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4e juillet 1992* (Paris, 1995 [1996]), s. 332, *a.g.e.*, 'Magyarország népessége a 16-1. században", s. 153.

94 István Szabó, "La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les annees 1449-1526", *Études historiques, publiées par la Commission nationale des historiens hongrois*, 1. cilt (Budapeşte, 1960), s. 383.

95 Dávid, "Demographic Trends", s. 336-340.

en inatçı genellemeler nüfusun azalmasıyla ilgilidir. Gördüğümüz gibi bu konuyla ilgilenen özellikle de yerel tarihçiler, güvenilirliği en düşük verileri bile kabul etmeye hazırdılar. Bu üzücü durumun açıklaması, 1950'li yılların tarihyazımında sıklıkla rastlanan Osmanlı-karşıtı duygular ve stereotip düşünce tarzlarında yatmalı. Bir kere daha bu önemli sorunun belli bazı yanlarını aydınlatan, Osmanlı kaynaklarıdır. Göz ardı edilemeyecek ve tüm köylerin yaklaşık %20'sinin yok olduğu, kısa bir kayıp sürecini, yerleşim düzenine zararları çok az, neredeyse hiçbir karmaşanın olmadığı bir dönem izledi.[96] Ancak bu gözlem sadece günümüz Macaristanı'ndaki bölgeler için geçerlidir. Özellikle Tuna-Drava çizgisinin güneyinde kalanlar başta olmak üzere, diğer bölgelerin yerleşim yerlerinde, %70-75'e kadar varan çok daha büyük oranda gerilemeler oldu.[97]

Göç konusunda da benzeri şekilde yersiz görüşler çok yaygındır. İkincil kaynaklardan yararlanan, dikkatsiz okurlar, 16. yüzyıl Macaristanı'nın, herkesin oradan buraya göçtüğü, çomak sokulmuş bir arı kovanı olduğu izlenimini edinmeleri son derece olasıdır. Yerel tarih üzerine çalışan birçok yazarın iddialarına inanacak olursak, Macar uyrukluların sıklıkla ikametlerini değiştirmeleri için Osmanlı belası yeterli bir nedendi. Osmanlı vergi kayıtları üzerine yapılan araştırmalar bu yanlış izlenimi düzeltmemize yardımcı oldu. 1546-1559 yıllarının Buda bölgesinde yaşayan insanlara bakıldığında, sadece birkaçının Osmanlı Macaristanı'nı terk ettiği bilinir. Buda bölgesiyle ilgili veriler özellikle kayda değer çünkü sonuçta bunlar, Osmanlı sınır kalesine dönüşen eski Macar başkentiyle ilgili verilerdir. Bunun da ötesinde 1546-1590 yılları arasında, Simontornya vilayetindeki göçün boyutları, güvenilir, analog araştırmaların yapıldığı Habsburg Macaristanı'ndaki bölgelerden daha büyük değildi.[98] Buna rağmen, bu kısmen olum-

96 Géza Dávid, "Some Aspects of 16th Century Deopoulation in the *Sangaq* of Simontornya", *Acta Orientalia Hungarica* 28 (1974), s. 63-74.

97 Engel, "A török dúlások hatása" ve başka yerlerde.

98 Krş. Géza Dávid, "Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th century Ottoman Hungary", *Acta Orientalia Hungarica* 45 (1991), 219-252.

lu eğilimlerin başka vilayetler için de geçerli olup olmadığını bilmiyoruz.

Daha da kötüsü, 17. yüzyıldaki nüfus hareketlerinin izini sürme olanaklarımız çok daha sınırlıdır. Dolayısıyla burada spekülasyon ve önyargılara yeterince fazla yer vardır. Uzun yıllarca süren yanlış anlaşmalar ve yanlış yorumlamalardan sonra artık, 1590'lı yılların bitiminde ne Osmanlı ne de Habsburg kaynaklarından birincil verilerin, demografik bağlamda geçerli sonuçlara izin vereceği tartışılmaz görünüyor.[99] Örneğin 1608 yılından sonra bir "porta", topraklı 4 serfe ya da topraksız 12 köylüye denk düşüyordu.[100] Aynı zamanda Osmanlı bölgelerinde 17. yüzyıldaki cizye birimleri, 3-20 arası değişebilen sayıda birçok aileden oluşuyordu. Bu durum, hem yerleşim yeri hem de sancak düzeyindeki toplam birim sayısında ciddi bir düşüşe neden oldu. Ancak bu rakamlara dikkatle yaklaşılmalı çünkü toplam rakamlardaki düşüş, ekonomik gücün göstergelerine de eşlik edebilir.[101]

Askerî tarih

Macar araştırmacıların her zaman odaklandığı bir konu, Osmanlılarla Macarlar arasındaki askerî çatışmalar oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısı kadar erken bir dönemde, 16. ve 17. yüzyıllarda meydana gelen çeşitli muharebe, savaş ve barış anlaşmaları üzerine çok sayıda inceleme yayımlanmıştı. Bu geniş birikim beş başlık altında ele alınabilir:

1) Osmanlı saldırılarının ilk dönemi. Kaynak bulunmadığından olayların kronolojisi ve akışını çözmek çok zordur. Kesintisiz Osmanlı-Macar savaşları dizisinin 1389 Kosova Muharebesi'nden sonra başladığını gösteren Pál Engel'in yakın zaman-

99 Habsburg kaynakları için bkz. Zoltán Dávid, "A házak száma és a népesség XVI-XVIII. századi forrásainkban", *Történeti Statisztikai Közlemények* 2, 3-4 (1958), s. 74-95; *a.g.e.*, "Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez", *Keletkutatás* (Güz 1993), s. 56-68.

100 István Bakács, "A dicalis összeírások", *A történeti statisztika forrásai*, s. 73.

101 Klara Hegyi, "A török birodalom magyarországi jövedelmforrásai", *Századok* 117 (1983), s. 375-377.

da yaptığı araştırmalar, ilk çatışmalar konusunu bir nebze de olsa aydınlattı.[102]

2) 15. yüzyıl. Tüm çabalarına karşı bu dönemde Macar devleti, güney sınırları boyunca etkin bir savunma sistemi kurup devamlı hale getirmeyi başaramadı ve Osmanlılar baskın duruma geldi. Güç dengesinde yavaşça beliren bu kaymayı en iyi anlatan, iki güç arasındaki çatışmayı aşama aşama, en başından 1526 yılında her şeyi belirleyen Mohaç Muharebesi'ne kadar inceleyen Ferenc Szakály oldu.[103] Bu uzun süreç içinde esrarengiz Segedin Barış Anlaşması (1444) uzun süredir tarihçiler için bir merak konusu oldu. Pál Engel, bu anlaşmanın her şeyden önce John Hunyadi'nin kişisel çıkarlarına yaradığını ve gerçekte Nagyvárad'da imzalandığını inandırıcı şekilde gösterdi.[104] Lajos Tardy pekçok Avrupa devletinin yanında olan Osmanlılara karşı ortak saldırılar düzenlemeyi amaçlayan Macar devletinin diplomatik çabalarını kapsamlı bir şekilde ele almıştır.[105]

3) Osmanlıların orta Macaristan'ı işgal etmeleri. 16. yüzyılın ilk yarısındaki önemli olaylar –ki bunlara Belgrad'ın kaybı (1521), Mohaç alanındaki belirleyici muharebe (1526) ve Macar başkenti Buda'nın ele geçirilmesi (1541) de dahildir– sayısız çalışmaya konu olmuştur. Mohaç muharebe ve muharebeden hemen önce meydana gelen olaylar üzerine yapılan üç çalışma öne çıkar: bunlar yukarıda da adı geçen Ferenc Szakály ve Géza Perjés'in monografileri ve muharebenin 450. yıldönümü anısına yayımlanan bir derlemeden oluşur.[106] Ya-

---

102 Pál Engel, "A török-magyar háborúk első évei 1389-1392", *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998), s. 561-577.

103 Ferenc Szakály, "Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1979), s. 67-85.

104 Pál Engel, "János Hunyadi and the Peace 'of Szeged'", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994), s. 241-257.

105 Lajos Tardy, *Beyond the Ottoman Empire. 14th-16th Century Hungarian Diplomacy in the East* (Szeged, 1978).

106 Ferenc Szakály, *A mohácsi csata* (Budapeşte, 1975); Géza Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary* (bkz. önceki referanslar); (ed.) Lajos Rúzsas ve Ferenc Szakály, *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulo-*

zının ilk bölümlerinden birinde de gösterdiğimiz gibi, Macar araştırmacılar savaşların kendilerinden çok, Osmanlı işgalinin engellenip engellenememiş olacağı konusuyla ilgilidirler.[107]

4) Macaristan'daki Habsburg-Macar ve Osmanlı sınır savunma sistemleri. 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, ülkenin ortasında iki büyük askerî cephe oluştu. Habsburg-Macar savunmasının uzun zamandır araştırılmasına rağmen, yakın zamanda yapılan araştırmalar bu alanda "devrim" niteliğinde değişimlere yol açtı. Aralarında öne çıkan kişinin Géza Pálffy'nin olduğu daha genç bir kuşağın çalışmaları sayesinde, orta Avrupa savunmalarının fiziki yapısı, finansmanı ve insan kaynaklarını artık daha iyi anlıyoruz. József Kelenik, Habsburg Macaristanı'ndaki "askerî devrim" olarak adlandırılan gelişimin öğelerine ışık tuttu.[108]

Osmanlı serhatları üzerine yapılan araştırmalar da benzer şekilde gelişiyor. Klára Hegyi, Osmanlı ücret ve tımar kayıtlarına dayanarak, kale garnizonlarının gücünün, düzeninin ve değişim yöntemlerinin kapsamlı bir incelemesi de dahil, hisar ağlarının yapısını çözümledi.[109] Osmanlı askerî mekanizmasının

ja alkalmából (Budapeşte, 1986). Ayrıca krş. Ferenc Szakály, "The Hungarian-Croation Border Defense System and its Collapse" *From Hunyadi to Rakoczi. War and Society in Late medieval and Early Modern Hungary*, (ed.) Janos M. Bak ve Bela K. Kiraly (Brooklyn, 1982), s. 141-158; András Kubinyi, "The Battle of Szavaszentdemeter-nagyolaszi (1523). Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 71-115.

107 Konuyla ilgili bkz. ayrıca Gábor Barta, "An d'illusions (Notes sur la double élection de rois après la défaite de Mohács)", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungnaricae* 24 (1978), s. 1-40; *a.g.e.*, *La route quie mène a Istanbul 1526-1528* (Budapeşte, 1994); Ferenc Szakály, *Lodovico Gritti in Hungary 1529-1534. A Historical Insight into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry* (Budapeşte, 1995).

108 Jozsef Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 117-159.

109 Klára Hegyi, "The Ottoman Military Force in Hungary", (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor, *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapeşte, 1994), s. 131-148; *a.g.y.*, "The Ottoman Network of Fortresses in Hungary", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 163-193; *a.g.y.*, "Etnikum, vallás, iszlamizáció: a budai viláiet várkatonaságának eredete és utánpótlása", *Történelmi Szemle* 40, 3-4 (1998), s. 229-256.

masrafları, teknik gelişimleri, ham madde ve barut arzı konusunda öncül incelemeleri Gábor Ágoston'a borçluyuz.[110] Pál Fodor ise Osmanlı insan kaynakları politikalarını ve hisar bakımını araştırdı.[111]

5) Uzun Savaş'tan (1593-1606) Macaristan'ın Habsburglar tarafından işgal edilmesine (1683-1718) kadar olan dönem. Macar tarihyazımının en sevdiği konular arasında, 17. ve 18. yüzyıl başlarındaki büyük savaşlar bulunur. Dolayısıyla bu araştırmalara kısaca göz atmak bile bu bağlamda imkânsız olduğundan kendimizi sadece bazı yakın zamanlı ve önemli araştırmalarla sınırlandıracağız. László Tóth'un "Uzun Savaş" (Macaristan'da "15 Yıllık Savaş" diye geçer) üzerine yazdığı geniş monografi sadece askerî olayları değil, aynı zamanda bunların temelinde yatan siyasî, teknik ve sosyal etkenlerin büyük bir alanını içerir.[112] İkinci Viyana Kuşatması'nı (1683) izleyen yıllardaki savaşlar hakkında yapılan çalışmalardan özellikle Ferenc Szakály tarafından yazılan ve Požarevac/Pasarofça barışına (1718) kadar meydana gelen siyasi ve askerî olayların izini süren bir çalışmanın anılması gerekir.[113] Uluslararası bir konferansta (Budapeşte

110 Gábor Ágoston, "Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowerder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica* 25 (1993), s. 75-96; *a.g.e.*, "Ottoman Gunpowder Production in Hungary, s. 149-159; *a.g.e.*, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47 (1994), s. 15-48; *a.g.e.*, "Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power", *The Turkish Studies Association Bulletin* 22, 1 (1998), s. 126-141; *a.g.e.*, "The Ottoman-Habsburg Frontier in Hungary (1541-1699): A Comparison", (ed.) Güler Eren vd., *The Great ottoman Turkish Civilisation. 1. Politics*, (Istanbul, 2000), 276-287.

111 Pál Fodor, "Bauarbeiten der Türken an den Burgen von Ungarn im 16.-17. Jahrhundet", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 35 (1981), 55-88*; *a.g.e.*, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary: the *cerehor*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1984); 367-399; *a.g.e.*, "Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth Century Ottoman Army", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 229-263.

112 Sándor László Tóth, *A mezőresztesi csata és a tizenöt éves háború* (Szeged, 2000).

113 Ferenc Szakaly, *Hungaria eliberata (Die Rückeroberung von Buda im Jahr 1686 und Ungarns Befreiung von der Osmanenherrschaft)* (Budapeşte, 1987).

1986) sunulan metinler de, Osmanlıların Macaristan'daki savaşı neden kaybettiğini anlamamıza yardımcı olur.[114]

Tüm bu tarihyazımı sürecinde Macaristan'daki Osmanlı döneminin askerî tarihi Macar ve daha genel olarak, Avrupa kaynaklarına dayanarak araştırıldı. Macar Osmanlı bilimcilerini bekleyen en acil ödevlerden biri, yeni Osmanlı arşivlerindeki belgeleri ele almak ve iki tarafın da bakış açısını yansıtan yeni bir sentez oluşturmaktır.

Dinsel tarih

Balkanlar'daki politikalarına benzer şekilde, Macar bölgelerinde bulunan bütün Hıristiyan mezhepler arasında Osmanlılar en uyumlu ilişkileri Doğu Ortodoks Kilisesi ile geliştirdi. Ortodoks inancına bağlı –ağırlıklı olarak Sırp ve Ulah kökenli– birçok kişi Osmanlı hizmetinde olduğu için, bunlara manastır yapma olanağı da dahil, çeşitli ayrıcalıklar tanındı; 1557 yılı sonrasındaysa yeniden oluşturulan İpek/Peć Sırp Patrikliği'ne bağlandılar.[115]

Öte yandan, Macaristan'da Osmanlı yönetiminin yerleşmesi ve bu bölgelerdeki Reformasyon hareketi eş zamanlı gelişti. Beliren sosyal kargaşalar, işgalin sağlamlaştırılmasını tehlikeye attığından Osmanlılar, başta Reformasyonu izleyen dinler arası çatışmalara müdahele etmek ve sonrasında da yavaş yavaş çeşitli mezheplerin karşısında alacağı tavrı kesinleştirmek zorunda kaldılar.

Dahası –en azından bazı araştırmacılara göre– Osmanlı yönetimi ortaya çıkmakta olan Protestan gruplara destek bile verdi. Bu yönde yorumlanabilecek ve ağırlıklı olarak Osmanlı döneminin ilk yirmi yılına ait verileri, Ferenc Szakály bir araya getirdi.[116]

---

114 "Conférence internationale tenue a l'occasion du 300e anniversaire de la reconquête de Buda. Budapest de 1er au 4eme septembre 1986", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33-34 (1987-1988).

115 Sırp Ortodoks Kilisesi ve Osmanlı devleti arasındaki ilişki hakkındaki en iyi incelemeyi yazan László Hadrovics: *L'église serbe sous la domination turque* (Paris, 1947).

116 Ferenc Szakály, "Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte-

Ancak bu tür kaygılar 1575 yılından sonra ortadan kalktı; bu döneme gelindiğinde çeşitli Protestan Kiliseleri birleşmişti ve fatihler onlara Katoliklere karşı oldukları kadar ilgisiz hale gelmişti. Osmanlı hükmü altında yaşayan Protestanlarla ilgili geniş bir yazına sahibiz.[117]

Osmanlı işgalinden en çok zarar gören Katolik Kilisesi oldu: dinsel hiyerarşisi dağıtıldı, mülklerine el konuldu ve psikoposlar, makamlarından uzakta, Habsburg (Krallık) Macaristanı'nda yaşamaya zorlandılar.[118] Bu nedenle Roma'daki papalık makamı Osmanlı egemenliğindeki Balkanları ve Macaristan'ı misyoner alanı ilan etti ve 17. yüzyılın başlarından itibaren Katolik misyon gezileri düzenledi. Bunlar ağırlıklı olarak Bosnalı Fransiskan ve Ragusan ticaret cemiyetleri ağı tarafından yapıldı. 1622 yılından itibaren bu grupların etkinlikleri *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* (İnancı Yaymak için Kutsal Cemaat) tarafından denetlendi. Bu kurumun arşivleri Katolik dinsel tarihi, Osmanlılarla Hıristiyan uyrukları arasındaki ilişikler ve aynı zamanda imparatorluktaki günlük yaşam konusunda gerçek bir bilgi pınarıdır.

Bu olağanüstü önemli belge birikiminden raporlar yayımlayan ilk araştırmacı Tihamér Vanyó oldu.[119] Geçtiğimiz onyıl

---

des 16. Jahrhunderts", *Études historiques hongroises 1985, publiées a l'occasion du XVIe Congrès international des sciences historiques par le Comité national des historiens hongrois*, 2. cilt (Budapeşte, 1985), s. 437-359.

117 Jenő Zoványi, *A reformáció Magyarországon 1565-ig* (Budapeşte, 1922; yeni baskı 1986); *a.g.e.*, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* (Budapeşte, 1977); Antal Földváry, *A magyar református egyház és a török uralom* (Budapeşte, 1940); Geza Kathona, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből* (Budapeşte, 1974); Mihály Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978* (Viyana, Köln, Graz, 1977-1979); Katalin Péter, *Papok és nemesek. Magyar művelődestörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból* (Budapeşte, 1995); Ferenc Szakály, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez* (Budapeşte, 1995); Mihály Balázs, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei* (Budapeşte, 1998).

118 Egyed Herman, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, 2. baskı (Münih, 1973), s. 216, 227-229, 290-92.

119 Tihamér Vanyó, "Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairol 1649-1673", *Levéltári Közlemények* 42 (1971), s. 323-337.

boyunca István György Tóth[120] ve Antal Molnár[121] da çok sayıdaki yayınlarında büyük miktarda malzemeyi ulaşılır kıldılar ve böylece Osmanlı Macaristanı'nda Kilise araştırmalarının gelişmesine büyük katkıda bulundular. Ragus ve Roma arşivlerlerindeki belgeleri inceleyen yazarlar misyonların erken tarihine ışık tutabildi, çeşitli etnik gruplarla bağlantılı değişik dinî kurumlar arasındaki çekişmeleri ortaya çıkarabildi ve bunların altında yatan ticari çıkarları aydınlatabildiler. Dinsel tarih araştırmalarının kasıtlı bir şekilde engellendiği Komünist hükümet sırasında, bu alanın ne derece ihmal edildiği göz önünde bulundurulursa bu başarılar harikulade ve umut vericidir.

Macaristan'da Osmanlı-Müslüman kültürü

Müslüman kültür tarihinin birçok açısı uzun zaman boyunca oldukça ihmal edildi. Sadece Tuna'nın Buda tarafında bir tepede türbesi bulunan bir Bektaşi şeyhi olan Gül Baba'nın biraz gizemli ve efsanevi kişiliğine ilgi duyuldu.[122] Ancak 1980'li yıllarla birlikte bu alanda sistematik araştırmalar da başladı. Gábor Ágoston Osmanlı Macaristanı'nın en önemli kültür merkezlerinin yerlerini belirledi ve yerel medrese ve tekkelerde etkin bazı seçkin ilim adamları tespit etti.[123]

Yakın zamanda, 16. yüzyıl Osmanlı Macaristanı'ndaki edebi

120 István György Tóth, *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707)* (Roma, Budapeşte, 1994); Yazarın ilgili diğer yayınları için bkz. kaynakça, *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 312-313.

121 Antal Molnár, "L'Église catholique dans la Hongrie ottomane (16e-17e siècles)", *Folia Theologica* 9 (1998), s. 163-175; *a.g.e.*, "A belgrádi kapolna-viszály (1612-1643), Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon", *Századok* 134, 2 (2000), s. 373-429.

122 Gül Baba'yla ilgili en iyi makale için bkz. L. Fekete, "Gül-Baba et le *bektasi derk'ah* de Buda", Acta Orientalia Hungarica 4 (1954), s. 1-18.

123 Gábor Ágoston, "16-17. Asırlarda Macaristan'da tasavvuf ve Mevlevîlik", *1. Milletlerarası Mevlana Kongresi. 3-5 Mayıs 1987. Tebliğler* (Konya, tarih yok), s. 221-231; *a.g.e.*, "Muslim Cultural Enclaves in Hungary Under Ottoman Rule", *Acta Orientalia Hungarica*, 45 (1991), s. 181-204; *a.g.e.*, "Muszlim hitélet és müvelödés a Dunántúlon a 16-17. Században", (ed.) Laszlo Szita, *Tanulmányok a török hódoltsag és a felszabadito háborük történetéből* (Pécs, 1993), s. 277-292.

yaşama daha fazla vurgu yapan Balázs Sudár da aynı alanı ele aldı. Macar şair ve yazarlarının Osmanlı edebiyatından etkilendikleri uzunca süredir bilinir. 16. yüzyılın en önde gelen Macar şairi Bálint Balassi'nin sınır bölgesindeki aşıklardan ilham aldığı kuşku götürmez. Üstelik Balassi, iki şiirinin Türk melodilerine göre nasıl okunacağını bile belirlemişti. "Bir Türk şiiri", "Ben seyrane gider iken"in melodisine göre, "Julia'yı bulduğunda ona bu şekilde selam verdi" ise "Gerekmez dünya sensüz"ün melodisine göre yazılmıştı. Bu şiirin ilk dizesinin de sözü geçen Türk dizenin çevirisi olduğunu da belirtmek gerekir. Bálint Balassi, orijinalleri henüz bulunamamış dokuz Türkçe şiiri Macarcaya çevirdi ("Macarcaya çevrilmiş bazı Türkçe beyitler").[124] Şair divan şiirlerinin taklitlerini bile yazabiliyordu.[125] Bu örnek, sınırın iki tarafında da hem Osmanlı hem de Macar şiiriyle aşina –muhtemelen küçük– bir grup ozan olduğunu gösterir.

Osmanlı sanatının bugünlere kalmış anıtları uzun süre büyük ilgi gördü ve görmeye de devam ediyor.[126] Osmanlı döneminden son üç yüzyıldaki değişimleri atlatıp ayakta kalabilen fazla cami, türbe ve hamam yoktur. Ancak 1890'lı yıllardan itibaren bunlar Macaristan'ın korunmaya değer tarih mirasının parçaları olarak kabul edilmeye başlandı. Özellikle de sosyalist dönemde eski binaların korunmasına öncelik tanındı ve bunlara Osmanlı anıtları da dahildi. Bu alandaki en önemli kişilerden biri, Osmanlı mimarisi üzerine uzmanlaşmış ve yüksek eğitimli bir arkeolog olan Győző Gerő'dür. Bunun da ötesinde Gerő, uzunlu kısalı birçok inceleme yazmış; bazen tek bir abideye, bazen belli bir tür binaya, bazen belli bir kentteki, hatta tüm ülkedeki Osmanlı anıtlarına odaklanmıştır.[127] Sik-

124 J. [Gyula] Nemeth, "Die türkischen Texte des Valentin Balassa", *Actga Orientalia Hungarica* 2 (1952), s. 23-61; *a.g.e.*, "Türkische Balassa-Texte in Karagöz-Spielen", *Acta Orientaia Hungaria* 5 (1955), s. 175-180.

125 Balázs Sudar, "Egy Balassi-vers török háttere", *Keletkutatás* (Güz 1995), s. 67-79.

126 Osmanlı Macaristanı'yla ilgili arkeolojik faaliyetlere dair genel bir değerlendirme için bkz. Dávid ve Gerelyes, "Ottoman Social and Economic Life Unearthed", s. 43-79.

127 Yazar daha erken tarihli sonuçlarını bir kitapta topladı: Győző Gerő, *Az osz-*

lós'taki Malkoç Bey Camii gibi, Gerő'ye kadar tamamen unutulmuş anıtları keşfettiğini de belirtmek gerekir.[128] Mimar József Molnár da aynı anıtlar hakkında bir dizi makale yazdı ve bunlar hakkında Türkiye'de bir kitap yayımladı.[129] Bu alanda yapılabilecek başka bir şeyin kalmadığı düşünülebilir ama aslında durum böyle değil; örneğin yakın zamanda Gerő, Szászvár'ın eski kalesine ait bir Osmanlı kale burcu buldu.[130] Ibolya Gerelyes ise, Gyula hisar sistemine ait bir kapı ve kule kompleksini inceledi.[131]

17. yüzyılda Türk kilimleri, özellikle de Transilvanya ve Luter yanlıları arasında popülerlik kazandı. Bu kilimler uluslararası literatürde Transilvanya halıları olarak bilinen özel bir tür oluşturur, genellikle kiliselerin üst kısmındaki duvarlara asılırlardı ve bazılarına hâlâ ilk asıldıkları yerde rastlamak mümkündür. Başka değerli Gördes, Uşak ve Ladik kilimleri, bu alanda dünyanın en büyük müzelerinden biri olan Budapeşte'deki Uygulamalı Sanatlar Müzesi'nin koleksiyonuna eklendi. Bu alanda gerçek bir uzman olan Ferenc Batári uzun zamandır bu koleksiyon üzerine çalışıyordu ve sonunda hem İngilizce hem Macarca olan ve her kilimin ayrıntılı betimlemesini içeren bir katalog yayımladı.[132]

Osmanlı güzel sanatlarının birkaç güzel örneğinin yolu, Budapeşte Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan "Esterházy Hazinesi"ne düştü. Bu koleksiyon çadırlardan, at giysilerinden, eyer ve yüksek kaliteli işlemeli tekstillerden oluşuyordu. Esterházy ailesine bu nesnelerin bazıları savaş ganimeti, bazıları ise armağan olarak ya da satın alınarak geçmişti. Ne yazık ki bu

mán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők.) (Budapest, 1980).

128 *Siklós. Malkocs bej-dzsámi* (Budapeşte, 1994).

129 József Molnár, *Macaristan'daki Türk anıtları. Les monuments turcs en Hongrie* (Ankara, 1973).

130 Győző Gerő, "Siedlungsgeschichte und Baugeschichte der bischöflichen Burg zu Szászvár. Szászvár-A püspöki vár településtörténete és építéstörténete", *Die Bischofsburg zu Pécs. A pecsi püspökvar* (Budapeşte, 1999), s. 131-132.

131 Bu sözlü bilgiyi verme nezaketinde bulunan Ibolya Gerelyes.

132 Ferenc Batári, *Oszmán-török szőnyegek. Ottoman-Turkish Carpets* (Budapeşte, Keszthely, 1994).

koleksiyon, İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük hasar gördü ve sadece kısmen restore edilebildi.[133]

Ancak, bazıları 16. ve 17. yüzyıllardan sonraki dönemlerden kalan Osmanlı kökenli yapıtların belki de en büyük kısmının bulunduğu yer Macar Ulusal Müzesi'dir. Mücevher, işlemeli silahlar, gümüş kaseler, bakır eşyalar, seramik ve deriden çeşitli yapıtların hepsi buradadır. Türk yapıtlarının küratörü uzunca bir süre Géza Fehér'di ve bu alanda bir dizi titiz çalışma yayımladı.[134] Onu sıklıkla arkeolojik verileri Osmanlı tarihi kaynaklarıyla birleştiren, geniş ilgi alanları olan bir uzman olan Ibolya Gerelyes izledi.[135]

16. ve 17. yüzyıl Macarlarını Müslüman kültürü ne kadar etkiledi ve karşı tarafta bir etki bıraktı mı? Bu soruyu yanıtlamaya kalktığımızda, Macaristan'da yaşayan Müslümanların büyük bir kısmının Türk değil, Bosnalı olduğunu dikkate almamız gerekir. Dolayısıyla merkezî eyaletlerde karşılaşıldığı şekliyle Osmanlı kültürü ile bağlantılar oldukça zayıf olmuş olmalı. Bunun da ötesinde Macaristan'da yaşayan Müslümanlar çoğunlukla garnizon askerleriydi ve günlük yaşamda yerel halka fazla karşılaşmazlardı. Buna rağmen, uzun bir süre şu ya da bu şekilde birlikte yaşanılan bir dönem de oldu ve bu dönem Macaristan günlük yaşam kültüründe iz bıraktı.[136] Giyimde, özellikle de ayak-

133 Krş. Emese Pásztor, "Die osmanisch-türkischen Objekte in der Esterházy Schatzkammer", (ed.) Gerda Mraz ve Geza Galavics, *Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterhazy*, (Viyana, Köln, Weimar, 1999), s. 83-99.

134 Bakınız, örneğin, Géza Fehér, L'Artisanat sous la domination otttomane en Hongrie (Budapest, 1975)

135 Ibolya Gerelyses, "The Influence of Ottoman-Turkish Art in Hungary, I: The Spread and Use of Turkish Ornamental Weapons on the Basis of the 16th-17th Century Probate Inventories", *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1990-1992), s. 181-191; *a.g.y.*, "The Influence of Ottoman-Turkish Art in Hungary, II: The Spread and Use of Turkish Textiles on the Basis of the 16th-17th Century Probate Inventories", *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1993), s. 77-85.

136 Genel bir değerlendirme için bkz. Tamás Hofer, "Der Einfluß der Türkenherrschaft auf die ungarische bäuerliche Kultur", *Acta Historica* 34 (1988), s. 89-101. Kitabın bir de genişletilmiş bir Macarca baskısı bulunur: "A török hódoltság hatása a magyar parszti müveltségre", *Nepi kultúra-népi társadalom. Folclorica et ethnographica. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi*

kabıcılıkta ve deri üretiminde Osmanlı örneklerinin etkisi görülebilir.[137] Başka örneklerin yanı sıra, Macar folklörünün karakteristik öğesi çizmeler Osmanlılardan alınmıştı. Terlikler (Osmanlı pabuç) de popülerlik kazandı; Szeged'de üretilen terlikler bugün bile hatıra olarak satın alınır. Belli giyim ürünleri (dolaman, zıbın) ve kürkten yapılan başlıklar (kalpak) da Macarlar tarafından kullanılır oldu. Bunun aksine, Balkan ülkelerinde çok daha büyük olan etkisinin aksine, Macar mutfağı üzerinde Osmanlı mutfağının etkisi son derece yüzeysel kaldı. 16. ve 17. yüzyıl Macar metinlerinde belgelenebilen Osmanlı sözcüklerden sadece bir düzine kadarı günlük kullanıma geçti ve günümüze kadar geldi. Bu sözcüklerin küçük bir kısmı şive düzeyine geriledi, bazılarının modası geçti ya da tamamen unutuldu.[138]

Osmanlı kültürü üzerindeki Macar etkisi ise neredeyse tamamen göz ardı edilebilir ölçüdedir. Kanunname, tapu-tahrir kayıtları gibi resmî Osmanlı belgelerinde bazı Macar terimlerine rastlarız ama bunlar Osmanlı dilinin gerçek öğelerine dönüşmedi.[139] Modern Türkçede rastlayabileceğimiz tek sözcükler, Macarca "kent" anlamına gelen *város*tan, kent surları dışında kalan yerleşim bölgesi anlamında "varoş" ve Macarca "asker ve mecaz olarak cüsseli kadın" anlamına gelen *katona*dan, "katana"dır.

Sonuç

Savaş sonrası yıllarda Macar tarihçilerin, Avrupa ve Amerikan tarihyazımındaki yeni gelişmeleri izleyebilmeleri için çok çaba göstermeleri gerekti. Bu durum özellikle de Marksist olmayan

Kutatóintézetének Evkönyve, 17. cilt (Budapeşte, tarih yok), s. 15-36.

137 Alice Gáborjan, "A szolnoki hódoltságkori ásatási labbelianyag magyar viselettörténeti vonatkozásai", *Ethnografia* 68 (1957), s. 543-574; *a.g.y.*, "Magyar bör-és lábbelikészités", *Magyar Néprajz. Anyagi kultúra 2. Kézmüvesség* (Budapest, 1991), s. 282-308.

138 Suzanne Kakuk, *Recherces sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les elements osmanlis de la langue hongroise* (Budapeşte, 1973); Zsuzsa Kakuk, "Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary", *Studia Turco-Hungarica* 4 (Budapeşte, 1977).

139 Bu tür sözcüklerin bir listesi için bkz. Fekete, *Die Siyaqat-Schrift*, 1. cilt, s. 57-65.

literatüre erişimin çok kısıtlı olduğu, Macar kütüphanelerinde "resmî kanon"un parçası olmayan Marksist yapıtlara bile rastlamanın zor olduğu, 1965 yılı civarına kadar olan dönemde geçerliydi. Buna ek olarak birçok araştırmacının yabancı dil bilgisi yeterli değildi ve yeni kuşakları "resmî çizgi" dışına yönlendirebilecek yetkin kişiler yoktu. Uluslararası bağlantılar oldukça sınırlıydı ve çoğunlukla "parti yoldaşları"ndan oluşan küçük bir çevreyle sınırlıydı. Yabancı ülkelere resmî burslar almak daha da zordu ve genellikle 19. ve 20. yüzyıl üzerine çalışanların sahip oldukları bir ayrıcalıktı.

Bu engeller karşısında, bağımsız düşünenlerden sadece küçükçe bir grup Batılı yayınları izleyebiliyor ve ilgili bulguları kendi çalışmalarına katabiliyordu.[140] Zoltán Dávid, tarihsel istatistik ve demografi üzerine çalışan bir araştırma grubu kurdu ve bu konularda yapılan araştırmalar oldukça erken bir tarihte yayımlandı.[141] 1970'li ve 1980'li yıllarda László Makkai, Vera Zimányi, Gyula Káldy-Nagy ve György Granasztói gibi önemli tarihçiler, Fernand Braudel ve Fransız *Annales* ekolünün öğretilerini özümsediler. Macar tarihçiler aynı zamanda ABD'de geliştirilen kalitatif tarihin ana akımlarını izlediler ama bu alanda kendileri nadiren araştırma yaptılar. Immanuel Wallerstein'in, besin ve ham madde ülkelerini "yarı-periferi" ya da "periferi" olarak entegre eden Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisi teorisi genç araştırmacılar üzerinde büyük etki yaptı. Bu bağlamda Wallerstein'in yapıtının, Macarcaya 1983 gibi erken bir tarihte çevrildiğini belirtmekte yarar var. Bunun aksine, Fernand Braudel'in Akdeniz'i nirengi noktası olarak ele aldığı araştırması, "*ancien régime*"in çökmesinden çok sonra, ancak 1996'da çevrildi.[142] 1990'lı yıllarda tarih-

140 Sosyolojide güncel, ağırlıkla Amerikan metodolojinin kabulü daha erken başladı. Ancak bu alanda bile araştırmacıların olası güç odaklarınca "olumsuz" olarak nitelendirilen sonuçları, "kabul edilebilir" hale getirmek için dikkatlice yeniden yorumlamaları gerekiyordu

141 Tarihsel demografide Macar sonuçlarının olumlu bir değerlendirmesi için bkz. T. S. Hollingworth, *Historical Demography* (Ithaca NY, 1969), 53.

142 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York,

sel ekoloji, mentalite ve post-modernite araştırmalarına ilgi de belirmeye başladı.

Ancak bu ekollerin öğretileri ve aralarındaki tartışmalar Macar araştırmacılar tarafından gerçekten de ayrıntılı bir şekilde içselleştirilmedi. Uluslararası tarihyazımının bir ya da birden çok "büyük eğilimi" üzerinde çalışan tarihçilerin bile, metodolojik varsayımlarına yönelik bir soru karşısında zorlandıkları olurdu. Genel olarak bakıldığında günümüz Macar tarihyazımını, tarihsel araştırmacılara yön gösterebileceği düşünülen geniş bir perspektif arayışı karakterize eder. "İdeoloji" olarak tanımlanabilecek herhangi bir şeyin yarattığı düş kırıklığı daha da belirgindir. "Kaos" ve "evrensel kabul gören yönergeler eksikliği" tüm dünyada çoğulcu toplumlar için niteleyici olduğundan, Macar tarihçilerin bu konuda yalnız olmadığını söylemeye gerek yoktur.

Araştırmaların organizasyonunun söz konusu olduğu yerde, Macar araştırmacıların zor bir geçiş döneminde bulundukları söylenebilir. 1989-1990 yıllarından önce genel koşullar takım çalışması için uygun değildi, çünkü rejim atomize olmuş uzmanlarla muhatap olmaktan hoşlanırdı. Ancak yalnız çalışmayı da birçok tarihçi kendi seçerdi, çünkü bu seçim denetimden kaçma imkânı ve kendi yolunu çizmek için belli bir ölçüde özgürlük tanırdı. Yalnız çalışmaya yönelik bu tercihin 1990'lı yıllar boyunca da sürmesi dikkat çekicidir. Bunun nedeni kısmen, akademik araştırmaların finansmanının 1980'li yıllarda az çok güvenilir olmasına rağmen, sonrasında oldukça öngörülemez ve güvenilemez olmasıdır. Araştırmalar için kaynak bulmanın ve uzun dönemli projeleri başlatmanın ya da desteklemenin yeni şekilleri çoğunlukla gelişigüzel bir şekilde yapıldığından tarihçiler az çok kendi başlarına altından kalkabilecekleri projeleri tercih etmeye devam ettiler. Ancak araştırmalar için kaynak geliştirme alanında yakın zamanda bazı umut verici gelişmeler oldu.

Tüm bunlar genellikle Macar tarih camiasının tümü için ge-

San Francisco, Londra, 1974); Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditteraneen a l'époque de Philippe II*, 2 cilt (Paris, 1966).

çerlidir. Osmanlı bilimcileri bu genel kuralın dışında kalmasalar da, ek olarak bu tarihçiler kendilerini ağırlıklı olarak Macar ulusal tarihi alanında etkin olarak görürler – en yeni çalışmalarda bile küreselleşme fazla öne çıkan bir konu olmadı. Araştırmacılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Macar eyaletleriyle ilgili konulara odaklanmaya devam ediyor. Aynı zamanda, Buda ya da Gyula'nın daha geniş bir Osmanlı bağlamının parçası olduğu ve bunun da ötesinde, bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Avrasya kara kütlesini etkileyen gelişmelere karşı dokunulmazlığı olmadığı da gittikçe daha iyi anlaşılmaya başlandı. Tüm bunlar sadece Osmanlı bilimleri literatürüne değil, aynı zamanda Hindistan, Çin ya da batı Avrupa üzerine yapılan çalışmaların da ayrıca izlenmesini gerektirir.

Akademik literatür hakkındaki geniş bilgileri, bu alandaki ardıllarına örnek oluşturmaya devam eden Lajos Fekete ve özellikle de Gyula Káldy-Nagy'nin geliştirdiği gelenekler, bu bağlamda Macar Osmanlı bilimcilerine çok yarar sağlamıştır. Fekete ve Káldy-Nagy öğrencilerine durmaksızın sadece Türk ve Macar ikincil kaynaklarını izlememelerini, buna ek olarak dünya tarihi ve özellikle de Osmanlı dünyası üzerine Avrupa ve Amerika'da yapılan çalışmalar hakkında bir fikir edinmelerini önerirdi. Özellikle de 1700 öncesi dönemdeki araştırma eğilimlerinin ve tarihyazımı sonuçlarının söz konusu olduğu yerlerde Macar Osmanlı bilimcileri genelde geniş ve güncel bilgi sahibilerdir.

Ancak doğal olarak bu, Macar Osmanlı bilimcilerin uluslararası araştırmacılar camiasına tam anlamıyla entegre olduğu anlamına gelmez. Avrupa'nın "Batı" ve "Doğu" diye ikiye bölünmesinin etkileri hâlâ fazlasıyla içimizdedir. Osmanlı incelemelerindeki "Batılı" eğilimin hâlâ ne ölçüde devam ettiğinin küçük bir örneği olarak, bu kitabın parçası olduğu "Osmanlı İmparatorluğu ve Mirası" dizisinin danışma kurulunda sadce bir tek Balkanlı araştırmacının olmasını gösterebiliriz. Oysa Balkan ülkelerinden ve Macaristan'dan gelen araştırmacılar güneydoğu Avrupa'daki Osmanlı varlığı ile her zaman özellikle ilgili olmuşlardır. Neyse ki umut verici göstergeler de var. Örne-

ğin eski "Doğu Bloğu" ülkelerinden Türkiye'de araştırma yapmak için başvuranlara burslar sağlandı. Sempozyumlara davetiye ve katılabilmek için maddi destek bulmak da artık az rastlanır bir şey değil. Macar Osmanlı bilimcileri büyük Amerikan üniversitelerine çağrı alıyor ve Macar-Osmanlı tarihi üzerine yayınlar batı Avrupa'da yayımlanıyor.[143] Son, ama bu makalenin yazarları için önemli bir nokta olarak da Macar tarihyazımı üzerine bu bakışı yazma ricasının iki Macar yazara yapıldığı anılabilir. Dolayısıyla Macar Osmanlı bilimcilerin uluslararası akademi camiasına yavaşça yeniden entegre edilmesi çok da uzak olmayabilir.

Ama sonuçta araştırmacılar ürettikleri yapıtlara göre değerlendirilirler. Hem eldeki birincil kaynaklar, hem de uluslararası tarihyazımı eğilimleri hakkında kayda değer miktarda tarihsel bilgi birikimine sahibiz. Artık ekin zamanı geldi. Gelecek bin yılın başlarında yeni ve heyecan verici sentezler beklenebilir.

143 Bkz. dipnotlar 41 ve 81.

Merkezî Devletle Başetmek, Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan

SURAIYA FAROQHI

Artık, giriş bölümünde de değindiğimiz bir konuyu, yani imparatorluk sistemi içinde yerel güç sahiplerinin konumu konusunu yeniden ele almanın zamanı geldi.[1] Bu konu Osmanlı tarihini fazlasıyla aşan bir konudur ve Hint bilimcileri, Çin tarihçileri ve Avrupa bilimcileri arasındaki en iyi zihinleri meşgul etmiştir. Demiryolları öncesi dönemdeki sınırlı iletişim imkânları göz önünde bulundurulduğunda, ne kadar merkezî olursa olsun her büyük imparatorluk belli bir ölçüde "olay yerindeki adamlara" dayanmalıydı.[2] Ancak merkezî hükümetlerin aynı zamanda bir yolunu bulup yerel temsilcilerini denetim altında tutarak, ziyadeleriyle bağımsız iktidar sahibi olmasını engellemeleri gerekliydi. Osmanlı örneğinde, en azından 17. yüzyıldan itibaren değişmeyen sorun, yerel iktidarı elinde bulunduran kişinin, topladığı vergilerin önemli bir kısmını İstanbul'a göndermesini sağlamaktı. Genelde bunu başarmak, kesenekçiler ve çeşitli valilerin mali temsilcilerine Osmanlı padişahın

1 Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun *içindeki* merkez-çevre ilişkilerine odaklanacağız. Önceden de gördüğümüz gibi imparatorluğun bir bütün olarak perifer ileştirmesi Osmanlı tarihyazımının temel konularından birini oluşturdu. Ama bu bölümde ilgileneceğimiz konu bu değildir.

2 Giriş bölümünün "Bütünleşme ve Merkezsizleştirme" kısmında kısaca değinilen konular bu bölümde geliştirilecektir.

yetkisini kabul ettirmekten daha zordu. Bunun da ötesinde padişahının meşruiyeti, hükümetin yerel temsilcilerinin görevlerini kötü kullanıp kullanılmadığının kısmen de olsa kontrol altında bulunmasını gerektiriyordu.

Doğal olarak böyle bir politika vali ve dalkavukların, korku salan ehl-i örfün kontrol edilmesi gerektiği anlamına geliyordu.[3] Kadıları merkezden göndermek ve onları İstanbul, Bursa ve Edirne'de, çoğunlukla Osmanlı hanedanı mensupları tarafından kurulan kurumlarda eğitmek, alternatif bir emir-komuta zinciri oluşturarak ehl-i örfü kontrol altında tutmanın temel bir yoluydu. Ancak yargıçlar ve askerlere ek olarak, merkezî devlet ve vergi mükellefi uyrukları arasındaki tabakada bulunan kentli ve kırsal ayanlar da vardı. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp "Uzak Batısı"nda kent kalelerini dolduran yeniçerilere yerel hükümet kurullarında korsan kaptanları da katılıyordu. Osmanlı siyasi sisteminin temelinde görülen temel ayrılığa, yani ayrıcalıklı devlet memurları ve sıradan vergi mükellefleri arasındaki basit ikiliğe bu insanlar uymayabilirdi.[4] Dolayısıyla İstanbul'daki yetkililer bu taşra türedilerine belli ölçüde güvensizlikle yaklaşabilirdi. Ama imparatorluğun onlar olmadan yönetilmesi de olanaksızdı.

Kitabın son bölümü olan bu makalede Osmanlı dünyasındaki merkez-taşra ilişkilerinin bir sentezini yapmaya çalışacağız. Birinci bölümde bölgesel yapılanmaya odaklanacağız ve bölgelerin oluşmasını belirleyen ekonomik ve siyasi etkenleri öne çıkaracağız. İkinci bölüm ise, merkezî hükümet ve vergi mükellefi uyruklar arasındaki aracı konumlarına değindiğimiz, yerel bağlamda öne çıkan kişilere ayrılmış olacak. Osmanlı bilimcileri arasında merkez ve eyaletler arasındaki bağlantıların büyük akademik ilgi uyandırdığı son yirmi yılda ortaya çıkan "yeni" araştırmalara da odaklanacağız. Ancak doğal olarak, güncel

3 Bu kişilerin kötü şanı hakkında bkz. Suraiya Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 34 (1992), s. 1-39.

4 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton, 1986), s. 156-159.

akademik tartışmalara ya da geçerli bilimsel uzlaşıma katkıda bulunan daha eski çalışmalar da ihmal edilmeyecek.

Fethedilmiş bölgeleri sağlama almak için kullanılan Osmanlı yöntemleri

Günümüzde oldukça kısa olduğu kabul edilen bir dönem olan 16. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük ölçüde merkezileşme hakimdi.[5] Ancak merkezî iktidarın en yüksek düzeyde olduğu bu noktada bile, padişahın emirlerine gönülsüzce itaat edildiği sınır bölgeleri de mevcuttu. 16. yüzyılın ikinci yarısında Bosna serhatında askerî kumandan olarak görev yapan Mustafa Ali, Kanun-i Osmani'nin uzaktaki Bosna sınırlarında tam anlamıyla hayata geçirilemediğinden yakınıyordu.[6] Doğu sınırları için de benzeri şeyler geçerliydi. 1600 yılı civarlarında, doğu Anadolu'daki Kürt beylerle ilişkilerde deneyimli bir Osmanlı yetkilisi olan Aziz Efendi, merkezî hükümete bu kişilere saygılı davranmalarını önerdi. Sonuçta bu kişiler Sünni'ydi ve padişaha olan sadakatleri ile İran şahına olan muhalefetleri güçlendirilmeliydi.[7]

Bu tür durumlar, Halil İnalcık'ın yaklaşık elli yıl önce yazdığı bir makalesinde önerdiği model ile kısmen açıklanabilir.[8] İnalcık'ın saptadığı merkezî hükümet girişimleri dizisine göre, yeni fethedilen bölgelerde eski elit tabakanın üyelerinden Osmanlı müttefiği olanlar sıklıkla vali olarak iktidarda bırakılıyordu. Ancak bir sonraki kuşakta bu kişilerin oğulları, yüksek görevler için gerekli yeterliliğe sahip olduklarında, genellikle babalarının eski iktidar bölgelerinden uzak yerlere gönderiliyorlardı. Aynı zamanda yeni yöneticilerin babalarının eskiden egemen

5 İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provoincial Government 1550-1650* (New York, 1983) kitabı, merkezileştirmenin düzeyi ve sınırları ile ilgili iyi bir fikir verir.

6 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 66, not 64.

7 [Aziz Efendi], *Kanun-namei Sultani li "Aziz Efendi"*., (ed.) Rhoads Murphey (Cambridge, MA, 1985), s. 12-13.

8 Halil Inalcik, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica* 3 (1954), s. 103-129.

oldukları bölgeler de sıradan Osmanlı eyaletlerine dönüşüyordu. İnalcık, böyle bir olaylar zincirinin 1524 ve 1541 yılları arasında Macaristan'da bile izlenebildiğini gösterdi. Bunun da ötesinde Lübnanlı araştırmacı Abdülrahim Abu-Hüseyin, yaklaşık 1630 yılına kadar büyük Suriye'nin (Halep, Şam, Trablusgarp ve sonrasında Beyrut vilayetleri) büyük kısmında yerel beylerin hüküm sürdüğüne işaret etti. Yani, İnalcık'ın ortaya çıkardığı bu süreç yüzyıldan fazla sürebilirdi ve doğu Anadolu'nun Kürt beylerinin söz konusu olduğu yerde, 19. yüzyılın başlarına kadar tamamlanmadı.[9]

Bunun da ötesinde, Avrupa kıtasındaki Osmanlı sınırlarının sürekli genişlediği dönemle 1550 sonrası yılları ayırmamız gerekir, çünkü 16. yüzyılın ortalarından itibaren hem Habsburg hem de Safevi cephelerinde birçok savaş yapılmasına rağmen, uzun vadeli fetihlerin sayısı sınırlıydı.[10] 1550 sonrasında Macaristan gibi bölgeler az çok sürekli sınır eyaletleri olarak düzenlendi. Bu yerlerde savunmaya çok para harcandı ama padişah vakıflarına, yani Osmanlı hükümetinin daha merkezî bölgelerdeki kent dokusunda bıraktığı izlerin en önemlilerine az para harcandı. Savunma masrafları uzun yıllar boyunca o kadar yüksekti ki, eyaletlerden gelen gelir yetersiz kalıyordu ve sadece "iyi yıllar"da Macaristan gelirleri, bu bölgede bulunan çok sayıdaki Osmanlı kalesinin giderlerini karşılayabildi.

Böylece Macar sınır bölgelerinde savunma zorunluluğu, Osmanlı merkezî hükümete olan bağları güçlendirdi. Ancak sınır bölgelerine Transilvanya gibi yerler de dahildi ki burası haraç ödeyen ve Müslüman olmayan bir prensin egemenliğindeydi. Osmanlı Irakı ya da doğu Anadolu bölgelerinde, çoğunluğu aşiret temelli olan yerel güç sahiplerine de güvenilirdi. Bu kişilere, savaş zamanlarında Safevi cephesine kolay geçiş sağlamaları koşuluyla geniş çaplı özerklik sağlanırdı. Erzurum, Kars, Van ve Diyarbakır gibi, doğrudan merkezden tayin edilen valiler-

9 Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650* (Beyrut, 1985); Martin von Bruinessen, *Agha, Scheich, und Staat, Politik und Gesellschaft Kurdistans* (Berlin, 1989).

10 Bu tarihten sonra Osmanlı padişahları sadece Venedik ya da Polonya gibi daha az güçlü devletlere oranla büyük fetihler yapabildi.

ce denetlenen güçlü kale kentleri sadece olası Safevi saldırılarını engellemeye değil, aynı zamanda sınırdaki beylerin sadakatlerini sağlamaya da yarıyordu. Çoğu sınır az çok sağlamlaştıktan sonra bile merkezî denetim ve yerel güç sahiplerine duyulan güven birlikte var oldu. Osmanlı savaş yönetimi üzerine yakın zamanlarda yapılan ve çoğunlukla –ama sadece değil– Macaristan'ı ele alan çalışmalar bize "klasik çağ" dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşme ve merkezsizleşme arasındaki sürekli gerilim hakkında bilgi verir.

Avrupa'nın Bozkır Serhadı adlı çalışmasında William McNeill batı ve kuzey Osmanlı sınırlarındaki merkez ve periferi arasındaki ilişkilerde biraz farklı bir sıralama önerdi. McNeill'in modeline göre, imparatorlukların yayılmasının erken dönemlerinde merkez, dışarıdaki eyaletlere göre daha az zarar görür, çünkü bu yıllarda merkezî eyaletler imparatorluk girişimine sadece vergi ve asker sağlar ama savaşın yol açacağı tahribattan etkilenmez.[11]

Ancak McNeill'in düşüncelerini biraz daha ileriye götürürsek, sonraki bir aşamada, merkez eyaletlerin dıştaki eyaletlere kaynak sağlamasıyla, görece az masrafla daha üstün bir savunmaya sahip olacağını varsayabiliriz. Sınırlardaki küçük çaplı savaş yönetiminin, sınırlar içinde tutulabilmesi durumunda, dışarıdaki eyaletler, merkez eyaletlerden aldıkları kaynaklarla gelişmeye başlayabilir. Bu tür örnekler gerçekten de yaşanmıştır: örneğin 1600 yılı civarında merkezî Kastilya eyaletinin, Aragon ya da Portekiz'e göre fazlasıyla vergilendirildiği İspanyol Dünya İmparatorluğu'nda.[12] Ancak doğu Anadolu, Irak ya da Macaristan'da hiçbir dönemde İstanbul ya da Halep'e göre daha çok artan bir zenginliğe rastlamıyoruz. Macar örneğinde, muhtemelen sınırlardaki sürekli savaş durumu, ülkenin büyük kesimlerinde durumun iyileşmesini engelledi.[13] Doğu Anadolu'da

11 William McNeill, *Europe's Steppe frontier 1500-1800* (Chicago, Londra, 1964), s. 32.

12 Bu dönemde, 1640 tarihine kadar Portekiz İspanya Krallığı'nın hakimiyeti altındaydı. Krş. J. H. Elliot, *Imperial Spain 1469-1716* (Harmondsworth, 1970), s. 328-329.

13 McNeill, *Europe's Steppe Frontier*, s. 50.

haşin bölgeler ve uzun soğuk kışlar, başa çıkması zor bir dezavantaj oluşturuyordu ki bu koşullar bugün bile Türkiye için belirleyicidir. Irak'a gelince, Bağdat halifeliğinin kaldırılmasını izleyen uzun süreli ihmal sonrasında, tarımda yeniden verim sağlayabilmek için büyük çaplı yatırımların olması gerekirdi. Ancak burada Osmanlı merkezine olan mesafe büyük olasılıkla bu tür masrafların yapılmasını engelledi. Dolayısıyla öyle görünüyor ki, Osmanlı yönetici sistemi için sınır bölgeler öncelikle savunma görevini üstleniyordu ve bu bölgelerde refah çok ender sağlandı, hatta belki de hiç sağlanamadı.[14]

Başka merkeziyetçi modeller: Von Thünen ve takipçileri

16. ve 17. yüzyıl Osmanlı bölgelerine uygulanan merkez-eyalet ilişkilerini ele almanın bir diğer yolu, Johann von Thünen'in artık klasikleşen ulaşım ve taşıma masraflarını, merkez kente olan uzaklığın bir fonksiyonu olarak düşündüğü görüşleridir.[15] Demiryolu çağının hemen önceki dönemlerdeki koşullara dayanan von Thünen, ulaşım ve taşıma masraflarının tehlikeli dağ yolları, aşılamaz ırmaklar ya da başka engellerce artmadığı durumlarda, uzaklığın basit bir fonksiyonu olduğunu belirtir. Bunun da ötesinde von Thünen'in modeline göre merkezî kent, ulaşım için kullanılabilecek ve böylece masrafları büyük ölçüde düşürecek bir nehrin yanında kurulabilirdi. İstanbul'un iki denizin birbirine aktığı bir noktadaki konumu düşünülürse, bu tür bir model Osmanlı merkezi için bilhassa uygun görünüyor.

Çeşitli malların taşınması oldukça zordur ve bu da taşıma masraflarını etkiler. Dolayısıyla üretim yapılacak yerler özenle seçilmelidir. Taze süt ya da yağ, yumurta, meyve, sebze ya da çiçek gibi ürünlerin hızlı tren ya da uçakların bulunmadığı bir ülkede taşınması mümkün değildir. Bu yüzden inek ve tavuk

14 Ancak McNeill, *Europe's Steppe Frontier*, s. 202, 1650 ve 1740 yılları arasında Moldavya ve Eflak'ta Bizans sonrası sanat ve kültürün gelişmesini vurgular.

15 Johann von Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, (ed.) Hermann Lehmann ve Lutz Werner (Berlin, 1990).

çiftlikleri ile bostancılar merkezî kente yakın konumlandırılır. Bunları, taşıması pahalı da olsa özel konutların ahşaptan olduğu Osmanlı İstanbulu gibi bir metropol için vazgeçilemez kereste ve yakacak odun üreten bir kuşak izler. Üçüncü kuşakta tahıl üreten bölgeler bulunacaktır ve dördüncü ve en uzak kuşakta et tüketimi ve aynı zamanda peynir ya da deri üretimi için hayvanlar yetiştirilecektir.[16] Daha kurak olan doğu Akdeniz'de olmasa da batı Avrupa'da, büyük kentlerin çoğunun olduğu gibi, söz konusu kent bir akarsuyun yanındaysa merkezî kenti çevreleyen ve normalde çember şeklinde olan kuşaklar elips şeklini alacaklardır. Doğal olarak bu fenomen İstanbul örneğinde çok belirgindir. Demiryollarının ve döşeli yolların oluşması da aynı etkiyi oluşturacaktır.

Osmanlı İstanbulu'nun erzak sorununa gelince bunlar kısmen daha iyi belgelenmiştir. Bunun sonucunda von Thünen'in modeli genellikle İstanbul için çalışan "ziraat işletmeleri"nin coğrafi dağılımını anlamlandırmak için kullanılmıştır.[17] 17. yüzyıl ile ilgili belgelerin çoğuna Robert Mantran sayesinde erişilebilir.[18] Böylece Mantran, von Thünen'in modelinde bulunan çeşitli "yan etkiler" üzerine çalışan İlhan Tekeli, İlber Ortaylı ve bu makalenin yazarı için yolu açmış oldu. İlhan Tekeli, ulaşım ve taşıma koşullarının, Osmanlı ticaret yolları boyunca pazarlama modelleri üzerindeki etkisini araştırdı.[19] Tekeli aynı zamanda bu tür düzenlemelerin, yerleşim dağılımı üzerinde yapmış olabileceği etkileri de inceledi. İlber Ortaylı, İstanbul için çalışan liman kentlerden birinin, yani Rodoscuk/Tekirdağ'ın İstanbul'a mal götürmekteki rolünü aydınlattı.[20] Eliniz-

16 Dördüncü kuşaktan şehrin mezbahalarına getirilen hayvanların yeniden tüketim amaçlı olarak istenen hale gelebilmeleri için bu hayvanlar şehre yakın kırlarda semirtilmiş olabilirler.

17 Ancak bunlar Von Thünen'in kast ettiği kapitalist çiftlikler değil, daha çok büyük köy haneleri ve göçmen çoban yerleşimleriydi.

18 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionelle, économique et sociale* (Paris, Istanbul, 1962).

19 İlhan Tekeli, "On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire. A Settlement Models Approach", *Etudes Balkaniques* 8, 2 (1972), s. 46-72.

20 İlber Ortayli, "Rodosto (extension en Marmara de la Via Egnatia) au XVIe

deki makalenin yazarına gelince, von Thünen modelinin, Karadeniz, Marmara Denizi ve Akdeniz etkenleri de hesaba katılırsa, İstanbul'un "kara" bölgesindeki durumlara da ne kadar iyi uyduğunu gösterdi.[21] Von Thünen modelinin İstanbul örneği için önemini, bostanlara sahip 18. yüzyıl Eyüpü'nün bir incelemesi daha da iyi gösterdi.[22]

Buna ek olarak von Thünen'in modeli 1960'lı ve 1970'li yıllarda daha da geliştirildi ve böylece tüm dünyadaki bölgelerin ve merkezî kentlerin incelenmesini kolaylaştırdı. William Skinner ve Gilbert Rozman'ın Çin, Rusya ve Japonya'daki kentsel ve kırsal pazarlama yöntemleri üzerine yaptıkları incelemelere özellikle değinilmelidir.[23] Skinner 20. yüzyıldaki duruma odaklanırken Rozman, tarihsel çalışır ve söz konusu toplumların pazarlama tarihleri boyunca geçtikleri evrelerin sıralamasını çıkartmaya çalışır. Bugün tamamen demode olmuş bu "evrimsel" duruş, bugün Rozman'ın yapıtlarının Skinner'in senkron çalışmasına göre neden daha az alıntılandığını açıklayabilir.

Her zaman olduğu gibi Osmanlıcılar bu taleplere biraz geç, 1970'li sonunda ve 1980'li başında, tepki verdi. Leila Erder ve elinizdeki makalenin yazarı, 16. yüzyıl boyunca Anadolu'da nasıl bir kent sistemi oluştuğunu gösterdiler. 1500'lü yılların başında bu bölgedeki kentler genelde o kadar küçük ve dağınıktı ki, burada anlamlı bir sistemden bahsetmek zordur. Ancak 16. yüzyıldaki nüfus artışı sadece kırsal pazarlamanın gelişmesini değil, aynı zamanda önceden bir şey olmayan yerlerde yeni kasabaların oluşması ve büyük kentlerin de gelişmesi-

---

siècle", *The Via Egnatia under Ottoman Rule*, (ed.) Elisabeth Zachariadou (Rethymnon, 1996), s. 193-202.

21 Suraiya Faroyhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge, 1984), s. 75-91.

22 Tülay Artan (ed.), *18. yüzyıl kadı sicilleri ışığında Eyüp'te sosyal yaşam* (İstanbul, 1998).

23 G. William Skinner, "Marketing and Social Structure in Rural China," *The Journal of Asian Studies* 24, 1 (1964), s. 1-43; 24, 2 (1965), s. 195-228; 24, 3 (1965), s. 363-399; Gilbert Rozman, *Urban Networks in Ch'ing China and Tokugawa Japan* (Princeton, 1973), *a.g.e.*, *Urban Networks in Russia 1750-1800 and Premodern Periodization* (Princeton, 1976).

ni sağladı.[24] Dolayısıyla 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu, günümüz sanayileşmiş ülkelerinde sıklıkla rastlanan "primat" dağılım sistemine çoktan sahipti. Başkent olarak İstanbul her açıdan baskındı çünkü Bursa ve Edirne gibi Osmanlı merkez bölgesine en yakın büyük kentlerin nüfusunun birkaç katına sahipti.

Ancak eldeki bilgiler ışığında Leila Erder ve ben, sonuçlarımızdan daha az emindik. 1970'li ortasında, Arap eyaletlerindeki kentler hakkında, bugün sahip olduğumuz çok sayıda ve düzenli olarak yenilerinin çıktığı araştırmanın bilgilerine henüz sahip değildik. Ya da, en azından, çalışmamızı yazdığımız dönemde biz onlara ulaşamamıştık.[25] Diğer yandan, şu anda güncellik kazanan İstanbul nüfusu için yapılan düşük tahminler de daha yayımlanmamıştı.[26] İsteklerimize son derece ters düşse de, biz kent tarihçileri, 16. yüzyıl İstanbulu'nun nüfusu konusunda çok açık bir fikre sahip olmadığımızı kabul etmek zorunda kaldık. Ancak dinî vakıfların yüksek sayısını ve başkentin imar alanını göz önünde bulundurduğumuzda, "birkaç yüz bin kişi" yönünde bir tahmin anlamlı gözüküyor. Dolayısıyla, Rume-

24 Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 23 (1980), s. 267-303, and Suraiya Faroqhi, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth-Century Anatolia", *International Journal of Turkish Studies* I/1 (1979-1980), s. 19-53.

25 Küçük bir seçki için bkz. André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire, au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam, 1973-1974); Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East. Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* (New York, 1988); Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity. Aleppo in the Eighteenth Century* (New York, 1989); Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine, Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, Los Angeless, London, 1995); Dina R. Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman empire, Mosul, 1540-1834* (Cambridge, 1997); Tal Shuval, *La ville d'Alger vers la fin du XVIIIe siècle. Population et cadre urbain* (Paris, 1998).

26 Stéphane Yérasimos, "La communauté juive d'Istanbul à la fin due XVIe siècle", *Turcica* 27 (1995), dipnot 19'da, ikincil kaynaklarda sıklıkla rastlanan, İstanbul'un 16. yüzyılın başları için varsayılan yüksek nüfusunun teknik bir hataya dayandığını gösterdi. 1478 yılının vergi mükellefleri sayımı temelinde o yılın toplam nüfusunun 80.000 civarında olduğu tahmin ediliyor. Bir hata olarak bu sayının kişi değil, haneden oluştuğu varsayılmıştı ve 5 ile çarpılarak toplam 400.000 rakamına ulaşılmıştı.

li ve Anadolu'nun beraber primat dağılım gösterdiğini iddia etmeye devam edebiliriz. İstanbul, Bursa, Edirne ya da Selanik gibi en yakın büyük kentlerin en az iki katı büyüklüğündeydi ve bu kentlerin hiçbiri 16. ve 17. yüzyıllarda 100.000 kişilik nüfusa ulaşamamış gibi görünüyor.

Ekonomik alanda bölgesel özerklik: Önemi ve sınırları

Ancak Arap eyaletlerini de işin içine kattığımız zaman tablo daha farklı gözüküyor. Nüfus açısından hem Osmanlı Kahiresi hem de Halep 100.000 sınırına yetişti, hatta bu sınırı geçti. Kahire'de bu, Osmanlı fethinden çok önce gerçekleşmişti. Halep ise 17. yüzyılda Kahire'yi izledi.[27] Büyüklük açısından İstanbul'la yapılan bu "yarış", Mısır ve Suriye bölgelerinin Osmanlı başkentine siyasi ve ekonomik açıdan bağlı olduğunu ama İstanbul'un bu ticari metropoller üzerinde sahip olduğu denetimin mutlak olmadığı anlamına gelir.[28] Bu iki Arap kentinde birleşen ticaret yollarını incelediğimizde de benzer bir sonuca varabiliriz. İstanbul ile ticaret önemliydi ama baskın değildi. İmparatorluğun Hindistan ve 1630 sonrası Osmanlı egemenliğinden çıkan Yemen ile olan ticareti Kahire kontrolü altındaydı.[29] Halep'in de Basra yolu üzerinden Hint ticaretine erişimi vardı ve doğal olarak İran ipeklerinin ithalatı, sadece kısmen İstanbul pazarını hedefliyordu.[30] Halep buna ek olarak Venedikli, Fransız ve İngiliz tüccarlar için de bir satış noktasıydı. Bunun da ötesinde, ekonomik canlılık açısından Kahire ve Halep'in hemen arkasından gelen Şam da, Mekke ve Medine'ye giden çöl aşırı yolları denetliyordu. Dolayısıyla ekonomik anlamda, 16. ve 17. yüzyılda bile Osmanlı merkezi, Arap eyaletleri

27 André Raymond, *Grandes villes arabes a l'époque ottomane* (Paris, 1985), s. 57.

28 İmparatorluğun tümü için bile bir primat dağılımın var olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla, örnek olarak, İstanbul için 300.000 ve Kahire için 150.000 kişilik bir nüfustan yola çıkabiliriz. Ama artık bu tür iddiaları güvenli bir şekilde ortaya atamıyoruz.

29 Raymond, *Artisans et commercants*, 1. cilt ve başka yerlerde.

30 Masters, *The Origins* ve başka yerlerde.

üzerinde, 1960'lı ve 1970'li yıllardaki bilgiler ışığında varsayılabileceğinden büyük olasılıkla daha az baskındı.

Kahire, Halep ve Şam bu anlamda kendi başlarına birer merkez oluşturmuşlarsa, kendi iç bölgelerini kontrol altında tutmaları beklenir. Durumun gerçekten de böyle olduğu, 1980'lerde yayımlanan iki çalışmada ortaya çıktı. Hem Abdülkerim Refik hem de Linda Schilcher, Şam hinterlandının yapısı üzerine önemli çalışmalar ürettiler.[31] Sonuçları Şam mahkemeleri ve Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden edindiği belgelere dayanan Refik, Şam'ın ekonomik bölgesini ve Süveyş Kanalı'nın açılması gibi olayların getirdiği değişimleri inceledi. Şam ticari ekonomisinin temel dayanaklarından biri, yani Mekke'ye giden hacılar, gittikçe deniz yolunu tercih etmeye başladılar; öte yandan zaten var olan Suriyeli ticari diyasporaya büyük bir avantaj olarak kanal, Mısır ile olan ticareti de kolaylaştırdı. Sosyal açıdan daha da büyük olan bir sorun ise, Avrupalı kumaşlarla rekabetti. Bu yüzden bazı Şamlı tekstil üreticilerinin ücretleri düşürmesi gerekti ve bunun üzerine zengin ve yoksul arasındaki uçurum daha da genişledi.[32] Bu şekilde Refik, Şam'ın geniş bir iç bölgeye sahip olduğunu ve bu hinterlantın yapısının 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın müdahelesiyle değiştiğini ve sıklıkla da bozulduğunu gösterdi.

Linda Schilcher ise kırsal dünyaya yoğunlaştı ve Şam ile tahıl üretici iç bölge arasındaki yatırım ilişkilerine odaklandı. Abdülkerim Refik gibi o da 1860 yılında çok sayıda ölümün gerçekleştiği ve mallara büyük zarar verildiği Hıristiyan karşıtı ayaklanmaların arka planı ile ilgilendi. Schilcher, rakip gruplar oluşturan ve kentin değişik kısımlarında yaşayan iki tüccar grup ayırt etti. Bu gruplardan biri köken olarak "Azın," yani 18. yüzyılda kentin valilerinin birçoğunun geldiği bir aile ile bağ-

31 Abdul Karim Rafeq, "The Impact of Europe on a Traditional Economy, The Case of Damascus, 1840-1870", *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin de XVIIIe-début du XXe siècle* (Paris, tarihsiz), s. 432; Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics. Damascene Factions and Estates in the 18th and 19th Centuries* (Wiesbaden, Stuttgart, 1985)

32 Abdul Karim Rafeq, "New Light on the 1860 Riots in Ottoman Damascus", *Die Welt des Islams* 28 (1988), s. 430.

lantılıydı. Karşı grup ise 19. yüzyıl boyunca Avrupa'ya tahıl ihracatı yaparak zenginleşmeyi başardı. Ancak 1860 sonrasında ve Osmanlı merkezinin ağır baskıları sonucunda bu iki grup, oldukça büyümüş olan tahıl ticaretinin, başka kentler yerine Şam'dan geçmesini sağlamak için işbirliği yapmayı kabul etti. Schilcher'in araştırması, Şam'ın sosyal yapısının güney Suriye'deki köyleri ne kadar çok etkilediğini gösterdi ve bu etki bir kere daha güney Suriye metropolü etrafında düzenlenen bir iç bölgenin varlığını kanıtlar.

Kuzey Suriye kırsalının büyük bölümü üzerindeki Halep denetimini kanıtlamak daha da kolaydır. 1982 yılındaki, zamansız ölümünden önce, Antoine Abdel Nour 17. ve 18. yüzyıllarda Halep ve Şam'ın iç bölgeleri hakkında önemli bir kitap yayımlama fırsatı buldu.[33] Abdel Nour, başta Jean Sauvaget ve Niels Steensgaard'ın iddiaları olmak üzere, Halep'in uluslararası ticaretteki konumu üzerine yazılan eski literatüre karşı durmuştur.[34] Sauvaget, kentin zenginliğinin tamamen uluslararası ipek ticaretine dayandığını ve dolayısıyla 18. yüzyılın başlarında İran ipeğinin uluslararası ticarette değerli bir madde olmaktan çıktığında, bunun çöken bir dış cepheden başka bir şey olmadığından emindi. Abdel Nour, biraz da abartarak, kentsel ekonomide uzun mesafeli ticaretin oynadığı rolü olabildiğince küçültmeye ve kentin çok sayıda küçük kente ve pazar kurulan köye sahip olan iç bölgenin, Halep'in ticari yaşamının temelinde oynadığı rolü vurgulamaya başladı. Abdel Nour Osmanlı tarihi dışında geliştirilen modelleri tümüyle kullanmasa da, merkezî yer teorisinden alınan motifler çalışmasında kolaylıkla fark edilebilir.

---

33 Antoine Abdel Nour, *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe-XVIIIe siècle)* (Beyrut, 1982).

34 Jean Sauvaget, *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines jusqu'au milieu du XIXe siècle* (Paris, 1941); daha erken tarihli bir değerlendirme için bkz. André Raymond, "La conquête ottomane et le développement des grandes villes arabes, le cas du Caire, de Damas et d'Alep", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 1 (1979), s. 115-134. Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago, Londra, 1973) çalışması da Halep'in varlığının temel dayanağı olduğu varsayımına dayanır.

Abdel Nour'un araştırması en azından Halep'in sadece kırsal bir iç bölgeye sahip olmadığını, buna ek olarak, Ayntab (Gaziantep), Kilis ya da Azaz gibi çok sayıda küçük kentten de yararlandığı açığa kavuşur. Bu önemli bir bulgudur çünkü o güne kadar, Avrupa iktisadi tarihinde yeterince iyi bilinen bölgesel "kentsel piramitler" olgusu Osmanlı örneğinde sadece İstanbul üzerine araştırılmıştı.[35] Osmanlı'nın hüküm sürdüğü bölgelerde daha küçük kentler, önemli ticari merkezler bile olsalar genellikle sadece pazar kurulan köy ya da en iyi durumdu küçük kentçikler konumunu edinebilirlerdi.[36] Ama açıkça görüldüğü gibi bunun bazı istisnaları da vardı. Günümüz kuzey Suriyesi ve güneydoğu Türkiyesi'ni kapsayan bir bölgedeki "kentsel piramidin" ucu olarak Halep'i belirlediğimize göre, bu kente oldukça büyük miktarda özerklik sahibi bir "bölgesel başkent" statüsü vermek için iyi nedenlere sahibiz. Benzeri iddialar doğal olarak Kahire için de öne sürülebilir.[37]

---

35 Ortaylı, "Tekirdağ"ın yanısıra ayrıca krş. Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un iaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk limanı", *Gelişme dergisi, iktisat tarihi özel sayısı* (1980), s. 139-154. Büyüklüğüne rağmen İstanbul'un "endüstriyel banliyö"sü işlevine sahip Bursa için bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Jerusalem, 1988).

36 Ankara örneği için bkz. Suraiya Faroqhi, "16. ve 17. yüzyıllarda Ankara kenti ve kırsal çevresi", (ed.) İlhan Tekeli ve Erdal Yavuz, *Tarih içinde Ankara*, (Ankara, 1984), s. 61-68.

37 Aşağı Mısır'ın kırsal ekonomisi için krş. Kenneth M. Cuno, *The Pasha"s Peasants, Land, Societly and Economy in Lower Egypt, 1740-1858* (Cambridge, 1992). Bölgesel başkentler kavramı için bkz. Rozman, *Urban Networks*, 14.

Bölge oluşumlarına gösterilen büyük ilgiye nazaran Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yalnız bir değil, birkaç kenti içine alan bölgelerin somut analizlerinin sayısı şaşırtıcı ölçüde azdır. Yakın zamanda yayınlanan örneklerden birini tarihçi Nejat Göyünç ve coğrafyacı Wolf Dieter Hütteroth'un ortak çabalarına borçluyuz. Günümüze kalan 16. yüzyıl vergi kayıtlarını temel alan çalışmalarında bu iki yazar Yukarı Fırat'ın iki tarafındaki toprakları incelediler: *Land an der Grenze. Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert* (İstanbul, 1997). Göyünç ve Hütteroth siyasi ya da iktisadi değil, coğrafi bir bölgeyi seçtiler ve çalışmaları tarih meyilli kültürel coğrafya olarak tanımlanabilir. "Ana"ya kadar Fırat'ın yukarı kesimlerini ele almakla bu yazarlar, günümüz devlet sınırları bir yana, aslında Osmanlı il sınırlarını da bilinçli olarak aşmışlardır. Yazarların ilgi alanları, tarlaların ve köylerin konumları ve göçebelik de dahil olmak üzere geçim yollarıdır. Genişçe bir bölüm vergilendirme üzerinedir ve yazarlar aynı zamanda bölgedeki kentlere de ayrı bir bölüm ayırmışlardır. Bölge oluşumlarıyla ilgilenen tarih-

Kahire de Halep de Osmanlı öncesi dönemlerde metropoldüler ve özellikle de Kahire örneğinde, kentin Osmanlı egemenlik alanının bir parçası haline geldiğinde gerçekleşen ya da gerçekleştirilen düzenlemeler iyice araştırılmıştır.[38] Benzeri bir düzenleme süreci 17. yüzyılın ikinci yarısında, Girit Venediklilerden alındığında yaşanmıştı. Molly Greene'in Girit'teki Venedik-Osmanlı geçişi üzerine yaptığı çalışma, yakın zaman literatüründe beliren iki tür incelemenin özgün bir birleşimi olarak görülebilir. Greene bir yandan, Abdel Nour'unkine benzer, bölgesel odaklı bir inceleme yaptı, öte yandan bu bölgesel incelemeyi, Doris Behrens-Abouseif'in öncesinde yaptığı gibi "Osmanlı egemenliğine göre düzenlenme" konusunun araştırması ile birleştirdi.[39] Greene bir kere daha merkezî yer teorisine açıkça değinmez. Ancak Osmanlı dönemi boyunca Girit'in şaraba yönelimin yerini alan zeytin ekonomisi ile ilgili bulguları, İstanbul'un besin pazarının talepleri temelinde açıklanabilir. 18. yüzyıl Giriti böylece von Thünen'in modelindeki dördüncü kuşağa rahatlıkla yerleştirilebilir, çünkü kürk ve deri gibi zeytinyağı da oldukça uzun mesafelere taşınabilir. Bunun da ötesinde, Osmanlı yönetimi tarafından zeytinyağının şaraptan daha "meşru" bir besin maddesi olarak görüldüğünü hesaba katarsak, gayrimüslimlere şarap içmek yasak olmasa da, şarabın yerine yağın geçmesi anlam kazanır.[40] Ayrıca Girit'in Mısır'a olan görece yakınlığına rağmen, adanın Kahire'den çok, İstanbul ile ekonomik bağlar geliştirmesi de

---

çiler için yazıktır ki bu dönemde Fırat nehri çeşitli bölgeler arasında bir *trait d'union* (köprü) oluşturmuyordu. Bunun nedenleri, sadece en yassı gemilerin geçebileceği çok sayıdaki sığ yerler ve aynı zamanda yakınlarda yaşayan ve üyelerinin sıklıkla trafik akışını bozduğu kabile birimleriydi. Ancak pek fazla bilinmeyen bir Osmanlı "çevresi"ni ayrıntılı bir analizden geçirmesiyle de Göyünç ve Hütteroth'un incelemesi eşsizdir.

38 Bu konuya Giriş bölümünde değinildi; bkz. Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule Institutions. Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centruies)* (Leiden, 1994).

39 Molly Greene, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton, 2000).

40 Ancak Osmanlı döneminde bağların genel olarak ihmal edildiğini de varsaymamalıyız çünkü tatlandırıcı olarak kuru üzüm ve pekmez çokça tüketilirdi.

kayda değer. Öyle ya da böyle, Kahire piyasası ne kadar çekici olursa olsun, siyasi baskılar ağırlıklı olarak İstanbul'dan yana kullanılıyordu.

"Politikanın önceliği"

Son birkaç paragrafta, büyük Osmanlı kentlerinin etrafındaki bölgelerin oluşumu sadece ekonomik nedenlere dayanıyor gibi yaptık; aslında, dillendirildiği yer ve zamanda yersiz olmayan bu varsayım von Thünen'in modelinin altında yatar. Ancak yeni Osmanlılaştırılmış Girit'in Kahire yerine padişahın başkentine eklenmesi, von Thünen'in yürüttüğü mantığın Osmanlı örneğindeki sınırlarını gösterir. Çünkü İstanbul'daki hükümet, özellikle de 15. ve 16. yüzyıllarda "güdümlü ekonomi" olarak adlandırılan bir ekonomiyi geliştirmeye yarayacak güçlü bir *instrumentarium* (ekipman) yaratmıştı. Bu "güdümlü ekonomi" uygulandığı her yerde kentlerin büyüklüğünü ve ekonomi-dışı ölçütlere göre bölgesel yapılanmayı belirliyordu.[41] Az gelişmiş iletişim olanakları ve kısmen daha küçük bir bürokratik sistemin Osmanlı yetkililerinin merkezileştirme hedeflerine koyduğu sınırların, bugün kuşkusuz daha çok farkındayız. Ama bu durumda bile Ege kıyısında büyük bir kent merkezinin oluşmaması, merkezî yönetimin bu verimli bölgenin ürünlerini deniz kuvvetleri ve Osmanlı başkentine ayırmasıyla bağlantılıydı. 17. yüzyıldan önce bölgenin kaynakları üzerinde herhangi bir yerel rekabet istenmiyordu. Ancak 16. yüzyılın sonlarında İspanyollarla olan çatışmalar sona erdiğinde, Osmanlı donanmasının talepleri de muhtemelen azalmıştı ve acil gelir gereksinimi, vergi yükümlü ithalatı eskiden göründüğünden daha küçük bir sorun olarak göstermeye başladı. Ancak bu yol ayrımında, ithalatın neredeyse tek hakimi olan İzmir, önemli bir kent merkezi olarak gelişebildi.[42]

---

41 Traian Stoianovich, *Balkan Worlds. The First and Last Europe* (New York, Londra, 1994), s. 193-194.

42 Faroqhi, *Town and Townsmen*, s. 296-297; Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle, Londra, 1990), s. 138-146.

Osmanlı kent sisteminin oluşmasında siyasi etkenlerin oynadığı role işaret eden ilk araştırmacılardan biri sosyolog ve sosyal antropolog Mübeccel Kıray oldu.[43] Ancak Kıray'ın odak noktası Türkiye'deki güncel durum olduğundan, o, yönetici zümrenin pazar gereksinimi nedeniyle gelişen kent konseptine değindi ama bu konuyu derinlemesine incelemedi. Ancak benim görüşüme göre bu etken Anadolu ve Rumeli kentlerinin en azından küçük olanlarının oluşumunu açıklamak için oldukça önemlidir. Sonuçta aynı olarak toplanan ve üretim yerindeki tımar sahipleri tarafından tüketilmeyen tüm vergiler, İstanbul'a götürülmeden paraya dönüştürülmek zorundaydı. Satılık besin maddelerinin varlığı, dolayısıyla hem zanaatkârlar hem de tüccarların küçük de olsa yönetim merkezlerine yerleşmeleri için bir teşvik oluşturacaktı. Tüm bunların sonucu kentler gelişti ve gerçekten de Osmanlı hükümet yetkilileri, yerel yöneticilerin merkezlerinin her zaman, çok küçük de olsa, kentlerde olmasını öngördü.

Tüm bunlar, yönetim birimlerinin olduğu bölgelerin bir çeşit ekonomik bölge de oluşturduğu anlamına geliyor. Bir kazada, yani bir kadının sorumlu olduğu bölgede toplanan tahıl vergileri merkez kentin pazarlarında bir araya geliyordu ve bu köylerin, bölge merkezilerine olan bağlarını güçlendiriyordu. Bunun da ötesinde Osmanlı yönetimine göre, bazı istisnalara izin verilse de, tipik bir kenti kendi bölgesinin beslemesi gerekiyordu. 16. yüzyılda bile Osmanlı köylülerinin vergilerini para olarak ödediğini aynı şekilde göz önünde bulundurmamız lazım. Bu durum, köylülerin, görevleri gereği tımar sahiplerinin tahıllarını pazara götürdükleri zaman, vergi tahsildarının bir dahaki gelişinde gereken parayı kazanmak için meyve ya da yerel zanaat ürünleri gibi başka ürünler de satmaları anlamına geliyor-

43 Mübeccel Kıray, "Toplum yapısındaki temel değişimlerin tarihsel perspektifi: Bugünkü ve yarınki Türk toplum yapısı" yeniden basım *a.g.e., Toplumbilim yazıları* (Ankara, 1982), s. 126. Orjinal makale 1969 yılında yayınlanmıştı. Bunun da ötesinde Mübeccel Kıray, etkisi yayınları kadar derslerdeki *kişiliğine* dayanan çok etkili bir öğretim görevlisiydi. Başka şeylerin yanı sıra vergi toplama merkezleri olarak Osmanlı kentleri üzerine yazdıkları bu makalenin yazarı üzerinde derin etki bırakmıştır.

du. Dolayısıyla, merkezî yönetim yeni bir bölge merkezi oluşturmakla bölgesel yapıyı da değiştirebiliyordu.[44]

Bölge oluşumu politikaları

Başka bir şekilde, siyasi etkenlerin, kent artı iç bölge olarak değil, daha büyük yapılar olarak bölgelerin oluşumuna yaptıkları etkileri Klaus Kreiser inceledi.[45] Bu yazar kendisine, Osmanlı "ana toprakları"nın sınırlarını harita üzerinde çizip çizemeyeceğini sormuştu. "Ana topraklar" ifadesiyle Kreiser, en azından barış zamanlarında merkezî yönetimi, başkenti ve orduyu ayakta tutabilmek için gerekli araziyi kastediyordu. Bir vilayetin Osmanlı merkezi için taşıdığı özel önemin ölçütü olarak yazar Ömer Lütfi Barkan'a uyarak, vilayet gelirlerinin neye harcandığını inceledi.[46] Çünkü Osmanlı hükümeti, taşıma problemlerini hesaba katarak, en vazgeçilmez ürünlerin üretimini, İstanbul'a yakın bölgelere yerleştirmeye çalıştı. Aksine, daha uzaktaki vilayetler ya sadece kendi savunma ve yönetim giderlerini sağlıyorlardı ya da Diyarbakır örneğinde olduğu gibi vilayet gelirleri Irak gibi daha da uzak bölgelerin garnizon masrafları için kullanılıyordu. Çünkü Irak, bir sınır vilayeti olarak çoğunlukla yerel kaynakların sağlayamayacağı kadar çok maliyet oluşturmuş olmalı.

Kreiser'e göre, belli bölgelerin imparatorluğun hükmü için "vazgeçilmez" olup olmadığını belirlemeye yarayacak bir diğer ölçüt de, gelirleri İstanbul'un büyük padişah vakıflarına bağlanmış olan köylerin konumlarıdır. Bu vakıflar arasında Fatih Sultan Mehmet ya da Kanuni Sultan Süleyman'ınkiler özellik-

---

44 Kuzey ve Orta Anadolu'da bölgesel ticaret ve vergi toplama hakkında bkz. Huri İslamoğlu-Inan, *State and Peasant in the Ottoman Empire. Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century* (Leiden, 1994).

45 Klaus Kreiser, "Über den Kernraum des Osmanischen Reiches," *Die Türkei in Europa...*, (ed.) Klaus-Detlev Grothusen (Göttingen, 1979), s. 53-63.

46 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mecmuası* 15, 1-4 (1953-5), s. 252-257; bkz. özellikle s. 273.

le öne çıkar. Kreiser, Osmanlı merkezinin bir yandan vergi gelirlerini nasıl kullandığını bir yandan da vakıf arazilerinin dağılımını incelemekle, az çok tutarlı bir sonuca ulaşılabileceğini belirtir. Osmanlı İmparatorluğunu'nun "ana bölgesi", batı Anadolu'yu ve orta Anadolu'nun doğuda kalan bazı bölümlerini ve batıda Rumeli'nin Ege kıyılarını kapsıyordu. Suriye ve Mısır gelir kaynağı olarak önemli olsalar da, belli ki Osmanlı devletinin hükmü ve meşruiyeti için en önemli olan etkinliklerin finansmanı için yeterince güvenli ya da uygun konumlu kabul edilmiyorlardı.

Yerel güç sahipleri

Ancak 17. yüzyılın sonlarından itibaren, özellikle de 1775 yılından 1825 yılına kadar olan elli yıllık dönem boyunca, merkezî yönetim, sahip olduğu bölgeleri muhtemelen farklı bir şekilde görmeye başladı. Dönemin bir Osmanlı yöneticisi imparatorluğu, büyük olasılıkla, merkezî hükümete verdikleri hizmete göre ayrılan, sabit bir bölgeler takımı olarak görmüyordu. Osmanlı toprakları daha çok çeşitli yerel güç sahiplerinin denetiminde olan bir bölgeler yığını olarak görülmüş olmalı. Uzun vadeli kesenekçi olan bu kişiler Osmanlı merkezince az çok meşrulaştırılmışlardı. Ancak bu ailelerin denetimindeki bölgeler sabit değildi ve aileler yükselip çöktükçe ve yerlerine yenileri geldikçe sıklıkla değişiyordu. Osmanlı terminolojisinde ayan olarak bilinen bu güç sahipleri genelde konumlarını merkezî hükümetin tayinlerine borçlulardı ve çok güçlü bir ayanın idam edilmesi, sık rastlanan bir durumdu. Yine de birçok eşraf ailesi kuşaklar boyunca yerleştikleri bölgelerde kaldı.[47] Dolayısıyla 18. yüzyılda yaşayan bir yetkili için Manisa ya da İzmir bölgesi Karaosmanoğulları'nın, orta Anadolu ise Cebberzade ya da Çapanoğulları'nın denetimindeki bölgeler olarak görünürdü.

Ancak bu ailelerden bazılarının sahip olduğu ve onlara camii ve başka kamusal bina yapma olanağı tanıyan güç ve zen-

47 Çiftliklerin entegratif potansiyelleri üzerine yakın zamanda yayınlanan kitaplar için krş. Giriş bölümü.

ginliğe rağmen, bu kişiler, kendi seslerinin duyulabileceği çok az sayıda metin bırakmışlardır.[48] Panayos Skoutses'in kroniğinde olduğu gibi bazı durumlarda, böyle bir ayanın gücü altında olan ve öne çıkan insanlardan birinin izleri bulunur.[49] Ama böyle örneklere bile sık rastlanmaz. Bu yüzden, merkezî yönetime bağlı yetkililerin hazırladığı ve çoğu çıkar çatışmalarıyla ilgili olan kaynaklardan yararlanmak zorundayız. Bir eşraf öldürüldüğünde malları ve arazisi Osmanlı hazinesine geçiyordu ve böyle durumlarda hazırlanan envanterler en önemli kaynaklarımızdandır. Ancak bu tür kayıtlar büyük olasılıkla "sadece gerçekler"i değil başka şeyleri de içeriyordu, çünkü hem hayatta kalan aile üyeleri hem de kayıt tutan yetkililerin kesik bir kayıt yazmak için birkaç nedeni vardı. Buna ek olarak, askerleri donatması ya da kamu binalarını tamir etmesi beklenen ayanla yazışmalarına ve tayin belgelerine de sahibiz. Birçok eşraf aynı zamanda yaşam boyu keseneğe de sahip olduğundan –bu gelir kaynakları gerçekten de güçlerinin temelini oluşturabilirdi– bu tür keseneklerin hesapları da bize söz konusu ailenin maddi durumu hakkında bir fikir verebilir. Bir iki durumda camilerin ve başka dinî ve hayır işi yapan kurumun vakıf senetleri de bugünlere kalmış olabilir. Osmanlı kroniklerindeki birkaç yorum da ipucu verebilir ve söz konusu eşrafın yaşadığı kentteki kadı kayıtları kaybolmadıysa, bir ya da birkaç dava ile ilgili kayıtlar da olacaktır. Arkasında çok sayıda belge bırakan Mısır valisi Mehmet Ali gibi birkaç istisna dışında, ayan iktidarını inceleyen tarihçilerin elinde ancak bu kadar kaynak vardır.

Balkan yarımadasındaki etkin ayanlara gelince, Avrupalı konsolosların ve/veya gezginlerin raporlarını bulabiliriz. Bu kaynaklara son derece dikkatli yaklaşmak gerekir çünkü bu kaynakların yazarları genellikle Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yeni bir devletin oluşumuna öncülük ettiklerini düşünürlerdi. Dolayısıyla yerel bir eşraf, potansiyel kral ve yazar da bu kralın danışmanı olarak farz edilebilirdi. Bunun da öte-

48 Böylesine nüfuz sahibi bir ailenin inşaat alanında yaptıkları için bkz. İnci Kuyulu, *Kara Osmanoğlu ailesine ait mimarî eserler* (Ankara, 1992).

49 Krş. Johann Strauss'un bu kitaptaki makalesi.

sinde bu tür romantizm öncesi ve romantizm dönemi yazılarında bulunan, "kana susamış Doğulu despot" gibi stereotipler de bu kaynakların güvenilirliğini azaltır. Bu tür Avrupa metinlerini edebi analiz yöntemleri kullanarak yorumlamaya dönük yakın zamanlı bir girişim bence sadece, tüm eksikliklerine rağmen Osmanlı belgelerinin tarihçiye verebilecek daha çok şeyi olduğunu gösterdi.[50] Kaynakların nispeten az olması büyük olasılıkla bireysel ayan ya da eşraf aileler üzerine monografi sayısının neden bu kadar kısıtlı kaldığını açıklar.[51]

Yerel güç sahipleri 17. yüzyılın sonlarından itibaren daha da öne çıktılar ancak yirmi-otuz yıl öncesine göre bugün, bu ailelerin daha erken, bazen Osmanlı öncesi dönemlerden bile kaldıklarının daha iyi farkına varmış durumdayız.[52] Ayanın yükselişinin, Osmanlı belgelenmesinin oldukça fazla olduğu bir dönemde meydana gelmesine rağmen, bu sürecin 20. yüzyıl tarihçileri tarafından yapılandırılması, incelenen belgelerden çok genel tarihyazımı akımlarına bağlıdır. 1953 yılında Traian Stoianovich, Fernard Braudel'in geliştirdiği görüşleri devam ettirerek, bu eşrafın yükselişinin ve eşzamanlı gelişen köylü statüsünün çöküşünün, sonraki dönemlerde ortaya çıkmakta olan Avrupa dünya ekonomisi olarak adlandırılacak batı Avrupa'ya, tahıl ihracatıyla bağlantılı olduğunu yazdı.[53] Ancak 1960'lı ve

50 Katherine E. Fleming, *The Muslim Bonaparte. Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton, 1999). Buna rağmen Avrupa'dan belgeler, özellikle de mütevazi yerel kişilerle ilgili olanları, değerli olabilir. Hepsinden önce, yayımlanmak üzere yazılmayan metinleri daha yakından incelemeye değer. Bu türden, daha kişisel notlar büyük olasılıkla daha az ölçüde edebi süslemelere maruz bırakılmışlardır ve dolayısıyla doğrudan gözlemlere rastlamak daha olasıdır.

51 Arap eyaletlerinde, Balkanlar ve Anadolu'da olduğundan daha iyi bir belgeleme varmış gibi görünüyor; en azından bu Khoury, *Mousul* ve benzeri yapıtlardan edindiğim izlenim.

52 İki örnek için krş. Abdul-Rahim Abu-Husayn, "A Case Study of *Iltizam* in Sixteenth Century Greater Syria," *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, (ed.) Tarif Khalidi (Beyrut, 1984), s. 249-256; ve Muhammad Adnan al-Bakhit, "The Role of the Hanash Family and the Tasks Assigned to it in the Countryside of Dimashq al-Sham, 790/1388-976/1568", *Land Tenure*, s. 257-290.

53 Traian Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800, *The Journal of Economic History* 13 (1953), s. 398-411.

1970'li yıllara gelindiğinde doğu Avrupalı bilimcilerin bu konudaki görüşleri büyük ölçüde değişti. Artık Brandenburg, Rusya ve Bohem soylularının, altlarındaki köylüleri serfleştirme haklarını ekonomik nedenlerden ziyade, gittikçe gelişen bir devlet mekanizmasının talep ettiği artan vergiler ve hizmetlere *"quid pro quo"* olarak aldıklarını kabul ediyorlardı.[54]

1970'li yılların sonunda ve 1980'li yılların başında ayan ve eşraf varlıklarının siyasi kökenleri üzerine çalışan Osmanlı bilimcileri arasında bu çizgi kabul gördü. Gilles Veinstein, eşrafın kendilerini köylü ve pazar arasına yerleştirmekle yüklüce para kazanabileceklerini gösterdi ve Halil İnalcık, birçok ayanın güç kaynağının, köylerin vergi belirlemesi üzerindeki denetim olduğuna işaret etti.[55] Bruce McGowan ise, yerel güç sahiplerinin köylülerin mal varlığını ele geçirmelerinin, Avrupa dünya ekonomisiyle tamamen bağlantısız bölgelerde de gerçekleşebileceğini belirtti. Dolayısıyla ayan ve eşraf mal varlıklarının kökeni siyasiydi ve pazara yönelim sık görülen bir şey olmasına rağmen, hiçbir suretle şart değildi.[56]

Ancak sosyo-politik bir kategori olarak ayanın oluşumuna ilaveten, bu olgunun kurumsal yönlerinin de ele alınması gerekir. Bu açılar Mustafa Cezar ve Yücel Özkaya tarafından incelendi ama Osmanlı'nın 18. yüzyıl tarihin daha geniş bir sentezi üzerinde çalışan araştırmacıların ilgisini fazla çekmedi ki bence böyle olmamalıydı.[57] Çünkü bunun bir sonucu olarak Osmanlı yönetici takımının 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başla-

---

54 Ancak bu tür "siyasi" bir açıklama şeklinde bir zorluk var ki, o da Polonya'da köylü tabakanın serfleştirildiği ve kentlerin ağırlıklı olarak güçsüzleştirildiği halde, mutlakiyetçiliğin ortaya çıkmış olmaması: Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra, 1974), s. 195-220.

55 Gilles Veinstein, "Ayan de la region d'İzmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)," *Revue de l'Occident musulman et de la Mediterranée* 20 (1975), s. 131-146. Halil Inalcik, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), s. 283-337.

56 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge, Paris, 1981), s. 58-73.

57 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levantler* (İstanbul, 1965); Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık* (Ankara, 1977).

rında başlattığı kurumsal değişimlerin önemini halen tam olarak anlayamadık. Bazı yazarlar, padişah ve danışmanların, imparatorluğun 1718 ve 1768 yılları arasında sahip olduğu "nefes alacak yer"den yeterince yararlanmadığını ve bu sürede askeri yapısını temelinden değiştirmediğini iddia eder.[58] Askerî alanda bu geçerli olabilir ama yönetim alanında 1690 ve 1725 yılları arasında bir dizi yeni girişim kaydedildi. O yıllarda başlatılan değişimler arasında, tehlike altındaki yollarda kervan güvenliğinden sorumlu derbendcilerin yeniden düzenlenmeleri, göçebeleri yerleşik yaşama geçirmeye yönelik sistematik çabalar ve yaşam boyu iltizamın geliştirilmesi bulunur.[59] Buna ek olarak, aslen dinî bir uygulama olan nezirin asi uyrukların boyun eğmesine yönelik kullanılması, belki de kötüye kullanılması ve cizyenin toplanmasının yeniden yapılandırılması da aynı dönemde gerçekleşmiştir.[60] Görünen o ki her bölgeye, yörenin iktidar sahibi kişileri tarafından seçilen ama Osmanlı yönetiminin onaylanan bir ayanın yerleştirilmesi de benzeri şekilde bu yönetim değişimleri "paketi"nin bir parçasıydı. Özkaya, yerel gücün bu şekilde resmî olarak kabul edilmesinin gönüllü değil, koşulların zorlamasıyla olduğuna işaret eder ve yaklaşık yüz yıl sonra ayanların gücü gerçekten de II. Sultan Mahmut tarafından şiddet kullanılarak azaltılır.[61] Ancak bir dönem boyunca, bir yanda valilerin ve dalkavukların, bir yanda da kadıların merkezden empoze ettiği mekanizma, bir çeşit taşra toplumuna dayalı yerel yönetim yapısıyla dengeleniyordu.

---

58 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, (Cambridge, 1977), 1. cilt, s. 169'da da benzer bir yoruma rastlanır ama bu yorum 17. yüzyıl ile ilgilidir: Köprülü dönemi zaferlerinin sağladığı soluklanma, Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılmasının devamı için kullanılmamıştı.

59 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-1696)* (İstanbul, 1963); *a.g.e., Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı* (İstanbul, 1967); Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", (ed.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler-tartışmalar* (Ankara, 1975).

60 Suraiya Faroyhi, "Räuber, Rebellen und Obrigkeit im Osmanischen Anatolien", *Periplus*, 3 (1993), s. 31-46; McGowan, *Economic Life*, s. 80-104.

61 Özkaya, *Âyanlık*, s. 119.

Özkaya aynı zamanda eşraf ve ayanın; mensuplarının, en geç 16. yüzyılın sonlarından itibaren, hemşerilerinin vali ve vergi tahsildarları ile olan pazarlıklarında onları temsil eden şehir kethüdası pozisyonuna geçişlerini gösterdi.[62] Temelde, resmî ayanın hükümet ve vergi mükellefleri arasındaki aracı konumu, ona hem müşteri hem de nakit para toplamayı sağladığı için). Şehir kethüdası olarak tanınmak aslında büyük avantaj sağlıyordu.[63] Bu etkenin önemi, yerel güç sahiplerinin kamu görevlerine atanabilmek için nasıl güç kullandıklarını belirttiğimiz zaman açık olur.

Arap dünyasının eşrafları

Ne kadar güç sahibi olursa olsun, herhangi bir ayanın bölgesini fazlasıyla aşan bir ölçekte, Anadolu'da ulusal bir devlet oluştuğu için Türk tarihyazımı hiçbir zaman bu kişileri kahramansı "ulusal" güçlere dönüştürmeye çalışmadı. Çok yakın zamana kadar Türk tarihçileri normalde kendilerini soyut bir "devlet" konsepti ve daha az bir miktarda, aynı derecede soyut "halk" ile özdeşleştirdi. "Devlet" ve "halk" genellikle kurban olarak yapılandırıldı ve merkezî devletin söz konusu olduğu yerde bu yapılandırmaya "gasp eden" eşrafın karşıtı da eklenirdi. Oysa Arap dünyasında Osmanlı yerel güç sahiplerini, bu bölgede ancak 20. yüzyılda oluşacak belli bazı ulus-devletlerin baş yöneticileri olarak görmek bir süreliğine oldukça modaydı.[64] Böyle bir yoruma en iyi uyan kişi Mısır'ın valisi ve sonrasında hidivi Mehmet Ali oldu. Neticede Mehmet Ali kısa bir süre için, gele-

62 Özkaya, *Âyanlık*, 114 vd. Şehir kethüdasının etkinlikleri için bkz. Suraiya Faroqhi, "Town Officials, *Timar*-Holders and Taxation: The late Sixteenth-Century Crisis as seen from Çorum", *Turcica* 18 (1986), s. 53-82.

63 Özkaya, *Âyanlık*, s. 215 vd; krş ayrıca Christoph K. Neumann, "Selânik'te onsekizinci yüzyılın sonunda masarif-i vilayet defterleri, merkezi hükümet, taşra idaresi ve şehir yönetimi üçgeninde mali işlemleri", *Tarih Enstitüsü dergisi* 16 (1998), s. 77-78.

64 Çok az Arapça bildiğim için, İngilizce ve Fransızca yayımlanan Arap eyaletleri üzerine bu tartışma, neyse ki oldukça fazla sayıda bulunan ikincil kaynaklarla sınırlıdır. İstanbul arşivlerinde bulunan belgelere rağmen, Türk tarihçileri Arap eyaletlerinin iç tarihiyle çok daha az ilgilendiler.

neksel Memlük bölgesini oluşturan ve hem Mısır'ı hem de Suriye'yi kapsayan bir devlet oluşturmuştu. Buna ek olarak Mehmet Ali, II. Mahmut'un bir araya getirebileceğinden çok daha büyük bir ordu düzenlemişti ve Mısır'da yerel üretimi geliştirmeye çalışmıştı. 18. yüzyıla gelindiğinde, Kahire mimarlığında Memlük modelinin yeniden canlanması, o döneme kadar su yüzüne çıkmamış bir Mısır "ulusal kimliği"nin ortaya çıkması olarak görülebilirdi. "Şam Azm"larına gelince, bu kişilerin vali, hac kumandanları ve inşaat patronları olarak konumları, ulusalcı tarihçileri onları Suriye ulus-devletinin baş yöneticileri olarak görmeye yönlendirdi. Lübnan'da Şibab adı altında tanınan ve aslında Dürzi olan bir aile 18. yüzyılda Hıristiyanlığa geçti ve dinlerindeki bu değişim, henüz var olmayan Lübnan'ın "ulusal birliği"ne yönelik bir jest olarak görülebilirdi.[65]

Rıfat Abu-El-Hac'ın gösterdiği gibi, geçmişin olay ve kişilerinde, 20. yüzyıl ulus-devletlerinin "atalarını" keşfetmeye yönelik bu girişim ancak tarihsel gerçeklerin oldukça çarpıtılmasıyla mümkün kılınabilir.[66] Daha da tehlikeli olan, bu ulusalcı ve eski-moda oryantalist fikirler arasında garip bir uyuşmanın görüldüğü bu tür yapılanmaların sık sık Arap uygarlığının ortaçağın ortalarından beri statik kaldığını ima etmesiydi. Ancak çoğunlukla, 18. yüzyıl eşrafları, ulaşabildikleri tüm bölgelerdeki iktidarlarını oluşturma ya da sağlamlaştırma peşindeydi. Bu kişiler genellikle uyruklarının dilleri ya da dinlerini önemsemezlerdi ve çoğunlukla Mısırlı birkaç örneğin dışında kendi devletlerini kurmuş olma isteğine kanıt bulunamaz. Büyük ölçüde iltizam yoluyla oluşan ve ayanın çoğunu Osmanlı merkezine bağlamaya devam eden siyasi bağları ise Ariel Salzmann ve Dina Khoury'nin ilgili çalışmaları bağlamında tartıştık.[67]

---

65 Albert Hourani, "Lebanon: the Development of a Political Society", *a.g.e.*, *The Emergence of the Modern Middle East* (Londra, Basingstoke, Oxford, 1981), s. 124-141, Lübnan devletinin kurulmasına yol açan tarihi etkenleri vurgular ve tekrar tekrar anakronizma yapma tehlikesine karşı uyarır.

66 Rifa'at Abou-El-Haj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule," *International Journal of Middle East Studies*, 14, 2 (1982), s. 185-201.

67 Giriş bölümü ile krş.

Proto-ulusalcılık olmayan yerelcilik

"Yerelcilik", bir yöneticinin kökenlerinin yönettiği bölgede olduğunu ya da en azından bu bölge ile sıkı bağlarının bulunduğunu ve daha uzakta bulunan bir merkezin yerel politikalarını belirleme girişimlerine karşı durmayı başaracağını belirtir.[68] Bu sınırlı anlamıyla ele alındığında Şam'daki Azmlar ya da Musul'un Jalilileri gerçekten de "yerel güç" olarak etkinlerdi. Öte yandan, asgari bir düzeyde vergi verildiği ve Mekke'deki hac karavanlarının güvenliğinin sağlanması ve eksikliklerinin giderilmesi gibi devletin temel istekleri karşılandığı sürece Osmanlı merkezi bu tür eşrafa müsamaha gösteriyordu. Bu yerel güç sahiplerinin Osmanlı merkezinden gelen kararlı müdahele girişimlerine ne derece karşı durabildikleri ise söz konusu yere göre büyük farklar gösteriyordu. Örneğin 19. yüzyılda II. Mahmut'un Anadolu ya da kuzey Irak üzerinde denetim sağlama girişimleri oldukça başarılıyken, Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın imparatorluktan ayrılması hatta İstanbul'u fethetmesi ancak İngilizlerin ağır müdaheleleri ile engellenebildi.

Ancak Osmanlı merkezi ve yerel eşraf arasındaki bağlantıların yanı sıra diğer sadakatlerin de dikkate alınması gerekiyordu. Kökeni ne olursa olsun hiçbir hanedan, belli bir ölçüde güç sahibi yerel kişiler arasından yandaş bulmadan, aynı zamanda maddi kaynakları ve sosyal sermayesi olmadan yerel bağlamda iktidar sahibi olmayı başaramazdı. Bu tür insanlar arasında ulema, garnizon askerleri, kabile reisleri, hatta varlıklı Hıristiyan nüfusunun olduğu bölgelerde kilise temsilcileri bile bulunabilirdi. Kent ya da kırsal bağlamda bir ailenin sahip olduğu gücü sağlamlaştırmanın yolları arasında stratejik evlilik bağları vardı. Bunların önemi kısa bir süre önce Margaret Meriwether'in Halep üzerindeki bir çalışmasında aydınlatıldı.[69] Kentteki yoksullardan bazıları, saraylarda ya da dinî vakıflarda görev alarak,

68 Schilcher, *Families in Politics*, s. 219, ancak nüfusun bütün üyelerinin çıkarlarını göz önüne alındığında bir rejimin yerelci sayılabileceği görüşünde. Bu, yazarın görüşünde, yerelciliğin gerçek yaşamda var olan bir şeyden ziyade bir siyasi ideal olduğu anlamına gelir.

69 Margaret Meriwether, *The Kin who Count* (Austin, 1999).

bunların kurucusu ayan ailelerle bağ kurabiliyordu. Dinî vakıflar bunun da ötesinde, makul kiralarla yetindikleri sürece eşraf ev sahiplerini destekleyeceklerine güvenilen zanaatkârlara çalışma mekânı sağlıyordu. Yokluk zamanlarında tahıl ambarlarını açarak halka karşılayabilecekleri fiyatlarda satış yapmak da bu tür sadakat bağlarını güçlendirmiş olmalıyken tam tersi davranışlar da iyice incelenmiş Şam örneğinde olduğu gibi ayaklanmalara neden olabilirdi.[70]

Bunların da ötesinde yerel güç sahibi olmak isteyen herkesin büyük kent ve kalelerde bulunan Osmanlı ordularıyla da iyi ilişkiler kurması gerekirdi. Bunların yerel bağları çoğunlukla çok güçlüydü. Bu durum sadece isimleri (yerliyya) böyle bir bağa işaret eden birimlere değil, aynı zamanda görünürde merkeze bağlı birliklerde de görülüyordu.[71] 18. yüzyıl Mısırı'nda bu yerel birlikler, çeşitli kökenleri olan önemli adamların siyasi hanelerle iktidar kavgasında bulunuyordu. Hanelerin efendilerine olan sadakatleri, azad edilmiş köle (Memlük) olmalarından dolayı sağlamlaştırılıyordu. Mısır üst sınıfında geçerli etosa göre bu Memlükler, onları Mısır'a yerleştiren, eğiten ve sonrasında onları azad eden adama ömür boyu bağlı kalıyorlardı.[72] 1760'lara gelindiğinde, Memlüklerden oluşan "siyasi hanelerin", "sıradan" birlikleri (ocak) yenmelerini sağlayan büyük olasılıkla bu özel bağlılık olmuştu.[73] Bu tarihten Napoleon fetihlerine kadar olan dönemde bu zengin ve verimli vilayet, Memlük kökenli adamlarca yönetildi.

Eşraflar yerel ulaşım oluşturmak ve bulundukları bölgenin ana sosyal gruplarının sadakatlerini güvenceye almak üzere çalışıyorlardı. Ancak bunun sınırları başka bir bağlamda da değindiğimiz Schilcher'in Şam üzerine yaptığı incelemede "Azmların entegre edilmesi" örneğinde ortaya çıkıyor.[74] Bu aileden

70 Abdel Nour, *Introduction*, s. 216-253.

71 18. yüzyılda bile, genç Anadolulu erkekler yerel silahlı kuvvetlerinde hizmet etmek üzere sadece Cezayir'de alınıyorlardı.

72 Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The Rise of the Qazdağlıs* (Cambridge, 1997).

73 André Raymond, *Le Caire des janissaires* (Paris, 1995).

74 Schilcher, *Families in Politics*

çıkan valiler sadece birçok tüccarın çıkarlarını ihmal etmekle kalmadı, aynı zamanda "Anayza"nın kuzeye göç etmesiyle yerlerinden olan bazı küçük kabile birimlerinin taleplerini de gerçekleştirmediler. Bu başarısızlık pahalıya patladı, çünkü 1757 yılındaki hac kervanına yapılan feci bir saldırıyla sonuçlandı. Bu olay da Azm ailesinin önde gelen üyelerinden birinin idamıyla sonuçlandı ve hanedanın gücünü en azından bir süreliğine oldukça azalttı.[75]

Kültürel ilişkiler, kültürel kimlikler

18. ve 19. yüzyılların Arap dünyasındaki "yerel bilinci" incelediğimiz zaman beliren başka bir konu, bireysel Kahirelilerin ya da Şamlıların Osmanlı merkezine ya da komşu vilayetlere olan duruşları ve kendi Osmanlı taşralısı konumlarını nasıl buldukları sorusudur. En etkin eşraftan bile çok nadir metin çıktığı için, bu araştırmalar ağırlıklı olarak medrese eğitimi almış Araplar hakkındadır. Görünüşe göre Arap ilim adamlarının Osmanlı hukuk sisteminde çok iyi kariyer yapma olanaklarının olması gerekirdi çünkü sonuçta herkes için uzun zaman ve emek gerektiren Arapçanın temel kurallarını öğrenmelerine gerek yoktu. Ancak Fatih ve Süleymaniye medreselerinin merkezi konumları nedeniyle, Osmanlı ilmiyesinde parlak bir kariyer yapma umudunda olan herkes için bu avantaj gerçekte değersiz kalıyordu. Kahire, Şam ya da Mekke'nin en üst kadıları bile Osmanlı merkezinde yetiştirilen hukukçu ve ilahiyatçı havuzundan geliyordu ve yerel ilim adamlarına sadece taşra kent ve kasabalarının vilayet mahkemelerindeki yargıçlık konumları kalıyordu. Bu durum Azhar ve başka merkezlerde eğitimin yapılmadığı anlamına gelmiyordu ama bu kurumlarda alınan eğitim Osmanlı ilmiyesindeki en yüksek konumlara gelmeye olanak vermiyordu. İstanbul'da kariyer yapmak isteyen bireyler ancak etkin yaşamlarının başlarında güçlü patronajlar oluştu-

75 Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus, 1723-1783* (Beyrut, 1970), s. 208-221; Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton, 1980), s. 97 vd.

rabilirlerse başarılı olabilirlerdi. Bu tür bağları örneğin, Topkapı Sarayı'nın baltacı kolordusuna girmek ve büyük olasılıkla II. Beyazıt'ın medresesinde okumak için Halep'ten gelen Mustafa Nâimâ oluşturabildi.[76]

Hâlâ Fattah'ın yakınlarda Iraklı ilim adamlarının 17. ve 18. yüzyıl gezi notları üzerine yazdığı makale bu konuları ele alır.[77] Bağdatlı ilim adamı Abdullah al-Suwaidi (1692-1761), Nadir Şah'ın Şiiliğin beşinci hukuk okulu olarak tanınması talebine yanıt olarak düzenlenen bir konferansa katıldıktan sonra, Mekke'ye hacca gitti ve yolda Şam'a uğradı. Dünyevi meselelere daldıklarını düşündüğü yerel ulema onu pek etkilemedi. Bunun da ötesinde kendisi de bir Sûfi olan al-Suwaidi, Suriye metropolündeki Sûfi şeyhlerinin "abartılı" etkilerini itici bulduğunu belirtti. Tüm bu olumsuz izlenimler al-Suwaidi'yi, memlektini ve Bağdat ulema meslektaşlarının dürüstlüğünü nostaljik olarak hatırlamasını sağladı. Sonraki dönemlerde, meslektaşı olan ve muhtemelen Tanzimat hükümetinin dinî vakıflar üzerinde devlet denetimi sağlamaya yönelik girişimlerinin kurbanı olan al-Alusi'de, Bağdat ve İstanbul kimlikleri arasındaki fark daha da belirgindir. Ancak, bu sınırlandırmalar Osmanlı padişahına temel sadakati engelleyici etkenler oluşturmuyordu; büyük olasılıkla bu tür sadakatin tartışılmaz olduğu içindir ki, ne al-Alusi ne de al-Suwaidi bu konuda fazla açık sözlüydü.

İstanbul ve Kahire ya da Şam entelektüel kurumlarının karşılıklı görece izolasyonu güçlü yerel gelenekler oluşturmuş olabilir. Ğeter Gran, 18. yüzyılın sonlarında Mısır'da, "İtalyan usülü aydınlanma" olarak tanımladığı bir hareketin oluştuğu-

76 Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, (ed.) N. Itzkowitz (New York, 1972).

77 Hala Fattah, "Representations of Self and the Other in two Iraqi Travelogues of the Ottoman Period," *International Journal of Middle East Studies*, 30, 1 (1998), s. 51-76. Dikkatimi bu değerli makaleye çeken Werner Ende ve Christoph Herzog'a minnettarım. Fattah'ın incelemesi, kendisi de Bağdatlı olan ve yaşamıyla yaşam koşulları ile ilgili çok daha fazla bilginin bulunduğu, 19. yüzyılın ortalarında yaşamış bilim adamı al-Alusi'ye odaklanıyor. Gezi yazıları amaçlarımızla ilgilidir çünkü al-Alusi, al-Suwaidi'den farklı olarak İstanbul'a gitmiştir. Ancak yazarın anlattığı İstanbul toplumu Tanzimat Dönemi'ndekine çok benzediğinden, daha yaşlı çağdaşını öne çıkarmayı yeğledim.

nu yazdı.[78] Bu terimle kastedilen, söz konusu toplumda herkes tarafından kabul edilen dinî çerçeveye açıkça saldırmadan, adım adım akılcı ilkeler geliştirmeye yönelik bir girişimdi. Bu iddiaların arkasındaki, Akdeniz Avrupası ve Mısır'nın 18. yüzyılda bile henüz ciddi şekilde ayrılmadığını gösterme girişimiydi. Bu benim tabiatı gereği akla yatkın bulduğum bir iddia, ama sonuçları henüz iyice araştırılmadı. Hipotezlerden geçerli genellemelere geçmeden, İstanbul, Kahire ve Şam'ın ilmî dünyaları arasındaki bağlar ve bu üç merkez arasındaki ayrılıklar hakkında daha çok şey öğrenmemiz gerekir.

Büyük bir *desideratum*: Osmanlı Anadolusu'nun tarihi

Burada yapıldığı türden, yakın zamanlı araştırmaların genel bir özeti, literatürdeki büyük eksikliklerden en azından birine de-

78 Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism. Egypt 1760-1840* (Austin, Londra 1979) ve daha yakın tarihli, Ramadan al-Khuli ve Abd al-Raziq Isa, "Rencontre avec Peter Gran, une Renaissance récusée: l'Egypte à la fin du XVIIIe siècle", Ghislaine Alleaume, (ed.) *L'Expédition de Bonaparte vue d'Egypte*, (Brüksel, 1999), s. 55-70. Peter Gran'in, 18. yüzyılın sonlarında, yerel Mısır köklerinden türeyen aydınlanma stili bir harekete yönelik, çok konuşulan tezi şiddetli düşmanlığa maruz kaldı. Sert tepkiler sadece Avrupalı ve Amerikalı bilim adamlarından değil, Mısırlılardan da geldi.

Tartışmalara sadece "şöyle bir bakan", tamamen grubun dışında olan biri için birkaç şaşırtıcı öğe bulunuyor. Bunların ilki, Gran'in eleştirmenlerinin tükettiği duygu miktarının sıklıkla ele alınan konuyla orantısız görünmesi; Adorno ve Horkheimer'ın bize öğrettiği gibi böylesi durumlarda kuşku duymak önerilir. İkinci nokta, yakın zamanda Ramadan al-Khuli ve Abd al-Raziq Isa tarafından yürütülen bir söyleşide de belirtildiği gibi, Gran'ın artık yirmi yıl önce ortaya attığı fikirlerin o zamandan beri test edilmediğidir. Her halükarda, ne yazarın kendisi ne de söyleyişiyi yürütenler Gran'in iddialarını kanıtlayacak ya da çürütecek yeni araştırmalara değinmiyorlar -yazarın kendisi de bu konuyu takip etmeye isteksizmiş gibi görünüyor. Sonuç olarak, konunun hâlâ açık olduğunu düşünüyorum.

Bu tartışmanın bir Alman uyarlaması Reinhard Schulze'nin yapıtları etrafında döndü ve *Die Welt des Islams*, 36, 3 (1996), *Special Theme Issue: Islamic Enlightenment in the 18th Century?* yayınında yer aldı. Schulze'nin "İslam aydınlanması" tezine karşı daha fazla polemik için bkz. Gottfried Hagen ve Tilman Seidensticker, "Rheinhald Schulzes Hypothese einer islamischen Aufklärung. Kritik einer historiographischen Kritik," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 148 (1998), s. 83-110.

ğinmezse eksik görünür. Sonuçta bu kitabın hazırlanma amacı, alanımızda halen bolca bulunan boşluklardan bazılarını okuyucularımızın doldurmak istemesiydi. Bana göre gerçek bir *desideratum* (arzu edilen) Osmanlı Anadolusu'dur. Bu bölge günümüz Türkiyesi'nin ana toprağı haline gelmiş olmasına rağmen Anadolu'nun Osmanlı dönemindeki tarihi fazlasıyla ihmal edildi. Uzun bir süre Osmanlı tarihinin bu önemli alt alanı, bazılarının çok yetenekli ve hevesli olmasına rağmen, yerel amatörlerin alanı olarak kaldı.[79] 1960'lı yıllarda Halil İnalcık ve Mustafa Akdağ ile üniversiteli tarihçiler Anadolu tarihi ile ilgilenmeye başladılar ve sadece yerel meslekleleri aşan bir bakış açısı geliştirdiler.[80]

Speros Vryonis'in "Anadolu'da ortaçağ Helenizminin çöküşü" hakkındaki kitabı Bizans döneminden Selçuklu ya da Osmanlı yönetimine geçiş sırasında batı ve orta Anadolu'nun genel bir tarihi olarak okunabileceğinden, Anadolu tarihinde Osmanlı döneminin ihmal edilmesi daha da şaşırtıcı kalır. Başlığın da işaret ettiği gibi, Vryonis bu dönemi Bizans ve Bizans toplumunun bakış açısından gözler önüne serer. Buna ek olarak, Selçuk ve Selçuklu sonrası tarihinde uzman olan Claude Cahen de Anadolu tarihinde aynı dönemi, yani 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar olan dönemi inceledi.[81] Aynı zamanda belli

79 Burada, Ege kenti Manisa'da çalışmış iki rahmetli öğretmeni, yani İbrahim Gökçen ve özellikle de Çağatay Uluçay'ı anmak yerindedir. Bu ikisi sadece engin Manisa kadı kayıtlarını yok edilmekten kurtarmakla kalmadılar, aynı zamanda bu kaynaklara dayalı ve yerel tarih hakkında bir dizi çalışmalar yayımladılar. Bunların bazıları akademik, bazıları ise daha geniş okuyucu kesimleri içindi. Dahası Uluçay, belki de yerel tarihe savaş yıllarında genişleyen bir ilgi bağlamında, uzun zaman önce yıkılmış İstanbul binaları ile ilgili bilgi verebilecek insanlar aradı ve buldu ve böylece, kaybolması kesin, çok sayıda eşsiz bilgi kaydetti. Krş. M. Çağatay Uluçay, "İstanbul Saraçhanesi ve saraçlarına dair bir araştırma", *Tarih dergisi*, 3, 5-6 (1951-1952), s. 147-164.

80 Halil İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of the Economic and Social History of the Levant* 3 (1960), s. 131-147; *a.g.e.*, "Bursa, XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar," *Belleten* 24 (1960), s. 45-102; Mustafa Akdağ, *Celali isyanları (1550-1603)* (Ankara, 1963).

81 Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1971); Claude Cahen, *La Turqie pré-ottomane*, 2. gözden geçirilmiş baskısı (İstanbul, 1988).

bazı vilayetler hakkında birçok ve belli bazı kent ve iç bölgeleri hakkında daha da fazla çalışmaya sahibiz. Aynı zamanda büyük ölçüde Anadolu'ya odaklanan, ve 19. yüzyılda üretim gibi genel konuları ele alan birkaç inceleme de bulunur.[82] Dolayısıyla gelecek araştırmacılar için bu değişik alanları kapsayıcı bir tarih çalışması gerektirir.

Ancak, özellikle de doğudaki vilayetlerle ilgili ciddi belgeleme sorunları vardır çünkü gördüğümüz gibi Osmanlı "ana toprakları" batı ve bir ölçüde orta Anadolu'dan oluşuyordu. Öte yandan 19. yüzyılın başlarına kadar doğu Anadolu'nun büyük bölümleri, Osmanlı padişahlarının derebeyliğini kabul eden ama merkezî hükümetten fazla müdahele görmeden bölgelerini yönetmelerine izin verilen beylerin kontrolü altındaydı. Dolayısıyla, merkezî iktidarın düzenli olarak var olduğu vilayetlere göre doğuda daha az belge üretildi. Buna ek olarak 19. yüzyıl boyunca Çarlık Rusyası ile yapılan savaşlar, üstüne de Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan kargaşalar nedeniyle çok sayıda kaynak yok oldu. Şans eseri kaynakların korunabildiği Gaziantep dışında, "yerel" tarihçinin olmazsa olmazı olan kadı kayıtları, 19. yüzyıldan önceki dönemler için sadece birkaç yerde ve dağınık fragmanlar halinde kaldı.

Sonuç olarak Anadolu'nun sadece batı ve orta bölgelerinin, yani Anadolu, Karaman ve Rum vilayetlerinin sentetik incelemesiyle başlamak en iyisi olacaktır çünkü bu vilayetler Osmanlı "ana toprakları"na aitti ve buralardan gelen vergiler Avrupa ve İran sınır boylarındaki savaşların kaynağını oluşturuyordu. Dosyalarda ve kayıtlarda, merkezî yönetime ve başkentteki dinî vakıflara giden vergilerin ve aynı zamanda Saray ve tophanenin talep ettiği tahıl, bal, ip ve yelkenbezi dağıtımlarının kayıtlarının tutulması gerekiyordu. Umarım, temeli atıldıktan sonra bu tür bir incelemenin alanını genişletmek ve batıdaki böl-

82 Kentler üzerine: Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen*. Ek olarak, Donald Quartaert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993), Anadolu'daki gelişmeler üzerine çok vurgu yapar. Balkan yarımadasının büyük kesimlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, artık Osmanlılara ait olmamasının bir nedeni de budur.

geler kadar ayrıntılı incelenmeleri her zaman mümkün olmasa da Diyarbakır, Zülkadriye ve Erzurum vilayetlerini de ele almak mümkün olur.

Sonuç: Yerel güç sahiplerinin tarihine doğru

Gördüğümüz gibi, Osmanlı vilayetlerinin ve taşrasının tarihi neredeyse iki ayrı yol izledi. Aslen bölgesel plancılar ve iktisadi coğrafyacılarca geliştirilen yaklaşımlardan yararlanan bir dizi inceleme, ekonomik ve siyasi bölgelerin oluşumunu ele aldı. Büyük olasılıkla, sosyal bilimcilerin "bölge" kavramına olan ilgilerinin azalması, gelecekte bu yolda ilerlemek isteyen Osmanlı bilimcilerinin de hevesini kıracaktır. Ancak benim görüşüme göre, 1970'li yıllardan 1990'lı yılların başına kadar Osmanlı siyasi ve ekonomik yapısı hakkındaki bilgilerimiz bu yaklaşım sayesinde son derece ilerleme gösterdi.

Günümüzde ise uzun yıllar geride kalmış bir araştırma çizgisine geri dönmüş gibi görünüyoruz; ki bu çizginin son noktası, 19. yüzyılda yaşamış siyasetçi ve tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'dır. Yücel Özkaya'nın da bize anımsattığı gibi, neredeyse yüz elli yıl önce Osmanlı ayanı üzerine genellemler yapma girişiminde bulunan ilk kişi Ahmet Cevdet'ti.[83] Başka deyişle, Osmanlı eyaletlerinde siyasi iktidarın oluşturulduğu yolları inceliyoruz; gördüğümüz gibi, bu sürecin başlangıç noktasını bir çeşit vekil vergi tahsildarı konumunda resmî tayinler oluşturuyordu. Günümüzde öyle görünüyor ki, Arap eyaletlerinin araştırılmasında, Rumeli ve Anadolu'nunkilerden daha çabuk yol alındı. Bunun bir nedeni, özellikle de Suriye ve Mısır'da hem arşiv hem de anlatım kaynaklarının daha çok olmasıdır. Ama son derece olası bir başka neden de, çeşitli Arap devletlerinde "kullanılabilir bir geçmiş"e yönelik arayışın, burada tartışmayacağımız tüm çarpıtmalara ve anakronizmalara rağmen, 17. ve 18. yüzyıllardaki merkezden kayma konusuyla ilgili sorunsallara çok sayıda araştırmacı çekmiş olma avantajıydı.

Aynı zamanda, artık 18. yüzyıl ayanının kurumsallaşması-

83 Özkaya, *Ayanlık*, 109, s. 115.

nı, daha geniş bir dizi değişimin parçası olarak da görebiliriz. 1683-1699 yıllarının Avusturya Savaşı'nın tetiklediği kriz ortamının ortasında Osmanlı yönetimi doğal olarak gelirleri artırmaya ve aynı zamanda vilayetlerdeki uyruklar üzerinde sahip olduğu denetimi güçlendirmeye çalışıyordu. Ancak bu amaca ulaşmanın 16. yüzyılın "klasik" yöntemi, yani geride, yerel gelir kaynaklarını koruyacak düşük gelirli tımar sahipleri bırakmak, 1700'lü yıllarda artık pek işlevsel değildi. Dolayısıyla yeni iktidar teknikleri geliştirildi. Göçebeler, yerleşik yaşama geçirildiler çünkü hem köylüler daha iyi vergi mükellefiydi hem de hareket halindeki insanları kontrol etmek daha zordu. Yeni müstahkem kervansaraylar yapıldı ve kargaşa ve isyan zamanlarında geçiş yollarını kapamaktan sorumlu, ayrıcalıklı muhafızlar belirgin bir emir-komuta zincirine yerleştirildi.[84] Bunun da ötesinde Osmanlı yönetimi aynı zamanda eski yaşamlarını sürmelerine izin verilen göçebeleri de daha yakından izlemeye kalktı. Yusuf Halaçoğlu'nun bir araştırmasının da gösterdiği gibi, göçebelerin öngörülen yolları izlemesine yönelik çok sayıda girişim yapıldı ve merkezî hükümetin yönetmeliklerine karşı gelenlerin ödemesi gereken ağır cezalar getirildi.[85]

Buna rağmen aynı zamanda bu 18. yüzyıl merkezleştirmesi yerel güç sahipleriyle bir müzakere öğesi de içeriyordu. Bu olgu özellikle de –en azından geçici olarak– yerleşik yaşama geçirilen göçebelerin durumunda açıktı. Bu durumda kabile liderleri ile yapılan pazarlıkları ve bu kişilerin resmî görevlere tayin edilmelerini çoğunlukla yerleşme süreci izledi. Bazen sıradan kabile üyelerinin çıkarları, önde gelenlerin çıkarlarına kurban edilmiş olmalı.[86] Ancak pazarlıklar köylülerin, kasabalıların ve göçebelerin, merkezî yönetimin onayı altında yapılan anlaşmalara uymadıkları takdirde büyük miktarda para ödemeyi

84 Derbendlik 16. yüzyıl vergi kayıtlarından iyi bilinmesine rağmen, *derbend*'in kurumsal yapısı ile ilgili ayrıntılı belgelerin ağırlıklı olarak 18. yüzyıl tarihini taşıdıkları Orhonlu, *Derbend*, muhtelif yerlerde çalışmalarında ortaya çıkar.

85 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara, 1988).

86 Boy beyleri ve akrabalarının gördükleri ayrıcalıklı muameleye bir örnek olarak bkz. Orhonlu, *İskan Teşebbüsü*, s. 55.

kabul etmelerinden de belli oluyor. Bu sürece kadı, kabilenin önde gelenleri ve köylüler katılırdı. Ancak bu tür müzakerelerin en belirgin örnekleri kuşkusuz bölge ayanlarının seçimi ve resmen tanınmalarıydı. Bu prosedürü kabul etmekle merkezî hükümet, en azından geçici olarak, taşra toplumların kontrolünün ancak yerel kesenekçiler ve tahsildarların işbirliğini elde etmeye çalışmakla olacağını kabul ediyordu.[87]

Bu yerel figürlerin kendi bakış açılarından anlaşılacağı gibi, ayan iktidarının ve eşrafın nihayi yenilgisinin hikâyesi ise günümüze kadar doldurulamayan büyük bir eksikliktir. Belki de belli bazı uşakların yazıları ve bu önde gelen adamların bağlantıları gelecekte bu konuları aydınlatacak. Merkezileştirici ve merkezsizleştirici eğilimler arasındaki bağlar, Osmanlı bilimlerinin tarihyazımındaki en eski konulardan biri olmasına rağmen, bu alanda hâlâ yapılacak oldukça çok keşif var.

87 Ancak bu, yönetimin, siyasi sisteme tüccarları entegre etmeye çalıştığı anlamına gelmiyordu. 18. yüzyılın ilk yarısında ticaretin genişlemesi göz önünde bulundurulduğunda bu atlamaya dikkat çekmeliyiz. Gördüğümüz gibi, daha öne çıkan ayan genelde tüccar kökenli değillerdi ve böyle oldukları durumlarda bile ticari kimlikleri çabukça kesenekçi rolleri tarafından örtülüyordu.

KAYNAKÇA

1. Genel Kaynaklar ve Metodoloji

Abou-El-Haj, Rifa'at A., "Ottoman Methods of Negotiation: The Karlowitz Case", *Der islam* 51 (1974), s. 131-137.

—, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974), 438-447.

—, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany NY, 1991).

Abu-Lughod, Janet, *Before European Hegemony, The World System AD 1250-1350* (Oxford, 1989)

Adanır, Fikret, "Die Armenische Frage und der Völkermord an den Armeniern im Osmanischen Reich: Betroffenheit im Reflex nationalistischer Geschichtsschreibung", *Erlebnis-Gedächtnis-Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung,* (ed.) H. Loewy ve B. Möllmann (Frankfurt am Main ve New York, 1996), 237-263.

—, "Balkan Historiography related to the Ottoman Empire since 1945" *Ottoman Past and Todays Turkey,* (ed.) Kemal H. Karpat (Leiden, 2000), 236-252; Türkçesi için: "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Balkan Tarih Yazınında Osmanlı İmparatorluğu", *Toplum ve Bilim* 83 (Kış 1999/2000), 224-240.

—, "Lo scambio greco-turco di popolazioni nella storiografica turca", *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento europeo,* (ed.) M. Cattaruzza, M. Dogo ve R. Pupo (Napoli, 2000), 89-101.

Adanır, Fikret ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of the Ottoman Empire", *Migrations et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations,* (ed.) René Leboutte (Brüksel, 2000), 273-292.

Ágoston, Gábor, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994), 15-48.

—, "Ottoman Warfare in Europe 1453 1820," *European Warfare 1453-1815*, (ed.) Jeremy Black (Houndsmills, Basingstoke, Ingiltere, 1998), 118-144, 262-263.

Akgündüz, Ahmed, *Islâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara, 1988).

Akurgal, Ekrem, "Eski Anadolu'da Yunanlılar", *Tarih boyunca Turk-Yunan ilişkileri. 3. Askeri Tarih Semineri* (Ankara, 1986).

Alkan, Türker, *The Political Integration of Europe* (Ankara, 1982)

[Altınay], Ahmed Refik, *XVI. asırda Rafızîlik ve Bektaşilik* (İstanbul, 1932).

Anderson, Perry, *Lineages of Absolutist State* (Londra, 1974).

Ariès, Philippe, *The Hour of our Death*, (çev.) Helen Weaver (Harmondsworth, 1983).

Arıkan, Zeki, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", *Tarih ve sosyoloji semineri, 28-29 Mayıs 1990. Bildiriler* (İstanbul, 1991), 77-91.

Babinger, Franz, "Der Islam in Kleinasien", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 76 (1922), 126-152.

Balard, Michel vd., "Byzance, l'Orient chrétien et le monde turc", *L'histoire médiévale en France, bilan et perspectives* (Paris, 1991), 331-362.

Barkey, Karen ve Mark von Hagen, (ed.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* (Boulder ve Oxford, 1997).

Barthold, V., "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına kadar Hıristiyanlık", *Türkiyat mecmuası* 1 (1925), 47-100.

Baumgart, Winfried, *The Crimean War, 1853-1856* (Londra, 1999).

Black, Cyril E. ve L. Carl Brown, (ed.), *Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and its Successors* (Princeton NJ, 1992).

Bono, Salvatore, *Schiavi musulmani nell'Italia moderna, Gaelotti, vu' cumprà, domestici* (Perugia, 1999).

Borst, Arno, *Die Katharer* (Stuttgart, 1953).

Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1. baskı 1949; 2. baskı 2 cilt 1966).

—, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIe. siècle*, 3 cilt, (Paris, 1979).

Brown, L. Carl, (ed.), *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York, 1995).

Bryer, Anthony ve Heath Lowry, (ed.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (Birmingham, Washington D.C., 1986).

Elliot, J. H., *Imperial Spain 1469-1716* (Harmondsworth, 1970).

Encyclopedia of Islam, The, (ed.) M. T. Houtsma, T. W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann vd., 4 cilt (Leiden, 1913-1934).

Fabris, Maria Pia Pedani, *I 'Documenti Turchi' dell'Archivio di Stato di Venezia* (Roma, 1994).

Faroqhi, Suraiya, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* (Cambridge, 1999).

Febvre, Lucien, *Amour sacré, amour profane, autour de l'Heptameron* (Paris, 1944; yeni baskı 1971).

Fishman, Joshua A., *Language and Nationalism* (Rowley MA, 1972).

Flemming, Barbara, *Landschaftsgeschicte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter* (Wiesbaden, 1964).

—, *Türkische Handschriften,* 1 (Wiesbaden, 1968).

Gölpınarlı, Abdülbaki, "Aşık Paşa'nın Şiirleri", *Türkiyat mecmuası* 5 (1936), 87-100.

Goubert, Pierre, *The Ancien Régime. French Society 1600-1750,* (çev.), Steve Cox (New York, San Francisco, Londra, 1973).

Hadžijahić, Muhammed, "Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus", *Südost-Forschungen* 20 (1961), 130-158.

Hagen Gottfried ve Tilman Seidensticker, "Reinhard Schulzes Hypothese einer islamischen Aufklärung. Kritik einer historiographischen Kritik", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 148 (1998), 83-110.

Haldon, John, *The State and the Tributary Mode of Production* (Londra, 1993).

Hobsbawm, E.S. ve Terence Ranger, (ed.), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1984).

Hollingworth, T. S., *Historical Demography* (Ithaca NY, 1969).

Hrbek, Ivan, "Abu Hamid al-Andalusi und sein Werk 'Mu'rib'", *Archiv Orientálni* 23 (1955), 109-135.

Imber, Colin, "A Note on 'Christian' Preachers in the Ottoman Empire", *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990), 59-67.

İslamoğlu-İnan, Huri, "Oriental Despotism in World System Perspective", *The Ottoman Empire and the World Economy,* (ed.) Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge, Paris, 1987), 1-26.

Jacoby, David, "The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and The Byzantine Inheritance", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993).

Kaufmann, Thomas DaCosta, *Court, Cloister and City. The Art and Culture of Central Europe 1450-1800* (Londra, 1995).

Kershaw, Ian, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1987).

Kitromilides, Paschalis M., "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans", *European History Quarterly* 19 (1989), 149-194.

Köprülü, Fuat, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918; 2. baskı, önsöz Fevziye Abdullah Tansel, Ankara, 1966).

—, "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülahazalar", *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası* 1 (1931), 165-314, yeniden basım *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri* (İstanbul, 1981).

—, "Ortazaman Türk hukuki müesseseleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 20-25 Eylül 1937. Kongrenin çalışmaları. Kongreye sunulan tebliğler* (İstanbul, 1943), 383-418.

—, *İslâm ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi* (İstanbul, 1983).

Kreiser, Klaus, "Der japanische Sieg über Rußland (1905) und sein Echo unter den Muslimen", *Welt ties Islams* 21 (1982), 209-239.

—, *Germano-Turcica. Zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den deutschsprachigen Ländern* (Bamberg, 1987).

Krekić, Balisa, *Dubrovnik i Levant (1280-1460)* (Belgrade, 1956); Fransızcası için: *Dubrovnik et le Levant au Moyen-Age* (Paris ve The Hague, 1961)

Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization* (Oxford, 1994).

Lindner, Rudi Paul, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington (Indiana), 1983).

Loos, Milan, *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Prag, 1974).

Mainz, Josef, *Das Osmanische Reiche. Grundlinien seiner Geschichte* (Darmstadt, 1985).

Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878* (Oxford, 1979).

Murphey, Rhoads, *Regional structure in the Ottoman economy: A sultanic memorandum of 1636 A.D. concerning the sources and uses of the tax-farm revenues of Anatolia and the Coastal and Northern Portions of Syria* (Wiesbaden, 1987).

Mustafa Ali, Gelibolulu, *Câmi'u'l-Buhûr Der Mecalis-i Sur*, haz. Ali Öztekin (Ankara, 1996).

Nagel, Tilman, *Staat und Ordnungsgemeinschaft im Islam: Geschichte der politischen Ordnungsvorstellungen der Muslime*, 2 cilt (Münih, 1981).

Nora, Pierre, (ed.), *Les lieux de la memoire, la République, la Nation, les Fiance*, 3 cilt (Paris, 1997).

Obolensky, Dmitri, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism* (Cambridge, 1948).

Özkırımlı, Atilla, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi* (Istanbul, 1982).

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt, (Istanbul, 1983).

Peev, Y., *Islyamut: doktrinalno edinstvo i raznolikost* (Sofya, 1982).

Popovic, Alexandre, "Représentation du passé et transmission de l'identité chez les Musulmans des Balkans. Mythes et réalités", *Les Balkans à l'époque ottomane*, (ed.) Daniel Panzac (*Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, sayı 66, 1992/4), 139-144.

Popovic, Alexandre ve Gilles Veinstein, (ed.) *Bektachiyya. Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* (Istanbul, 1995).

—, *Les voies d'Allah. Les ordres mystiques dans le monde musulman des origines à aujourd'hui* (Paris, 1996).

Preto, Paolo, "Lo spionaggio a Venezia tra mito e realtà", *I Turchi, il Mediterráneo e l'Europa*, (ed.) Giovanna Motta (Milan, 1998), 123-132.

Puech, Henri-Charles ve André Vaillant, *Le Traité Contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre. Traduction et étude* (Paris, 1945).

Rozman, Gilbert, *Urban Networks in Ch'ing China and Tokugawa Japan* (Princeton, 1973).

—, *Urban Networks in Russia 1750-1800 and Premodern Periodization* (Princeton, 1976).

Runciman, Steven, *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947).

Said, Edward, *Orientalism* (New York, 1978).

Schmaus, Alois, "Der Neumanichäismus auf dem Balkan", *Saeculum* 2 (1951), 271-299.

Schöttler, Peter, (ed.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt/Main, 1999).

Singer, Amy, "Tapu Tahrîr Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Tarih* (1990), 95-125.

Sinor, Denis, M. Fuat Köprülü'nün değerlendirmesiyle, *The Origins of the Ottoman Empire; The Seljuks in Anatolia. Their History and Culture According to Local Muslim Sources; Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*, (çev.) Gary Leiset, *Journal of Asian History* 30 (1996), 82-84.

Skinner, G. William, "Marketing and Social Structure in Rural China", *The Journal of Asian Studies* XXIV/1 (1964), 1-43; XXIV/2 (1965), 195-228; XXIV/3 (1965), 363-399.

Steensgaard, Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago, Londra, 1973).

—, "The Seventeenth-century Crisis", *The General Crisis of the Seventeenth Century*, (ed.) Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith (Londra, 1978), 26-57.

Stone, Lawrence, "Prosopography", *The Past and the Present Revisited*, (ed.) Lawrence Stone (Londra, New York, 1987), 45-73.

Sućeska, Avdo, "Bedeutung und Entwicklung des Begriffes A'yān im Osmanischen Reich", *Südost-Forschungen* 25 (1966), 3-26.

Temimi, Abdeljelil, (ed.), *Melanges Prof. Machiel Kiel* (Zaghouan, 1999).

Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class* (New York, 1963).

Tilly, Charles "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In*, (ed.) Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (Cambridge, 1985), 169-191.

Thünen, Johann von, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, (ed.) Hermann Lehmann ve Lutz Werner (Berlin, 1990).

Todorova, Maria, "Language as Cultural Unifier in a Multilingual Setting: The Bulgarian Case During the Nineteenth Century", *East European Politics and Societies* 4 (1990), 439-450.

—, "Bulgarian Historical Writing on the Ottoman Empire", *New Perspectives on Turkey*, sayı 12 (Bahar 1995), 97-118.

—, "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, (ed.) L. Carl Brown (New York, 1996), 45-77.

Togan, İsenbike, "Ottoman History by Inner Asian Norms", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, (ed.) Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (Londra, 1992), 185-210.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Türk tarihi vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya, vilayet, kaza ve nahiye merkezlerinde kitabeler* (İstanbul, 1345/1927).

—, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları zamanında Kütahya Şehri* (İstanbul, 1932).

—, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri* (Ankara, 1937).

—, "On dörtve on beşinci asırlarda Anadolu Beyliklerinde toprak ve halk idaresi", *İkinci Türk Tarih Kongresi. Kongreye sunulan calışmalar* (Ankara, 1943), 499-506.

Vardy, Steven Bela, *The Ottoman Empire in Historiography: a Re-evaluation by Sándor Takáts* (Pittsburg, 1977).

Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi,* (ed. ve çev.) Andreas Tietze (İstanbul, 1991).

Velkov, Asparuch, *Vidove osmanoturski dokumenti. Prinos kum osmanoturskata diplomatika* (Sofya, 1986).

Vovelle, Michel, *Ideologies et mentalités* (Paris, 1982).

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System,* 3 cilt (New York, 1974, 1980, 1989).

Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford, 1976).

Weber, Max, *The Theory of Social and Economic Organization,* (çev.) A. M. Henderson ve Talcott Parsons, (ed.) ve giriş Talcott Parsons (New York, Londra, 1964).

Werner, Ernst, "Geschichte des mittelalterlichen Dualismus: neue Fakten und alte Konzepte", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 23 (1975), 538-551.

Wieviorka, Annette, *L'ère du témoin* (Paris, 1998).

Wittek, Paul, *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westklainasiens im 13.-15. Jahrhundert* (Amsterdam, 1934; yeniden basım 1967).

[Yaltkaya], M. Şerefeddin "Selçukiler devrinde mezahib", *Türkiyat mecmuası* 5 (1925), 101-118.

Yıldırım, Onur, "Scholars, Diplomats and Refugees: A Historical Study of the Turco Greek Population Exchange, 1922-1923", doktora tezi, Princeton Üniversitesi.

Zarcone, Thierry, *Mystiques, philosophes et franc-maçons en Islam* (Paris, İstanbul, 1993).

2. Güneydoğu Avrupa, genel

Adanır, Fikret, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule", *The Origins of Backwardness in Eastern Europe,* (ed.) Daniel Chirot (Berkeley ve Los Angeles, 1989), 131-176.

Ágoston, Gábor, "Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power", *The Turkish Studies Association Bulletin* 22,1 (1998), 126-141.

Bartl, Peter, "Kryptochristentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien", *Grazer und Münchener Balkanologische Studien* (Münih, 1967).

Castellan, Georges, *Histoire des Balkans, XIVe-XIXe siècle* (Paris, 1991).

Clayer, Nathalie, "Des agents du pouvoir ottoman dans les Balkans-les Halvetis, *Les Balkans à l'époque ottomane,* (ed.) Daniel Panzac (= *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée,* sayı 66, 1992/4), 21-29.

—, *Mystiques, état et société: Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours* (Leiden, 1994).

Crampton, Richard J., *Eastern Europe in the Twentieth Century* (Londra, New York, 1994).

Filipović, Milenko M., "Volksglauben auf dem Balkan", *Südost-Forschungen* 19 (1960), 239-262.

Filipović, Nedim, "A Contribution to the Problem of Islamization in the Balkans under the Ottoman Rule", *Ottoman Rule in Middle Europe and the Balkans in the 16th and the 17th Centuries* (Prag, 1978), 305-378.

Frasheri, K., *Istorija Albanii* (Tirana, 1964).

Hering, Gunnar, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südost- europas", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, (ed.) Hans Georg Majer (Münih, 1989), 355-380.

Höpken, Wolfgang, "Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jahrhundert)", *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa*, (ed.) Wolfgang Höpken (Leipzig, 1996), 1-24.

Hösch, Edgar ve Karl Nehring, (ed.), *Historische Bücherkunde Südosteuropa*, I I / l: *Osmanisches Reich, Makedonien, Albanien* (Münih, 1988).

Islami, S. ve K. Frasheri, *Historia e Shqipërisë*, 1 (Tirana, 1959).

Jelavich, Barbara, *History of the Balkans*, 2 cilt (Cambridge, 1983).

Kaleshi, Hasan, "Das Türkische Vordringen auf dem Balkan und die Islamisierung: Faktoren für die Erhaltung der ethnischen und nationalen Existenz des albanischen Volkes", *Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit. Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet*, (ed.) Peter Bartl ve H. Glassl (Münih, 1975), 125-138.

Karpat, Kemal, "Millets and Nationality: 'The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (ed.) Benjamin Braude ve Bernard Lewis (Londra, New York 1982), 1. cilt, 141-170.

Käser, Karl, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung* (Viyana, Köln, 1990).

Kiel, Machiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912* (Istanbul, 1410/1990).

Kissling, Hans Joachim, "Begleittexte zu Derwischfilmen über den Rufa'îye und Chalvetî-Orden", *a.g.e., Dissertations orientales et balcanicae collecta*, 1. cilt: *Das Derwischtum* (Münih, 1986), 422-434.

Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-78 Osmanlı-Rus harbinin sebepleri", *Belleten* 26 (1962), 567-592.

Majer, Hans Georg, (ed.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* (Münih, 1989).

Matei, Ion, "Contributions aux débuts des études de turcologie en Roumanie, XVe-XVIIIe siècles", *Revue des Etudes sud-est européennes* 26, 2 (1988), 99-111.

Matkovski, Aleksandar, "Yurutsite od Makedoniya vo nekoi turski dokumenti", *Etnogeneza na yurutsite i nivnoto naseluvanye na Balkanot* (Üsküp, 1986).

McNeill, William, *Europe's Steppe Frontier 1500-1800* (Chicago, Londra, 1964).

McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for land, 1600-1800* (Cambridge, Paris, 1981).

Memişoğlu, N., *Pomaklara dair. Rumeli'nde bırakılanlar* (Istanbul, 1975); İngilizcesi için: *Pages from the History of Pomak Turks* (Ankara, 1991).

Ostapchuk, Victor, "The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628", doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1989.

Pach, Pál Zsigmond, *The Role of East-Central Europe in International Trade. 16th and 17th Centuries* (Budapeşte, 1970).

Palairet, Michael, *The Balkan Economies c. 1800-1914. Evolution without Development* (Cambridge, 1997).

Pavlović, Dragutin, *Pokret u Bosni i Albaniji protiv reforama Mahmuda II* (Belgrad, 1923).

Pippidi, Andrei, "Phanar, Phanariotes, Phanariotisme", *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 13,2 (1975), 231-239; a.g.e., *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne* (Bükreş, Paris, 1980), 341-350.

Pollo, S. ve A. Puto, *Histoire de l'Albanie des origines à nos jours* (Roanne, 1974).

Popovic, Alexandre, *L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane* (Berlin - Wiesbaden, 1986).

Pulaha, Selami, *Le cadastre de l'an 1485 du sandjak de Shkoder* (Tirana, 1974).

—, *Té dhéna ekonomike dhe demografike pér krahinën e Opoljës né gjysmén e dytété shek. XVI* (Scutari, 1975).

—, *Aspects de démographie historique des contrées albanaises pendant les XVe-XVIe siècles* (Tirana, 1984).

Reiter, Norbert, "Sprache in nationaler Funktion" *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, (ed.) Klaus-Detlev Grothusen (Göttingen, 1974), 104-115.

Skendi, Stavro, *Balkan Cultural Studies* (New York, 1980).

Stanescu, Eugen, "Préphanariotes et Phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVIIe-XVIIIe siècles", *Actes du symposium gréco-roumain sur "L'Epoque des Phanariotes"* (Selanik, 1974), 347-378.

Stoianovich, Traian, *Balkan Worlds. The First and Last Europe* (New York, Londra, 1994).

Sugar, Peter, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle, Londra, 1977).

Sundhaussen, Holm, "Nationsbildung und Nationalismus im Donau-Balkan-Raum", *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 48 (1993), 234-258.

—, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* (Münih, 1973).

Todorov, Nikolay ve Asparuh Velkov, *Situation démographique de la péninsule balkanique fin du XVe s.-début de XVIe siecle* (Sofya, 1988).

Vasić, Milan, "The Process of Islamization of the Balkan Peninsula", Graz Üniversitesi, Tarih enstitüsü'nün güneydoğu Avrupa'yla ilgili bölümünün kuruluşunun 15. yıldönümünde sunulan makale (Graz, 1985).

—, *Der Islamisierungsprozess auf der Balkanhalbinsel.* Vortrag gehalten anläßlich der Feier des ls-jährigen Bestehens der Abteilung für Südosteuropäische Geschichte der Universität Graz (Graz, 1985).

Velkov, Asparuh, *vd, Osmanski izvori zu isljamizatsionnile protscesi na Balkanite (XV-XIX v.)* (Sofya, 1990).

Vryonis Jr, Speros, "Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th to 16th Centuries", *Aspects of the Balkans. Continuity and Change*, (ed.) Henrik Birnbaum ve Speros Vryonis Jr. (Paris, The Hague, 1972), 151-176.

Zamputi, I., *Përpjekjet e Shqiptarëvë për biri ne dy shekujt e parë të sundimit otoman* (Tirana, 1961).

Zhelyazkova, Antonina, "Nekotorye aspekty rasprostraneniya islama na Balkanskom poluostrove v 15-18 vv.", *Osmanskaya imperiya: sistema gossudarstvennogo upravleniya, social'nye i etnoreligioznye problemy* (Moskova, 1986), 103-04.

—, *Razproslranenie na islyama v Zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast, XV-XVIII vek* (Sofya 1990).

3. Osmanlı Tarihi, genel

Abu-Manneh, Butrus, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams* 34 (1994), 173-203.

Adanır, Fikret, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908* (Wiesbaden, 1979).

—, "Christliche Rekruten unter dem Halbmond: Zum Problem der Militärdienstpflicht für Nichtmuslime im spätosmanischen Reich", *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. Festschrift zum 70. Geburtstag von Emmanuel Turczynski,* (ed.) Gerhard Grimm (Münih, 1989), 153-164.

—, "The Ottoman Peasantries, c. 1360-c. 1860", *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries,* (ed.) Tom Scott (Londra, New York, 1998), 269-310.

Akçura, Yusuf, *Osmanlı Devletinin dağılma devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)* (yeniden basım, Ankara, 1985).

Akdağ, Mustafa, *Celâli isyanları (1550-1603)* (Ankara, 1963).

Aksan, Virginia, "Locating the Ottomans among Early Modern Empires," *Journal of European Military History* 3 (1999), sayı 2, 103-134.

—, "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century," *Arming the State,* (ed.) Erik J. Zürcher (Londra, 1999), 21-33.

Akşin, Sina, "Siyasal Tarih" *Türkiye Tarihi,* 3: *Osmanlı Devleti 1600-1908,* (ed.) Sina Akşin (İstanbul, 1988).

Aktepe, M. Münir, *Patrona isyanı (1730)* (İstanbul, 1958).

—, "Mustafa Paşa, Kemankeş, Kara", *İslâm Ansiklopedisi,* 8. cilt (İstanbul, 1960), 730-732.

—, "Vak'anüvis Ahmed Lütfi ve tarihi hakkında bazı bilgiler", *Tarih Enstitüsü dergisi* 10-11 (1981), 121-152.

Aktüre, Sevgi, *On dokuzuncu yüzyıl sonunda Anadolu kenti. Mekansal yapı çözümlemesi* (Ankara, 1978).

[Ali Bey], *Ertuğrul süvarisi Ali Bey'den Ayşe Hanım'a mektuplar,* (ed.) Canan Eronat (İstanbul, 1995).

Altay, Hamit, "Bizde ıslahat ve Halil Hamit Paşa", *Kaynak* VII-VIII, 87 (1940), 88-89.

[Altınay], Ahmed Refik, "Osman Oğulları", *Türk tarihinin ana hatları,* (İstanbul, 1930).

—, *Onbirinci asr-i hicrî'de İstanbul hayatı (1592-1688)* (yeniden basım, İstanbul, 1988).

—, *Onikinci asr-ı hicrî'de İstanbul hayatı (1689-1785)* (yeniden basım, İstanbul, 1988).

—, *Onüçüncü asr-ı hicrî'de İstanbul hayatı (1780-1882)* (yeniden basım, İstanbul. 1988)

—, *Onuncu asr-ı hicrî'de İstanbul hayatı (1495-1591)* (yeniden basım, İstanbul. 1988).

Altundağ, Şinâsî, "Mehmed Ali Paşa", *İslâm ansiklopedisi*, 7. cilt (İstanbul, 1986), 566-579.

Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden, 1992).

Artan, Tülay, (ed.), *Onsekizinci Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam* (İstanbul, 1998).

[Aziz Efendi], *Kanûn-nâme-i Sultani li'Aziz Efendi: Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman*, (ed.) Rhoads Murphey (Cambridge MA, 1985).

Babinger, Franz, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* (Leipzig, 1919).

—, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927).

—, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende* (Münih, 1953).

Bacqué-Grammont, Jean Louis vd., "Dervishes et cimetières ottomans, le tekke Bektachi de Merdivenköy", *Analolia Moderna* 2 (1991), 29-135.

Bacqué-Grammont, Jean Louis ve Aksel Tibet, (ed.) *Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique/İslâm dünyasında mezarlıklar ve defin gelenekleri*, 2 cilt (Ankara, 1996).

Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-18119)*, (Ankara, 1983).

Balivet, Michel, *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie du Cheikh Bedreddin le "Hallâj des Turcs" (1358/59-1416)* (İstanbul, 1995).

Balletto, L. ve G. Pistarino, "1453: De Péra gréco-genoise à Galata turque", *Kulturni, istoricheski i etnopoliticheski otnoshenija mezhdu khristianstvoto i islyama na Balkanite XIV-XV vek.* (Sofya, 1995), 153-163.

Barkan, Ömer Lütfi, "Türk-İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller, I: Malikâne-divani sistemi", *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası* 2 (1932-39), 119-185.

—, "Notes sur les routes de commerce orientales", *İstanbul Üniversilesi İktisat Fakültesi mecmuası* 1 (1939-40), 322-328.

—, "Osmanlı İmparatorluğunun toprak vakıflarının idarî malî muhtariyeti meselesi" *Türk hukuk tarihi dergisi* 1 (1941-42), 11-25.

—, *XV ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukuki ve mali esasları* (İstanbul, 1943).

—, "XVI. asrın başında Rumeli'de nüfusun yayılış tarzını gösterir harita", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mecmuası* II (1949-1950)

—, "H. 933-934 (M. 1527-1528) malî yılına ait bir bütçe örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mecmuası* 15 (1953-5), 251-257.

—, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler", *Vakıflar dergisi* 2 (1942), 279-386.

—, "Osmanlı İmparatorluğunda kuruluş devrinin toprak meseleleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937. Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan tebliğler* (İstanbul, 1943).

—, "Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi mecmuası* 11 (1949-50), 524-69; 13 (1951-52), 56-78; 15 (1953-54), 209-237.

—, "La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II", *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi mecmuası* 12 (1951), 172-191.

—, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *Istanbul Üniversilesi Iktisat Fakültesi mecmuası* 23, 1-2 (1962-63), 239-296.

—, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), 3-28.

—, "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat, lüzumu yıldönümü münasebetiyle* (İstanbul, 1940), 321-421 (*a.g.e., Türkiye'de toprak meselesi*, İstanbul, 1980, 291-375).

Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi, (ed.), *İstanbul vakıfları tahrir defteri, 953 (1546) tarihli* (İstanbul, 1970).

Barkey, Karen, *Bandits and bureaucrats. The Ottoman route to state centralization.* (Ithaca, Londra, 1994).

Baysun, M. Cavid, "Murad IV", *İslâm ansiklopedisi*, 8. cilt (İstanbul, 1960), 625-647.

Beldiceanu, Nicoară, *les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibl. nationale à Paris, I: Actes de Mehmed II et de Bayezid II et du ms. fonds turc ancien 39* (Paris, 1960).

—, "Margarid: un timar monastique", *Revue des études byzantines* 33 (1975), 213-214.

—, *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe début XVIe siècle)* (Wiesbaden, 1980).
Beldiceanu, Nicoară ve Irène Beldiceanu-Steinherr, "Recherche sur la province de Qaraman au XVIe siècle", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 11 (1968), 1-129.

Beldiceanu-Steinherr, Irène "Un acte concernant la surveillance des Dardanelles", *Bulletin d'études orientales, Institut français de Damas* 24 (1977), 17-24.

Benlisoy, Y. ve T., Macar, *Fener Patrikhanesi* (Ankara, 1996).

Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey* (Montréal, 1964).

Beydilli, Kemal, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik* (Münih, 1976).

—, "Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosuniyan)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih dergisi* 34 (1984), 247-314.

—, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar. XVIII. yüzyılda Osmanlı-Prusya münasebetleri* (İstanbul, 1985).

—, "Küçük Kaynarca'dan yıkılışa", *Osmanlı Devleti ve medeniyeti tarihi*, (ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, 1. cilt (İstanbul, 1994), 66-135.

—, *Türk bilim ve matbaacılık tarihinde Mühendishane: Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)* (İstanbul, 1995).

Binark, İsmet vd., (ed.), *3 Numaralı Mühimme Defteri (966- 968/1558-1560)*, 2 cilt (Ankara, 1993).

—, (ed.), *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-66)* (Ankara, 1994).

—, (ed.), *6 Numaralı Mühimme Defteri 972/1564-65*, 3 cilt (Ankara, 1995).

Bombaci, Alessio, *Histoire de la littérature turque*, (çev.) Irène Mélikoff (Paris, 1968).

Boubaker, Sadok, "Le transfert des capitaux entre l'Empire ottoman et l'Europe, l'utilisation de la lettre de change: l'exemple de la Societe Garavaque et Cusson à Smyrne (1760 1772)", *Histoire sociale et informatique: problèmes de méthode et applications thématiques*, (ed.) Abdelhamid Henia (Zaghouan, 1997), 37-58.

Boubaker, Sadok, *la régence de Tunis au XVIIe siècle: ses relations commerciales avec les ports de l'Europe méditerranéenne, Marseille et Livourne* (Zaghouan, 1987).

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki durumu* (Ankara, 1989).

Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, 2 cilt (New York, Londra, 1982).

Braude, Benjamin, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650, A Study in Undevelopment", 2, 3 (1979), 437-454.

—, "Foundation Myths of the *Millet* System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (ed.) Benjamin Braude ve Bernard Lewis (Londra, New York, 1982), 1. cilt,, 69-88.

Bruinessen, Martin M. van, *Agha, Scheich und Staat, Politik und Gesellschaft Kurdistans* (Berlin, 1989).

Brummett, Palmira, *Ottoman Sea Power and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany NY, 1994).

[Ca'fer Efendi], *Risale-i mi'mariyye, an Early-seventeenth-century Ottoman Treatise on Architecture*, (çev.) Howard Crane (Leiden, 1987).

Cevdet Paşa, Ahmed, *Vekayi-i Devlet-i Aliye*, I (İstanbul, 1271).

—, *Ta'rih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, I (Dersaadet, 1309).

—, *Ma'rûzât*, (ed.) Yusuf Halaçoğlu (İstanbul, 1980).

—, *Tezâkir*, (ed.) Cavid Baysun (yeniden basım, Ankara 1986).

Cezar, Mustafa, *Osmanlı tarihinde levendler* (İstanbul, 1965).

Cezar, Yavuz, *Osmanlı malîyesinde bunalım ve değişim dönemi (XVIII.yy.dan Tanzimat'a malî tarih)* (İstanbul, 1986).

—, "Osmanlı Devleti'nin merkez malî bürokrasi tarihine giriş: XIII. yüzyılda Bâb-ı Defterî", *Toplum ve ekonomi* 4 (1993), 129-160.

—, "Osmanlı geleneksel malî örgütünde çözülme yılları: Tanzimat öncesinde Bâb-ı Defterî", *Toplum ve Ekonomi* 7 (1994), 127-159.

—, "18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı taşrasında oluşan yeni mali sektörün mahiyet ve büyüklüğü üzerine", *Toplum ve ekonomi* 9 (1996), 89-144.

Çizakça, Murat, "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy," 8,3 (1985), 353-378.

—, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (ed.) H. İslamoğlu-Inan (Cambridge, 1987), 247-261.

—, *A Comparative Evolution of Business Partnerships, The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives* (Leiden, 1996).

Dalsar, Fahri, *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik* (İstanbul, 1960).

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, 5 cilt (İstanbul, 1971).

Darkot, Besim, "Serez", *İslâm ansiklopedisi*, 10. cilt (İstanbul, 1966), 516-518.

Darling, Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (Leiden, 1996).

Davison, Roderic H, *Reform in the Ottoman Empire. 1856-1876* (New York, 1973).

—, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923. The Impact of the West* (Austin, 1990).

Deringil, Selim, "19. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu'na göç olgusu üzerine bazı düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan* (İstanbul, 1991), 435-442.

—, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle Eastern Studies* 23 (1991), 345-359.

—, "The Ottoman Origins of Turkish Nationalism, Namık Kemal to Mustafa Kemal", *European History Quarterly* 23 (1993), 165-191.

—, *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimization of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (Londra, 1998).

[Dernschwam, H.] *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, (ed.) Franz Babinger (Münih, 1923).

Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore, 1963).

D'Ohsson, Mouradjea, *Tableau général de l'Empire ottoman*, 2. baskı, 7 cilt (Paris, 1788-1824).

Duman, Yüksel, "Local Notables, Textile and Copper Manufacturing in Tokat", doktora tezi, State University of New York, Binghamton, 1998.

Efdal üd-Din, *Abdurrahman Şeref Efendi: Tercüme-i hali. Hayat-ı resmiye ve hususiye* (İstanbul, 1927).

Eldem, Edhem, *135 yıllık bir hazine: Osmanlı Bankası arşivinde tarihten izler* (İstanbul, 1997).

—, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir and Istanbul* (Cambridge, 1999).

Emecen, Feridun, *Unutulmuş bir cemaat: Manisa yahudileri* (İstanbul, 1997).

[Enveri], *le destan d'Umur Pacha [Düsturname-i Enveri]*, (çev.) Irène Mélikoff-Sayar (Paris, 1954).

Erdem, Hakan, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (Londra, 1996)

Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 23 (1980), 267-303.

Ergenç, Özer, *Osmanlı klasik dönemi kent tarihçiliğine katkı: XVI. yüzyılda Ankara ve Konya* (Ankara, 1995).

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye maarif tarihi* (yeniden basım, İstanbul, 1977).

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde gayrimüslim tebaanın yönetimi* (İstanbul, 1990).

Evin, Ahmet Ö., *Origins and Development of the Turkish Novel* (Minneapolis, 1983).

Evliya Çelebi, *Seyahatname* VIII (İstanbul, 1928).

—, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*. (ed. ve çev.) Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten (Leiden, 1988).

—, *Evliya Çelebi in Bitlis*. (ed. ve çev.) Robert Dankoff (Leiden, 1990).

—, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels (Seyahat-name)*, (ed. ve çev.) Robert Dankoff (New York, 1991).

Fabris, Maria Pia Pedani, *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia* (Venedik, 1994).

Fadeeva, Irina Evgenevna, *Midhat-pasha. Zhizn' i deyatel'nost'* (Moskova, 1977).

—, *Offitsial'nye doktriny v ideologii i polilike Osmanskoy imperii (Osmanizm-Panislamizm)* (Moskova, 1985).

Fadeeva, Irma L'vovna, *Osmanskaya imperiya i anglo-turetskie otnosheniya v seredine XIX v.* (Moskova, 1982).

Faroqhi, Suraiya, *Der Bektaschi-Orden in Anatolien (vom späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826)* (Viyana, 1981).

—, "The Early History of the Balkan Fairs" *Südost Forschungen*, 37 (1978), 50-68.

—, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth-Century Anatolia", *International Journal of Turkish Studies* I/1 (1979-80), 19-53.

—, "İstanbul'un iaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk limanı", *Gelişme dergisi, iktisat tarihi özel sayısı* (1980), 139-154.

—, "Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Ankara kenti ve kırsal çevresi", *Tarih içinde Ankara*, (ed.) İlhan Tekeli ve Erdal Yavuz (Ankara, 1984), 61-88.

—, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge, 1984).

—, "Town Officials, Tımar-holders and Taxation: The Late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum", *Turcica* 18 (1986), 53-82.

—, *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri* (Cambridge, 1987).

—, "In Search of Ottoman History", *Journal of Peasant Studies* 10, 3-4 (1991) ve *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, (ed.) Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (Londra. 1992), 211-241.

—, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570 1650)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 34 (1992), 1-39.

—, "Räuber, Rebellen und Obrigkeit im osmanischen Anatolien", *Periplus* 3 (1993), 31-46.

—, "Bursa at the Crossroads: Iranian Silk, European Competition and the Local Economy 1470-1700", *Making a Living in the Ottoman Lands 1480-1820* (İstanbul, 1995), 113- 148.

—, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich* (Münih, 1995).

Feroz Ahmad, "War and Society under the Young Turks, 1908-18", XI/2 (Bahar 1988), 265-286.

Filipović, Nedim, *Princ Musa i Sejh Bedreddin* (Saraybosna, 1971).

Findley, Carter, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton NJ, 1980).

—, *Ottoman Civil Officialdom. A Social History* (Princeton NJ, 1989).

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, 2 cilt (Viyana, 1988).

Fleet, Kate, *Europeans and Islamic Trade in the Early Ottoman State, The Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge, 1999).

Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton NJ, 1986).

—, "Das Wilayet von Temeschwar zur Zeit der osmanischen Eroberung", *Südost-Forschungen* 55 (1996), 25-44.

Frangakis-Syrett, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)* (Atina, 1992).

Gazioğlu, Ahmet C, *The Turks in Cyprus. A Province of the Ottoman Empire (1571-1878)* (Londra, 1990).

Gdoura, Wahid, *Le début de l'imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie: évolution de l'environnement culturel (1706-1785)* (Tunus, 1985).

Gedikli, Fethi, *Osmanlı şirket kültürü: XVI.-XVII. yüzyıllarda mudârebe uygulaması* (İstanbul, 1998).

Genç, Mehmet, "Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi", *Türkiye iktisat tarihi semineri. Metinler-Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, (ed.) Osman Okyar ve Ünal Nabantoğlu (Ankara, 1975), 231-296.

—, "XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve savaş", *Yapıt. Toplumsal araştırmalar Dergisi* 49,4 (1984), 52-61; 50,5 (1984), 86-93; Fransızcası için: "L'économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle", *Turcica* 27 (1995), 177-196.

Georgeon, François, *Aux origines du nationalisme turc. Yusuf Akçura 1876-1935* (Paris, 1980). Türkçesi için: (çev.) Alev Er, *Türk milliyetçiliğinin kökenleri. Yusuf Akçura 1876-1935* (Ankara, 1986).

Georgion, François ve Paul Dumont, (ed.), *Vivre dans l'Empire ottoman: sociabilités et relations intercommunautaire (XVIIIe-XIXe siècles)* (Paris, 1997).

Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies* 12 (1980), 231-244.

—, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs, 1988).

—, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany NY, 1994).

Geze, Fredrik [Friedrich Giese], "Osmanlı imparatorluğunun teşekkülü meselesi", *Türkiyat mecmuası* 1 (1925), 151-173.

Gibbons, Herbert, *The Foundation of the Ottoman Empire* (Oxford, 1916).

Göçek, Fatma Müge, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York, 1996).

Goffman, Daniel, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle, 1990).

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak* (yeniden basım, İstanbul, 1960).

Gökbilgin, M. Tayyib, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan* (İstanbul, 1957).

—, *XV.-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar, mülkler, mukataalar* (İstanbul, 1958).

Gökçen, İbrahim, *Manisa tarihinde vakıflar ve hayırlar (Hicrî 954-1060)* (İstanbul, 1946).

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmiler* (İstanbul, 1931).

—, *Yunus Emre: Hayatı* (İstanbul, 1936).

Göyünç, Nejat, "Yurtluk-Ocaklık deyimleri hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütokoğlu'na armağan* (İstanbul, 1991), 269-277.

—, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul, 1969).

Göyünç, Nejat ve Wolf Dieter Hütteroth, *Land an der Grenze: Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert* (İstanbul, 1997).

Gran, Peter, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840* (Austin, Londra. 1979).

Greene, Molly, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton, 2000).

Groot, Alexander de, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630* (Leiden ve İstanbul, 1978).

Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik serüveni* (İstanbul, 2000).

Hacısalihoğlu, Mehmet, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*, doktora tezi, Münih Üniversitesi, 2001.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi* (Ankara, 1988).

Hammer[-Purgstall], Joseph von, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze, 2 cilt (Viyana, 1815; yeniden basım, Hildesheim, 1963).

—, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven, 10 cilt (Pest, 1827-1835; yeniden basım, Graz, 1963).

Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Londra, 2001).

—, *The Young Turks in Opposition* (New York ve Oxford, 1995).

Har-el, Shai, *Struggle for Domination in the Middle East. The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491* (Leiden, 1995).

Hartmann, Richard, "Murad IV. und das arabische Beduinentum", *Festschrift für Friedrich Giese* (= *Welt des Islams*, Sonderband) (Leipzig, 1941), 84-97.

Hasluck, F. W., *Christianity and Islam under the Sultans*, (ed.) Margaret Hasluck, 2 cilt (Oxford, 1929).

Hayrullah, *Ta'rîh-i Devlet-i Alîye ve Seniye-i Osmaniye* 1. cilt (İstanbul, 1271).

Herzog, Christoph, *Geschichte und Ideologie: Mehmed Murad und Celal Nuri über die historischen Ursachen des osmanischen Niedergangs* (Berlin, 1996).

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (ed.) V. L. Ménage (Oxford, 1973).

Heywood, Colin, "Between Historical Myth and 'Mythohistory': the Limits of Ottoman History", *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988), 315-345.

İbn-i Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, I-II, (ed.) Şerafettin Turan (Ankara, 1970-1983).

Imber, Colin, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica* 19 (1987), 7-27.

—, The *Ottoman Empire 1300-1481* (Istanbul, 1990).

—, "Canon and Apocrypha in Early Ottoman History", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (Istanbul, 1994), 118-137.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar meselesi* (Ankara, 1943; yeniden basım, Istanbul, 1992).

—, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga Kanalı teşebbüsü", *Belleten* 12 (1948), 349-402.

—, "Stefan Duşan'dan Osmanlı imparatorluğuna: XV. asırda Rumeli'de Hıristiyan sipahiler ve menşeleri", *Fuad Köprülü armağanı/Mélanges Fuad Köprülü* (Istanbul, 1953), 207-248; yeniden basım, *a.g.e., Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar* (Ankara, 1954), 137-184, ve *a.g.e., Osmanlı imparatorluğu. Toplum ve ekonomi* (Istanbul, 1993), 67-108.

—, "15. asır Türkiye iktisadî ve içtimaî tarihi kaynakları", *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mecmuası* 15 (1953-54), 51-57.

—, *Hicrî 835 tarihli süret-i defter-i sancak-i Arvanid* (Ankara, 1954).

—, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954), 103-129.

—, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3 (1960), 131-147.

—, "Bursa. XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar", *Belleten* 24 (1960), 45-102.

—, "The Rise of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*, (ed.) Bernard Lewis ve Peter M. Holt (Londra, 1962).

—, "Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkiler" *Belleten* 28 (1964), 623-690.

—, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* 29 (1969), 97-140.

—, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-70), 231-249.

—, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (ed.) M. A. Cook (Oxford, 1970), 207-218.

—, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy* (Londra, 1978).

—, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 283-337.

—, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Première rencontre internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne*, (ed.) Edhem Eldem (Istanbul, 1991), 17-116.

—, "How to Read 'Âshık Pasha-zâde's History", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (Istanbul, 1994), 139-156.

—, "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society* (Bloomington, 1993).

—, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600* (Londra, 1973; yeniden basım, Londra, 1994).

—, "Djizya; ii – Ottoman", *Encyclopaedia of Islam*, (ed.), 2. cilt (1997), 562-566.

İnalcık, Halil, ve Donald Ouataert, (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge, 1994).

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri (1877-1890)* (Ankara, 1994).

İslamoğlu-İnan, Huri, (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge, Paris, 1987).

—, *State and Peasant in the Ottoman Empire. Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden, 1994).

Itzkowitz, Norman "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studia Islamica* 16 (1962), 73-94.

Jack, J. H, (ed.), *Reise des K. franzōsischen Gesandtschafts-Secretārs und Geographen Nikolaus von Nikolai von Marseille nach Konstantinopel 1551.* Taschenbibliothek der wichtigsten und interessantesten Reisen in die Türkey, 1.Theil (Graz, 1831).

Jacob, Georg, *Türkische Literaturgeschichte in Einzeldarstellungen, I: Das türkische Schattentheater* (Berlin, 1900).

Jennings, Ronald, "The Judical Registers (Şeri Mahkeme Sicilleri) of Kayseri (1590-1630) as a Source for Ottoman History", doktora tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1972.

—, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18 (1975), 53-114.

Jorga, Nicolae, *Geschichte des Osmanischen Reiches, nach den Quellen dargestellt*, 5 cilt (Gotha, 1908-1913; yeniden basım, Darmstadt, 1990).

Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton NJ, 1996).

Kafadar, Cemal, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *Raiyyet Rūsūmu, Essays Presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students* (=*Journal of Turkish Studies* 10, 1986), 191-218.

—, "Self and Others: the Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica* 49 (1989), 121-150.

—, "'Osman Beg and his Uncle: Murder in the Family?", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber, (Istanbul, 1994), 157-163.

—, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles, Londra 1995).

Kal'a, Ahmet vd., (ed.), *Istanbul külliyatı, I: Istanbul ahkām defterleri* (İstanbul, 1997).

Kansu, Aykut, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908- 1913* (Leiden, 2000).

Kaptein, Laban, *Eindtijd en Antichrist (ad-Daǧǧāl) in de Islam. Eschatologie bij Ahmed Bīcān (ca 1466)* (Leiden, 1997).

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı tarihi V: Nizamı Cedid ve Tanzimat devirleri (1789-1856)* (Ankara, 1947).

Karpat, Kemal, "The Ottoman Attitude towards the Resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian Occupation in 1878" *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni I Hercegovini,* (ed.) Milorad Ekmečić (Saraybosna, 1979), 147-172.

—, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics* (Madison, 1985).

—, "'The *hijra* from Russia and the Balkans: the Process of Self-definition in the Late Ottoman State", *Muslim Travellers. Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination,* (ed.) Dale F. Eickelman ve James Piscatori (Londra, 1990), 131-152.

Kaynar, Reşat, *Reşid Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 21985).

Kemal, Namık, *Celal ūd'din Harezmşah* (n.l., 1292).

—, *Osmanlı Tarihi,* 1 (İstanbul, 1326).

Köhbach, Markus, *Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa* (Viyana, 1994).

Koloğlu, Orhan, *Takvimi Vekayi: Türk basınında 150 yıl, 1831-1981* (Ankara, 1981).

[Köprülü, Fuat] Köprülüzade Mehmet Fuat, "Bizde tarih ve müverrihler", *Bilgi mecmuası* 5 (1913), 187-190.

—, *Les origines de l'Empire ottoman* (İstanbul, 1935); Türkçesi için: *Osmanlı Devletinin kuruluşu* (Ankara, 1959).

Köprülü, M. Fuat, "Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri", *Belleten* 7 (1943), 219-303.

Kós, Károly, *Sztambul. Varostörténet és architektura* (Budapeşte, İstanbul, 1918); Türkçesi için: *İstanbul. Şehir tarihi ve mimarisi,* (çev.) Naciye Güngörmüş (Ankara, 1995).

Köseoğlu, Neşet, "Üçüncü Selim devrinin ıslahatçısı: Şeyhülislam Mustafa", *Ün* V/2, sayı 21 (Ocak 1935).

Kreiser, Klaus, "Über den Kernraum des Osmanischen Reiches", *Die Türkei in Europa,* (ed.) Klaus-Detlev Grothusen (Göttingen, 1979), 53-63.

—, *Istanbul und das Osmanische Reich. Derwischwesen, Baugeschichte, Inschriftenkunde* (İstanbul, 1995).

—, *Der Osmanische Staat 1300-1922* (Münih, 2001).

Kunt, İ. Metin, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974), 233-239.

—, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650* (New York, 1983).

—, "Ottoman Names and Ottoman Ages", *Raiyyet Rüsumu: Essays Presented to Halil Inalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students* (= *Journal of Turkish Studies* 10, 1986), 227-234.

Kurat, Akdes [Nimet], *İsveç Kıralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu,* 2 cilt. (Ankara, 1943).

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-Iran siyâsi münasebetleri,* 1: *1578-1590* (İstanbul, 1962).

—, "Vekayinüvis", *Islam ansiklopedisi* 13 (Istanbul, 1986), 282-283.

Kuyulu, Inci, *Kara Osmanoğlu ailesine ait mimari eserler* (Ankara, 1992).

Lefebvre, Marie-Magdeleine, "Actes ottomans concernant Gallipoli, la mer Egée et la Grèce au XVIe siècle", *Südost-Forschungen* 17 (1983), 129-130.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford, Londra, New York, 1961).

Lindner, Rudi Paul, "Beginning Ottoman History", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage,* (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (Istanbul, 1994), 199-208.

Lowry, Heath W., "Portrait of a City. The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1478", *Diptycha* 2 (1980-81), 254-293.

—, "A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries under Ottoman Rule (ca. 1520)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 73 (1981), 114-134.

—, "Changes in Fifteenth Century Ottoman Peasant Taxation: the Case Study of Radilofo (Radolibos)", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society,* (ed.) Anthony Bryer ve Heath Lowry (Birmingham, Washington, 1986), 23-35.

—, "'From Lesser Wars to the Mightiest War': The Ottoman Coquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century", *Continuity and Change,* 323-338.

—, "Privilege and Property in Ottoman Maçuka in the Opening Decades of the Turkokratia: 1461-1553", *Continuity and Change,* 97-128.

—, "The Island of Limnos. A Case Study on the Continuity of Byzantine Forms under Ottoman Rule", *Continuity and Change,* 235-260.

—, "The Fate of Byzantine Monastic Properties under the Ottomans: Examples from Mount Athos, Limnos and Trabzon", *Byzantinische Forschungen* 16 (1990), 275-311.

—, "The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *a.g.e., Studies in Defterology* (Istanbul, 1992), 3-18.

Lybyer, Albert Howe, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge MA, 1913).

Macfie, A. L., *The End of the Ottoman Empire* (Harlow/Essex, 1998).

Majer, Hans Georg, "17. yüzyılın sonlarında Avusturya ve Osmanlı ordularının seferdeki lojistik sorunları", *Osmanlı araştırmaları* 2 (1981), 185-194.

—, "Der Tod im Mörser: eine Strafe für osmanische Schejchülislame?", *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. Festschrift zum 70. Geburtstag von Emanuel Turczynski,* (ed.) Gerhart Grimm (Münih, 1989), 141-152.

Mantran, Robert, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionelle, économique et sociale* (Paris, Istanbul, 1962).

Mardin, Ebül'ula, *Medeni hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (Istanbul, 1946).

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, 1962).

—, *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908* (Ankara, 1964).

Matkovski, Aleksandar, "Prilog pitanju devşirme", *Prilozi za Orjentalnu Filologiju* 14-15 (1969), 276-277.

Matthews, Joyce, "Toward an Isolario of the Ottoman Inheritance Inventory, with Special Reference to Manisa (ca. 1600-1700)", *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922. An Introduction,* (ed.) Donald Quartaert (Albany NY, 2000), 45-82. .

Mehmet Ali Şevki, "Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu bahsi", *Türk Tarih Encümeni mecmuası,* N.S., VI, 1 (Haziran-Ağustos 1929), 30-51.

Ménage, V. L, "Devshirme", *Encyclopaedia of Islam,* yeni basım, 2. cilt (1997), 210-213.

Mert, Özcan, *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Çapanoğulları* (Ankara, 1980).

Montagu, Lady Mary Wortley, *Turkish Embassy Letters,* (ed.) Anita Desai ve Malcolm Jack (Londra, 1993).

Morel, Eugène, *la Turquie et ses réformes* (Paris, 1866).

Moutafova, Krasimita, "On the Problem of the Ottoman Methods of Conquest (According to Neşri and Sultan Murad's Gazavatname)", *Etudes balkaniques* 31/2 (1995), 64-81.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde rüşvet (Özellikle adli rüşvet)* (Ankara, 1969; yeniden basım, Ankara, 1985).

Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (Londra, 1999).

[Mustafa Ali], *Mustafâ Ali's Counsel for Sultans of 1581,* 2 cilt, (ed. ve çev.) Andreas Tietze (Viyana, 1979-1982).

—, *"The Historian Mustafâ Ali's Künhü'l-ahbar and its preface according to the Leiden manuscript,* (ed.) Jan Schmidt (Istanbul, Leiden, 1987).

Mustafâ Nûri Paşa, *Netâ'icü'l-vukû'ât,* (ed.) Mehmed Galib, 4 cilt (Istanbul, 1327).

Nagata, Yuzo, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve âyânlık müessesi (Tokyo, 1982).*

—, *Tarihte âyânlar. Karaosmanoğulları üzerine bir inceleme* (Ankara, 1997).

Na'îma, [Mustafa], *Târih,* 6 cilt (Istanbul, 1281-1283).

Necipoğlu-Kafadar, Gülru, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: an Interpretation", *Muqarnas* 3 (1986), 92-117.

Necipoğlu, Gülru, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry", *The Art Bulletin* 71 (1989), 401-427.

Neumann, Christoph, K., *Das indirekte Argument: Ein Plâdoyer für die Tanzimat vermittels der Historie: die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Ta'rih* (Münster, Hamburg, 1994).

—, "Mazdak, nicht Marx: Frühe osmanische Wahrnehmungen von Sozialismus und Kommunismus", *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920,* (ed.) Hans Georg Majer ve Raoul Motika (Wiesbaden, 1995), 211-226.

—, "The Images of Europe and the Europeans in Ottoman School-Books of the Nineteenth and Twentieth Centuries", *II. International History Congress* (Istanbul, 1995).

—, "Selanik'te onsekizinci yüzyılın sonunda masarif-i vilâyet defterleri, merkezî hükûmet, taşra idaresi ve şehir yönetimi üçgeninde malî işlemler", *Tarih Enstitüsü dergisi* 16 (1998), 69-97.

Neyzi, Leyla, *Istanbul'da hatırlamak ve unutmak-Birey, bellek ve aidiyet* (Istanbul, 1999).

Ocak, Ahmet Yaşar, "Bazı menakıbnamelere göre XIII.-XV. yüzyıllardaki ihtidalarda heterodoks şeyh ve dervişlerin rolü", *Osmanlı araştırmaları* 2 (1981), 31-41.

—, "Quelques remarques sur le role des dervishes kalenderis dans les mouvements populaires et les activités anarchiques aux XVe et XVIe siècles dans l'Empire ottoman", *Osmanlı araştırmaları* 3 (1982), 69-80.

Oikonomidès, Nicolas, "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (Istanbul, 1994), 239-248.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretlerin iskân teşebbüsü (1691-1696)* (Istanbul, 1963).

—, *Osmanlı imparatorluğunda derbend teşkilatı* (Istanbul, 1967).

—. *Osmanlı imparatorluğunun güney siyaseti: Habeş Eyaleti* (Istanbul, 1974).

—, *Osmanlı imparatorluğunda şehircilik ve ulaşım üzerine araştırmalar* (İzmir, 1984).

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* (Istanbul, 1983).

—, "Reforms in Petrine Russia and the Ottoman Mind", *Studies in Ottoman Transformation*, (ed.) İlber Ortaylı (Istanbul, 1994), 209-214.

—, "Rodosto (extension en Marmara de la Via Egnatia) au XVIe siècle", *The Via Egnatia under Ottoman Rule*, (ed.) Elizabeth Zachariadou (Rethymnon, 1996), 193-202.

Ortaylı, İlber ve T. Akıllıoğlu, "Le Tanzimat et le modèle français: mimétisme ou adaption?", *L'Empire ottoman, la Republique de Turquie et la France* (Istanbul, Paris, 1986), 197-208; yeniden basım, *Studies in Ottoman Transformation*, (ed.) İlber Ortaylı (Istanbul 1994), 99-108.

Özdemir, Rifat, *XIX. yüzyılın ilk yarısında Ankara* (Ankara, 1986).

Özendes, Engin, *Abdullah Frères. Osmanlı sarayının fotoğrafçıları* (Istanbul, 1998).

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğundu ayânlık* (Ankara, 1977).

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914* (Istanbul, 1988).

Panzac, Daniel, *La peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850* (Louvain, 1985).

Papadopoullos, Theodore, "Le modele ethnohistorique de l'Empire ottoman", *Xve Congris international des sciences historiques, Bucarest 1980, Rapports*, 2. cilt (Bükreş, 1980), 258-271.

Papoulia, Basilike, *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im Osmanischen Reich* (Münih, 1963).

Parla, Taha, *The Social and Political thought of Ziya Gökalp* (Leiden, 1985).

Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford, New York, 1993).

Peri, Oded, *Christianity under Islam in Jerusalem. The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times* (Leiden, 2001).

Petrosvan, Irina E. ve Yuriy A., *Osmanskaya imperiya. Reformy i reformatory (konets XVIII-nachalo XX v)* (Moskova, 1993).

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York, 1983).

—, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993).

—, "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (ed.) Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge, 1994), 759-943.

—, (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction* (Albany NY, 2000).

Rozen, Minna, "Public Space and Private Space among the Jews of Istanbul in the Sixteenth-Seventeenth Centuries", *Turcica* 30 (1998), 331-346.

Saab, Ann Pottinger, *The Origins of the Crimean Alliance* (Charlottesville, 1977).

Sadi, Kerim [i.e. Ahmet Nevzat Cerrahoğlu], *Osmanlı imparatorluğunun dağılma devri ve tarihî maddecilik* (Istanbul, 1941).

Sahillioğlu, Halil, "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Century", *Turcica* 17 (1985), 43-112.

Sakaoğlu, Necdet, *Anadolu derebeyi ocaklarından Köse Paşa Hanedanı* (Ankara, 1984).

—, "Hekimbaşızadeler", *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*, 4. cilt (İstanbul, 1994), 42-43.

Salışık, S., *Türk-Yunan ilişkileri ve Etniki Eterya* (Istanbul, 1968).

Salzmann, Ariel, "An Ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21 (1993), 393-423.

Şapolyo, Enver Behnan, "Ziya Gökalp Tarihçi", *Ziya Gökalp İttihad ve Terakki ve Meşrutiyet tarihi* (İstanbul, 1943).

Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması* (İstanbul, 1986).

Scheben, Thomas, *Verwaltungsreformen der frühen Tanzimatzeit. Gesetze, Maßnahmen, Auswirkungen. Von der Verkündigung des Ediktes von Gülhane 1839 bis zum Ausbruch des Krimkrieges 1853* (Frankfurt am Main, 1991).

Schinder, Joel, "Careerline Formation in the Ottoman Bureaucracy 1648-1750: A New Perspective", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973), 217-237.

Schmitth, Nicolai, *Imperatores ottomanici a capto Constantinopoli cum epitome principiim turcarum*, 2 cilt [Tyrnavia, 1747-1752; 2. basım, 1760-1761],

Şemdanizade Fındıklı Süleyman, *Müri't-Tevarih*, (ed.) Münir Aktepe (İstanbul, 1976-1981).

Seng, Yvonne, "The Üsküdar Estates (tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521- 1524", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1991.

—, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39 (1996), 136-169.

Şeref, Abdurrahman, *Ahmed Mithat Efendi Tarihi*, VIII (İstanbul, 1328).

Sertoğlu, Midhat. *Resimli Osmanlı tarihi ansiklopedisi* (İstanbul, 1986).

Shaw, Ezel Kural, "Midhat Pasha, Reformer or Revolutionary?", doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1975.

Shaw, Stanford J., *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge MA, 1971).

—, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt (Cambridge MA, 1977).

—, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (Londra, 1991).

Sheremet, Vitaliy Ivanovich, *Osmanskaya imperiya i Zapadnaya Europa. Vloraya tret' XIX v.* (Moskova, 1986).

Şimşir, Bilâl N., *Rumeli'den Türk göçleri. Belgeler*, 1.-3. cilt (Ankara, 1968-1989).

Skilliter, Susan A., *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582* (Oxford, 1977).

Smyrnelis, Marie-Carmen, "Les Arméniens catholiques de Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles", *Revue du monde arménien moderne et contemporain* 2 (1995-1996), 25-44.

—, "Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles", doktora tezi, 2000.

Sonyel, Salahi, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire* (Ankara, 1993).

Stauridis, Theocharis, *The Sultan of Vezirs. The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)* (Leiden, Boston, Köln, 2001).

Stoianovich, Traian, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *Journal of Economic History* 13 (1953), 398-411.

Stoyanovski, Aleksandar, *Dervendzhistvoto vo Makedoniya* (Üsküp, 1974).

Strohmeier, Martin, "Nâmık Kemâl und die Schwammtaucher in der Ägâis", *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken: Nejat Göyünç zu Ehren*, (ed.) Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann (Istanbul, 1997), 241-59.

Suceska, Avdo, "Die Malikâne (lebenslängliche Pacht der Staatsgüter im Osmanischen Reich)/Malikâne (Osmanlı İmparatorluğunda mîrî toprakların yaşam boyu tasarruf hakkı)", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a armağan* (Istanbul, 1985) (= *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4), 261-271, 273-282.

—, "Die Entwicklung der Besteuerung durch *'Avârir-i dîvâniye* und die *Tekâlif-i 'örfiye* im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts", *Südost-Forschungen* 27 (1968), 89-130.

Şükrullah, *Behçetü-t-tevarih*, (ed.) günümüz Türkçesiyle (çev.) Nihal Atsız, *XV. asır tarihçisi Şükrullah. Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı sultanları tarihleri* (Istanbul, 1939; yeniden basım, *Osmanlı tarihleri*, Istanbul 1947).

Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat. Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle* (Istanbul, 1910).

Suzuki, Tadaşi, "Osmanlılarda organik bir yapı olarak toplum görüşünün gelişmesi: Osmanlı sosyal düşünce tarihinin bir yönü", *ODTÜ Gelişme dergisi* XIV/4 (1987), 373-396.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi* (Istanbul, 1985).

Taeschner, Franz, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, 2 cilt (Leipzig, 1924-26).

Tamdoğan-Abel, Işık, "Les modalités de l'urbanité dans une ville ottomane. Les habitants d'Adana au XVIIIe siècle d'après les registres des cadis", doktora tezi, 1998.

Tanman, M. Baha, "Bayram Paşa Külliyesi", *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi* II (Istanbul, 1994), 101-103.

Tansel, Fevziye Abdullah (ed.), *Namık Kemal'in hususî mektupları*, 4 cilt (Ankara, 1967-1986).

Tekeli, Ilhan ve Selim Ilkin, *Osmanlı imparatorluğu'nun eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü* (Ankara, 1993).

—, "On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire. A Settlement Models Approach", *Études balkaniques* VIII/2 (1972), 46-72.

Temimi, Abdeljelil, (ed.), *Corps d'archéologie ottomane* (Zaghouan, 1997).

Thomas, Lewis, *A Study of Naima*, (ed.) Norman Itzkowitz (New York, 1972).

Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları. Ilkel feodalizmden yarı sömürge ekonomisine* (Ankara, 1989).

Tokay, Gül, *Makedonya sorunu ve Jön Türk ihtilalinin kökenleri 1903-1908* (Istanbul, 1996).

Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i mühimme-i siyâsiyye*, (ed.) Bekir Sıtkı Baykal, 3 cilt (Ankara, 1960-1966; 2. basım, Ankara, 1987).

Ülker, Necmi, "The Emergence of Izmir as a Mediterranean Commercial Center for French and English Interests, 1698-1740", *International Journal of Turkish Studies* 4,1 (1987), 1-38.

Uluçay, M. Cağatay, *XVII. yüzyılda Manisa' da ziraat, ticaret ve esnaf teşkilatı* (Istanbul, 1942).

—, "Istanbul saraçhanesi ve saraçlarına dair bir araştırma", *Tarih dergisi*, III/5–6 (1951-52), 147-164.

Ursinus, Michael, "Byzantine History in Late Ottoman Turkish Historiography", *Byzantine and Modern Greek Studies* 10 (1986), 211-222.

—, *Quellen zur Geschichte des osmanischen Reiches und ihre Interpretation* (Istanbul, 1991).

—, "Millet", *Encyclopaedia of Islam*, 7. cilt (1997), 61-64.

Uzer, Tahsin, *Makedonya eşkıyalık tarihi ve son Osmanlı yönetimi* (Ankara, 1979).

Uzunçarşılı, Ismail Hakkı, "Kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı imparatorluğu teşkilatı", *Türk tarihinin anahatları*, II, sayı 3 (Istanbul, 1930).

—, *Osmanlı Devleti teşkilatına medhal* (Istanbul, 1941).

—, *Osmanlı Devleti teşkilatından kapıkulu ocakları*, 2 cilt (Ankara, 1943, 1944).

—, *Osmanlı Devletinin saray teşkilatı* (Ankara, 1945).

—, *Osmanlı Devletinin merkez ve bahriye teşkilatı* (Ankara, 1948).

—, "Devşirme", *Islâm ansiklopedisi*, 3. cilt (Istanbul, 1960), 563-565.

—, Osmanlı Devletinin ilmiye teşkilatı (Ankara, 1965).

—, *Osmanlı tarihi*, 4 cilt (yeniden basım, Ankara, 1988).

Vacalopoulos, Apostolos E., *A History of Thessaloniki* (Salonica, 1963).

Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein, "La mort de Mehmed II (1481)", *Les ottomans et la mort. Permanences et mutations*, (ed.) Gilles Veinstein (Leiden, 1996), 207-244.

Vatin, Nicolas ve Stéphane Yérasimos, "Documents sur les cimetières ottomans, I: Autorisations d'inhumation et d'ouverture de cimetières à Istanbul intramuros et à Eyüp (1565-1601)", *Turcica* 25 (1993), 165-187.

Vatin, Nicolas and Stéphane Yérasimos, "Documents sur les cimetières ottomans, II: Statut, police et pratiques quotidiennes (1565-1585)", *Turcica* 26 (1994), 169-210.

Vatin, Nicolas, "Aux origines du pèlerinage à Eyûp des sultans ottomans", *Turcica* 27 (1995), 91-100.

—, "L'inhumation intra muros à Istanbul à l'époque ottomane", *Les ottomans et la mort. Permanences et mutations*, (ed.) Gilles Veinstein (Leiden, 1996), 157-174.

Vefik, Ahmed, *Fezleke-i Tarih-i Osmani* (Istanbul, 1294).

—, "Ayân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 20 (1975), 131-146.

Veinstein, Gilles, "On the *Çiftlik* Debate", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, (ed.) Cağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany, 1991), 35-53.

—, (ed.), Les *ottomans et la mort. Permanences et mutations* (Leiden, 1996).

Wallerstein, Immanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy", *The Ottoman Empire and the World Economy*, (ed.) Huri Islamoğlu-Inan (Cambridge, Paris, 1987), 88-100.

Ward, Robert E. ve Dankwart A. Rustow, (ed.). *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton NJ, 1968).

Werner, Ernst. *Die Geburt einer Grossmacht 1300-1481, ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus* (genişletilmiş 2. baskı, Doğu Berlin, 1979).

Wittek, Faul, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938).

Woodhead, Christine, *Ta'liki-zade's Şehname-i hümayun. A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94* (Berlin, 1983).

Yavuz, Hulusi, "Events Leading to the Compilation of the First Ottoman Civil Code", *Islam tetkikleri dergisi* 8 (1984), 89-122.

—, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri: 27-28 Mayıs 1985*. Bildiriler, (ed.) Mübahat Kütükoğlu (Istanbul, 1986), 41-102.

Yazıcı, Nesimi, *Takvim-i Vekayi: Belgeler* (Ankara 1983).

Yérasimos, Stéphane, *Azgelişmişlik sürecinde Türkiye. Bizans'tan 1971'e*, 3 cilt, (Istanbul, 3. baskı, 1980).

—, *La Fondation de Constantinople et le Sainte-Sophie dans les traditions turques* (Istanbul, Paris, 1990).

—, "La communauté juive d'Istanbul à la fin du XVIe siècle", *Turcica* 27 (1995), 101-134.

—, "15. yüzyılın sonunda Haslar Kazası", *18. yüzyıl kadı sicilleri ışığında Eyüp'te sosyal yaşam*, (ed.) Tülay Artan (Istanbul, 1998), 82-102.

Yerolympos, Alexandra, "Siroz", *Encyclopaedia of islam*, (ed.), 9. cilt (1997), 673-675.

Yıldırım, Nuran, "Hayrullah Efendi", *Dünden bugüne Istanbul ansiklopedisi* IV (Istanbul, 1994), 33-34.

Yılmaz, Fikret, "XVI. yüzyılda Edremit Kazası", doktora tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 1995.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840)* (Ankara, 1995).

Zachariadou, Elizabeth A., "Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)", *Südost-Forschungen* 29 (1969), 1-12.

—, "The Worrisome Wealth of the Celnik Radic", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (İstanbul, 1994), 383-397.

—, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία* (1483-1567) (Atina, 1995).

Zarinebaf-Shahr, Fariba, "Tabriz under Ottoman Rule, 1725-1730", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1991.

Zhelyazkova, Antonina, *Kosova pod turskom vlašću* (Belgrad, 1973).

—, "Balkanski etnicheski element v osmanskite vuorazheni sili prez 15-16 v.", *Voennoistoricheski sbornik* 6 (1983), 75-89.

Zilfi, Madeline, *The Politics of Piety: the Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)* (Minneapolis, 1988).

Zürcher, Erik Jan, "Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996), 235-258.

—, "The Ottoman Conscription System, 1844-1914", *International Review of Social History* 43 (1998), 437-449.

4. Bizans

Ahrweiler, Hélène, *Byzance et la mer* (Paris, 1966).

Balivet, Michel, *Romanie byzantine et pays de Rūm turc. Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque* (İstanbul, 1994).

Bartusis, Mark C., "Urban Guard Service in Late Byzantium: The Terminology and the Institution", *Macedonian Studies* 5,2 (1988), 52-77.

—, "On the Problem of Smallholding Soldiers in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990), 1-26.

Beldiceanu, Nicoară ve P. S. Năsturel, "Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrés et Zichna aux XIVe et XVe siècles", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978), 278.

—, "L'Empire de Trébizonde à travers un registre ottoman de 1487", *Archeion Pontou* 35 (1979), 54-73.

—, "Les sources ottomanes au service des études byzantines", *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für B. Spuler zum 70. Geburtstag* (Leiden, 1981), 1-11.

Beldiceanu-Steinherr, Irène ve Năsturel, "Notes pour l'histoire d'Alaşehir (Philadelphie) au XIVe siècle", *Byzantino-Sorbonnica* 4 (1984), 29.

Bryer, Anthony, "The Late Byzantine Monastery in Town and Countryside", *The Church in Town and Countryside*, (ed.) D. Baker (Oxford, 1979), 233.

—, "Continuity and Change in Trebizond's Matzouka/Maçuka Valley", *Continuity and Change in late Byzantine and Early Ottoman Society*, (ed.) Anthony Bryer ve Heath Lowry (Birmingham, Washington D.C., 1986), 51-128.

—, "The Structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi", *Continuity and Change*, 263-279.

Darrouzès, Jean, "Lettres de 1453", *Revue des Etudes Byzantines* 22 (1964).

de Vries-van de Velden, Eva, *L'élite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354* (Amsterdam, 1989).

Demetriades, Vassilis ve Elizabeth A. Zachariadou, "Serbian Ladies and Athonite Monks", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 84 (1994), 35-55.

Dufresne Du Cange, Ch., *Historia Byzantina duplici commentario illustrata* (Paris, 1680).

Haldon, John, "Limnos. Monastic Holdings and the Byzantine State: ca. 1261-1453", *Continuity and Change*, 161-215.

[Kantakuzenos] *Ioannis Cantacuzani Historiarum libri IV I-III*, (ed.) J. Shopen (Bonn, 1828-1832).

Kantakuzenos, Johannes. *Geschichte I-II*, (çev.) Georgios Fatouros ve Tilman Krischer (Stuttgart, 1982-1986).

Kazhdan, A. P., "Novye issledovaniya po vizantiyskog demografii", *Vizantiyskiy vremennik* 28 (1968), 307-310.

Koder, Johannes, "Überlegungen zu Konzept und Methode der 'Tabula Imperi Byzantini'", *Ostereichische Ostheft* 20 (1978), 254-262.

Kurat, Akdes [Nimet], "Bizans'ın Son, Osmanlıların İlk Tarihçileri", *Türkiyat mecmuası* 3 (1935), 185-206.

Laiou-Tomodakis, Angeliki E., *Peasant Society in the late Byzantine Empire* (Princeton NJ, 1977).

Laiou, Angeliki E., *Gender, Society and Economic Life in Byzantium* (Aldershot, 1992).

—, " Ἡ Θεσσαλονίκη, η ένδοχώρα της καί ὁ οκονομικός της χώραζ στην έποχη τών Παλαιογων", 1993 (Selanik, 1995), 183-194.

Lefort, Jacques, "Population and Landscape in Eastern Macedonia during the Middle Ages: The Example of Radolibos", *Continuity and Change*, 11-21.

—, "Anthroponymie et société villageoise (X^{e}-XIVe siècle)", *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, VIIIe-XVe siècle* (Paris, 1991).

—, "Tableau de la Bithynie au XIIIe siècle", *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, (ed.) Elizabeth Zachariadou (Rethymnon, 1993), 101-118.

Litavrin, Gennadiy G., "O sootvetstviyjach meşdu vizantiyskimi i osmanskimi formami organizatsii ekonomiki goroda v XV-XVI vv.", *Balkanskie isledovaniya* 8 (1982), 30-39.

Mason, Robert B. ve Marlia Mundell Mango, "Glazed 'Tiles of Nicomedia' in Bithynia, Constantinople and Elsewhere", *Constantinople and its Hinterland*, (ed.) C. Mango ve G. Dagron (Aldershot, 1995), 321.

Matschke, Klaus-Peter, "Bemerkungen zum spätbyzantinischen Salzmonopol", *Studia Byzantina* II, (ed.) J. Irmscher ve P. Nagel (Berlin, 1973), 45-46.

—, "Byzantinische Politiker und byzantinische Kaufleute im Ringen um die Beteiligung am Schwarzmeerhandel in der Mitte des 14. Jahrhunderts", *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich* 2/VI (1984), 75-95.

—, "Der Untergang einer Großmacht", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 41/10 (1989), 896-897.

—, "Tuchproduktion und Tuchproduzenten in Thessalonike und in anderen Städten und Regionen des späten Byzanz," Buzantiaká 9 (1989), 49-87.

—, "Griechische Kaufleute im Übergang von der byzantinischen Epoche zur Türkenzeit", *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit,* (ed.) R. Lauer ve P. Schreiner (Göttingen, 1996), 73-88.

—, "Münzstätten, Münzen und Münzprägung im späten Byzanz," *Revue Numismatique* 152 (1997), 191-210.

Necipoglu, Nevra, "Ottoman Merchants in Constantinople during the first Half of the Fifteenth Century", *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992) 158-169.

—, "Byzantine Monasteries and Monastic Property in Thessalonike and Constantinople during the Period of the Ottoman Conquest", *Journal of Ottoman Studies* 15 (1995), 123-135.

Oikonomides, Nicolas, "Monasteres et moines lors de la conquete ottomane", *Südost-Forschungen* 35 (1976), 1-10.

—, "The Properties of the Deblitzenoi in the Fourteenth and Fifteenth Century", *Essays in Honor of Beter Charanis,* (ed.) Angeliki E. Laiou-Tomadakis (New Brunswick NJ, 1980), 176-198.

Planhol, Xavier de, "Grandeur et decadence du vignoble de Trebizonde", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979), 314-329.

Regel, W. E. Kurtz ve B. Korablev, (ed.), "Actes de Zographou", *Vizantiyski vremennik* 13 (1907), *Prilozhenie* 1, Nr. 16, 37-38 .

Rizos, Antonis, *Wirtschaft, Siedlung und Gesellschaft in Thessalien im Übergang von der byzantinisch-fränkischen zur osmanischen Epoche* (Amsterdam, 1996).

Schreiner, Peter, "Zur Geschichte Philadelphias im 14. Jahrhundert (1293-1390)", *Orientalia Christiana Periodica* 35 (1969), 411-412.

Solovjev, Aleksandar, "Fundajatiti, patarini i kudugeri u vizantiskim izvorima", *Zbornik radova Vizantoloskog institula Srpske akademije nauka* 1 (1952), 121-147.

Vrachanski, Sofroniy, *zhitie. i stradaniya grezhnago Sofroniya* (Belgrad, 1861).

Vryonis Jr., Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1971).

—, "The Panegyris of the Byzantine Saint: a Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and its Fate", *Byzantine Saint,* (ed.) S. Hackel (Londra, 1981), 196-226.

—, "The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430", *Continuity and Change in the Byzantine and Early Ottoman Society,* (ed.) Anthony Bryer ve Heath Lowry (Birmingham, Washington D.C., 1986), 281-321 .

Weiß, Günther, *Byzanz. Kritischer Forschungs- und Literaturbericht 1968-1985* (= *Historische Zeitschrift.* Sonderheft 14) (Münih, 1986).

Werner, Ernst, "Neue Methoden der Osmanistik in ihrer Relevanz für die Byzantinistik: Die Defterforschung", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 37, 3 (1985), 231-237.

Zachariadou, Elizabeth A., *'A Safe and Holy Mountain': Early Ottoman Athos and Byzantine Monasticism,* (ed.) A. Bryer ve M. Cunningham (Aldershot, 1996).

Alexandria, Alexis, *Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974* (Atina, 1983).

Antoniadis-Bibicou, H., "Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire", *Villages désertés et histoire économique XI-XVIIe siècle* (Paris, 1965), 343-417.

—, "Mouvement de la population et villages désertés: quelques remarques de méthode", *Actes du XVe Congres international d'Etudes byzantines* (Atina, Eylül 1976), 4. cilt (Atina, 1980), 19-27.

Balta, Evangelia, *L'Eubée a la fin du XVe siècle. Economie et Population. Les registres de l'année 1474* (Atina, 1989).

—, "Urban and Rural Populations in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century", *Archeion Euboikon Meletōn* 29 (1990-1991), 55-185 + 33 fasikül.

—, *La vakifs de Serres et de sa région (XVe et XVIe s.)* (Atina, 1995).

Beldiceanu, Nicoară ve Irène Beldiceanu-Steinherr, "Recherches sur la Morée", *Südost-Forschungen* 39 (1980), 17-74.

Clogg, Richard, (ed.), *The Struggle for Greek Independence. Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence* (Londra, 1973).

Dakin, Douglas, *The Greek Struggle for Independence 1821-1833* (Londra, 1973).

Dibani, *L.*, Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθγούς προστασίς της Κοινωνίας των Εθνών (Atina, 1995).

Dimaras, C. Th., *Histoire de la littérature néo-hellénique* (Atina, 1965).

Fleming, Katherine E., *The Muslim Bonaparte. Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton NJ, 1999).

Gara, Eleni, "In Search of Communities in Seventeenth-century Ottoman Sources: the Case of the Kara Ferye District", *Turcica* 30 (1998), 135-162.

Giankoullis, K. *G.*, Επίτομο ετυμολογικό και ερμηνευτικό της κυπριακής διαλέκτου (Lefkoşa, 1992).

Hadjiantoniou, George A., *Protestant Patriarch. The life of Cyril Lucaris (1572-1638), Patriarch of Constantinople* (Richmond VA, 1961).

Heurtley, Walter Abel, *A Short History of Greece* (Cambridge, 1965).

Hidiroglou. P., Όθωμανικά έγγραφα τής έν Κύκκου (Lefkoşa, 1973).

—, Οτ Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία (Atina, 1984).

Hill, George, *History of Cyprus*, 4. cilt (Cambridge, 1952).

Inalcık, Halil, "Greeks in Ottoman Economy and Finances, 1453-1500", yeniden basım, *a.g.y., Essays in Ottoman History* (Istanbul, 1998), 379-389.

Kaftantzis, Giorgos, Ή Σερραϊκή Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινοῦ (Selanik, 1989).

Kiel, Machiel, "Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary Notes on Population, Growth, Economic Expansion and its Influence on the Spread of Cheek Christian Culture", *Soliman le Magnifique et son temps.* Paris, Galeries Nationales du Grand Palais'de konferans sunumu, 7-10 Mart 1990, (ed.) Gilles Veinstein (Paris, 1993), 399-424.

—, "Das türkische Thessalien", *Die Kultur Griechenlands m Mittelalter und Neuzeit,* (ed.) B. Lauer ve P. Schreiner (Göttingen, 1996), 109-196.

—, "Ottoman Building Activity along the Via Egnatia: The Cases of Pazargah, Kavala and Firecik", *Via Egnatia under Ottoman Rule, 1380-1699*, (ed.) Elizabeth A. Zachariadou (Rethymnon, 1996), 145-158.

Kiel, Machiel ve Friedrich Sauerwein, *Ost-Lokris in Türkischer und Neugriechischer Zeit (1460-1981)* (Passau, Almanya, 1994).

Kinōs, Bōrje, *L'histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821* (Stockholm, 1962).

Koliopoulos, John S., *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912* (Oxford, 1987).

Konortas, Paraskevas, "From Tā'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, (ed.) Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton NJ, 1999), 169-179.

Kyprianos, *History of Cyprus* (yeniden basım, Lefkoşa 1971).

Kyriazis, N., "Χρρονογραφικόν Σημείωμα", *Kypriaka Chronika* VIII/2 (1931), 81-105.

[Makriyannis] *The Memoirs of General Makriyannis (1797-1864)*, (çev.) H. A. Lidderdale (Londra, 1966).

Mango, Cyril, "The Phanariots and the Byzantine Tradition", *Struggle of Greek Independence. Essays to Mark the 150th Anniversary of the Greek War of Independence*, (ed.) R. Clogg (Londra, 1973), 41-66.

Milas, Herkül, *Yunan ulusunun doğuşu* (İstanbul, 1994).

Odorico, Paolo, S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis ve S. Petmezas, *Conseils et mémoires de Synadinos prètre de Serrés en Macédoine (XVIIe siècle)* (Paris, 1996).

Orhonlu, Cengiz, "Bir Türk kadısının yazdığı Atina Tarihi *(Tarih-i Medinetü l-hükema)*", *Güney Doğu Avrupa araştırmaları dergisi* 2-3 (1973-1974), 118-136.

Pennas, Petros, "Τό Χρονικόντών Σερρών τού Παπασυναδινού μετὲ εἰσαγωγικής μελέτης", *Serraika Chronika* 1 (1938), 7-72.

Petmezas, Socrate, "Serrés et sa région sous les Ottomans", *Conseils et mémoires de Synadinos prètre de Serrés en Macédoine (XVIIe siècle)*, (ed.) Paolo Odorico (Paris, 1996), 430-485.

Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity. A Study Of The Patriarchate Of Constantinople from The Eve Of The Turkish Conquest To The Greek War of Independence* (Cambridge, 1968); Almancası için: *Das Patriarchat von Konstantinopel. Vom Vorabend der türkischen Eroberung bis zum griechischen Unabhängigkeitskrieg* (Münih, 1980).

Sathas, K.N., (ed.), Ἱστορια των συμβάντων ἐπί τής βασιλείας τού σουλτάν Μεχμέτη (Venedik, 1872).

Sicilianos, Demetrios, *Old and New Athens*, (çev.) Robert Liddell (Londra, 1960).

Smith, Michael Llewellyn, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922* (Londra, 1998).

Sophocles, S., *A History of Greece* (Selanik, 1961).

Strauss, Johann, "Papasynadinos de Serres ou l'homo ottomanicus du XVIIe siècle", *Figures anonymes, figures d'élite: pour une anatomie de l'Homo ottomanicus*, (ed.) Meropi Anastassiadou ve Bernard Heyberger (İstanbul, 1999), 35-61.

Vacalopoulos, Apostolos E., *The Greek Nation 1453-1669. The Cultural and Economic Background of Modern Greek Society,* (çev.) Ian ve Phania Moles (New Brunswick, 1976).

Váletas, G., Τό χρονικό τής Σκλαβωμένης Ἀθήνας γραμμένο ἀπό τόν Παναγή Σκουζέ (Atina, 1918).

Weithmann, Michael W., "Osmanisch-türkische Bodendenkmäler auf der Halbinsel Morea. Beiträge zur Inventarisierung und Bibliographie", *Münchener Zeitschrift für Balkanologie* 7-8 (1991), 219-275.

Zenginis, Eustratious, Ο Μπετασισμός στη Δ. Θρακη. Συμβλή στην ιστορία της δταδόσεως του μουσουλμανισμού στον Ελλαδικό χοπο (Salonica, 1988).

6. Bulgaristan, Bulgarca Konuşulan Osmanlı Toprakları

Angelov, D., *Bogomilstvoto v Bulgariya* (Sofya, 1947).

Cholakov, P., "Pop Metodieviy letopisen razkaz za poturchvaneto na Chepinski bulgari", *Dukhovna kultura* 24-25 (1925).

Dimitrov, G., *Knyazhetsvo Bulgariya v istorichesko, geografichesko i etnografichesko otnoshenie* (Plovdiv, 1894).

Dimitrov, Strashimir, "Demografski otnosheniya i pronikvane na islyama v Zapadnite Rodopi i po dolinata na Mesta", *Rodopski sbornik* 1 (Solía, 1965), 83-88.

—, "Za yurushkata kolonizatsiya i rolyata i v etnoasimilatsionnite protsesi", *Vekove* (Sofya, 1982), 1-2, 33-43.

Drinov, Marin, *Izbrani suchineniya* (Sofya, 1971).

Gandev, Christo, *Bulgarskata narodnost prez 15—i vek* (Sofya, 1972).

Grozdanova, Elena, "Pogolovniyat danuk i razvitieto na stokovo-parichnite otnosheniya v bulgarskite zemi prez XV-XIX vek", *Iz istoriyata na turgoviyata v bulgarskite zemi prez XV-XIX v.* (Sofya, 1978), 166-175.

Hristov, Hristo, *Christomatiya po istoriya na Bulgariya,* 1. cilt (Sofya, 1965).

Irecek, Konstantin, *Putuvaniya po Bulgariya* (Sofya, 1974).

Kunchov, Vasil, *Izbrani proizvedeniya,* 3 cilt (Sofya, 1970).

Kiel, Machiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period* (Assen, Maastricht, 1985).

—, "Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: the Place of Turkish Architecture in the Process", *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority,* (ed.) Kemal H. Karpat (Istanbul, 1990), 79-158.

Lory, Bernard, *Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie, l'exemple des villes bulgares 1878-1900* (Istanbul, 1985).

Mikhev, N., *Naselenieto na Bulgariya 1880-1980* (Sofya, 1978).

Mitev, Yono, *Istoriya na Aprilskoto vustanie 1876,* 1.-3. cilt (Sofya, 1986-1988).

Mutafchieva, Vera, "Kum vuprosa za statuta na bulgarskoto naselenie v Chepinsko pod osmanska vlast", *Rodopski sbornik* 1 (Sofya 1965), 115-126.

—, *Le vakif–un aspect de la structure socio-économique, de l'Empire ottoman (XVe-XVIIe s.)* (Sofya, 1981).

Perry, Duncan M ., *Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements 1893-1903* (Durham NC. ve Londra, 1988).

Petrov, Petur, *Sudbonosni vekove za bulgarskata narodnost* (Sofya, 1975).

—, *Po sledite na nasilieto* (Sofya, 1987).

Sharova, Krumka, "Midhat Pasha i Bulgarskoto revolyutsionno dvizhenie prez 1872 godina", *Istoricheski pregled* 1991, sayı 6, 3-16, ve sayı 7, 3-19.

Todorov, Il., "Letopisniyat razkaz na pop Metodi Draginov", *Starobulgarska literatura* 16 (1984).

Todorova, Maria, "Midhat Pasa's Governorship of the Danube Province", *Decision Making in the Ottoman Empire*, (ed.) Caesar E. Farah (Kirksville MO, 1993), 115-128.

Totev, At., "Naselenieto na Bulgariya 1880-1980. Demografsko-istoricheski ocherk", *Godishnik na Sofiyskiya universitet, Yuridicheski fakultet* 59 (1968).

Werner, Ernst, "Die Bogomilen in Bulgarien: Forschungen und Fortschritte", *Studi medievali* 3 (1962), 249-278.

Yankov, G., "Formiraneto i razvitieto na bulgarskata natsiya i vuzroditelniya protses", *Problem na razvitieto na bulgarskata narodnost i natsiya* (Sofya, 1988).

Zakhariev, S., *Geografiko-istoriko-statistichesko opisanie na Talarpazardzhishkata kaaza* (Sofya, 1973).

Zhelyazkova, Antonina, "Yurutsite v rodopovedskata literatura", *Rodopi* (1977), sayı 10.

—, "The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography", *Etudes balkaniques* 1990/4, 105-111.

7. Yugoslavya, Sırpça-Boşnakça-Hırvatça Konuşulan Osmanlı Toprakları

al-Arnaut, Muhamed Mufaku, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two Hijras and Two Fatwâs", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), 242-253.

Aličić, Ahmed S., "Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine", *Prilozi za orijentalni filologiju* 25 (1975), 171-202.

—, *Poimenični popis Sandžaka Vilajeta Hercegovina* (Saraybosna, 1985).

Andrić, Ivo, "Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft", doktora tezi, Graz Üniversitesi, 1924; İngilizcesi için: *Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule*, (ed. ve çev.) Želimir B. Juričić ve John F. Loud (Durham, Londra, 1990).

Babuna, Aydın, "The Emergence of the First Muslim Party in Bosnia-Hercegovina", *East European Quarterly* 30, sayı 2 (1996), 131-151.

—, *Die nationale Entwicklung der bosnischen Muslime* (Frankfurt am Main, 1996).

Balić, Smail, *Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt* (Köln, Weimar, Viyana, 1992).

Banac, Ivo, *National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics* (Ithaca, Londra, 1984).

—, "Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Post-Communist Statehood, 1918-1992", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, (ed.) Mark Pinson (Cambridge MA, 1993), 129-153.

Bašagić, Safvetbeg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (Saraybosna, 1912).

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (ed.), *Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri (1516-1919)* (Ankara, 1992).

Behschnitt, Wolf Dietrich, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie* (Münih, 1980).

Bogičević, Vojislav, "Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918 god.", *Historijski zbornik* 3 (1950), 175-188.

Boškov, Vančo, "Neka razmišljanja o književnosti na turskom jeziku u Bosni i Hercegovini", *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja. Naučni skup. Sarajevo, 26. i 27. maja 1976* (Saraybosna, 1977), 53-63.

Bringa, Tone, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village* (Princeton NJ, 1995).

Bukowski, James, "Yugoslavism and the Croatian National Party in 1867", *Canadian Review of Studies in Nationalism* 3 (Güz, 1975), 70-88.

Cemerlić, Hamdija, "Alibeg Firdus. Borba muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju" *Jugoslvenski narodi pred Prvi svetski rat* (Belgrad, 1967), 877-85.

Cerić, Salim, *Muslimani srpskohrvatskog jezika* (Saraybosna, 1968).

Cubrilović, Vasa, "Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini", *Jugoslenski istoriski časopis* 1 (1935), 368-403.

Cupić-Amrein, Martha-M., *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Hercegovina (1878-1914)*, (Bern, Frankfurt am Main, New York, 1987).

Cvijić, Jovan, *L'Annexion de la Bosnie de la question serbe* (Paris, 1909).

Despalatović, Elinor M., *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement* (New York, 1975).

Djurdjev, Branislav, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku. Prilog jednog neresenot pitanju iz nase istorije* (Saraybosna, 1953).

—, vd., (ed.), *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliski, crnogorski i skadarski sand şak* (Saraybosna, 1957).

Donia, Robert, "The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878", in *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, (ed.) Milorad Ekmečić (Saraybosna, 1979), 109-121.

—, *Islam under the Double Eagle: the Muslims of Bosnia and Herzegovina 1878-1914* (New York, 1986).

Donia, Robert ve John V. A. Fine Jr., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed* (New York, 1994).

Donia, Robert ve William G. Lockwood, "The Bosnian Muslims: Class, Ethnicity, and Political Behavior in a European State", *Muslim-Christian Conflicts: Economic, Political, and Social Origins*, (ed.) Suad Joseph ve Barbara L. K. Pillsbury (Boulder, 1978), 185-207.

Dyker, David A., "The Ethnic Muslims of Bosnia – Some Basic Socio-Economic Data", *Slavonic and East European Review* 50 (1972), 238-257.

Dzaja, Srećko M., *Die 'Bosnische Kirche' und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg* (Münih, 1978).

—, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegovina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804* (Münih, 1984).

Ekmečić, Milorad, "Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemlja od kraja XVIII vijeka do 1941", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 20 (1972-73), 101-136.

—, "Die serbische Politik in Bosnien und der Herzegowina und die Agrarrevolutionen 1848-1878", *Der Berliner Kongreß von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, (ed.) Ralph Melville ve Hans-Jürgen Schröder (Wiesbaden, 1982), 427-444.

—, "Ustanak u Hercegovini 1882", *100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, (ed.) Hamdija Cemerlić (Saraybosna, 1983), 9-20.

Eren, Ahmet Cevat, *Mahmud II. zamanında Bosna-Hersek* (İstanbul, 1965).

Erić, Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941 god.* (Saraybosna, 1958).

Ewans, Arthur J., *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875*. Bosna'ya tarihsel bir bakış ve Hırvatlara, Slovaklara ve Ragusa Cumhuriyeti'ne bir değiniyle birlikte (Londra, 1876).

Filipović, Nedim, "Odzakluk timari u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za Orijentalni Filologiju* 5 (1955), 251-274.

—, "Osvrt na polozaj bosansko seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni", *Radovi Filosofskog fakulteta u Sarajevu* 3 (1965), 63-75.

—, "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vjeku", *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 7, *Centar na balkanološka ispitivanja* 5 (1970), 141-167.

—, "*Ocaklık* Timars in Bosnia and Hercegovina", *Prilozi ua Orientalnu Filologiju* 30 (1986), 149-180.

Fine Jr., John V. A., *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries* (New York, Londra, 1975).

Friedman, Francine, *the Bosnian Muslims. Denial of a Nation* (Boulder, 1996).

Glušac, Vaso, "Problem bogomilstva", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 5 (1953), 105-138.

—, "Srednjevekovna 'crkva bosanska'", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 4 (Belgrad, 1924), 1-55.

—, *Istina o bogomilima* (Belgrad, 1945).

Hadrovics, Laszlo, *Eglise serbe sous la domination turque* (Paris, 1947).

[Hadžić, Osman Nuri], *Muslimansko pitanje it Bosni i Hercegovini* (Zagreb, 1902).

Hadžijahić, Muhamed, "Die Anfange der nationalen Entwicklung in Bosnien und in der Herzegowina", *Südost-Forschungen* 21 (1962), 168-193.

—, "Sarajevska muafname-Povodom 500. godišnjice", *Godišnjak Društva istorieara Bosne i Hercegovine* 14 (1963), 67-119.

—, "Turska komponenta u etnogenezi bosanskih muslimana", *Pregled* 18 (1966), 485-502.

—, "Muslimanska književna tradicija", *Bosansko-hercegovačka književna hrestomatija. Starija književnost* (Saraybosna, 1974), 221-232.

—, "Neposredni zadaci u izučavanju naših alhamijado tekstova", *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja. Naučni skup. Sarajevo, 26. i 27. maja 1976* (Saraybosna, 1977), 41-51.

—, "Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 28-29 (1978/79 [1980]), 301-329.

—, *Porijeklo bosanskih Muslimana* (Saraybosna, 1990).

Hadžijahić, Muhamed, Mahmud Traljić ve Nijaz Sükrić, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1977).

Handžić, Adem, "O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 16-17 (1966-67), 5-48.

—, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", *Prilozi za orijentalni filologiju* 25 (1975), 133-169.

—, *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)* (Saraybosna, 1986).

Hauptmann, Ferdinand, "Reguliranje zemlišnjog posjeda u Bosni i Hercegovini počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske viadvine", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 16 (1965), 151-171.

—, "Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX. stoljeća", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 17 (1969), 23-40.

Hehn, Paul, "The Origins of Modern Pan-Serbism: The 1844 Načertanije", *Fast European Quarterly* 9, 2 (1975), 153-171.

Hickok, Michael Robert, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia* (Leiden, 1997).

Höpken, Wolfgang, "Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime", *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand*, (ed.) Andreas Kappeler, Gerhard Simon ve Georg Brunner (Köln, 1989), 181-210.

—, "Geschichte und Gewalt: Geschichtsbewußtsein im jugoslawischen Konflikt", *Internationale Schulbuchforschung* 15 (1993), 55-73.

Ilić, Slobodan, "Hurufijski Pjesnik Vahdeti Bosnevi i njegov Divan" *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 38 (1988), 63-95.

—, "Hamzawi and Hurufi Heresy in Bosnia as Reaction to the Political Crisis of the Ottoman Empire in the Second Half of the 16th Century", *Bulgarian Historical Review* 28 (2000), 34-40.

Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914* (Saraybosna, 1976).

Irwin, Zachary T., "The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herzegovina", *East European Quarterly* 17, 4 (1984), 437-458.

Ivšić, Milan, *les problemes agraires en Yougoslavie* (Paris, 1926).

Jelavich, Charles, "Garašanins Načertanije und das großserbische Program" *Südost-Forschungen* 27 (1968), 131-147.

—, *South Slav Nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union Before 1914* (Colombus, Ohio, 1990).

Jovevska, M., *Bosna i Hertsegovina prez 19-20 vek. Natsii i natsionalni vzaimootnosheniya* (Veliko Trnovo, 1995).

Jukić, I. F., *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* (Saraybosna, 1953).

Kalić, Jovanka, "Podaci Abu Hāmida o prilikama u Južnoj Ugarskoj sredinom 12. veka", *Matica Srpska. Zbornik za istoriju* 4 (Novi Sad, 1971), 25-37.

Kapidžić, Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882 godine* (Saraybosna, 1958).

Kaser, Karl, "Die Annexion Bosniens und der Hercegovina im Jahre 1908 und ihre Auswirkungen auf die Politik der bosnisch-hercegowinischen Serben", *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 22 (1982), 195-208.

—, "Die serbische bürgerliche Politik in Bosnien und der Hercegovina vom Ende der Annexionskrise bis zum Ende der ersten Saborsession (1909-1911)", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 22 (1986), 63-90.

Kemura, Ibrahim, *Uloga 'Gajreta' u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)* (Saraybosna, 1986).

Kniewald, Dragutin, "Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima", *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 270 (1949), 115-276.

Kočović, Bogoljub, *Zrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (Londra, 1985).

Korkut, Besim, *Arapski dokumenti u državnom arhivu u Dubrovniku*, 1. cilt, bölüm 1-2 (Saraybosna, 1960).

Kornrumpf, Hans-Jürgen, "Scheriat und christlicher Staat: Die Muslime in Bosnien und in den europäischen Nachfolgestaaten des Osmanischen Reiches", *Saeculum* 35 (1984), 17-30.

Kreševljaković, Hamdija, "Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463 do 1851)", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 1 (1949), 168-209.

—, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1954).

Kulesić, Spiro, *Razmatranja o porijeklo muslimana u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1953).

Lampe, John, *Yugoslavia as History. Twice Time Was a Country* (Cambridge, 1996).

Limanoski, Niyazi, *Islamizatsiyata i etnichkite promeni vo Makedoniya* (Üsküp, 1993).

Lockwood, William G., "Living Legacy of the Ottoman Empire: The Serbo-Croatian Speaking Moslems of Bosnia-Hercegovina", *Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds*, (ed.) Abraham Ascher vd. (New York, 1979), 209-225.

Lopasic, Alexander, "Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), 163-186.

Lukan, Walter, (ed.), *Vuk Slefanović Karadžić 1787-1987. Festschrift zu seinem 200. Geburtstag* (Viyana, 1987).

MacKenzie, David, "Serbian Nationalist and Military Organizations and the Piedmont Idea, 1844-1914", *East European Quarterly* 16 (1982), 323-344.

—, *Ilija Garašanin-Balkan Bismarck* (Boulder, 1985).

Malcolm, Noel, *Bosnia. A Short History* (Londra, 1994).

Mandić, Mihodil, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878* (Zagreb, 1910).

Matkovski, Aleksandar, *Otporot vo Makedoniya vo vremeto na turskoto vladeenye*, 4 cilt (Üsküp, 1983).

Miletić, Maja, *"Krstjani" di Bosnia alia luce die loro monumenti di pietra* (Roma, 1957).

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Tarih-i Bosna*, (çev.) Abdulah Polimac vd. (Saraybosna, 1998).

Nagata, Yuzo, *Materials on the Bosnian Notables* (Tokyo, 1979).

Naumov, Evgeniy P., *Gospodstvuyushchiy klass i gosudarstvennaja vlast v Serbii XII–XV vv.* (Moskova, 1975).

Nuri-Hadžić, Osman, "Borba Muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju", V. Skarić, O. Nuri Hadžić, N. Stanojević, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom* (Belgrad, 1938), 56-101.

Okiç, Tayyib, "Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits", *Sudost-Forschungen* 19 (1960), 108-133.

Petranović, Božidar, *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani* (Zadar, 1867).

Petrović, Rade, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1979).

Pinson, Mark, "The Muslims of Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule, 1878-1918", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia,* (ed.) Mark Pinson (Cambridge MA, 1993), 84-128.

Popovic, Alexandre, "La literature ottomane des muslumans yougoslaves. Essai de bibliographie raisonnée", *Journal Asiatique* 259 (1971), 309–327.

Popović, Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog rezima Abdul Medžida (1839-1861)* (Belgrad, 1949).

Purivatra, Atif, *Jugoslavenska Muslimansko Organizacija u političkom životu kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Saraybosna, 21977).

Rački, Franjo, "Bogomili i Patareni", *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 7 (1869), 126-179; 8 (1870), 121-175.

Ramet, Pedro, "Primordial Ethnicity or Modern Nationalism: The Case of Yugoslavia's Muslims" *Nationalities Papers* 13, sayı 2 (1985), 165-187.

Redžić, Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hillerov Treci Rajh* (Saraybosna, 1987), 71-79.

Rusinow, Dennison, "The Ottoman Legacy in Yugoslavia's Disintegration and Civil War" *Imperial legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East,* (ed.) L. Carl Brown (New York, 1995), 78-99.

Sabanović, Hazim, "Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463g.", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 7 (1955).

—, *Bosanski Pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Saraybosna, 1959).

—, "Vojno uredjenje Bosne 1463. do kraja XVI stoljeća", *Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine* 11 (1960), 173-224.

—, *Kraište Isa-Bega Ishakoviča. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine* (Saraybosna, 1964).

—, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* (Saraybosna, 1973).

Sehić, Nusret, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Saraybosna, 1980).

Sidak, Jaroslav, "Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca", *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 259 (1937), 37-182.

—, "Jugoslovenska ideja u ilirskom pokretu", *Jugoslovenski istorisli časopis* 2 (1963), sayı 3, 31-42.

—, *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu* (Zagreb, 1975).

Siljivo, Galib, *Omer-Paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852* (Saraybosna, 1977).

Skarić, Vladislav, "Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (1918), 219-265.

Sladović, Eugen, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini* (Belgrad, 1926).

Smlatić, Sulejman, "Iseljavanje jugoslavenskih Muslimana u Tursku i njihivi prilagodjavanje novoj sredini", *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom* (Zagreb, 1978), 249-256.

Solovjev, Aleksandar, "La doctrine de l'Eglise de Bosnie", *Bulletin de l'Academie loyale de Belgique, Classe de lettres* 34 (1948), 481-534.

—, *Vjersko učenje bosanske crkve* (Zagreb, 1948).

—, "Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne", *Godisnjak Istoriskog drustva Bosne i Hercegovine* 1 (1949) 42-79.

—, "Svedocanstva pravoslavnih izvora o Bogomilstvu na Baikanu", *Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine* 5 (1953), 1- 103.

—, "Le symbolisme des monuments funeraires bogomiles", *Cahiers d'Etudes Cathares* 18 (1954), 92-114.

—, "Simbolika srednjeyjekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine* 8 (1956), 5-67.

—, "Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern", *Völker und Kulturen Südosteuropas. Kulturhistorische Beitrage,* (ed.) Wilhelm Gülich (Münih, 1959), 173-198.

Spaho, Mehmed, *Die Agrarfrage in Bosnien und in der Herzegowina* (Viyana, 1912).

Spence, Richard B., "General Stephan Freiherr Sarkotić von Lovčen and Croatian Nationalism", *Canadien Review of Studies in Nalionalism* 17 (1990), sayı 1-2, 147-155.

Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, 1.-9. cilt (Saraybosna, 1950-1967).

Steindorff, Ludwig, "Von der Konfession zur Nation: Die Muslime in Bosnien- Herzegowina", *Südosteuropa Mitteilungen* 1997, sayı 4, 277-290.

Stojančević, Vladimir, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom Carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine* (Belgrad, 1971).

Sućeska, Avdo, "Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanju u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta *tekalif-i şakka*", *Prilozi za Orijentalni Filologiju* 10-11 (1960-61), 75-112.

—, "Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima (skiza)", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 9 (1961), 269-292; 10 (1962), 317-361; 12 (1964), 100-114.

—, "Vilajetski ajani (prilog izučavanju organizacije turske vlasti u našim zemljama)", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1962), 167-198.

—, "O nastanku čiflika u našim zemljama", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 16 (1965), 37-57.

—, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka* (Saraybosna, 1965).

—, "Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 17 (1966-67), 163-207.

—, "Die Rechtsstellung der Bevölkerung in den Städten Bosniens und der Herzegowina unter den Osmanen (1463-1878)", *Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte* (Münih, 1968), 84-99.

—, "Neke specifičnosti Bosne pod Turcima", *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 4 (1968), 43-57.

—, "Popis čifluka u Rogatičkom kadiluku iz 1835. godine", *Prilozi za Orijentalni Filologiju* 14-15 (1964-65 [1969]), 189-271.

—, "Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimane", *Jugoslovenski istoriski časopis* 1969, sayı 4, 47-54.

—, "Evolucija u nasljedjivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 19 (1970-71), 31-43.

—, "Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", *Oslobodilački pokreti Jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata,* (Belgrad, 1976), 69-100.

—, "Bune seljaka muslimana u Bosni u XVI XVIII stoljeću", *Oslobodilački,* 74-75.

—, "Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba osmanlijsko-turske vladavine", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 24 (1976), 301-315.

—, "The Position of the Bosnian Moslems in the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies,* 1. cilt, sayı 2 (Güz, 1980), 1-24.

Südostdeutsches Kulturwerk, (ed.), *Vuk Stefanović Karadžić (1787-1987). Beiträge zur Feier seines 200. Geburtstages* (Münih, 1989).

Suljević, Kasim, *Nacionalnost Muslimana izmedju teorije i polilike* (Rijeka, 1981).

Tito, Josip Broz, "Nacionalno pitanje u jugoslaviji u syjetlosti narodnooslobodilačke borbe", *Proleler,* sayı 16 (Ekim 1942), 4.

Tomasevich, Jozo, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford CA, 1955).

Vasić, Milan, "Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1962), 233-250.

Vinogradov, K. V., *Bosniyskiy krizis 1908-1909 gg. Prolog Pervoy mirovoy voyny* (Leningrad, 1964).

Vucinich, Wayne S., "Yugoslavs of the Moslem Faith", *Yugoslavia,* (ed.) Robert J. Kerner (Berkeley, Los Angeles, 1949), 261-275.

—, "The Yugoslav Lands in the Ottoman Period: Postwar Marxist Interpretations of Indigenous and Ottoman Institutions", *Journal of Modern History* 27 (1955), 287-305.

Weigand, Gustav, *Ethnographie von Makedonien. Geschichtlich-nationaler, sprachlich-statistischer Teil* (Leipzig, 1924).

Wenzel, Marian, "Bosnian and Herzegovinian Tombstones–who made them and why", *Südost-Forschungen* 21 (1962), 102-143.

—, *Ukrasni motivi na stećcima. Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions* (Saraybosna, 1965).

—, "Four Decorated Steles: the Influence of Islam on Bosnian Funerary Monuments", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), 221-241.

Wilke, Georg, "Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogomilendenkmälern", *Glasnik Zemaljsko muzeja u Sarajevu* 36 (1924), 27-37.

Wilson, Duncan, *The life and times of Vuk Stefanovic Karadzic 1787-1864* (Oxford, 1970).

Zhelyazkova, Antonina, "Bosniya pod osmanskoy vlast'yu v XV-XVII vv." *Osmanskaya imperiya. Gosudarstvennaya vlast' i sotsial'no-policheskaya struktura* (Moskova, 1990), 167-184.

—, "The Penetration and Adaptation of Islam in Bosnia from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries", *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), 187-208.

Zlatar, Behija, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni", *Prilozi Instituta za istoriju* 14-15 (1978), 81-139.

Zulfikarpašić, Adil, *The Bosniak* (Adil Zulfikarpašić in Dialogue with Milovan Djilas and Nadežda Gaće) (Londra, 1998).

8. Macaristan

Agoston, Gábor, "16-17. Asırlarda Macaristan'da tasavvuf ve Mevlevîlik", *Milletlerarası Mevlânâ Kongresi. 3-5 Mayıs 1987, Tebliğler* (Konya, tarihsiz), 221-231.

—, "Muslim Cultural Enclaves in Hungary Under Ottoman Rule", *Acta Orientalia Hungarica* 45 (1991), 181-204.

—, *A hódolt Magyarország* (Budapeşte, 1992).

—, "Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica* 25 (1993), 75-96.

—, "Muszlim hitélet és művelödés a Dunántúlon a 16-17. Században", *Tanulmanyok a török hódoltság és a felszabaditó háborúk torlenetéből*, (ed.) László Szita (Pécs, 1993), 277-292.

—, "Ottoman Gunpowder Production in Hungary in the Sixteenth Century: the Baruthane of Buda", *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor (Budapeşte, 1994), 149-159.

—, "The Costs of the Ottoman Fortress-System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), 195-228.

—, "The Ottoman-Habsburg Frontier in Hungary (1541-1699): A Comparison", *The Great Ottoman Turkish Civilisation. 1. Politics*, (ed.) Güler Eren vd. (İstanbul, 2000), 276-287.

Bácskai, Vera, *Magyar mezővárosok a XV. században* (Budapeşte, 1965).

Bakács, István, "A dicalis összcírások", *A történeti statisztika forrásai*, (ed.) Jozsef Kovacsics (Budapeşte, 1957).

Balázs, Mihály, *Teologia és irodalom. Az Erdélyen kivüli autitrinitarizmus kezdetei* (Budapeşte, 1998).

Balić, Smail, "Der Islam im mittelalterlichen Ungarn", *Südost-Forschungen* 23 (1964), 19-35.

Barta, Gábor, "An d'illusions (Notes sur la double election de rois aprés la defaite de Mohács)", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1978), 1-40.

—, *La route qui mene à Istanbul 1526--1528* (Budapeşte, 1994).

Bartonick, Emma, *Magyar történeti forráskiadványok* (Budapeşte, 1929).

—, *Fejezelek a XVI-XVII. századi magyarországi történetirás történetébõl* (Budapeşte, 1975).

Batári, Ferenc, *Oszmán-törõk szõnyegek. Ottoman-Turkish Carpets* (Budapeşte, Keszthely, 1994).

Bucsay, Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978*, 2 cilt (Viyana, Köln, Graz, 1977-1979).

Buza, János, "A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország törõk uralom alatti területén a XVII. században (Nagykõrõs 1622-1682)", *Történelmi Szemle* 20 (1977), 73-106.

—, "Die großbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 32/2 (1984), 165-209.

—, "Gabonaárak es áruforgalom a törõk uralom alatt (Nagykõrõs 1626-1682)", *Agrártörténeti Szemle* 27,1-2 (1985), 1-57, 356-359.

—, "Egy francia váltópénz levantei sikere es magyarországi szerepe a 17. század második felébcn/The successes of a French coin in the Levant and its role in Hungary in the second half of the 17th century", *Gazdaság, társadalom, történetirás/Economy, Society, Historiography* (Budapeşte, 1989), 127-137.

—, "Die Rolle der Dreipölker im Geldumlauf Ungarns im XVII. Jahrhundert (Die Rehabilitation eines polnischen Wechselgeldes)", *Actes du Xième Congres international de numismatique* IV (Louvain-la-Neuve, 1993), 61-66.

Dávid, Géza, "Some Aspects of 16th Century Depopulation in the Sangaq of Simontornya", *Acta Orientalia Hungarica* 28 (1974), 63-74.

—, "The Sancakbegis of Arad and Gyula", *Acta Orientalia Hungarica* 46 (1992/93) [1994], 143-162.

—, "Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th Century Ottoman Hungary", *Acta Orientalia Hungarica* 45 (1991) [1993], 219-252.

—, "Die Bege von Szigetvar im 16. Jahrhundert", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes in memoriam Anton C. Schaendlinger* 12 (1992 [1993]), 67-96.

—, "Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary", *Studies in Ottoman History in Honour of professor V. L Ménage,* (ed.) Colin Heywood ve Colin Imber (Istanbul, 1994), 31-43.

—, "The Sancaq of Veszprém", *Acta Orientalia Hungarica* 47 (1994) [1995], 57-65.

—, "16-17. yüzyıllarda Macaristan'ın demografik durumu", *Belleten* 59 (1995), 344-346.

—, "Kászim vojvoda, bég es pasa. I-II. resz", *Keletkutatas* 1995/2 [1997], 53-66, 1996/1 [2000], 41-56.

—, "Demographic Trends of Urban Population in 16th Century Ottoman Hungary", *Histoire économique et sociale de l'empire ottoman et de la Turquie (1326-1960). Actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-provence du 1er au 4e juillet 1992,* (ed.) Daniel Panzac (Paris, 1995 [1996]), 331-340.

—, "Magyarország népessége a 16-17. szàzadban", *Magyarország történeti demografiaja(896-1995). Millecentenàriumi elõadasok,* (ed.) Jozsef Kovacsics (Budapeşte, 1997).

—, *Osmanlı Macaristan'ında toplum, ekonomi ve yönetim. 16. yüzyılda Simontornya sancağı* (Istanbul, 1999).

—, "The Eyalet of Temesvar in the Eighteenth Century", *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century,* (ed.) Kate Fleet [= *Oriente Moderne,* N.S., 18 (79) (1999)], 124-125.

—, "Az elsō szegedi bég, Dervis életpalyaja", *Aetas* 1999/4 [2000], 5-18.

Dávid, Géza ve Ibolya Gerelyes, "Ottoman Social and Economic Life Unearthed. An Assessment of Ottoman Archaeological Finds in Hungary", *Studies in Ottoman Social and Economic Life. Studien zu Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Reich,* (ed.) Raoul Motika, Christoph Herzog ve Michael Ursinus (Heidelberg, 1999), 67-68.

Dávid, Géza ve Pál Fodor, (ed.), *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapeşte, 1994).

—, (ed.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (Leiden, 2000).

David, Zoltan, "Az 1715-20. évi összeiras", *A történeti statisztika forrasai,* (ed.) Jozsef Kovacsics (Budapeşte, 1957).

—, "A hazak szama és a népesség XVI-XVIII. szazadi forrasainkban", *Történiti Statisztikai Közlemenyek* 2 (1958), 3-4, 74-95.

—, "Adatok a tōrōk haboruk puszlitàsànak értékeléséhez", *Keletkutatas* (Güz, 1993), 56-68.

Decsy, Samuel, *Osmanografia, az az: a' tōrōk birodalom' természeti, erkōltsi, egy-hazi, polgâri, 's hadi àllapotlyànak, és a' Magyar Kirâlyok ellen viselt nevezetesebb hadakozàsainak summàs leirâsa,* 3 cilt (Viyana, 1788-1789).

Elekes, L., "Système diétal des ordres et centralisation dans les états féodaux", *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie/Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn (1450-1650),* (ed.) Gy. Székely ve E. Fügedi (Budapeşte, 1963), 376-377.

Engel, Pal, "Janos Hunyadi and the Peace 'of Szeged'", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994), 241-257.

—, "A tōrōk-magyar hàboruk elsō évei 1389-1392", *Hadtörténelmi Közlemények* 111(1998), 561-577.

—, "A tōrōk dulàsok hatàsa a népességre: Valkō megye példàja", *Szàzadok* 134 (2000), 267-321.

Erōdi, Béla, *Csok Jasa! Çok yaşa. A Tōt-rōk Küldöttség Látogatásának Emlék-Könyve* (Budapeşte, 1877).

Fehér, Géza, *L'Artisanat sous la domination Ottomane en Hongrie* (Budapeşte, 1975).

Fekete, Lajos, *Bevezetés a hodoltsâg tōrōk diplomatikajaba/Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapeşte, 1926).

—, *Az Esztergomi szandzsak 1570. évi adoösszeirasa* (Budapeşte, 1943).

—, *Budapest a tōrōkkorban* (Budapeşte, 1944); İngilizcesi için: *Buda and Pest under Turkish Rule* (Budapeşte, 1976).

—, "Gül-Baba et le bektasi derk'ah de Buda", *Acta Orientalia Hungarica* 4 (1954), 1-18.

—, *Die Siyaqal-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung,* 2 cilt (Budapeşte, 1955).

—, "Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert", *Studia Historica* 29 (Budapeşte, 1960), 3-30.

—, *Szülejman szultan* (Budapeşte, 1967).

Fekete, Lajos ve Gyula Kaldy-Nagy, *Budai törökt szamadas könyvek, 1550-1580* (Budapeşte, 1962).

—, (ed.), *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580: Türkischer Text* (Budapeşte, 1962).

Fodor, Pál, "Bauarbeiten der Türken an den Burgen von Ungarn im 16.-17. Jahrhundert", *Acta Orientalia academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1981), 55-88.

—, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary: the *cerehor*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1984), 367-399.

Fodor, Pál, "Ottoman Policy towards Hungary", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1991), 274-278.

—, "I. Szulejman, a Pompas és a Törvényhozo", Pál Fodor, Klara Hegyi, Maria Ivanics, *Török és tatar hoditok* (Budapeşte, 1993), 43-51.

—, "A Bécsbe vezetö ut", *Két targyalas Sztambulban. Hyeronimus Laski targyalasa a töröknel Janos kiraly neveben. Habardanecz Janos jelentese 1528 nyari sztambuli targyalasairol*, (çev.) Gabor Barta ve Jozsef Kun, (ed.), Gabor Barta ve Pál Fodor (Budapeşte, 1996), 65-96.

—, "Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), 229-263.

—, *In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire* (Istanbul, 2000).

Földvary, Antal, *A magyar reformatus egyhaz és a török uralom* (Budapeşte, 1940).

Gaborjan, Alice, "A szolnoki hodoltsagkori asatasi labbelianyag magyar viseletörténeti vonatkozasai", *Ethnografia* 68 (1957), 543-574.

—, "Magyar bör-és labbelikészites", *Magyar Néprajz. Anyagi kultura 2. Kézmüvesség* (Budapeşte, 1991), 282-308.

Gecsényi, Lajos, "Bécs és a hodoltsag kereskedelmi összekötetései a 16. szazadban (Thökölу Sebestyén felemelkedésének hatteréhez)", *Szazadok* 129/4 (1995), 767-790.

—, "'Török aruk' és 'görög kereskedök' a 16-17. szazadi kiralyi Magyarorszagon", *R. Varkonyi Agnes emlékkönyv születésének 70. evfordulo ja ünnepere*, (ed.) Peter Tusor (Budapeşte, 1998), 185-203.

Gedai, Istvan, "Turkish Coins in Hungary in the 16th and 17th Centuries", *Türk Nümismatik Derneğinin 20. kuruluş yılında İbrahim Artuk'a armağan/ Festschrift Presented to İbrahim Artuk on the Occasion of the 20th Anniversary of the Turkish Numismatic Society* (Istanbul, 1988), 102-119.

Gerelyes, Ibolya, "Inventories of Turkish Estates in Hungary in the Second Half of the 16th Century", *Acta Orientalia Hungarica* 39 (1985), 275-338.

—, "The Influence of Ottoman-Turkish Art in Hungary, 1: The Spread and Use of Turkish Ornamental Weapons on the Basis of the 16th-17th Century Probate Inventories", *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1990-1992), 181-191.

—, "The Influence of Ottoman-Turkish Art in Hungary, 2: The Spread and Use of Turkish Textiles on the Basis of the 16th-17th Century Probate Inventories", *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1993), 77-85.

Gerō, Gyōzō, "Siedlungsgeschichte und Baugeschichte der bischōflichen Burg zu Szaszvar/Szaszvar-A pūspōki var telepūléstörténete és épitéstörténete", *Die Bischofsburg zu Pécs/A pécsi pūspōkvar* (Budapeşte, 1999), 131-132.

—, *Az oszmān-tōrōk épitészet Magyarországon. (Dzsamik, tūrbék, fürdōk)* (Budapeşte, 1980).

—, *Sikilos. Malkocs bej-dzsami* (Budapeşte, 1994).

Gévay, Antal, "Versuch eines chronologischen Verzeichnisses der türkischen Statthalter von Ofen", *Der österreichische Geschichtsforscher* 2 (1841), 56-90; Macarcası için: *A budai pasak* (Viyana, 1841).

Gōckenjan, Hansgerd, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn* (Wiesbaden, 1972), 44-89.

Hegyi, Klara, *Egy vilagbirodalom végvidékén* (Budapeşte, 1976).

—, "A tōrōk birodalom magyarországi jövedelemforrasai", *Szazadok* 117 (1983), 375-377.

—, "The Ottoman Military Force in Hungary", *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor (Budapeşte, 1994), 131-148.

—, *Törōk berendezkedés Magyarországon* (Budapeşte, 1995).

—, "The Ottoman Network of Fortresses in Hungary", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), 163-193.

—, "Etnikum, vallas, iszlamizacio: a budai vilajet varkatonasaganak eredete és utanpotlasa", *Történelmi Szemle* 40, 3-4 (1998), 229-256.

Hegyi, Klara ve Vera Zimanyi, *Az Oszman Birodalom Europaban* (Budapeşte, 1986); Almancası için: *Muslime und Christen. Das Osmanische Reich in Europa* (Budapeşte, 1988); Ingilizcesi için: *The Ottoman Empire in Europe* (Budapeşte, 1989).

Herman, Egyed, *A katolikus egyhaz története Magyarországon 1914-ig* (Münih, 1973).

Hofer, Tamas, "Der Einfluß der Türkenherrschaft auf die ungarische bäuerliche Kultur", *Acta Historica* 34 (1988) [1990], 89-101; Macarcası için: "A tōrōk hodoltsag hatasa a magyar paraszti müveltségre", *Népi kultüra–népi tarsadalom. Folclorica et ethnographica. A Magyar Tudomanyos Akadémia Néprajzi Kutatointézetének Evkönyve* 17 (Budapeşte, tarihsiz), 15-36.

Hovari, Janos, "Adalékok a magyarorszagi tōrōk hodoltsag történetének historiografiajahoz", *Keletkutatás* (1987), 138-139.

Kakuk, Suzanne [Zsuzsa], *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise* (Budapeşte, 1973).

Kakuk, Zsuzsa, "Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary", *Studia Turco-Hungarica* 4 (1977).

Kaldy-Nagy, J. [Gyula], "Two Sultanic Hass Estates in Hungary During the XVIth and XVIIth Centuries", *Acta Orientalia Hungarica* 13 (1961), 31-62.

—, "Statistische Angaben über den Warenverkehr des türkischen Eroberungsgebiets in Ungarn mit dem Westen in den Jahren 1560-1564", *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica* 9 (1970), 269-341.

—, "Macht und Immobiliarvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1972), 441-450.

—, *Haracs-szedők és rájak. Török vilag a 16. századi Magyarországon* (Budapeşte, 1970); Türkçesi için: *Macaristan'da 16. yüzyılda Türk yönetimi* (Budapeşte, 1974).

—, *Szulejman* (Budapeşte, 1974).

—, "Bibliographie des travaux turcologiques en Hongrie", *Turcica* 13 (1981), 203-205.

—, Gyula, "Budin beylerbeyi Mustafa Paşa", *Belleten* 54 (1990), 649-663.

Kathona, Géza, *Fejezetek a török hodoltsagi reformatio történetéből* (Budapeşte, 1974).

[Kazinczy, Gabor], "Adalékok a török-magyarkori beltörtenethez. Hivatalos nyomozasok a török ado s hoditasok körül Borsodban a XVII. szazad 1. felében", *Magyar Történelmi Tár* 6 (1859), 101-167.

Kelenik, Jozsef, "The Military Revolution in Hungary", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest,* (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), 117-159.

Kirilly, Zsigmondné ve Istvan N. Kiss, "Adalékok a paraszti gabonatermelés kérdéséhez a XVI-XVII szazadban", *Agrartörténeti Szemle* 9, 1-2 (1969).

Kocsis, Gyula, "Az érsekujvari hidvamjegyzék (Adatok a 16. szazad végi élölallat kivitelről)", *Bács-Kiskun Megye Múltjából,* (ed.) Tibor Ivanyosi-Szabo, XII (Kecskemet, 1993), 287-359.

Kubinyi, Andras, "A XV–XVI. szazadi magyarorszagi varosi fejlödés kérdéseihez", *Századok* 99 (1965), 513-521.

—, "A magyarorszagi varoshalozat XIV-XV. szazadi fejlödésének néhány kérdése", *Tanulmanyok Budapest Multjabol* 19 (1972).

—, "A Magyar Kiralysag népessége a 15. szazad végén", *Történelmi Szemle* 38

(1996), 135-161.

—, "The Battle of Szavaszentdemeter-Nagyolaszi (1523). Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohacs", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest,* (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), 71-115.

Lazar, Gyula, *Az oszmán uralom története Europaban,* 2 cilt (Budapeşte, 1877).

Lewicki, Tadeusz, "Wegry i muzulmanie wegicrscy w swietle relacji podroznika arabskiego z XII w. Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati'ego", *Rocznik orientalistyczny* 12 (1937), 106-122.

Makkai, Laszlo, "Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15-17. Jahrhundert", *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie/Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn (1450-1650),* (ed.) Gy. Székely ve E. Fügedi (Budapeşte, 1963), 27-46.

—, "Der ungarische Viehhandel 1550-1650", *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650* (Köln-Viyana, 1971), 483-506.

Malyusz, Elemér, "A magyarsag és a nemzetiségek Mohacs elõtt", *Magyar müvelõdéstörténet* 2, (ed.) S. Domanovszky (Budapeşte, 1939).

Mészàros, Laszlo, "Kecskemét gazdasagi élete és népe a XVI. szazad közepén", *Bàcs-Kiskun Megye Multjabol*, II. (ed.) Tibor Ivanyosi-Szabo (Kecskemét, 1979), 103-118.

Molnar, Jozsef, *Macaristan'daki Türk anıtları/Les monuments turcs en Hongrie* (Ankara, 1973).

Molnar, Antal, "L'Eglise catholique dans la Hongrie ottomane (16e-17e siècles)", *Folia Theologica* 9 (1998), 163-175.

—, "A belgradi kapolna-viszaly (1612-1643). Kereskedelem és katolikus egyhaz a hodolt Magyarorszagon", *Szàzadok* 134 (2000), 373-429.

Nagy, Laszlo J., "La turcophilie en Hongrie au temps des crises d'Orient: contributions à l'histoire des relations turco-hongroises", *Oriente Moderno* 11 (1992), 7-12, 21-25.

NémEth, J. [Gyula], "Die türkischen Texte des Valentin Balassa", *Acta Orientalia Hungarica* 2 (1952), 23-61.

—, "Türkische Balassa-Texte in Karagöz-Spielen", *Acta Orientalia Hungarica* 5 (1955), 175-180.

Pach, Pal Zsigmond, *Levantine Trade and Hungary in the Middle Ages (Thesis, Controversies, Arguments)* (Budapeşte, 1975).

—, "Aba, kebe, igriz. Posztofajtak a hodoltsagi törõk vamnaplokban a 16. szazad derekán", *Történelmi Szemle* 39 (1997), 1-19.

—, "'Platea Chapo ucza vocata'. A hazai posztoipar 16. szazadi történetébõl", *Szàzadok* 132/4 (1998), 793-824.

Pállfy, Géza, "The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, (ed.) Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), 3-69.

Pásztor, Emese, "Die osmanische-türkischen Objekte in der Esterházy Schatzkammer", *Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Eskrhazy*, (ed.) Gerda Mraz ve Géza Galavics (Viyana, Köln, Weimar, 1999), 83-99.

Perjés, Géza, *Mezõgazdasagi termèles, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. szàzad màsodik felében* (Budapeşte, 1963).

—, *Az országút szélére vetett ország* (Budapeşte, 1975).

—, *Mohács* (Budapeşte, 1979); Ingilizcesi için: *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526-Buda 1541* (Boulder, 1989).

Péter, Katalin, *Papok és nemesek. Magyar müvelõdéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdõdõ másfél évszázadból* (Budapeşte, 1995).

Purjesz, István, "A törõk hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében", *Levéltári Közlemények* 29 (1958), 173-200.

Ráth, Károly, "A Györ vármegyei hódoltságról", *Magyar Történelmi Tár* VII (1860), 1-123.

Roemer, Claudia, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murads III, Dargestellt an Hand von Petitionen zur Stellenvergabe* (Viyana, 1995).

Rúzsás, Lajos ve Ferenc Szakály, (ed.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából* (Budapeşte, 1986).

Salamon, Ferenc, *Magyarország a török hódítás korában* (Budapeşte, 1886) (Almancası için: *Ungarn im Zeitalter der Türkenherrschaft*, Leipzig, 1887).

Sudar, Balázs, "Egy Balassi-vers török háttere", *Keletkutatás* 1995/2 [1997], 67-79.

Szabó, István, "La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449-1526", *Etudes historiques, publiées par la Commission nationale des historiens hongrois* 1 (Budapeşte, 1960).

—, "Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között", *Magyarország történeti demográfiája*, (ed.) József Kovacsics (Budapeşte, 1963), 63-113.

Szakály, Ferenc, *A mohácsi csata* (Budapeşte, 1975).

—, "Oktalan oknyomozás. Perjés Géza Mohács-könyvéről", *Kritika* 10 (1979) 21-23.

—, "Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1979), 67-85.

—, *Magyar adóztatás a török hódoltságban* (Budapeşte, 1981).

—, "The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse", *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, (ed.) János M. Bak ve Béla K. Király (Brooklyn, 1982), 141-158.

—, "Török megszállás alatt (1543-1686)", *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*, (ed.) Gyula Kristó (Szeged, 1983), 693-694.

—, "Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban", *Tanulmányok Gyöngyösről*, (ed.) Péter Havassy ve Péter Kecskés (Gyöngyös, 1984), 164-165.

—, "Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts", *Etude historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès international des sciences historiques par le Comité national des historiens hongrois*, 2. cilt (Budapeşte, 1985), 437-459.

—, *Hungaria eliberata* (Die Rückeroberung von Buda im Jahr 1686 und Ungarns Befreiung von der Osmanenherrschaft) (Budapeşte, 1987).

—, "Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn", *Acta Historica Academiae cientiarum Hungaricae* 34 (1988), 63-77.

—, "Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege", *Valóság* 1988/3, 39-51.

—, "A mohácsi csatától a szatmári békekötésig, 1526-1711", *Tolna mezőváros monográfiája* (Tolna, 1992).

—, *Gazdasági és társadalmi változások a török hoditás ámyékában* (Budapeşte, 1994).

—, *Lodovico Gritti in Hungary 1529-1534. A Historical Insight into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry* (Budapeşte, 1995).

—, *Mezővaros és reformiácio. Tanulmányok a korai magyar polgarosodás kérdéséhez* (Budapeşte, 1995).

—, *Magyar intézmények a török hodoltsagban* (Budapeşte, 1997).

Szekfü, Gyula, *A magyar allam életrajza* (Budapeşte, 1918).

—, *Magyar tōrténet. A tizenhatodik szàzad* (Budapeşte, tarihsiz).

Szūcs, Jenō, "Das Stādtewesen in Ungarn im 15 - 17. Jahrhundert", *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie/Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn (1450-1650),* (ed.) Gy. Székely ve E. Fügedi (Budapeşte, 1963), 97-164.

Takats, Sàndor, *Rajzok a tōrōk vilagbōl,* 3 cilt (Budapeşte, 1915-1917).

—, *A tōrōk hodoltsag koràbol (Rajzok a tōrōk vilagbol, IV)* [Budapeşte, 1928].

Tardy, Lajos, *Beyond The Ottoman Empire. 14th-16th Century Hungarian Diplomacy in the East* (Szeged, 1978).

Toth, Istvan Gyōrgy, *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707)* (Roma, Budapeşte, 1994).

Toth, Sàndor Laszlo, *A mezōkeresztesi csata és a tizenōt éves haboru* (Szeged, 2000).

Vàmbéry, Armin, *A magyarsag keletkezése és gyarapodàsa* (Budapeşte, 1895).

Vanyo, Tihamér, "Belgradi pūspōkōk jelentései a magyarorszàgi hodoltsag viszonyairol 1649-1673", *Levéltari Kōzlemények* 42 (1971), 323-337.

Vardy, Steven Bela, *Clio's Art in Hungary and Hungarian-America* (New York, 1985), 148-149.

Zimanyi, Vera, "Esportazione di bovini ungheresi a Venezia nella seconda metà del secolo XVI", *Venezia e Ungheria nel Rinascimento* (Florans, 1973), 145-156.

Zovanyi, Jenō, *A reformcio Magyarorszagon 1565-ig* (Budapeşte, 1922; yeni basım, 1986).

—, *A magyarorszàgi protestantizmus 1565-tōl 1600-ig* (Budapeşte, 1977).

9. Türkiye, Cumhuriyet dönemi

Akar, Rıdvan, *Varlık Vergisi: Tek parti rejiminde azınlık karşıtı politika örneği* (Istanbul, 1992).

Akçam, Taner, *Türk ulusal kimliği ve Ermeni sorunu* (Istanbul, 1992).

[Atabinen], Reşit Galip, "Türk tarih inkılabı ve yabancı tezler", *Ülkü* (Ekim 1933), 164-177.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Söylev (Nutuk),* 2 cilt (Ankara, 1964).

Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik* (Istanbul, 1974).

Berktay, Halil, *Cumhuriyet ideolojisi ve Fuad Köprülü* (Istanbul, 1983).

—, "The Feudalism Debate: The Turkish End: Is "Tax-vs.-Rent" Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference", *The Journal of Peasant Studies* 14, 3 (1987), 291-333.

—, "The 'Other' Feudalism: a Critique of 20th Century Turkish Historiography and its particularization of Ottoman Society", doktora tezi (Birmingham, 1990).

—, "Der Aufstieg und die gegenwärtige Krise der nationalistischen Geschichtsschreibung in der Türkei", *Periplus* 1 (1991), 102-125.

—, "The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History,* (ed.) Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (Londra, 1992), 109-184.

Çetik, Mete, (ed.), *Üniversitede cadı kazanı, 1948 DTCF tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın müdafaası* (Istanbul, 1998).

Copeaux, Etienne, *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993* (Paris, 1997).

Demir, Hülya ve Rıdvan Akar, *Istanbul'un son sürgünleri* (İstanbul, 1994).

Duman, Neti, "Darülfünun hortluyor mu?", *Yeni adam* (Ekim 1937), 8-10.

During, Jean, "Notes sur la musique des Alevis-Bektachis et des groupes apparentés", *Bektachiyya. Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groups relevant de Hadji Bektach*, (ed.) Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein (İstanbul, 1995), 85-90.

[Duru], Kâzım Nami, "Cumhuriyet terbiyesi", *Ülkü* II, 9 (1933), 200-204.

Erhat, Azra, *Karya'dan Pamfilya'ya mavi yolculuk* (İstanbul, 1979).

Ersanlı Behar, Büşra, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de resmi tarih tezinin oluşumu (1929-1937)* (genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul, 1996).

Fındıkoğlu, Z. Fahri, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *60. doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü armağanı: Mélanges Fuad Köprülü* (İstanbul, 1953), 153-163.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, (ed.), *Türk-Yunan ilişkileri ve Megalo Idea* (Ankara, 1986).

Georgeon, François, "Les foyers turcs à l'époque kemaliste", *Turcica* 14 (1982), 168-215.

Göker, Muzaffer, "Türk Tarih Kurumu çalışmaları hakkında III. Türk Tarih Kongresine sunulan rapor", *Belleten* 8 (1944), 28-29.

Gökman, Muzaffer, *Tarihi sevdiren adam: Ahmed Refik Altınay* (İstanbul, 1978).

Göle, Nilüfer, *Modern mahrem: Medeniyet ve örtünme* (İstanbul, 1991).

Günaltay, Şemsettin ve H. Reşit Tankın, *Dil ve Tarih Tezleri üzerine gerekli bazı izahlar* (İstanbul, 1938).

—, *Tarih I* (İstanbul, 1939).

—, "III. Türk Tarih Kongresi açılış nutku", *Belleten* 8 (1944).

Güvenç, Bozkurt, *Türk kimliği: Kültür tarihinin kaynakları* (Ankara, 1993).

Güventürk, Faruk, *Türklere karşı Yunan milli hedefleri ve genel politika stratejileri nedir?* (Ankara, 1976).

Hamid ve Muhsin, *Türkiye tarihi* (İstanbul, 1924).

Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve dönemi* (İstanbul, 1981).

Hayashi, Kayoko, "Turkey", *Islamic Urban Studies. Historical Review and Perspectives*, (ed.) Masashi Haneda ve Toru Miura (Londra, New York, 1994), 185-234.

Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teaching of Ziya Gökalp* (Londra, 1950).

İnan, Afet, "Osmanlı tarihine bir bakış ve Türk inkılabı", *Ülkü* X, 55 (Ekim 1937), 99-107.

—, *L'Anatolie, le pays de la 'race' turque* (Cenevre, 1941).

—, "Türk-Osmanlı tarihinin karakteristik noktalarına bir bakış", *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937. Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan tebliğler* (İstanbul, 1943), 756-769.

—, *Atatürk'ten mektuplar* (Ankara, 1981).

Kemal, Tahir, *Devlet Ana* (Ankara, 1971).

Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development* (Londra, New York, 1987); Türkçesi için: *Türkiye'de devlet ve sınıflar* (İstanbul, 1989).

Kıray, Mübeccel, "Toplum yapısındaki temel değişimlerin tarihsel perspektifi: Bugünkü ve yarınki Türk toplum yapısı" *Toplumbilim yazıları* (Ankara, 1982), 116-132.

Kuran, Ercüment, "Yusuf Akçura'nın tarihçiliği", *a.g.e., Türkiye'nin batılılaşması ve milli meseleler* (Ankara, 1994), 209-214.

Mélikoff, Irène, *Hadji Bektach: un mythe et ses avatars: genèse et évolution du soufisme populaire en Turquie* (Leiden, 1998).

Milas, Herkül, *Türk-Yunan ilişkilerine bir önsöz* (İstanbul, 1995).

—, "Türk ders kitaplarında 'Yunanlılar': Bütünleştirici bir yaklaşım", *Tarih eğilimi ve tarihte "Öteki" sorunu. 2. Uluslararası Tarih Kongresi, 8-10 Haziran 1995, İstanbul* (İstanbul, 1998), 254-265.

—, *Türk romanı ve 'Öteki'-Ulusal kimlikle Yunan imajı* (İstanbul, 2000).

Moran, Berna, *Türk romanına eleştirel bir bakış*, I (İstanbul, 1987).

Ökçün, Gündüz, "1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar", *Türkiye iktisat tarihi semineri. Metinler-Tartışmalar*, (ed.) Osman Okyar ve Ünal Nabantoğlu (Ankara, 1975), 409-484.

Ökte, Faik, *The Tragedy of the Turkish Capital Tax*, (çev.) Geoffrey Cox (Londra, 1987).

Özal, Turgut, *Turquie en Europe* (Paris, 1988).

Özbaran, Salih, "Öğrenci değerlendirmesiyle tarih öğretimi", *a.g.e., Tarih ve öğretimi* (İstanbul, 1992), 205-220.

—, (ed.), *Tarih öğretimi ve ders kitapları Buca sempozyumu, 29 Eylül-1 Ekim 1994* (İstanbul, 1995).

—, *Tarih, tarihçi ve toplum* (İstanbul, 1996).

Peyami, Safa, *Türk inkılabına bakışlar* (Ankara, 1988).

Poulton, Hugh, *Top Hat, Gray Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic* (Londra, 1997).

Rustow, Dankwart A., "The Modernization of Turkey in Historical and Comparative Perspective", *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*, (ed.) Kemal Karpat (Leiden, 1973), 93-120.

Şen, Sabahattin, (ed.), *Türk aydını ve kimlik sorunu* (İstanbul, 1995).

Seni, A., "Eskilik yenilik, varlıktan ve anlayışları", *Servetifünun* (Şubat 1934), 165-166.

Tansu, Samih Nafiz, "Yayılış devri", *Osmanlı tarihi özü. Orta ve liseler için* (İstanbul, 1943).

Tarih eğitimi ve "Öteki" sorunu. 2. Uluslararası Tarih Kongresi, 8-10 Haziran 1995, İstanbul (İstanbul, 1998).

Tekeli, İlhan, *Tarih bilinci ve gençlik* (İstanbul, 1998).

Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)* (Ankara, 1982).

Tör, Ahmet Nedim Servet, *Nevhiz'in günlüğü. Defter-i hatırat*, (ed.) Kaya Şahin (İstanbul, 2000).

Tunçay, Mete, "İlk ve orta öğretimde tarih", *Felsefe Kurumu seminerleri* (Ankara, 1977), 276-311.

Türk tarihinin anahatları (İstanbul, 1930).

Türk tarihinin anahatlarına medhal (İstanbul, 1930).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Türk tarihi yazılırken", *Belleten* 3 (1939).

Üstel, Füsun, *Türk Ocakları (1912-1931)* (İstanbul, 1997).

Yelda [Yeldağ Özcan], *İstanbul'da, Diyarbakır'da azalırken* (İstanbul, 1996).

Yıldırım, Recep, "'Tarih ders kitaplarında Anadolu uygarlıkları", *Tarih öğretimi ve ders kitapları Buca sempozyumu, 29 Eylül-1 Ekim 1994*, (ed.) Salih Özbaran (İstanbul, 1995), 160-166.

Zürcher, Erik Jan, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1924-1925* (Leiden, 1991).

—, *Turkey. A Modern History* (Londra, New York, 1994).

10. Arap Toprakları

Abdel Nour, Antoine, *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane* (Beyrut, 1982).

Abou-El-Haj, Rifa'at, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle East Studies* 14 (1982), 185-201.

—, "An Agenda for Research in History: the History of Libya between the Sixteenth and Nineteenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies* 15 (1983), 305-319.

Abu-Husayn, Abdul-Rahim, "A Case Study of Iltizam in Sixteenth Century Greater Syria", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, (ed.) Tarif Khalidi (Beyrut, 1984), 249-256.

—, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650* (Beyrut, 1985).

Akarlı, Engin, "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad Al-Sham and Egypt", *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane*, (ed.) Abdeljelil Temimi, 3. cilt (Zaghouan, 19118), 41-56.

—, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920* (Berkeley, Los Angeles, 1993).

al-Bakhit, Muhammad Adnan, "The Role of the Hanash Family and the Tasks Assigned to it in the Countryside of Dimashq al-Sham, 790/1388-976/1568", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, (ed.) Tarif Khalidi (Beyrut, 1984), 257-290.

Barbir, Karl, "From Pasha to Efendi: the Assimilation of Ottomans into Damascene Society, 1516-1783", *International Journal of Turkish Studies* 1, 1 (1979-80), 68-83.

—, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton, 1980).

Behrens-Abouseif, Doris, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule Institutions. Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)* (Leiden, 1994).

Cherif, Mohammed Hedi, *Pouvoir et société dans la Tunisie de Husayn bin Ali (1705 1740)*, 2 cilt (Tunus, 1984-1986).

Choueiri, Youssef M., *Arab History and the Nation-State: A Study in Modern Arab Historiography, 1820-1980* (Londra, New York, 1989).

Cohen, Amnon, *Economic Life in Ottoman Jerusalem* (Cambridge, 1989).

Cuno, Kenneth M., *The Pasha's Peasants. Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858* (Cambridge, 1992).

David, Jean-Claude, *le waqf d'Ipsir Pasa à Alep (1063/1653), Etude d'urbanisme historique* (Şam, 1982).

Deguilhem, Randi, "Waqf Documents; a Multi-purpose Historical Source–the Case of 19th Century Damascus", *les villes dans l'Empire ottoman, activités et sociétés* (Paris, 1991), 1. cilt, 67-96.

Delanoue, Gilbert, *Moralistes et politiques musulmans dans l'Egypte du XIXe siècle* (1798-1882) (Kahire, 1982).

Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine. Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1995).

Fattah, Hala, "Representations of Self and the Other in two Iraqi Travelogues of the Ottoman Period", *International Journal of Middle East Studies* 30 (1998), 51-76.

Hanna, Nelly, *Making Big Money in 1600. The Life and Times of Ismail Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse, 1998).

Hathaway, Jane, "Sultans, Pashas, *Taqwims*, and *Mühimmes*: A Reconsideration of Chronicle-writing in Eighteenth-century Ottoman Egypt", *Eighteenth Century Egypt. The Arabic Manuscript Sources*, (ed.) Daniel Crecelius (Claremont, 1990), 51-78.

—, *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The Rise of the Qazdaglıs* (Cambridge, 1997).

Hourani, Albert, "Lebanon: the Development of a Political Society," Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East* (Londra, Basingstoke, Oxford, 1981), 124-141.

—, *A History of the Arab Peoples* (New York, 1991).

Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley, 1997).

Khoury, Dina R., *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge, 1997).

al-Khûlî, Ramadan ve Abd al-Râziq Isa, "Rencontre avec Peter Gran, une Renaissance récusée: l'Egypte à la fin du XVIIIe siècle", *L'expédition de Bonaparte vue d'Egypte*, (ed.) Ghislaine Alleaume (Brüksel, 1999), 55-70.

Marcus, Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity. Aleppo in the Eighteenth Century* (New York, 1989).

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge, 1984).

Masters, Bruce, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East. Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* (New York, 1988).

—, "The View from the Province: Syrian Chronicles of the Eighteenth Century", *Journal of the American Oriental Society* 114 (1994), 353-362.

Meriwether, Margaret, *the Kin who Count* (Austin, 1999).

Pascual, Jean-Paul, *Damas à la fin du XVIe siecle, d'après trois actes de waqf ottomans* (Şam, 1983).

Panzac, Daniel, "Affréteurs ottomans et capitaines français à Alexandrie: la caravane maritime en Méditerranée au milieu du XVIIIe siècle", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 34 (1982), 23-38.

Planhol, Xavier de, "Le boef porteur dans le Proche-Orient et l'Afrique du Nord", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 12 (1969), 298-321.

Prätor, Sabine, "Arabische Stimmen in der Istanbuler Presse der Jungtürkenzeit", *Presse und Öffentlichkeit im Nahen Osten,* (ed.) Christoph Herzog, Raoul Motika ve Anja Pistor-Hatam (Heidelberg, 1995), 121-130.

Rafeq, Abdul Karim, "New Light on the 1860 Riots in Ottoman Damascus", *Die Welt des Islams* 28 (1988), 412-430.

—, *The Province of Damascus 1723-1783* (Beyrut, 1970).

—, "The Impact of Europe on a Traditional Economy: The Case of Damascus, 1840-1870", *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe siècle-début du XXe siècle),* (ed.) J.-L. Bacqué-Grammont, P. Dumont (Paris, 1983), 419-432.

Raymond, André, "La conquête ottomane et le développement des grandes villes arabes, le cas du Caire, de Damas et d'Alep", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 1 (1979), 115-134.

—, *Artisans et commerçants au Caire, au XVIIIe siècle,* 2 cilt (Şam, 1973-74).

—, *Grandes villes arabes à l'époque ottomane* (Paris, 1985).

—, "Les provinces arabes (XVIe - XVIIIe siècle)", *Histoire de l'empire Ottoman,* (ed.) Robert Mantran (Paris, 1989), 385-413.

—, *Le Caire des janissaires* (Paris, 1995).

Rogan, Eugene, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire. Transjordan 1850-1921* (Cambridge, 2000).

Sauvaget, Jean, *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines jusqu'au millieu du XIXe siècle* (Paris, 1941).

Schilcher, Linda Schatkowski, *Families in Politics. Damascene Factions and Estates in the 18th and 19th Centuries* (Wiesbaden, Stuttgart, 1985).

Shaw, Stanford J., *The Financial and Administrative Development of Ottoman Egypt 1517-1798* (Princeton NJ, 1962).

Shuval, Tal, *Les villes d'Alger vers la fin du XVIIIE siecle. Population et cadre urbain* (Paris, 1998).

Singer, Amy, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials. Rural Administration around Sixteenth Century Jerusalem* (Cambridge, 1994).

Strauss, Johann, "Türkische Übersetzungen zweier europäischer Geschichtswerke aus Muhammad Ali's Ägypten: Botta's 'Storia d'Italia' und Castéras 'Histoire de Catherine'", *Dreiundzwanzigster Deutscher Orientalistentag, Würzburg, 16.-20.IX. 1985: Ausgewählte Vortrage,* (ed.) Einar von Schuler (Stuttgart, 1989), 244-258.

Tucker, Judith, *Women in Nineteenth Century Egypt* (Cambridge, 1985).

Valensi, Lucette, *Fellahs tunisiens, l'économie rurale et la vie des campagnes aux 18e et 19e siècles* (Paris, Den Haag, 1977).

Ze'evi, Dror, *An Ottoman Century. The District of Jerusalem in the 1600s* (Albany NY, 1996).

Abbasi 83
Abdülaziz 74, 89
Abdülhamit (I.) 355
Abdülhamit (II.) 17, 48-51, 58, 74, 78, 86, 89, 90, 141-143, 163, 314, 354
Abdülmecit 8, 164
Adalet 18, 24, 86, 92, 197, 203, 207, 209, 234, 361, 368, 369
Adana 89, 460
Ahmet (I.) 19, 81
Ahmet Cevdet Paşa 58, 76, 79, 82, 208, 434
Ahmet Lütfi 90, 91
Ahmet Mithat 10, 51, 90
Akdeniz(li) 44, 53, 98, 125, 220, 337, 371, 398, 409, 410, 431
Alaşehir/Philadelphia 114
Anadolu(lu) 8, 10, 26, 34-36, 38, 50, 52, 54, 66, 81, 82, 85, 98, 103-106, 115, 118, 120, 135, 138, 144, 147, 151, 152, 155-158, 164, 168-170, 175, 176, 178, 185, 190, 193, 194, 196-198, 215, 232, 233, 244, 252, 260, 262, 265-273, 275, 277, 278, 281, 282, 284, 293, 314, 340, 341, 405-407, 410, 412, 418-420, 422, 425, 427, 428, 431-434
"Anadoluculuk" 197-199
Arap(lar) 40, 73, 143, 151, 188, 233, 264, 337, 425, 426, 429, 434
Aristokrasi 38, 42, 54, 61, 123, 130, 178, 179
Arnavut(luk) 58, 64, 91, 123, 123, 183, 195, 233, 245, 259, 260, 273-285, 291, 295, 296, 298, 300, 305, 306, 327, 349
Atina, Atinalılar 54, 98, 226, 228, 243-248, 255, 256
Avusturya-Macaristan 64, 273, 310-312, 315-318
Avusturya, Avusturyalılar 11, 16, 50, 64, 99, 272, 273, 275, 310-315, 31320, 324, 344, 373, 380, 381, 435
Ayan 140, 249, 343, 344, 404, 420-426, 428, 434, 436

Bağdat 235, 237, 264, 302, 314, 408, 430
Barkan, Ömer Lütfi 32, 57, 150, 158, 169, 174, 177-179, 181, 182, 203, 204, 211, 245, 268, 270-272, 299, 317, 338, 419
baştina, *baština* 118, 120, 122, 123, 339, 340
Bedrettin, Şeyh 135

Bektaşi 264, 296, 338, 393, 438, 479
Berlin Anlaşması 347
Beyazıt, Yıldırım (I.) 135, 140, 153, 301
Beyazıt (II.) 124, 430
Beyrut 254, 406
Bizans, Bizans İmparatorluğu 10, 26-30, 56, 60, 61, 69, 85, 97-111, 113-117, 119-131, 134, 135, 151, 152, 159, 174-176, 194, 196, 198, 204, 206, 211, 212, 219, 220, 226, 228, 232, 234, 239, 252, 260, 262, 266, 282, 329, 408, 432
Bizanslılar 56, 60-62, 104, 109, 111, 113-115, 118, 122, 126, 135, 147, 152, 175, 196, 200, 211, 220
Bogomil(ler) 65, 259, 287, 316, 328-333, 337, 347, 348
Boshnak (Boşnak) 50, 64, 65, 274, 316, 320, 323, 325-327, 349
Bosna-Hersek 6, 64, 284, 285, 287, 307-325, 327, 329-331, 334-337, 339-350
Bosna(lılar) 15, 25, 50, 65, 259, 264, 273, 274, 283-288, 296, 300, 301, 305, 307-316, 319, 321-349, 351, 392, 396, 405
Braudel, Fernand 30-32, 398, 399, 442
Bulgar(istan) 8, 37-39, 45, 46, 49, 50, 53-56, 61, 63, 64, 99, 102, 128, 144, 179, 188, 213, 230-233, 236, 259, 260, 263, 265-268, 273, 278, 284, 285, 289, 291-293, 296, 297, 300, 301, 303-306, 308, 328, 338, 349, 351
Bursa 32, 105, 150, 232, 237, 285, 404, 411, 412, 415, 432
Büyük Petro 88, 93, 94

Cenevre(li) 148
Constantinople, *bkz.* İstanbul

çiftlik(ler) 121, 123, 132, 254, 311, 313, 339, 340, 342, 343, 369, 409, 420
Çingeneler 230, 233, 242, 247, 253, 270, 298, 323

derviş(ler) 73, 115, 169, 227, 264, 272, 278, 296, 297, 337, 338, 345, 358
din 27, 39, 60, 86, 87, 110, 116, 118, 123, 128, 129, 135, 140, 145, 147, 150, 155, 156, 168-172, 176, 180, 181, 185-187, 191, 195, 197, 201, 203, 211-214, 264, 265, 281, 282, 289, 307, 318, 322, 323, 326, 327, 331, 337, 340, 348, 391, 426
din değiştirme 38, 64, 118, 170, 239-241, 259, 261, 262, 270, 271, 289, 294, 295, 300, 301, 304, 305, 307, 310, 317, 329, 334, 336-338, 343, 426
dinî vakıflar 178, 284, 299, 305, 317, 411, 427, 428, 430, 433
Diyarbakır 168, 219, 406, 419, 434
Dönme 240, 241, 295, 304, 307
dünya ekonomisi 11, 30-32, 34, 37, 217, 398, 422, 423
dünya sistemleri teorisi 30-34, 217

Edirne 89, 130, 136, 237, 262, 270, 294, 404, 411, 412, 451
Eflak 36, 44, 189, 204, 205, 207, 262, 290, 408
Epirus 291
Erdel 66
Erivan 235, 302
Ermeni(stan) 48, 52, 184, 187, 188, 204, 206, 210, 213, 217, 218, 221, 233, 273, 300
Ertuğrul Gazi 81, 84, 155, 221

Fener, Fenerli(ler) 54, 62, 130, 131, 204, 207
Filistin 187

Gayrimüslim 26, 28, 36, 43, 45-51, 56, 63, 65, 104, 119, 163, 183-187, 189, 193, 203, 206-214, 216-223, 226, 227, 236, 272, 279, 281, 302, 313, 339, 345, 347, 406, 416
Gaza 173
Gazi 173, 243
Gaziantep 415, 433

Gemlik 105
Giresun/Kerasus 118, 120, 121
gizli Hıristiyan 282, 283
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 44
"Güneş Dil Teorisi" 168

Habsburg(lar) 11, 18, 19, 25, 35, 36, 48, 52, 53, 66-68, 272, 275, 283, 309, 310, 315, 352-354, 361-363, 365-367, 369, 371-375, 382, 384-387, 389, 390, 392, 393, 406
Halep 406, 407, 412-416, 427, 430
Heterodoksluk 115, 272, 328, 458
Hıristiyan(lar) 15, 44, 45, 47, 48, 53, 58, 61, 62, 65, 68, 103, 104, 108, 109, 115, 116, 118-121, 123-125, 129, 141, 152, 154, 168, 170, 176, 184, 185, 188, 195, 207, 209, 211, 213, 227, 230, 237, 239-242, 247, 249, 252, 254-256, 262, 263, 271, 274-277, 280, 282, 283, 286, 288, 290, 293, 296-302, 305-307, 332-334, 336, 339, 340, 347, 349, 360, 366, 369, 381, 385, 391, 392, 413, 427
Hırvat(istan) 65, 238, 285, 286, 309, 311, 315-317, 319-327, 349

Irak(lı) 40, 43, 406-408, 419, 427, 430
Islahat Fermanı 75, 242, 253

İbn Haldun 75, 76
İbrahim (I.) 233
İbrahim Paşa 19, 26, 92, 254, 373, 375
İlmiye 21, 174, 429
İngiltere/İngiliz 11, 23, 30, 41, 42, 44, 66, 88, 195, 208, 249, 251, 254, 256, 265, 354, 412, 427
İslam 8, 16, 18, 21, 29, 38, 39, 44, 46, 48, 50, 55, 56, 60, 64, 65, 71-73, 76, 77, 83, 85-88, 94, 116, 123, 128, 129, 138, 141, 142, 146, 153, 156, 158, 168-171, 173, 176, 178, 186, 197, 199, 211-213, 226, 229, 232, 234, 236-240, 247, 260-264, 272, 273, 280, 282-284, 288, 289, 293-299, 304, 307, 310, 313, 315-317, 322, 327, 329, 333, 334, 336-338, 346, 359, 377, 413, 431
İslamlaştırma, Balkanlar'da 63, 65, 259-261, 265-268, 270, 271, 275, 276, 279-282, 284-293, 297-305, 327, 329, 333-338, 340, 341, 346, 347
İspanya/İspanyol 31, 294, 301, 337, 407, 417
İstanbul 15-17, 19, 20, 22, 27, 34, 35, 43, 45, 49, 50, 71, 74, 78, 80, 84, 88-90, 124, 136, 143, 147-149, 151, 177, 184, 185, 194-196, 205, 209, 211, 215, 218, 219, 221, 232, 233, 236, 237, 242, 245, 262, 269, 271, 273, 277, 290, 294, 288-300, 302, 304, 310, 311, 315, 317, 356, 362, 363, 374, 375, 403, 404, 407-412, 415-419, 425, 427, 429-432
İttihat ve Terakki Cemiyeti 183, 184
İzmir/Smyrna 209, 210, 417, 420, 423
İznik/Nicaea 105, 114

Jön Türkler 47, 51, 56, 86, 90, 151, 318

Kadı 16, 64, 174, 180, 190, 222, 226, 234, 238, 240, 242, 246, 252, 277, 285, 288, 317, 373, 404, 410, 418, 421, 424, 429, 432, 433, 436
kadınlar 14, 15, 148, 163, 172, 241, 299, 360, 397
Kahire(liler) 88, 89, 92, 142, 264, 412, 413, 415-417, 426, 429-431
Karadağ/Montenegro 283, 288, 289, 309, 321, 324
Karadeniz 28, 53, 118, 120, 122-124, 410
Karaosmanoğulları 420
Katolik(ler) 27, 47, 65, 185, 222, 239, 262, 275, 278-283, 286, 288, 290, 296, 301, 306, 315-317, 327, 329, 333, 334, 336, 353, 365, 369, 392
Kemalist 59, 137, 138, 143, 145-147, 150, 161, 166, 167, 171, 174, 180, 181, 184, 199
Kesriye/Kastoria 274

Kıbrıs(lı) 8, 23, 62, 188, 190, 205, 228, 234, 246, 248-256
Kırım 44, 126, 128, 168
Kırım Savaşı 44, 45, 54, 250, 251, 254, 255, 346, 354
Kocabaşı 246, 248, 249, 252
Koinari 230, 233
Köleler 200, 211, 221, 222, 270, 285, 299, 339
Kosova 260, 273-276, 305, 325, 387
köylü(ler) 14, 30, 37, 43, 47, 57, 60, 62, 68, 102, 103, 105-107, 109, 110, 117, 121-123, 176-178, 203, 206, 233, 250, 252, 254-256, 262, 263, 274, 278-282, 284, 287, 289, 295, 300, 312, 319, 320, 334, 335, 339, 342, 343, 346, 347, 377-379, 387, 418, 422, 423, 435, 436
Kronik(ler) 9, 12, 14-17, 20, 22, 26, 62, 77, 78, 80-82, 90, 104, 148, 153, 225-232, 234, 235, 239, 241, 243-245, 249, 250, 252, 253, 256, 266, 275, 303, 304, 311, 352, 353, 358, 374, 421

Limnos/Lemnos 119, 121, 134
Lozan Barış Antlaşması 23, 184
Lüle Burgaz 108, 115, 117

Macar Devrimi, 1848/1849 353
Macaristan, Macarlar 11, 23, 25, 37, 66-68, 272, 275, 283, 285, 288, 312, 315, 337, 351-359, 361-401, 406, 407
Mahmut (II.) 8, 25, 26, 41, 58, 90-94, 140, 195, 210, 263, 424, 426, 427
Makedonya 46, 47, 97, 110, 121, 188, 228-230, 236, 260, 267-270, 272-277, 279, 280, 284, 289, 291, 294-296, 305, 324
Malikâne 42, 178, 179, 245, 246, 248, 340, 374, 377, 424
Manisa 278, 420, 432
Marmara 98, 104, 106, 111, 112, 409, 410
Martolos 55, 277
Mecelle 73
meclis-i ulema 311
medrese 174, 262, 358, 393, 429, 430
Megali Idea 196, 202, 206
Mehmet (I.) 29, 301
Mehmet (II.) 27, 29, 208, 211, 223, 263, 269, 282, 284, 302, 344, 419
Mehmet Ali Paşa 26, 40-42, 44, 58, 94, 195, 421, 425-427
Memlûk 15, 40, 88, 92, 426, 428
Merkezileştirme 12, 34, 41, 57, 72, 143, 203, 213, 346, 360, 405, 407, 417, 418, 436
Metropolitan 134, 289
Mevlevi(ler) 169, 264, 287, 296, 393
Mihaloğulları 198
Mileševa/Milaşeva 116
Millet 39, 55, 187, 189, 212-215, 220, 222, 223, 225, 226, 290
Mısır(lı) 15, 26, 40, 41, 44, 88-92, 94, 171, 195, 232, 241, 250, 252-254, 284, 301, 412, 413, 415, 416, 420, 421, 425-428, 430, 431, 434
Mostar 317, 321, 322, 344
Mudanya 105
Murat (II.) 135, 230, 301
Murat (IV.) 25, 62, 233-238, 302
Müslüman(lar) 8, 15, 17, 19, 28, 29, 37-39, 46, 47, 49-51, 58, 60, 61, 64, 65, 73, 75, 86, 95, 109, 115, 116, 123, 129, 130, 135, 152, 168, 170, 173, 178, 184-186, 188, 201, 202, 207-214, 216, 218, 222, 226, 227, 230, 232, 239, 241, 247-249, 253, 254, 259, 261-265, 268, 270-285, 288, 289, 291-293, 296-302, 304-327, 329, 330, 333, 334, 336, 337, 339, 343-349, 358, 360, 366, 381, 385, 393, 396, 406
Mustafa (III.) 245
Mustafa Ali 79, 93, 160, 205
Mustafa Reşit Paşa 93
Musul 15, 40, 43, 238, 427

Nakşibendi 287
Namık Kemal 58, 74, 76, 82, 84-87, 139, 141, 142, 145, 160, 172, 218
Nasihatnâme 232

netayic ül-vukuat 90-92, 95
Nikopol 284
Niš 275, 285
Novi Pazar (Anlaşması, 1879) 310
Novipazar 275, 285

Ortodoks 27, 36, 38, 39, 44, 45, 61-63, 65, 83, 116, 125, 129-131, 133-136, 168, 184, 185, 195, 205-207, 210-213, 215, 222, 223, 229, 231, 233, 239, 262, 275, 282, 283, 286, 288-292, 296, 300, 302, 306, 315, 318, 319, 325, 327, 329, 332-334, 336, 347, 349, 391
Osman (I.) 153
Osman (II.) 233, 237
Osmanlıcılık 46, 50, 74, 142

Pan-Helenizm 261
Pan-İslamizm 46, 50, 73, 74, 163
Pan-Slavizm 362
Pan-Türkizm 74, 159
Papa II. Pivus 287
Papasynadinos 62, 228-242, 244, 255-257
Pasarofça Barış Antlaşması 272, 390
Patriklik 125, 129, 134, 205, 222, 349, 391
Peloponnese 112, 249
Pera/Galata/Beyoğlu 27, 127, 128, 131, 136, 185, 219, 302
Philippopolis 232
Pomak(lar) 273, 292, 297
Portekiz 31, 294, 407
Protestan(lar) 47, 233, 301, 365, 391, 392

Rodop 302-304
Romanya 66, 126, 136, 354
rum milleti 63, 189, 194, 201, 206, 219, 223
Rum Ortodoks Patrikliği 205, 212, 349
Rumeli/Rumeliler 37, 50, 115, 119, 127, 230, 232, 267, 269, 271, 273, 276, 284, 289, 292, 299, 314, 340, 418, 420, 434
Rusya, Ruslar 11, 25, 34, 44, 45, 49, 52, 54, 58, 88, 89, 92, 93, 142, 143, 170, 223, 246, 250, 273, 285, 291, 314, 362, 410, 423, 433

Safevi 406, 407
Samsun 278
Saraybosna 15, 238, 284, 285, 294, 321, 344
Saruhan 278
Selanik/Thessaloniki 98, 108-110, 116, 132, 134, 135, 184, 229, 235, 269, 270, 294, 295, 412, 425
Selçuk 83, 85, 151, 152, 169, 170, 174, 175, 178, 194, 262, 263, 432
Selim (I.) 83, 84, 171, 284, 301, 302
Selim (II.) 245
Selim (III.) 25, 63, 140, 162, 164, 170, 171, 251
Senkretizm 116
Serhat 11, 25, 29, 64, 283, 389, 405
Serres/Serrai 116, 134, 229, 232, 236, 257, 274
Sivastopol 255
Silivri/Selymbria 107
Sipahiler 124, 339-243
Sırbistan, Sırplar 15, 37, 45, 53, 56, 58, 65, 117, 125, 132, 133, 188, 189, 213, 232, 233, 260, 263, 272-276, 279, 280, 284, 286, 291, 293, 309, 311, 312, 315, 316, 318-327, 332, 336, 340, 349, 351, 363, 372, 391
Slovenya, Slovenler 65, 285, 285, 320, 321, 324
Süleyman, Kanuni (I.) 11, 19, 68, 111, 270, 362, 363, 371-373, 375-377, 379, 389, 419
Suriye 15, 92, 187, 232, 301, 406, 412-415, 420, 426, 430, 434
Süleymaniye, 19, 429
Sünni/Sünnilik 19, 60, 83, 141, 296, 337, 405

Şam 40, 412-414, 426-431
Şeriat 72, 73, 147, 161, 172, 177, 178, 211, 218, 242, 302

Şeyhülislam 21, 171, 311

Tahrir 100, 103, 120, 122, 236, 254, 260, 299, 357, 397, 441, 447, 456
Tanzimat 10, 43, 44, 46, 63, 73, 77, 80, 87, 89, 94, 139-141, 145, 160, 164, 167, 172, 179, 203, 204, 207, 208, 213, 218, 223, 228, 249, 250, 253, 254, 346, 347, 430
Tatar 141, 143, 159, 267, 268, 270, 273, 370
Tebriz 302
tekalif-i örfiye 119, 343
Tekirdağ/Rodoscuk 270, 409, 415
Tesalya(lı) 101, 103, 104, 106, 108, 109, 114, 119, 232, 236
timar, timarlı sipahi 103, 105, 106, 116, 118-120, 123, 178, 179, 270, 271-272, 275, 278, 279, 284, 339-343, 352, 377, 378, 389, 418, 425, 435
Topkapı Sarayı 19, 27, 179, 430
Trabzon 30, 97, 98, 118, 120-123, 134, 195, 282
Trakya, Trakyalı(lar) 108, 115, 144, 184, 268, 270, 273, 277, 284, 289, 291, 292, 297
Transilvanya 36, 66, 262, 352, 354, 362, 363, 365, 372, 383, 384, 393, 395, 406
Travnik 344
Tripolis/Tirebolu 118
Tuna Nehri 238, 379, 386
Turancılık 159
Türkokrasi 60, 62, 97, 99, 100, 103, 104, 108, 114, 128, 129, 134, 225, 227, 239, 243
Tyrnabos 109

Ukraynalılar 285
Ulema 15, 73, 171, 302, 311, 313, 315, 343, 427, 430

Veba 39, 101, 113, 231, 232, 241, 255, 274
Venedik, Venedikliler 28, 31, 61, 112, 113, 126, 127, 240, 282, 288, 291, 406, 412, 416
Vidin 270, 285, 301
Viyana 66, 68, 93, 157, 311, 320, 374, 390
Ulah 230, 233, 331, 336, 391
Vojvodina 325
Voyvoda 36, 244, 245, 247, 248
Vuzroditelen protses 266, 293

Yahudi(ler) 109, 184, 185, 187, 188, 206, 217, 230, 240, 292-295, 299, 301, 323
Yemen 412
Yeniçeri 16 , 25, 26, 77, 89, 124, 140, 176, 234, 236, 237, 253, 263, 300, 302, 343, 404
Yenişehir/Larissa 108, 109, 111-113
Yeşilköy/San Stefano 49, 55
Yugoslavya 8, 35, 65, 307-311, 313, 316, 320-322, 324, 325, 328, 342, 345, 348
Yunan Devrimi 250, 252
Yunanistan, Yunanlılar 15, 23, 28, 30, 35, 44, 45, 53-56, 62, 63, 93, 99, 101, 103, 105, 109, 112, 120, 124-131, 133, 144, 174, 183, 184, 186-202, 204-207, 213, 215, 222, 225, 227, 229, 239, 242, 243, 249, 252, 255-257, 260, 261, 267, 285, 289-293, 295, 297, 300, 304, 305
Yürük 64, 230, 233, 235, 267, 269-272, 274, 298, 299

Zagreb 316, 323
Ziya Gökalp 52, 146, 147, 150, 154, 168, 183
Ziya Paşa 160, 172, 253

Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi'nin derlediği *Osmanlı ve Balkanlar* kitabı kendi alanlarında uzman on ayrı tarihçinin incelemelerinden oluşuyor. Her bir makale, farklı dillerdeki arşivlere ve tarih yazımına bakarak Osmanlı tarihini ve Balkanlar'ın geçmişini irdeliyor. Tarih yazımı sorunsalı kadar, klişeler, süregelen ve tartışılmayan olguları yeniden düşünmeye sevk eden zihin açıcı yorumlar bunlar. Hepsinin ortak noktasını, milliyetçi ve tahrif edilmiş bir kronolojik tarihçiliğe karşı verilen mücadele belirliyor. Geçmişi yüceltmekten kaçınan, nostaljik değerlendirmelere kapılmayan ve bir altın çağ yaratmaya çalışmayan üslup birliğinden de söz edilebilir. Balkanlar'ın bitimsiz bir çatışma ekseninde değil aksine oldukça yakın tarihlerde ortaya çıkan çeşitli siyasi, dinî ve ekonomik olumsallıklar tarafından şekillendirildiğini düşünüyorlar.

Christoph K. Neumann, Klaus-Peter Matschke, Büşra Ersanlı, Herkül Milas, Johann Strauss, Antonina Zhelyazkova, Fikret Adanır, Géza Dávid, Pál Fodor, Suraiya Faroqhi'nin katkılarıyla…

Osmanlı ve Balkanlar, merkezileştirme, meşruiyet, iktidar paylaşımı, kimlik ve milliyetçiliğin biçimlenişine ağırlık veren araştırma bağlamıyla güçlü bir başvuru kitabı. ■

